N. CARTOJAN
Profesor la Facultatea de Litere din București

ISTORIA LITERATURII ROMÂNE VECHI

I

DELA ORIGINI PÂNĂ LA EPOCA LUI MATEI BASARAB ȘI VASILE LUPU

BUCUREȘTI
FUNDAȚIA PENTRU LITERATURĂ ȘI ARTĂ „REGELE CAROL II"
39, Bulevardul Lascar Catargi, 39
1940

LA RĂSPÂNTIA A DOUĂ LUMI: OCCIDENTUL LATIN ȘI ORIENTUL BIZANTINO-SLAV.

LITERATURILE ROMANICE PÂNĂ IN VEACUL AL XIII-LEA

Poporul românesc, plămădit din romanizarea triburilor trace, s'a format în primele veacuri, de ambele țărmuri ale Dunării, între Balcani și Carpații nordici, între Tisa și Nistru, în strânsă legătură teritorială cu lumea romană din Apus. Era astfel ca o prelungire a latinității până la pragul Europei orientale. Invaziile popoarelor nomade din stepele Asiei și ale Răsăritului european către cele două centre de civilizație din epoca de agonie a lumii antice, Roma și Bizanțul, au prefăcut în ruine și cenușe așezările romane și au dezorganizat viața de cultură în Dacia și Moesia, dar n'au putut distruge structura etnică a nouei naționalități în devenire. Revărsarea Slavilor peste ținuturile dunărene și contopirea lor în masa romanică din Nordul Dunării, a desăvârșit, după strămutarea lor în Sud, procesul de formație al poporului românesc. Dar strămutarea Slavilor — și mai târziu a Bulgarilor — în dreapta Dunării, cucerirea ținuturilor romanice din Nordul Peninsulei Balcanice și întemeierea statelor slave sud-dunărene a sfărâmat în acelaș timp unitatea geografică a poporului românesc despărțindu-l în două grupe mari: Daco-românii în Nordul Dunării, Macedo-românii în regiunea Pindului. De altă parte întinderea Croaților peste cuprinsurile romanice ale Dalmației a rupt legăturile romanității orientale cu latinitatea occidentală. Mai târziu așezarea Ungurilor în Panonia — pe urmele mai vechi ale Hunilor și Avarilor — a ridicat un alt stăvilar către Apus și a încheiat izolarea noastră de lumea romană.

Astfel din secolul al VII-lea până la mijlocul secolului al IX-lea când Bulgarii intră în zona religioasă a Bizanțului ortodox și chiar până în secolul al XI-lea când Ungurii sunt cuprinși în sfera catolicismului latin, poporul românesc, deși creștinat din epoca romană, trăiește înconjurat de popoare păgâne. Nici după secolul al XI-lea nu se însenînează zările la Dunăre pentru o temeinică așezare românească. Expansiunea Ungurilor în Ardeal și valurile ultimelor invazii barbare ale Pecenegilor, Cumanilor și Tătarilor au împiedicat înfiripărea organizațiilor politice românești. Abia în veacul al XIII-lea, apar în lumina istoriei primele înjghebări de state românești. Dar la această dată, noi ne găseam cuprinși între două lumi, între două tipuri de cultură diferită: de o parte lumea Occidentului catolic de cultură latină, în care intraseră și vecinii noștri Unguri și Poloni, de altă partea lumea răsăritului ortodox de cultură bizantină care se întinsese până la Dunăre. Pentru a ne da seama mai bine și de împrejurările istorice în care poporul românesc, cu toată factura lui romanică, s'a alipit la zona de cultură bizantino-slavă, în timp ce vecinii noștri de rasă finică ori slavă — Ungurii și Polonii — au intrat în sfera culturii romane, șî de caracterele distinctive ale culturii vechi românești, să vedem ce era la epoca întemeierii principatelor noastre cultura romanică din Apus ajunsă până la hotarele noastre și ce era cultura bizantino-slavă din Sudul dunărean.

La data când, în cuprinsurile muntoase ale Maramureșului, un preot sau călugăr român, cucerit de ideile nouă ale reformei, transpunea în limba neamului său învățăturile sfintelor Scripturi, Europa occidentală se afla pe pragul unei noue epoce literare: renașterea. Dar această nouă fază în cultura popoarelor occidentale, fusese pregătită îndelung printr'o viață literară de mai multe secole.

Intâia, în timp, și cea mai însemnată prin valoarea ei intrinsecă și prin influența ei asupra celorlalte literaturi romanice, este literatura franceză.

Această timpurie și bogată desvoltare a literaturii franceze este rezultanta a doi factori puternici, care au mișcat adânc în evul mediu sufletul maselor populare.

Primul este sentimentul religios. In evul mediu, sentimentul acesta era o puternică realitate; mănăstirile erau pline de călugări pioși, iar drumurile care duceau către centrele în care se găseau sanctuarele ridicate în cinstea sfinților, erau împânzite de convoiuri nesfârșite de pelerini. In acest mediu de adânc misticism, au început să se ridice, prin munca închinată Domnului a unor generații întregi de artiști anonimi, acele minunate catedrale gotice, și tot pe atunci clericii au versificat în limba națională, pentru « la sainte plèbe de Dieu », miraculoasele legende hagiografice, păstrate până atunci în limba latină.

Al doilea factor care a grăbit apariția literaturii franceze este instinctul național. Puternica personalitate a lui Carol cel Mare, care a extins hotarele Franței peste Germania, peste Italia și peste o parte din Spania, a trezit în sufletul popular, virtuțile războinice și dragostea pentru « la dulce France ». Figura și vitejia lui Carol cel Mare au rămas în amintirea poporului, crescând necontenit în proporții legendare.

Din îmbinarea acestor două sentimente avea să crească cea mai frumoasă și bogată producție epică a evului mediu occidental.

In secolul al XI-lea, când Franța, ajunsă într'o epocă de prosperitate economică și de înflorire culturală, își întinsese dominația în Anglia, în sudul Italiei, în Ierusalim și ajunsese să

impună o dinastie franceză în Portugalia, sufletul popular francez nu se mai putea mulțumi numai cu vieți de sfinți, ci simțea nevoia unor nouă orizonturi literare.

Spre a satisface aceste nouă cerințe sufletești ale societății, jongleurii, care trăiau pe atunci în tovărășia acrobaților și a muzicanților și care desfătau mulțimea în castele, în piețele publice, în popasurile dela mănăstirile jalonate de-a-lungul drumurilor de pelerini, au început să evoce în acordurile viorilor vitejia vremurilor apuse, în așa numitele « chansons de geste ». Eroii centrali ai acestor poeme sunt Carol cel Mare și nepotul său Roland le Preux. Aceștia, idealizați de mai multe generații de clerici, deveniseră prototipul eroismului francez pus în serviciul luptei pentru creștinătate, împotriva păgânismului amenințător: *gesta Dei per Francos*. Sâmburele acestor poeme se desvoltă în imaginația jongleurilor și dă naștere unei bogate eflorescențe epice, care a durat în Franța mai multe veacuri. Baronii lui Carol cel Mare, ctitori de mănăstiri, unde-și aveau morminte mărețe ce deșteptau curiozitatea credulă a maselor populare, sunt prinși și ei în jocul fanteziei creatoare a truverilor. Astfel se formează în jurul mănăstirilor și bisericilor dela răspântiile marilor drumuri de pelerini, cicluri întregi de poeme, care cântă vitejiile baronilor lui Carol cel Mare în luptele cu Sarasinii și nobila ambiție a urmașilor lor de a-și câștiga și ei un loc de cinste în istoria legendară a Franței.

Cu timpul însă, prefacerile aduse în structura societății, prin instituirea cavalerismului și prin frământările cruciatelor, au modificat și sufletul claselor conducătoare și au impus un nou ideal de artă.

Mila pentru cei năpăstuiți, respectul și cultul femeii, pe care cavalerismul le pusese pe primul plan al preocupărilor sale, adusese o îndulcire a raporturilor sociale și mai multă delicatețe și rafinare în sentimente. De altă parte, povestirile miraculoase și descrierile despre frumusețea feerică a Orientului îndepărtat, puse în circulație de cruciați și de pelerini, ațâțaseră curiozitatea, încălziseră imaginația, deșteptaseră gustul pentru aventuri și miraculos. In sfârșit, un curent de înviorare a studiilor clasice, pornit din școalele clericale ale Franței — cu deosebire din Orléans — îndrepta atenția către lirica lui Horațiu, către *Ars Amandi* și *Metamorfosele* lui Ovidiu, către *Aeneida* lui Virgiliu și *Thebaida* lui Statiu. Și atunci din rândurile tineretului, ieșit din aceste școale și care nu-și mai găsea loc în cler, fiindcă era o adevărată pletoră, s'a recrutat o nouă generație de truveri. Aceștia s'au străduit să transpună în literatură năzuințele către o nouă vieață literară a lumii elegante din castelele feudale: idealul cavalerismului.

Astfel și-a luat naștere un alt ciclu de poeme, cunoscute sub numele de *romans courtois*, cu subiecte din lumea antică, din Orientul fantastic sau din țara legendară a Bretaniei, ca bunăoară: regele Artur și cavalerii mesei rotunde *les chevaliers de la table ronde* sau *Parceval*, cu atmosfera de mister și misticism a sfântului Graal. Tema acestor romane era, în genere, o acțiune de vitejie cavalerească, scăldată în lumina feeriei și îmbinată cu o dragoste sinceră, curată, plină de loialitate și curtoasie, potrivit cu gustul timpurilor nouă.

In contrast cu această literatură, care exalta sentimentul de vitejie cavalerească și cultul pentru femeie, evul mediu francez a mai cunoscut și un alt gen de poeme versificate, care înfățișau farse picante, menite să scoată în lumină aspectele ridicole ale unor situații sau tipuri reprezentative din societatea timpului, cu deosebire însă viclenia femeilor necredincioase. Sunt așa numitele *fableux* sau *fabliaux*.

O întreagă galerie de tipuri luate din toate clasele sociale ale Franței medievale: cavaleri, țărani, burghezi, călugări, clerici — sunt expuse cu o jovialitate robustă, cu o maliție fină și cu un rar simț al efectelor comice.

Poezia lirică este mai slab reprezentată în Franța medievală. « Les Français n'ont pas la tête lirique », spunea Lanson. Această poezie a ajuns totuși la frumoase realizări în Sud, în Provence, de unde a radiat apoi în toate țările romanice ale Occidentului.

In mijlocul haosului produs de societatea feudală, cavalerismul creease, cu deosebire în Sudul Franței, o societate aristocratică, rafinată, iubitoare de vieață frumoasă, de serbări fastuoase și de petreceri intelectuale, în care femeia ocupa primul plan al preocupărilor. Acest cult pentru femeie al societății cavalerești din Provence își găsește expresiunea sa cea mai aleasă în domeniul poeziei lirice pe care autorii înșiși, trubaduri — *trobadori*, cum se numiau în provensală sau *joglarii* — le cântau în sălile somptuoaselor castele, întovărășiți de instrumente muzicale. Tema acestor cântece este dragostea curată, concepută ca un omagiu pe care îndrăgostitul îl închină adoratei, asemănător cu acela pe care cavalerul îl datora seigneurului său.

Din Provença, poezia lirică s'a resfirat în toate țările învecinate. Prin căsătoria Eleonorei de Aquitania cu Ludovic al VII-lea și prin numeroasele relații care uneau Sudul de Nordul Franței, în timpul cruciadelor, lirica provensală a trecut în Nordul Franței, unde a dobândit o notă realistă cu Rutbeuf și mai ales cu Villon, acea bizară figură din a cărei vieață de cabareturi și de temniță, în așteptarea spânzurătorii, a țâșnit poezia cea mai mișcătoare prin sinceritatea și duioșia ei.

Din Franța, imbolduri și modele pentru literatura în limba națională s'au răspândit în toate celelalte țări romanice.

In Spania, ca în toate provinciile romanizate, s'a întrebuințat limba latină până târziu în plin evul mediu. Deși elementele din noua limbă plămădită din fuziunea latinei cu idiomele iberice și germanice se furișează încă din veacul al VI-lea în gramatici latine, în compilațiuni juridice, în cartulare și titluri de proprietăți ale mănăstirilor și ale vechilor familii feudale, totuși limba spaniolă nu începe să fie scrisă în literatură decât abia în veacul al VII-lea sub influența epicei franceze. Vechile poeme epice ale Franței au fost aduse în Spania prin jongleurii ce însoțeau convoiurile de pelerini francezi, care veneau în fiecare an să se închine la mormântul Sfântului Iacob din Compostella, prin numeroasele mănăstiri întemeiate de călugării benedictini în regatele creștine ale Spaniei și prin seigneurii francezi atrași de cruciatele deschise împotriva Musulmanilor. Sub aceste influențe au început și în Spania cântăreții populari — *juglares* — să recite și ei, în sunetul instrumentelor muzicale, isprăvile războinice ale regilor spanioli în lupta contra Maurilor, sau fapte de senzație care au sguduit imaginația maselor populare, ca de pildă povestea celor șapte copiii ai lui Lara — o vendettă de familie din vechea Castilie. O mare parte din această materie epică a pierit din amintirea poporului.

Totuși din această producție populară a răzbătut până la noi în întregime *Poema* sau *Cantar del Cid*, al cărui erou principal Cid Ruy Diaz — el Campeador — este învingătorul Maurilor și cuceritorul Valenciei, precum și poema înrudită: *El Rodrigo*, care povestește vitejiile din tinerețe ale Cidului, căsătoria lui cu Ximena — temă dramatizată mai târziu în literatura spaniolă de Guilén de Castro și reluată în literatura franceză de Corneille.

Răsunetul mare pe care l-au avut în societatea spaniolă aceste « cantares de gesta » ale juglarilor a ațâțat ambiția clericilor, cari au fost inițiatorii unui nou gen de poeme, cunoscute în istoria literaturii spaniole sub numele de « mester de clerecia » — opera clericilor. Aceste nouă producții epice, care se disting prin elemente mistice și romanești, printr'o compoziție mai

savantă și printr'un stil mai personal, se inspiră din izvoare variate, ca de exemplu din virtuțile ascetice — învăluite în aureola miraculelor — ale legendelor hagiografice sau din vechiul fond al tradițiilor naționale și creștine, exaltând patriotismul castilian, ca de pildă, poema *Fernán Gonzáles*, scrisă la 1236. In sfârșit, alte poeme clericale ne transpun pe tărâmul fabulos al antichității, ca poema lui *Alexandru cel Mare*, inspirată din izvoarele latine și franceze sau *Libro de Apolonio*, al cărui miez este luat din romanul grecesc al prințului sirian Apollonius de Tyr, cel ce își pierde și în cele din urmă, regăsește soția și fiica.

Paralel cu influența literaturii franceze, care venea din Nord, o altă influență de un caracter cu totul deosebit s'a exercitat asupra literaturii spaniole din Sud. Era influența arabă. Arabii cuceriseră Spania, care se afla sub stăpânirea regilor vizigoți, trecuți la creștinism în anul 711, și întemeiaseră acolo califatul de Cordova. Ei aduseseră în Europa strălucitoarea civilizație arabă; împânziseră pământul Spaniei cu canale de irigație, aduseseră și sădiseră pomi roditori din țările calde ale Asiei, ridicaseră moschei și palate mărețe, clădite în stilul lor propriu și înființaseră școli înfloritoare în Cordova și Toledo, în care se studiau, pe lângă Coran, medicina, științele, filosofia și poezia. Cu toată diferența de rasă și religie, totuși prin mijlocirea mozarabilor — creștinii care primiseră de bună voie stăpânirea arabă — a Maurilor rămași în provinciile recucerite de Spanioli și a Evreilor intermediari între creștini și musulmani, limba, arta și literatura spaniolă au suferit o puternică influență arabă. Din această epocă, limba spaniolă păstrează până astăzi o mulțime de cuvinte maure; monumentele spaniole, numite « mozarabe » și « mudejare », se resimt în construcția lor de influența stilului arab în bogăția și finețea ornamentației, iar literatura s'a îmbogățit cu o sumedenie de parabole, de povești și de proverbe orientale.

Această literatură cu caracter didactic și romantic, tradusă în limba latină și spaniolă de către Evreii convertiți la creștinism, a trecut și în celelalte literaturi ale Europei occidentale. Ea a avut o influență puternică asupra literaturii spaniole din vremea Regelui Alfons al X-lea, regele înțelept, care a dat un puternic imbold culturii, luând el însuși parte activă la promovarea ei.

Literatura franceză a trecut de timpuriu și granițele Alpilor. Trubadurii și truverii duceau o vieață de vagabondaj, trecând dintr'o curte seigneurială într'alta, dintr'un oraș într'altul, oprindu-se mai îndelung acolo unde erau primiți cu mai multă căldură și generozitate. Ei însoțeau convoiurile de credincioși pe drumurile lor de pelerinaj către Spania și Roma și, în locurile unde mulțimile poposeau ca să se odihnească, le desfătau recitând, în sunetele vioarelor, poemele epice. Italienii, care trăiau pe atunci încă sub stăpânirea literaturii latine medievale, încep să prindă și ei gust pentru astfel de distracții și încă din secolul al XII-lea, se citează comune care plăteau truveri francezi pentru a desfăta poporul în piețele publice cu cântecele lor. Epica franceză se răspândește în felul acesta în Nordul Italiei și ea pune atâta stăpânire pe spirite, încât se ivesc poeți italieni care, utilizând materialul epic francez, încep să traducă, să prelucreze și compună poeme, într'o limbă pe jumătate italiană, pe jumătate franceză — așa numitul dialect franco-venețian. De altfel clasele superioare ceteau romanele franceze cavalerești și în original și unii scriitori, ca bunăoară profesorul lui Dante, Brunetto Latini, au scris opere în limba franceză, pe care o considerau superioară limbii italiene.

Dar, pe când Nordul Italiei stătea sub influența epicei franceze, Sudul primea impulsiunile și înrâuririle liricii provensale. Truverii provensali găsiseră o primire generoasă în regatul pitoresc al Siciliei, la curtea strălucitoare din Palermo a lui Frederic al II-lea. Acesta, crescut de Papă, era un adevărat poliglot care se complăcea nu numai în discuțiuni științifice cu oameni învățați, pe care-i căuta, dar gusta din plin și fastul sărbătorilor de curte: luptele de turnoi, farmecul poetic al cantilenelor, cântate de trovatorii provansali cu care el însuși se lua la întrecere; și nu numai el, ci și socrul său și copiii săi. In acest mediu, așa de prielnic, sub influența liricii provansale, înflorește prima școală poetică în literatura italiană, cunoscută sub numele de școala siciliană.

Prin numeroasele legături politice și comerciale, care uneau Sicilia cu restul peninsulei, școala siciliană se ramifică și în celelalte curți cavalerești și episcopale din Italia nordică, cu deosebire în Bologna, unde Guido Guinzelli transformă concepția poetică a dragostei, și apoi în Florența, unde, cu Guido Cavalcanti, ajunge la deplină înflorire *il dolce stil nuovo*. Este conceptul dragostei idealizat printr'un fior de misticism, în care icoana femeiei adorate apare învăluită ca într'un nimb divin, asemenea Sfintei Fecioare și îngerilor. Această dragoste adâncă și curată, neîntinată prin niciun gând pământesc, și care nu poate încolți — după concepția lor — decât în sufletele nobile și delicate, transformă sufletul poetului, îl înobilează și-l ridică pe un plan superior între divin și uman. « Il dolce stil nuovo » a introdus în literatura italiană nu numai un nou concept de dragoste, dar a creat în același timp și nouă forme poetice pline de gingășie și el și-a găsit cea mai desăvârșită expresiune în lirica dantescă din *Vita nuova* și din *Convivium* și în evocarea Beatricei din *Divina Commedia*.

Deși ivită cea din urmă între literaturile romanice, totuși literatura italiană, într'un secol și ceva, se emancipează de influențele latine, franceze și provansale și își croiește un drum propriu, care-i va asigura un loc de cinste între literaturile occidentale.

Dela acel *Cantico di frate sole* al lui San-Francesco d'Assisi, în care în sufletul serafic al Sfântului, evlavia pentru Creator se contopește cu dragostea frățească pentru Natură, în toată splendoarea și armonia ei intimă, dela acest psalm, mișcător, prin simplitatea lui plină de gingășie și prin adâncimea lui mistică — « le plus beau morceau de poésie religieuse depuis les Evangiles », cum l-a caracterisat Renan — s'a ajuns printr'o frământare de aproape un veac, la minunata poemă alegorică a lui Dante, în care se răsfrânge în ceea ce are mai adânc, nu numai sufletul lui Dante, ci și vieața întreagă a Italiei medievale.

Dar la data când apare în Italia Divina Commedia, pe plaiurile noastre, după un mileniu de sbuciumări, după vălmășagul produs de invazii, abia se limpezeau zările și se iveau cele dintâi înjghebări de stat românesc.

Inainte însă de întemeierea statelor noastre, raze de lumină din Apus ajunseseră, firește, din ce în ce mai palide, până la hotarele noastre, căci Ungurii și Polonii intraseră și ei în sfera de cultură a Occidentului. Ungurii se creștinaseră la începutul secolului al XI-lea, când regele Ștefan cel Sfânt primise dela Papă coroana de rege apostolic. Cu toate că masele populare stăruiau încă multă vreme într'o dârză împotrivire față de noua credință, totuși creștinismul în forma catolică se înrădăcinează tot mai adânc la curtea regilor unguri.

Prin creștinarea Ungariei în formă catolică, ordine de călugări franciscani, benedictini și dominicani se așează în țară și aduc cu ei, preocupările erudite ale umaniștilor și atâta cunoștință de limba latină, încât din secolul al XII-lea încep să se scrie în Ungaria cronici latinești — între care și aceea a « notarului regelui Bela IV (1235—1270), cu primele știri despre formațiunile de stat românesc din Ardeal. Pe această

cale, s'a pregătit pătrunderea renașterii italiene în epoca și la curtea strălucitoare a lui Matei Corvinul și în perioada următoare, care va fi ilustrată, între alții, și de un vlăstar din viță domnească a Țării Românești, Nicolae Olahus, corespondentul lui Erasm.

Polonia a intrat în zona culturii latine după creștinarea ei sub regele Mieschka, în anul 966. Pătrunderea Germanilor, din veacul al XII-lea, în ținuturile polone, și colonizarea orașelor a atras după sine clerici și școli, care au întărit cultura latină în această țară slavă. In secolul al XV-lea, legăturile economice cu Italia deschid drumul Renașterii în Polonia. Căsătoria lui Sigismund I (1506—1548) cu Bona Sforza și solicitudinea acordată culturii și artei de Sigismund August (1548—1572) și de Ștefan Bathory (1575—1585) au înlesnit trimeterea tineretului polon la universitatea din Padova și venirea erudiților și artiștilor italieni la curtea regilor poloni.

Dar, înainte de aceste vremuri, în sec. al XIII-lea față de cultura latină pe care ne-o ofereau vecinii Unguri și Poloni, mult mai interesante erau perspectivele pe care ni le deschidea Sudul Dunărean bizantino-slav.

ORIENTUL BIZANTINO-SLAV

LITERATURA BIZANTINĂ

Literatura bizantină, în zona căreia am fost cuprinși dela începuturile organizării noastre în stat, în împrejurări pe care le vom vedea îndată, este cu mult anterioară literaturilor romanice din Occident.

Se știe că, după căderea Romei, granițele imperiului roman au fost invadate de barbari care s'au așezat și au luat în stăpânire provinciile imperiului de Apus. A trebuit să treacă vreme de câteva veacuri până ce popoarele germanice cuceritoare să fie convertite la creștinism și până să se facă fuziunea deplină între cuceritori și cuceriți. Limbile neolatine, ale căror urme se văd timid în documentele latine din secolul al VI-lea, apar scrise abia din secolul al VIII-lea, iar cele dintâi manifestări literare apar în Franța secolului al X-lea.

Cu totul altfel se înfățișează lucrurile în Bizanț. După împărțirea imperiului roman în două, sub urmașii lui Teodosiu cel Mare, la anul 395, imperiul de răsărit cu capitala sa Constantinopolul, și-a continuat existența de sine stătătoare încă un mileniu după căderea Romei sub barbari. Până în secolul al VII-lea imperiul de Răsărit avea un caracter roman: împăratul era roman, înalții demnitari, administrația, organizația armatei și a marinei, legislația, cu un cuvânt, întreaga structură a statului era romană. După secolul al VII-lea când partea de Nord a Peninsulei Balcanice este cucerită de Slavi, și prin aceasta populația romanică a imperiului este scăzută, statul pierde repede caracterul roman. Masele populare ale imperiului erau din punctul de vedere al rasei foarte amestecate. Grecii nu aveau, firește, majoritatea, dar civilizația, cultura, limba, literatura era toată grecească la pătura cultă a tuturor raselor. De aceea după secolul al VII-lea, imperiul se grecizează repede. Limba de stat, vorbită în toată întinderea imperiului de Răsărit, rămâne greaca. Aceasta a contribuit ca legătura cu cultura clasică elină să fie neîntreruptă în Bizanț, cu atât mai mult cu cât Bizanțul reunia în granițele sale toate metropolele lumii vechi în care înflorise elenismul: Atena, Alexandria, Antiohia. Literatura greacă era — alături de sfânta scriptură și de sfinții părinți — baza educației tineretului în școalele Bizanțului. Bibliotecile bizantine cuprindeau toate comorile scriitorilor antici, copiate frumos și îngrijit în manuscrise prețioase; numai biblioteca imperială din Constantinopol conținea peste 30.000 de volume.

Pe acest fond străvechiu de cultură elenică s'a suprapus apoi creștinismul, care a pătruns așa de adânc în sufletul poporului, încât a format — după cum vom vedea îndată — una din trăsăturile caracteristice ale culturii bizantine.

In sfârșit, vecinătatea imperiului cu vechile culturi ale Orientului și ramificațiile lumii elenice în Asia Mică și Egipt au înlesnit pătrunderea elementelor asiatice și africane în civilizația bizantină. Incă de pe timpul când Alexandru cel Mare cucerise Asia Mică și Egiptul, cultura greacă, superioară culturilor autohtone, s'a impus în Asia apuseană și în Nordul Africei. In marile centre din Siria, Asia Mică și Egipt; în Antiohia, Alexandria, Edesa, erau școale superioare grecești, în care se comentau Platon și Aristotel și în care se îngrămădea la studii — alături de Greci — tineretul neelenic. In epoca de tranziție dela cultura grecească la cea bizantină, cei mai de seamă scriitori, un Plotin, întemeietorul neoplatonismului, un Origen, un Ioan Hrisostomul, un Romanos, un Ioan Damasceanul, sunt greci din Orient sau orientali grecizați. Este lesne de înțeles că orientalii grecizați: Evrei, Sirieni, Armeni, Copți, Persani care, câștigați la elenism, scriau în limba Bizanțului, introduceau în operele lor, de multe ori fără să-și dea seama, elemente din cultura și limba lor maternă. De altă parte relațiile politice și economice ale Bizanțului cu curțile strălucitoare din Bagdad și Damasc au adus în civilizația bizantină și influențe arabe, care au atins, după cum s'a observat în timpurile din urmă, chiar și marea epopee populară Digenis Akritas [1].

Astfel, pe când în Occidentul romanic, popoarele ieșite din contopirea elementului barbar cuceritor cu cel latin autohton abea își căutau în tradiția romană și creștină sâmburii unei culturi proprii, Bizanțul, prin fuziunea literaturii și a filosofiei grecești cu tradiții literare latine, cu creștinismul și cu literaturile vechiului Orient, devenise farul celei mai strălucitoare civilizații, care a luminat evul mediu european între veacurile al V-lea și al XI-lea.

In acest răstimp, literatura bizantină s'a manifestat cu deosebire pe trei tărâmuri: istoric, religios și beletristic.

Mai întâiu în istorie.

Bizanțul, așezat la granițele de Răsărit ale civilizației europene și în punctul ei cel mai primejduit, a avut o viață dramatică plină de sbuciumări. El a îndeplinit în istoria omenirii o dublă menire: a apărat creștinismul împotriva ereziilor care veneau să-i surpe mereu temeliile și a apărat civilizația europeană împotriva necontenitelor asalturi date de popoarele barbare din Nordul Dunării și de Musulmanii din Asia Mică. Acest rol milenar în apărarea creștinismului și a culturii europene a fost cu atât mai greu de îndeplinit, cu cât împărații bizantini au avut de cârmuit popoare de rasă și civilizație diferită peste care se suprapunea tot mai mult cultura grecească. Acest mozaic pitoresc de popoare diferite, aceste necontenite conflicte de rase, de religii, de civilizații, precum și tragediile din jurul scaunului imperial, au oferit unor scriitori de real talent, cele mai interesante subiecte din câte a cunoscut istoria omenirii. Și ceea ce nu trebue pierdut din vedere e că mai toți acești istorici au văzut desfășurându-se sub ochii lor evenimentele pe

[1] H. Grégoire, *Byzantion*, X (1935), p. 336.

care le-au povestit și la care au luat parte activă ei înșiși. Astfel Procop era secretarul generalului Belisarie, pentru care avea o profundă admirație și pe care l-a însoțit pe câmpurile de luptă din Asia, Africa și Italia. Mihail Psellos, un om de o cultură vastă și variată, profesor la Academia din Constantinopol, a fost secretarul împăratului Mihail Calafatul, educatorul lui Mihail VII Tarapinakes, și a devenit prim-ministru și arbitru al politicei imperiale în domnia mai multor împărați. George Akropolites a primit din partea elevului său, împăratul Teodoros, sarcina de a conduce războiul împotriva despotului de Epir și a căzut prizonier în mâinile dușmanilor. După liberarea sa, sub Mihail al VIII-lea, a renunțat la militărie pentru care nu prea avea aptitudini, și a ocupat un loc de frunte în diplomația imperiului. Nikifor Vrienios, pentru valoarea lui militară și pentru abilitatea lui oratorică, a fost ales de împăratul Alexie Comnenul ca soț al fiicei sale, Ana. Ana însăși, soția lui Vrienios, femeie de o rară cultură, a completat opera soțului său, reconstituind, după mărturiile celor ce au însoțit pe tatăl său în războaie și după acte oficiale din arhivele Statului, cu un simț firesc de pietate, domnia tatălui său. Un alt istoric de seamă a fost împăratul Ioan Cantacuzino, care după o domnie sbuciumată de necontenite lupte, a renunțat la tron, retrăgându-se într'o mănăstire din Muntele Athos și, în sfârșit, ultimul cronicar bizantin, George Frantzes, pe care-l va folosi la noi Constantin Căpitanul Filipescu, a fost secretarul lui Manuel al II-lea și mare logofăt la curtea lui Ioan al VIII-lea; el a părăsit patria fugind în Italia, după căderea Constantinopolului sub Turci.

Cum se poate vedea din această simplă înșirare a câtorva din cei mai de seamă cronicari, istoria Bizanțului a avut norocul să fie scrisă de oameni care nu numai că au fost părtași la evenimente, dar care au condus chiar destinele imperiului. Chiar dacă obiectivitatea și sinceritatea este la unii pe planul al doilea, totuși înțelegerea evenimentelor, povestirea lor însuflețită de episoade caracteristice și de situațiuni dramatice, expusă într'un stil format după modelul istoriografiei clasice grecești, au smuls accente de prețuire și de admirație celor mai de seamă bizantinologi ai vremurilor noastre:

« Dacă se compară — spune unul din ei — marii istorici din sec. al VI-lea bizantini: Procop, Agathias, Menandru și mai târziu un Psellos, un Cinnamus, un Nicetas, cu marii istorici ai Occidentului latin, care fură contemporanii lor, incontestabil că Grecii se așează la un nivel intelectual cu mult superior, prin priceperea politică, prin finețea psihologiei, prin simțul compoziției, prin talentul stilului » [1].

Nici măcar nu începuse în Occident istoriografia în limba națională când în Bizanț, cronografi ca Ioan Malalas din Antiohia în sec. VI—VII-lea, Gheorghe Amartolos (amartolos = păcătosul, atribut de umilință purtat de călugări) din sec. IX-lea sau Constantin Manasses din sec. al XII-lea, compilând sfintele Scripturi cu textele apocrife, cu istoria antică și legendele bizantine au întocmit, pe gustul maselor populare, vaste repertorii de istorie universală, începând dela creațiunea lumii și mergând până în vremea lor.

După istoriografie, un alt domeniu literar în care s'a manifestat în chip strălucit cugetarea și sufletul bizantin, pasionat pentru probleme de ordin mistic, a fost teologia. Una din grijile constante ale marilor teologi bizantini a fost lupta contra ereziilor, care amenințau creștinismul în forma lui ortodoxă. Ereziile s'au născut, după cum se știe, din încercările de a fuziona creștinismul cu filosofia și dialectica elină și cu credințele religioase ale popoarelor convertite. Elementele eterogene care se înfiltrau pe această cale în creștinism în epoca formațiunii sale, erau în unele ținuturi așa de importante, încât îl deviau necontenit dela linia statornicită prin tradiția evanghelică. Aceste devieri dela tradiția fixată, care stricau puritatea învățăturilor Mântuitorului, au constituit ceea ce se numește în istoria bisericii: ereziile. Cea mai răspândită erezie a fost gnosticismul, născut în primele trei veacuri în mediul îmbibat de sincretism religios al ultimelor curente de filosofie elină ce căutau în mitologiile vechiului Orient alegorii și simboluri.

Gnosticii, pretinzând că dețin o revelație specială dela Apostoli, puseseră în circulație, sub numele persoanelor biblice, mii de scrieri apocrife: Apocalipsul lui Adam, Evanghelia Evei, Evanghelia lui Andrei, a lui Bartolomeiu, Tadeu, Filip, Petre, etc.

Impotriva acestei literaturi eretice luaseră poziție marii părinți ai bisericii din secolul al IV-lea și al V-lea care au constituit epoca de aur a patristicei grecești: Sf. Atanasie, Grigore de Nazianz, Sf. Vasile cel Mare, Grigore de Nissa, a cărui operă a intrat de timpuriu în literatura românească, Ciril de Alexandria, Sf. Ioan Hrisostomul, Sf. Epifaniu. Ei au dus, prin scrierile lor polemice, luptă înverșunată împotriva ereziei și au fixat, prin scrierile lor dogmatice, principiile fundamentale ale credinței, socotite apoi de urmași ca fiind de o autoritate indiscutabilă, deci de nestrămutat.

In epoca bizantină, biserica a continuat să fie sguduită necontenit de forme nouă ale ereziilor: monofizism, care susținea că Domnul nostru Isus a avut o singură natură: cea omenească; monothelism, care nu recunoștea în Mântuitorul decât o singură voință, deși admitea în el două naturi: cea divină și cea umană; iconoclasm, care nu admitea cultul Sfintei Fecioare și al icoanelor, considerate ca idolatrie; bogomilismul, o erezie născută din fuziunea dualismului persan cu creștinismul.

Teologii bizantini, întemeindu-se pe scrierile patristice, au continuat lupta împotriva acestor noui erezii, până la deplina lor exterminare. Lupta aceasta împotriva ereziilor și pentru fixarea punctului de vedere ortodox în chestiunile atacate a dat naștere unei bogate literaturi de polemică și dogmatică, în care s'au distins teologi de frunte, ca Leontius din Bizanț în secolul al VI-lea; Maxim Confesorul, în secolul al VII-lea; din opera lui avem traduceri în literatura noastră încă din secolul al XVII-lea; în secolul al VIII-lea: Ion Damasceanul și Teodor Studitul; Patriarhul Fotios; în secolul al IX-lea: Euthimie Zigabene contemporanului Alexe Comnenul, a cărui operă, « *Panoplia dogmatică* », a fost tipărită pentru întâiași dată, în limba greacă, la noi, în Târgoviște, la 1711; și, în sfârșit, Palamas, Cantacuzino și Cabasilas, în secolul al XIV-lea.

Insă genul în care literatura bizantină s'a ridicat pe culmile cele mai înalte e poezia religioasă, menită să însoțească serviciul divin: imnografia. Lirismul religios bizantin este atât de bogat, atât de variat și așa de frumos, încât a stârnit admirația chiar a adversarilor bisericii ortodoxe. Iată ce spune în această privință un călugăr francez, Edmond Bouvy [1]:

« Occidentul nostru are nevoie de poezie; lumea profană este foarte îmbătrânită, foarte desamăgită (desenchanté), pentru a ne mai da poeți lirici, știința sacră este ea însăși amenințată prin pozitivismul năvălitor. Trebue să căutăm undeva într'o literatură încă necunoscută, elanurile inimii, efuziunile sufletului în rugăciune. Ori, Orientul păstrează în rezervă, în cărțile sale liturgice, acest lirism care ne lipsește...; în Grecia bizantină, o ceată nenumărată de melozi, cu principiile lor, care formează un cor și corifeul lor, Sfântul Romanos, cel mai mare dintre poeții noștri creștini. Trebue să salutăm toate aceste nume, să aplaudăm toate aceste glorii, să ascultăm cu transport toate aceste cântece ».

[1] Charles Diehl, *Byzance. Grandeur et décadence.* Paris, Flamarion, p. 271.

[1] *Études pérparatoires au pèlerinage eucharistique de Jérusalem*, Paris, Boeme Presse, 1893, p. 226; vezi *Poètes et mélodes*, Nîmes 1886, p. 347.

Producția imnografică bizantină se leagă în obârșia ei de poezia religioasă siriacă și prin aceasta de poezia semitică, în special de psalmii ebraici. Fruntașul poeziei sacre din Bizanț, Romanos — despre care a fost vorba și pe care toți bizantinologii și chiar teologii catolici îl consideră ca pe cel mai mare poet sacru nu numai al Bizanțului, ci și al întregii lumi medievale — era evreu din Siria trecut la creștinism și stabilit apoi ca diacon în Constantinopol. El a adoptat pentru imnul sacru versificația populară, care se întemeia, nu pe cantitatea silabelor — lungi sau scurte — ci pe ritmul silabic care se obține căutând efectul musical în numărul egal al silabelor din aceeași strofă și în succesiunea regulată a silabelor accentuate și a celor neaccentuate [1]. Dela el ne-a rămas, între altele, condacele și icoasele dela Nașterea Mântuitorului, din Duminica Floriilor, din Vinerea Patimilor, și din Duminica Paștilor.

Opera lui a fost continuată de alți melozi, Teodor Studitul care a compus cea mai mare parte din cântările prohodului, Casia, despre care legenda spune că era gata să se urce pe tronul Bizanțului, dar îl pierdu din pricina unui răspuns mândru pe care-l dădu împăratului ce-i oferea cu mărul de aur, mâna sa.

Poezia religioasă bizantină capătă un nou avânt cu Andrei de Creta, alcătuitorul canonului — formă complexă a cântecului religios alcătuită din 9 ode, modelate după strofe tipice numite irmoase, constituind toate laolaltă un grup organic, cu o melodie unică — și apoi cu continuatorii acestuia: Ioan Damasceanul, întocmitorul Octoihului, care este și azi în uzul ritualului ortodox, precum și al cântărilor de înmormântare, Cosma Damasceanul, Iosif Imnograful, alcătuitorul canoanelor pentru fiecare zi a săptămânii. Ba, ceeace este semnificativ, în această muncă de slăvire a Mântuitorului au adus contribuția lor chiar împărații bizantini, ca Constantin Porfirogenetul și Leon Înțeleptul, autorul canonului din Duminica Floriilor.

Și în omiletică Bizantinii stau pe o treaptă mai înaltă decât Occidentalii. Marii lor oratori bisericești, crescuți în filosofia și retorica elenică, dar inspirați de puritatea învățăturilor evangelice, au pus în lumină înălțimea dogmei și moralei creștine cu o vervă care, peste veacuri, a avut și are încă o rezonanță puternică în sufletul lumii ortodoxe. Efrem Sirul, Vasile cel Mare, Grigore dela Nisa, Ioan Hrisostomul, Ioan Damasceanul, Ioan Caleca a cărui operă stă la baza Evangheliei cu învățătură a lui Coresi, Mihail Peloponesianul, Ilie Miniat, contimporanul lui Antim Ivireanu și mulți alții au ilustrat amvonul bisericii ortodoxe și ne-au lăsat predici de o rară frumusețe, care se resfrâng — după cum se va vedea — în cazaniile noastre.

Pentru a stimula virtuțile creștinești în sufletul maselor populare, Bizantinii au plăsmuit legendele învăluite în nimbul miraculosului creștin ale Sfinților martiri și asceți, colecționate în mineele care se citesc azi în bisericile noastre sau patericurile schitice lavsaicurile sau limonariile — mărginite numai la viața și gândurile marilor asceți.

Și pe tărâmul literaturii de imaginație, Bizantinii au produs opere de seamă. In secolul al XII-lea, rapsozii bizantini ai maselor populare au alcătuit o mare epopee, *Digenis Akritas*, în care se cântă vieața de aventuri și eroism a comandanților dela granițele imperiului.

Poezia epică și-a găsit însă expresiunea ei cea mai nimerită în roman. Romanul și-a luat naștere în epoca de decadență a culturii clasice grecești. Deși în germene era cuprins în unele episoade din poemele homerice, în idila din perioada alexandrină, în poveștile milesiane sau în miturile alegorice plăsmuite de filosofii greci, pentru a expune în forma plăcută a ficțiunii o doctrină metafizică sau morală; totuși, ca gen literar de sine stătător, romanul nu s'a constituit decât la începutul erei creștine. Cel mai vechiu, din care însă nu ni s'a păstrat decât un fragment, este romanul istoric al lui *Ninus și Semiramida*, alcătuit, după toate probabilitățile, la jumătatea secolului I-iu al erei noastre. Cel mai izbutit, după pastorala *Daphins și Chloe*, și cel care a avut un răsunet mai puternic în literatura bizantină și chiar în literaturile moderne este *Aethiopica* lui Heliodor sau « Teagen și Haricleea », care a sugerat lui Dimitrie Cantemir, după cum însuși o spune, planul operei sale *Istoria ieroglifică*. Acest roman de dragoste, prin înlănțuirea de incidente multiple și variate, prin tendința de a încorda atenția în desfășurarea unor situațiuni senzaționale și a unor conflicte neașteptate, încheiate, spre satisfacția cetitorilor, printr'un desnodământ fericit, a fost mult gustat și a găsit imitatori în literatura bizantină. Scriitori ca Teodor Prodromos, Nicetas Eugenianos, Estațiu Macrembolites și alții — unii în versuri, alții în proză — imitând pe Heliodor, au scris peripețiile încurcate ale perechilor de îndrăgostiți, care surprinși pe mare de furtună, cad în mâna piraților, ajung sclavi și, în cele din urmă dobândesc libertatea, se regăsesc și se căsătoresc.

In secolul al XIII-lea, când Constantinopolul cade sub Latinii cruciatei a IV-a și când imperiul bizantin este împărțit între cuceritori, împreună cu cultura și obiceiurile popoarelor romanice din Occident, încep să pătrundă, în limanurile bizantine, și influențe literare.

In aceste împrejurări, romane cavalerești franceze ajung să fie prelucrate și traduse în versuri bizantine, precum: *Ὁ πρεσβύτης ἱππότης*, Bătrânul cavaler — un roman din ciclul legendelor arturiene, cu cavalerii mesei rotunde (les chevaliers de la table ronde), prelucrarea liberă și prescurtată a romanului francez dela sfârșitul secolului al XII-lea; *Gyron le courtois* sau *Florio și Plaziaflora*, o reelaborare a legendei provensale: *Floire et Blanchefleure* sau *Imberie și Margarona*, o altă prelucrare în versuri a celebrului roman cavaleresc dela sfârșitul evului mediu, *Pierre de Provence et la belle Maguelonne*, intrat și în limba română, sau, în sfârșit traducerea în versuri a *romanului Troiei*, alcătuit în Franța în secolul al XII-lea de truverul normand Benoist de Sainte-Maure, după izvoare latine.

Anterioară cu cinci veacuri literaturilor romanice din Occident, literatura bizantină ajunsese deci la o înflorire mai bogată.

Și în artă, Bizanțul era la această epocă superior Occidentului. Elemente din arta bizantină au pătruns de timpuriu prin Veneția și prin stăpânirile bizantine din Italia, în arta evului mediu occidental.

De altă parte, capitala imperiului — așezată într'unul din cele mai pitorești decoruri, cu țărmul Asiei în față, era cea mai frumoasă cetate a evului mediu. Cupolele aurite ale bisericilor, galeriile și arcadele palatelor de marmoră, cu splendide grădini pe țărmul mării de Marmara, piețele largi ca, de pildă, vestita Augusteon — un fel de San Marco a vechiului Bizanț — toată acea bogăție de marmoră, aur și mozaicuri, ne face să înțelegem prestigiul de care se bucura pe timpul său civilizația bizantină. Măreția și frumusețea Constantinopolului era cântată în romanele courtois ale Franței medievale și în bilinele rusești. Iar mai târziu, în secolul al XIII-lea, când Latinii cruciatei a IV-a cuceresc Constantinopolul, rămân uimiți de cele

[1] Legenda povestește că venind din Siria în Constantinopol ca diacon în biserica Sfânta Născătoare, a început să compună imnuri sacre a căror melodie era însă așa de stângace, încât stârnea râsul. Intr'o noapte din ajunul Crăciunului, pe când dormea, îi apare dintr'odată în vis Sfânta Fecioară care-i întinde un sul de hârtie, silindu-l să-l înghită. Il înghite și deșteptându-se, sub stăpânirea unei puternice emoții mistice, intră în biserică și urcându-se în amvon, cântă celebrul imn: *Ἡ παρθένος σήμερον* (= Astăzi Sf. Fecioară). Astfel, prin darul divin — după legendă — a alcătuit el mii de imnuri, care au pătruns în liturghia ortodoxă și i-au asigurat un loc între sfinți.

ce văd în capitala imperială; unul dintre aceştia — care a fost cronicarul francez Villehardouin — scrie « Rien de pareil ne se peut trouver en un autre pays ».

BIBLIOGRAFIE. Pentru istoria literaturii bizantine cea mai bună operă este până acum tot Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, care are pentru fiecare capitol o bogată bibliografie. II. Aufl. München 1897. O lucrare sumară, mai nouă: Giovanni Montelatici, *Storia della letteratura bizantina* (324-1453). Milano Ulrico Hoepli, 1916. O sinteză asupra civilizaţiei bizantine: Ch. Diehl, *Byzance. Grandeur et décadence*, Paris, Flamarion, p. 271. Foarte preţioase date privitoare la importanţa Bizanţului pentru noi şi la legăturile literaturii noastre cu cultura bizantină se găsesc la D. Russo, *Elenismul în România*. Bucureşti, 1912, reprodus şi în *Studii istorice greco-romane. Opere postume*. II, p. 487 – 541. Bucureşti 1935. Fundaţia pentru literatură şi artă « Regele Carol II »; N. Iorga, *Byzance après Byzance*, Bucarest 1935. Pentru imnografie în legătură cu ritualul nostru: Preotul Prof. Petre Vintilescu. *Despre poezia imnografică din cărţile de ritual şi cântarea bisericească*, Bucureşti, 1937.

LITERATURA SLAVILOR SUD-DUNĂRENI

Din cele expuse în capitolele precedente s'a putut vedea că literaturile romanice, emancipându-se de sub tutela limbii latine, apar târziu, abia în secolul al X-lea. Până la această epocă, Bizanţul însă, care îşi plămădise o civilizaţie proprie din fuziunea clasicismului grec cu creştinismul şi cu străvechile culturi ale Orientului, avusese o evoluţie literară de cinci veacuri. In secolul al VI-lea, când în Italia şi în Spania abia se furişau în documente latine urmele nouilor limbi romanice, Bizanţul se putea mândri cu melozi ca Romanos, pe care nu numai bizantinologii, ci chiar şi teologii catolici îl socotesc ca pe cel mai mare poet al creştinătăţii din toate vremurile. Până în veacul al XIII-lea, când în Occidentul romanic apar primii cronicari — în Spania, Alfons al X-lea cu cronica generală a Spaniei, în Franţa cronicarii cruciadei a IV-a cu Villehardouin în frunte, — istoriografia bizantină dăduse pe cei mai de seamă reprezentanţi ai săi.

Şi în ceea ce priveşte epica, literatura bizantină putea sta cu cinste alături de literaturile romanice, căci dacă bogata eflorescenţă a chanson-elor de geste şi a romanelor courtois din Franţa medievală s'a răsfirat în toate literaturile Occidentului neolatin, Bizanţul în schimb produsese marea epopee populară, *Digenis Akritas*, precum şi o serie de romane, imitate după Ethiopica lui Heliodor, care încep să se eşaloneze încă din veacul al V-lea.

Şi, dacă, după căderea Constantinopolului sub Latinii cruciadei a IV-a, pătrund în literatura bizantină câteva teme din ciclul romanelor courtois, nu-i mai puţin adevărat că şi literatura bizantină a transmis epicei franceze medievale o serie de motive în opere ca: *Cligès* a lui Chrétien de Troyes, *Athis et Prophilias* a lui Alexandre, *Partenopeu, Hippomédon* et *Protésilaus* ale lui Huon de Rotelande, *Cléomadès* a lui Adenet le Roi, *Florimont* al lui Aimon de Varenne şi acel celebru în evul mediu *Roman de sept-sages* — Sindipa al nostru — care a colindat prin toate literaturile Occidentului.

Privită astfel în întregul său, literatura bizantină, anterioară cu cinci veacuri literaturilor romanice, s'a desvoltat pe o linie de evoluţie ascendentă şi atinsese în evul mediu în unele domenii — ca de exemplu, în cel religios şi în cel istoric — culmi mai înalte decât literaturile Occidentului.

Dacă la această strălucire culturală adăugăm frumuseţea pitorească a Constantinopolului, atunci înţelegem farmecul pe care Bizanţul îl exercita asupra popoarelor păgâne dela graniţele imperiului. Cel dintâi dintre popoarele slave din Sudul Dunării, care au îmbrăţişat creştinismul oficial au fost Bulgarii. In 864, Principele Boris al Bulgariei, folosindu-se de încheierea păcii cu Bizantinii, se botează având ca naş pe însuşi împăratul bizantin Mihail. Creştinismul dobândeşte însă un puternic avânt în Bulgaria sub fiul lui Boris, sub ţarul Simion, prin munca de cultură a discipolilor lui Chiril şi Metodiu. Fraţii Chiril şi Metodiu erau fiii unui înalt funcţionar grec din Salonic. Cunoşteau probabil limba slavă din copilărie, fiindcă în veacul al IX-lea populaţia slavă se întindea până sub zidurile Salonicului. Dobândiseră la Constantinopol o solidă educaţie religioasă sub călăuza marelui patriarh Fotie; călătoriseră apoi pe la mănăstirile din Asia Mică, unde se iniţiaseră în viaţa ascetică şi încercaseră să aducă la creştinism pe Cazarii dela nordul Mării Negre. Ei aveau astfel reputaţia unor adevăraţi apostoli când, în anul 860, Principele Moraviei, Rostislav, cere din Bizanţ misionari creştini, care să cunoască limba slavă.

Creştinismul pătrunsese în Moravia din ţările germanice, dar întâlnea obstacole în expansiunea lui, nu numai din pricină că Moravii păgâni erau în lupte continue cu Germanii, dar şi din pricină că misionarii germani nu cunoşteau limba poporului pe care voiau să-l evanghelizeze.

Fraţii Chiril şi Metodiu petrecuseră vreo trei ani pentru a traduce sfintele scripturi în limba slavă, inventând pentru aceasta alfabetul glagolitic şi în 863 plecară în Moravia. Propaganda lor avu un succes strălucit, dar după ce moare Rostislav, în sbuciumările politice care urmează, liturghia slavă începe să fie atacată din ce în ce mai înverşunat de către clerul german catolic.

Persecutaţi şi isgoniţi din Moravia, discipolii lui Metodiu se refugiază în Macedonia şi apoi în Bulgaria, care tocmai fusese câştigată la creştinism. Ei găsesc aci, sub domnia lui Simion, care se urcase pe tronul Bulgariei după Boris în 893, tărâmul prielnic pentru o spornică activitate culturală. Simion îşi făcuse educaţia în Bizanţ; se deprinsese din copilărie cu operele lui Aristotel şi cu discursurile lui Demosthene şi dobândise atâta cultură grecească, încât un sol contemporan german, al regelui Otto I, de origine longobardă, Luitprand, ne spune că Bizantinii îi socoteau pe jumătate grec. Hotărît să ridice starea culturală a poporului său, el introduce la curtea din Preslav, capitala ţării, pompa şi ceremonialul bizantin, înalţă arhiepiscopatul bulgar la rangul de patriarhie, proclamând autocefalia bisericei bulgare (917), zideşte biserici şi palate, organizează biblioteci şi stimulează cu avânt opera de transplantare a literaturii bizantine, punându-se el însuşi la muncă. Dela el a rămas în literatura bulgară traducerea a 135 de discursuri ale Sf. Ioan Hrisostomul, reunite sub numele de *Zlatostruja* (valul de aur).

Sub acest Principe înţelept, pe care un panegirist bulgar contemporan îl numeşte « noul Ptolomeu », discipolii lui Metodiu sunt bine primiţi. Incurajaţi de ţar în munca lor de cultură, ei dau atâta strălucire domniei lui Simion, încât toţi slaviştii o numesc epoca de aur a literaturii bulgare. Biserica bulgară recunoscătoare pentru munca lor îi cinsteşte în frunte cu cei doi apostoli Chiril şi Metodiu sub numele de *světii sedmipocětni* (grupul celor 7 sfinţi).

In fruntea acestor discipoli stă Climent, care a dat fiinţă slavă în Macedonia, episcopatului din Ohrida. El a lăsat o serie de suri şi biografia apostolilor Chiril şi Metodiu, alcătuite cu elemente legendare după modelul hagiografiei bizantine, cuprinzând discuţiuni dogmatice, ca de pildă, disputa lui Chiril cu Saracinii, cu Cazarii, cu clerul latin din Veneţia.

In aceeaşi epocă a lui Simion, trăieşte şi Ioan Exarhul — un fel de patriarh al Bulgariei care a transpus în literatura bulgară partea care interesa mai mult poporul său din opera fundamentală de dogmatică a Sfântului Ioan Damasceanul.

Era firesc ca în epoca de creştinare a poporului bulgar toată străduinţa cărturarilor să fie pusă cu deosebire în serviciul operei de tălmăcire a tot ceea ce putea întări noua credinţă. Munca desfăşurată în această privinţă este uriaşe pe toate tărâmurile literaturii religioase. Astfel, în afară de cărţile fundamentale

ale Bibliei, de textele liturgice, s'au tradus de către scriitori anonimi numeroase cărți de dogmatică, ca de pildă opera Sfântului Ioan Damaschean, comentarii privitoare la textele biblice, ca de exemplu, comentarul Sf. Athanasie din Alexandria, sau *Comentarul* lui Hippolit asupra cărții lui Daniil; literatură ascetică și mistică, ca de pildă, operele lui Efrem Sirul, ale lui Ioan Klimax (a cărui scriere *Lestvica*, Scara posturilor pe care trebue să le urce omul pentru a ajunge la desăvârșire morală, a fost tradusă la noi în sec. XVII-lea de Mitropolitul Varlaam), ale lui *Teodor Studitul*, regeneratorul vieții monahale bizantine din veacul al IX-lea, ale lui Ioan Moshos (Limonarion) (foarte răspândită și la noi); și, în sfârșit, o bogată literatură omiletică, culeasă din operele Sf. Vasile cel Mare, ale lui Grigore de Nazianz, Ioan Hrisostomul, ș. a.

Dar asemenea discuțiuni dogmatice și speculațiuni teologice nu puteau mulțumi imaginația naivă a poporului care, în faza de copilărie a culturii sale, era mai bucuros după povești și legende în legătură cu noua lui credință și cu lumea înconjurătoare. De aceea, din bogata și variata materie religioasă a Bizanțului, aceea care s'a bucurat de mai multă trecere în literatura bulgărească a fost literatura apocrifă. Această literatură s'a născut în vremurile de decadență ale poporului evreu, și în primele veacuri ale creștinismului, fie din nevoia de a ridica moralul deprimat al poporului, fie din năzuința de a lămuri unele puncte lăsate în întunerec de Biblie, din viața Patriarhilor, a Profeților, a Mântuitorului, a Apostolilor, fie în sfârșit, de a desvălui enigmele privitoare la creațiunea și sfârșitul lumii, la viața de dincolo de moarte.

Lăsând la o parte legendele privitoare la Vechiul Testament, moștenite din vechiul iudaism, literatura apocrifă a Noului Testament a fost alcătuită mai toată din legende populare formate în comunitățile primitive ale creștinismului — fiindcă cea plăsmuită de sectele eretice a fost distrusă — și a apărut sub numele unui patriarh, a unui profet, a Mântuitorului sau a unuia din apostoli, cu pretenția că a stat multă vreme ascunsă ca o literatură postumă, până ce împrejurări fericite au scos-o la lumină. De aceea literatura aceasta a fost numită apocrifă (dela gr. *ἀποκρύπτω* = acoper, ascund, *ἀπόκρυπτος* = ascuns). Și fiindcă pretenția acestei noi literaturi, că ea este opera marilor personalități ale Bibliei, este neîntemeiată, ea fiind o literatură neautentică, falsă, termenul apocrif are două note caracteristice: literatură care ar fi stat ascunsă — ca un fel de operă postumă, dar în același timp o literatură neautentică, pseudoepigrafică, falsă. Literatura aceasta este alcătuită dintr'o vastă materie de legende țesute de imaginația naivă a poporului în jurul Mântuitorului și a Familiei sfinte: așa numitele evanghelii apocrife ca de pildă *Protoevanghelia lui Iacob*, fratele cel mic al Domnului, care inspirată de dogma concepțiunii imaculate a Mântuitorului, învăluie într'un nimb de castitate și sfințenie nașterea, copilăria și tinerețea Sfintei Fecioare; sau *Evanghelia copilăriei*, atribuită apostolului Toma, în care se arată pribegia familiei sfinte spre Egipt prin pustiu, precum și copilăria Mântuitorului în Nazaret, sunt înfățișate cu elemente de miraculos într'o adevărată apoteoză și, în sfârșit, *Evanghelia lui Nicodim*, în care se povestesc chinurile Mântuitorului, moartea lui, și scoborîrea în infern pentru liberarea celor drepți. Ciclul acestor legende apocrife se încheie apoi cu o serie de viziuni apocaliptice privitoare la sfârșitul lumei și la contrastul dintre rai și iad, ca: *Apocalipsul Sfântului Ioan Bogoslovul*, *Apocalipsul Sfântului Pavel*, *Călătoria Maicii Domnului la iad*, *Ascensiunea lui Isaia la cer*, *Cuvântul lui Metodie al Patarilor* care vor trece apoi și în literatura noastră, unele chiar din secolul al XVI-lea.

Cronicele bizantine, care povesteau, după modelele clasice, toată viața sbuciumată a imperiului și a curții din Constantinopol, nu au interesat pe cărturarii dela începutul literaturii bulgare. Dimpotrivă aceștia gustau mai mult cronografele, scrise de călugării bizantini care începeau povestirea dela creațiune și care întrețesau în urzeala biblică și istorică legende apocrife, tradiții populare privitoare la împărați și alte multe elemente de folklor bizantin. Din bogata literatură de cronografe bizantine au trecut în literatura bulgară: Hronograful lui Ioan Malalas, un siriac grecizat, care povestește istoria lumii până la anul 574; cronica lui Gheorghe Monahul Amartolos (=păcătosul), care duce povestirea până la moartea împăratului Teofil; câteva fragmente din *χρονογραφικὸν Σύντομον* a Patriarhului Nikifor și cronograful lui Manasses, încărcat de podoabe stilistice, care în originalul bizantin era scris în versuri, dar care în slavă este tradus în proză și care va avea, după cum vom vedea, o mare influență asupra călugărilor cronicari ai Moldovei: Macarie și Azarie.

La începuturile creștinării sale, nivelul cultural al poporului nu era de sigur așa de ridicat încât să poată gusta frumusețea capodoperilor literaturii clasice grecești, nici să poată prețui floarea poeziei bizantine. Cărturarii bulgari — și în primul rând clericii care stăteau în fruntea activității de transplantare a culturii bizantine — au ales din comoara literară a Bizanțului, în afară de ceea ce putea întări credința, numai acele opere cu caracter estetic, care puteau fi pe placul maselor naive ale poporului. Așa dar, în primul rând romanele populare. Astfel s'a tradus, încă din secolul al XIII-lea, o versiune a romanului lui *Alexandru cel Mare*, care apoi a fost încorporată în Rusia, în așa numitele cronici grecești: eleniskii letopisec (Malalas), romanul lui *Varlaam și Ioasaf*, o prelucrare bizantină a legendei lui Buda, «cel mai bun roman spiritual al evului mediu», tradus la noi de Udriște Năsturel, cumnatul lui Matei Basarab; o versiune din vestita carte de fabule indiene, tradusă în literatura arabă sub numele de Kalilah și Dimnah, iar în literatura bizantină și slavă sub numele de *Stefanites* și *Ihnitates* (numele a doi șacali — eroi ai romanului); apoi o povestire cu elemente enigmatice, dar hazlii în același timp, din cercul legendelor solomonice, intitulată *Solomon* și *Kitovras*, care a circulat și în literaturile medievale ale Apusului sub numele de *Solomon* și *Marcolf* și care stă la baza prelucrării lui Croce: *Bertoldo*. Din același ciclu de povești venite din vechiul Orient în literatura bizantină, Bulgarii au mai transpus în literatura lor romanul înțesat de proverbe, fabule și enigme al lui *Archirie și Anadan*, a cărui formă, cea mai veche, a fost descoperită în zilele noastre de o misiune arheologică germană pe o insulă dela cataractele Nilului, într'un papirus, scris cu 5 veacuri înainte de Christos, în limba arameană. Romanul a fost tradus în slavonește, în secolul al XI-lea sau al XII-lea, probabil în ținuturile Macedoniei. Înăbușită prin cucerirea bizantină, activitatea culturală renaște în Bulgaria sub al doilea imperiu românobulgar la curtea Țarilor din Târnova, prin munca neobosită a marilor Patriahi Theodosie și mai ales Efthimie.

Către sfârșitul secolului al XII-lea, literatura sud-slavă își strămută punctul de greutate în Serbia, care, închegându-se într'o unitate politică devine, sub conducerea lui Ștefan Nemanja, unul din statele cele mai puternice ale Peninsulei Balcanice.

Trezită mai târziu la viața literară proprie, Serbia a împrumutat limba bisericească, și împreună cu aceasta și literatura tradusă, din Bulgaria, dar copiștii sârbi, copiind texte religioase, legende și povești bulgare, au introdus, în textele ce copiau, limba țării și a vremii lor. Bulgaria însăși intră în sfera de influență a culturii sârbești, căci documentele scrise în Bulgaria la această epocă se resimt de influența sârbească. La curtea din Vidin a Țarului bulgăresc, Sracimir, se întrebuințează în documente limba sârbo-slavă și în această limbă este scris și sbornicul copiat la anul 1360 cu ajutorul Anei, soția țarului și fiica lui Basaraba al nostru.

Literatura bulgărească venea în Serbia prin mijlocirea mănăstirilor din Muntele Athos. Legăturile vieții de cultură a Sârbilor cu Muntele Athos au fost înodate în secolul al XII-lea prin fiul lui Ștefan Nemanja, Ratko. Acesta, părăsind strălucirea dela curtea domnească a tatălui său, s'a retras în Muntele Athos, îmbrăcând haina monahală sub numele de Sava. Câțiva ani după aceasta, tatăl său Ștefan Nemanja renunță și el la tron și, venind cu sufletul umilit pe urmele fiului său, își caută un loc de odihnă între călugării Muntelui Athos, sub numele de Simion. Simion și Sava au întemeiat în Muntele Athos mănăstirea sârbească Hilandarul, care a înodat vieața religioasă a poporului sârb cu vieața ascetică și culturală a Muntelui Athos.

Muntele Athos este o peninsulă stâncoasă și abruptă, acoperită numai de mănăstiri ridicate de împărați bizantini, de țari bulgari, de cnezi sârbi, de domni români și de țari ruși. Aceste mănăstiri adăpostesc în ele călugări de neamuri diferite, care trăiesc în umilință o vieață de adevărată frățietate creștinească, uniți laolaltă într'un fel de republică, sub conducerea celui mai destoinic din soborul egumenilor: protul Muntelui Athos. Această republică de mănăstiri a jucat un rol important în vieața răsăritului ortodox, căci ea era nu numai inima din care pulsa vieața religioasă din Răsărit, dar și un fel de bibliotecă centrală a popoarelor ortodoxe — cum spune unul din cei mai buni cunoscători ai literaturii sud-slave, profesorul Murko.

Din muntele Athos au plecat textele și misionarii culturii către țările slave. Un popas în drumul lor l-au format mânăstirile din Macedonia, leagănul literaturii bulgărești din epoca de aur, unde populația bulgărească se încrucișa cu populația sârbească. Din răsadurile bizantine, aduse din Athos, a crescut pe pământ sârbesc o literatură originală de hagiografie și cronici naționale.

In afară de curentul acesta ortodox și bizantin, care se revărsa în Serbia din mănăstirile Muntelui Athos, un alt curent, de un caracter cu totul deosebit, venea să învioreze literatura sârbească. Era un curent de cultură occidentală care pătrundea din spre țărmurile Mării Adriatice. Litoralul adriatic — vechea Ilirie și o parte din Panonia — fusese ocupat de Croați, cu câțiva ani mai înainte de strămutarea Sârbilor în sudul Dunării. Incă dela începutul așezării lor pe coastele dalmatine, Croații sunt câștigați la creștinism prin misionari trimiși din Roma, după cererea împăratului bizantin Heraclie. După o perioadă de ezitări între Roma și Bizanț, regele Croaților, Branimir, recunoscu în cele din urmă, în 879, autoritatea bisericii papale.

In 1102, Croații, după o serie de sbuciumări interne, se alipesc la Ungaria și intră în acest fel tot mai mult în sfera de influență a Ungariei și a bisericii catolice.

Cu un veac mai înainte, ținuturile croate din jurul Dubrovnikului de azi — Ragusa de altă dată — căzuseră sub influența Italiei. La începutul secolului al XI-lea, dogele Veneției, Petru al II-lea Urseolo, cucerește o parte a țărmului adriatic al Croației, unde cu timpul republica Sf. Marco izbutește să stăpânească centre însemnate ca Zara, Veglia, Spalato, Lagosta și câtva timp Ragusa. Ragusa a fost cu deosebire poarta prin care influențele occidentale au pătruns în literatura și în arta sârbească. Deși Ragusa și-a redobândit libertatea, pe care cu mici întreruperi a izbutit să o păstreze până în 1815 (congresul din Viena), când a fost cedată odată cu Veneția Austriei, totuși ea a rămas sub influența venețiană și limba oficială a republicii dalmatine a fost multă vreme limba latină sau mai exact un dialect italian. Legăturile politice și economice ale Veneției cu Ragusa au înlesnit, în cetatea dalmatină, așezarea Italienilor cari au adus cu ei în societatea slavă obiceiuri rafinate, gustul pentru artele frumoase și literatură. Pe de altă parte, Slavii dalmatini, atrași de farmecul Veneției, se duc în Italia pentru completarea studiilor la Universitatea din Padova. Ragusanii încep să scrie chiar în limba latină și italiană. Un tânăr dalmat, Ilja Črejevič, primește în 1478, la Roma, coroana de poet, și versurile lui latine sunt socotite ca cele mai frumoase dintre ale scriitorilor contemporani.

Paralel cu influența politică și culturală a Veneției pe țărmurile dalmatine, se întinde și influența bisericii. In Antivari și în Ragusa se întemeiaseră din veacul al XI-lea chiar, episcopate catolice de care depindeau numeroase biserici și mănăstiri ca de exemplu: Sancta Maria de Reteço, lângă Ragusa, sau Sancta Maria de Mljet (Meleda), așezată pe vârful unei insule stâncoase înconjurată de păduri de pini. Prin aceste mănăstiri în care călugării croați trăiau sub ascultarea Romei și oficiau serviciul religios în limba latină, precum și prin numeroase legături politice, comerciale și culturale, multe elemente din arta și literatura Occidentului medieval au pătruns în literatura croată. Astfel Croații au cunoscut de timpuriu acele drame liturgice ale evului mediu — misterele, cum le numiau Occidentalii, prikazanje sau skazanje, cum le numiau Croații — au avut poeți care s'au inspirat din lirica lui Petrarca și au cunoscut de timpuriu binefacerile Renașterii. Prin legăturile cu Serbia, o parte din aceste elemente de artă și literatură occidentală a pătruns în literatura sârbească, venind astfel să sporească tezaurul cultural al Slavilor sud-dunăreni.

BIBLIOGRAFIE. Pentru literaturile sud-slave în general o bună operă de sinteză este tot Dr. M. Murko, *Geschichte der älteren südslavischen Litteraturen*. Leipzig, 1908 în colecția. Die Litteraturen des Ostens in Einzeldarstellungen.

Pentru literatura bulgărească: Boian, Penev История на Българската литература, Sofia, 1933.

Informație și bibliografie și la Angelov și Genov, Стара Българска литература (IX—XVIII B). Sofia, 1922.

Pentru literatura sârbească: manualul lui Pavle Popović, Преглед српске Књижевности, ed. 2. Belgrad 1913, este încă util, fiindcă are la sfârșit pentru fiecare capitol o bibliografie bogată. *Milivaje Bagić*, Из старе српске књижевности ed. III, Beograd, 1926.

Pentru literatura croată: Dr. Dragutin Prohaska. *Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und der Herzegowina*, Zagreb, 1914.

Pentru influențele italiene asupra literaturii iugoslave un bun articol de sinteză: Mirko Deanović, *Les influences italiennes sur l'ancienne littérature yougoslave* în *Revue de littérature comparée*, XVI, 1934 p. 30—52.

INTRAREA ROMÂNILOR ÎN CULTURA BIZANTINO-SLAVĂ

Izolați de romanitatea occidentală prin Unguri, care până târziu — la începutul secolului al XI-lea — erau păgâni, și de imperiul bizantin prin Slavii dela Sudul Dunării, care din sec. IX erau ortodocși, Românii au trebuit să primească în biserică liturghia slavă. Această liturghie fusese înființată de către frații Chiril și Metodiu, greci din Salonic, dar care cunoșteau încă din casa părintească limba slavă și care convertiseră la creștinism pe Moravii Principelui Rostislav. Limba în care ei traduseseră Sfintele Scripturi era însă, după cum s'a dedus din particularitățile fonetice, limba bulgărească vorbită pe timpul lor — deci în secolul al IX-lea — în jurul Salonicului. Dar cum câmpul lor de activitate apostolică se întindea peste ținuturile Slavilor occidentali (strămoșii Slovenilor actuali), ei au trebuit să introducă în traducerile lor și elemente slave occidentale, dintre care unele de origine latină, altele de origine germană. Traducerile fraților Chiril

și Metodiu, revizuite în Bulgaria, în epoca de aur a țaruiui Simion, au fost curățate de elementele străine și de tot ce părea poporului de neînțeles.

Cópii de pe aceste texte au trecut de sigur și în Nordul Dunării și ele vor fi servit la oficierea cultului divin într'o vreme când pătura de populație românească era străpunsă de numeroase infiltrații slave, care nu fuseseră încă asimilate și care au lăsat urme puternice în limba și chiar în toponimia noastră: (*Gorj* (Jiul de munte); *Dolj* (Jiul de câmpie); *Râmnic* (din Râbnic, dela rybŭ = pește, din «râul cu pești»); *Dâmbovița* (dela джвъ = stejar), *Bucovina* (țara fagilor), *Bistrița* (apă limpede), etc). Oficierea ritualului creștin nu se putea de sigur, săvârși în toată plinătatea lui fără Evanghelii și fără texte liturgice. Era deci firesc ca texte slavonești religioase din Sudul Dunării să fi trecut în Nord și chiar să se fi copiat și pe pământul nostru. Hașdeu și I. Bărbulescu cred chiar că unul din cele mai vechi monumente ale literaturii bulgare *Codex Supraliensis* s'ar fi scris în țările noastre.

Organizarea bisericii bulgare și extensiunea ei în Nordul Dunării, într'o vreme cînd noi încă nu eram consolidați, a contribuit și ea să înoade viața noastră religioasă cu a Slavilor sud-dunăreni. Ne lipsește materialul documentar necesar pentru a lumina această epocă întunecată din istoria poporului românesc. În anul când, după distrugerea țaratului bulgar, Vasile II reorganizează ierarhia bisericească în Bulgaria cucerită, ținuturile Vlahilor sunt menționate ca aflându-se sub jurisdicțiunea bisericească a episcopatului de Vidin, dar din actul împăratului bizantin, publicat de Gelzer, nu se poate ști dacă este vorba și de Vlahii din Nordul Dunării. Inglobarea noastră în zona religioasă slavă de nuanță bizantină este apoi întărită de împrejurările politice în care s'a desfășurat firul vieții noastre istorice până la epoca năruirii statelor balcanice.

Principatele românești apar în lumina răsăritului european abia cu câteva decenii înainte ca Turcii să pună piciorul în Europa. Lipsa de mărturii documentare învăluie viața poporului nostru din evul mediu într'o negură deasă. Din puținele știri, pe care le culegem din documentele ieșite din cancelariile regilor unguri, reiese că în secolul al XIII-lea se găseau pe meleagurile noastre formațiuni mărunte de state, din care aveau să se închege, cu timpul, prin contopirea lor, prin alungarea Tătarilor, care invadaseră șesurile și prin înlăturarea Ungurilor, care aveau pretenție de suzeranitate asupra ținuturilor din nordul Dunării, principatul Țării Românești și al Moldovei.

Cel dintâi voevod care ridică steagul independenței pe plaiurile noastre este voevodul de la Jiu, Litovoi. El cucerește părți din Banatul unguresc al Severinului, refuză să plătească tributul cuvenit regelui Ladislau Cumanul, dar plătește cu viața această încercare, murind pe câmpul de luptă în anul 1279.

Abia după o jumătate de veac, când, în urma stingerii dinastiei arpadiene, Ungaria era sguduită de mari frământări și când stăpânirea Tătarilor la Dunăre se clatină, se întemeiază, ca stat de sine stătător, Principatul muntean. Basaraba, unind — în ce împrejurări nu știm, fiindcă ne lipsesc știri documentare— voevodatele mărunte sub sceptrul său, curățind șesurile Dunării de sub stăpânirea tătărească și distrugând în 1330, în văile dela Posada, oștirea lui Carol Robert, este, cu drept cuvânt, socotit ca ctitorul Țării-Românești.

Cam în același timp, se întemeiază și Moldova prin Bogdan, voevodul Românilor din Maramureș, care răzvrătindu-se împotriva Ungurilor, trece cu credincioșii săi peste munți în Moldova, ia în stăpânire țara lui Sas, căzut pe câmpul de luptă, atrage de partea lui pe Moldoveni și distruge oștirile ungurești trimise împotriva lui.

Principatul Țării-Românești și al Moldovei nu s'au putut, deci, închega ca state independente, decât prin lupte cu regii Ungariei, care ridicau pretenții de suzeranitate asupra ținuturilor din Sudul și Răsăritul Carpaților.

In acele vremuri de mari sbuciumări, când principatele române erau în necontenite lupte cu regii catolici ai Ungariei și ai Poloniei pentru salvgardarea independenței lor, se constată între conducătorii Țării-Românești și ai statelor slave sud-dunărene strânse legături politice, întărite prin înrudiri dinastice. Fiul și urmașul lui Basarab, Nicolae Alexandru, a avut o fiică pe care a căsătorit-o cu Ștefan Uroș, regele Sârbiei, și o alta, Anca, pe care a căsătorit-o cu Sracimir, dinastul din Vidin. Aceste legături de familie, încheiate pe temeiul comunității de credință, au consolidat și relațiile politice. Când, după moartea lui Alexandru Basarab, Ludovic, regele Ungariei, trece Dunărea și cucerește Vidinul, luând în captivitate și pe Sracimir, cumnatul Domnului român, acesta, ca să-l răzbune, atacă orașele de graniță din Ardeal, până când, în cele din urmă, intervine o împăcare între Unguri și Români; și Vidinul, cucerit de Români, este redat lui Sracimir, liberat din temnița ungurească.

Legăturile dinastice dintre voevozii români și conducătorii statelor slave din Balcani, precum și comunitatea de credință care unea popoarele lor, au făcut ca Românii să ia parte alături de popoarele slave în luptele comune contra Turcilor la râul Marița (1371), la Cosovo, unde a căzut pe câmpul de luptă bătrânul cneaz al Serbiei, Lazăr, ducând cu el în mormânt independența țării sale și mai târziu, după căderea statelor slave, în luptele dela Nicopole și dela Varna.

Aceste strânse legături religioase, politice și dinastice au sfârșit prin a ne alipi și mai strâns de lumea ortodoxă a sudului dunărean bizantino-slav.

Am văzut mai sus împrejurările în care a pătruns la noi cultul divin în limba slavă încă din secolul al IX-lea probabil. Mai târziu când procesul de asimilare al elementelor slave din ținuturile noastre se încheiase și când din haosul evului mediu și-a făcut apariția în lumina istoriei principatele noastre, limba în care se oficia serviciul divin a fost introdusă la noi și în cancelaria domnească. Era pe timpul acela, ca de altfel în tot cursul evului mediu, o strânsă corelație între limba de biserică și limba de stat: limba în care se oficia serviciul divin era în același timp și limba în care se redactau actele oficiale ale cancelariilor princiare: în Apus latina, în Răsărit greaca și slava.

Intrarea țărilor noastre în zona culturii sud-slave este un fapt capital în istoria românească, căci a avut consecințe din cele mai însemnate pentru destinele viitoare ale neamului.

Ea a fost fatală pentru toată cultura noastră veche. In secolul al XIV-lea, când noi, abia ieșiți din haosul invaziilor, începem să ne organizăm viața de stat, Occidentul străbătuse timp de patru veacuri un drum destul de lung și de bogat în literatură și se ridicase până la Divina Comedie a lui Dante, în care vibrează sufletul Italiei medievale în ceea ce are el mai adânc și mai etern omenesc. Un veac mai târziu, când, pe plaiurile noastre, călugărul sârb Nicodim și tovarășii său clădeau cele dintâi mănăstiri de piatră pentru ca, în chiliile lor, să înceapă munca de copiere a manuscriselor de evanghelii slave, în Occident se încheia faza medievală a marilor literaturi europene și, prin reluarea tradițiilor cu antichitatea greco-latină, se iveau zările renașterii. Literatura care se desvoltă mai departe, în Occident, pe temeliile

renașterii, o literatură bogată și variată, difuzată prin invenția tipografiei, rămâne străină sufletului românesc, închis în formele învechite ale culturii bizantino-slave, până la jumătatea veacului al XVII-lea, când se deschide prin Polonia o fereastră către renaștere. Ortodoxia și slavismul ne-au izolat în bună parte de marile frământări culturale ale Apusului.

Alte popoare din jurul nostru, de rasă finică sau slavă, Ungurii, Polonii, Cehii, primind și stând în legătură cu creștinismul din Roma, au adoptat în biserică și în cancelaria de stat limba latină, care a deschis perspectivele unei strălucite culturi antice și care a înlesnit, mai târziu, răspândirea umanismului și a renașterii. Noi, cu toată latinitatea ființei noastre etnice, despărțiți de romanitatea occidentală prin Unguri, care până la începutul secolului al XI-lea erau încă păgâni, am intrat în sfera de cultură a popoarelor sud-dunărene. Dar cu toate neajunsurile ce au decurs pentru noi din această situație și pe care le vom vedea îndată, totuși slavismul — oricât s'ar părea de paradoxal la prima vedere — a contribuit într'o măsură oarecare la păstrarea intactă a unității noastre etnice. Căci dacă noi, în epoca de așezare a vieții noastre românești, am fi avut în biserică și în viața de stat aceeași limbă ca și Ungurii, atunci este probabil că, precum o parte din pătura conducătoare a poporului nostru din Ardeal — care sub presiunea statului, primind catolicismul și mai târziu calvinismul — s'a pierdut în nobilimea maghiară și a fost desnaționalizată, tot astfel nu ar fi fost exclus ca în aceleași împrejurări și o parte din pătura populară să fi fost pierdută pentru românism. Ortodoxia și slavismul nostru au format într'o vreme, în care credința religioasă era o puternică realitate sufletească, cimentul care a ținut strâns legate sufletește ramurile neamului răzlețite și încăpute sub stăpâniri diferite.

Dar dacă din punctul de vedere al integrității etnice, ortodoxismul ne-a adus servicii incontestabile, alipirea noastră la cultura Slavilor sud-dunăreni a restrâns însă în chip simțitor orizontul vieții noastre literare.

Mai întâiu limba slavă, în care preoții noștri săvârșeau slujba bisericească, era o limbă vorbită în veacul al IX-lea în jurul Salonicului și în ținuturile Macedoniei, dar care în epoca întemeierii principatelor noastre ajunsese o limbă învechită, o limbă moartă. Numai cei care erau ținuți, prin profesiunea lor să o cunoască, se străduiau să o învețe; de aceea, singura clasă cultă era la noi pe acele timpuri, ca de altfel și la începutul evului mediu occidental, clerul.

In al doilea rând, cultura slavă, care stătea la dispoziția clerului nostru, era ea însăși săracă. Am văzut într'un capitol precedent în ce consta literatura Slavilor sud-dunăreni, alimentată, pe de o parte, din cultura Bizanțului, pe de altă parte, prin mijlocirea Croaților, din cultura Italiei. In patru veacuri de influențe bizantine și de legături cu țărmurile italiene, Slavii sud-dunăreni transpuseseră în limba lor în primul rând Sfânta Scriptură și cărțile necesare serviciului liturgic, la care adăugaseră câteva cărți de dogmatică și de mistică ascetică, menite să întărească credința cea nouă în masele populare. De o deosebită trecere s'au bucurat apoi la popoarele slave legendele apocrife, privitoare la materia Vechiului și a Noului Testament și mai ales legendele apocaliptice, care zugrăveau în colori vii antagonismul dintre cele două țărmuri spre care se duc sufletele oamenilor după moarte: iadul și raiul.

In locul cronicelor bizantine care nu prezentau mult interes pentru ei, s'au mulțumit cu câteva cronografe, care, începând povestea lumii dela creațiune, amestecau continuu elementul biblic cu cel apocrif și istoria veridică cu fondul legendar al folklorului bizantin.

Din capodoperile literaturii clasice grecești nu a pătruns nimic în literatura Slavilor de Sud, iar din literatura de imaginație a Bizanțului au trecut numai câteva romane cu caracter popular.

Prin legăturile coastelor adriatice ale Serbiei cu Veneția și cu celelalte cetăți italiene, literatura Slavilor sud-dunăreni se îmbogățise cu câteva cărți de florilegii, cu romanul lui Alexandru cel Mare, cu o versiune a romanelor bretone Tristan și Isolda, Lancelot, și în sfârșit cu câteva mistere religioase.

Literatura religioasă canonică și apocrifă, cronografe cu elemente apocrife și folklorice, romane populare bizantine și occidentale câteva colecții de florilegii, și câteva cronici sârbești originale acesta era orizontul literar pe care-l deschidea poporului nostru adoptarea limbii slavone ca limbă de cultură.

Dar dincolo de granițele lumii slave sud-dunărene era acel Bizanț, a cărui strălucitoare civilizație luminase evul mediu într'o vreme în care focarele de cultură ale Romei vechi fuseseră stinse prin invazia barbarilor. Era cetatea imperială a Constantinopolului a cărei frumusețe și ale cărei comori de artă uimise într'atâta lumea încât era cântată în bilinele rusești și în romanele courtois ale Franței medievale.

Printr'un instinct superior de cultură, ctitorii principatelor noastre au căutat, dincolo de lumea slavă din sudul Dunării și într'o vreme în care nu se putea prevedea prăbușirea Peninsulei balcanice sub Turci, legături directe cu Bizanțul, pe două căi: religioase și politice. Astfel Alexandru Basarab, ale cărui fiice erau măritate, una după Sracimir, despotul bulgăresc din Vidin, alta după Ștefan Uroș, regele Serbiei, a cerut Patriarhului din Constantinopol un mitropolit. Pentru a satisface această cerere a Domnului valah, Patriarhul ridică în 1359 la rangul de mitropolit pe episcopul bizantin Iachint din Vicina, un orășel în Dobrogea, astăzi dispărut, și-i dă ca scaun de reședință capitala de atunci a Țării-Românești, Curtea de Argeș. Legăturile religioase cu Bizanțul se continuară și după moartea lui Iachint, căci urmașul său Hariton fusese egumen al mănăstirii Cutlumus și protos al muntelui Athos, iar succesorul lui Hariton, Antim, este și el tot bizantin.

Acești mitropoliți bizantini ai Țării-Românești înnoadă și mai strâns legăturile noului stat cu mănăstirile Muntelui Athos. Documentele descoperite recent la Muntele Athos ne desvăluie sprijinul acordat de domnii români pentru refacerea mănăstirilor din Sf. Munte, prădate și arse de pirați în acele vremuri de agonie ale imperiului bizantin. Basarab dăduse « nu puțin », spune documentul, pentru a se rezidi din temelie mănăstirea Cutlumus, iar fiul său, Vlaicu Vodă, a rezidit din temelie mănăstirea, i-a făcut castru de apărare, i-a înălțat turnuri de priveghere, a zidit biserica, trapezăria și chiliile și a dăruit-o cu moșii din Țara Românească. Recunoscător pentru aceste daruri frumoase, egumenul Hariton, viitorul mitropolit al țării, propune domnului să fie împreună ctitori: «*ἐσμέν οἱ δύο κατ' ἴσον κτήτορες*». După zidirea mănăstirii, mulți călugări români, în frunte cu mitropolitul Mihail și ieromonahul Iacob, se duc în noua mănăstire pentru a deprinde acolo tipicul de viață athonită. Afluxul călugărilor români devine din ce în ce mai numeros și mănăstirea începe a fi recunoscută în documentele posterioare cu numele de « lavra Țării Românești ».

După Vlaicu Vodă, Radu cel Mare are și el o parte însemnată în rezidirea mănăstirii dar, marele binefăcător nu numai al mănăstirii Cutlumus, ci și al întregului munte Athos fost însă Neagoe Basarab. Gavril protosul mănăstirilor din Sfântul Munte, după ce înșiră toate daniile făcute de voevodul român mănăstirilor din țările balcanice, din Ierusalim și din Sinai adaogă: Și fu ctitor mare a toată Sfetagora... și în

toate laturile dela răsărit până la apus și dela amiazăzi până la amiază noapte... și toate sfintele biserici le hrănia ». La sfințirea mănăstirii Curtea de Argeș au fost de față toți egumenii muntelui Athos în frunte cu preotul Gavril.

Vestea despre sfințenia vieții ascetice din muntele Athos ajunsese chiar până în ținuturile nord-vestice ale Ardealului, în Maramureș. In anul 1391 se afla la Constantinopol Drag, fiul lui Sas, descălicătorul Moldovei. Ei străbătuse drumul până acolo — după cum aflăm din gramata Patriarhului Antonie — ca să închine ctitoria familiei lui mănăstirea Sf. Mihail din Peri, Patriarhiei din Constantinopol.

Paralel cu aceste legături religioase merg și legăturile politice.

Vestea despre măreția Bizanțului ajunsese până la curțile domnilor noștri și avem mărturii contemporane din izvoare bizantine că înainte de căderea Constantinopolului sub Turci, Domnii noștri își trimiteau copiii în marea cetate de cultură. Cronicarul bizantin Duca ne spune că unul din fiii lui Mircea cel Mare își făcea ucenicia armelor, în tovărășia unor tineri compatrioți, la curtea împăratului bizantin Ioan al VIII-lea, ca ofițer în garda imperială. Același cronicar bizantin adaugă mai departe că în luptele pe care Bizantinii le-au purtat cu Turcii, care puseseră piciorul în Europa, a luat parte și un nepot al lui Mircea, Dan, care s'a luptat cu atâta vitejie, încât împăratul i-a pus la îndemână una din cele mai mari corăbii ca să se întoarcă în patrie.

Dar, din nenorocire, aceste legături directe cu Bizanțul, aceste frumoase perspective care se deschideau pentru cultura noastră sub Mircea cel Mare sunt în curând rupte prin invazia turcească și prin cucerirea Constantinopolului. Prăbușirea Constantinopolului a hotărît definitiv așezarea Turcilor în răsăritul Europei.

Incepând cu anul 1393, când Bulgaria intră în stăpânire turcească, și sfârșind cu anul 1498, când Zeta, ultimul colț de stăpânire creștină, își pierde independența, toată Peninsula Balcanică ajunge sub dominație musulmană. Cu aceasta se pune capăt culturii strălucitoare a Bizanțului.

Abia intraserăm în zona culturii bizantine, și aceasta se stinse sub apăsarea turcească. Bizanțul mort nu mai putea înviora literaturile sud-slave la care noi ne adăpaserăm și care ele însele, lipsite de sprijinul statului, intraseră în agonie. Izolați de latinitatea catolică a Occidentului prin ortodoxismul nostru, noi continuăm să vietuim timp de câteva veacuri din fărâmiturile unei culturi formate în plin evul mediu și care la începuturile culturii moderne se stinsese. De aci caracterul atât de deosebit față de literaturile Apusului și, în același timp, atât de medieval al literaturii noastre până în pragul secolului al XIX-lea.

CUCERIREA TURCEASCĂ ȘI CONSECINȚELE EI PENTRU CULTURA POPOARELOR BALCANICE

Căderea imperiului bizantin și a statelor sud-dunărene sub Turci a pus capăt literaturii bizantine din care se alimentau culturile slave ortodoxe și a schimbat cu totul fața răsăritului european.

Așezarea Turcilor pe țărmurile Bosforului, după căderea eroică sub zidurile cetății a ultimului împărat bizantin, a avut consecințe catastrofale pentru cultura popoarelor creștine din Peninsula Balcanică. « In aceste zile fatale multe capodopere ale spiritului omenesc fură pierdute pentru civilizație », spune unul din istoricii imperiului bizantin[1]. Cărțile au fost arse, evangheliile ferecate în aur și argint au fost rupte pentru ca să scoată aurul; icoanele sfinte au fost aruncate în foc pentru ca Turcii să-și fiarbă pe rugul lor, carne.

Impresionată de aceste sacrilegii, pătura intelectuală a Bizanțului a apucat drumul exilului. Unii cărturari bizantini s'au refugiat în insula Creta și către celelalte insule ale Arhipelagului, care se găseau încă sub stăpânirea Latinilor din cruciada a IV-a; cei mai mulți s'au îndreptat însă către țărmurile Italiei, unde încă înainte de căderea Constantinopolului, în epoca de înflorire a umanismului, dominată de năzuința întoarcerii către antichitatea clasică, erau căutați ca profesori în universitățile italiene, ca editori și corectori de texte grecești pe lângă tipografiile de curând întemeiate, ca preceptori în familiile nobile. O falangă întreagă de erudiți ca Marc Musurus, profesorul savantului Pic de la Mirandola, Ioan Arghyropulos, Dimitrie Halcondylos, Teodor Gaza Ioan și Constantin Lascaris, Visarion de Niceea și mulți alții s'au așezat astfel în principalele centre de cultură ale Italiei.

O parte din ei trec în Franța, unde Francisc I, sedus de eleganța aristocratică a societății italiene, de gustul ei pentru clasicismul grec și latin, de strălucirea artelor și literaturii în cetățile italiene, a adus la curtea sa din Paris, poeți, arhitecți și pictori, ca Leonardo da Vinci, și a pus la cale întemeierea unui colegiu de profesori pentru aprofundarea limbilor vechi: latina, greaca și ebraica.

Acești erudiți bizantini au adus cu ei în Occidentul Europei manuscrisele prețioase ale literaturii clasice grecești și le-au răspândit cu ajutorul tipografiilor de curând întemeiate. Ei au introdus în universitățile și în clasele aristocratice curentele de idei, care înviorau, din secolul al XII-lea, cultura bizantină: aprofundarea clasicismului elin și idealismul filosofiei platonice.

Aceste curente, aduse de principalii reprezentanți ai culturii bizantine, încrucișându-se cu preocupările de întoarcere către clasicismul latin al veacului al XIV-lea, pun capăt în Occident filosofiei scolastice, însuflată prea mult de spiritul teologic și întărind umanismul, înlesnesc apariția epocii cunoscută în literaturile Occidentului sub numele de *Renaștere*. Studiul scriitorilor antici pasionează într'atât societatea acelui timp încât modelele pentru literatură nu mai sunt căutate în producțiile anterioare ale evului mediu cu caracterul lor romanesc și cu nota lor de frăgezime copilărească, ci în literatura clasicismului greco-latin cu spiritul ei de maturitate, de echilibru și de armonie.

Atât de mare era entusiasmul epocei pentru clasicismul greco-latin încât reprezentanții noului curent considerau literatura evului mediu ca o literatură necioplită, barbară, căci pretindeau ei, odată cu năruirea imperiului roman sub loviturile barbarilor, fuseseră înmormântate în ruinele lumii antice și artele frumoase. Inspirându-se din modelele latine și eline, ei reluară firul tradiției clasice și, deosebindu-se fundamental de predecesorii lor și prin subiectele tratate și prin arta compoziției, au reprezentat în literatura timpului o adevărată renaștere.

Astfel cărturarii Bizanțului, emigrați în Occident, unde erau căutați, cu manuscrisele în care se aflau comorile de cultură ale strămoșilor lor, deșteptând și ținând treaz interesul pentru vechea literatură grecească, au avut partea lor de muncă în așezarea temeliilor renașterii.

[1] A. A. Vasiliev, *Histoire de l'empire byzantin, trad. du russe par P. A. Brodin, A. Bourguina*, Paris, Picard, 1932, II, p. 344.

Dar, pe când Occidentul se folosea de munca și cultura cărturarilor greci, în limanurile bizantine, părăsite de luminele acestora și inundate de puhoiul turcesc, cultura se stinge. Numai în insulele rămase sub stăpânirea franceză și venețiană mai pâlpâea încă o vieață literară proprie, dar și acestea au căzut, cu timpul, sub stăpânirea musulmană. După căderea Peninsulei Balcanice sub Turci, vechile legături culturale și literare dintre Occident și Orient, stabilite după cruciada a IV-a prin stăpânirea franceză și venețiană în imperiul bizantin, sunt rupte. De altă parte, cultura adusă de Turci în Europa, întemeiată pe culturile asiatice și în bună parte pe cea persană și arabă, era cu totul deosebită de cultura creștină a Bizanțului și a Occidentului. In aceste noui condiții politice și sociale, limba bizantină, pierzându-și coeziunea ei, începe să se schimbe tot mai mult și ia aspectul unei limbi deosebite: este greaca modernă. Vieața poporului grec, concentrată de aci înainte în jurul Patriarhului, căruia Turcii îi concedaseră o parte din drepturile împăraților bizantini asupra credincioșilor lor, se desfășura de acum pe o linie nouă. Cu căderea Constantinopolului, cultura și literatura bizantină se încheie.

Tot atât de fatală a fost invazia turcească și pentru literatura statelor slave sud-dunărene. Cucerirea turcească s'a înfăptuit pe când se desfășura faza inițială din procesul de formație și evoluție al organizării lor sociale și culturale. Nimicirea independenței politice a pus capăt și acestei evoluții abia începute.

Cruzimea cu care Turcii au înăbușit năzuințele de libertate ale popoarelor slave, a răscolit adânc sufletul maselor populare. Orașe ca Trapezica, arse până în temelie, fruntașii orașului măcelăriți în biserică, tineretul despărțit cu sila de părinți și strămutat în Asia-Mică; bisericile transformate în geamii sau în grajduri — asemenea represiuni sângeroase au îngrozit populația și au introdus panica în rândurile ei.

Ca să scape de urgia turcească, o parte din ea a trecut la mohamedanism, altă parte a renunțat la bunurile strămoșești și a luat drumul exilului. Cu deosebire pătura conducătoare, nobilimea și clerul, care erau pârghiile de susținere ale statului, urmărite de Turci, fiindcă susținuseră războiul sfânt împotriva păgânilor, au fost nevoite să-și caute altă patrie. Și cum singurele state ortodoxe din vecinătate care mai păstrau încă autonomia lor erau Principatele române, la noi și-au găsit limanul de adăpost. Inrudirea voevozilor noștri cu ultimele dinastii sârbești și bulgărești precum și comunitatea de credință religioasă a cultului divin în formele limbii slavone erau împrejurări prielnice pentru această migrațiune.

In țările noastre, pribegii au fost primiți cu generoasă ospitalitate. Pe tronurile Principatelor noastre s'au urcat ca soții ale voevozilor români și câteva reprezentante din aceste ultime vlăstare ale familiilor domnitoare din Serbia, precum: despina Milița, soția lui Neagoe Basarab, despina Elena, o rudă mai tânără sau chiar sora despinei Milița, crescută și măritată în Moldova cu Petru Rareș; Ștefan cel Mare însuși se înrudea prin una din soțiile sale, Maria de Mangop, cu ultima dinastie sârbească.

Emigrarea păturei conducătoare a popoarelor slave — nobilimea și mai ales clerul — va contribui — după cum vom vedea mai pe larg în capitolul următor — la întărirea culturii în forma slavonă în țările noastre.

MĂNĂSTIRILE, FOCARE DE CULTURĂ

Siliți să se expatrieze, pribegii slavi au luat cu ei, spre a scăpa de dezastru, comorile lor de cultură: manuscripte, odăjdii scumpe, aiere, icoane. Astfel se explică acele manuscrise slave din veacul al XIII-lea pe care le-a aflat în vechile noastre mănăstiri și pe care le-a descris în Catalogul său de manuscrise slavonești din bibliotecile românești un învățat rus, Iațimirschi. Și tot pe această cale ajuns la mănăstirea Putna, un aer vechiu cu inscripție grecească — brodată cu fir — care fusese lucrat de « călugărița Eufemia, împărăteasa Serbiei și de fiica acesteia, care în călugărie se numea Eupraxia ».

Călugării slavi, care își făcuseră ucenicia în atmosfera de misticism și de cultură a Muntelui Athos, refugiați pe plaiurile noastre au reorganizat vieața monahală la noi, întemeind mănăstiri trainice de piatră care au devenit adevărate focare de cultură ale trecutului nostru.

Cel dintâi dintre aceștia a fost Nicodim, care după dezastrul din Câmpia Mierlei s'a refugiat în Țara Românească și a zidit, sub Vlaicu Vodă, mănăstirile Vodița și Tismana. Nicodim era originar din Macedonia sârbească. Născut la Prelep dintr'un tată grec din Castoria și dintr'o mamă sârbă, el îmbrăcase de timpuriu rasa monahală în Muntele Athos și ajunsese prin destoinicia și calitățile sale, stareț al unei mănăstiri. Mai târziu a intervenit chiar într'un moment critic al vieții religioase a poporului sârb, ajutând să se împace conflictul dintre patriarhie și biserica sârbească, conflict care ajunsese așa de departe, încât patriarhia aruncase anatema asupra bisericii sârbești. Dar, după căderea Serbiei sub Turci, Nicodim își căutase împreună cu ucenicii săi un adăpost la noi și aci, cu sprijinul lui Vlaicu Vodă, a ridicat mănăstirea Vodița. Ni s'a păstrat actul de danie al lui Vlaicu Vodă — cel mai vechiu document intern — către mănăstire prin care ni se spune că Domnul român « după îndemnare dumnezeiească... ascultând pre cinstitul întru călugări Nicodim... cu a lui (a Domnului) cheltuială și dăruire... iar cu munca lui Kyr Nicodim și a fraților lui a zidit și a zugrăvit mănăstirea ».

Nicodim, care fusese mai înainte starețul mănăstirii Hilandarul din Muntele Athos, a introdus la noi normele de vieață monahală și tradițiile de cultură ale călugărilor athoniți. Pentru ca munca lor de cultură să se poată săvârși nestingherită, Domnul le dăruiește, pe lângă odăjdiile și odoarele necesare, moșii: « satul Jidovița și câte găleți vor fi dela satul lui Costea Topolnița, și pe Dunăre dela 8 vărșii venitul domnesc și toată vâltoarea din mijloc cu toate, și Dunărea dela povârnișul Orehova, ce duce la podul cel mai de sus la Rușava, și Vodița cea mare pe amândouă laturile cu nucii, cu livezile și cu Țerovățul, cu siliștea Bahnei ». Deosebit de aceasta el mai dăruește pe fiecare an din casa domnească, la hramul mănăstirii, câte 1000 de perperi, precum și burdufuri de brânză, cașuri, maje de ceară, îmbrăcăminte și *12 paturi*.

In același document, Domnul mai lasă cu limbă de moarte ca nimeni dintre urmașii săi să nu se amestece în administrația interioară a mănăstirii, ci călugării înșiși, după chibzuința lor, să-și aleagă starețul.

Această grije deosebită pe care Domnul o pune la întemeierea și consolidarea mănăstirei, se explică prin faptul că într'o vreme în care limba de cultură a neamului era o limbă străină, pe care o înțelegea numai clerul și pisarii din cancelariile domnești, mănăstirile erau singurele instituțiuni de cărturărie. In mănăstiri se aflau bibliotecile de manuscrise slave, aduse de fugarii sud-dunăreni; în mănăstiri se aflau școli în care se putea învăța limba slavă și, în sfârșit, în mănăstiri se învăța și arta caligrafiei.

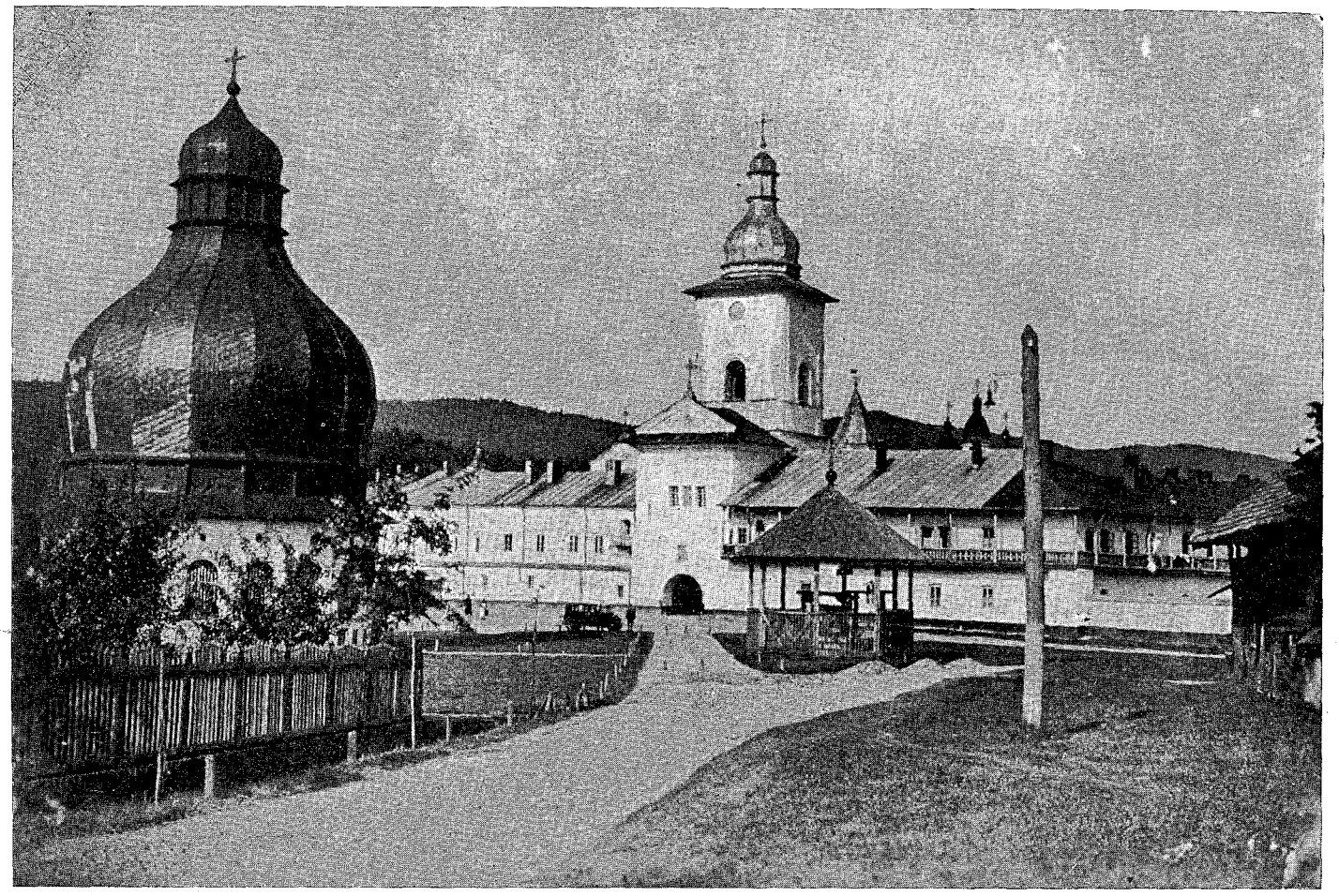

Mânăstirea Neamțu.

Caligrafii erau în mare vază, fiindcă se îndeletniceau cu copierea și răspândirea manuscriselor necesare cultului divin într'o epocă în care tiparul nu era încă cunoscut. Nicodim însuși, care era un călugăr de o cultură aleasă pentru timpul lui, era în același timp și un caligraf de mare talent. Dela el ne-a rămas o frumoasă evanghelie, scrisă pe pergament, împodobită cu miniaturi și vignete, cu o notă, de «Popa Nicodim... în al șaselea an al persecuțiunii sale, iar socotit dela începutul lumii (6913 =1405)».

Normele și tradițiile vieții culturale din Sf. Munte au fost introduse apoi și în Moldova prin ucenicii lui Nicodim, care aduseseră și acolo tradițiile de muncă ale monahismului athonit. Un rol important pare să fi jucat aci călugărul bulgar Grigore Țamblac, de origine din Târnova, scriitor de seamă, trimis de Patriarhia din Constantinopol la Suceava ca să refere asupra cererii lui Alexandru cel Bun de a se întemeia o mitropolie în Moldova. El a fost mare dascăl al bisericii moldovenești, predicator la curtea lui Alexandru cel Bun și egumen al mănăstirii Neamțului. Sub imboldul primit, se începe în Moldova opera pioasă de copiere a manuscriselor religioase.

CALIGRAFI ȘI MINIATURIȘTI. Arta caligrafiei capătă astfel și la noi, în aceste timpuri premergătoare tiparului un puternic avânt. In liniștea patriarhală a lăcașurilor de reculegere sufletească, călugări harnici copiau cu răbdare, pentru slava lui Dumnezeu și pentru mântuirea sufletului lor, textele sfintelor scripturi, împodobindu-le cu vignete miniaturi și inițiale colorate frumos în bronz, roșu, verde, negru și albastru.

Cheltuelile pentru procurarea materialului — chinovar, colori, pergament sau hârtie adusă din fabricile Veneției, ale Silesiei, ori mai târziu, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea din fabrica de hârtie a lui Hans Benkner, dela Brașov — erau suportate de Domni și de Mitropoliți, de Episcopi și de egumeni, de boieri și de negustori, care, asociindu-se astfel la o operă necesară sfintelor altare, înțelegeau să îndeplinească o faptă creștinească. In sufletul celui care plătea cheltuelile și în al artistului care îndeplinea munca de migăleală nu intra niciun gând de deșertăciune omenească, ci totul se săvârșia pentru slava lui Dumnezeu. De aceea mulți dintre cei ce s'au muncit să copieze și să ilustreze cu miniaturi și frontispicii colorate manuscrisele, nici nu și-au semnat numele, iar cei ce au cutezat să-și însemne numele au făcut-o cu multă umilință: «Prea păcătosul și netrebnicul și umilitul și blestematul caligraf, monah Silion, a scris acest sfânt tetraevanghel în sfântul locaș Deal, din porunca robului lui Dumnezeu ieromonah Ieremia egumen». «Am scris eu păcătosul și cel din urmă între preoți, caligraf protopop Ion Sârbul». Erau florile evlaviei creștine pe care sufletele românești ale veacurilor trecute le-au adus ca prinos Domnului.

Aceste opere închinate sfintelor altare reprezintă în cultura și arta românească a secolului al XV—XVII-lea aportul cel mai prețios. In evoluția miniaturisticei din marea slavonească a Răsăritului ortodox care ne înconjura, munca de artă săvârșită pe pământ românesc de anonimi călugări «robi ai lui Dumnezeu» reprezintă o treaptă superioară și ea a servit în secolul al XV-lea și XVI-lea de model vecinilor noștri ortodocși dela Răsărit. N'o spunem numai noi aceasta, ci o recunosc înșiși

învățații ruși. « In a doua jumătate a secolului al XV-lea și la începutul secolului al XVI-lea — spune Iacimirskij — stilul moldovenesc predomină și în manuscrisele rusești, dar aci totul iese oarecum țipător și mâzgălit și ornamentațiile rusești stau foarte departe de modelele lor, de acele manuscrise luxoase moldovenești, care la timpul lor au fost dăruite vechilor mănăstiri de domnitori și ierarhi și care acum împodobesc cele mai bune biblioteci de manuscrise » (trad. d-nei Piscupescu).

Textul era copiat cu pană de gâscă cu roșu și cu negru într'o caligrafie care era ea însăși o operă de artă, dar toată frumusețea manuscriselor o alcătuea decorarea.

Paginile, care deschideau un capitol, erau împodobite cu frontispicii. Acestea, foarte variate ca desen și colorit, se pot reduce la trei tipuri principale: unele erau *geometrice*, alcătuite totuși din linii fine care se împletesc în formă de romburi, de cercuri, de dreptunghiuri; altele *botanice*, alcătuite din flori stilizate: lujere, lalele, garoafe, crini, miosotis; multe *zoomorfice :* pasări sau animale reale sau fantastice: vulturi, păuni, corbi cu crucea în gură (stema Țării Românești), lei, urși, balauri înaripați, aspide ș. a. De multe ori aceste trei tipuri de frontispicii se combină armonios între ele, încheindu-se sus cu o cruce păzită de lei, sau de aspide, ori umbrită de flori și de păuni.

Un deosebit farmec îl dădeau manuscriselor miniaturile, care deschideau textul și care erau împrăștiate în cuprinsul marilor diviziuni ale scripturilor biblice și liturgice. Ele înfățișau — adesea pe un fond bronzat sau pe un roșu de purpură — în chenare de portaluri împodobite cu flori, chipul evangheliștilor sau al marilor liturgiști, scene din viața Mântuitorului sau chiar chipul Voievozilor sau al boierilor, uneori și al Mitropoliților, care porunciseră copierea și iluminarea manuscrisului. Evanghelia scrisă în 1473 din porunca lui Ștefan cel Mare pentru mânăstirea Humor — păstrată azi în Mitropolia din Cernăuți — înfățișează pe marele Domnitor, cu plete blonde, ochi albaștri, oferind în genunchi, evanghelia copiată, Maicii Domnului, protectoarea mănăstirii. Intr'un ms. în care se află o evanghelie, scrisă în Craiova la 1583 de protopopul caligraf Ioan Sârbul, dăruită de marele armaș Danciul și de Radul Postelnicul mănăstirii Gura Motrului și o alta dela biserica Sf. Nicolae din Chilia și scrisă în 1593 și ferecată în 1644 de Matei Basarab, se găsește pe o pagină portretul Domnului în picioare cu pletele și barba albă, îmbrăcat în mantie îmblănită de brocard cu fir de aur peste costumul înflorat cu fir de argint, iar pe altă pagină portretul Doamnei Elina purtând peste învelișul alb al capului cununa domnească, îmbrăcată ca și soțul cu aceiași manta blănită cu fir sub care se vede rochia argintie cu flori și râuri verzi și cu dungi aurii pe poale.

De o deosebită varietate era ornamentarea literei inițiale cu care se începea un capitol. Litera pe un fond albastru, roșu sau bronzat, mărită mult, era alcătuită din linii și spirale cari se întrețes în forme de vrejuri sau de petale, de sepale și de flori, ori cuprindeau între liniile ei pasări și animale reale sau fantastice: păuni, lei, urși, pelicanul care își sfâșie pieptul pentru ca din sângele lui să-și hrănească puii, imaginea Mântuitorului din Fisiolog, sau aspide — motiv împrumutat din acelaș Fisiolog — șerpi uriași care numai cu privirea înveninată pot ucide vietățile dela distanță.

Modelele pentru ornamentarea manuscriselor veniseră din Bizanț, care suferise în această privință influența artei asiatice, mai ales a celei persane și a celei armene. Ele fuseseră aduse din muntele Athos prin călugării slavi și greci, pripășiți în țările noastre. Cel mai vechiu caligraf miniaturist în Țara Românească a fost călugărul sârb Nicodim, ctitorul mănăstirii Tismana, care ne-a lăsat un evangheliar, copiat și ornamentat în 1405, păstrat înainte de războiu în Muzeul de Antichități, dar transportat în zilele de restriște ale războiului la Moscova, de unde nu ne-a mai fost restituit. In Moldova cel mai vechiu caligraf și miniaturist pare să fi fost Grigore Țamblac, dar manuscrisele atribuite lui de Iacimirskij sunt de fapt ale lui Gavril Urikovici.

Intre călugării greci pripășiți la curțile domnilor noștri, unii erau adevărați artiști în meșteșugul împodobirii manuscriselor. Așa de pildă, Matei Mitropolitul Mirelor, care ne-a lăsat o cronică în versuri grecești a evenimentelor petrecute în Țara Românească între anii 1602 — 1618, a copiat în 1610, cu cheltuiala Cătălinei, Mare Bănească a Craiovei, o evanghelie grecească, ajunsă acum în mănăstirea Sfântul Sava.

Intre caligrafii și miniaturiștii străini, care au lucrat în țările sau pentru țările noastre, se găsesc și femei ca de ex. Melania din Leontopol.

Prima școală de caligrafi miniaturiști pare să fi înflorit în mănăstirea Neamțu, unde în 1429, călugărul Gavril Urikovici — în care N. Iorga vede un reprezentant al familiei Ureche, care și-ar fi transcris numele în formă slavonă — copia din porunca lui Alexandru cel Bun și a soției sale Marina un evangheliar greco-slavon. O deosebită înflorire a avut arta miniaturii în vremea lui Ștefan cel Mare. Viteazul Domn a ținut să veșnicească numele său nu numai prin strălucirea armelor și prin tenacitatea cu care a apărat pământul Moldovei, dar și prin impulsul dat culturii. Pe timpul său și din porunca lui, în marile mănăstiri atunci întemeiate, lucrau numeroși artiști ai scrisului. Astfel în mănăstirea Putna găsim pe Palade monahul dela care ne-a rămas un evangheliar, care se păstrează în biblioteca mănăstirii; pe Spiridon ieromonahul dela care se cunoaște un evangheliar slavon, aflat acum la Moscova, și pe Filip ieromonahul, care în 1502, copia un Evangheliar slavon pentru mănăstirea Zografu din Muntele Athos. In mănăstirea Humor aflăm lucrând în 1473 un alt caligraf, Nicodim, care ne-a lăsat între altele un frumos Evangheliar slavon păstrat acum în mitropolia din Cernăuți. Și în vechea mânăstire dela Neamțu găsim în 1493 un caligraf de talent, pe Teodor M<i>rișescul care a lucrat în 1493 o Psaltire, păstrată acum în Biblioteca din München.

Dintre mitropoliții ulteriori ai Moldovii, merită să fie amintit aci ca un caligraf de mare talent Atanasie Crimca sau Crimcovici, care a împodobit ctitoria lui dela Dragomirna cu câteva din cele mai frumoase produse ale caligrafiei și miniaturii românești.

Și în Țara-Românească au fost caligrafi iscusiți dela cari ne-au rămas manuscrise împodobite frumos cu miniaturi ca: Radu Drăghici din Măniceștii județului Teleorman, care copiază în 1574, un Evangheliar pentru Petru Șchiopu și fiul său Marcu; sau Popa Ion Sârbu, care lucrează la Craiova din porunca lui Mihnea Vodă; sau Mitropolitul Anania de pe vremea lui Matei Basarab și alții.

Introducerea tiparului în țările noastre a dat o lovitură puternică desvoltării frumoase pe care o luase arta caligrafiei și a miniaturii la noi. Totuși ea reînvie în epocile domniilor, relativ liniștite, ale lui Matei Basarab și Vasile Lupu și mai ales în vremea lui Brâncoveanu când gustul pentru migală și frumos se vădește și în hrisoavele scrise în cancelaria domnească.

Merită să fie subliniat și aci — ca o trăsătură a poporului românesc care în tot cursul atât de dramatic al istoriei sale a compătimit cu suferințele vecinilor — gândul creștinesc al Domnilor, mitropoliților și boierilor noștri de a trimete, împreună cu ajutoare de bani, și manuscripte copiate frumos, mânăstirilor obidite sub apăsare turcească din Sud-Răsăritul Europei. Unul dintre cei mai generoși Domni în această privință a fost însuși Ștefan cel Mare. Un minunat evangheliar copiat și împodobit cu miniaturi din porunca lui, de iero-

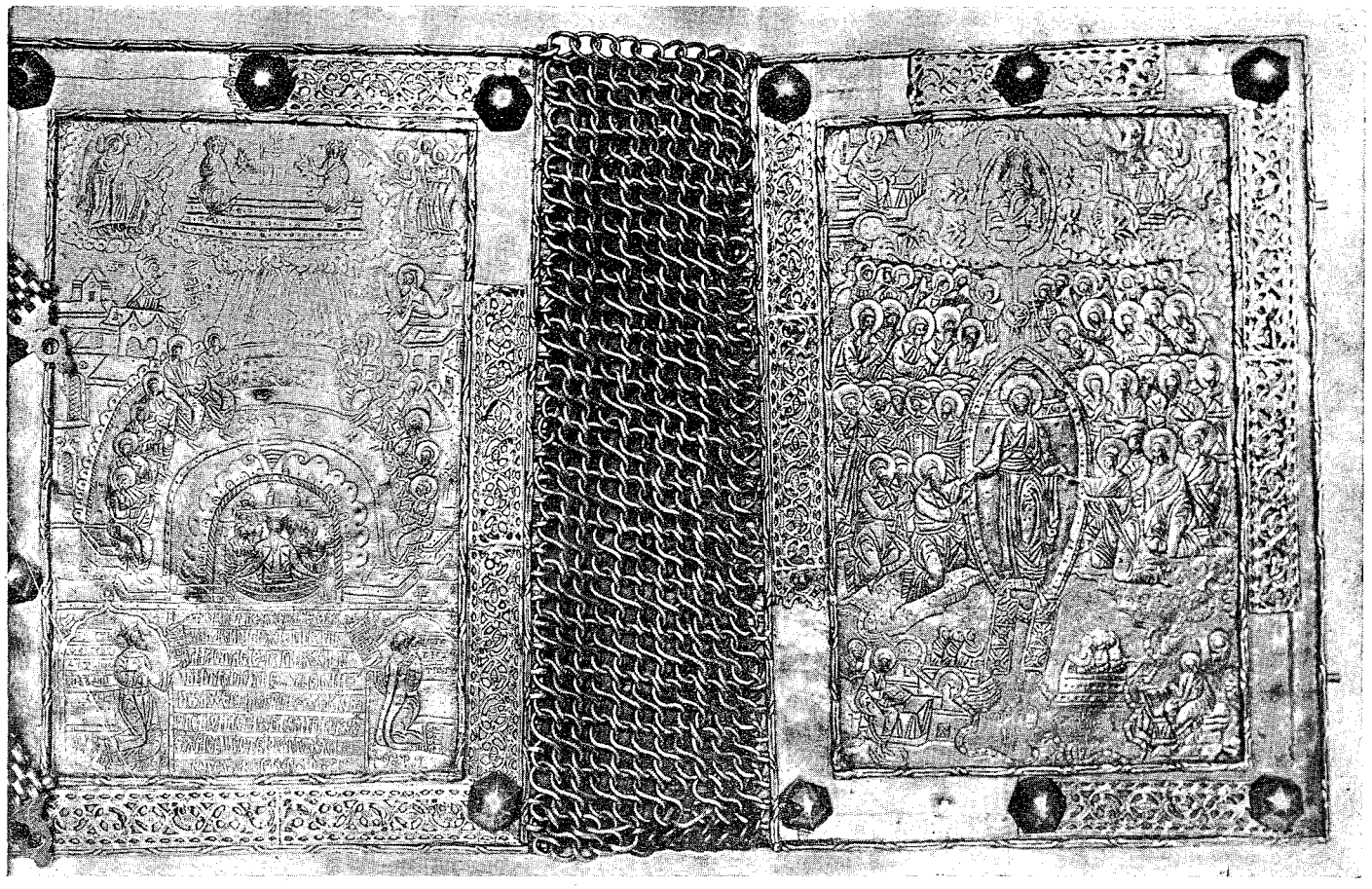

Coperta ferecată în aur și argint a unei Evanghelii cu miniaturi, scrisă de Mitropolitul Atanasie Crimca. Scena din dreapta reprezintă coborîrea Mântuitorului în iad; cea din stânga coborîrea Sfântului Duh asupra apostolilor. În colțul din stânga: Mitropolitul Atanasie Crimca; în cea din dreapta: Domnul Eremia Moghilă. Originalul în Mânăstirea Dragomirna. Copie de elevul meu d. G. Popescu Vâlcea.

monahul Filip, în 1502, a fost dăruit mănăstirii Zografu din Muntele Athos și se păstrează acum în Biblioteca Națională din Viena. Petru Rareș, urmând pilda tatălui său, a dăruit și el o frumoasă evanghelie mănăstirii Xeropotamul și o alta mănăstirii Vatopedi, amândouă în Sfântul Munte. Fiica lui Petru Rareș, Doamna Chiajna și soțul ei, Mircea Ciobanul, trimeteau în dar, la 1545, mănăstirii Dionisiu din Muntele Athos, un evangheliar ferecat în aur și argint cu chipul donatorilor. Astfel de donațiuni au fost numeroase.

Călătoriile făcute în anii din urmă de d-l Marcu Beza a scos la iveală un prețios material de manuscrise cu miniaturi împrăștiate pe această cale în tot Orientul grecesc: în mănăstirile din Muntele Athos, din arhipelagul grecesc, din Siria, din Ierusalim. Studii întreprinse de d-l Em. Turdeanu în Serbia a învederat cât de întinsă a fost generositatea românească și în această direcție. Manuscripte românești cu miniaturi din vremea lui Ștefan cel Mare se găsesc până în Cetinje din Muntenegru, altele dela diferiți Domni se găsesc în mănăstirea Krušedol (din vremea lui Mihai Viteazul), la Šišatovac, la Remetea, la Mileševo, Hopovo, Studenica — și multe altele.

Se întâmpla uneori chiar ca unul din iscusiții caligrafi ai țărilor noastre, mutându-și rosturile vieții monahale în Muntele Athos, să continue acolo munca de glorificare a Domnului prin arta scrisului. Așa de exemplu, pe vremea lui Vasile Lupu, care luase sub ocrotirea sa mănăstirea Zografu din Muntele Athos, dăruind-o cu moșii din Basarabia, un călugăr moldovean, Chiril Hluboceanu, fiul lui Ursu dintr'un neam de hatmani, încheia în mănăstirea Zografu, în ajunul Crăciunului din anul 1639, din porunca ieromonahului Paisie, un Apostol; în vara anului următor un Mineiu pe luna Mai, iar la sfârșitul anului 1640, o Psaltire.

Câteva din capod'operele miniaturii românești împodobesc azi marile biblioteci ale Apusului. Evangheliarul copiat în 1429 de Gavril Urikovici se află tocmai în Biblioteca Bodleiana din Oxford; un evangheliar, copiat din porunca lui Ștefan cel Mare pentru mănăstirea Zografu, se găsește în Biblioteca Imperială din Viena; un altul copiat în 1492 a ajuns în Biblioteca din München.

LEGĂTORI DE MANUSCRISE ȘI CĂRȚI. In legătură cu arta miniaturii a înflorit în umbra mănăstirilor noastre și arta legătoriei. Deși e sigur că meșteri iscusiți în legătura cărților se aflau în marile centre de viață românească ale trecutului, ca acel « Ioachim, zlătarul din Suceava », a cărui « mână de țarână » a ferecat în argint pentru Gheorghe Izlozeanu, pârcălabul din Hotin, evanghelia pe care acesta a dăruit-o bisericii din cetatea sa, totuși e probabil că și în mănăstiri se găseau călugări legători de cărți. Manuscrisele, caligrafiate frumos și împodobite cu splendide miniaturi, erau legate în scoarțe de lemn, îmbrăcate în piele sau în atlas, ori ferecate în aur sau argint. Chenarele ornamentelor, săpate în piele sau în metal prețios, sunt de o rară frumusețe și finețe, iar scenele biblice, în care se amestecă adesea motive apocrife, pot sta cu cinste alături de cele mai frumoase exemplare ale Occidentului. Iată de pildă una din cele mai vechi legături din câte cunoaștem până acum, aceea a evangheliei dăruită în 1519 mănăstirii Bistrița de marele jupân Marcea și de soția sa Marga. Pe prima copertă

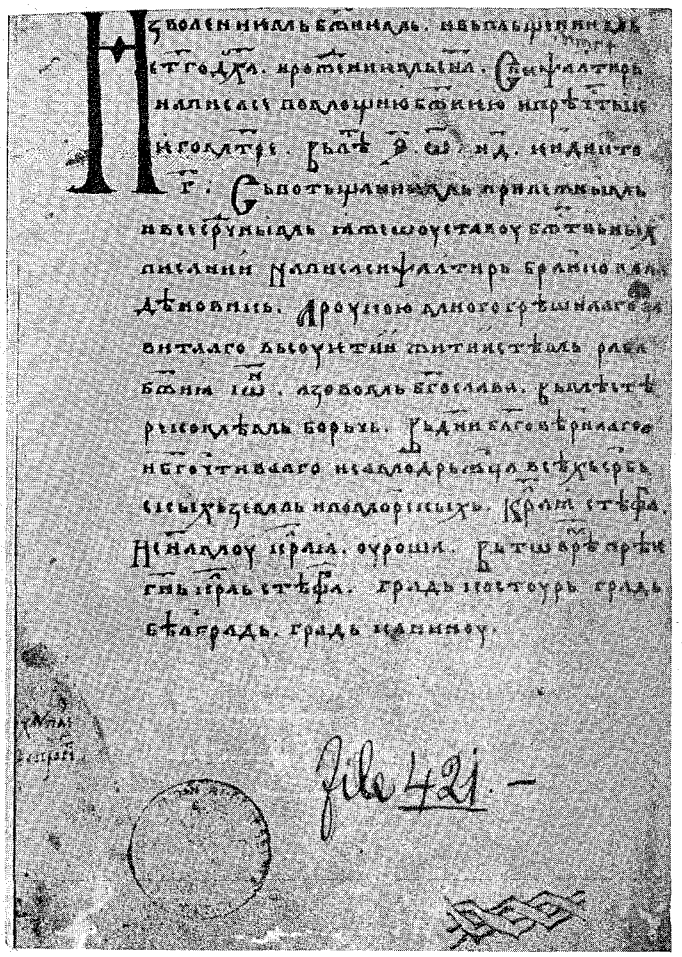

Psaltirea slavă, copiată din porunca lui Branco Mladenovici în 1346, azi în Biblioteca Academiei Române; fond slav nr. 205; f. 410 v. cu nota finală.

e săpată în aur scena coborîrii Mântuitorului în infern pentru a sfărâma lanțurile robiei și a mântui, din împărăția veșnicului întunerec pe primii oameni — scenă inspirată din evanghelia lui Nicodim. Această scenă simbolică a jertfei lui Hristos pentru mântuirea omenirii — « cu moartea pre moarte călcând » — se găsește imprimată foarte adesea în aurul sau argintul copertelor de evanghelii, ca bunioară pe legătura unei Evanghelii grecești din 1598, lucrată cu cheltuiala Domnului Ieremia Movilă și a soției sale Elisavta, aflată acum la mănăstirea Sinai din Siria; pe dosul unei evanghelii copiată de Mitropolitul Ungrovlahiei Luca în 1516, aflată acum la Ierusalim; pe coperta unei alte evanghelii a Doamnei Elena, soția lui Petru Rareș, și pe alta a lui Ștefan Rareș, ambele la Ierusalim;[1] pe alta pe care Brâncoveanu o dăruia în 1697 mănăstirii din insula Patmos. Deși scena este aceeași, totuși chenarele în care este încadrată, dispoziția grupului, mișcarea personagiilor, desenul dau fiecărui exemplar o individualitate a parte.

In Biblioteca Academiei Române, se găsesc cărți din epoca lui Coresi, legate în aur și argint, care sunt prin migala lor o minune de artă. Merită apoi o mențiune specială legăturile, care îmbracă splendidele manuscrise cu miniaturi ale Mitropolitului Crimca. Unele ne dau, în colțul din dreapta și din stânga al scenei cu coborîrea Mântuitorului în Iad, chipul Mitropolitului Crimca și al Domnului țării: Ieremia Movilă. Câte odată, în scenele biblice, apar în colțul de jos din dreapta sau din stânga și chipurile donatorilor.

[1] V. Marcu Beza, *Urme românești în răsăritul ortodox*, p. 7; 20; 119.

BIBLIOTECI. In mănăstirile noastre, se aflau pe timpuri biblioteci bogate, care însă, în vâltoarea vremurilor, s'au împrăștiat și pierdut. Numai câteva mănăstiri ca Neamțu — bunioară — mai păstrează ceva din zestrea culturală de altă dată. Multe rămășițe din această viață de cultură mănăstirească au trecut granița, chiar sub ochii noștri — e destul să amintim cazul cronografului lui Moxa, pe care profesorul rus Grigorov l-a cumpărat în București și l-a dus la Moscova, sau Evangheliarul cu miniaturi al lui Nicodim, trimes în timpul războiului la Moscova și rămas acolo. In mijlocul indiferenței generale, Academia Română, prețuind importanța manuscriselor slavonești pentru luminarea unei epoci, destul de interesantă din cultura veche românească, dar din nenorocire, prea puțin cunoscută, a început să le adune. Depozitul ei numără până acum 650 de manuscripte, inventariate sumar de regretatul slavist I. Bogdan și copiate într'un catalog scris de d-l Iuliu Tuducescu. Cercetarea aprofundată a acestor texte ridică probleme din cele mai interesante.

In primul rând ele ne ajută să determinăm curentele slave care s'au încrucișat în cultura românească din veacurile al XV-lea și al XVI-lea. Fără să anticipăm o concluzie pe care numai un studiu aprofundat ar putea-o da, observăm totuși, după datele inventarului, că până în secolul al XVI-lea textele slave din țările noastre sunt de redacție mediobulgară și paleosârbă, în Moldova predominând influența mediobulgară, în Muntenia cea paleosârbă. In Nordul Ardealului, apar și texte de redacție rusească — probabil ukraineană. Dela sfârșitul secolului al XVI-lea, adică după căsătoria lui Ștefan

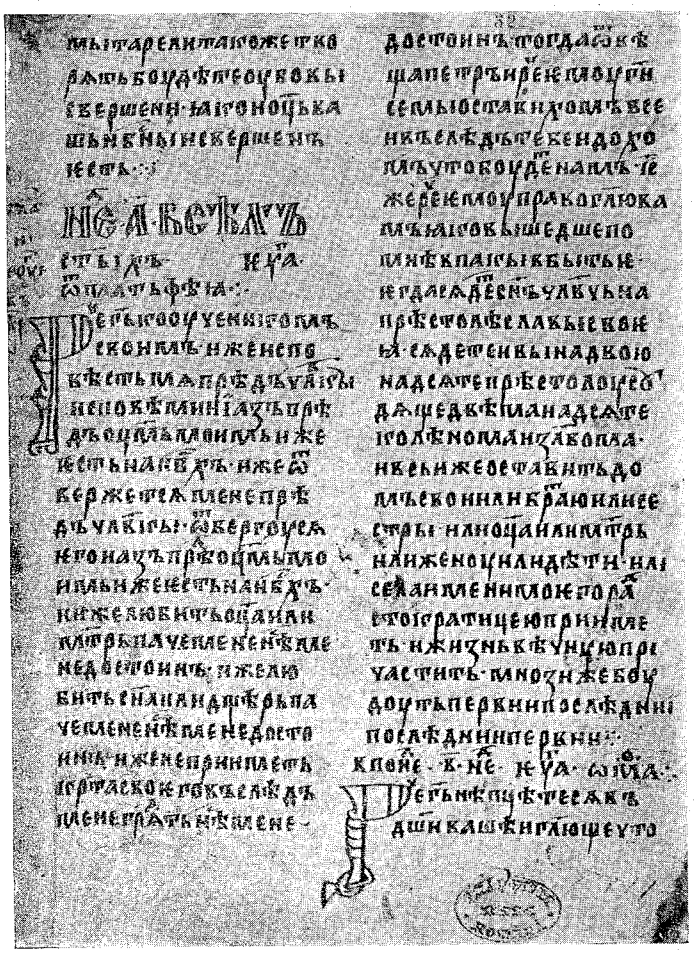

Evanghelie slavonească din sec. al XIII-lea, azi în Biblioteca Academiei Române; fond slav nr. 4, f. 32 r.

Mănăstirea Arbora din Bucovina în zi de praznic.

cel Mare cu Eudoxia, sora Cneazului Simeon Olelkovici din Kiev și mai ales din epoca lui Vasile Lupu și Matei Basarab, când se întinde în principatele românești influența kieviană a lui Petru Moghilă, încep să apară în Muntenia și Moldova și texte de redacție rusească.

Un interes deosebit îl înfățișează apoi, prin vechimea ei, Psaltirea în slava bisericească, copiată pe pergament, din porunca lui Branko Mladenovici, în 1346, cunoscută în lumea slaviștilor prin descrierea lui Fr. Miklosić și folosită de Iagić în ediția dată de el Psaltirii din Bologna (no. 205) [1]; dar mai ales o serie de texte în redacție paleosârbă copiate pe pergament încă din veacul al XIII-lea precum: o evanghelie (nr. 4); un apostol (nr. 20) și două foi în interiorul scoarțelor unui manuscript adus dela mănăstirea Neamțu. Prezența unor asemenea texte — anterioare întemeierii principatelor — în mănăstirile românești nu poate fi un fapt banal, fiindcă dacă unele pot fi și achiziții târzii, altele au fost aduse de valul călugărilor slavi sud-dunăreni, care și-au părăsit patria în fața invaziei turcești. Aceste manuscrise slavone, aduse din sudul dunărean, constituesc primul fond al vechilor biblioteci mănăstirești din țările noastre.

Câteva exemplare deschid o perspectivă interesantă asupra circulațiunii textelor și copiștilor în cuprinsurile românești. Un manuscript de Evanghelie (nr. 204) în mediobulgară, a fost copiat în 1651 de «Vasile Bosie, dascălul din Țara Moldovei», din porunca boierului Radu, Marele Comis, care l-a dăruit apoi mănăstirii Cozia. Un molitvenic (nr. 32) copiat în Moldova, proprietate a unei biserici cu hramul sfântul Nicolae a fost găsit tocmai în comuna Sângiorgiu din Ardeal.

Alte manuscripte desvăluie un colț din viața dramatică a culturii românești: un Mineiu pentru sărbători, căzut în mâinile Turcilor, a fost cumpărat la 25 Noemvrie 1620, de uricariul Lucaci și dăruit mănăstirii Vizantia din Moldova (nr. 49).

Cât privește cuprinsul, textele sunt foarte variate. Mai întâi cum e firesc: multe evanghelii și texte liturgice; apoi scrieri patristice și opere ascetice; vieți de sfinți — minee — și patericuri schitice, adică vieți de asceți, unele de origine bizantină, ca Lavsaicul lui Paladie din secolul al IV-lea, sau Limonariul lui Ioan Moshos din Sinai (sec. VIII) — altele de origine rusească precum Prologul lui Dimitrie Mitropolitul Rostovului (1689—1705).

Alături de texte religioase se găsesc și colecții de legi, precum Pravila mare sau Nomocanonul lui Mihail Vlastaris, în redacție mediobulgară, copiat de monahul Ghervasie pe timpul lui Ștefan cel Mare, la 1472 (131); o colecție de legi cu caracter monahal, al cărui text stă la baza Pravilei dela Govora a lui Moxa, colecția copiată din porunca Mitropolitului Theofan al Moldovei la 1618. O altă serie de texte din Biblioteca Academiei aparțin istoriografiei precum: Amartolos din sec. XVI (nr. 320); Manasses și Vrienios (nr. 147); — și în sfârșit câteva romane populare, ca Varlaam și Ioasaf în redacție mediobulgară din secolul al XIV-lea, la care e de adăogat și cea mai veche versiune a Alexandriei copiată în mănăstirea Neamțu.

Pe lângă această zestre a culturii slavone, răsădită pe pământ românesc, mai găsim în colecția Academiei Române și creațiuni românești în limbă slavă ca: analele dela Putna; o copie de pe cel mai vechiu pomelnic românesc — dela Bistrița — început în 1407, cu numele Domnilor Moldovei și a Doamnelor lor, cu al familiilor domnitoare înrudite din Țara-Românească, cu al mitropoliților, episcopilor...»; imnuri religioase create

[1] Vezi și descrierea lui Al. Odobescu în *Revista Română*, I, 1861, p. 709-725.

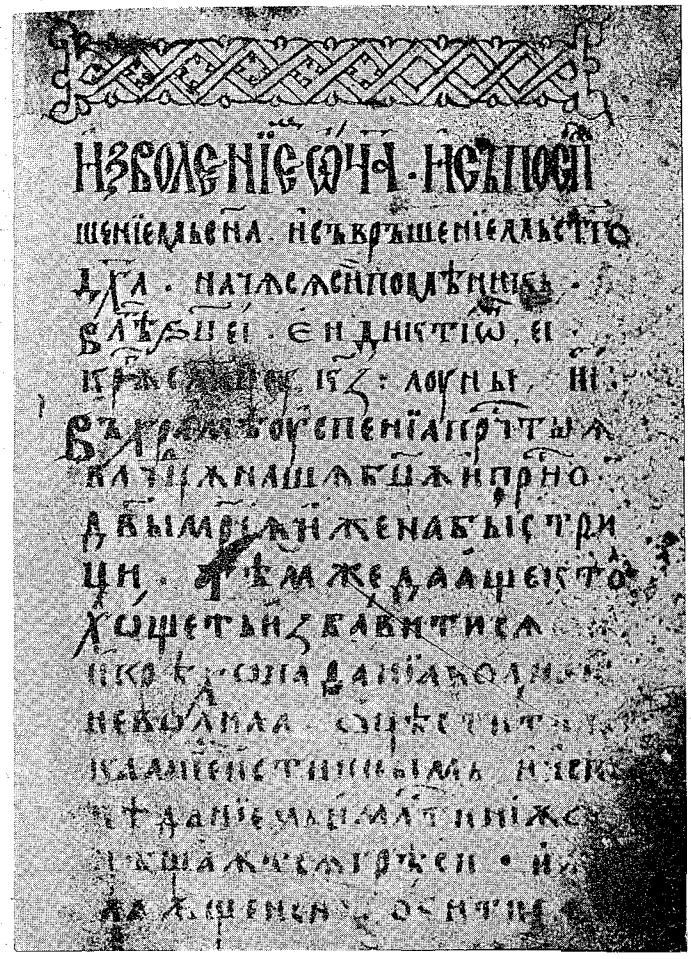

Pomelnicul mănăstirii Bistrița din sec. XV, în *Biblioteca Academiei Române;* fond slav nr. 78, f. 1. r. începutul.

de Filothei monahul, fost logofăt al lui Mircea cel Bătrân (nr. 209); în sfârșit câteva opere ale Mitropolitului kievian Petru Moghilă, vlastar de Domni Moldoveni, și o viață a Sfântului Ioan cel Nou dela Suceava operă a lui Grigore Țamblac.

Ceea ce avem azi este o slabă rămășită din ceea ce a fost odinioară cultura slavă în mănăstirile noastre. Vestea despre bogăția bibliotecilor noastre trecuse încă din timpurile vechi granița. In 1556, Țarul Ivan cel Groaznic, având nevoie de o sintagmă cu materia așezată după ordinea literilor chirilice, trimetea după exemplare în Moldova lui Alexandru Lăpușneanu [1]. Și marele Mitropolit al Kievului, Petru Moghilă căuta manuscrise pentru tipăriturile sale în mănăstirile românești.

ȘCOLILE. Din numeroase notițe păstrate pe filele manuscriselor vechi rezultă că cei mai de seamă cărturari și copiști ai veacurilor trecute s'au format în școlile din mănăstiri: Bistrița, Neamțu, Putna, Voroneț, Slatina, Sucevița din Moldova, Tismana, Cozia, Bistrița din Oltenia, Deahul, Govora ș. a. în Muntenia.

Mănăstirile erau depozitarele de cultură slavonă și, într'o vreme în care serviciul divin și actele de cancelarie domnească se redactau într'o limbă străină — moartă — era firesc ca viitorii clerici și dieci sau pisari să deprindă rudimentele de instrucție slavonă în școlile mănăstirești. Din aceste școli au ieșit în bună parte vechii dieci de cancelarie — care poartă nume românești ca: Oțel, Oanță, Lupul, Vulpaș, Buzdugan, Cățelean, Ion Marjire, pisarii lui Petru Rareș, Mușat și Crăciun — pisarii lui Mihai Viteazul.

Instrucția în mănăstiri avea de sigur un caracter religios, și ea se va fi mărginit la scris și citit, la deprinderea limbii slavone pe textele Sfintelor scripturi și la cântările bisericești. La aceste școli veneau, pe vremea lui Alexandru Lăpușneanu, în Moldova, să învețe cântările, dascăli și dieci ruteni din Przemysl și din Lwów [1], într'o vreme când biserica ortodoxă era amenințată în Galiția de propaganda iesuită.

Pentru uzul copiilor carî învățau o limbă străină și pentru nevoile celor ce tălmăceau din limba slavonă în limba română, s'au alcătuit cu vremea și dicționare slavo-române — cum este dicționarul lui Mardarie — dela mănăstirea Cozia, alcătuit pe la anul 1649 sau al lui Mihail Logofătul din Târgoviște, scris pe la 1678.

BRODERIE RELIGIOASĂ. In mănăstiri erau și ateliere de broderie religioasă din care a ieșit o întreagă artă minoră — de o rară frumusețe, dar care din nenorocire nu ne este cunoscută în toate detaliile ei. Un studiu recent al d-lui Emil Turdeanu despre epitafele moldovenești în secolele al XV-lea și al XVI-lea aruncă o lumină vie asupra acestei laturi din viața artistică a vechilor noastre mănăstiri. Și aici, modelele veneau din Bizanț, prin mijlocirea Slavilor din Sudul Dunării.

[1] Hurmuzachi, *Documente*, I, p. 209.

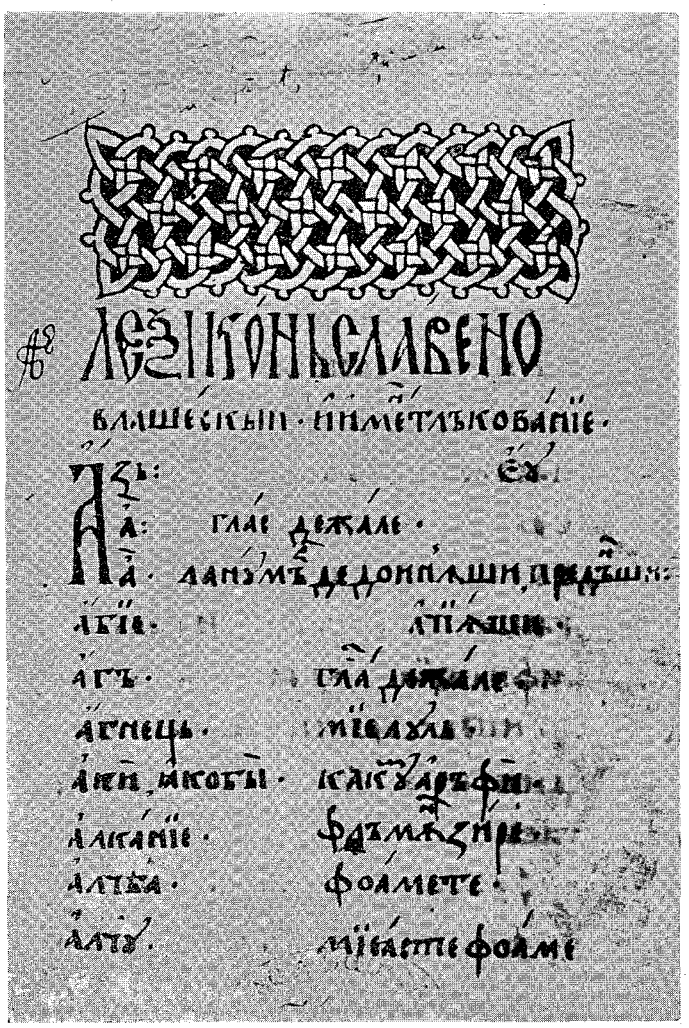

Dicționarul lui Mardarie Cozianul. Bibl. Acad. Rom. nr. 450.

[1] Iacimirskij, Славянскія и русскія рукописи Румынскихъ Библіотекъ p. 288.

Epitaful lui Alexandru cel Bun din 1428 (După Emil Turdeanu, *Cercetări Literare*, IV, anexe).

Cel mai vechiu exemplar de epitaf, găsit pe pământ românesc, este cel păstrat azi în mănăstirea Putna și care a fost lucrat de regina Euthimia, soția despotului sârb Ioan Uglieša, fratele lui Vukašin, și de fiica ei, Eupraxia. După moartea soțului, regina văduvă și cu fiica ei și-au căutat liniștea sufletului în pacea unei mănăstiri sârbești. Aci, cu gândul la jertfa Mântuitorului, gustul lor artistic au migălit cu acul, după un model bizantin, un splendid epitaf, pe care, când valul invaziei turcești a năpădit ținuturile sârbești, călugării fugari ai mănăstirii l-au adus în Moldova, la începutul secolului al XV-lea. Epitaful a servit apoi ca model pentru o întreagă serie de exemplare. Motivul este de o simplitate mișcătoare: pe câmpul înstelat al cerului, trupul mort al Mântuitorului, cu capul nimbat de o aureolă de pietre prețioase, este înconjurat de îngeri îndurerați.

Acest motiv de origine bizantină, transplantat în Moldova și contaminat cu alte motive, a servit apoi ca punct de plecare pentru o întreagă înflorire, care se poate desface în două ramuri principale, în două școli. Una, arhaizantă, reprezintă vechiul model sârbesc, reprodus, firește, cu variante, într'un epitaf lucrat pe vremea lui Alexandru cel Bun, la 1428, prin stăruința Mitropolitului grec Macarie. A doua școală pare să fi pornit dela mănăstirea Putna, ctitoria lui Ștefan cel Mare, care a fost în același timp și unul din atelierele cele mai active ale miniaturii moldovenești. Exemplarul creat la Putna umanizează drama Mântuitorului, căci aduce la căpătâiul lui ființele de care i-a fost legată viața pământească: de o parte Maica Preacurată și Maria Magdalena, de alta St. Iosif, Nicodim, mironosițele și, în sfârșit, detaliu interesant, Sfântul Ioan, strângând mâna Mântuitorului. In jurul scenii: îngerii; iar în unghiuri: simbolurile evangheliștilor. Modelul a trecut apoi la alte ctitorii ale lui Ștefan cel Mare, la mănăstirea Dobrovățul (epitaful din 1504 — 1506) și la mănăstirea Voroneț.

După moartea lui Ștefan cel Mare, evoluția broderiei religioase se continuă în trei etape succesive sub domniile lui Petru Rareș, Alexandru Lăpușneanu și Ieremia Movilă. Ca o inovație în compoziția epitafelor din timpul lui Petru Rareș apare în planul superior: crucea bizantină încinsă de cununa de spini. Epitafe și patrafire, lucrate în mănăstirile moldovenești, au fost trimise în dar de Petru Rareș, la mănăstirile Muntelui Athos și — un detaliu interesant — pictura capelei din mănăstirea Dionisiat, recladită de Petru Rareș, reproduce, ca compoziție și colorit, întocmai scena epitafelor din epoca lui Rareș.

Arta aceasta a broderiilor religioase țesute din fire de aur și împodobite cu perle și mărgăritare era destul de desvoltată în trecutul nostru. O mulțime de alte obiecte: acoperimente pentru mormintele voevozilor cu chipurile lor, patrafire, zavese, odăjdii pentru preoți, prapore, dovedesc pe lângă o migală de albine și un deosebit simț artistic.

PICTURA. E probabil că cei dintâi zugravi de biserici ai noştri să fi fost străini — poate Slavi sud-dunăreni sau Greci, care-şi învăţaseră meşteşugul în Muntele Athos. Paul de Alep, vorbind de mănăstirea Curtea de Argeş, ne spune că a fost zugrăvită de artişti cretani. Modelele după care meşterii zugrăveau bisericile noastre veneau firește din Bizanţ. Ei lucrau după tradiţiile transmise prin manualele de pictură religioasă, cunoscute sub numele de *Erminii* şi alcătuite în atelierele muntelui Athos. Din acestea, două tipuri au circulat, în lumea zugravilor noştri — şi în traduceri româneşti: unul prelucrat de Frangos Cattelanos după manualul lui Panselinos, pictorul legendar al muntelui Athos; altul prelucrat de ieromonahul Dionisie din Furna care învăţase meşteşugul, din copilărie, în muntele Athos. De aceea pictura noastră veche, urmând normele statornicite, este dominată de o concepţie diametral opusă aceleia care a însufleţit arta Renaşterii. Pe când în pictura religioasă a Occidentului este o concepţie graţioasă, plină de viaţă a grupurilor, de mişcare, de cadru pitoresc al naturii, înconjurătoare de tot ceea ce putea să apropie sfântul de omenesc, în arta ortodoxă este o concepţie ascetică: sfinţii sunt desprinşi de tot ceea ce este pământesc, cu trupul mortificat de asceză, cu chipul învăluit în nimbul divinităţii. Numai flacăra mistică licăreşte în lumina ochilor.

Dar deşi tehnica bizantină era predomnitoare, totuşi influenţe occidentale nu se pot tăgădui. Se ştie că Alexandru Lăpuşneanu cerea zugravi pentru bisericile sale din Italia, Meşterul Mina, care a zugrăvit mănăstirea Căluiul a Buzeştilor şi pe care Mihai Viteazul l-a trimes în Veneţia ca să cumpere văpsele, nu se va fi întors din cetatea dogilor numai cu culori. Din încrucişarea acestor curente şi influenţe străine şi din selectarea armonică a elementelor lor esenţiale recreate prin geniul poporului, s'a format cu timpul pe pământ românesc o artă originală, cu caracterele ei distinctive, ce se vădeşte ca atare nu numai în picturile de pe zidurile bisericilor, ci şi zugrăveala icoanelor.

Această artă românească a atras atenţia specialiştilor streini. Cunoscutul iconograf rus N. Kondakov amintind de breslele de zugravi ai Moldovei din veacul al XVI-lea, care au pictat icoane şi fresce de biserici, vorbeşte de şcoala moldo-valahă din secolul al XVI-lea şi arată influenţa pe care a avut-o această şcoală asupra iconografiei din Rusia meridională. Frescele de pe zidurile exterioare ale mănăstirilor Voroneţul, Vatra Moldaviţei, Sucevita, Humorul, zugrăvite în strălucita epocă dela Ştefan cel Mare la Petru Rareş, stârnesc azi admiraţia celor mai de seamă cunoscători ai artei bizantine. Cunoscutul profesor de istoria artelor dela Universitatea din Viena, dinaintea marelui război — Josef Strzygowski — într'un articol din ziarul *Zeit*, pe August 1913, vorbind de o călătorie în munţii Bucovinei ca de « una din plăcerile cele mai înviorătoare ale Europei » se întreba: « Dar ce este ceea ce ar trebui să atragă în aceste îndepărtate văi chiar pe cel mai umblat cunoscător al artei vechi? Sunt — răspunde el — tezaure ce el nu le poate vedea nicăieri în altă parte [1] ». D-l Henri Focillon, profesor de istoria

[1] V. traducerea lui G. Murnu din *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice*, 1913, p. 129.

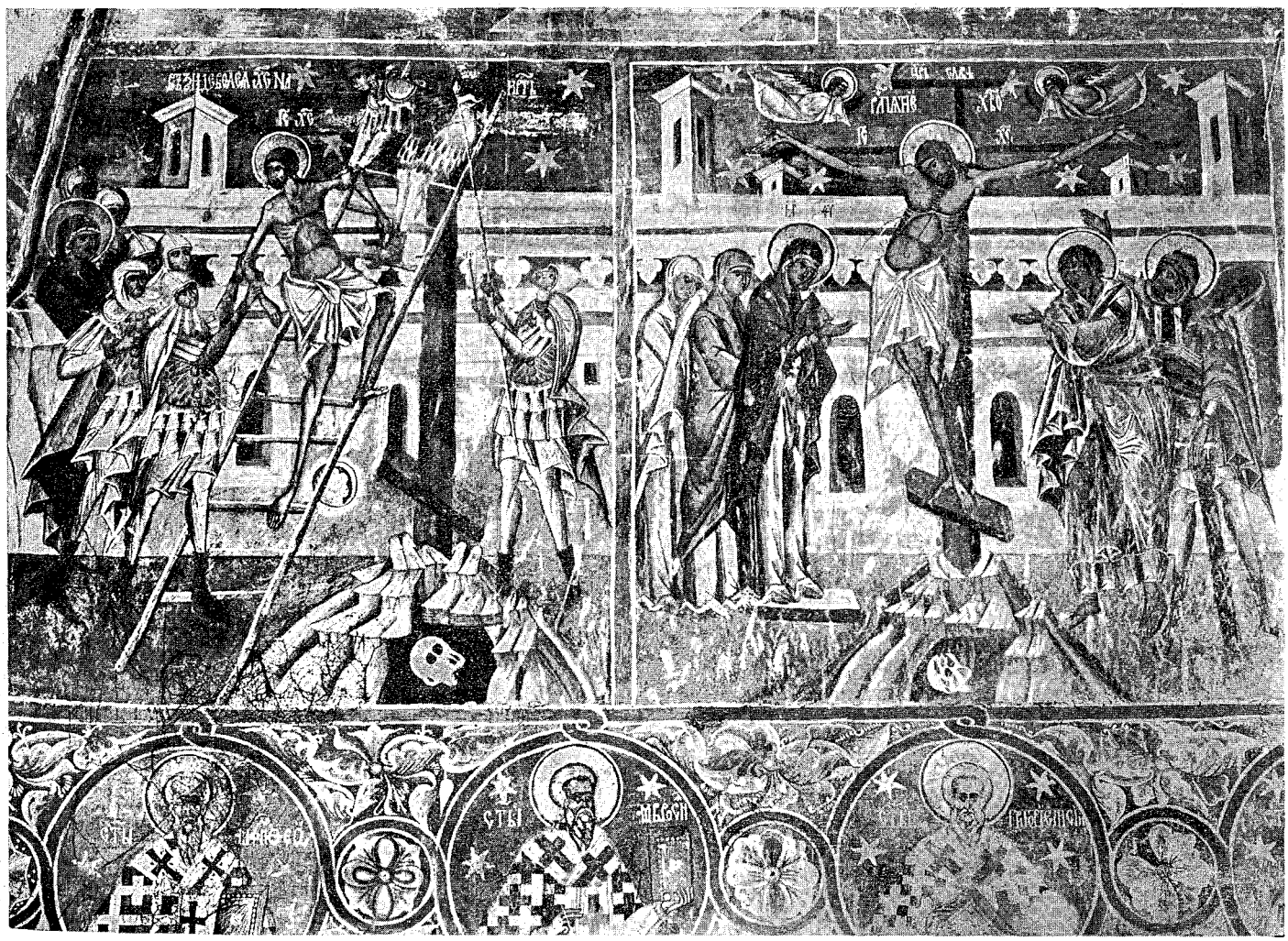

Răstignirea Mântuitorului. Picturi murale în mânăstirea Voroneţ.

Mănăstirea Moldavița.

artelor la Sorbona mărturisește: « cine le-a văzut odată aceste delicioase biserici ale Bucovinei, nu le va putea uita niciodată. Intr'o țară de verdeață și de păduri, sub un cer luminos și potolit, ele sunt florile primăverii eterne a imaginelor. Sub vechiul decor de arcaturi, iată distribuite (în fresce) ierarhiile cerești: judecata din urmă, geneza, maeștrii înțelepciunii antice... marea dramă a istoriei creștinătății orientale, asediul Constantinopolului... Voroneț, Moldavița, Humor, în finele dimineți din țara fagilor, în mijlocul pajiștilor lor înverzite, atâtea capod'opere de poezie arhaică... în care se afirmă poezia vieții românești întinerind formule antice » [1].

Și nu sunt de sigur simple flori retorice, ci cuprind și un sâmbure de adevăr, aceste cuvinte ale lui Sztrygowski: « Cine se ostenește să pătrundă în aceste cicluri de icoane care se pot compara iarăși numai cu mozaicurile din San Marco sau — considerând numai interiorul — cu bisericile muntelui Athos, acela recunoaște numai decât marea greșală ce a săvârșit până acum investigația științifică, nevăzând în aceste frescuri decât numai și numai un răsad al artei athonice. Altfel însă judecă acela care ține seamă de înrâurirea cea grozav de mare ce au avut asupra artei din Athos voievozii moldo-vlahi cu ale lor așezăminte, ctitorii și danii, și nu uită a socoti, pe de altă parte, belșugul de idei proprii teologice, precum ele se rostesc cu deosebire în manuscrisele și picturile murale ale mănăstirilor Dragomirna și Sucevița; dacă e obișnuit din lungă experiență să prindă cu privirea raporturile generale, el va fi silit să admită că nu atât Athosul asupra Moldovei, pe cât marea cultură din mănăstirile Bucovinei a trebuit să se repercuteze asupra Sfântului Munte » [1].

Mănăstirile au fost astfel în trecutul românesc, prin neîntrerupta activitate de cultură și de artă, centrele din care pulsa viața spirituală în toate cuprinsurile neamului. Textele tălmăcite și modelele de artă religioasă, create în chiliile mănăstirilor, erau copiate de preoții de mir și de cărturarii și artiștii laici și răspândite mai departe în lumea satelor și a orașelor. Astfel s'a creat acea atmosferă de misticism în care a viețuit poporul nostru mai multe veacuri. In această atmosferă în care învățământul, pornit din curtea mănăstirilor, era dat de cler, s'a format sufletul românesc cu o puternică notă de religiozitate, pe care o găsim vibrând până și în filele vechilor cronici. Prestigiul pe care-l dobândiseră mănăstirile era așa de mare, încât Domni și boieri se întreceau să le înzestreze cu sate și moșii, cu mori și prisăci și cu sălașe de robi. Intre zidurile acestor sfinte lăcașuri de asistență și rugă, de cultură și de artă, și-au căutat, în anii bătrâneții, pacea — în pregătirea pentru viața viitoare — membrii ai familiilor domnitoare și fruntași ai marii boierimi precum: marele logofăt al lui Mircea cel Bătrân, Filos; mama lui Ștefan cel Mare, Oltea Doamna; mama lui Mihai Viteazul, Theofana; Nistor și soția sa Mitrofana, părinții marelui cronicar Grigore Ureche, marele logofăt al lui Nicolae Mavrocordat, Radu Popescu, și mulți alții.

Comorile de cultură și artă, pe care le păstrau mănăstirile ascunse departe de pânza drumurilor bătătorite, în plaiurile munților, explică în parte și grija pe care au pus-o Domnii de a le întări cu ziduri și cu metereze, ca pe niște adevărate cetăți.

[1] *Revue de l'art*, Paris, Mai, 1925, p. 26.

[1] *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice*, 1913, p. 130.

BIBLIOGRAFIE. Pentru cadrul istoric al chestiunilor tratate aci: C. C. Giurescu, *Istoria Românilor* vol. I, Bucureşti, 1935 şi N. Iorga, Istoria Românilor, *vol. III Ctitorii*, Bucureşti, 1937, N. Iorga, *Histoire des états balcaniques à l'époque*, Bucureşti, 1914 în special p. 1 — 58. Pentru cultura slavonă cf şi: I. Bogdan, *Cultura veche română*, Bucureşti, 1898 (cu bibliografie) şi Ilie Bărbulescu, *Curente literare la Români în perioada slavonismului*. Bucureşti, 1938. A. Procopovici, *Introducere în studiul literaturii vechi*, Cernăuţi, 1922. Documentele privitoare la legăturile ţărilor noastre cu Muntele Athos au fost publicate de: Grigore Nandriş, *Documente româneşti în limba slavă din mănăstirile Muntelui Athos 1372—1658* publicate după fotografiile şi notele lui Gabriel Millet, Bucureşti, Fundaţia Regele Carol I, 1937. Raporturile au fost studiate de d. N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu ţările noastre* extras din *Analele Acad. Rom.* Mem. sect. ist. Seria III, tom. XXXVI (1913) şi în alte memorii academice pentru care vezi bibliografia dată de noi în *Cărţile populare în literatura românească*, II, 1938, p. 12. Pentru detalii vezi şi G. Cioran, *Σχέσεις τῶν Ρουμανικῶν Χωρῶν μετὰ τοῦ Ἄθῳ καὶ δή τῶν μονῶν Κουτλουμουσίου, Λαύρας, Δοχειαρίου καὶ Ἁγίου Παντελεήμονος ἢ τῶν Ρωσσῶν.* Atena 1938.

Actul de danie al lui Vladislav pentru mănăstirea Tismana la Al. Ştefulescu, *Mănăstirea Tismana* şi la P. P. Panaitescu, *Doc. Ţării Româneşti*, Buc. 1938, p. 35 —38.

BIBLIOTECI de MĂNĂSTIRI O listă a cataloagelor de biblioteci din mănăstirile româneşti la N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească*, II, p. 21, priveşte mai mult manuscriptele româneşti. Manuscrisele slavoneşti din bibliotecile româneşti au fost descrise de A. Iacimirskij, Славянскія и русскія рукописи румынскихъ библіотекъ, S. Petersburg, 1905. Manuscriptele din Biblioteca Academiei Române au fost inventariate de Iuliu Tuducescu într'un inventar păstrat la Academie în Secţia Manuscriptelor. O descriere sistematică a lor pregăteşte d-l Damian Bogdan, custodele Secţiei manuscriptelor din Biblioteca Academiei. Un studiu asupra lor a dat Ecaterina Şt. Piscupescu, *Literatura slavă din principatele române în veacul al XV-lea*, Bucureşti, 1939. Vezi însă şi recenzia d-lui P. P. Panaitescu, în *Revista istorică română*, IX (1939) p. 327 — 335. Despre manuscriptele slavoneşti de pravile I. Peretz, *Istoria dreptului român*, Bucureşti, vol. II, p. 185 —278. Pomelnicul de la Mânăstirea Bistriţa a fost publicat şi studiat de I. Minea în *Cercetări istorice*, V—VII (1929—1931), Iaşi, 1932, p. 344—348 şi VIII—IX (1932—1933), Iaşi 1933 p. 30 —88, într'o tălmăcire românească din 1750, după o copie trimisă de Academia Română mânăstirii Bistriţa. Fragmente din textul slavonesc a dat Miletić şi Agura, Бѣлѣжки отъ едно научно пятуванье въ Ромъния în Сборникъ на народни умотворения IX. p. 172 —173 St. Nicolaescu în *Documente slavo-române*, Bucureşti, 1905 p. 87. O ediţie critică pregăteşte Damian P. Bogdan.

ŞCOLI: N. Iorga, *Istoria învăţământului românesc*, Editura Casei Şcoalelor, Bucureşti, 1928, p. 5—18. Pentru dicţionare: Gh. Creţu, *Dicţionarul lui Mardarie Cozianul*, editat de Academia Română, Bucureşti, 1900 Şt. Ciobanu, славяно-румынскій словарь библиотеки общества Московскаго исторіи и древ. Россійскихъ nr. 240, Varşovia, 1914.

MINIATURI: I. Bogdan, *Manuscripte slavo-române în Chiev, Convorbiri literare, XXV*, (1891), p. 503—511; I. Bogdan, *Câteva manuscripte slavoromâne din Biblioteca imperială din Viena* în *Analele Academiei Române*, s. II, ist., Tom. XI (1888—89); I. Bogdan, *Evangheliile dela Homor şi Voroneţ*, facsimile şi frontispicii din evangheliare slavone dela Neamţu, în albumul editat de Comisia Monumentelor istorice după fotografii luate de Stelian Petrescu, *Odoarele dela Neamţu şi Secu*, Buc., 1912; Ion Bianu, *Documente de artă românească din manuscripte vechi, fasc. I. Evanghelia slavo-greacă scrisă în mânăstirea Neamţului din Moldova de Gavriil Monahul la 1429*, Bucureşti, 1922; C. Karadja, *Notiţă despre unele miniaturi înfăţişând pe Matei Vodă Basarab şi pe Doamna Elena* în *Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice*, 1926, p. 54—57; Magdalena Iorga, *Iniţiale, litere ornate, chenare şi înfloriturii din documentele muntene şi moldovene din veacul al XVII-lea şi al XVIII-lea*, Craiova, 1928; N. Iorga, *Miniaturi româneşti în secolul al XVII-lea* în *Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice*, Bucureşti, 1931, p. 145—153; acelaşi, *Les arts mineurs en Roumanie*, III, *Miniatures*, Bucureşti, 1934; S. der Nersessian, *Une nouvelle réplique slavone du Paris, gr. 74 et les manuscrits d'Athanase Krimcovici*, în *Mélanges, N. Iorga*, Paris, 1933; Em. Turdeanu, *Din vechile schimburi culturale din're Români şi Jugoslavi*, în *Cercetări Literare*, III, 1939, p. 192 — 206, Bucureşti, 1939; Victor Brătulescu, *Miniaturi şi manuscrise din Muzeul de Artă Religioasă*, Bucureşti, 1939, cu o introducere generală, descrierea manuscriselor şi 71 de planşe colorate; Marcu Beza, *Urme româneşti în răsăritul ortodox*, ediţia II-a mărită 24—29, Bucureşti, 1937; p. 6—7; 10; 14—15, 16, 18—19, 22—23, 32—33, 36—37, 46—47, 48, 49, 56, 57, 65, 66, 84, 102—103, 108—110, 130—131, 135, 137, 138—139, 150—151, 163, 190—191. Informaţiuni interesante se mai găsesc în A. Iacimirskij, opera citată mai sus şi la Miletič şi Agura în Сборникъ за народни умотворения din Sofia, 1893, vol. IX. Şt. Berechet, *Comori slavo-române răspândite*, publicat în *Biserica ortodoxă română* seria II vol. XL (1922), p. 618—628.

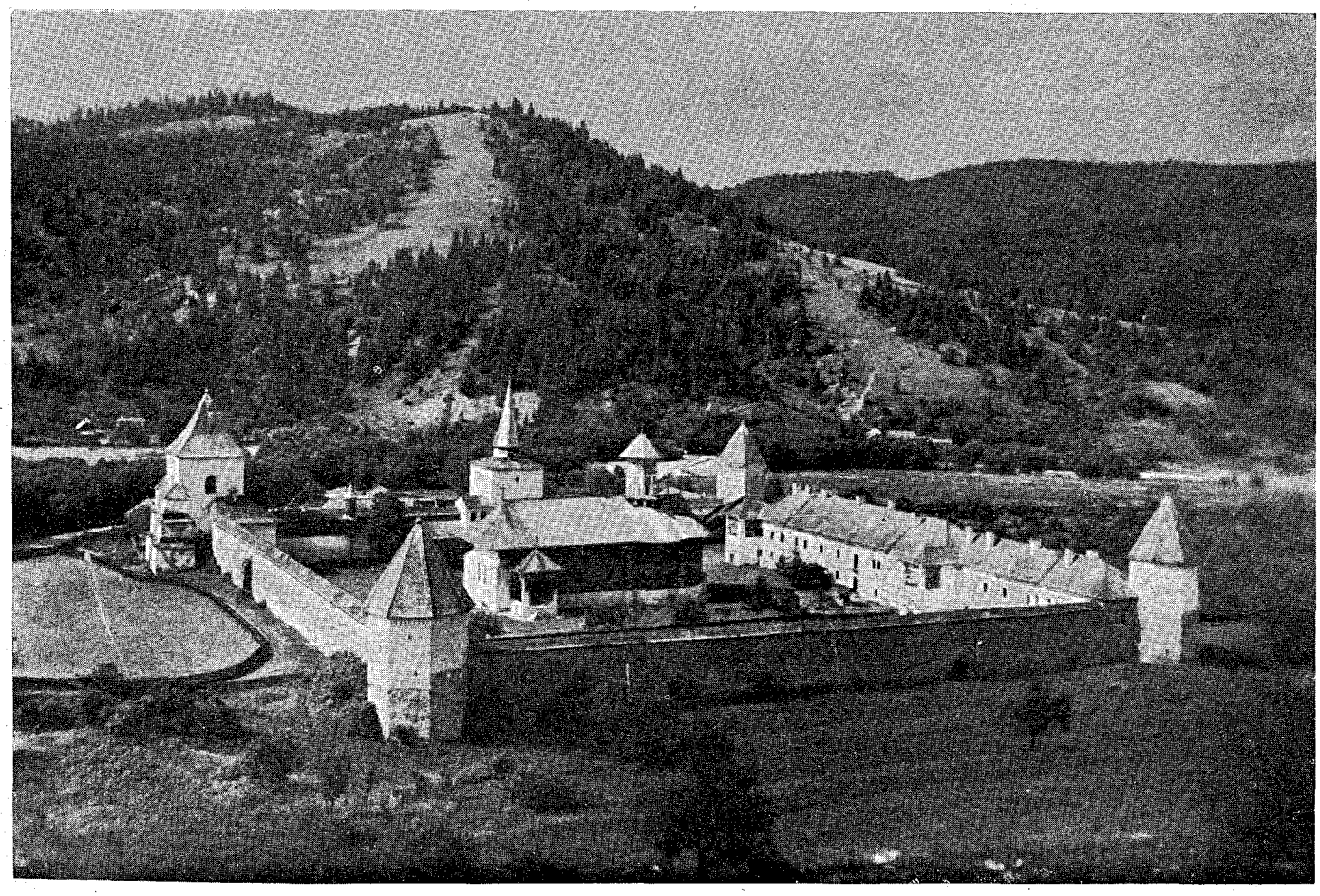

Mănăstirea Sucevița din Bucovina.

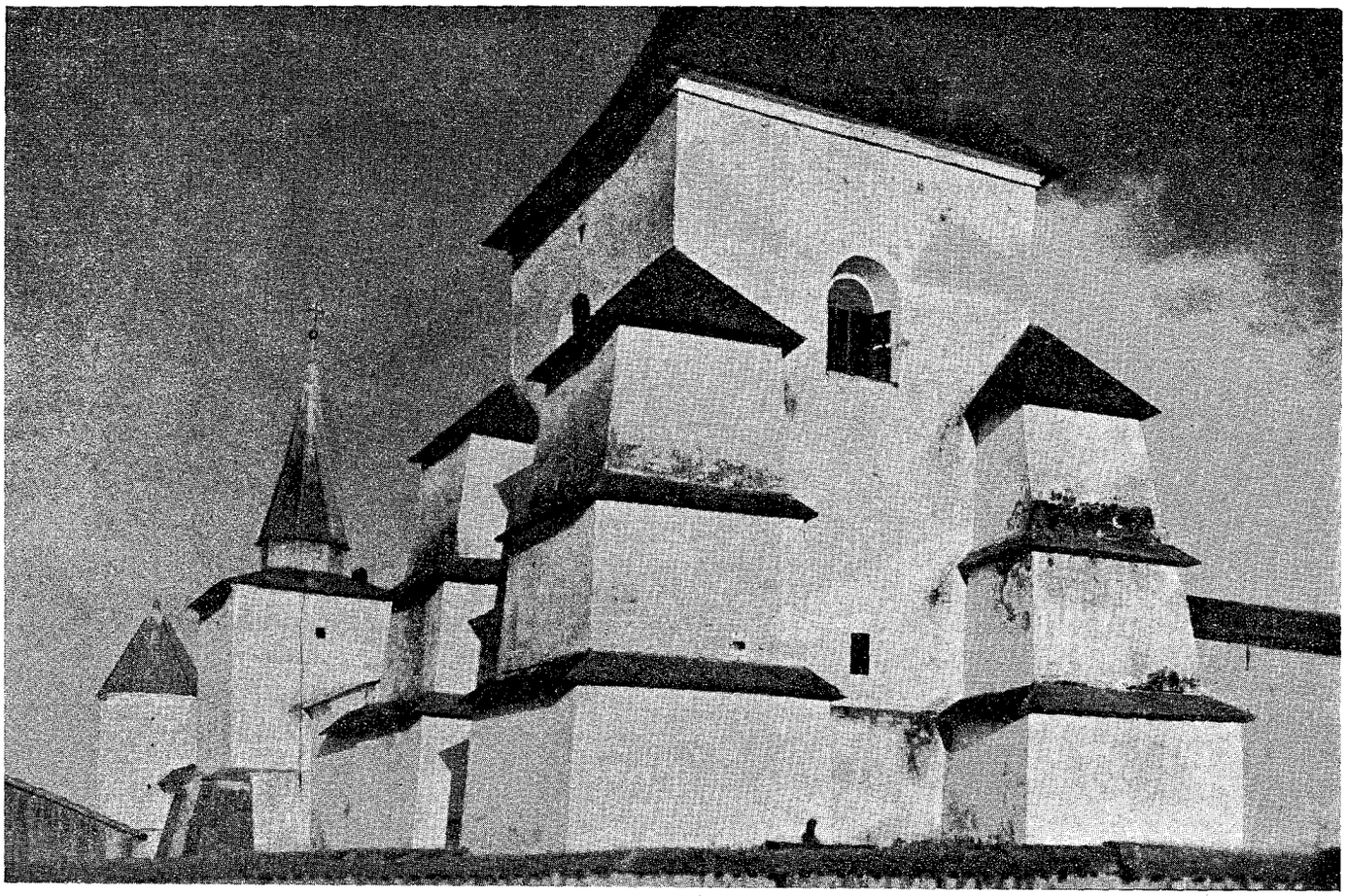

Meterezele mânăstirii Sucevița.

ȚESĂTURI: O. Tafrali, *Le trésor byzantin et roumain du Monastère de Poutna*, Paris, 1925; N. Iorga, *Histoire de l'art roumain ancien*; N. Iorga, *Les arts mineurs en Roumanie*, II, Les tissus, 1936; I. D. Ștefănescu, *Un chef d'oeuvre de l'art roumain: le voile de calice brodé du monastère de Vatra Moldaviței* în *L'art byzantin chez les Slaves des Balkans («Mélanges Ouspensky, Orient et Byzance»)*, IV, Paris, Geuthner, 1930, p. 303—309; O. Tafrali, *Le monastère Sucevița et son trésor* în *Mélanges Charles Diehl*, II, p. 213 și urm.; Emil Turdeanu, *La brodérie religieuse en Roumanie* I. *Les epitaphioi moldaves au XV et XVI siècle* în *Cercetări literare*, IV, 1940 același, II *Les étoles* în *Revue des études roumaines*, Paris, 1940 nr. 1.

PICTURA RELIGIOASĂ. N. Iorga et G. Balș, *Histoire de l'art roumain ancien*, Paris, Boccard, 1922; același, *Portretele domnilor români*, Sibiu, 1930; Șt. Meteș, *Zugravii bisericilor române* în *Anuarul Comisiunii Monumentelor istorice, Secțiunea pentru Transilvania*, 1926—1928, Cluj, 1929, p. 1—168; P. Henry, *De l'originalité des peintures bucoviniennes dans l'application des principes byzantins* în *Byzantion*, I, 1924, p. 292 - 303; I. D. Ștefănescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIX-e siècle*, Paris, (cu 96 planșe) Geuthner, 1928; același, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIX-e siècle*, Paris, 1930 - 1932, 2 vol.

Despre Erminii: V. Grecu, *Cărți de pictură bisericească bizantină; introducere și ediție critică a versiunilor românești, Cernăuți 1936;* același, *Darstellungen altheidnischer Denker und Schriftsteller in der Kirchenmalerei des Morgenlandes* în *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, tome XI, 1924.

CULTURA SLAVĂ ÎN ȚĂRILE NOASTRE. SUFLET ROMÂNESC ÎN LIMBA SLAVĂ

I. LITERATURA RELIGIOASĂ

In urma prăbușirii statelor slave sub Turci, călugări ca Nicodim și alții, despre care vom vorbi în curând, în năzuința lor de a scăpa de dezastru comorile de cultură ale poporului lor și de a continua în limanuri mai adăpostite munca lor închinată Domnului, au adus în țările noastre vechile manuscrise slavone și au pus temeliile vieții monahale după normele statornicite în Muntele Athos. In mănăstirile întemeiate de ei și sporite prin grija pentru bunurile sufletești ale voievozilor noștri, s'a început o spornică activitate culturală în limba slavă, care era pe atunci la noi limba de cultură a neamului, precum în Occidentul evului mediu fusese, cu câteva veacuri mai înainte, limba latină. In mănăstirile acestea se aflau școlile de slavonie, bibliotecile și călugării caligrafi, care au copiat cu un remarcabil simț de artă manuscrisele slave ale Sfintelor Scripturi, atât de prețioase într'o vreme în care tipografiile nu-și făcuseră apariția la noi. In afară de textele Sfintelor Scripturi și în afară de cărțile necesare serviciului divin, s'au mai copiat în mănăstirile noastre literatura dogmatică și ascetică, care contribuia la întărirea credinței, literatura apocrifă, care satisfăcea curiozitatea călugărilor pentru atâtea chestiuni pe care Biblia le

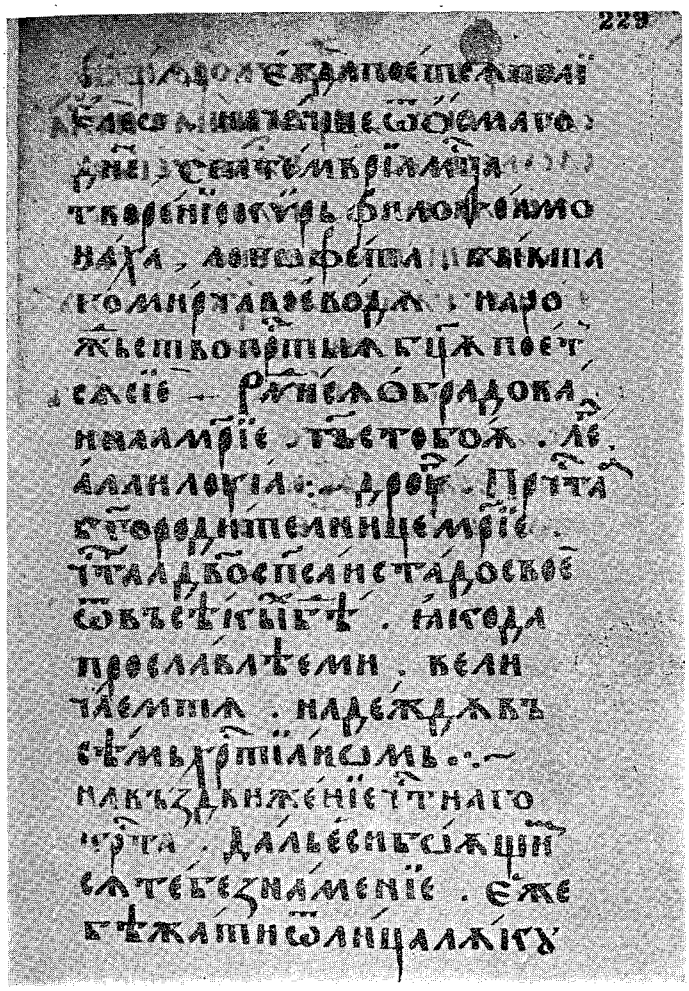

Ms. 209. f. 229 r. Bibl. Acad. Rom., fond. slav. Sfârșitul Polieleului lui Filothei Monahul, cu nota în care e amintit numele autorului, f. 229.

lasă în întuneric, precum și o bună parte din literatura distractivă a Slavilor sud-dunăreni, ca bunioară o versiune a romanului lui Alexandru cel Mare, copiată în 1562, din porunca Mitropolitului Grigore al Moldovei și care se păstra în biblioteca mănăstirii Neamțul.

Dar în aceste manuscrise, copiate după originale venite din sudul Dunării, în afară de arta caligrafică și miniaturistică, nu se poate găsi niciun alt adaus al sufletului românesc la noi. In schimb însă, găsim în veacurile al XIV-lea, al XV-lea și al XVI-lea, când cultura slavă dela noi, întărită continuu prin focarele din sudul Dunării, era în floare, un început de literatură românească în limba slavă. Precum în Occidentul medieval, cărturarii din toate țările dădeau expresie concepției lor în limba latină, tot astfel găsim și în țările noastre cărturari care, sub influența modelelor sud-dunărene, și-au înveșmântat gândirea și simțirea în formele limbii slavone. Avem astfel în primele veacuri ale statelor noastre un suflet românesc în formă slavonă.

Cel mai vechiu dintre acești cărturari este un mare logofăt al lui Mircea cel Mare. Acesta în asfințitul vieții sale, renunțând la măririle deșarte, și-a căutat un loc de liniște și reculegere în lumea călugărilor, sub numele de Filotheiu. Dela el ne-a rămas un polieleu, adică un fel de imn religios, destinat să fie cântat. Originalul s'a pierdut, dar se păstrează mai multe copii manuscrise din Țara-Românească, Moldova și Rusia, dintre care cea mai veche datează din veacul al XV-lea. In aceste copii, se spune doar că autorul cântecului este « monahul Filotheiu, care a fost logofăt mare al lui Mircea cel Mare ». Cum se numea însă mai înainte nu ni se spune, dar dacă ținem seama — după cum observă d-l P. P. Panaitescu — că cei ce îmbracă rasa monahală sunt ținuți să-și schimbe numele pe care l-au purtat în viața lumească și să ia în sihăstrie un altul, care însă să înceapă cu aceeași literă cu care începea și numele laic, atunci e probabil că sihastrul Filotheiu trebue identificat cu marele logofăt Filos, pe care îl găsim semnând în actele divanului domnesc al lui Mircea cel Mare, prin 1394.

Cam în același timp, se desfășoară în Moldova activitatea lui Grigore Țamblac. Deși acesta era bulgar, trimis de patriarhia din Constantinopol în Moldova ca să refere asupra cererii lui Alexandru cel Bun de a se da Moldovei o mitropolie, deși el a plecat apoi din Moldova în Rusia, unde a ajuns mitropolit, și apoi s'a întors în Bulgaria, totuși pe timpul cât a fost în Moldova ca egumen la mănăstirea Neamțu și ca predicator la curtea lui Alexandru cel Bun, a ținut un ciclu de 17 cuvântări unele cu caracter panegiric, în cinstea sfinților sărbătoriți precum: cuvânt de laudă Sf. Gheorghe, cuvânt de lauda Sfinților apostoli Petru și Pavel; cuvânt de lauda profetului Ilie; altele la comemorarea marilor evenimente din viața Mântuitorului: la Duminica Floriilor, la Joia mare, la Vinerea mare, la înălțarea Maicii Domnului; sau în sfârșit alte câteva tratând probleme de dogmatică, de asceză sau de morală creștină precum: despre misterele Domnului, despre viața călugărească, despre milostenie și săraci.

Inceputul Polieleului alcătuit în limba slavă de Filothei Monahul, fostul mare logofăt al lui Mircea cel Bătrân. (Inceputul).
Biblioteca Academiei Române, fond slav, ms. nr. 209, f. 228 v.

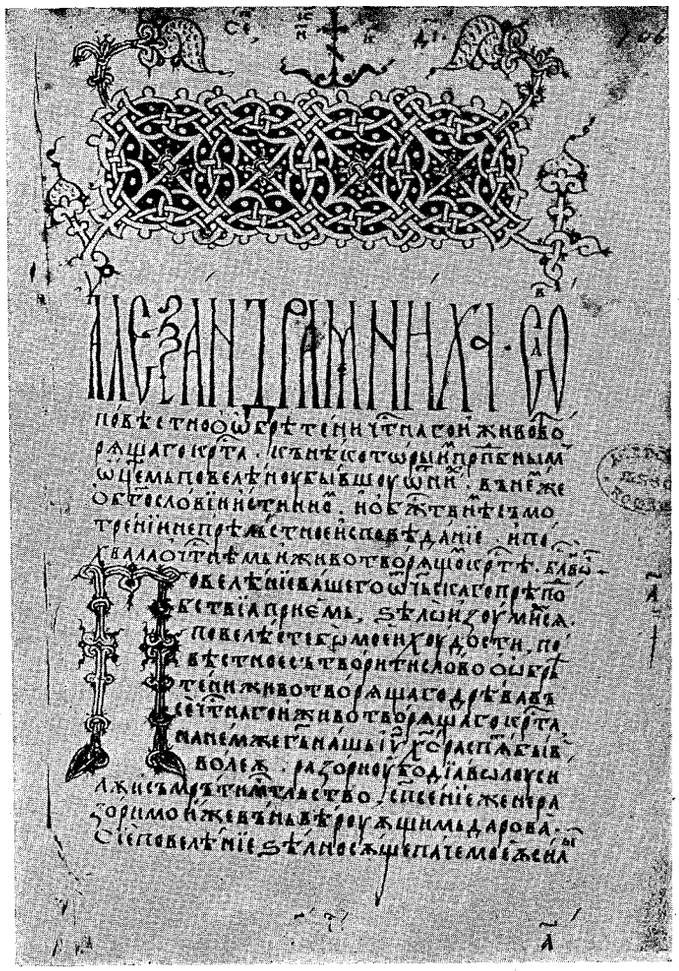

Ms. nr. 164 fond slav din Biblioteca Academiei Române, cuprinzând Vieaţa Sfântului Ioan cel Nou de Grigore Ţamblac.

După cererea Domnului, Ţamblac a scris pentru biserica moldovenească, în medio-bulgară, vieaţa şi slujba Sfântului Ioan cel Nou, care fusese martirizat de Tătari la Cetatea-Albă, prin anul 1300, fiindcă nu primise să-şi lepede credinţa creştinească şi ale cărui moaşte fuseseră transportate în 1402 dela Cetatea-Albă la Suceava. In urmă acestei strămutări a moaştelor în cetatea de scaun a Moldovei, Sfântul a fost venerat de Moldoveni ca protectorul şi apărătorul ţării lor. Sub pana lui Ţamblac, potrivit cu cerinţele genului, vieaţa sfântului este scăldată în culoarea miraculosului hagiografic (la moartea sfântului coloane de foc ce se înalţă spre cer vestesc harul Mântuitorului coborîndu-se asupra celui ce a primit cununa de martir). Un veac mai târziu, un succesor român al lui Gr. Ţamblac în egumenia dela mănăstirea Neamţului, arhimandritul Teodosie, inspirându-se din opera înaintaşului său, a scris pe la 1534, în limba slavă, un «Cuvânt panegiric al sfântului şi cinstitului mare mucenic Ioan cel Nou» (Pohvalnoe slovo světomu i slavnomu veliko mučenikomu Iovaanny Novomy), care în tipăriturile moldoveneşti se găseşte până târziu în veacul al XVII-lea.

Pe timpul lui Ştefan cel Mare cultura religioasă în formă slavă era aşa de satisfăcătoare pentru Moldova, încât în 1484 episcopul de Roman, Vasilie, se încumetă să intervie în problema de ordin teologic, care iscase conflictul dintre mitropolitul Moscovei, Gheronte, şi principele Moscovei, Ivan al III-lea Vasilievici.

Trei decenii mai târziu, întâlnim în mănăstirea Putna un protopsalt, Eustratie, care alcătueşte şi el câteva cântece religicase, păstrate într'un manuscris semnalat de învăţatul rus Iacimirskij.

BIBLIOGRAFIE. Pentru literatura scrisă de români în limba slavă: P. P. Panaitescu, *La littérature slavo-roumaine (XV-e–XVII-e siècle) et son importance pour l'histoire des littératures slaves*, comunicare făcută la I-iul congres al filologilor slavi din Praga (1931).

Despre Nicodim. Ilarion Ruvarac, *Pop Nikodim der erste Klostergründer in der Walachei*, în «*Archiv für slavische Philologie*», XI, 1888, pag. 354–363.

Despre Grigore Ţamblac se găsesc ştiri mai nouă în Murko, *Geschichte der älteren südslav Litteratur*, pag.127 şi 161 şi A. Iacimirskij, Григорій Цамблакъ,St.Petersburg, 1904 (în rusește). Un alt studiu mai bun: S. Kievskii, Митрополитъ Григорій Цамблакъ în «Bogoslovskii Vestnik», Moscova, IV, 1895. Studiul lui Melchisedec, *Mitropolitul Grigore Tamblac*, publicat în *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie*, an. III (1884) este azi învechit.

II. ISTORIOGRAFIA SLAVONĂ IN MOLDOVA

A) CRONICA LUI ŞTEFAN CEL MARE

VERSIUNEA GERMANĂ

Domeniul literar slav în care cugetarea românească s'a manifestat mai activ şi mai continuu, a fost în Moldova istoriografia. Inceputurile ei trebuesc aşezate, cred, în timpul şi la curtea lui Ştefan cel Mare.

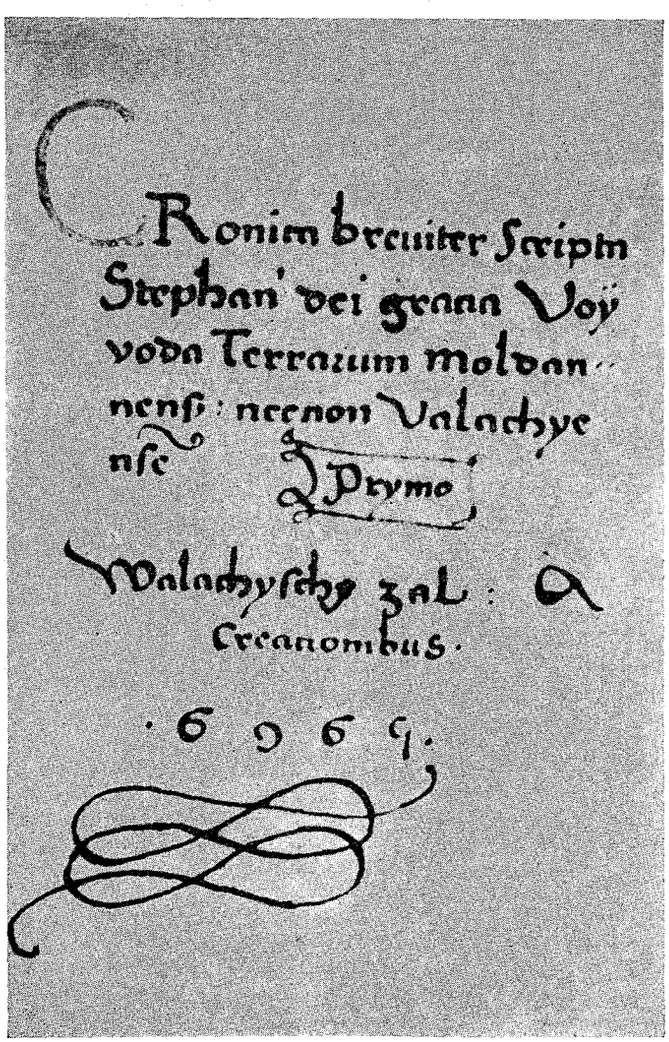

Cronica lui Ştefan cel Mare, versiunea germană descoperită în Bayerische Staatsbibliotek din München, de prof. Olgierd Górka.

Zic cred, fiindcă nu este în Europa o literatură mai sbuciumată în desvoltare şi mai năpăstuită în soarta ei decât literatura românească. Nu ştiu să mai fie multe popoare care să-şi fi pierdut atâtea monumente de cultură ale trecutului său de cum am pierdut noi. Originalele primelor traduceri româneşti s'au pierdut; prototipul primelor noastre legende religioase apocrife nu se cunosc; primele traduceri ale romanelor populare au dispărut. « Invăţăturile lui Neagoe » nu le cunoaştem decât din copii târzii şi defectuoase; cronica scrisă pe timpul şi la curtea lui Mihai Viteazul nu ni s'a păstrat decât într'o traducere latină, cronica lui Grigore Ureche n'a ajuns până la noi decât în compilaţia lui Simion Dascălul; « De neamul Moldovenilor » şi cronica lui Miron Costin le avem în copii posterioare, dintre care cea mai veche copie a cronicii datează din 1720. Şi atâtea şi atâtea altele!

In marile frământări petrecute pe pământul românesc cu incursiuni de armate ungureşti şi polone, cu numeroase invazii de oştiri turceşti şi tătăreşti, cu atâtea vechi mănăstiri şi cetăţi de scaun arse din temelie şi apoi reconstruite ca să fie din nou arse, atâtea din monumentele literaturii noastre vechi au fost distruse sau răpite pentru a fi apoi aruncate în cine ştie ce colţ de bibliotecă.

Numai norocul ne ajută să mai dăm peste ele. O întâmplare neaşteptată uneori ne scoate totuşi la iveală câte unul din aceste monumente care aşteapta de veacuri închis în cine ştie ce colţ de bibliotecă şi care ne înfăţişează munca de cultură a strămbunilor într'o lumină cu totul nebănuită.

Una din cele mai importante descoperiri făcute în timpul din urmă, este aceea a profesorului universitar Górka dela Universitatea din Lwów. Cercetând în Biblioteca de stat din München (Bayerische Staatsbibliothek) manuscrise privitoare la istoria Poloniei şi a Ungariei, Olgierd Górka a dat în primăvara anului 1911, peste cea mai veche cronică românească din câte se cunosc până astăzi. Cronica se păstrează într'un codice in quarto, cu signatura *Codex Latinarum 952*, într'o traducere germană, care începe: « Ab Jesu Maria 1502 Jar, a<d> di 28 Appril ist geschryben dy Cronycke des Stephan Voyvoda aus der Wallachey, (o greşală evidentă, Walahey în loc de Moldau). Titlul cronicii este: *Cronica breviter scripta Stephan<i> Dei gracia voyvoda Terrarum Moldaviens<ium> necnon Valachyens <ium>* [1].

După părerea lui Górka, cronica ar fi fost adusă în Germania de solia moldovenească din 1501. La această dată, Ştefan cel Mare, care era bolnav de diabet, şi care era chinuit de rămăşiţele rănii primite la Chilia, simţindu-se din ce în ce mai rău, trimesese după medici specialişti în centrele ştiinţifice din Italia (Veneţia) şi Germania. Misiunea, trimisă în Germania şi compusă din Ulrich şi Antonius, soseşte în Nürnberg la sfârşitul lui Februarie, cu o scrisoare de recomandare din partea regelui Ungariei, Wladislav Iagello.

Solia moldovenească a avut în Germania răsunetul cuvenit. Dintr'o scrisoare în limba latină, adresată lui Ştefan cel Mare şi dintr'alta germană către Wladislav Iagello, amândouă trimise de către primarul oraşului Nürnberg — al cărui nume n'a putut fi identificat de către d-l Górka — reiese că s'a găsit un medic capabil, doctorul Ioan Klingesporn, care, rugat insistent, a primit să vină cu trimişii lui Ştefan cel Mare în Moldova.

Despre doctorul Klingesporn şi despre solia moldovenească nu se mai pomeneşte apoi nimic, nici în documentele moldoveneşti şi nici în cele germane. La curtea din Suceava nu avem ştiri să fi sosit doctorul Klingesporn; dimpotrivă, la 7 Decemvrie 1502, găsim la patul Domnului pe doctorul venetian Matthias Muriano. Intr'o listă de 8—9 medici iluştri din Nürnberg, întocmită ulterior, iarăşi nu se găseşte trecut Klingesporn, deşi a fost un medic distins. Ce s'a întâmplat, prin ce peripeţii a trecut pe drumurile pe care le-a străbătut misiunea moldovenească şi doctorul german, nu ştim. Górka presupune că au pierit ucişi pe drum, în nişte ţinuturi unde domnea dreptul pumnului.

In Nürnberg, crainicii marelui Domn au trebuit să intre în legături cu fizicianul Hartmann Schedel. Schedel îşi făcuse studiile la universitatea din Leipzig, şi la vârsta de 20 de ani plecase în Italia să-şi desăvârşească cultura la celebra universitate din Padova, într'o vreme când umanismul era acolo în plină înflorire. In 1466, îşi luase doctoratul şi, după un popas prin Veneţia, se reîntoarce în Germania, unde din 1484 se stabilise în Nürnberg ca medic [1]. In afară de profesiunea sa de medic, Schedel a fost în acelaşi timp un pasionat geograf şi istoric, care a adunat ştiri privitoare la răsăritul Europei. In biblioteca lui s'a găsit şi un exemplar din cunoscuta naraţiune, alcătuită de un Sas ardelean între 1477 — 1491, *Geschichte Dracole Waide*. Schedel publicase în 1493 o cronică, *Liber Chronicarum* — numită şi *Chronicum mundi* — care a fost bine primită de contemporanii săi, fiindcă a fost retipărită într'o ediţie nouă în 1497 şi fiindcă traducerea germană a cunoscut repede 3 ediţii (1493, 1496 şi 1500). A avut un mare răsunet între cărturarii din Apus. Între altele, pasagii întregi din ea au fost încorporate în ediţia din 1494 a operei lui Vincent de Bauvais: *Speculum historiale*. In această operă, neobositul cercetător, împrumutând pe de a întregul informaţiile din (Papa Pius II) Enea Silvio Piccolomini, *Historia rerum ubyque gestarum locorumque descriptio*, vorbeşte de luptele dintre Dănesti şi Drăculeşti, de origina latină a neamului, şi se plânge că « difficillimum esse provinciarum (Walachiae) descriptionem » din pricina ştirilor contradictorii a izvoarelor [2].

Acest umanist german a primit solia moldovenească, şi, dornic de a smulge dela ea informaţii, pentru a întregi ştirile despre ţările noastre, ar fi profitat de acest prilej pentru a-şi scoate o copie de pe cronica lui Ştefan cel Mare. Această copie a trecut apoi, împreună cu întreaga lui bibliotecă, în moştenirea nepotului său Melchior şi, în cele din urmă, a ajuns în biblioteca Principelui Bavariei, Albrecht V (1550—1579). Biblioteca acestuia din urmă, un pasionat colecţionar de manuscrise, a format temelia bibliotecii curţii bavareze, care după revoluţie a devenit bibliotecă de stat.

Copia lui Schedel, scrisă într'unul din dialectele Germaniei de Nord, apropiat de « hochdeutsch » de azi, conţine 22 de file manuscrise, de hârtie veche, de pe la sfârşitul veacului al XV-lea. Ea înşiră evenimentele petrecute în Moldova, în ordine cronologică, începând cu răsturnarea lui Petru Aron Vodă şi urcarea pe tron a lui Ştefan cel Mare în anul 1457 şi sfârşind cu anul 1499, înfrângerea lui Malcoci.

Textul lui Schedel cuprinde, mai ales în transcrierea numelor proprii, o serie de greşeli, ca de pildă, Bognes în loc de Bogdan, Braut în loc de Prut (Zwischen den Nester und der Braut), sau Warsarab ori Waserab în loc de Basarab, ceea ce dovedeşte că el nu este un original, ci o copie defectuoasă.

Cronica conţine o mulţime de ştiri pe care nu le găsim în nicio altă cronică internă; ea pomeneşte şi de un ostaş Purice, despre care ne vorbeşte şi Neculce în *O samă de cuvinte* şi care se constată pe această cale că a fost o figură istorică, şi nu legendară. Ştirile noua pe care le aduce cronica

[1] Am admis lectura corectată a lui Ion Const. Chiţimia, *Cronica lui Ştefan cel Mare* în « Cercetări literare », III (1939, publicate de N. Cartojan), p. 228.

[1] Grauert, *Neue Dantеforschungen* în *Historische Jahresberichte*, XVIII (1897), p. 76; Chiţimia, *op. cit.*, p. 267.

[2] Şi datele biografice date de I. Chiţimia, *op. cit.*, p. 225—227.

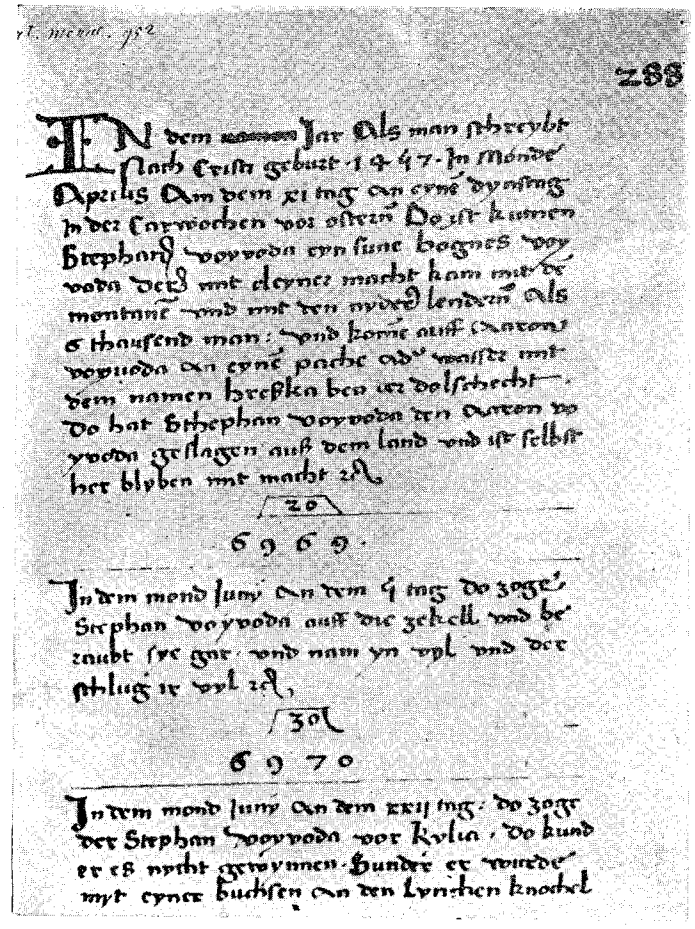

Cronica lui Ştefan cel Mare, versiunea germană păstrată în Bayerische Staatsbibliothek din München.

sunt foarte interesante şi ele pun într'o lumină vie — după cum mărturiseşte d-l Górka într'o comunicare făcută Academiei noastre în 1930 — « forţa puternică a caracterului lui Ştefan cel Mare, marele său geniu militar », care în momente grele pentru ţara sa, nu-şi pierdea cumpătul, ştia să se ridice de-asupra situaţiei şi să folosească, cu o rară abilitate, împrejurările cele mai critice spre a-şi duce oştirile la biruinţă.

Cronica înfăţişează însă o vădită părtinire pentru Polonia; ea nu pomeneşte nimic de pătrunderea lui Ştefan cel Mare până în inima Poloniei la Lemberg şi despre celelalte ostilităţi ale lui Ştefan cel Mare cu Polonii. In schimb, ea dă informaţii inedite cu privire la ajutorul atribuit Polonilor în 1499, la răzbunarea lui Ştefan cel Mare împotriva Turcilor pentru încălcarea Poloniei.

Aceste tendinţe ale cronicei îl fac pe d-l Górka să admită că cel ce a alcătuit cronica în limba germană a fost Herman, pârcălabul Cetăţei-Albe, care, mai târziu, apare la curtea din Suceava a lui Ştefan cel Mare, ca jucând un rol important în tratativele cu Polonii din Aprilie 1499 şi pe care d-l Górka îl socoteşte că era de origine sas [1]. El ar fi scris cronica cu intenţia de a informa pe regele Ioan Albert (1492—1501) despre lucrurile moldoveneşti. O copie de pe această cronică germană a intrat apoi în mâna lui Ulrich, solul trimes de Ştefan cel Mare la Nürenberg ca să-i aducă un doctor şi care probabil ar fi fost rudă cu Herman.

[1] A se vedea şi C. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, II, Bucureşti 1937, p. 596: « un militar sas în serviciul lui Ştefan ».

Argumentele aduse de d-l Górka pentru a susţinea paternitatea pârcălabului Herman asupra versiunii germane a cronicei nu-mi par convingătoare. Din documentele contemporane nu reiese în mod cert că Herman — pe care documentele noastre interne îl transcriu Hrăman — era sas şi că ar fi cunoscut limba germană. Numele nu poate da în această privinţă o indicaţie concludentă, căci îl găsim purtat de persoane a căror origine nu poate fi germană *(Herman frate cu Iaţcu* sau chiar *Herman ţiganul)*. [1] De altă parte, tendinţa polonofilă a cronicei mai poate avea, chiar admiţând datele d-lui Górka, şi altă explicaţie. Din moment ce ştim că solia moldovenească aducea cu sine şi o scrisoare a regelui de neam polon, Wladislav Iagello, din moment ce Ştefan cel Mare recursese la ajutorul acestuia pentru a obţinea un medic din Germania, este de admis că, printr'un elementar simţ de prudenţă, solia lui, alcătuită — după câte se pare — din Saşi, nu putea duce cu sine prin Polonia, o cronică în care susceptibilităţile polone nu erau menajate. Făcând aceste rezerve într'o lecţie ţinută la câteva săptămâni după comunicarea d-lui Górka la Academia Română, încheiam cu aceste cuvinte: « Oricine ar fi însă traducătorul german al cronicei, un lucru este sigur că acesta a tradus-o după cronica oficială scrisă la curtea lui Ştefan cel Mare. Această cronică a fost scrisă după toate probabilităţile în limba slavonă şi ea înfăţişează o mare asemănare cu cronica dela Bistriţa ».

In timpul din urmă, vechiul nostru elev, d-l I. Chiţimia, pornind pe drumurile noastre, a verificat punct cu punct după copii fotografice ale cronicei, procurate de noi, datele d-lui Górka şi rectificând unele lecturi greşite, a ajuns la concluzii cu totul diferite de ale istoricului polon. Cronica a fost scrisă într'adevăr în limba slavonă, fiindcă în numele proprii din textul german se păstrează urmele unui original slavon de ex. oraşul Râmnic este transcris în versiunea germană sub forma Rybnyg, care la rândul ei transcrie exact forma slavonă **Рѣбникъ**, aşa cum o găsim şi în versiunile interne slavoneşti ale cronicei. Intr'alt loc găsim în textul german: bey einem Bache der heyst Potogk = la un pârâu ce se numeşte Potok. In versiunea slavonească a cronicei dela Bistriţa e: « na město naricaemoe **Потокь водна** », la localitatea ce se numeşte *Cursul Apei*. Polonul găsind în textul slavon *vodna* « de apă », a crezut că trebue să fie vorba de un pârâu şi va fi tradus în latineşte « ad rivum qui nominatur Potok », ceea ce traducătorul german a reprodus apoi întocmai în limba sa. Acest original slavon, crede d-l Chiţimia, ajunsese probabil în Ukraina, unde un polon l-a tradus în limba latină, precum se vede din urmele latine rămase în traducerea germană (in monde *Aprilis;* in dem mond *Julij;* in dem mond *Nouembris;* an dem 7 tag *Decembris;* am 17 tag *Octobris* in dem menet Octobry *primodie*... do saczt Sptephan voyvoda *Ysayam* (acuzativul latin) seinen Schwoger... des *Radulli* voyvodess dochterr ‹Tochter› an dem tag sand *Dyonisij Dymyttry*...). Dar asemenea expresii şi nume proprii declinate latineşte se găsesc adesea, precum arată d. P. P. Panaitescu, în operele umaniştilor germani din veacurile al XV-lea şi al XVI-lea. Traducătorul latin al cronicei slavone a fost zice d. Chiţimia un polon, căci deşi se întâmpină în documentele latine ale evului mediu din Ungaria, Franţa, Germania fonetisme ca *(gracia,* în loc de gratia, *creacionibus* în loc de creationibus; totuşi nume proprii în forma polonă ca *Colaczijn, Czessuy, Vylcza* pentru Vâlcea; *Mikoley* (forma polonă a numelui Nicolae Halytzky; *Repka* — în textul german Rebge — din rzepka = ridiche, porecla dată starostelui din Buczacz) trebuesc să fie luate în considerare.

Traducătorul polon a modificat şi a amplificat însă datele originalului slavon cu ştiri privitoare la împrejurările polone,

[1] P. P. Panaitescu în *Revista istorică română*, I (1931), p. 158.

ca de pildă itinerariul armatei regelui Albert, pe teritoriul polon, înainte de a intra în Moldova pentru a fi sdrobită în codrii Cosminului.

Tot el a înlăturat altele din originalul slavon, care nu erau favorabile Polonilor. In această formă, cronica a ajuns în mâinile lui Schedel, nu adusă de solia moldovenească, ci cerută și obținută de acesta poate în timpul călătoriei sale în Polonia, după strălucita victorie a Domnului moldovean împotriva Turcilor.

Deși argumentele aduse de d. Chițimia nu sunt toate deopotrivă de convingătoare, totuși ipoteza pusă în discuție de d-sa are meritul de a îndrepta cercetările pe o nouă pistă.

Cronica lui Schedel înfățișează în forma germană copia cea mai veche a cronicelor moldovenești, scrisă cu doi ani înainte de moartea marelui Domnitor. Din nenorocire, această versiune nu este o traducere completă și fidelă a cronicei dela curtea lui Ștefan cel Mare.

VERSIUNILE SLAVONEȘTI

Versiunea germană nu ne poate da, deci, icoana exactă a cronicei scrise la curtea lui Ștefan cel Mare. Va trebui, dar, să încercăm reconstituirea ei pe baza izvoarelor interne scrise în limba slavă.

Care sunt aceste izvoare?

In afară de această versiune germană, care a stat închisă în biblioteci străine până în timpurile noastre, cronica domniei lui Ștefan cel Mare ni s'a mai păstrat în următoarele cinci copii târzii în limbă slavonă:

1. LETOPISEȚUL DELA BISTRIȚA, care a fost descoperit de I. Bogdan în Biblioteca clubului bulgar din Tulcea, după indicațiile date de Alexandru Pop, profesor pe atunci la gimnaziul din Tulcea.

Este un manuscris in 8°, copiat la sfârșitul veacului al XVI-lea, sau începutul celui de al XVII-lea. Cea mai veche notiță de pe filele manuscrisului este din 1710, a lui Ierei Gheorghe din Băiceni. El spune că i-a « dat această carte preutiasa răposatului preotului Ursului», din neamul Mitropolitului *Varlaam*[1], « carele au fost protopop în Iași; i-a dat-o ca să le hie pomană în veci ». La 1861, un Bulgar, Djudjov, a cumpărat manuscrisul cu 5 ruble dela un Lipovean și l-a transmis apoi Bibliotecii bulgărești din Tulcea.

Codicele cuprinde, după o serie de texte apocrife și poporane, cronica lui Manases în traducere slavă, urmată de letopisețul moldovenesc. Cronica lui Ștefan cel Mare — într'o versiune apropiată de versiunea germană a lui Schedel până la anul 1484 — este precedată de o altă cronică de întindere mai mică, a șasea parte din întreg, care începe dela descălecatul lui Dragoș (1359) și merge până la urcarea în domnie a lui Ștefan cel Mare. Cronica marelui Domn al Moldovei se înfățișează deci aci ca o continuare a acesteia din urmă, alcătuind cu ea un singur trup, un singur letopiseț, cu titlul care, tradus în românește sună: « *Acesta e letopisețul de când cu voia lui Dumnezeu s'a început Țara moldovenească* ». Letopisețul acesta nu este însă complet, fiindcă lipsesc ultimele pagini. In forma în care îl avem, el se întinde și dincolo de domnia lui Ștefan cel Mare, până la războiul lui Bogdan cel Orb cu Radu, Domnul Munteniei (1507). Despre structura acestei cronici, în care Bogdan distingea trei părți și despre caracterul ei particular vom reveni mai jos, când vom încerca, pe baza tuturor versiunilor, să reconstituim începuturile istoriografiei moldovenești.

2. LETOPISEȚUL DELA PUTNA. A fost studiat și publicat, cu traducere românească, de regretatul I. Bogdan în

[1] V. Augustin Z. N. Pop în *Biserica Ortodoxă Română* 1939, p. 319.

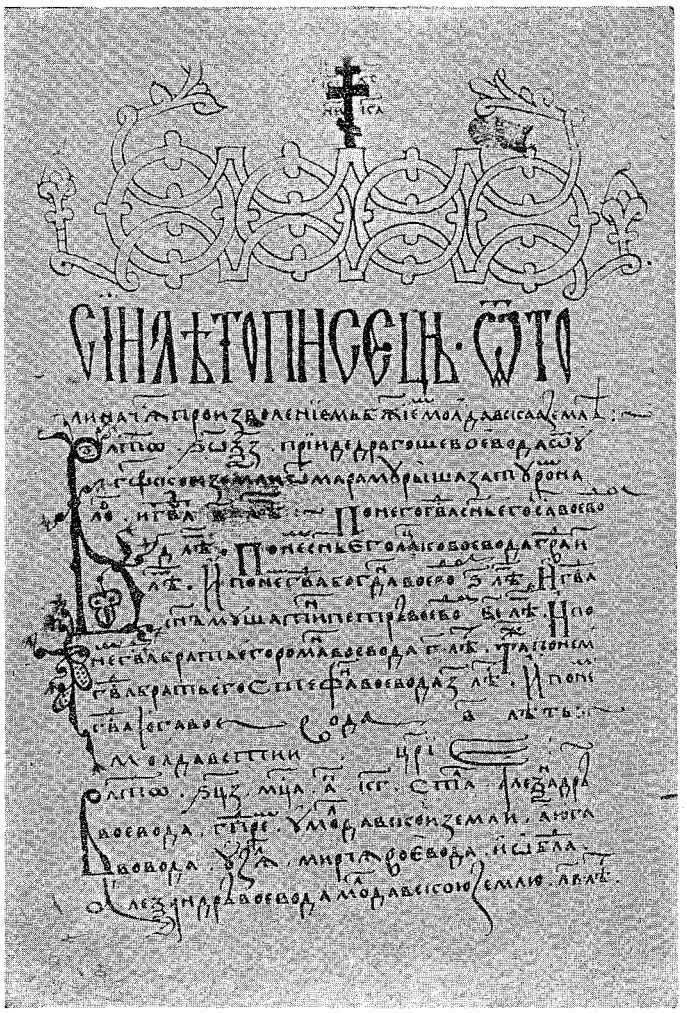

Bibl. Acad. Rom. ms. slav 649: *Letopisețul dela Bistrița*

Vechile cronici moldovenești până la Urechia (p. 23—41; 143—148; 193—197). Originalul a fost găsit în Biblioteca Academiei teologice din Chiev, între manuscrisele aduse dela lavra Počaevъ (azi în Polonia), într'un sbornic de texte cu cuprins foarte variat: ascetice, hagiografice, apocrife, extrase din nomocanoane, tratate gramaticale și materiale istorice. Materialele istorice sunt alcătuite din cele mai vechi anale sârbești, din cea dintâi cronică bulgărească și dintr'o versiune a cronicei moldovenești — singura care ne interesează aci. Cronica moldovenească cu care se încheie sbornicul este scrisă în mediobulgară și poartă titlul: *Povestire în scurt despre domnii moldovenești*. Are o notiță prețioasă: Сїѣ писаніѣ писахъ Ісаіа отъ Слатина care tradusă în românește înseamnă: «Această scriere a scris-o Isaia din Slatina». Versiunea acestui letopiseț este deci copiată de călugărul Isaia din mănăstirea Slatina a Moldovei. Originalul pare să fi venit din mănăstirea Putna, fiindcă în cuprinsul textului se găsesc numeroase amănunte privitoare la mănăstirea Putna:) [1]

[1] 1466, Iunie în 4: « au început să zidească mânăstirea dela Putna »; 1470, August în 20: « venit-au Ștefan Voevod și au sfințit hramul Prea Sfintei Născătoare de Dumnezeu dela Putna, cu mâna preasfințitului mitropolit kir Teoctist și episcopului Tarasie, fiind de față egumenii tuturor mânăstirilor și întreg clerul preoțesc în număr de 64 inși, Septemvrie în 3, sub arhimandritul Ioasaf »; 1484, « Martie în 15, în Miercurea mare pe la miază-noapte au ars întreaga mânăstire Putna până în temelie »; 1484, Octomvrie 8: moartea arhimandritului Iosif al Putnei; 1486: numirea celui de al doilea arhimandrit al Putnei, Paisie.

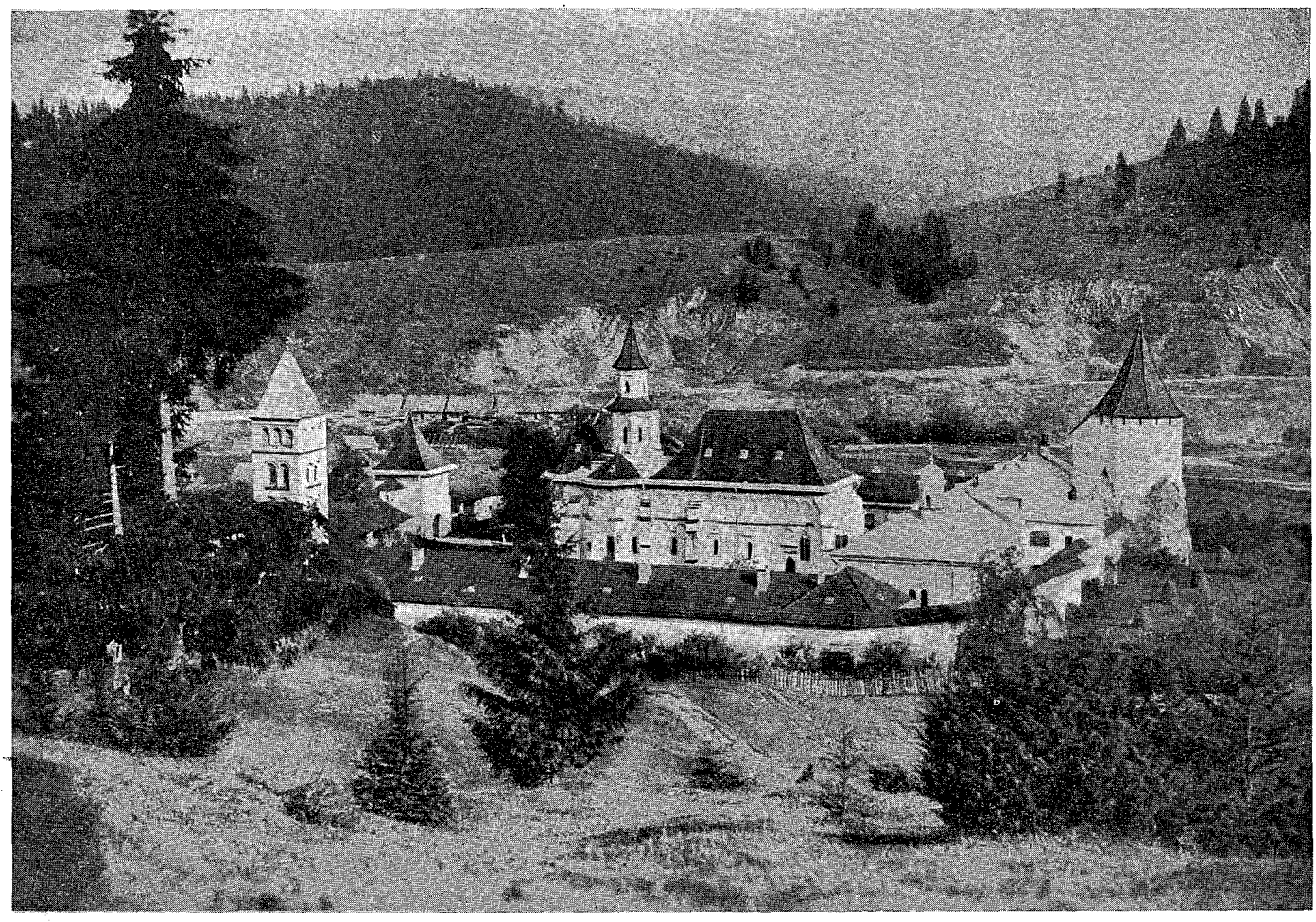

Mânăstirea Putna.

Părerea lui Bogdan că letopisețul dela Putna este «o prescurtare și o prelucrare a analelor dela Bistrița» nu se poate susține, deoarece, precum a arătat d. I. Vlădescu, în letopisețul putnean se găsesc numeroase știri care lipsesc din analele dela Bistrița. Dar nici părerea d-lui Vlădescu că nu există «nicio înrudire cât de mică între letopisețul dela Putna și cel dela Bistrița și că letopisețul dela Putna ar fi fost *redactat*, nu prescurtat, de cineva cu admirație pentru Ștefan cel Mare... folosind notițe și însemnări contemporane» nu poate fi primită. Identitatea de redacție a știrilor în ambele letopisețe [1] dovedește în chip neîndoelnic că între ele este o filiație, întru cât ambele descind dintr'un prototip comun. Intre acest prototip și între analele dela Bistrița și cele dela Putna trebue să admitem însă mai multe intermediare. Intr'unul din acestea lipseau știrile care se găsesc în analele dela Putna. După acela au fost copiate analele dela Bistrița. Dar și intermediarul după care a fost copiat letopisețul dela Putna avea lacune însemnate, căci din versiunea putneană lipsesc numeroase știri și pasaje întregi. Dacă unele omisiuni se pot explica printr'o tendință de prescurtare; altele — care se înfățișează compact și cuprind pasaje întinse — nu se pot explica, cred, decât admițând că din intermediarele după care derivă letopisețul dela Putna se pierduseră câteva pagine [1].

3) VERSIUNEA DIN LETOPISEȚUL LUI AZARIE a fost descoperit de regretatul Bogdan, după indicațiile lui Iacimirskij, într'un codice din Biblioteca imperială din St. Petersburg. Codicele, în format de 8°, a fost scris pela sfârșitul secolului al XVI-leă sau începutul celui de al XVII-lea și cuprinde o serie de texte religioase apocrife și istorice. Manuscrisul nu are nicio indicație de dată și nume privitoare la original, autor sau copist; din câteva notițe, posterioare și incomplete, reiese că, pela 1639 se afla la Iași, și că la 1749 a fost trecut în zestrea mănăstirii Nicoriță. De acolo, în împrejurări necunoscute, a ajuns în Rusia.

Partea istorică a codicelui conține: *a)* o scurtă cronică universală, urmată de niște anale sârbești cu note de istorie românească; *b)* letopisețul moldovenensc, purtând în slavonește același titlu ca și versiunea dela Putna: *Povestire în scurt despre Domnii Moldovei*, urmată de letopisețele lui Macarie și Azarie, de care ne vom ocupa în capitolul următor (vezi pag. 38). Prima parte, care ne interesează deci, cuprinzând istoria Moldovei dela descălecat până la moartea lui Ștefan cel Mare se apropie mult de versiunea dela Putna — de aceea Bogdan o și numește *Analele Putnene* — dar are și părți comune cu analele dela

[1] Iată câteva pasagii paralele pe care le dăm în traducerea românească a lui Bogdan. Intre textele originale slave asemănarea este și mai mare.

„Bistrița

In anul 6867, veni Dragoș Voevod din țara Ungurească, dela Maramureș la vânat după un zimbru, și au domnit 2 ani.

După el, domni fiul său Sas Voevod 4 ani.

După acesta, domni fiul său Lațcu Voevod 8 ani.

Putna

In anul 6867... venit-au Dragoș Voevod din Maramureș dela Țara ungurească la vânat după un zimbru, și au domnit, 2 ani.

După el, domni fiul său Sas Voevod 4 ani...

Fiul său Lațcu Voevod au domnit 8 ani și au murit.

[1] A se vedea de ex. lacunele dintre anii 6907 (1399) și 6952 (1444) cele dela anul 7005 lupta din Codrul Cozminului; cele dela anul 7015 (1507).

Bistrița. Ea derivă deci dintr'un arhetip intermediar între versiunea dela Bistrița și cea dela Putna. Are însă și câteva știri pe care nu le găsim nici în versiunea dela Bistrița, nici în cea dela Putna — *toate însă referitoare la viața internă a mănăstirii Putna.* Astfel aflăm din acest letopiseț că al doilea egumen al mănăstirii Putna, ales de Ștefan cel Mare în 1486, Paisie, se mai numea și *Scurtul;* că în 1503, Iulie 23, a răposat egumenul Paisie; că în luna următoare « *August în 4 Marți, la miezul nopții* » a decedat și duhovnicul Antonie Bolsun și că în sfârșit, în 1517 ? Aprilie 22 a murit Bogdan Voievod, fiul lui Ștefan cel Mare, și că a fost îngropat în mănăstirea dela Putna, *în biserica mare de partea stângă* ».

4) CRONICA ANONIMĂ, numită așa de regretatul I. Bogdan care a studiat-o și publicat-o în *Vechile cronici moldovenești* (pp. 62—68, 185—192 și 243—290) — se găsește încorporată într'o colecție de cronici rusești, cunoscută în istoriografia rusească sub numele de Voskresenskaja lětopisi, alcătuită în imperiul moscovit pe la sfârșitul secolului al XVI-lea. Partea românească, scrisă în medio-bulgară cu numeroase rusisme, poartă ca și versiunea dela Putna, titlul care în românește sună: « *Povestire în scurt despre domnii moldovenești, de când s'a început țara moldovenească* ». Cronica este o transcriere, prescurtată în partea finală, după vechea cronică a Moldovei care mergea până la moartea lui Ștefan-cel-Mare. Bogdan credea că originalul fusese adus din Moldova, probabil de unul din solii lui Ivan al III-lea, marele cneaz al Moscovei, al cărui fiu, Ivan Ivanovici, luase în căsătorie pe fiica lui Ștefan cel Mare, domnița Elena. Până la Ștefan-cel Mare, cronica anonimă dă lista domnilor Moldovei dela descălecatul lui Dragoș, într'o formă foarte apropiată de versiunea cronicei dela Putna, cu care de altfel, după cum am văzut, se aseamănă și în titlu. De la Ștefan înainte, cronica este mult prescurtată, căci, în afară de data urcării pe tron a marelui voievod, nu ne mai dă decât 4 date: 1465 luarea Chiliei dela Unguri; 1484 smulgerea Chiliei și Cetății Albe dela Moldoveni de către Turci; 1497 lupta din codrul Cosminului și 1504 moartea lui Ștefan. Această ștearsă prezintare a domniei lui Ștefan cel Mare, care fusese cuscrul lui Ivan al III-lea, dovedește că partea de istorie românească a intrat în compilația rusească într'o vreme când interesul Moscoviților pentru personalitatea marelui Domn moldovean scăzuse. După data morții lui Ștefan cel Mare, cronica anonimă pomenește că Ștefan a avut 4 feciori: Petru, Alexandru și doi Bogdani și se încheie cu cuvintele: « După el încep a domni fiul său Bogdan ». Inregistrarea urcării pe tron a lui Bogdan ne confirmă și ea ipoteza că originalul moldovenesc, care se află la baza acestei cronici, nu a fost adus în Rusia pe timpul lui Ștefan cel Mare, ci mai târziu, după moartea lui — poate la începutul domniei lui Bogdan.

Spre deosebire de toate celelalte versiuni slavonești, cronica începe cu două legende eponime. Prima, o ciudată fusiune de anacronisme istorice și de născociri fanteziste, privește originea romană a Românilor. « La anul 6867 (= 1359) » — începe cronica anonimă — doi frați de legea creștinească, fugind din Veneția de prigonirile « ereticilor », au ajuns la Râmul vechiu și și-au zidit o cetate, pe care au numit-o după numele lor, Roman. Acolo au stat, cu neamul lor, până ce Papa Formos a trecut dela credința pravoslavnică (ortodoxie) la legea latină (catolică). Atunci Râmlenii, trecuți la legea catolică, și-au fundat altă cetate, Noul Râm, și au început lupta împotriva fraților lor rămași ortodocși. Luptele au durat până în vremea craiului unguresc Vladislav, care « era nepot de frate lui Sava, arhiepiscopul sârbesc » și de care fusese chiar « botezat ».

In vremea lui Vladislav, Tătarii din stepele Nistrului și dela apa Moldovei, trecând Carpații, s'au năpustit asupra Ardealului și au ajuns până la Mureș. Vladislav a cerut atunci ajutor de la împăratul Râmului, și de la Papă. Impăratul Râmului i-a trimes ajutor de oaste, dar Noii Râmleni au scris craiului Vladislav, cerându-i să așeze în primele rânduri de bătae pe vechii Râmleni, ca să scape de ei, iar dacă totuși nu vor pieri în luptă, să-i oprească în țara lui. In lupta încinsă cu Tătarii pe apele Tisei, Vechii Râmleni s'au purtat vitejește și au înfrânt pe Tătari. Vladislav, de bucurie, i-a cinstit bine, și arătându-le scrisoarea Noilor Râmleni, a stăruit de ei să rămână în țara lui, ceea ce ei au primit cu condiția ca să li se îngăduie a-și păstra credința ortodoxă. Vladislav le-a dăruit atunci pământ « în Maramureș, între apele Mureșului și Tisei, locul ce să cheamă Criș ». Râmlenii, trăind acolo, « au început a-și lua femei unguroaice de legea latinească și a le întoarce la legea lor creștinească ».

După această legendă eponimă — plăsmuită, după cum vom vedea mai târziu, într'un mediu unguresc, din anacronisme (zidirea Romei de doi frați creștini din Veneția, luptele dintre Râmlenii vechi și Râmlenii noi, craiul Vladislav nepot de frate al arhiepiscopului sârb Sava etc.) și din vagi și confuze reminiscențe istorice (invazia Tătarilor; fuga regelui; ajutorul dat de Români în luptele cu Tătarii) — urmează apoi cunoscuta legendă menită să explice originea și stema Moldovei. Cronica anonimă povestește mai departe cum dintre Râmlenii așezați de Vladislav în Maramureș s'a ridicat « un bărbat cu minte și viteaz cu numele Dragoș », care, pornind la vânătoare de

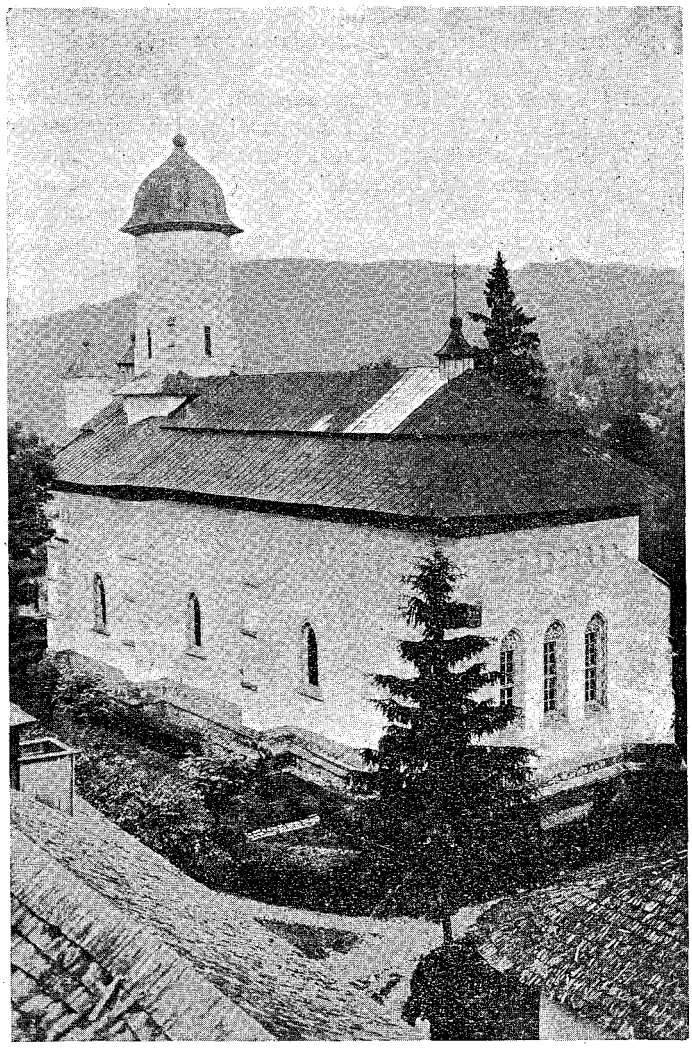

Mânăstirea Slatina, ctitoria lui Alexandru Lăpușneanu, unde călugărul Isaia a copiat versiunea letopisețului de la Putna.

fiare sălbatece și luându-se cu tovarășii săi pe urmele unui zimbru, au trecut munții în niște ținuturi frumoase, unde au ucis zimbrul pe țărmul unei ape. Incântați de frumusețea locurilor, s'au întors în Maramureș, au cerut învoire dela craiul Vladislav și cu toții — cu femei, cu copii — au trecut munții, « au tăiat pădurile », au desțelinat locurile și au întemeiat Moldova. Menționată deci în cronica anonimă, legenda lui Dragoș cu zimbrul, care va trece apoi și în cronica lui Ureche, era astfel formată pe vremea lui Ștefan cel Mare.

5. CRONICA MOLDOPOLONĂ este o cronică tradusă în limba polonă după vechile cronici slavonești ale Moldovei. Ea a fost adusă în Polonia de Nicolae Brzeski, secretarul regelui polon Sigismund August. Acesta fusese trimes în 1566 de regele polon la Poartă, cu plângeri împotriva lui Alexandru Lăpușneanu, care, spre a răsbuna sprijinul acordat de Polonia lui Despot, pustiise Pocuția și întețise pe Tătari să invadeze în același timp Podolia. Momentul era critic, fiindcă Sultanul amenința că, dacă Polonii se mai amestecă în vieața internă a Moldovei, o transformă în pașalâc turcesc, ceea ce ar fi constituit de sigur o mare primejdie și pentru regatul vecin. Lăpușneanu simțise intențiile solului polon, căci, la sosirea acestuia în Iași, l-a reținut într'o dulce captivitate 14 săptămâni — din August până la începutul lui Decemvrie, când a fost liberat de doi soli poloni și un trimes al Sultanului Soliman. In arestul lui dela Iași, credea I. Bogdan, Brzeski « n'a găsit cu ce petrece mai bine vremea, decât căutând să-și satisfacă curiozitatea de a cunoaște trecutul poporului moldovenesc » și astfel a fost adus să traducă un letopiseț moldovenesc, pe care l-a completat cu știri culese de el la Iași. Publicând această cronică în originalul polon și în traducere românească, după un manuscris din secolul al XVI-lea, aflat în Biblioteca imperială din Petersburg, fondul bibliotecii Zaluski (azi trecut la Universitatea din Varșovia), Bogdan credea în *Cronici inedite* (p. 119—143) că acest ms. este chiar autograful lui Brzeski. D-l P. P. Panaitescu într'un articol publicat în *Revista istorică română* (I, 1931, p. 113—123) a arătat că aceste păreri sunt neîntemeiate. Manuscrisul Zaluski, publicat de Bogdan, nu este autograful lui Brzeski și acesta nu este nici traducătorul cronicei, ci traducătorul trebue să fi fost un polonez dela curtea lui Alexandru Lăpușneanu cu care solul intrase în legături.

In două manuscrise (colecția Zaluski și colecția Iosif Rusiecki), cronica moldopolonă este precedată de traducerea polonă a unei cronici sârbești — cu interesante date privitoare și la țările noastre — scrisă de ienicerul sârb Mihail Constantinovici din Ostraviță. In ms. Rusiecki, textele au o notă interesantă, care în traducere românească sună: « Cronica turcească scrisă de Mihail Constantinovici din Ostraviță, sârb care a fost luat de Turci între ieniceri, pe care *a căpătat-o* nobilul Nicolae Brzeski, secretar și curtean al Majestății Sale Regelui, când a fost sol în anul 1566. De asemenea și un *fragment al cronicei moldovenești* ». Din această notă se vede că Brzeski a căpătat numai cronica, dar n'a tradus-o el.

Cronica moldopolonă cuprinde vechile anale ale Moldovei până la anul 1527 urmate de cronica lui Macarie până la anul 1552. De aci înainte traducătorul polon a înădit câteva știri privitoare la prima și a doua domnie a lui Alexandru Lăpușneanu, la domnia lui Despot și a lui Tomșa — parte din propria lui știință parte culese dela boierii cu care a fost în legătură. Cronica moldopolonă se mântuie cu câteva informații despre « ținuturile din toată țara Moldovei » și despre « diregătorii Voevodului moldovenesc ».

Partea mai veche a cronicei, începând dela descălecatul Moldovei până la Petru Rareș, traduce vechea cronică a Moldovei într'o versiune intermediară între analele dela Putna și cele dela Bistrița.

După cum s'a putut vedea mai sus, versiunile slavonești derivă toate dintr'un prototip comun, dar se deosebesc unele de altele prin omisiuni, adaose și date schimbate. Cronica dela Putna are prescurtări și omisiuni însemnate față de cronica dela Bistrița, care la rândul ei are și ea lipsuri ce nu se găsesc în cronica dela Putna. Cronica anonimă, care se apropie mai mult de cronica dela Putna, dar are și câteva știri comune cu cronica dela Bistrița, ne-a păstrat singură, interpolate, două legende eponime care s'au resfrânt și în istoriografia în limba națională din veacul al XVII-lea. Cronica moldopolonă la rândul ei este intermediară între versiunea dela Putna și cea dela Bistrița, dar are și ea elemente proprii.

Niciuna deci nu poate fi considerată ca o copie fidelă a prototipului pierdut. Totuși cu toate lacunele ei, cronica cea mai exactă în date și mai bogată în știri, și deci cea mai apropiată de prototipul pierdut, este cea dela Bistrița. Ea este în același timp și cea care se apropie mai mult de versiunea germană a lui Schedel. Dar între versiunea germană și între versiunile slavone — toate la olaltă inclusiv Bistrița — există o deosebire fundamentală. Cronicele slavonești încep istoria Moldovei dela descălecatul lui Dragoș, pe când copia germană a lui Schedel, singură, ne dă numai domnia lui Ștefan cel Mare.

In întregul lor, cronicele slavonești sunt alcătuite din părți inegale ca valoare istorică și ca bogăție de informație. Analiza atentă a cuprinsului distinge — precum observase de mult I. Bogdan — secțiuni diferite:

Prima parte cuprinde, pe o perioadă de 40 de ani, o expunere sumară și seacă a domniilor moldovenești dela descălecat și până la Alexandru cel Bun. Această parte are înfățișarea unei simple liste de domni, ce pare a fi fost întocmită după pomelnice păstrate în mănăstiri și după notițe scrise de contemporani, pe scoarțele manuscriselor de ceasloave ori de psaltiri. Nimic care să trădeze ceva din fiorul contemporaneității în această înșirare seacă de nume și de ani de domnie.

« In anul 1867 (= 1350) veni Dragoș Voevod din Țara-Ungurească, dela Maramureș, la vânat după un zimbru și domni doi ani.

După el, domni fiul său Sas Voevod 4 ani.

După acesta, domni fiul său Latco Voevod 8 ani ».

Și astfel se continuă lista domnilor moldoveni până la Alexandru cel Bun. Dela Alexandru cel Bun înainte, cronica începe să ia un caracter nou. Din timpul acestui domn ni se dau mai multe date: anul și ziua urcării pe tron, timpul cât a domnit, anul și ziua morții, locul înmormântării. Dar lucru curios, la prima vedere. După ce se pomenește moartea și îngroparea lui Alexandru cel Bun la mănăstirea Bistrița, se înșiră apoi nașterea fiilor lui Alexandru cel Bun. Este greu de admis ca un contemporan, care ar fi făcut însemnări anuale de evenimentele la care ar fi luat parte, să interverteasca în așa fel ordinea cronologică a faptelor, încât să noteze în primul rând anul și ziua când Domnul a murit și apoi să însemneze anii și zilele în care i s'au născut copiii.

Partea, care urmează după Alexandru cel Bun, a doua, povestește repezile schimbări de domnie, războiul civil care s'a desfășurat sângeros între urmașii lui Alexandru cel Bun și care era cât pe aci să nimicească Moldova, dacă nu s'ar fi ridicat geniala personalitate a lui Ștefan cel Mare. Această perioadă, de 23 de ani, din analele slavonești, poartă, prin mulțimea amănuntelor și prin precisia faptelor (« Al doilea războiu a fost la Dărmănești în anul 6942 (= 1434), Februarie I, *Lunia în săptămâna albă* »), timbrul contemporaneității. Se vede bine că în această parte a cronicei avem de aface cu însemnări ale oamenilor care au fost martori la evenimente.

Dar în această parte se constată confuzii de date privitoare la lupta dela Podraga, la omorîrea lui Bogdan; intervertiri în

succesiunea cronologică a faptelor și lacune în înșirarea domniilor, căci nu sunt pomenite domnia lui Roman, fiul lui Ilie, a lui Petru, fratele lui Ilie, omorîrea lui Ștefan, fratele lui Ilie. Asemenea confuzii duc, nu la concluzia la care se oprește d-l Vlădescu, că partea aceasta de letopiseț n'a fost scrisă de contemporanii faptelor, ci numai la încheierea că ea n'a fost scrisă de contemporani simultan cu desfășurarea evenimentelor — și se va vedea îndată mai clar interpretarea pe care o dăm faptelor.

Partea cea mai importantă a letopisețului — a treia care singură se răsfrânge în versiunea germană — ne înfățișează domnia lui Ștefan cel Mare. Ea formează miezul cronicei și are o întindere de 6 ori mai mare decât restul ei. Letopisețul ne dă în această parte știri bogate și prețioase, cu amănunte și precizări de date pe care nu le putea ști decât un martor ocular:

«In anul 6971 (= 1456), luna lui Ianuarie în 23, *Joia pe la miezul nopții*, intră Ștefan Voevod în Chilia și împresură cetatea și petrecu acolo *Joia*, iar *Vinerea de dimineața loviră și începură a dărâma cetatea*... și dărâmară toată ziua și o bătură până seară; *Sâmbătă* se închină cetatea; și cu voia lui Dumnezeu intră Ștefan Voevod în cetate și rămase acolo trei zile... și le puse acolo părcălabi pe *Isaia* și pe *Buftea*».

Toate aceste amănunte de precizie până la zi, precum și altele ca acestea:

«Intr'același an, August în 29, fost-au un mare cutremur peste tot pământul, pe vremea *când Domnul ședea la prânz*...».

Toate amănuntele acestea bogate, strâns legate de personalitatea Domnului, n'au putut fi scrise decât de cineva care se afla în imediata lui apropiere. Deși faptele sunt povestite laconic, în ordine cronologică și într'o limbă străină, totuși din paginile letopisețului transpiră adesea sentimentalitatea lui de Moldovean și creștin, alături de admirația pentru figura eroică a Domnului, ca de pildă când ne povestește că «Ungurii s'au întors rușinați pe altă cale și nu s'a întâmplat cum credeau aceia, ci s'a întâmplat cum a fost voia lui Dumnezeu», sau când ne înfățișează întoarcerea triumfală a lui Ștefan cel Mare după strălucita victorie dela Rahova:

«Ștefan Voevod se întoarse cu toți oștenii săi ca un biruitor în scaunul său dela Suceava; și-i ieșiră spre întâmpinare mitropolitii și preoții, purtând în mâini sf. Evanghlie și slujind și lăudând pe Domnul pentru darul cel de sus și binecuvântând pe Voevod ca să trăiască Voevodul...».

«Fost-au atunci mare bucurie între oameni și între toți domnii vecini și între toți creștinii cu adevărat credincioși, pentrucă biruise Domnul limbile păgâne cu mâna robului său Ioan Ștefan Voevod; iar Ștefan Voevod făcu mare ospăț mitropoliților și vitejilor săi și tuturor boierilor săi, dela mare până la mic și multe daruri împărți atunci oștirii sale întregi...».

Vibrează în aceste laconice cuvinte bucuria Moldovei întregi, care s'a văzut mântuită de groaza de a nu cădea sub jugul păgânilor, trimiși de cuceritorul Constantinopolului.

Letopisețul dela Bistrița are, în partea privitoare la domnia lui Ștefan, după cum s'a spus, multe puncte de contact cu cronica germană a lui Schedel. Cu toate divergențele pe care le-a atras după sine năzuința traducătorului german de a prescurta textul originalului, precum și transpunerea acestuia într'o limbă străină, totuși versiunea germană urmează în structura ei, în succesiunea evenimentelor, letopisețul dela Bistrița și uneori textele se suprapun cuvânt de cuvânt.

Nu încape nicio îndoială că amândouă versiunile decurg din același prototip care a fost o cronică scrisă la curtea lui Ștefan cel Mare. Această genială personalitate istorică, venită într'o vreme de mari sbuciumări, în mijlocul unor sângeroase și neîntrerupte războaie pentru domnie, a oprit în loc Moldova de pe povârnișul prăbușirii, stăpânind-o cu mână de fier — împotriva competițiunei vecinilor — 47 de ani. Solii lui băteau drumurile nu numai la curțile regilor din Polonia și Ungaria, dar și în Occident către republica Veneției și către scaunul papal din Roma, cerând o alianță a popoarelor creștine împotriva Turcilor, pentru ca Moldova — «această poartă a creștinătății», cum o numește el însuși — să nu fie pierdută, căci atunci «toată creștinătatea va fi în mare primejdie» și făgăduind că el și ai săi «vor sta în picioare» și «ne vom lupta până la moarte pentru legea creștinească, noi cu capul nostru».

Vitejia, tenacitatea lui, extraordinarele lui însușiri militare au stârnit admirația vecinilor. Cronicarii unguri și poloni nu contenesc în laude:

«O bărbat minunat — spune cronicarul polon Ivan Dlugosz — cu nimic mai pre jos decât comandanții eroi de care atât ne mirăm! In zilele noastre, câștigă el, cel dintâi dintre principii lumii, o strălucită biruință asupra Turcilor. După a mea părere, el este cel mai vrednic să i se încredințeze conducerea și stăpânirea lumii și mai ales cinstea de comandant împotriva Turcilor, cu sfatul, înțelegerea și hotărîrea tuturor creștinilor, de vreme ce ceilalți regi și principi catolici își petrec timpul numai în trândăvii și războaie civile».

Iar Wapowski, după ce povestește înfrângereile suferite de regii poloni din partea lui Ștefan cel Mare, venind la moartea lui spune: «A fost înzestrat cu virtuți de erou Ștefan, încât merită să fie socotit printre bărbații vestiți în arta războaielor».

O personalitate eroică așa de mare, a cărei faimă a trecut peste hotarele înguste ale țării sale și care se îngrijea cu râvnă și de cultura poporului, avea tot dreptul să se gândească a lăsa urmașilor amintirea strălucitelor lui fapte și a neostenitelor lui străduințe. El a însărcinat un cărturar dela curte care — ținând seamă și de unele accente religioase ale cronicei, poate să fi fost cleric — să scrie în limba oficială a statului, limba slavonă, cronica țării.

Este foarte probabil ca această cronică, scrisă la curtea domnească, să fi fost începută de-a-dreptul cu urcarea în domnie a lui Ștefan cel Mare. Este greu de admis ca Schedel, istoricul de largă cultură umanistă care se plângea — după Enea Silvio Piccolomini — de sărăcia și contradicția izvoarelor cu privire la istoria Românilor, și chiar traducătorul polon, dacă îl admitem, să fi tăiat la copiere tocmai prima parte cu începutul țării Moldovei, mai ales că această parte este mult mai redusă decât partea care cuprinde domnia lui Ștefan cel Mare (a 6-a parte). De altă parte titlul pe care-l poartă versiunea germană — singura contemporană cu marele voevod: *Cronica Stephani Dei gracia vayvoda* Terrarum Moldannensium... (Cronica lui Ștefan, cu voia lui Dumnezeu Domn al Țării Moldovei) în care se străvede formula obișnuită în cancelariile domnești, cu afirmarea principiului monarhiei de drept divin, arată mai curând titlul unei cronici independente, începută atunci sub ochii Domnitorului, decât continuarea unor anale mai vechi.

E posibil — astfel ca cronica lui Schedel, mărginită numai la domnia lui Ștefan, să reprezinte prima versiune a cronicii oficiale. Mai târziu când, în vâltoarea vremurilor nestatornice, noua domnie s'a consolidat adânc, marele Voevod care-și întorcea cu pietate gândul către strămoșii săi pentru a le restaura lespezile pe morminte va fi dat porunca să se completeze cronica cu istoria Moldovei dela întemeiere, ceea ce punea și mai viu în lumină însemnătatea domniei lui. Astfel a putut lua naștere o a doua versiune care se resfrânge în cronicile slavonești.

Din ce elemente a fost reconstituită istoria Moldovei până la domnia lui Ștefan cel Mare?

Evenimentele petrecute înainte de urcarea lui Ștefan cel Mare pe tron, în cei 23 de ani, care s'au scurs dela moartea lui

Alexandru cel Bun și până la biruința dela Doljești (1434—57), erau în bună parte cunoscute de boierii bătrâni, care trăiau încă la curtea din Suceava a lui Ștefan cel Mare. Unele date se mai găseau notate și pe scoarțele vechilor ceasloave.

Despre domnia lui Alexandru cel Bun nu se știa decât foarte puțin, iar dincolo de această domnie, până la descălecat, care cădea cu vreo 74 de ani înainte de Ștefan cel Mare, nu se mai cunoștea decât numele domnilor și în mod vag anii de domnie și succesiunea lor, reconstituiți poate și după pomelnicele păstrate în vechile biserici și mănăstiri domnești, cum ar fi de exemplu pomelnicul dela Bistrița, început în anul 1407.

Cronica oficială, întocmită astfel la curtea lui Ștefan cel Mare, a fost copiată în mai multe exemplare; unul reprezintând prima versiune se află la baza traducerii germane a lui Schedel, fie că o copie de pe originalul latin a fost adusă în Polonia, cum crede d-l Chițimia, fie că a fost dusă de solia moldovenească din 1502, în Nürnberg; alte exemplare, reprezentând a doua versiune, au fost date spre copiere în vechile mănăstiri, unde călugării au mai adăugat știri privitoare și la mănăstirea lor. Astfel s'au născut diferite versiuni (dela Bistrița, dela Putna). Intre aceste versiuni sunt de sigur mici deosebiri, dar scheletul faptelor este același.

Foarte interesante sunt deosebirile dintre versiunea copiată sau tradusă de Schedel în Germania și dintre versiunea cea mai veche a copiilor slavonești, cunoscut sub numele de letopisețul dela Bistrița. Acest letopiseț are, după cum era de așteptat, o serie de fapte care nu se găsesc în versiunea lui Schedel.

Dar lăsând la o parte elementele acestea, care se găsesc în letopisețul dela Bistrița, versiunea germană a lui Schedel cuprinde și ea o serie de fapte foarte interesante, care nu se găsesc în niciuna din versiunile slavone ale cronicei Ștefan cel Mare.

Astfel, sub anul 1467, versiunea germană ne spune că în lupta dela Baia, dacă Isaia, marele vornic al lui Ștefan cel Mare: «ar fi fost credincios și dacă s'ar fi dus călare unde i-a fost poruncit, niciun Ungur nu ar fi scăpat cu viață. De aceea el, cu mulți alții, trebuia să-și dea capul».

Sub anul 1472, în lupta cu Radu cel Frumos dela Cursul Apei, aflăm din versiunea germană mijlocul de care s'a folosit Ștefan cel Mare ca să-l surprindă pe Domnul muntean: că din cele 48 de steaguri de oștire câte avea, a plecat în întâmpinarea dușmanului numai cu 12 steaguri, că Radu Vodă și norodul său credeau că Moldovenii sunt puțini la număr, dar că în toiul nopții, oastea lui Ștefan s'a strâns toată laolaltă, lângă un pârâu care se numește — zice cronicarul — Potoc [1]. Tot din versiunea germană mai aflăm că, după ce Ștefan cel Mare a intrat victorios în București și a luat, împreună cu comorile lui Radu cel Frumos, pe soția și pe unica lui fiică, află că acesta se întoarce cu oastea turcească. Ștefan se retrage lângă o pădure până ce îi vine ajutor din Moldova și apoi, întâmpinând vitejește pe dușmani, i-a bătut și a tras în țeapă vreo 2300 dintre ei.

Ceva mai jos, sub anul 1474, cronica germană ne mai înșiră încă una din cauzele care au deslănțuit campania sultanului Mahomet al II-lea, cuceritorul Constantinopolului, în Moldova. La 9 Februarie, Turcii luaseră Caffa și încărcaseră cu comori multe, jefuite din cetate, 32 corăbii mari, pe care le trimeseseră spre Constantinopol. In ultima corabie, se aflau 12 copii de cetățeni cu 4 Turci. Tinerii se sfătuesc între ei și, după miezul nopții, pe când Turcii dormeau, îi ucid. Un vânt norocos întoarce corăbiile spre Chilia. Aci, Ștefan cel Mare încarcă bogățiile în 400 de care și le trimite împreună cu tinerii la Suceava. Locuitorii din Caffa și Venețienii, aflând despre copiii lor că sunt la Ștefan, s'au bucurat și i-au trimis mulți bani, cu rugămintea ca să dea drumul copiilor, ceea ce Ștefan a și făcut. Sultanul trimite și el soli la Ștefan cel Mare, cerând, în zadar, să-i trimită comorile și copiii.

Asemenea știri și multe altele, care se găsesc numai în versiunea germană, scrisă cu doi ani înainte de moartea marelui Domn, au putut fi adaugate unele de traducător, altele se găseau poate în originalul alcătuit la curtea lui Ștefan cel Mare.

Acestea din urmă constitue o dovadă evidentă că acest prototip era mai bogat în știri decât putem deduce din versiunile slavone precum și din copia germană, care este ea însăși o prescurtare.

Din nenorocire, cronica aceasta, scrisă la curtea lui Ștefan cel Mare, nu ne este cunoscută până acum în original. Se va găsi vreodată în cine știe ce colț de bibliotecă străină sau a pierit de mult în volvura vremurilor? Nu putem ști.

C) CRONICARII CĂLUGĂRI

In ultimul capitol am urmărit istoriografia moldovenească începută în vremea și la curtea lui Ștefan cel Mare și ne-am ocupat pe larg de cronica descoperită în arhivele din München și dusă în Germania, poate, de solia lui Ștefan cel Mare, care căuta în 1502, la Nürnberg, un doctor pentru marele domn moldovean, sau, poate, găsită de însuși Schedel în timpul călătoriei sale în Polonia.

Această cronică ni s'a păstrat în traducerea germană și în versiuni slavonești, dar niciuna din ele nu reproduce întocmai, nu este o copie fidelă a letopisețului țării, scris la curtea moldovenească.

Acest letopiseț, la care s'au mai adăugat știri contemporane sub urmașul lui Ștefan cel Mare, Bogdan cel Orb, a fost continuat apoi de trei călugări moldoveni: Macarie, Eftimie și Azarie.

1. MACARIE.

Macarie fusese inițiat și crescut în tradițiile ascetismului de Teoctist, — marele episcop al Țării de Jos, din vremea lui Ștefan cel Mare — și a ajuns egumen la mănăstirea Neamțului în 1523; la 1531 a fost înălțat de Petru Rareș în scaunul episcopal de Roman. A murit în 1558, lăsând în urma sa reputația unui om învățat.

Macarie scrie, după cum însuși spune, din porunca lui Petru Rareș: «spre a împlini poruncile domnești, adică ale slăvitului și pentru dușmani înfricoșatului Petru, feciorul lui Ștefan Voevod cel Viteaz, și ale marelui său logofăt Kir Teodor «căci ei mi-au poruncit nemerniciei mele celui mai de pe urmă dintre ieromonahi, smeritului Macarie, a nu lăsa faptele întâmplate în vremurile și domniile trecute să rămână învăluite în mormântul uitării, ci a le preda istoriei».

Primind această însărcinare din partea lui Petru Rareș și a marelui logofăt al Moldovei, el începe prin a copia o versiune prescurtată, scrisă la mănăstirea Putna (căci cuprinde multe date referitoare la această mânăstire) a letopisețului început — după toate probabilitățile — la curtea lui Ștefan cel Mare. Această versiune, pe care a avut-o în față Macarie, mergea până la anul 1525, Septemvrie 25, unde se încheia cu moartea lui Petru, fiul lui Bogdan cel Orb.

După această dată, începe partea personală a lui Macarie, despărțită de restul analelor prin următoarele cuvinte: «Cele de până aci le-au adunat și cu meșteșug le-au întocmit și ni le-au lăsat nouă, copiilor lor, spre scumpă moștenire scriitorii dinainte de noi; nu știm cine anume, se vede însă oameni iubitori de Dumnezeu».

[1] In original va fi fost, cum observă d-l Chițimia, потокъ водна=Cursul apei, cum de altfel are și letopisețul dela Bistrița.

Este interesantă această notiță, fiindcă ea ne arată că la un sfert de veac după moartea lui Ștefan cel Mare, un egumen cărturar dela mănăstirea Neamțu, crescut de episcopul Țării de Jos din ultimii ani de domnie ai marelui voevod, nu ne poate spune, din tradiția călugărilor, cine anume a scris cronica țării înaintea lui.

Macarie nu se mulțumea însă cu știrile prea sumare pe care le găsise în letopisețul înaintașilor săi pentru perioada de timp care s'a scurs dela moartea lui Ștefan cel Mare până la urcarea pe tron a lui Petru Rareș. De aceea el reia povestirea acestei epoci, care cuprinde domniile lui Bogdan cel Orb și Ștefăniță, amplificând expunerea cu știri nouă, ca de pildă: împăcarea celor două tabere vrăjmașe, Moldoveni și Munteni, ce stăteau față în față, gata să se încaere, prin intervenția mitropolitului, de origine sârbească, Maxim; despre expediția lui Bogdan în Polonia, înaintată până sub zidurile Lwówului; despre invazia Polonilor și a Tătarilor în Moldova; despre răscoala — repede înăbușită — a lui Trifailă; despre urcarea în domnie a lui Ștefan cel tânăr și luptele lui cu Tătarii; despre tăierea capului lui Luca Arbore; despre răzvrătirea boierilor; despre luptele cu Muntenii și despre moartea precipitată a lui Ștefăniță la Hotin.

Domnia lui Petru Rareș, din ordinul căruia a scris cronica, este înfățișată în trăsături vagi și fără amănunte precise. Macarie povestește alegerea lui Petru Rareș ca domn la Hârlău, pătrunderea lui în Ardeal, luptele cu Polonii, expediția lui Soliman al II-lea în Moldova, fuga lui Rareș, părăsit de ai săi, prin munți, până ce a dat peste niște pescari care l-au dus la cetatea Ciceiului; plecarea lui Rareș la Constantinopol, împăcarea lui cu Turcii și reîntoarcerea în a doua domnie.

Intr'o primă versiune, păstrată într'un codice din Biblioteca Academiei teologice din Kiev, publicat de I. Bogdan în *Cronicele moldovenești înainte de Ureche*, cronica lui Macarie se încheie la anul 1541, dar de sigur că această versiune are o lacună aci; probabil că ultimele foi s'au pierdut, deoarece într'o altă versiune — dintr'un sbornic, păstrat înainte de războiu în Biblioteca imperială din Petersburg — cronica lui Macarie se continuă până la anul 1551.

In această a doua versiune se povestește sumar ultimii ani ai domniei lui Petru Rareș, amintind doar campania acestuia în Ardeal împotriva lui Mailat; se notează, apoi moartea lui Petru Rareș — de « boală rea, căci om era și el », — la Suceava și înmormântarea lui la mănăstirea Pobrata. Trece, în sfârșit, la domnia lui Iliaș, pe care ni-l înfățișează în colorile cele mai negre: « moale și mic la suflet », care « întru nimic nu s'au arătat asemănător tatălui său, ca și cum nu l-ar fi crescut ca fiu ». Se înconjurase de Turci cu care-și petrecea ziua și-și pierdea vremea, prinzând păsări în laț. A prădat țara, jefuind averile episcopilor și ale mănăstirilor; era crunt cu boierii, căci îi orbia; punea să li se taie nasul, ori îi silia să-și caute adăpost în țări străine și, în cele din urmă, părăsi « domnia, mama și frații » și, ducându-se la Constantinopol, se turci.

In timpul acestui domn desechilibrat, Macarie, care se găsea episcop de Roman, încă din anul 1530, fu alungat din scaunul său în 1549—50, în urma unor intrigi, țesute pe lângă Doamna Elena și pe lângă Domn, în care pare să fi avut un rol sfetnicii Mitrofan și Nour. « Oameni pricepuți la vicleșuguri — spune el în graiul lui înflorit — țesură minciuni pline de clevetiri și le spuse Doamnei Elenei și fiului ei Iliaș și am căzut cu strașnică cădere. Despoiat am fost de scaun... și cu grele ispite m'am luptat...

Dar această urgie n'a durat mult, căci după un an sau doi, în primele zile ale domniei lui Ștefan Rareș, fratele lui Iliaș, fu restaurat în scaunul episcopal: « Intorcând — spune el despre Ștefan — puternica sa mână, pe mine surghiunitul, un mort între vii, mă chiamă și cu mâna domnei sale îmi încredințează iarăși cârja ».

De aceea și Macarie își arată recunoștința, în cronica sa, față, de noul domn, în cuvinte ca acestea:

« Și după ce luă domnia, dela întâii pași se arătă că n'au înșelat nădejdile celor ce l-au ales, și pe toți îi întărea în nădejdile lor de bine. Și iarăși străluciră razele dreptei credințe, și iarăși străluciră zorile binefacerii și toți deopotrivă lăudau pe Voevod și toți cu osârdie iubeau pe domnul Ștefan, căci era milostiv și iubitor de călugări și hrănitor de săraci... Și se auzi dela o margine a pământului la alta trâmbița cea mare și în aur ferecată, care trâmbița peste tot locul credința lui în ziditor ».

Cu iluzia acestei icoane, nimbată de glorie, Macarie închise ochii curând după reînscăunare.

Imaginea pe care Macarie ne-a lăsat-o despre Ștefan Rareș este falsă. Ureche ne spune că era un domn destrăbălat și că boierii și locuitorii, înțelegându-se între ei, s'au ridicat într'un rând, pe când se aflau la podul dela Țuțora, și tăind sforile cortului asupra lui Ștefan Vodă, « l-au pătruns cu multe rane ». Lipsa de obiectivitate este astfel unul din defectele principale ale operei lui Macarie.

Alt defect este forma stilistică. In alcătuirea cronicei sale, Macarie și-a luat ca model un cronograf bizantin, foarte popular în lumea slavă, al lui Manases. Manases fusese, după cum s'a spus mai sus, un călugăr care prelucrase motive din cronografele anterioare, îmbogățindu-le cu apocrife biblice și cu legende populare bizantine, într'o mare operă în versuri, care începe povestirea evenimentelor dela creațiune și o duce până la moartea împăratului bizantin Nichifor Botniates, întâmplată la 1081. Trăind într'o epocă de erudiție și rafinament literar, călugărul bizantin a căutat să dea o operă care să se impună prin stilul ei căutat, împodobit cu imagini îndrăsnețe. Această operă a călugărului bizantin a fost tradusă în Bulgaria și ni s'a păstrat, între altele, într'un vechiu manuscris din Biblioteca Vaticanului, copiat în anul 1345. O copie a fost apoi adusă, prin refugiații slavi, în mănăstirile noastre și a stat la baza prelucrării lui Moxa. Ea a plăcut așa de mult egumenului Macarie, încât acesta, primind dela Petru Rareș sarcina de a scrie istoria țării, împrumută din ea pasagii și epitete bombastice, pentru a le întrețese în povestirea sa. Astfel viața Moldovei cu sbuciumul ei, cu boierii și Domnul ei, în loc să fie înfățișată în lumina adevărată, este îmbrăcată în anacronice zorzoane de stil bizantin, care, prin bombasticitatea lor, lasă impresia a ceva artificial și uneori chiar ridicol. Zugrăvind, de exemplu, luptele lui Petru Rareș cu Polonii, el împrumută din Manases, podoabele stilistice cu care acesta descrie războiul troian; și epitetele pe care călugărul bizantin le dă lui Achile, Macarie le potrivește pentru Rareș. Descriind mai departe fuga lui Petru Rareș dinaintea lui Soliman al II-lea, prin munții Moldovei, către Ardeal, el ia din Manases frazele cu care acesta descrie vânătoarea împăratului bizantin Marcian în munții Balcani, ca și cum Petru Rareș ar fi împăratul bizantin și Carpații identici cu Balcanii. Voind să ne arate starea de mulțumire sufletească în care se afla Petru Rareș în a doua domnie, închee cu următoarea frază enigmatică: « Iar Domnul Petru Voevod își hrănește cinstitele bătrânețe cu băi și băuturi și mâncări, întocmai ca o lebădă cu penele aurite, deasupra unei clădiri ». Chiar atunci când este vorba de propriile lui dureri, ca de pildă când a fost răsturnat din scaunul episcopal, el recurge la arsenalul stilistic al lui Manases: « O zavistie, fiară crudă, tigru mâncător de oameni, săgeată fără de fier, suliță mai ascuțită decât toate... ». In sfârșit, în loc de a zice: în anul 7058, Macarie scrie, după modelul bizantin: « In anul ce se capătă, dacă numeri de șapte ori câte o mie și de cinci ori câte cinci și câte cinci de cinci ori și a opta rotație dela facerea lumii (7058 = 1550) ».

2. EFTIMIE.

Cronica lui Macarie este continuată de Eftimie: « Până aici — începe noua cronică — s'au scris cu osteneala preasfinţitului părinte al nostru Macarie, episcopul de Roman. Iar cele ce s'au întâmplat de aici înainte, evlaviosul Ioan Alexandru Voevod mi-au poruncit mie, ieromonahului Eftimie, celui din urmă dintre egumeni, a le scrie pe scurt ». Domnul Alexandru Voevod este Alexandru Lăpuşneanu.

Autorul cronicei, Eftimie, a fost egumen la mănăstirea Neamţu prin 1553, când se găseşte pomenit într'o evanghelie. A trecut mai târziu în Ardeal, unde a devenit episcop. Primind din partea lui Alexandru Lăpuşneanu porunca de a continua cronica lui Macarie, Eftimie începe prin a repovesti vremurile pline de frământări ale Moldovei de sub urmaşii lui Petru Rareş şi se opreşte brusc la al doilea an al domniei lui Alexandru Lăpuşneanu, la zidirea mănăstirii Slatina.

Eftimie nu pare să fi fost un călugăr aşa de erudit ca Macarie şi aceasta a fost un noroc pentru el, fiindcă l-a scăpat de influenţa nefastă a stilului manasian.

După ce povesteşte ultimii ani ai domniei lui Petru Rareş, el se opreşte îndelung asupra urmaşului acestuia, Iliaş, pe care-l numeşte « Iliaş Mahomet » spre a scoate în relief nelegiuirea lui. Ne înfăţişează cu amănunte interesante, pe care nu le găsim în alte izvoare, cum fiul lui Petru Rareş şi nepotul lui Ştefan cel Mare, trimis de tatăl său la 1541, la Constantinopol, se împrietenise acolo cu câţiva tineri turci de care se legase aşa de mult, încât îi adusese cu sine în Moldova. Pomeneşte de discuţiile religioase pe care Iliaş le avea cu prietenul său turc Hadâru, « stricat la năravuri », despre haremul de turcoaice, pe care le adusese din Constantinopol, de ura lui împotriva preoţilor şi a călugărilor. Descrie chipul cum a amăgit poporul, chemând sfatul boieresc în grădina dela Huşi, pentru a-l vesti că se duce la Poartă ca să stăruiască pentru micşorarea tributului; cum a jurat cu mâna pe cruce înaintea poporului întreg că se ţine de legea creştinească şi că n'are gând să se turcească, după cum se svonise; dar, în aceeaşi noapte, a sfărâmat crucea, şi cum apoi, încărcat de haraciu şi de bogăţii — « de vase de aur şi de argint, rămase dela domnii cei bătrâni ai Moldovei » — şi, întovărăşit de boieri şi de ostaşi, a ieşit din ţară, dar, ajuns la Constantinopol, s'a turcit şi nu s'a mai întors în Moldova.

Domnia lui Ştefan Rareş este înfăţişată în colori antipatice, aşa cum o cunoaştem din Ureche.

In contrast cu fiii lui Petru Rareş, Alexandru Lăpuşneanu este înfăţişat în colorile cele mai simpatice. După uciderea « ticălosului » de Joldea, el este împăciuitorul, care deschide temniţele, pentru a pune în libertate pe cei închişi, şi care a iertat pe cei alungaţi din ţară: « Deci veneau din toate părţile şi din toate locurile oamenii, ca să se îndulcească de vederea feţei lui, de bunătatea, de blândeţea şi de frumuseţea lui, şi se uitau la chipul Voevodului ca la chipul lui Hristos, căci li se părea a fi în vis, iar nu aievea... In toată lumea se lăţi vestea înaripată despre evlavia, osârdia şi iubirea lui de Dumnezeu şi de sfintele biserici ».

Este în aceste rânduri acea notă panegirică, cu care călugărul cronicar se obişnuise din lectura Vieţilor de Sfinţi.

După ce pomeneşte expediţia moldovenească trimisă în Muntenia, sub conducerea vornicului Nădăbaicu, pentru instaurea lui Pătraşcu, cronica se încheie cu zidirea mănăstirii Slatina. Dar şi aici iese în relief sentimentalitatea naivă a călugărului, când crede necesar să povestească un episod fără nicio însemnătate pentru noi, de mare importanţă pentru el, fiindcă era vorba de cursa pe care « vrăjmaşul neamului omenesc », Diavolul, a întins-o « iubitorului de Dumnezeu Domn », pentru a-l întoarce din gândul cel bun. Anume pe când călărea între satele Corlăteşti şi Todireşti, intrând în râul Moldovei, i s'a împiedicat calul şi a căzut în apă. Cu povestirea ridicării mănăstirii Slatina şi a înzestrării ei cu sate şi mitoace, cronica se încheie.

3. AZARIE.

Ultimul cronicar al Moldovei, care scrie în limba slavă, este Azarie. Despre el nu se ştie decât ceea ce el însuşi spune în cronica sa, că scrie din porunca lui Petru Schiopul, cu binecuvântarea mitropolitului Anastasie şi cu mijlocirea marelui logofăt Ioan Golia.

Este posibil să fi fost călugăr chiar în mănăstirea întemeiată de familia logofătului Golia. El nu pomeneşte nimic în cronica sa de trădarea Golăeştilor, dimpotrivă, descrie în colorile cele mai antipatice domnia lui Ioan Vodă cel Cumplit şi caută să înfăţişeze într'o lumină simpatică, figura lui Ieremia Golia, « boier mare, care nu s'a sfiit, din dragostea pentru ţară, să împiedice pe Ioan Vodă cel Cumplit dela războiul cu Turcii ».

Azarie şi-a scris cronica între anii 1574—1577. Inainte de a povesti vremea sa, el începe şirul anilor dela descălecat, copiind, ca şi predecesorii săi, vechiul letopiseţ al Moldovei, la care adaugă apoi cronica lui Macarie până la 1551, după care urmează partea sa proprie, care îmbrăţişează istoria Moldovei dela 1550 până la urcarea în domnie a lui Petru Schiopul (1574).

Cronica lui Eftimie se pare că i-a rămas necunoscută, deoarece, continuând cronica lui Macarie, el introduce partea sa personală cu următoarele cuvinte:

« Până aci au mers alcătuirile ritoriceşti ale părintelui Macarie. Să încep dar şi eu fostul şi nemernicul lui ucenic Azarie ».

De altă parte, el începe cronica dela domniile fiilor lui Petru Rareş, pe care le repovesteşte cu totul diferit de Eftimie, în alt spirit şi cu alte amănunte. Uciderea lui Ştefan Rareş de către boieri este înfăţişată cu groază, ca măcelul fără milă al unui miel. Alexandru Lăpuşneanu n'are nimic din trăsăturile fioroase cu care ne este cunoscută personalitatea lui din alte izvoade istorice. Despot Eraclidul este urît, pentrucă « ţinea pe lângă sine sfetnici de altă lege, Luterani urîţi de Dumnezeu, a căror învăţătură o împărtăşia şi dânsul ». De aceea apariţia lui Tomşa frumos la înfăţişare, viteaz, cu mâini puternice şi piept vârtos » este salutată cu bucurie; dar simpatia pentru Tomşa scade dinaintea lui Alexandru Lăpuşneanu, care, căpătând iarăşi cinstea domniei dela Poartă, « a stins tăciunele ce răspândea fumul credinţei celei rele şi a ascuns iarna întunecată a necuraţilor Luterani, făcând să înflorească primăvara, adică — explică el — bunăstarea bisericilor ».

Cronica se încheie cu răsturnarea şi pieirea lui Ioan Vodă cel Cumplit şi cu urcarea pe tron a lui Petru Schiopul, în care se pun cele mai frumoase nădejdi:

« Bărbat de neam bun, evlavios, frumos, cu suflet luminat, milostiv din fire, darnic... Mănăstirile şi călugării s'au adăpat din undele răcoroase ale binefacerilor lui... vieaţa tuturor a început să curgă lin şi toţi petreceau în linişte şi neturburaţi... ».

Azarie este, în istoriografie, ucenicul lui Macarie. El, « nemernicul ucenic al lui Macarie » — cum se numeşte însuşi — are pentru « alcătuirile retoriceşti », pentru « cuvintele frumoase şi meşteşugite » ale dascălului său, o adâncă admiraţie. Opera lui Macarie, despre care el vorbeşte cu adânc respect, e pentru el « un adevărat izvor de adevăr, ce se varsă asupra inimilor noastre şi le adapă cu apa minţii, pe care cu toate că o gustăm, nu ne săturăm de ea ».

Azarie, ca bun ucenic, se străduieşte să imite toată arta retorică a lui Macarie. Ca şi acesta, Azarie împrumută din bogatul arsenal de amănunte dramatice şi epitete stilistice al lui Manases, pentru a le potrivi la situaţiile şi figurile istorice moldoveneşti pe care le înfăţişa. De exemplu, cuvintele pe care Azarie

le pune în gura lui Ştefan Rareş, când cade la Ţuţora, sângerat sub pumnalele boierilor: « Vai de tine dreptate, pe tine te plâng şi după tine oftez, căci înainte de mine tu ai pierit şi ai murit », sunt împrumutate din Manases. Aceleaşi cuvinte le pusese cronicarul bizantin, la episodul războiului troian, în gura lui Palamed, când era să fie ucis cu pietre, în urma insinuărilor viclene ale lui Odiseus.

Din această cauză, cronica lui Azarie, ca şi aceea a dascălului său Macarie, trebue utilizată cu multă băgare de seamă.

Cronicele acestea, scrise după moartea lui Ştefan cel Mare, sunt lispite de precizie şi obiectivitate, condiţii esenţiale oricărei opere istorice. Câtă deosebire în această privinţă între ele şi cronica scrisă la curtea lui Ştefan cel Mare. Câtă grije de precizie avea acesta din urmă: « In anul 6973, Ianuarie în 23, Joia pe la miazănoapte, înconjură Ştefan Voievod cetatea Chiliei, iar Vinerea dimineaţa începură a surpa cetatea... ». In cronicele lui Macarie, Eftimie, chiar Azarie, dimpotrivă, faptele sunt înnecate în podoabe stilistice. Nicio grije de cronologie: « In aceeaşi vreme... », « Dar nu mult după aceea... », etc., etc.

In cronica lui Ştefan cel Mare toţi boierii care s'au învrednicit, în clipe de cumpănă, de încrederea Domnitorului şi au dus la capăt misiunea ce li s'a încredinţat sunt pomeniţi cu cinste; în cronicele călugărilor nu sunt pomenite nici măcar numele eroilor care au căzut pe câmpul de luptă pentru mărirea Moldovei. Lucrurile îşi au explicaţia lor. Ştefan cel Mare, a cărui faimă trecuse peste hotarele înguste ale Moldovei, era o personalitate care intra în istorie. La curtea lui din Suceava se abăteau trimişii şahului persan şi solii veneţieni. S'a văzut în capitolul precedent paginile pline de admiraţie pe care i le-au consacrat cronicarii poloni. Orice mişcare a lui era, astfel, o pagină de istorie şi el ţinea ca istoria să fie scrisă aşa cum el a făcut-o.

Cu totul altfel se înfăţişează cronicele scrise după moartea lui. Autorii acestora, călugări retraşi departe de curtea domnească, unde se plămădea istoria ţării, trăind într'o atmosferă de misticism, nu aveau nici chemarea şi nici posibilitatea de a scrie istoria în lumina ei adevărată. Realităţile istorice, trecând prin prizma mentalităţii lor ascetice, sunt în chip firesc deformate. Pentru ei căderea lui Alexandru Lăpuşneanu de pe cal, în drumul spre mănăstirea Slatina, e un fapt de senzaţie, fiindcă vedeau în el cursa întinsă de diavol — un eveniment mai important decât o luptă cu duşmanii pentru apărarea Moldovei. Sufletul lor, deprins a privi viaţa aceasta pământească, plină de ispite şi de deşertăciuni, ca un scurt popas către viaţa cea veşnică viitoare, nu putea vibra puternic pentru sbuciumul contemporanilor lor. Toate evenimentele, al căror ecou ajunge între zidurile mănăstirii stins, apar pentru ei pe acelaşi plan. Ei nu au luat parte la ele; nu le-au văzut petrecându-se sub ochii lor; nu le-au trăit ca să le poată înţelege. De aceea nu trebue să ne surprindă faptul că, în loc să cetim în paginele lor toate frământările timpului, întâlnim mai mult preocuparea de formă, de stil, de efect; că, în loc să povestească simplu şi precis cele ce aflau, recurgeau la cronograful lui Manases pentru a împrumuta din el podoabe retorice.

Hrăniţi mai mult cu apocrife biblice şi cu legende hagiografice, în care eroul este înfăţişat într'o aureolă de miraculos şi misticism, călugării cronicari, neştiutori despre cele ce se petrec departe, la curte, sunt înclinaţi să vadă în Domnul, a cărui viaţă o scriu din poruncă, un prototip ideal de virtuţi creştineşti. De aceea cronicele lor au un caracter panegiric, aşa cum se obişnuiseră din legendele hagiografice.

Dacă la cele de mai sus adăugăm şi faptul că aceste cronici erau scrise într'o limbă străină, neaccesibilă păturilor largi ale poporului, atunci este uşor de înţeles pentru ce nu le putem considera ca un instrument al deşteptării conştiinţei naţionale.

Dar, deşi sunt scrise într'o limbă străină, deşi sunt lipsite de valoare literară, totuşi trebue să ţinem seamă şi de ele, fiindcă ele ne-au păstrat istoria Moldovei dela 1504—1574 şi pentrucă — după cum vom vedea mai târziu — au intrat, ca izvoare, în alcătuirea cronicei lui Grigore Ureche.

BIBLIOGRAFIE. CRONICA DIN MÜNCHEN. Cronica germană a domniei lui Ştefan cel Mare, scrisă în 1502 şi descoperită de d-l Olgierd Górka, se păstrează în manuscrisul *Codex Latinarum 952* din Biblioteca de Stat din München, *Bayerische Staatsbibliothek*. Despre ea d-l Górka a prezentat Academiei poloneze, în şedinţa din 17 Iunie 1929, un memoriu, care a fost publicat în *Extrait du Bulletin de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres*, Cracovie, 1929 nr. 6 (Iunie) p. 29—31, sub titlul: O. Górka, *Kronika czasów Stefana Wielkiego Moldawskiego Nieznane najstarsze zródło rumuńskiej historjografji* (La chronique de l'époque d'Etienne le Grand de Moldavie, soit la source la plus ancienne, mais jusqu'ici inconnue de l'historiographie roumaine). Despre această comunicare o scurtă dare de seamă datorită d-lui I. Nistor în *Codrul Cosminului, Buletinul Institutului de Istorie şi limbă*, VI, Cernăuţi, 1930, p. 484—485. Intr'o nouă comunicare, făcută de data aceasta Academiei Române, în şedinţa din 8 Noemvrie 1930, d-l Górka a dat detalii mai precise şi mai interesante, dar această comunicare nu a apărut până acum.

N. Iorga, în *Buletinul Comisiei istorice a României*, IX, 1930, pag. 187—195, crede că opera este a unui Sas, probabil dela Baia, care a utilizat un izvor intern de mănăstire în limba slavonă sau română, care mergea până la 1475, de unde apoi a adăogat cele ce ştia el personal.

In sfârşit, textul cronicei a fost publicat, cu o introducere interesantă, în anul 1931: Olgierd Górka, *Kronika czasów Stefana Wielkiego Moldawskiego (1457—1499) z trzema podobiznami w tekście*, Krakovia, 1931, în ediţia Academiei Polone din Cracovia (*Archiwum komisji historycznej)*, seria II, tom. III şi ediţie separată 119 p. + II planşe-facsimile. Studiul a fost tradus în limba română de Dr. Emil Biedrzycki şi a fost publicat, cu textul german al cronicei şi cu o traducere în limba română făcută de domnişoara Irmertraud Briebrecher, absolventă a Seminarului de Istoria Literaturii române vechi, în *Revista istorică română*, IV (1934) p. 215—279 şi V—VI (1935—1936), p. 1—85. S'a publicat şi a parte în *Biblioteca Revistei istorice române*, I, cu titlul: Ol. Górka, *Cronica epocei lui Ştefan cel Mare (1457—1499)*, Bucureşti 1937, 160 p.

Un alt studiu aprofundat asupra cronicei, care ajunge la concluziuni diferite: Ion Const. Chiţimia, *Cronica lui Ştefan cel Mare*, în *Cercetări literare*, III, 1939 p. 219—293; a se vedea şi recenzia lui P. P. Panaitescu în *Revista istorică română* I (1931) p. 153—160.

CRONICELE SLAVONEŞTI. Grupul de cronici slavoneşti ale Moldovei au fost publicate de profesorul de slavistică dela Universitatea din Bucureşti, Ioan Bogdan în următoarele trei lucrări importante: Ioan Bogdan, *Vechile cronici moldoveneşti până la Ureche*, Bucureşti, 1891, care cuprinde: 1. *Codicele miscellaneu dela Kiew*. Este un manuscris de 504 file în 8°, păstrat în Biblioteca Academiei teologice din Kiew, scris pe hârtie lucie, în veacul al XVI-lea, de Isaia din Mănăstirea Slatina: *vechile anale slavoneşti ale Moldovei*. Publicaţia cuprinde în original şi traducere românească următoarele texte, însoţite de studii detaliate şi de note: 1) Cronica şi analele putnene — Povestire în scurt despre domnii moldoveneşti (p. 23—41; 193—198; 243—267); 2) Cronica lui Macarie (p. 69—89; 198—212; 268—279); 3) Cronica lui Eftimie (p. 90—103; 212—222; 280—283); Cronica anonimă (p. 62—68; 235—239). La acestea se adaogă: cronica moldo-polonă (p. 42—61; 173—183; 223—238).

Ioan Bogdan, *Cronice inedite atingătoare de istoria Românilor*, Bucureşti, 1895; cuprinde următoarele 4 texte însoţite de studii aprofundate: 1) Codicele dela Tulcea — numit aştfel fiindcă se afla în Biblioteca clubului bulgar dela Tulcea; azi e trecut în Biblioteca Academiei Române nr. 649 *Letopiseţul dela Bistriţa* în 8°. 2) O cronică sârbo-moldovenească (sârbească amestecată cu anale moldoveneşti) dela mănăstirea Neamţu, p. 81—102; 3) Cronica moldo-polonă de N. Brzeski, p. 103—137; 4) Cronica Ţării Moldovei şi a Munteniei de Miron Costin, p. 139—204.

Ioan Bogdan, *Letopiseţul lui Azarie* în *Analele Academiei Române*, seria II-a, tom XXXI, *Mem. secţ. ist.*, 1909, cronicele păstrate în ms. O, XVII, nr. 13 al Bibliotecii imperiale din St. Petersburg şi anume: 1) o cronică universală însoţită de analele sârbeşti dela 1355 până la 1490 cu ştiri privitoare la ţările noastre (p. 62—66; 121—145); şi 2) letopiseţul lui Azarie (p. 66—98) cu următoarele părţi: *a)* analele Putnene; Povestire în scurt despre domnii Moldovei (p. 69—76; 146—152; 181—187); 2) cronica lui Macarie (p. 76—84; 152—168; 187—202); 3) cronica lui Azarie (p. 84—98; 168—181; 202—214). La aceste texte se mai adaogă o versiune românească din sec. al XVIII-lea a analelor putnene, după un ms. din Biblioteca Academiei Române, descoperit şi copiat de Al. Lapedatu (p. 107—119).

CRONICA MOLDO-POLONĂ a fost publicată pentru întâia dată de istoricul polon Wojcicki — după o copie, făcută în secolul XVII de istoricul polon Adam Naruszewicz, din Muzeul Czartoryski (Cracovia), în 1844 — în Biblioteka starożytna pisarzy polskich, Varşovia, VI, p. 51—67. Ea a fost apoi reprodusă de B. P. Haşdeu în *Archiva istorică*, III, 1867, p. 5—15 şi de I. Bogdan — care credea ca o « publică întâiaş dată » în *Vechile cronici moldovenesci până la Urechia* textul polon la p. 173—183 şi traducerea românească la p. 223—233.

O a doua versiune din secolul XVI, descoperită de I. Bogdan în Biblioteca imperială din Petersburg, fondul Bibliotecii Zaluski (azi trecut la Universitatea din Varşovia), a fost publicată în *Cronice inedite atingătoare de istoria Românilor* p. 119—137. O a treia copie dela începutul secolului al XVII-lea, aflată în colecţia lui Iosif

Rusiecki din Trojanka, a fost semnalată de filologul polon I. Lós în studiul său *Pamiętniki Ianczara* (Amintirile ienicerului), Cracovia, 1912, p. 38–40.

STUDII. Textele publicate de I. Bogdan sunt însoțite de studii aprofundate. Contribuții interesante la studiile lui Bogdan au adus:

Ștefan Orășanu în *Convorbiri literare*, XXXI, pag. 513 și urm., 648 și urm. N. Iorga, *Istoria literaturii românești în secolul al XVIII-lea* (1688–1821), ed. I, vol. II (în ediția a II-a textul privitor la analele slave a fost prescurtat).

Părerea lui Bogdan că analele Moldovei au fost scrise în vechile mănăstiri dela Bistrița (originalul versiunei păstrată în codicele dela Tulcea) și dela Putna (originalul versiunii păstrată în codicele dela Petersburg) a fost pusă la îndoială pentru întâiași dată de d-l I. Minea, care, într'o notiță publicată în *Anuarul liceului I. Maiorescu din Giurgiu* pe anul 1919–1920, publicat de N. Cartojan, a arătat că letopisețul a fost scris la curtea lui Ștefan cel Mare. Chestiunea a fost reluată și documentată pe larg de I. Minea, *Letopisețele moldovenești scrise slavonește*, Iași, 1925 (Extras din *Cercetări istorice* I, p. 192 și urm., unde se studiază și raporturile dintre versiunile slavonești între ele și dintre toate laolaltă și Ureche de altă parte) și de I. Vlădescu, *Izvoarele istoriei Românilor: Letopisețul dela Bistrița și letopisețul dela Putna*, București, 1926. Despre letopisețele slavonești și raporturile lor cu Ureche a se vedea și Giorge Pascu, *Letopisețul cel moldovenesc, utilizat de Gligorie Ureache* în legătură cu toate letopisețele moldovenești în slavonește, Iași 1938; acelaș, *Die Anfänge der rumänischen Geschichtsschreibung* in *Südost-deutsche-Forschungen* 1939 Pentru *Pomelnicul de la Bistrița* v. mai sus p. 27. Pentru cronica moldo. polonă: P. P. Panaitescu, *Rev. ist. rom.* I, 1931, p. 113 – 123.

III. INVĂȚĂTURILE LUI NEAGOE BASARAB CĂTRE FIUL SĂU TEODOSIE

Nu cunoaștem împrejurările în care și-au luat naștere cronicele muntene, deoarece, în afară de Viața Patriarhului Nifon și de o cronică scrisă în limba română în vremea lui Mihai Viteazul și păstrată într'o traducere latină, istoriografia munteană nu ne-a fost păstrată decât în compilații târzii din veacul al XVII-lea.

Știrile pe care le găsim însă în aceste compilații trec dincolo de epoca lui Mihai Viteazul și a lui Neagoe Basarab. Ele se referă la primii voievozi și, deși confuze și lacunare, ne indică totuși că și în Țara Românească istoriografia trebue să fi început de timpuriu. Când s'a început însă, în ce împrejurări și în ce limbă nu putem ști precis deoarece, dincolo de epoca lui Neagoe Basarab, nu ni s'a păstrat nimic și până acum nu s'a descoperit și nici nu avem din alte izvoare știință de vreo cronică slavonească pentru Țara Românească.

Cultura în limba slavă, inițiată de Nicodim și ucenicii săi, era tot atât de înfloritoare în Muntenia ca și în Moldova. Am amintit mai sus de unul din marii logofeți ai lui Mircea cel Mare, care retras mai târziu din valurile lumei în liniștea mănăstirilor, a alcătuit un polieleu în limba slavă.

Cel mai de seamă monument al cugetării și simțirii românești în limba slavă îl formează însă *Învățăturile lui Neagoe către fiul său Teodosie*. Acest prețios monument este legat de numele Domnului care a ridicat minunata mânăstire dela Curtea de Argeș și mitropolia din Târgoviște și care a fost protectorul călugărului sârb Macarie, patronând imprimarea primelor cărți de slujbă bisericească pe pământ românesc. Un adăvărat voevod al culturii românești și un mare sprijinitor, prin darurile trimese, al creștinătății din întreg Răsăritul ortodox, oprimat sub apăsarea păgână: « ctitor mare a toată Sfetagora », cum îl numește Gavril Protul muntelui Athos. Învățăturile lui Neagoe au fost utilizate și de N. Bălcescu în studiul său despre *Puterea armată și arta militară la Români*, apărut în 1844 în revista *Propășirea* dela Iași, și fuseseră publicate, pentru întâiași dată, cu un an mai înainte, în tipografia colegiului Sf. Sava. La epoca apariției, și multă vreme mai târziu, se credea că aceste învățături au fost scrise de evlaviosul domn al Munteniei în limba țării. In 1894, învățatul rus, Lavrov, descoperind însă în Biblioteca Națională din Sofia o redacțiune slavonească a « Invățăturilor » a închis discuția, deoarece, în urma acestei descoperiri, toți istoricii noștri literari sunt astăzi de acord că « Invățăturile » au fost redactate în limba slavonă.

CUPRINSUL. Opera este împărțită în unsprezece părți. În structura ei se întrețes însă două elemente distincte: unul alcătuit din material mai mult de ordin religios, altul din învățături și sfaturi cu caracter politic. Este ca un tratat menit să îndrumeze către viața creștinească și mai ales să pregătească pentru domnie pe vlăstarul domnesc, o operă parenetică, asemănătoare cu cele cunoscute în literaturile bizantine sub numele de « Oglinzile Domnitorilor », imitate și în literaturile slave și cunoscute și în Apus. O astfel de operă este și *Ceasornicul Domnilor*, despre care ne vom ocupa mai târziu și pe care l-a tradus Nicolae Costin după un original ce venea, prin intermediar latin, tocmai din Spania.

In prima parte, Neagoe sfătuește în câteva pagini pe fiul său să păzească întotdeauna cu sfințenie poruncile lui Dumnezeu, că dacă le calcă, chiar dacă s'ar ridica împărații lumii cu toată puterea lor să-i vină în ajutor, nimic nu-i folosește, pe când dacă le păzește, oricâți vrășmași s'ar stârni împotriva lui, Dumnezeu îl va ajuta.

Pornind dela această temă, desvoltată frumos din punct de vedere al moralei creștine, urmează — chipurile pentru exemplificare — un bogat material biblic împrumutat din *Cartea Regilor* despre Saul, despre David, despre Solomon, despre Ahia prorocul și Ierovoam, feciorul lui Solomon, despre Ahav împăratul, despre Iue împăratul care a săgetat pe Ioaram feciorul lui Ahav și pe împărăteasa Isavela, despre Senaherib împăratul Asiriei, despre Iezechia împăratul. După aceasta, fiindcă mai înainte se spusese că Domnul trebue să fie credincios lui Dumnezeu cum a fost Sf. Constantin, se intercalează brusc *Viața Sf. Constantin și Elena* și aflarea sfintei cruci, după care urmează alte capitole biblice: Avesalom și lupta lui împotriva lui David și, în sfârșit, această primă parte se încheie cu câteva parabole din *Varlaam și Ioasaf*: a celor două cosciuge, a privighitoarei, a celor trei prieteni.

Partea a doua, consacrată mai mult sfaturilor privitoare la guvernământ, începe cu două capitole, care se leagă prin cuprinsul lor de materia primei părți: unul privitor la cinstirea icoanelor, altul privitor la dragostea și frica de Dumnezeu.

După aceasta urmează, fără o legătură strânsă cu precedentele, un capitol de o rară frumusețe lirică: cartea lui Neagoe Basarab când și-a transferat moaștele mamei sale, Neaga, și a fiilor săi Petru, Ioan și Anghelina în ctitoria dela Argeș, capitol care atrage după sine câteva pagini din romanul lui Varlaam și Ioasaf și din *Fisiolog*: pilda pentru nimicnicia vieții acesteia pământești, precum și pildele despre șarpe, porumbel și strutocamil.

După aceste capitole, în legătură cu suferințele lui Neagoe, urmează o serie de sfaturi practice, privitoare la opera de guvernare: « cum și în ce chip să cinstească boierii și slugile », ce-l vor servi « cu dreptate »; cum să-și așeze boierii și slujitorii în locurile de cinste la curtea sa; reguli de bună purtare la masă; norme privitoare la primirea solilor străini; chestiuni de tactică militară pe câmpurile de luptă; sfaturi de cum să facă judecățile și să împartă dreptățile; povețe de milostivire și de îndurare, de înlăturarea pizmei și a gândului de răzbunare și, în sfârșit, după un capitol referitor la « pecetluirea cărții aceștia », opera se încheie cu rugăciunea, adică cu « cuvântul de iertare » pe care Domnul în ceasul morții îl îndreaptă către « coconii săi și către cocoane, și către boierii săi cei mari și cei mici și către alte slugi ale sale către toate ». Deoarece partea aceasta parenetică este miezul întregei lucrări, ne oprim puțin asupra ei.

Sâmburele acestor învățături este ideea monarhiei absolute de drept divin, subordonată însă crezului creștin. Omul să nu-și alipească cugetul de lucrurile amăgitoare și deșerte ale acestei

lumi trecătoare, căci « iubirea lucrurilor lumii acesteia deslipește gândul și cugetul dela Dumnezeu », iar cel care cearcă slava își pierde sufletul, « fiindcă, după cum mănâncă rugina pe fier, așa mănâncă și pe om slava cea omenească și cum înfășoară volbura sau curpenul vița și-i pierde roada ei, așa, fătul meu, pierd trufia și mândrețele roada împăratului și a Domnului ».

Cu o adevărată grije părintească, Voevodul recomandă pe boieri în paza fiului său: « să fii gard grădinii mele și să o păzești cum am păzit-o și eu, că dacă o vei păzi și-i vei fi gard ca zidul de piatră, cum am fost și eu, atunci cum cugetau ei să-și verse sângele și să-și puie capetele lor pentru mine, așa își vor vărsa sângele și-și vor pune capetele pentru tine ». Dacă se întâmplă ca vreun boier să greșească, să nu se ia după sfatul uneltirilor viclene și să nu se pripească cu pedeapsa, ci întocmai ca grădinarul priceput « să încerce mai întâi să cureță crengile cele uscate, să sape gunoiul dela rădăcină » și numai « dacă nu se va întoarce să dea roadă », atunci — sfătuește el cu multă înțelepciune și discreție — « în mână-ți este să faci cum îți este voia, întocmai ca pe pomul cel sterp ».

Când va fi să-și pună boierii în dregătoriile publice, atunci să nu țină seamă de rudenii: « Domnul nu trebue să aibă rudenii, ci numai slugi drepte » fiindcă — zice Neagoe — « nu te-au ales, nici te-au uns ei, ci Dumnezeu, ca să fii tuturor cu dreptate ». Inainte de a împărți funcțiunile, să nu se ia după cei interesați, ci să cumpănească bine și să ispitească vrednicia fiecăruia.

In domnia lui să fie cumpătat. Când se așează la masă cu boierii, să ia parte cu sufletul la veselia tuturor, dar să-și păstreze firea și cuviința domnească: să bea cu măsură, « ca să poată birui mintea pe vin, iar nu să biruiască vinul pe minte și să cunoască mintea ta pe mințile slugilor tale, iar nu să cunoască mintea slugilor pe mintea ta ».

Un capitol din cele mai interesante, fiindcă, dacă ar fi autentic, ne-ar introduce în intimitatea ceremonialului dela curtea lui Neagoe, este cel privitor la primirea solilor.

Solii, veniți dela Domnii creștini, să fie primiți cu cinste. Inaintea lor să se trimeată boieri cu mâncare și băutură din destul, până ce vor sosi la scaunul domnesc. Ajunși aci, să fie orânduiți la gazdă bună. După ce solul s'a odihnit 2—3 zile, să aleagă oameni vrednici dintre curtenii lui și să-i trimeată să aducă solul. Domnul și curtea să se îmbrace în haine de gală; să se împodobească bine jilțul și divanul, iar în jurul voevodului să se strângă sfetnicii cei bătrâni și boierii cei tineri. Și când trimisul va da solia, Domnul să asculte cu luare aminte, ca să nu piardă nimic din vorbele lui. Chiar dacă nu-i va aduce cuvinte plăcute, să nu răspundă nimic, deoarece « cuvântul este ca vântul: dacă iese din gură, nici într'un chip nu-l mai poți opri, măcar de te-ai căi ziua și noaptea ». După ce solul pleacă, atunci să-și adune boierii, să asculte sfatul fiecăruia și să cântărească bine spusele tuturora. După ce sfatul se va risipi, Domnul, retrăgându-se în iatac, să se roage și Mântuitorului și Maicii Sale, ca să-i lumineze mintea, să cumpănească sfaturile și după ce va alege pe cel mai bun, să-și cheme din nou boierii în divan. Numai după ce va împărtăși sfetnicilor gândul său, să dea răspuns solului.

Dacă vrășmașii vor năpădi în țară, atunci să nu pribegească peste hotare, căci — zice el — « eu am fost pribeag și de aceea vă spui ce trai și hrană cu nevoie este pribegia. Pentru aceea să nu faci așa, că mai bună este moartea cu cinste, decât vieața cu amar și cu ocară. Nu hireți ca pasărea aceea ce se cheamă cuc, care-și dă ouăle de le clocesc alte pasări și-i scot puii, ci fiți ca șoimul și vă păziți cuibul vostru ». Urmează apoi sfaturi privitoare la tactica de luptă. Să nu se teamă de oștile cele multe ale dușmanilor, ci să cheme pe Domnul în ajutor, să-și îmbrace platoșa și să pornească voios la luptă. Oastea să fie

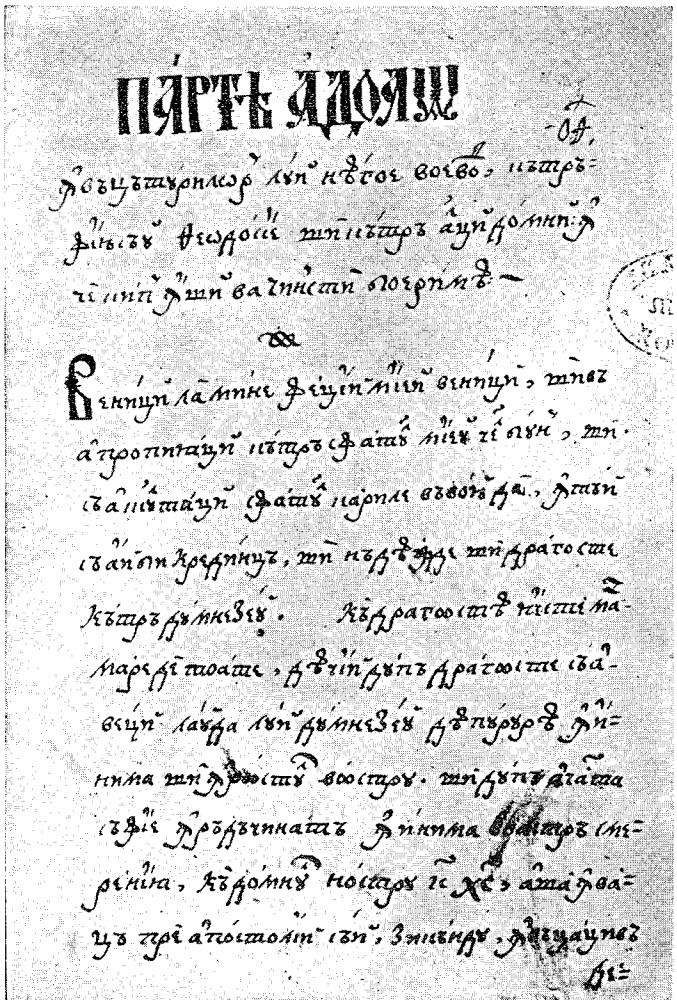

Invățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie. Ms. nr. 1 (fond Gaster) din Biblioteca Academiei Române, copiat de Radu logofețel de divan, în 1726.

împărțită în trei corpuri: înainte străjile, apoi să vină a doua armată și numai după aceea să urmeze grosul, « tabăra cea mare ». Să nu fie însă prea depărtate, pentrucă dacă straja va fi biruită, să nu se risipească și să producă panică, ci să se poată retrage și amesteca în armata a doua, iar cu aceasta, la rândul ei, în « toiul taberei ». Domnul să nu stea unde va fi temeiul oștirii, findcă într'acolo își vor îndrepta oștile străine tunurile, ci să stea între a doua și a treia oaste, înconjurat de 60 de voinici devotați, care să nu se deslipească niciodată de lângă el, nici chiar atunci când steagurile lui sunt biruitoare. Dacă s'ar întâmpla din nenorocire să fie biruit, atunci să se retragă cu boierii în locuri de taină ale țării, unde are boieri credincioși și să aștepte acolo sorți mai norocoși. Dacă va ieși biruitor din războiu, atunci să-și dăruiască ostașii după vitejia și vrednicia dovedită, iar pentru cei cari au rămas pe câmpurile de luptă, să se roage la sfintele biserici în numele poporului întreg, pentru ca astfel toată suflarea țării să se ridice, ca un singur gând, pentru slăvirea eroilor și pentru apărarea pământului strămoșesc.

Miezul învățăturilor îl formează, cum am spus, sfaturile acestea politice și, am mai putea spune, de morală creștină, dar aceste precepte sunt înecate în mulțimea elementelor eterogene: capitole întregi din Biblie *(Cartea Regilor)*, pilde din *Fisiolog* și din romanul *Varlaam* și *Ioasaf*, părți din *Umilința (Κατάνυξις)* lui Simion Monahul, din omiliile lui Ioan Hrisostomul.

Dacă unele din aceste elemente, împrumutate de' aiurea, sunt bine țesute în urzeala învățăturilor, multe însă sunt

Neagoe şi familia sa. Frescă de la mânăstirea Curtea de Argeş

stângaciu introduse în versiunea românească publicată şi nu se leagă armonic nici cu capitolele precedente şi nici cu cele următoare. Bucăţile din care este alcătuit mozaicul nu sunt dar nici de aceeaşi dimensiune şi nici nu se îmbină toate între ele astfel, încât să formeze un întreg unitar. Concepţia organică a operei este turburată prin mulţimea elementelor străine, adesea rău aşezate la locurile unde se găsesc.

PATERNITATEA. Materialul acesta străin, care s'a suprapus peste redacţia primă, complică şi rezolvarea problemei privitoare la autenticitatea operei.

In ce priveşte chestiunea paternităţii lui Neagoe, stau faţă în faţă două păreri: teza d-lui Iorga că « Invăţăturile » sunt opera lui Neagoe; teza regretatului coleg D. Russo că sunt opera unui călugăr admirator al lui Neagoe dela începutul secolului al XVII-lea.

D-l Iorga pleacă, în consideraţiile sale, dela acele părţi lirice în care Neagoe, în accente pline de duioşie, plânge durerile care-i sângerează sufletul pentru moartea prematură a fiului său Petru:

« O, fiul meu Petru, iată că-ţi trimit surguciul şi diademele pentrucă tu-mi erai stâlparea (= ramura) mea cea înflorită, de care pururea se umbriau şi se răcoriau ochii mei. Iar acum stâlparea mea s'a uscat şi florile ei s'au veştejit şi s'au scuturat şi ochii mei au rămas arşi şi pârliţi de jalea înfloririi tale.

O, iubitul meu Petre, eu credeam şi cugetam să fii Domn şi să veseleşti bătrâneţele mele oarecând cu tinereţele tale şi să fii biruitor pământului. Iar acum, fiul meu, te văz zăcând sub pământ...».

In al doilea rând, d-l Iorga spune că sfaturile cu caracter politic cuprind norme de domnie caracteristice veacului al XVI-lea românesc, date privitoare la ceremonialul curţii: cum să se primească solii, cum să şează la masă, cum să se poarte cu boierii, ce atitudine să aibă faţă de Turci, cum să meargă la război — lucruri care nu puteau porni din mintea prea puţin ştiutoare de chestiuni de protocol a unui călugăr, nutrit cu lecturi ascetice. Este, mai ales în sfaturile privitoare la tactica militară, un suflu războinic care oglindeşte întreaga epocă de lupte cu Turcii, dela începutul veacului al XVI-lea.

Apoi, în secolul al XVII-lea, amintirea lui Neagoe se ştersese din mintea cărturarilor noştri şi ar fi de mirare cum, un om de schit sau de mănăstire să desfunde din trecut această frumoasă, dar uitată figură de Domn, cu toate amănuntele vieţii sale şi cu atâtea trăsături care nu puteau fi surprinse decât de un contemporan.

Paternitatea lui Neagoe a fost pentru întâiaş dată contestată de regretatul D. Russo, într'un articol publicat în *Studii bizantino-române* şi mai târziu într'o polemică cu profesorul bulgar Stojan Romansky, publicată în *Convorbiri Literare* şi reprodusă apoi în *Studii şi critice*.

D. Russo pleacă dela constatarea că în miezul operei — în partea care cuprinde plângerile lui Neagoe pentru pierderea mamei sale şi a fiilor lui, Petru şi Ioan — sunt o serie de inadvertenţe şi de contraziceri care nu se pot explica admiţând că Neagoe este autorul « Invăţăturilor ». De pildă, se ştie că Neagoe a avut trei fii: Petre, Ioan şi Teodosie. In capitolul în care se vorbeşte de transportarea moaştelor mamei sale în ctitoria dela Argeş — unde însă nu se găseşte mormântul ei — Neagoe pomeneşte cu adâncă durere moartea prematură a fiilor săi Petru şi Ioan. Şi totuşi câteva pagini mai departe, în clipa în care Neagoe presupunându-se pe patul morţii, îşi ia rămas bun dela cei din jurul său, spune: Chemaţi pe iubiţii mei coconi... Chemaţi pe iubiţii mei coconi, când el nu mai avea decât un singur fiu, pe Teodosie, este o inadvertenţă ce nu putea veni dela Neagoe. De altă parte, pasagiul în care Neagoe plânge moartea fiului său Petru este inspirat dintr'o omilie atribuită lui Ioan Hrisostomul, omilie din care ia pagini întregi pe care le traduce şi le intercalează în altă parte a operei sale[1]. Inadvertenţele şi contrazicerile sunt numeroase în textul publicat în 1845.

Se ştie că Despina, soţia lui Neagoe, a răposat în 1554, deci cu 23 de ani în urma lui, şi totuşi, în cuvântul prin care Neagoe în ceasul morţii îşi ia iertare dela cei pe care-i lasă în vieaţă, el găseşte pentru toţi un cuvânt bun, o mângâiere: pentru pustnici, patriarhi, preoţi, călugări, împăraţi, domni, boieri, slugi, judecători, săraci, fii şi fiice, dar uită tocmai pe Despina. « In acest moment, atât de duios şi de solemn — zice D. Russo — acest soţ are pentru toţi o povaţă, o mângâiere, un rămas bun, numai pentru nenorocita Despina nu ».

Iată acum altele care trădează mai curând preocupările şi năzuinţele unui călugăr decât ale unui domn, povăţuindu-şi fiul pentru viitoarea cârmuire a statului:

« Când şezi în chilia ta de aceste trei lucruri te îngrijeşte: de rugă, de învăţătură, de rucodenie » (lucru manual).

sau:

[1] Vezi pasagiile paralele la D. Russo, *Studii istorice greco-române* p. 230—234.

« Să cade să n'aibă grije de niciun lucru, ci să urască lumea aceasta cu totul și toate ale ei... Dar dacă-ți este voia să aibi avuții și moșii și vii pentru căci nu te-ai însurat să-ți fi luat muiere? ».

Vasăzică, un domn povățuind pe viitorul său urmaș să urască bunurile pământești! Și cine nu vede că ideea ascetismului și a renunțării la căsătorie este în contradicție flagrantă cu principiul monarhic, care se întemeiază tocmai pe ideea prețuirii bunurilor omenești și pe principiul eredității tronului? Și ce rost au într'o operă de sfaturi politice către o odraslă princiară pregătită pentru a se urca pe tron, recomandări ascetice și sfaturi către călugări? Nu pot pleca dela Neagoe asemenea contradicții.

Argumentele sunt puternice. D-nul Iorga, într'un curs ținut în 1929 *(Istoria literaturii românești. Introducere sintetică,* p. 56), admite și dânsul că Neagoe a avut un colaborator cleric care « a redactat sub auspiciile lui », dar că « sunt fără îndoială și părți dictate de dânsul ».

De sigur că în stadiul în care avem azi textul, argumentele împotriva paternității lui Neagoe nu s'au epuizat. Iată de pildă unul nou pe care îl putem scoate dintr'o altă contrazicere izbitoare din pasajul în care Neagoe plânge moartea copiilor săi: « ci am trimes în locul meu pe iubiții mei fii: *Teodosie,* Petru și Ioan și pe dragele mele fiice: Stana, Luxandra și Anghelina, ca încai să se sature ei de dorul oaselor tale, pentrucă ei îți sânt fii și ție, după cum îmi sunt și mie și pe care Domnul Dumnezeu *i-a luat în cămara sa cea cerească* ». « In cămara sa cea cerească » este o figură stilistică, obișnuită în « Învățăturile » lui Neagoe și care, privită în întreg contextul, duce la concluzia că și Teodosie era mort. Dar aceasta este inexact, din punct de vedere istoric, fiindcă Teodosie a murit mai târziu la Constantinopol și apoi dacă Teodosie ar fi fost mort, ce rost ar mai fi avut « Învățăturile » către el?

Am subliniat înadins și această inadvertență pentruca să se vadă că textele de care ne folosim — și pasajul l-am luat din ediția dela 1843 — nu pot sta la baza unor studii care să adâncească probleme așa de spinoase, ca aceea a paternității.

Pentru a desbate această problemă trebue să ne întemeiem pe toate versiunile cunoscute și nu numai pe cele românești, ci și pe cele slave și grecești. Care sunt acestea?

VERSIUNILE ȘI RAPORTURILE DINTRE ELE. Învățăturile lui Neagoe ni s'au păstrat în versiuni scrise în trei limbi diferite și anume: într'o versiune slavonească fragmentară, păstrată în Biblioteca Națională din Sofia și editată de învățatul rus Lavrov, în 1904; într'o versiune grecească din secolul al XVII-lea, păstrată în biblioteca mănăstirii Dionisiat din muntele Athos, semnalată de învățatul grec Spyridon Lampros și copiată de regretatul D. Russo, în vederea unei ediții critice, rămasă din nenorocire neterminată, și, în sfârșit, într'o versiune românească, publicată în 1843 în caractere chirilice și reprodusă de d-l Iorga în caractere latine, după un manuscris, crezut din 1654, astăzi în Biblioteca din Blaj, la care se adaugă șapte manuscrise mai nouă, păstrate în Biblioteca Academiei Române.

Intre aceste diferite versiuni sunt divergențe care ridică probleme din cele mai interesante. Ca să dau câteva exemple: între versiunea publicată în 1843 și reprodusă mai târziu de d-l N. Iorga și între manuscrisul nr. 3488 din Biblioteca Academiei Române sunt numeroase omisiuni, preschimbări de text și adaose care se întind adesea pe pagini întregi. Ba ceea ce este și mai interesant, fiindcă ne indică originea acestor divergențe și ne arată în același timp cum copiștii noștri vechi, de multe ori în mod conștient, prelucrau textul pe care-l copiau, se găsesc în manuscrisul 3488 notițe marginale ca acestea: « Dela acest semn până la sfârșitul capătului să nu se scrie și în locul

Învățăturile lui Neagoe către fiul său Teodosie. Versiunea grecească. Originalul în Muntele Athos. Codex Athous nr. 3755. (După D. Russo, *Studii istorice greco-române* II, planșa 4).

celor ce rămân nescrise să se scrie cele din hârtioară », sau: « Dela acest semn să nu se scrie până la sfârșitul tratatului ».

Și avem, precum a arătat D. Russo, un manuscris în Biblioteca Academiei Române, nr. 2714, copiat după nr. 3488, în care s'a respectat întocmai indicațiile scrise pe margine, privitoare la omisiuni, prefaceri sau adăugiri în text.

Prin urmare, chiar după ce a fost tradus în limba română, textul « Invățăturilor » a fost necontenit interpolat și prelucrat, după gustul și năzuințele copiștilor și al posesorilor.

Și mai mari sunt divergențele dintre versiunea greacă și versiunile românești. Din versiunea greacă lipsesc, precum a arătat Russo, acele lungi bucăți din Vechiul Testament care, neavând nicio legătură cu textul Invățăturilor, îi strică unitatea; lipsește de asemenea Vieața Sf. Constantin, alcătuită de Patriarhul bulgar Eftimie și introdusă în versiunile românești fără să fie pusă în armonie cu subiectul și lipsesc în sfârșit unele inadvertențe. In arborele genealogic al textelor, traducerea grecească reprezintă o ramură importantă. Ea pare să fi fost făcută de Matei din Pogoniana, Mitropolit al Mirelor, care a trăit la curtea lui Radu Șerban și a fost multă vreme egumen al mânăstiri Dealul [1]. Și mai interesantă pare versiunea slavonă.

In fața acestui material așa de haotic este greu să hotărîm care a fost sâmburele primitiv din care a crescut, prin inter-

[1] D. Russo, *Studii istorice greco-române,* I, p. 161 - 162.

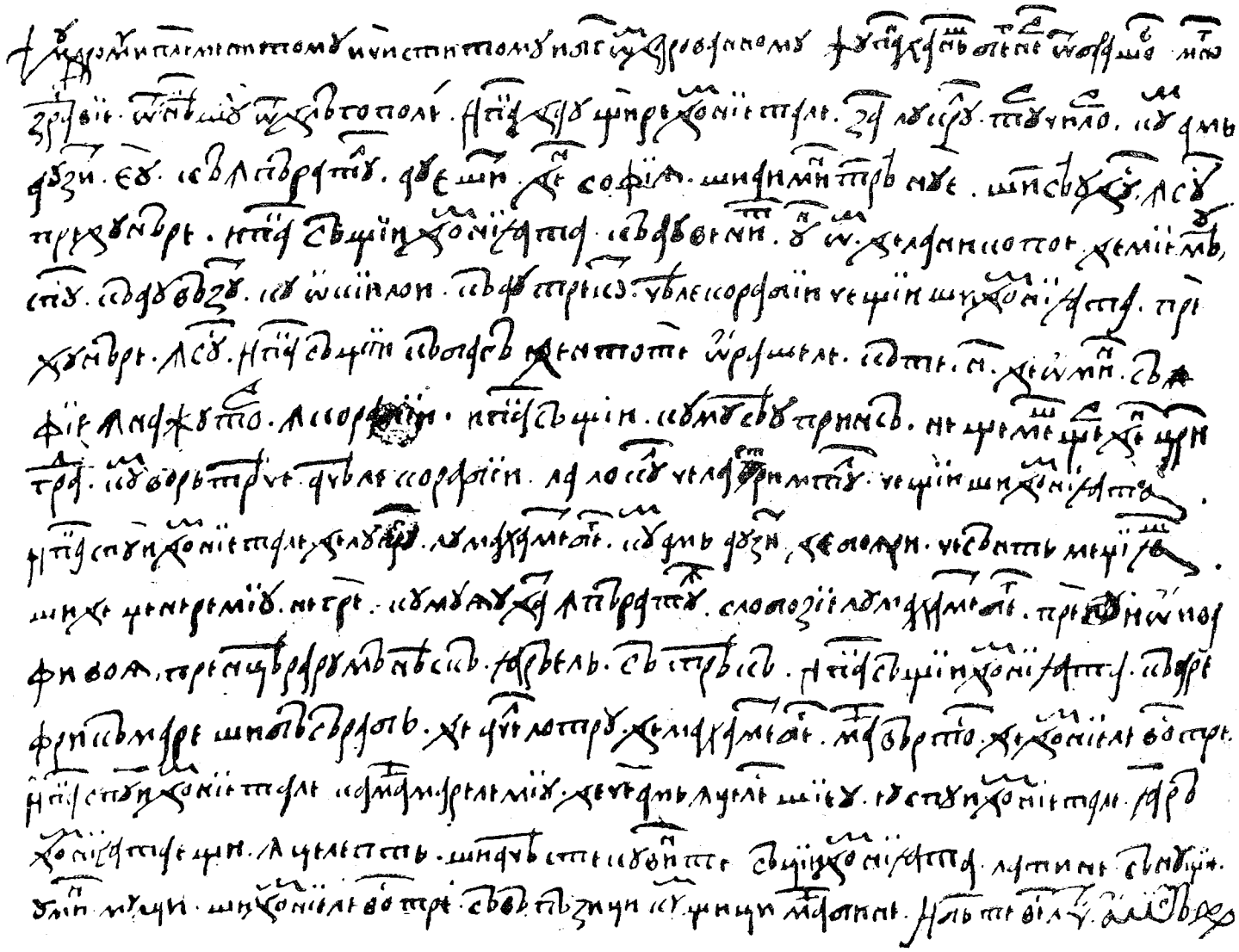

Cel mai vechiu act românesc ajuns până la noi. 1521. Scrisoarea lui Neacşu din Câmpulung către « jupan Hănăş Begner » din Braşov.

polări succesive, textul « Învăţăturilor » aşa cum îl avem astăzi în còpii relativ recente. Numai o ediţie critică, care va înlesni desprinderea redacţiunii originare din ţesătura numeroaselor interpolări, va putea pune la punct problemele controversate, pe care le ridică acest monument literar românesc în limbă slavă.

BIBLIOGRAFIE. Textul a fost publicat întâiaşi dată în anul 1843 după un manuscris din 1654, care s'a pierdut apoi, sub titlul *Învăţăturile bunului şi credinciosului Domn al Ţării-Româneşti, Neagoe Basarab Voevod către fiul său Teodosie, dat la lumină de Ioan Eclesiarhul Curţii*, Bucureşti 1843. Textul acesta a fost republicat într'o nouă ediţie, cu o ortografie latină şi cu o prefaţă de N. Iorga, Vălenii de Munte, 1910. După ms. din 1654, aflat atunci în Biblioteca Centrală din Bucureşti care după Haşdeu ar fi făcut parte din Biblioteca lui Ştefan Cantacuzino, întru cât avea sigiliul Domnului imprimat pe fiecare foaie, a publicat B. P. Haşdeu un capitol: *Tractat despre purtarea ce trebue să ţină un Domn în timpul ospeţelor scris româneşte de Neagoe Basarabă, Domnul Ţării Româneşti în chip de povăţuire către fiul său Teodosiu*, în *Archiva Istorică* (1865), I, 2,p. 111—116, şi continuare p. 120—132. cf. şi *Buletinul Instrucţiunii pubilce* 1865, p. 76 – 80 (capitolul privitor la războaie).

O ediţie populară fragmentară: D. Ciurezu, *Învăţăturile lui Neagoe Basarab*. Bucureşti, 1938, Biblioteca Albina nr. 4 (Fundaţia culturală « Principele Carol »).

Manuscrise româneşti inedite în Biblioteca Academiei Române, cotate cu numerele: *3488* (din prima jumătate a veacului al XVIII-lea); *3572* (din 1781, copiat de Popa Savva Popovici dela Răşinari); *3580* (1809, Decemvrie 16, de Daniil Popovici dela Răşinari) şi *2714* (copiat în 1816); alte două manuscrise se află în biblioteca lui Gaster: unul copiat la « leatul 1726 Mai 14 de Radu logofeţel de divan » f. 183 v; ms. trecut azi în Biblioteca Acedemiei Române şi înregistrat la *fond Gaster* nr. *1* altul la « 1817 Iuli 29 » (f. 111); ms. trecut astăzi în Biblioteca Academiei Române şi înregistrat la *fond Gaster* sub nr. *8*. Ambele au fost descrise de P. Sîrku în articolul său despre originalul Învăţăturilor lui Neagoe, publicat în Memoriile Academiei de Ştiinţe, Secţiunea limbei şi literaturei ruse, Petersburg, 1900, tomul V, p. 1289 şi urm. Manuscrisul considerat pierdut din 1654 (vezi V. A. Urechia, *Asupra manuscriptului lui Neagoe Vodă din 1654* în *Analele Academiei Române*, seria II, t. II (1879—1880), p. 48) se găseşte azi în Biblioteca Centrală din Blaj. El fusese semnalat de Lupeanu, *Blajul şi biblioteca lui*, Blaj, 1932, p. 9, de d. Ştefan Manciulea, *Biblioteca centrală din Blaj*, Blaj, 1939 p. 53 (nr. 115) şi a fost identificat, acum în urmă, de d. Vasile Grecu în *Convorbiri literare*, LXXII (1939) nr. Oct.—Dec. p. 1851—1865. Manuscrisul a făcut parte din Biblioteca Domnului Ştefan Cantacuzino (1714—1716), căci pe fiecare filă poartă pecetea cu inscripţia « Ioan Ştefan Cantacuzino Voevod ». Data de 1654 atribuită de Haşdeu manuscrisului, se găseşte însă într'o notiţă de pe câteva file greceşti, scrise de altă mână şi legate la un loc cu textul Învăţăturilor.

Versiunea slavă a fost publicată de Prof. A. Lavrov în Памятники древней письменности и искусства, CLII, St. Petersburg, 1904.

Versiunea grecească din mănăstirea Dionisiat a muntelui Athos (nr. 3755) a fost descrisă de Spyr. P. Lambros, *Catalogue of the greek manuscripts on Mount Athos*, Cambridge, 1905.

STUDII: B. P. Hasdeu, *Cuvente den bătrâni*, II, p. 439—445. I. Bogdan, *Cultura veche română*, p. 79—82.

Studii admiţând paternitatea lui Neagoe: N. Iorga, *Istoria literaturii religioase*, Bucureşti, 1904, pag. 50 şi urm. şi *Istoria literaturii româneşti*, I, ed. II, Buc. 1925 p. 140 – 150; N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti, Introducere sintetică*, Buc. 1929, p. 52—58; acelaş, *Revista Istorică*, XXVI (1940), p. 13 – 14; St. Romansky, *Mahnreden des walachischen Wojwoden Neagoe Basarab an seinen Sohn Theodosios*, Inaug. — Diss. zur Erlangung der Doktorwurde, în G. Weigand,

— *Jahresbericht des Instituts fur rumänische Sprache*, XIII (1908), p. 113—194 Leipzig, Iohann Ambrosius, Barth; A. Procopovici, *Introducere în studiul literaturii vechi*, Cernăuți, 1922, p. 79 - 83; Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române*, ediția II-a, Sibiu, 1930, p. 38—44.

Contestă paternitatea lui Neagoe: D. Russo în *Studii bizantino-române*, București, 1907, p. 41 și urm.; *Studii și critice*, București, 1910, p. 1—16 (răspuns lui Romansky); *Critica textelor și tehnica edițiilor*, București, 1912, p. 22 și urm.; *Elenizmul în România*, București, 1912, p. 30; în *Studii istorice greco-române*, București 1940 (ediția Fundației Regale Carol II, p. 204—226: *Scrisoarea lui Neagoe către oasele mamei sale Neaga și fii săi Petru și Ioan și fiica sa Anghelina*. Părerea lui Russo este împărtășită și de G. Pascu, *Istoria literaturii române din sec. XVII*, Iași, 1922, p. 78. A se vedea aspecte nouă ale chestiunii și la Ștefan Glixelli, *Regulele de purtare la masă, în Revista istorică Română*, III, 1933 p. 327—376. Un studiu critic asupra versiuni slavone pregătește d. Emil Turdeanu.

ZORILE LITERATURII ROMÂNEȘTI

In secolul al XVI-lea, când limba slavonă era pentru poporul nostru ceea ce fusese limba latină pentru popoarele din Occident la începuturile evului mediu, cărturarii noștri și-au manifestat simțirea și cugetarea în formele limbii slavone. In această limbă s'a început la curtea lui Ștefan cel Mare istoriografia și în această limbă s'au scris și « Invățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie ». Dar această limbă era o limbă străină, neînțeleasă de masele adânci ale poporului.

Vieața în curgerea ei făcea însă simțită nevoia de a consemna în scris în limba maternă — fiindcă lipsea adesea diacul de slavonește — raporturile juridice, mai ales: învoelile dintre părți, vânzări, cmpărări, schimbări de proprietăți. Nu se poate fixa precis data când s'a început a se scrie în limba națională. Cea mai veche dovadă de scriere românească din câte a ajuns până la noi datează din 1521. Este o scrisoare a lui Neacșu din Câmpulungul Muscelului către « jupan Hanăș Begner » din Brașov, cu știri privitoare la mișcările și pregătirile Turcilor de a ataca Ardealul și Brașovul. Formulele inițiale și finale ale scrisorii sunt în limba slavonă: мѣдромѣ и племенитомѣ и чиститомѣ и богом даровanомѣ жѫпан ханкш бегнер wт брашов многа здравїе wт нѣкшѣ wт длъгополе. (Înțeleptului și de neam și cinstitului și de Dumnezeu dăruitului jupân Haneș Begner din Brașov multă sănătate dela Neacșu din Dlăgopole, numele slavonesc al Câmpulungului) sau încheierea: и богъ тѣ веселит (și Dumnezeu să te veselească). Și tot astfel în legătura sintactică a frazei s'a mai păstrat ici colo, ca o rămășiță de limbă slavă conjuncția *ipac* (iarăși) sau prepoziția *za* (despre): « *ipac* dau știre Domnie-tale *za* lucrul Turcilor cum amŭ auzit eu ». Dar desfăcându-se de aceste coji ale formei slavone, miezul limbii române se înfățișează curat și limpede: « Ipac să știi cumu se-au prinsŭ nește meșteri den Țarigrad cum vorŭ trece acéle corabii la locul cela strimtul ce știi și Domnia Ta. Ipac spun Domniei-tale de lucrul lu Mahamet beg, cum amŭ auzit de boiari ce săntŭ megiiași și de genere-miu Negre: cumu i-au dat împăratul slobozie lu Mahamet beg, pre io (< ubi, unde) i va fi voia pren Țeara Rumănească, iară elŭ să treacă. Ipac să știi domniia ta că are frică mare și Băsărabă de acel lotru de Mahamet beg, mai vârtos de domniele vostre.... și acéste cuvinte să știi domniia ta la tine, să nu știe umini mulți ».

E sigur că și înainte de 1520 s'a scris românește. Se vorbește astfel de un salvconduct dat în 1484 de Sultanul Baiazid unor negustori poloni « idiomate valachico scriptus » și de jurământul omagial al lui Ștefan cel Mare către regele Cazimir al Poloniei la Colomea, păstrat cu această notă: « haec inscriptio ex valachico in latinum versa est ». Dar acestea n'au ajuns până la noi, după cum n'au ajuns nici scrisorile.

Dar din a doua jumătate a secoluluial XVI-lea, scrisorile românești apar din toate ținuturile: din Muntenia, din Moldova, chiar și din Maramureș. In timpul domniei de izbânzi răsunătoare și de înfăptuiri repezi ale lui Mihai Viteazul, limba română pătrunde și în cancelariile domnești, căci dela el avem cele dintâi acte românești de cancelarie în Muntenia. În Moldova, ele încep cu Petru Șchiopu.

Alfabetul chirilic era dar adaptat la nevoile limbii române, când începe la noi traducerea Sf. Scripturi.

Cele dintâi licăriri ale literaturii în limba românească se ivesc în ținuturile muntoase ale Maramureșului, din care porniseră și descălicătorii Moldovei. Sunt textele Sfintelor Scripturi. Dar, din nenorocire, originalele primelor traduceri ale textelor sfinte s'au pierdut și nu avem decât còpii, făcute

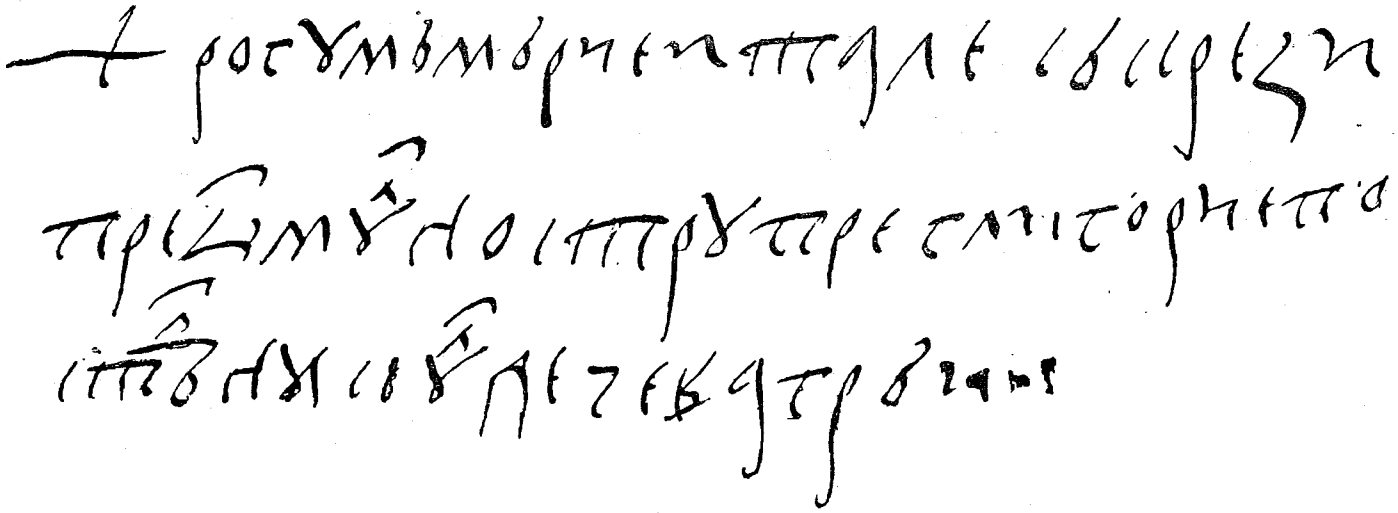

Acreditivă de la Mihai Viteazul (autograful Domnului). După I. Bianu și N. Cartojan, *Album de scriere veche românească*.

târziu, pe la jumătatea secolului al XVI-lea. Aceste cópii fragmentare nu cuprind nicio notiță clară care să ne indice pe traducător sau măcar pe copist, necum data sau localitatea unde au fost traduse sau copiate textele. Totuși, în *Psaltirea Scheiană*, în *Psaltirea Voroneţeană* și în *Psaltirea Hurmuzachi*, se găsesc câteva rânduri în criptografie — adică scriere ascunsă, — dar până acum, deși s'au întrebuințat toate cheile cunoscute în scrierea slavă, nu s'a ajuns la descifrarea lor [1].

Este probabil că copiștii, care ne-au transmis textul, au alterat poziția literelor sau forma lor, așa încât numai norocul mai poate duce la descifrare. Se pare că în Psaltirea Scheiană, ultimele trei litere de pe foaia 242 recto, rândul 5—8 de sus, ar ascunde o dată, dar asupra interpretării ei părerile sunt împărțite: Ion Bianu și F. Macurek au propus anul 1482 (ѕщч = 6690 dela creațiunea lumii), Gaster 1585 (ѕчг = 7093), Sextil Pușcariu 1515 (ѕкг = 6023) [2].

In lipsa unor notițe clare, care să ne destăinuie data și ceva din împrejurările în care au fost traduse aceste monumente de limbă și literatură românească, s'a căutat să se scoată luminile necesare din studiul limbei. Regretatul Sbiera, care a publicat în 1885 Codicele Voroneţean, a crezut că originalul acestui text a fost tradus tocmai în veacul al XIII-lea, la sudul Dunării, și punea începuturile literaturii noastre în legătură cu mișcarea bogomilică. Regretatul I. Bianu — și acum în urmă d. Șesan — susțin că traducerile s'ar fi făcut în secolul al XV-lea (I. Bianu: subt impulsul necesităților naționale pentru instrucția teologică a viitorilor preoți) Gaster credea că textele rotacizante sunt copii făcute într'o regiune dialectală, după vechile tipărituri ale lui Coresi. I. Bărbulescu și Dr. I. Bălan sunt de părere că textele sunt traduse sub influența catolicismului, iar O. Densușianu și d. Al Rosetti susțin, nu fără temei, că textele au fost traduse la începutul secolului al XVI-lea, sub influența luterană. Intr'un ultim articol, regretatul N. Drăganu, plecând de la ideea că traducătorii Apostolului și ai Psaltirii ar fi fost Sași, crede că prototipul ambelor texte s'ar fi tradus în Moldova, prin stăruințele lui Despot-Vodă (1561—1563). Despot, care era prietenul lui Melanchthon și care intenționa să introducă luteranismul în Moldova, pusese la cale o Academie la Cotnari și o imprimerie pentru care vroia să aducă eruditi capabili să traducă în limba română. In această vreme, subt impulsul Domnului moldovean, prin Sașii din Moldova s'ar fi făcut traducerea Apostolului și a Psaltirii, care se resfrâng pe deoparte în versiunile rotacizante (codicele Voroneţean, Psaltirea scheiană și Voroneţeană), pe dealtă parte în tipăriturile coresiene. Dar timpul prea scurt pentru ca textele să ajungă din Moldova lui Despot-Vodă până în Brașovul lui Coresi pe de o parte, iar pe de alta prezența numeroaselor elemente maghiare, unele neviabile chiar atunci, și absența celor germane, nu ne îndrituesc a primi această ipoteză.

Cei mai mulți istorici și filologi ai noștri admit până acum însă părerea d-lui Iorga, argumentată din punct de vedere filologic de d. I. A. Candrea, că textele au fost traduse în secolul al XV-lea, în Maramureș și că ele stau în legătură cu marea mișcare religioasă pornită din Cehoslovacia: husitismul.

[1] Singur d-l Grigoraș, într'o serie de articole, publicate în *Adevărul literar* 13/IV, 1924, p. 5. mai acum câțiva ani, pretindea că a descifrat criptele, dar interpretările date de D-sa unor notițe ca acestea: « Această episti au fost scris pe rumânieşti Iunaiza Asienii ot Ternava » sau « Miatehovi în rumâniaștee Bogomil--- Ioniţa-lu Doamne--- din Terniva Mănăstir--- Dimitrie--- », interpretări care-l duc la concluzia că Ioniță Asan, sau un curtean al său, ar fi copiat textele în secolul al XIII-lea precum și pretinsa descifrare a criptogramei din Psaltirea Voroneţeană, care-l face să așeze începuturile literaturii noastre la anul 823, în vremea acțiunei lui Metodiu și Chiril, sunt de domeniul fanteziei.

[2] I. Bianu în titlul ediției: *Psaltirea Scheiană* (1482), București, 1889, M. Gaster în *Arhivio glottologico italiano*, XII p. 197; Sextil Pușcariu în *Dacoromania* III, p. 471 nota; J. Macůrek în *Revue Historique*, I, nr. 3 - 4, 1929, p. 64 - 65.

Praga era, în veacul al XIV-lea, un important centru de cultură în Europa centrală. Universitatea îi era îmbibată de idei revoluționare îndreptate cu deosebire împotriva clerului catolic, care, organizat ca un fel de castă privilegiată în mijlocul societății boeme, se scobora uneori până la crime. O serie de predicatori de seamă — precursori ai lui Hus — în cap cu Matei de Janov, care venise din Paris cu idei nouă, zugrăveau decăderea bisericii și cereau înlăturarea fastului și reîntoarcerea la simplitatea primilor creștini, prin reforma interioară a sufletelor. In această frământare de idei, se răspândesc în Praga, mai ales după căsătoria surorii regelui boem, Venceslas al IV-lea, cu regele Angliei, Richard, ideile filosofice și religioase ale lui Wyclitfe, care găsesc un puternic răsunet în sufletul lui Ioan Hus.

Ioan Hus, înzestrat cu un puternic talent de predicator și însuflețit de un nobil idealism, în deplină concordanță cu vieața lui intimă, a început să propăvăduiască în catedrala din Praga, numită Bethleem, crezul ideilor celor nouă. El devine așa de popular, încât toate clasele societății, în frunte cu regina Sofia, se grămădesc la catedrală ca să-i asculte cuvântul. Paralel cu activitatea de predicator, el începe să răspândească ideile cele nouă și prin scris, îmbogățind literatura națională cu o serie de opere, care ocupă un loc de frunte, întru cât au creat limba literară cehă pe temelia graiului vorbit în Praga. In acest răstimp, în urma conflictului ivit la Universitatea din Praga între profesorii germani și cei cehi, Hus este ales rector. In calitatea aceasta, el ia apărarea scrierilor lui Wiclyffe, pe care episcopul din Praga poruncise să le ardă în anul 1410, și tot în această calitate, sprijinit de toți colegii săi de universitate și mai ales de studenți, el se ridică împotriva bulei indulgențelor pe care o lansase Papa Ioan al XXII-lea.

Intervenția lui Hus provoacă atâta fierbere în Praga, încât regele dă poruncă să fie cu desăvârșire oprită orice încercare de critică a bulei. Trei tineri care au încercat să frângă porunca regelui au fost executați. Prin aceasta, mișcarea reformată a intrat pe calea revoluției.

Papa excomunică pe Hus și, în urma intervenției lui Sigismund, regele Ungariei, îl chiamă la consiliul din Constanța. Hus, întărit cu un salv-conduct din partea regelui Sigismund, prin care i se garanta siguranța la ducere și la întoarcere, pleacă în Octomvrire 1414, dar abia ajuns, în urma instigațiilor vrăjmașilor săi din Boemia, este aruncat în închisoare, unde cade greu bolnav. Conflictul dintre Hus și consiliu nu putea fi aplanat. Consiliul îi cerea o retractare categorică a ideilor sale; Hus, convins că adevărul și dreptatea sunt de partea sa, cerea să se discute și să se dovedească punct cu punct, acuzațiile ce i se aduceau. In zorii zilei de 6 Iulie 1415, Hus, după ce fusese mai înainte demis din demnitatea sacerdotală, a fost ars pe rug. Nobilimea și clericii cehi, care veniseră cu el la consiliu, s'au revoltat învinuind consiliul că a judecat cu părtinire și au declarat că întreaga națiune cehă este solidară cu Hus. Consiliul încearcă să înăbușe și această revoltă, chemând la judecată pe semnatarii protestului și arzând pe rug și pe amicul devotat al lui Hus, pe Ieronim din Praga.

Dar această măsură de represalii a produs o adâncă îndârjire în Boemia; poporul izgonește din biserici preoții, care — urmând după ritul catolic — refuzau să dea împărtășania în cele două forme: cu azimă și vin.

Intreaga națiune cehă a rupt atunci legăturile cu papalitatea și n'a vrut să recunoască altă autoritate în domeniul vieții religioase decât universitatea din Praga. Astfel se începe în Boemia lupta contra averilor adunate de clerul catolic, contra cultului sfinților, contra pompei și îmbrăcămintei somptuoase a preoților și, în sfârșit, pentru naționalizarea serviciului divin.

Revolta cehilor se accentuează mai ales când, după moartea regelui Venceslas, se urcă pe tronul Boemiei fratele lui Venceslas,

Sigismund regele Ungariei, pe care națiunea cehă îl făcea răspunzător de omorîrea lui Hus.

Poporul, instigat de partidul Taboriților — numit astfel fiindcă își avea cuibul într'un oraș din Boemia meridională, Tabor — se răzvrătește. In răstimp, Sigismund, plecând din Buda, se duce la Breslau, unde în prezența lui fu proclamată, din ordinul Papei Martin al IV-lea, cruciata împotriva Cehilor. Aceasta a îndârjit și mai mult poporul și Sigismund este socotit ca un vrăjmaș « mare și crud al regatului Boemiei și al limbii cehe ». Poporul se înarmează și, sub comanda lui Žižka, nimicește armata lui Sigismund la porțile Pragăi, curând după ce acesta fusese încoronat ca rege al Boemiei. Incepe apoi o perioadă lungă de sbuciumări, de lupte neîntrerupte, de rivalități interne, cu înfrângeri, dar și cu victorii strălucite. Cehii, conduși de Žižka, care și-a pierdut ochii pe câmpul de luptă, de Procop cel Mare și alții, pătrund cu armele biruitori în Ungaria și Germania, băgând pretutindeni spaima, prin curajul lor neînfrânt și printr'o tactică de luptă proprie — cu carele. Aceste frământări și lupte durează până în 1485, când se potoli și se semnă tratatul de pace dela Kutná Hora, prin care se hotărî ca cele două partide, utraquiștii — cum se numeau adepții reformei, fiindcă susțineau cuminecătura sub ambele forme: cu azimă și cu vin — și catolicii, să fie tratați la fel, pe picior de egalitate.

Reforma lui Hus, care țintea în primul rând la oficierea cuminecăturei sub ambele forme cu azimă și vin, — la înlăturarea pompei din biserică și mai ales la oficierea serviciului divin în limba poporului, s'a răspândit din Cehoslovacia în țările învecinate și, în primul rând, în Ungaria. Aci, înainte chiar de martirul lui Hus, intimul său prieten, Ieronim din Praga, propovăduise în Buda ideile nouă de reformare a bisericii. De altă parte, pe vremea când Hus începuse lupta contra corupției clerului și pentru purificarea morală a sufletului prin reîntoarcerea la simplitatea vieții din primele secole ale creștinismului, se găseau înscriși la universitatea din Praga o seamă de studenți unguri și sași, care au putut aduce cu ei în patrie ideile lui Hus.

Din Ungaria, husitismul a trecut în Ardeal, venind din spre Zips în Bihor, de unde a putut pătrunde apoi în Maramureș. O știre contemporană ne arată că în Saros și Zips, în multe biserici catolice, cuminecătura se făcea — după cerințele reformei husite — sub amândouă formele: cu azimă și cu vin. Husitismul se pare că se răspândise simțitor și în Ardeal, căci la 6 Ianuarie 1456, Ioan Capistrano invită pe nobilii ardeleni să pustiască bisericile Vlahilor schismatici, ale Sârbilor și ale Husiților eretici.

Din Boemia, husitismul a trecut în Polonia, unde domnea regele Wladislav Iagello, căruia, după moartea regelui Venceslas, i se oferise coroana Boemiei.

Reforma husită tindea însă, între altele, la înlăturarea fastului și la confiscarea bunurilor mănăstirești, ceea ce ducea la surparea puterii temporare a episcopilor. De aceea, episcopii care erau recrutați din mijlocul nobilimii polone și deci sprijiniți de ea, au început lupta pentru stârpirea propagandei husite și au stăruit pe lângă rege să renunțe la coroana Boemiei.

Persecutați în Polonia, husiții trec în Moldova. Deși izvoarele interne nu ne dau nicio știre în această privință, totuși documentele externe vorbesc de un călugăr franciscan Constantin, care colinda satele Moldovei, propovăduind ideile de reformă ale lui Hus. Se pare că husitismul se întinsese destul de simțitor în Moldova, căci avem o interesantă scrisoare a lui Wladislav Iagello către Alexandru cel Bun, prin care regele polon îndeamnă pe domnul moldovean să stârpească erezia din țara sa: « Nu vrem altceva — scrie el — decât să prevenim primejdia și pustiirea care ne amenință, dacă nu vom întrebuința în grabă leac împotriva boalei molipsitoare, cum arată în mod neîndoios stricăciunea Boemiei, odinioară glorioasă, acum în stare de plâns ».

Din Moldova, propagandiștii husiți au trecut în Ardealul vecin, fiindcă episcopul Gh. Lepșa se plânge, într'o scrisoare a sa, că « i-au infectat turma, caprele râioase din Moldova ». Astfel, în nordul Ardealului, ideile husite, venite din Moldova, s'au încrucișat cu cele aduse prin studenții unguri din Boemia și, în aceste împrejurări, este probabil ca ele să fi cuprins și o parte din Românime.

In Ungaria, ideile de reformă ale mișcării pornite de Hus au găsit, cum era firesc, o îndârjită rezistență în clerul catolic, care se vedea atacat în ceea ce făcea puterea și mărirea sa: averile mănăstirești. Dar, cu toată rezistența clerului înalt, ideile husite, care tindeau să refacă viața morală a societății pe temelii evanghelice, a găsit un puternic răsunet în massele populare, oprimate de aristocrație și de clerul înalt. Ținuturi întregi din Ungaria sunt astfel câștigate la reformă, și îndârjirea era așa de mare, încât se svonea că ereticii se pregătesc să ridice armele contra clerului înalt. In acele vremuri de cumpănă, clerul catolic se adresează papei Eugeniu al IV-lea, care trimite în ajutorul lui pe inchisitorul Iacob de Marcia, un călugăr franciscan dintr'o provincie bosniacă. Acesta era un om de o vastă cultură. El a pornit lupta împotriva ereticilor cu o extraordinară energie și cu un curaj atât de neînfrânt, încât a fost celebrat în versuri de preoții unguri. In îndârjirea cu care urmărea și descoperea pe reformați, nu cunoștea nicio limită: îi judeca sumar și îi ardea pe rug.

Cu toată urgia deslănțuită de inchisitorul Iacob de Marcia, sprijinit cu căldură de întregul cler catolic, totuși mulți adepți ai nouei reforme rămân neclintiți în credința lor. Ascunzându-se cu grije de delatori, ei continuă să se adune noaptea în locuri tăinuite, în păduri, în mori părăsite, pentru ca acolo la lumina făcliilor, să asculte cuvântul mântuirii divine.

In aceste vremuri, de adevărată renaștere religioasă, undeva în cuprinsurile Maramureșului, un preot sau călugăr va fi tradus — cred partizanii teoriei husite — în limba română, potrivit cu ideea fundamentală a reformei, și textele principale ale Sfintei Scripturi: evanghelia și psaltirea. Textele prime ale acestor traduceri s'au pierdut, dar cópii, făcute cu mult mai târziu, pe la jumătatea veacului al XVI-lea, s'au păstrat în textele rotacizante, cunoscute sub numele de Codicele Voronețean, care conține fragmente din evanghelie, Psaltirea Scheiană, Psaltirea Voroneteană și Psaltirea Hurmuachi.

Teoria *influenței luterane*, susținută de regretatul Ovid Densușianu și de d-l Al. Rosetti, strămută cu câteva decenii mai târziu apariția primelor texte românești. Focarele reformei husite nu erau poate încă stinse în Ardeal, când din Germania prin Sașii, care se duceau după mărfuri la târgul din Leipzig și mai ales prin studenții care urmaseră cursurile universității din Wittenberg, au fost aduse peste munți ideile marelui reformator Luther. In aceste noi împrejurări, pe care le vom vedea mai de aproape într'un capitol următor (p. 56—57) s'ar fi făcut primele încercări de traducere a cărților sfinte în limba română, în Maramureș, de unde apoi au fost aduse în Nordul Ardealului.

TEXTELE ROTACIZANTE

Originalele acestor prime traduceri s'au pierdut în frământările vremurilor; ni s'au păstrat însă cópii făcute mult mai târziu, pe la jumătatea veacului al XVI-lea, în Ardeal.

Aceste texte, caracterizate prin particularitatea rotacismului — de aci și numirea de texte rotacizante — sunt următoarele:

1. *Codicele Voronețean;* a fost descoperit de răposatul profesor dela liceul Matei Basarab din București, Grigore Crețu, la mănăstirea Voroneț, în anul 1871. La această dată, societatea studenților români din Viena, Junimea, al cărei secretar era pe atunci Mihai Eminescu, pusese la cale comemorarea a 400

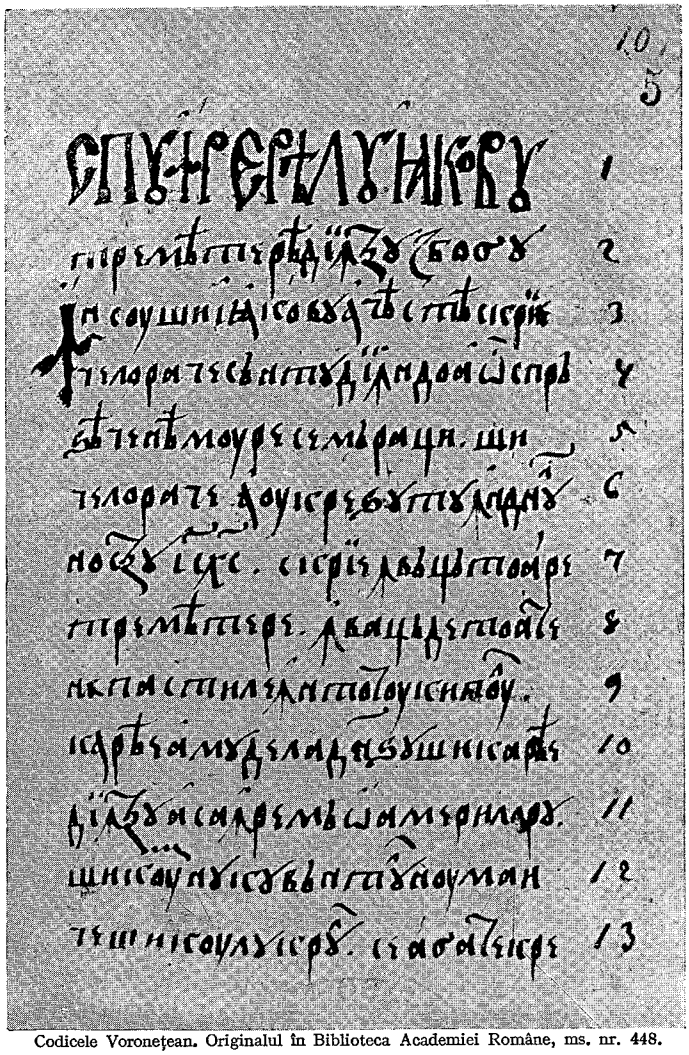

Codicele Voroneţean. Originalul în Biblioteca Academiei Române, ms. nr. 448.

de ani dela sfinţirea mănăstirii Putna. La serbare luase parte şi profesorul Creţu, care, călătorind pe la mănăstirile bucovinene, unde se aflau mormintele vechi ale domnilor Moldovei, a descoperit în podul mănăstirii Voroneţ, printre alte texte vechi, şi codicele care s'a numit apoi, după locul unde a fost găsit, *Codicele Voroneţean*. Din acest codice s'a pierdut începutul şi sfârşitul, precum şi câteva pagini din mijloc. In forma în care-l avem azi, textul cuprinde partea dela sfârşitul Evangheliei: *Faptele Apostolilor* — opera acestora de a converti popoarele la creştinism — dela capitolul 18, versetul al 14-lea, până la sfârşit, precum şi 3 epistole: una a Apostolului Iacob (cap. 1—5) şi două ale Apostolului Petru (a doua necompletă). Restul epistolelor, ca şi primele 18 capitole din Faptele Apostolilor, precum şi câteva foi din mijloc (cam 194 pagini), s'au pierdut.

Textul însoţit de glosar şi studiu a fost publicat în chirilică şi în transcriere latină, cu versiunea respectivă din Noul Testament al lui Simion Ştefan şi din Biblia lui Şerban Cantacuzino, de răposatul profesor dela Universitatea din Cernăuţi, I. G. Sbiera în 1885. Manuscrisul a fost dăruit apoi Academiei Române, unde se păstrează şi azi.

2. *Psaltirea Scheiană*, un manuscript în 8⁰ mic, de 530 de pagini, fusese într'o vreme proprietatea lui G. Asachi, de unde a trecut apoi în biblioteca dela Scheia a lui Sturdza-Scheianu, un mare bibliofil, care ne-a lăsat o importantă colecţie de documente privitoare la chestia ţărănească. Sturdza Scheianu a dăruit-o în 1884, împreună cu întreaga lui bibliotecă, Academiei Române. Aci se păstrează în secţia manuscriptelor sub cota nr. 449. După numele donatorului a fost numită de Bianu, Psaltirea Scheiană.

Textul cuprinde Psalmii lui David şi cântările adăugate de obicei în urma Psalmilor (cântarea lui Moise, rugăciunea Anei, mama lui Samuil, cântarea Sfintei Fecioare, etc.) şi se încheie cu simbolul atanasian. Ea a fost copiată, după cum se poate vedea din grafia şi fonetismul textului, de trei copişti diferiţi. (Primul a copiat paginele 1—20, al doilea 20—196; al treilea 197—530).

Psaltirea Scheiană a fost publicată pentru întâia dată în 1889, de regretatul Prof. I. Bianu, în facsimile şi în transcriere latină pe pagina alăturată, şi cu indicarea variantelor din Psaltirea lui Coresi (1577), în caractere cursive pe marginea paginei transcrisă în caractere latine. Ea a fost studiată pe larg, în comparaţie cu celelalte psaltiri din secolul al XVI-lea şi al XVII-lea, traduse din slavoneşte, şi publicată într'o ediţie critică de către d-l I. A. Candrea, în colecţia de publicaţii a « Comisiunei istorice a Românieі », la 1916. In această ediţie însă d-l Candrea a încercat să înlăture fonetismul copiştilor şi să reconstitue forma arhaică a prototipului pierdut, dar acest procedeu al şcoalei franceze dinainte de războiu lasă în chip firesc joc liber arbitrarului.

3. *Psaltirea Voroneţeană* a fost găsită de Sim. Fl. Marian în 1882, în mănăstirea Voroneţ; a fost apoi cumpărată de Dimitrie Sturdza şi dăruită Academiei Române, unde se păstrează sub cota nr. 693.

Manuscrisul e fragmentar, căci s'au pierdut primele 58 de foi. Ea ocupă în familia Psaltirilor rotacizante un loc important,

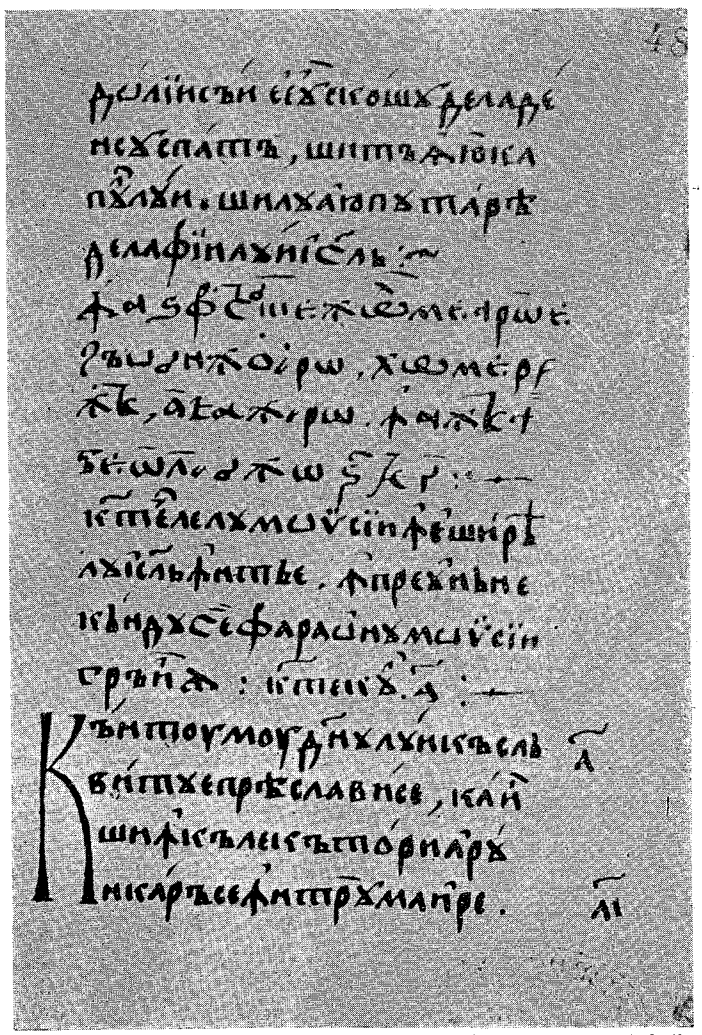

Pagină din Psaltirea Scheiană. Biblioteca Academiei Române, nr. 449. Rândurile 5—8 cuprind criptograma nedescifrată.

fiindcă ne-a conservat, împreună cu traducerea românească și textul slavonesc. Scrisă cu îngrijire, ea ne dă întâiu fraza slavonească, după care urmează apoi traducerea românească.

Psaltirea Voroneţeană a fost descrisă și colaționată cu Psaltirea Scheiană de către regretatul Ov. Densușianu în *Anuarul Seminarului de Istoria limbei și literaturei române pe anul 1898*. Textul românesc a fost apoi publicat în caractere cirilice de G. Giuglea în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, în 1911. El a fost apoi studiat și publicat din nou, cu versiunea slavă și textul românesc, de către un distins profesor de limba română dela liceul din Piatra Neamț, decedat prea de timpuriu, G. Găluşcă, într'o teză de doctorat germană, susținută la Universitatea din Halle, în anul 1913: *Slavisch-rumänisches Psalter-Bruchstück*.

4. *Psaltirea Hurmuzachi* se numește astfel după numele donatorului, marele patriot și istoric bucovinean Eudoxiu Hurmuzachi — inițiatorul cunoscutei colecții de documente a Academiei Române. Și această psaltire înfățișează o importanță deosebită din două puncte de vedere: întâiul, fiindcă, după concluziile d-lui Candrea, ea «nu este copia unui manuscris anterior, ci însuși autograful traducătorului din slavonește» și, în al doilea rând, fiindcă ea reprezintă o traducere deosebită, ca text, de celelalte două psaltiri, despre care am vorbit: Psaltirea Scheiană și Voroneţeană. Și cum ea este tradusă în aceeași epocă și în aceeași regiune maramureșeană ca și celelalte două, ridică prin aceasta o problemă interesantă de istorie literară: în ce împrejurări s'a făcut această nouă traducere.

DATAREA. HÂRTIA, FILIGRANELE. După cum spuneam mai sus, niciun document intern sau extern nu ne destăinue împrejurările în care au fost traduse aceste texte.

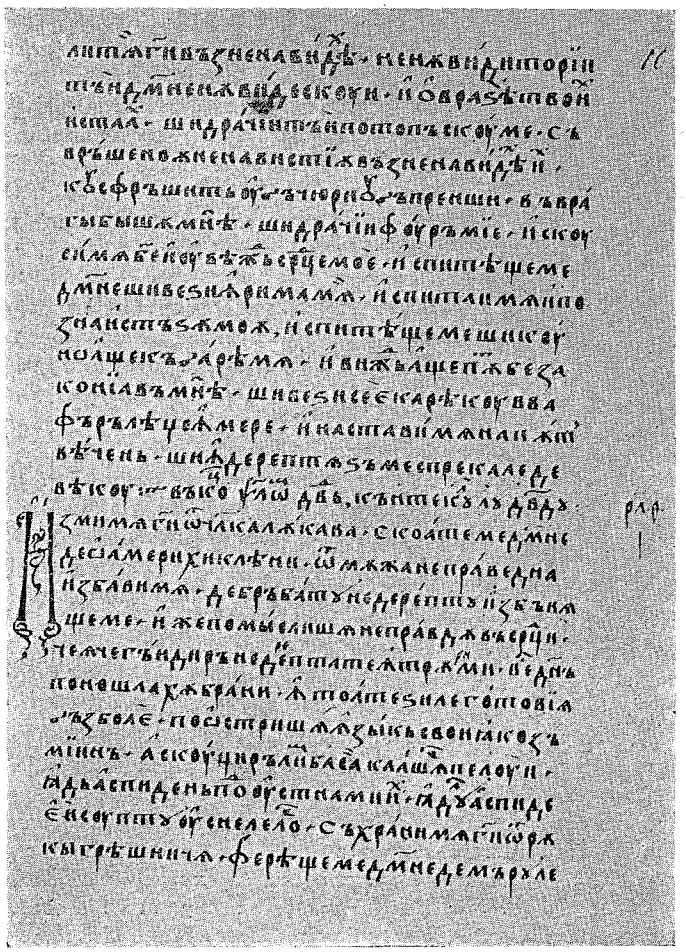

O pagină din Psaltirea voroneţeană. Biblioteca Academiei Române, nr. 693.

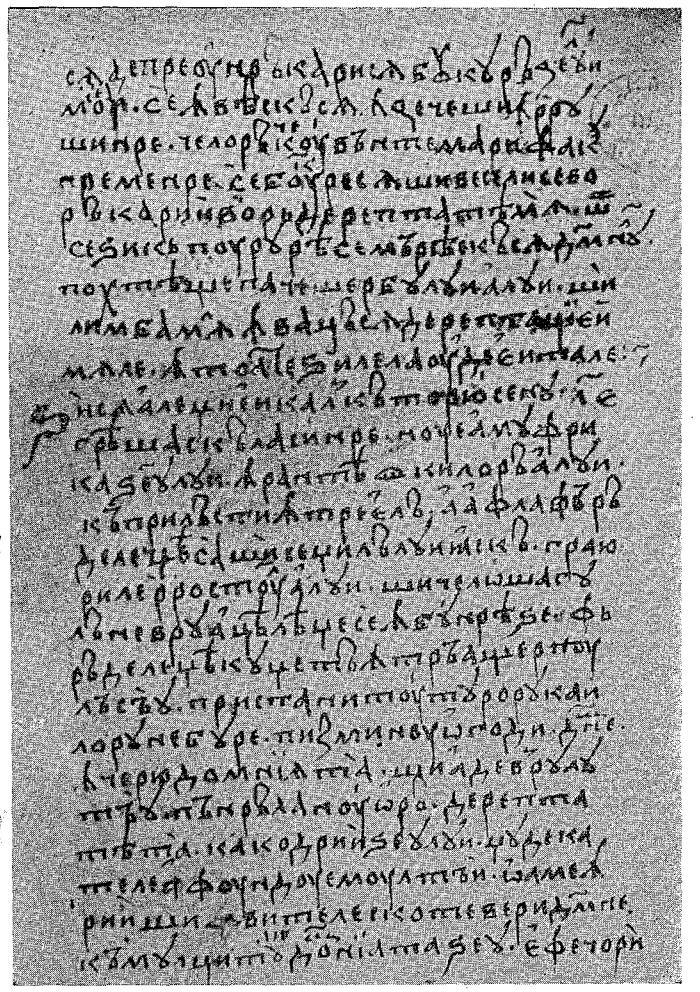

O pagină din Psaltirea Hurmuzachi. Biblioteca Academiei Române, nr. 3077.

Notițe clare, care să ne aducă oarecare lumină în această privință, de asemeni nu se găsesc pe paginile lor. Unele dintre ele au într'adevăr însemnări în criptografie, dar aceste criptograme până acum n'au putut fi descifrate.

In lipsa unor notițe clare, care să ne lămurească acest lucru, nu ne rămâne alt criteriu de datare decât analiza hârtiei și a caracterelor paleografice și linguistice ale textelor.

Filigranele — adică mărcile de fabrică, imprimate pe hârtia pe care au fost copiate textele — ne înfățișează o ancoră, un mistreț, o coroană pusă pe un trunchiu cu rădăcini, o stemă cu o coroană și cu o cruce, o vulpe și două săgeți încrucișate.

Ancora care se găsește ca marcă de fabrică în unele coale de hârtie, pe care a fost copiat Codicele Voroneţean, apare ca filigrană a hârtiei din fabricile venețiene, la începutul secolului al XVI-lea.

Hârtia, care avea ca filigrană un mistreț, se găsește folosită pentru documente și pentru manuscrise din Moldova, în primele trei pătrimi ale secolului al XVI-lea și ea provenea, după toate probabilitățile, din fabrica de hârtie a orașului Schweidnitz din Silezia, care oraș avea ca marcă a sa un porc mistreț. Marca orașului a fost imprimată ca filigrană și în hârtia fabricată acolo, încă din 1491.

Hârtia textelor care au ca filigrană o coroană pe un trunchiu cu rădăcini, sau o stemă cu coroană și cu o cruce este hârtia ieșită din prima fabrică de hârtie înființată la Brașov, în 1546 de Hans Benkner și Johan Fuchs. Stemele cu coroane sunt, după cum se știe, mărcile orașului Brașov și proprietarii fabricii de hârtie au adoptat, ca și cei din Silezia, marca orașului ca fili-

grană pentru hârtia ieșită din fabrica lor. Vulpea, pe care o găsim imprimată ca marcă în unele coale ale Psaltirii Scheiene, este imaginea numelui unuia dintre fabricanții brașoveni: Fuchs. Ea apare ca filigrană pe hârtia fabricată la Brașov, începând cu anul 1549.

Filigranele textelor rotacizante ne indică dar că hârtia pe care au fost copiate aceste texte fusese fabricată în veacul al XVI-lea în orașele Veneția, Schweidnitz și Brașov.

SCRISUL. Caracterele paleografice ale manuscriselor rotacizante înfățișează de asemeni un aspect arhaic al scrisului românesc. Este așa numita *scriptio continua*, în care cuvintele sunt copiate unele după altele, fără să fie separate între ele prin niciun spațiu.

LIMBA. Concluziile pe care le scoatem din studiul filigranelor și din aspectul paleografic al textelor sunt confirmate prin studiul limbii, deși aci problema este ceva mai complexă, fiindcă limba acestor texte nu este uniformă; dimpotrivă, ea înfățișează două straturi diferite.

Primul strat de limbă reprezintă graiul vorbit în secolul al XVI-lea în sud-estul Ardealului, de unde era copistul. Graiul acesta reprezinta în structura generală a limbii românești de atunci o fază mai evoluată (lipsa rotacismului, căderea lui *n* intervocalic urmat de *i*: *întâiu*; *j* în loc de *ğ*: jos etc.).

Al doilea strat de limbă aparține ținutului în care au fost traduse prototipele acestor texte și el are un vădit caracter dialectal și arhaic. Cea mai interesantă particularitate fonetică din acest strat de limbă este rotacismul, adică trecerea lui *n* intervocalic, în cuvintele de origină latină, la *r*: *lumiră* <*lumină*, *gerure* <*genune*, *tire* <*tine*, *rugăciure* <*rugăciune*, etc.

Rotacismul, care astăzi abia se mai aude la Moții din Munții Apuseni și în sudul Maramureșului, în așa numita Țara Oașului, caracteriza în secolul al XV-lea și al XVI-lea graiul de N. E. al Transilvaniei, întregul Maramureș, după cum de altfel se poate deduce din scrisorile maramureșene ale secolului al XVI-lea și al XVII-lea, păstrate în arhivele cetății Bistrița, descoperite și publicate pentru întâiaș dată de d-l N. Iorga și republicate acum în facsimile și riguroasă transcriere filologică de d-l Al. Rosetti.

Alături de rotacism, apar și celelalte particularități dialectale ale Maramureșului — dar care atunci ca și azi se extind și asupra ținuturilor învecinate: Bucovina și Moldova — precum: pronunțarea lui *j* ca *ğ* în cuvintele de origine latină: *gioc*, *giude*, *gios*; fonetismul *dz* în loc de *z*: *Dzeu*, diftongul *oa*> *o*, particularitate care se găsește și azi în Maramureș și în Nord-Vestul Ardealului: *nopte*, *totă*, *morte*, etc.

In afară de aceste particularități dialectale care — excepând rotacismul — caracterizează și azi Maramureșul, se mai găsesc în textele rotacizante unele trăsături fonetice, morfologice și lexicale, care vădesc un stadiu al limbii mai apropiat de prototipul latin și asupra căruia se cade să ne oprim puțin pentru a fixa caracterele pe care le-a avut limba noastră literară în prima ei fază.

E, precedat de *r*, păstrat: *rebda*, *reci*, *reotate*; *i* după *r* păstrat și el: *uri*; *n* urmat de *i* în hiat s'a păstrat și se pronunța ca *n* muiat: *întâniu*, *spuniu*, *vulponiu*.

Și în morfologia textelor găsim forme vechi de limbă care se apropie mai mult de prototipul latin decât cele evoluate de azi. De exemplu: substantivele declinării a doua, cu desinența în limba latină în *-us*, *-um* și care astăzi se termină în consoană, se găsesc în textele rotacizante terminate în *-u*, fiindcă această vocală nu amuțise în limbă atunci: *domnu*, *împăratu*; genetivele și dativele se formau cu prepoziții; apoi pluralul substantivelor latine neutre în *-ora* se termina în *-ure*: *fapture*, etc.

Conjugarea înfățișează și ea forme interesante: găsim numeroase urme din vechiul perfect simplu: *feciu* <*feci* (azi: *făcui*), *zișu* <*dixi* (azi: *zisei*), *venremu* <*venimus* (azi: *venirăm*), *venetu* <*venitis* (azi: *venirăți*). Aflăm apoi o formă de condițional moștenită dela perfectul subjonctivului latin: *întrare*, *întrari*, *întrare*, *întraremu*, *întraretu*, *întrare* (cu înțelesul de aș intra) < *intraverim intraveris -erit*, *-erimus*, *-eritis*, *-erint*. La persoana I-a a imperfectului apăreau formele fără *m*; eu *auziia*.

Mai interesant însă este lexicul, căci ne oferă o bogăție nebănuită de cuvinte moștenite din patrimoniul latin, care au dispărut din circulația limbii de azi sau viețuesc în agonie în cine știe ce colț îndepărtat de țară: *agru* <*agrum* «țarină», *arină* <*arenam* «nisip», *auă* <*uvam* «strugure», *deșidera* <*desiderare* «a dori», *fuște* <*fustem* «toiag», *gerure* <*gyronem* »adâncime, prăpastie», *gintu* <*gentem* «neam», *ğune* «tânăr», *măritu* <*maritum* «mire» *a se număra* <*nominare* «a-și spune pe nume»; *păsa* <*passare*, a merge (azi păstrat în expresii ca: *pas de fă ceva*) alături de care apare și omonimul *păsa* <*pensare* = a apăsa (azi păstrat numai în expresii ca: *nu-mi pasă*) *urăciure* <*orationem*, urare, binecuvântare, *viptu* <*victus* «grâu, bucate», *vărgură* <*virgulam* <*virgo* «fecioară», *opu iaste* <*opus est* «trebue».

Alte cuvinte sunt importante din punct de vedere al evoluției sensului, căci păstrează încă un înțeles mai apropiat de prototipul din care derivă: *codru* cu înțelesul de «munte», *cumplit* «sfârșit»: *cumplitul pământului* = sfârșitul pământului, *fămeaie* «familie», *ğudeț* «judecată», *împărți* «despărți», *pădure* «munte», *săruta* <*salutare* «saluta», *strat* «așternut».

Din originalul slavon, au rămas netraduse pe lângă titluri de capitole și numeroase cuvinte care trăiau atunci în limba ținutului, dar care, în curgerea vremurilor, au dispărut sau altele pe care traducătorii nu le-au înțeles ori cărora nu le-au găsit cu ușurință corespondentul românesc, precum: *aslamă* camată, *aspidă* șarpe cu privirea veninoasă, *bezaconie* cu înțelesul de fără de lege, *cadilă* tămâie, *dodei* a supăra, *iniie* brumă; *bincotă* — vicleșug, *ogodi* a plăcea, *onagru* asin sălbatec, *pamente* amintire, *prilăsti* amăgi, *schimen* căței, *stepenă* treaptă, *vasilisc* balaur fantastic care ucide cu privirea, *zăbleală* fereastră.

Cum era firesc într'un text tradus în cuprinsurile românești, aflate subt stăpânire maghiară, se găsesc numeroase elemente ungurești, neînțelese în ținuturile românești libere de dincoace de munți, precum: *adamă* cămată, *bărat* prieten, *băsădui* a plânge, *bintătui* a pedepsi, *celui* a înșela, a amăgi, *celoșag* înșelăciune, *gilălui* urî, *murgiu* a cârti, *tar* sarcină, *tăroasă* însărcinată, *tâmaț* prispă.

O formă cu totul curioasă este compunerea cuvintelor într'o structură nefirească limbii române, dar calchiată după tipicul cuvintelor slave corespunzătoare: *dulce vrere* <blagovolenie; *fărămente*, *fără fundu*, plural: *fărăfundere*, *lege călcătoriu*, *greu animoșo păcate* — *cădere*, *omugoditori*, *plod purtători* și *fără de cruțat* безчадіе (dela чико = copil), dar traducătorul a crezut că substantivul derivă dela verbul щадати = lege dătătoriu, *lege călcătoriu*, *premiezare* (înjumătățire), *împremidza*, înjumătăți.

In ce privește sintaxa, textele maramureșene imită adesea întorsăturile de frază ale originalului slavon. Găsim însă și urme din sintaxa latinei vulgare precum genetivul construit cu prepoziția *de (casa de domnul)*; dativul cu prepoziția *a (sufletele a tot omul)*. Acusativul însă subt influența originalului slav apare fără prepoziția *pre*, ceea ce aduce confuzia între subiect și obiect.

Deși textele rotacizante sunt scrise într'o limbă greoaie, cu multe elemente streine, cu particularități arhaice și dialectale, totuși ele sunt pentru istoria literaturii de o importanță deosebită, pentrucă constituesc începuturile, punctul de plecare al limbii noastre literare, care, peste trei veacuri de frământare, avea să ajungă la starea de azi, capabilă să exprime în versuri, cu Eminescu, cele mai înalte nuanțe ale cugetării filosofice.

Prima fază a limbii noastre literare a fost astfel o fază maramureșană, un dialect nord-vestic, care în veacul al XVI-lea

într'o privinţă stagnase într'o formă mai conservatoare, iar în alte privinţe evoluase către forme — rotacismul de ex. — pe care nu le cunoşteau celelalte dialecte, cu deosebire cele în care viaţa românească se desfăşoară mai liber în state oarecum autonome. Era greu ca în lupta cu celelalte dialecte, graiul maramureşan să se menţină biruitor pe tărâmul vieţii literare. Un alt dialect era menit să-i ia locul.

Textele rotacizante, pe care valurile vremurilor le-au adus până la noi cu file pierdute sau rupte, sunt pentru filologul care vrea să reconstitue originea şi evoluţia limbii româneşti comori de preţ, căci ele îi desvăluie pe de o parte forme de limbă în care se poate surprinde tranziţia de la latina vulgară la limba de azi, iar pe de altă parte o sumedenie de cuvinte din vechea zestre latină, dintre care unele au dispărut, cu timpul, din circulaţia limbii, iar altele se sbat azi în agonie într'un colţ restrâns de pământ românesc.

In sfârşit, ele mai au un aspect. Intr'o vreme în care tradiţia şi prejudecata nu admiteau în biserica Răsăritului ortodox alte limbi liturgice decât slava şi greaca, aceste prime şi timide zări de lumină în păcla slavismului înseamnă începutul unei munci grele şi lungi de trei veacuri, care va duce însă la naţionalizarea serviciului divin.

Textele rotacizante au trecut din mână în mână şi prin cópii s'au răspândit din sat în sat şi din ţinut în ţinut până ce, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, în sudul Ardealului, au fost puse în tipar de către diaconul târgovişteanu Coresi.

BIBLIOGRAFIE. PUBLICAŢII DE TEXTE: *Codicele Voroneţean* a fost publicat cu un studiu şi vocabular de Ion al lui Gh. Sbiera, *Codicele Voroneţean*, ed. Academiei Române, Cernăuţi, 1885. Ideile eronate ale lui Sbiera au fost combătute de: Gr. Creţu în *Revista pentru istorie, archeologie şi filologie* (a lui Tocilescu) anul VI (1886), p. 155; de I. Bogdan în *Convorbiri Literare*, 1886, p. 77—88 şi de I. Nădejde în *Contemporanul*, anul III. (1883), p. 132, 178, 230, 474, 514, 526.

Psaltirea Scheiană a fost publicată în facsimile şi transcriere latină cu variante din Coresi de I. Bianu, *Psaltirea Scheiană*, Tomul I, Bucureşti, 1889. O ediţie critică însoţită de un studiu aprofundat a dat d-l I. A. Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri din secolul XVI şi XVII*, traduse din slavoneşte; vol. I cuprinde studiul, vol. II textul şi glosarul. Bucureşti (Comisia istorică a României), 1916. Despre copiştii Psaltirii Scheiane: I. Bianu, *op. cit.*, p. XII observând că sunt două scrisuri, presupunea doi copişti sau « aceeaşi mână, dar după o întrerupere cam îndelungată ». Al. Procopovici în *Despre nazalizare şi rotacism, Analele Acad. Române*, Seria II, t. XXX Mem. secţ. lit. Bucureşti, 1908, p. 29 şi I. A. Candrea, *op. cit.*, I, p. XXVIII, au dovedit că sunt trei. C. Lacea în *Dacoromania*, III, p. 461—471 admite că sunt Saşi; N. Drăganu, *Dacoromania*, III, p. 475—508 şi 914—929: primele traduceri au fost făcute de un Sas din regiunea Bistriţei « care a urmat ca student la Universitatea din Praga » unde a primit învăţăturile lui Hus. Cf. însă şi Al. Rosetti în *Grai şi suflet* II, 1925—1926, p. 153, 156.

Psaltirea Voroneţeană a fost publicată în caractere chirilice de G. Giuglea în *Revista pentru istorie, archeologie şi filologie*, XI (1910), p. 444—467 şi XII (1911) p. 194—209 şi 475—487. Textul a fost republicat cu versiunea slavă şi cea română de G. Găluşcă în *Slavisch-rumänisches Psalterbruchstück*, Halle, 1913 (teză de doctorat). Despre ea o recenzie a lui V. Bogrea în *Drum Drept*, II, 1914, p. 497—508.

Psaltirea Hurmuzachi n'a fost încă publicată până acum, dar despre ea se găsesc informaţiuni în studiul citat mai sus al d-lui I. A. Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri*, I, p. L—LVII şi Al. Rosetti, *Limba română în secolul al XVI-lea*, Buc. 1932, p. 4.

STUDII: Susţin teoria husită: N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a Românilor până la 1688*, Bucureşti, 1904, p. XIX—XX. N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti*, ed. II, vol. I, Bucureşti, 1925, p. 103—110. I. A Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri din secolul XV şi XVI, traduse din slavoneşte*, ediţia « Comisie istorice a României », I, Buc. 1916. N. Drăganu, *Două manuscripte vechi: Codicele Todorescu şi Codicele Marţian*, ed. Academiei Române, Bucureşti, 1914, p. 187—188; *Dacoromania*, III, 475—508, p. 914—937; IV, p. 1121—1123. Sextil Puşcariu, *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen*, în *Beiheft zur Zeitschrift für rom. Philologie*, XXVI, Halle, 1910. Sextil Puşcariu, *Istoria literaturii române*, vol. I. Epoca veche, Sibiiu, 1930, p. 64; Al. Procopovici, *Arhetipul husit al catehismelor noastre luterane*, Suceava, 1927. Pentru propaganda husită în ţările române a se vedea şi Iosef Macurek, *Husitstvi v rumunsckych zemich*, Brno, 1927; acelaşi, *Husitismul în România*, în « *Revista istorică* », XIV, p. 41—44. Despre husitism în Ungaria Dr. Thot-Szabó Pál, *A cseh huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*, Budapesta, 1917. Despre studenţii din Ungaria şi Sibiu (între 1373—1411) la Praga: *Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen an der Prager Universität im XIV—XV. Jahrhundert* în *Korrespondenzblatt*, VI, 1883, nr. 2 p. 19—20.

Atribuesc începuturile literaturii române reformei luterane: Ov. Densuşianu, *Histoire de la langue roumaine*, tom. II, fasc. I, Paris, 1914, p. 6. Al. Rosetti, *Etude sur le rhotacisme en roumain*, Paris, 1924, p. 13; şi *Recherches sur la Phonétique du roumain au XVI-e siècle*, Paris, 1926; *Romania*, XLVIII, p. 333 şi mai ales: *Limba română în secolul al XVI-lea*, editura « Cartea Românească ».

Inceputurile literaturii noastre sunt puse în legătură cu propaganda catolică de Ilie Bărbulescu, *Curentele literare la Românî în perioada slavonismului cultural*. Editura « Casei Şcoalelor », Bucureşti 1928, p. 45—102. M. Gaster în *Chrestomatie română, texte tipărite şi manuscrise (secolul XVI—XIX), dialectale şi populare*, vol. I, Bucureşti, 1891, în care reproduce texte rotacizante, credea că acestea sunt prelucrări ulterioare ale operelor lui Coresi » (p. CI şi CII).

I. Bianu în *Introducerea limbii româneşti în biserică*. Discurs de recepţie în Academia Română, credea că traducerile s'au făcut pe la sfârşitul veacului al XVI-lea în mănăstirile moldoveneşti « pentru a da elementele instrucţiunii teologice călugărilor români ». Cf. şi A. Metroniu, *Incercarea asupra evoluţiei literaturii vechi româneşti* în *Convorbiri Literare* XLVII (1913) p. 401, 527, 631, T. Palade, *Când s'a scris întâiu româneşte* (extras din Arhiva VII) Iaşi 1916 p. 27.; Dr. Milan P. Şesan, *Originea şi timpul primelor traduceri românesti ale Sf. Scripturi*, Cernăuţi 1939, în deosebi p. 89: traducerea a fost făcută de un călugăr român care ştia şi slavoneşte, poate în mănăstirea Moldaviţa (p. 110). Şt. Ciobanu, *curs litogr. Fac. lit. Bucureşti*, 1938 - 9, p. 449 şi urm.

Părerea lui Drăganu privitoare la traducerea în Moldova pe vremea lui Despot Vodă în *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie* extras din *La Transylvanie*, Cluj, 1938 p. 37—38.

Pentru prototipele paleoslave ale traducerilor: Buhúš Tenora, *Über die kirchenslavische Vorlage des Codice Voroneţean* în W. M.-Lübke, Mitteilungen des rumänischen Instituts an der Universität Wien, Heidelberg, 1914, p. 145 - 221.

Textele au fost studiate din punctul de vedere al limbii de: I. A. Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri din secolul XVI şi XVII traduse din slavoneşte*; Ov. Densuşianu, *Histoire de la langue roumaine*, tom. II. Al. Rosetti, *Limba română în secolul al XVI-lea*, editura « Cartea Românească », Bucureşti, 1932. V. Morariu, *Sintaxa propoziţiunii în « Psaltirea Scheiană »* în *Revista Filologică* I, Cernăuţi, 1927, p. 219—231 şi *Formarea verbelor în Psaltirea Şcheiană* în *Codrul Cosminului* IV—V, partea II-a, p. 263—278.

Pentru u final: O. Densusianu, *Din istoria amuţirii lui «u» final în limba română* în Analele Academiei Române, s. II, t. XXVI M. secţ. lit. Bucureşti, 1904.

Pentru explicarea rotacismului: Al. Procopovici, *Despre nazalizare şi rotacism*, Analele Academiei Române, s. II, t. XXX, Mem. secţ. lit., Bucureşti, 1908. Alexandru Rosetti, *Étude sur le rhotacisme en Roumain* în colecţia *Bibliothèque de l'École des Hautes Études*, Paris, Édouard Champion, 1924. Rotacismul era în secolul al XVI-lea o particularitate fonetică, care distingea net graiurile din Nord-Estul Transilvaniei de cele din Sud. Istro-românii care îl păstrează şi azi şi care au emigrat probabil între secolii X—XIII din părţile vestice ale Transilvaniei, cunoşteau rotacismul la despărţirea lor de trunchiul românismului. Ei îl păstrează şi azi. Fenomenul este cunoscut şi pe domeniul Romaniei occidentale în dialectele Nord-Vestice ale Italiei şi în franco-provansală (departamentele Ière, Doubs, Hautes-Alpes).

Documentele din arhivele Bistriţei au fost publicate întâiaş dată de d. N. Iorga, *Documente româneşti din archivele Bistriţei*, Bucureşti, 1899; acelaşi în *Documentele Hurmuzaki*, XV, partea 1 şi a 2-a, Bucureşti, 1911—13; apoi de d. Alexandru Rosetti, *Lettres roumaines de la fin du XVI-e et du début du XVII-e siècle tirées des Archives de Bistritza (Transylvanie)* în (Institutul de Filologie şi folklor) Bucureşti, 1926, cuprinde 50 de scrisori dintre 1592 şi 1638 din următoarele localităţi: Câmpulung, Lucavăţ, mănăstirea Moldaviţa, Târgu-Neamţ, mănăstirea Rădăuţi, Roman, Slatina, Suceava şi din următoarele ale Transilvaniei: Bistriţa, Făgăraş, Nordul Maramureşului, Suciul de Sus (Solnoc-Dobâca), Sălişte-Maramureş. Textele publicate în transliteraţie sunt însoţite de 21 facsimile şi de studii paleografice şi filologice, de indice de nume proprii şi de vocabular.

INTRODUCEREA TIPARULUI ÎN ŢĂRILE ROMÂNEŞTI

TIPAR SLAVONESC ÎN ŢARA ROMÂNEASCĂ

Textele Sfintelor Scripturi, traduse în veacul al XV-lea în Maramureş, sub influenţa husită, s'au răspândit prin cópii, din mână în mână, până în ţinuturile din Sud-estul Ardealului. Aci, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, ele sunt puse sub teascul tiparului prin stăruinţa juzilor saşi ai oraşului Braşov, de către diaconul Coresi venit din Târgovişte.

Tiparul fusese adus în ţările noastre din Veneţia, prin meşteri tipografi sârbi.

Prima carte tipărită în Ţara Românească. Liturghier slavonesc tipărit de Macarie în 1508. Originalul în Biblioteca Academiei Române.

Tipărirea cărţilor necesare cultului divin corespundea atunci în ţările slave din Balcani unei necesităţi adânc simţite, deoarece invazia Turcilor nimicise şi împrăştiase vechile manuscrise, copiate cu multă muncă în mănăstiri de către călugări caligrafi.

Încă din 1483, călugărul Macarie, care însoţea în Italia pe tânărul principe muntenegrean Gheorghe Crnojević, supraveghea la Veneţia tipărirea unui Liturghier slav. Câţiva ani mai târziu, G. Crnojević, care văzuse înflorirea culturală a Italiei şi care era căsătorit cu o nobilă venetiană — Elisabeta, fiica lui Antonio Erizzo — urcându-se pe tronul tatălui său şi dorind să răspândească lumina culturii în ţara sa, aduce tiparul din Veneţia şi-l instalează în preajma Cetiniei, în mănăstirea întemeiată de tatăl său. Acolo, sub supravegherea călugărului Macarie, apar trei cărţi religioase: un Molitvenic, un Octoih în 1494 şi o Psaltire în 1495; dar în 1496, pătrunderea Turcilor în munţii Muntenegrului distruge aceste începuturi culturale. Cât de tragică a fost soarta culturii creştine în această epocă a invaziunii turceşti, se vede şi din peripeţiile dramatice ale vieţii celor doi iniţiatori ai tiparului.

Gheorghe Crnojević, izgonit de Turci, fuge în Veneţia; de acolo la Ravena, unde este internat în urma stăruinţii Turcilor; apoi, scăpând din închisoare, se întoarce în patrie, travestit în haine de călugăr, încearcă se ridice steagul independenţei, dar este înfrânt şi silit să se predea Turcilor, care îl exilară în Asia Mică. Acolo se presupune că a trebuit să primească islamismul pentru a-şi mântui viaţa.

In acele sbuciumate vremuri, călugărul Macarie, rămas fără protectori şi urmărit de Turci, a luat şi el drumul pribegiei spre Veneţia, cu protectorii săi, şi de-acolo mai târziu, fiindcă singurele ţări ortodoxe peste care nu se întinsese stăpânirea turcească erau Principatele române, aci, la noi, în Muntenia, pe vremea când domnea Radu cel Mare, şi-a găsit adăpost pentru munca lui culturală.

In Muntenia, se afla pe atunci, în mare vază la curtea lui Radu cel Mare, Mitropolitul sârb Maxim, care a izbutit să împace cu cuvinte creştineşti pe Radu cel Mare cu Bogdan al III-lea, Domnul Moldovei, tocmai când oştile se aflau faţă în faţă, gata să se încaere. Maxim era, după mamă, nepotul vestitului erou albanez Skander Beg şi vărul lui Gheorghe Crnojević, întemeietorul tipografiei. In 1503, Maxim se afla la Veneţia. In aceste împrejurări — crede d-l P. P. Panaitescu în *Biserica ortodoxă*, 1939, p. 544 — Maxim va fi întâlnit în cetatea dogilor pe nepotul său Solomon, nepotul lui Gheorghe Crnojević, şi pe călugărul Maxim pe care i-a adus în Ţara Românească. Aci cu o tipografie cumpărată de Radu cel Mare, poate din Veneţia, — şi nu cu vechile buchii de tipar din Cetinje, care se răvăciseră — şi-a început călugărul Macarie noua sa activitate.

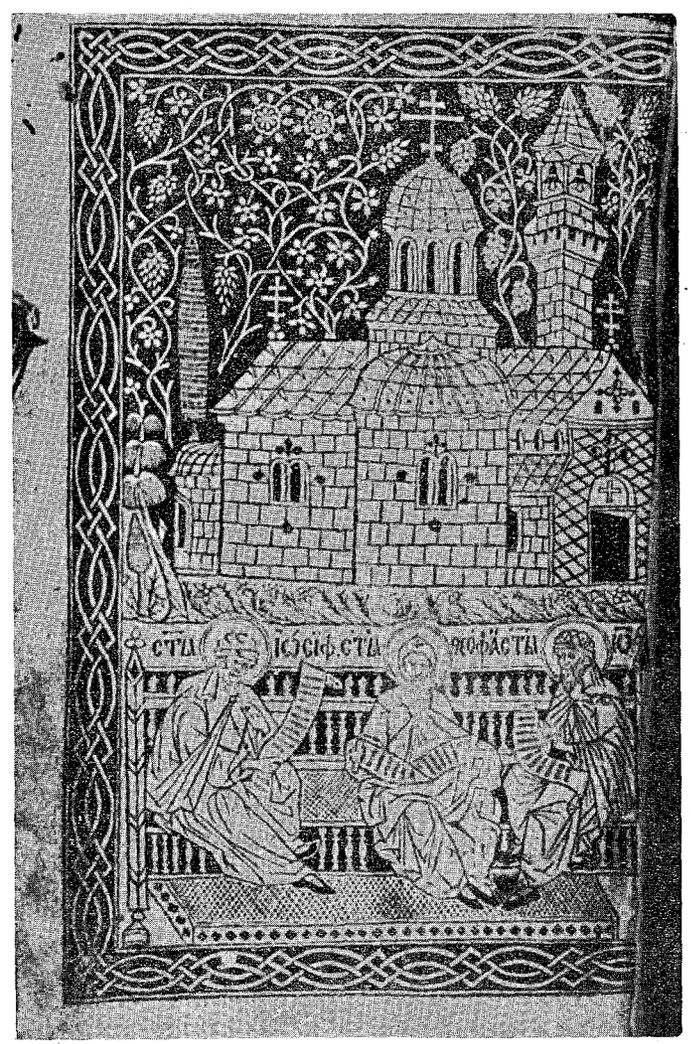

Octoihul slav tipărit de călugărul Macarie, la Târgovişte, în 1510. Xilogravura de pe verso titlului. Originalul în Mănăstirea Hilandar din Muntele Athos (după copii fotografice făcute de d. V. Grecu pentru Biblioteca Academiei Române).

Din tipografia lui Macarie, pe timpul lui Radu cel Mare și al urmașilor săi, au apărut numai trei cărți bisericești: Liturghierul, început sub Radu cel Mare și încheiat sub Mihnea cel Rău, la 10 Noemvrie 1508, un Octoih în 1510, în domnia lui Vlad Vodă, și un Evangheliar în 1512, sub domnia lui Neagoe Basarab. Tipografia funcționează deci patru ani, între 1508—1512; apoi, în împrejurări care nu ne sunt cunoscute, încetează.

Abia peste 33 de ani, în 1545, tiparul începe să funcționeze din nou în Țara Românească. Inițiatorul acestei noui tipografii a fost tot un sârb, logofătul Dimitrie Liubavici, care adusese în Serbia o tipografie, pe care o instalase în Gračanica, dar în cele din urmă, din cauza împrejurărilor vitrege în care se sbătea viața literară a Slavilor sud-dunăreni sub stăpânire turcească, se expatriază cu tipar cu tot.

La 1550, îl găsim în cetatea de scaun a Țării-Românești, la Târgoviște, lucrând pe timpul lui Mircea Ciobanul (1544—1554). Tipografia lui Dimitrie Liubavici funcționează la Târgoviște vreo cinci ani, dând la lumină, după câte știm până acum, 4 cărți slavone: un Molitvenic, un Evangheliar, un Apostol în 1547, care a apărut în 2 ediții, una pentru Mircea Ciobanu și alta pentru Iliaș Vodă al Moldovei și un Triod-Penticostar.

Molitvenic slavonesc, tipărit la Târgoviște în 1545, de Dimitrie Liubavici și de ucenicii săi. Originalul în Biblioteca Academiei Române.

Prima carte tipărită de Coresi la Brașov (1557). Octoih slav. Originalul în Biblioteca Academiei Române

Intre tovarășii care ajută pe meșterul sârb în tipărirea textelor slave necesare serviciului divin, se citează în prefețele sau epilogurile cărților: călugărul Moise și ucenicii săi Oprea și Petre.

EPOCA LUI CORESI

După aceasta, tiparul românesc încetează în Târgoviște, pentru ca să reapară mai târziu la Brașov în 1556, când, pe timpul lui Pătrașcu cel Bun, între 12 Iunie 1556 și 14 Ianuarie 1557, diaconul Coresi tipărește cu porunca lui Hanăș Benkner, județele Brașovului, un Octoih slavonesc. Cum a ajuns Coresi la Brașov nu putem ști. Probabil că Hanăș Benkner, care întemeiase cu 10 ani mai înainte prima fabrică de hârtie, în năzuința de a-și desface marfa, îl adusese pe Coresi cu tipografia lui acolo, pentru ca să înceapă publicarea cărților de slujbă necesare bisericilor românești din Principate. Prefața pe care a reprodus-o d-l Mazilu — într'un articol critic despre Coresi — învederează oarecum această intenție, căci alături de H. Benkner «cu porunca» căruia ne spune că tipărește cartea, pomenește și pe domnii Principatelor noastre: «în Țara-Românească blagoslovitul Pătrașcu Voievod — e vorba de Pătrașcu cel Bun, tatăl lui Mihaiu Vizteaul — și în țara Moldovei blagoslovitul Alexandru Voievod».

Această carte — prima tipăritură coresiană la Brașov, despre care ne-a dat lămuriri interesante regretatul Bianu, într'o no-

tiță publicată în *Analele Academiei Române*, (1909—1910 volumul XXXII) — conține un epilog în care ni se spune că a fost tipărită din porunca lui Hanăș Benkner de către Oprea Logofătul și Diaconul Coresi. Ultimul fiind citat în al doilea rând « eu robul lui Hristos, Oprea logofătul, și diaconul Coresi ne-am trudit pentru aceasta și am scos această carte », este, după cât se pare, ucenicul lui Oprea Logofătul, care precum spuneam și după cum se constată din epilogul Apostolului slavonesc tipărit la Târgoviște în 1547, era la rândul lui, discipolul lui Dimitrie Liubavici, pribeagul sârb « suflet desnădăjduit, nenorocit și păcătos », cum se numește el însuși în epilog.

Astfel se stabilește în chip documentar că diaconul Coresi și-a învățat meșteșugul tiparului dela ucenicii — poate chiar dela călugării sârbi, — care, expatriați în împrejurări vitrege, au adus în țările noastre buchiile de tipar, lucrate în Veneția.

CORESI. Figura Diaconului Coresi, începătorul cărții românești tipărite, deși a fost în timpul din urmă obiectul a numeroase studii, articole și polemici, ne este încă puțin cunoscută.

Numele lui, care sună azi așa de exotic în onomastica românească, a fost pus de mult — de Alex. Odobescu chiar — în legătură cu familia Coressios din Chios, care a dat medici ca Ioan Coressios din Chios, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, scriitori de seamă ca Gheorghe Coressios dela începutul secolului al XVII-lea, negustori ca Anton, Gheorghe și Ioan (Dziani) Coressi, care aveau afaceri comerciale cu Lwówul polon.

Ce legături au fost — dacă exista vreuna — între Coresi al nostru și omonimii săi, greci, originari din Chios, nu putem ști, fiindcă documentele timpului nu ne îngăduie să facem nicio conjectură.

Fapt este că în actele și documentele românești din secolul al XVI-lea apar mai mulți Coresi. Astfel între anii 1527—1544 se pomenește de un Coresi « grămăticul », sau Coresi « diacul », sau Coresi « pisețul », care scrie o serie de acte între 1527 și 1538 în București și Târgoviște, cetățile de scaun ale Țării Românești.

Alte documente posterioare vorbesc de Coresi logofătul în Miroslăvești, « fiul lui Coresi logofătul », care apare pentru întâiași dată pela 1560, într'un act dela mănăstirea Tismana. Il găsim mai târziu, în 1568, scriind acte la București. Se pare că era un om înstărit, căci Alexandru Vodă, fiul lui Mircea Ciobanu, îi întărește în 2572, în « minunata cetate numită București », moșiile Bărcănești și Vlăduleși, părți de pământ în Ruși, Popești, Brăniștor, Urlați, Leontești și Broșteni. Din câteva acte, aflăm că avea un naș cu numele de Barbu, că ținea în căsătorie pe Diica, fiica lui Bunea și sora lui Stoica Jeleză, și că avea mai multe cumnate: Stana Neacșa, Dobra și Maria, în satul Bărcănești, ale căror părți de moșie le cumpărase pela 1567. El a avut un fiu, pe logofătul Bunea.

Amintesc aceste date într'adins, pentrucă din ele se poate vedea că acești Coresi — chiar dacă ar fi fost la origine străini, totuși, prin căsătorii și înrudiri, intraseră în rândul pământenilor.

Ce legătură există pe de o parte între Coresi grămăticul de pe la 1527—1544 și, pe de altă parte, între logofătul Coresi de pe la 1560—1582 și între Diaconul Coresi, a cărui activitate tipografică se desfășoară între anii 1556 și 1583, nu reiese clar din documente. Regretatul Nerva Hodoș, într'o prefață la Molitvelnicul lui Coresi, a încercat să reconstituie — de sigur în mod ipotetic—astfel spița familiei Coresi din Țara Românească [1]:

Coresi grămaticul (logofătul)

Diaconul Coresi (1560—1583)	Logofătul Coresi (1560—1582)
Șerban (1588)	Bunea Logofătul Coresi (1606)

O jumătate de an după tipărirea Octoihului slavonesc la Brașov, Coresi apare la Târgoviște, unde începe la 8 Iulie 1557, în timpul domniei lui Pătrașcu cel Bun, un Triod-Penticostar, pe care îl mântuie însă de tipărit tocmai după moartea lui Pătrașcu, în vara anului următor, 1 Iulie 1558, sub Mircea Ciobanul.

Apoi Coresi se strămută din nou la Brașov, unde îl găsim în 1559 și unde, în decurs de mai bine de 20 de ani, el tipărește în limba română cărțile fundamentale ale bisericii, sub impulsiunea noului curent de reformă pornit de Luther.

INFLUENȚA LUTERANĂ ȘI ACTIVITATEA LUI CORESI. Reforma luterană pătrunsese în Ardeal, în anul 1519, prin negustorii sași cari luaseră parte la târgul din Leipzig și care adusese cu ei la întoarcere cărțile lui Luther. In 1522, mai mulți tineri Sași, care studiaseră la universitatea din Wittenberg și audiaseră prelegerile lui Luther, răspândesc între concetățenii lor ideile marelui reformator german. In fruntea mișcării a stat însă apostolul reformațiunii din Brașov, Honterus. Honterus, născut în 1498, în Brașov, după ce și-a terminat învățătura în orașul natal și-a continuat studiile în școlile superioare din Cracovia, Viena, Wittenberg și, în cele din urmă, în Basel, unde s'a inițiat și în arta tipografiei. In 1533, Honterus, întorcându-se în orașul natal cu o largă cultură umanistă și cu un înflăcărat zel pentru noul crez al reformei, începe printre concetățenii săi propaganda pentru reforma luterană. Predicele lui inspirate, găsesc, în vremurile de după nenorocita luptă dela Mohaciu, când o parte din Ungaria căzuse sub stăpânirea turcească, un adânc răsunet în sufletul contemporanilor săi Sași. In 1542, Honterus publică în limba latină și germană cartea reformațiunii, *Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciae*, în care fixează punctele fundamentale ale noi biserici — între altele și nevoia de a provopădui Evanghelia Domnului în limba națională. Curând după aceasta, preoțimea din țara Bârsei, convocată într'un congres, hotărăște înlocuirea limbii latine din biserică cu limba germană, căsătorirea preoților și introducerea serviciului divin în formă luterană. Pentru a da mai multă extensiune ideilor reformei, Honterus, care învățase în Elveția arta tiparului, întemeiază în Brașov o tipografie alimentată cu hârtie pusă în circulație din fabrica ridicată de prietenii și concetățenii săi, Iohann Fuchs și Hannes Benkner, primarii Brașovului.

In același timp cu Sașii, îmbrățișară luteranismul și Ungurii. Principele Ioan Sigismund Zzápolyai (Zápolya), urmând liniile politice — trase de mama sa pe timpul regenței — de a organiza în Ardeal și pe tărâm religios o opoziție puternică împotriva catolicului Ferdinand, care, stăpânind partea vestică a Ungariei, năzuia să cuprindă și Ardealul, a adoptat reforma luterană. Ioan Sigismund era poliglot — știa binișor și românește — și urmărea să atragă la noua reformă și pe Români, care erau elementul cel mai numeros în Ardeal și care-i dădeau — după cum o afirmă Giovanandrea Gromo: «ostașii cei mai buni». Locul de frunte între sfetnicii dela curtea sa îl aveau doi Români: bătrânul Mihail Csáki, cancelarul Țării, păstrătorul sigiliului statului, un umanist de seamă care fusese preceptorul lui, și Gaspar Bekes, cel mai tânăr dintre sfetnici, care lua adesea masa cu Principele și care dormea în aceeași cameră cu el. In aceste împrejurări, este posibil, ba chiar probabil, ca toate

[1] Nu putem accepta spița întocmită de d-nul St. Nicolaescu (*Revista pentru istorie, arheologie și filosofie* X, 1909 p. 269) care identifică pe Diaconul Coresi cu logofătul Coresi. In actul din 1572, pe care se întemeiază d-l St. Nicolaescu, logofătul Coresi nu este nicăeri pomenit ca diacon și nici nu se face aluzie la activitatea lui tipografică desfășurată pe acel timp în Transilvania (între 1559 - 1583).

măsurile luate de autoritățile maghiare pentru convertirea Românilor la reformă să se fi făcut cu sfatul și cu inițiativa acestor curteni, rupți de neamul lor și convertiți la reformă.

O condițiune prealabilă pentru răspândirea luteranismului printre Români era traducerea și tipărirea cărților românești sub influența curentelor de reformă. Această activitate, inițiată și patronată de Sași și Unguri, s'a desfășurat în trei centre diferite: Sibiu, Brașov și Orăștie.

Ea a început la Sibiu, unde pătrunsese mai de vreme ideile de reformă, prin stăruința lui Petrus Haller, ales jude (primar) al Sibiului în 1543, și a pastorului Mathias Ramser, căruia Melanchthon — prietenul lui Luther — îi scria să «îngrijească înainte de toate ca învățătura mântuirii să fie împărtășită poporului nefalsificată și ca tineretul să citească catehismul».

In chiar anul alegerii lui Petrus Haller, Sașii îmbrățișară reforma. In anul următor, 1544, universitatea săsească hotărește ca toți câți n'au primit cuvântul lui Dumnezeu în noua formă să fie îndemnați frățește a-l adopta.

In aceste împrejurări s'a tipărit în 1544, la Sibiu, prima carte românească — un catehism — din care însă până acum nu s'a descoperit niciun exemplar. Dar apariția lui în 1544 este în afară de orice discuție, fiindcă ni s'a păstrat o notiță contemporană în socotelile orașului Sibiu [1], în care se pomenește că s'au dat doi florini unui oarecare «magister Philippus» — Filip Maler — pentru munca lui de tipărire a catehismului valah. De altă parte, un preot sas din Bistrița, Adalbert Wurmloch, într'o scrisoare din 1546 către preotul Ioan Hessus din Breslau, spune că s'a tradus în limba valahă un catehism, care s'a tipărit la Sibiu în caractere sârbești (chirilice). Wurmloch mai adaogă informația prețioasă că mulți preoți români îl primesc ca sacrosanct, dar că și mulți îl condamnă [2].

Centrul în care străduințele de a capta pe Români la ideile reformei s'au manifestat cu mai multă tărie și mai consecvent a fost însă Brașovul.

In Brașov se întâlnesc în această vreme două persoane care au jucat un rol de seamă în începuturile cărții românești: Diaconul Coresi, care venea din Târgoviște cu materialul de tipar chirilic, Hans Benkner, primarul orașului Brașov, proprietarul primei fabrici de hârtie din Ardeal. Honterus, care convertise la reformă preoțimea sasă din Țara Bârsei, care întemeiase prima tipografie în Ardeal și reformase școala, murise de la 23 Ianuarie, 1549. Dar spiritul lui trăia încă între Sașii Luterani. In această atmosferă de idei adusă de Honterus, prin stăruința și pe cheltuiala primarului Benkner, Coresi se pune în serviciul ideei de tipărire a cărților sfinte în limba română. «Cu zisa ‹și cu cheltuiala› jupânului Hanes Beagner, scris-am eu Diacon Coresi..'.» sau «eu jupânul Hanăș Beagner... am avut jelanie peîntru sfintele cărți creștinești... și am scris aceste sfinte cărți de învățătură, să fie popilor rumânești să înțeleagă, să învețe Rumânii cine-s creștini».

Dar, pentru ca ideea naționalizării serviciului divin pusă în circulație de reformă, să pătrundă mai adânc în masele românești, ea trebuia inculcată tinerelor generații, din școală. De aceea cea dintâi publicație românească apărută la Brașov este un catehism menit a fi predat copiilor din școlile românești, cum era în primul rând aceea care funcționa pe lângă vechea biserică ortodoxă a Șcheilor din Brașov.

Avem în această privință un prețios document contemporan, care desvălue ceva din împrejurările și intențiile cu care a fost publicat Catehismul, prima carte coresiană. Este mărturia diaculuí Oprea, care era în același timp psalt și profesor «miașteriu — cum spune el — școalei românești de lângă beseareca Șcheailor și «dascăl mai mare ucenicilor cine învață dăscălie». In epilogul unui Octoih românesc, tradus din porunca episcopului Pavel Tordaș cu intenția de a fi tipărit, și copiat de «miașteriu școalei rumânești», acesta spune răspicat că vlădica Pavel: «au porâncit în școală mearșterii și dascălii să *învețe rumâneaște, den cărțile ce le deaderă boiarii cinstitului sfat de mainte* și ce va da sfințiia lui, împreună cu alalți creștini buni, că în școală, cumu trebuiaște și în besearecă, așa mai vârtos cuvântul lu dumnedzeu trebuiaște să înțeleagă *feciorii*, dară cumu să înțeleagă deacă învață în limbă striină de nu înțeleage nimea! Iară sârbeaște și letineaște să știe numai cine iaste om cărtulariu, oare preut, oare dascăl, oare diiac, iară mișelamia n'are lipsă de-a știrea».

Șirul tipăriturilor românești ale lui Coresi începe deci, în 1559, cu Catechismul. Cronicarii sași Simon Massa și Marcus Fuchs ne înștiințează, la 12 Martie 1559, că Iohannes Benknerus, primarul Brașovului, cu ceilalți senatori au reformat biserica Valahilor și că a propus catehismul spre citire și învățare [1].

Catechismul lui Coresi este alcătuit din următoarele părți: 1. O scurtă prefață; 2. Decalogul (zeace porâncele ale lu Dumnezeu); 3. Simbolul credinței ortodoxe niceoconstantinopolitan (credința creștinească); 4. Tatăl nostru; 5. Milcuitura («când chemi pe Dumnezeu în ajutor» adică rugăciunea) și datul de har «când îți aduci aminte de binefacerile lui Dumnezeu»; 6. Botezul; 7. Cuminecătura.

Catehismul, deși are, după cum a arătat d-l Al. Rosetti, unele părți comune cu micul catehism al lui Luther (ediția din 1529: decalogul; simbolul apostolilor, în forma catolică; tatăl nostru; botezul...), totuși nu este o traducere după acesta. Limba textului arată o mulțime de termeni specifici și construcții neromânești, care sunt o decalcare după *sintaxa ungurească*.

Catehismul românesc se apropie ca fond — și în unele privinți și ca formă de catehismul unguresc al lui Batizi — însă nici cu acesta nu corespunde întocmai. Originalul unguresc era un catehism sumar, care după cum ne încredințează d. N. Sulică, «în afară de părțile cuprinse în micul catehism al lui Luther, mai conținea și câteva întregiri împrumutate din marea lucrare de sinteză a lui Filip Melanchthon, publicată în 1521, sub titlul: *Loci communes rerum theologicarum* și care a avut un mare răsunet, deoarece numai în timpul vieții autorului a apărut în 50 de ediții. Din această operă a lui Melanchthon au străbătut până în Catehismul românesc din 1559 ideile dogmatice despre milcuitură și datul de har, — așa de obscur prezentate în Catehismul românesc. Odată Catehismul unguresc tradus în limba română, Coresi l-a revizuit, refăcând textul din Tatăl nostru și citatele după textul Evangheliei, *pe care o avea sub presă*, și îndreptând simbolul credinței după normele bisericii ortodoxe. Numai astfel, amintind pe toți cei ce au contribuit la publicarea Catehismului, el putea spune în prefață catechismului:

«...Nește creștini buni socotiră și scoaseră cartea den limbă sârbească pre limba românească, cu știrea măriei lui Crai (adică Ioan Sigismund Zapolia) și cu știrea *Episcopului Savei* țărăei ungurești. Și scoasem *sfânta Evanghelie* și *zeace cuvinte și Tatăl nostru și credința Apostolilor* să înțeleagă toți oamenii cine-su Rumâni creștini».

După Catehism, activitatea de tipărire a cărților sfinte în limba română se continuă; în răstimp de 22 de ani se tipăresc în românește toate cărțile care alcătuesc, după concepția reformaților, patrimoniul sacru al învățăturilor creștine și anume:

[1] *Rechnungen aus dem Archiv von Hermannstadt und der sächsichen Nation*, I, Sibiu, 1880, p. 195.

[2] Vezi textul reprodus la Bianu, Hodoș, *Bibliografia veche românească*, I, p. 22.

[1] «1559, die 12 Martii, Johannes Benknerus, iudex Coronensis, cum reliquis senatoribus reformavit Valachorum ecclesiam et praecepta catecheseos discenda illis proposuit». *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, IV, Brașov, 1903, p. 80).

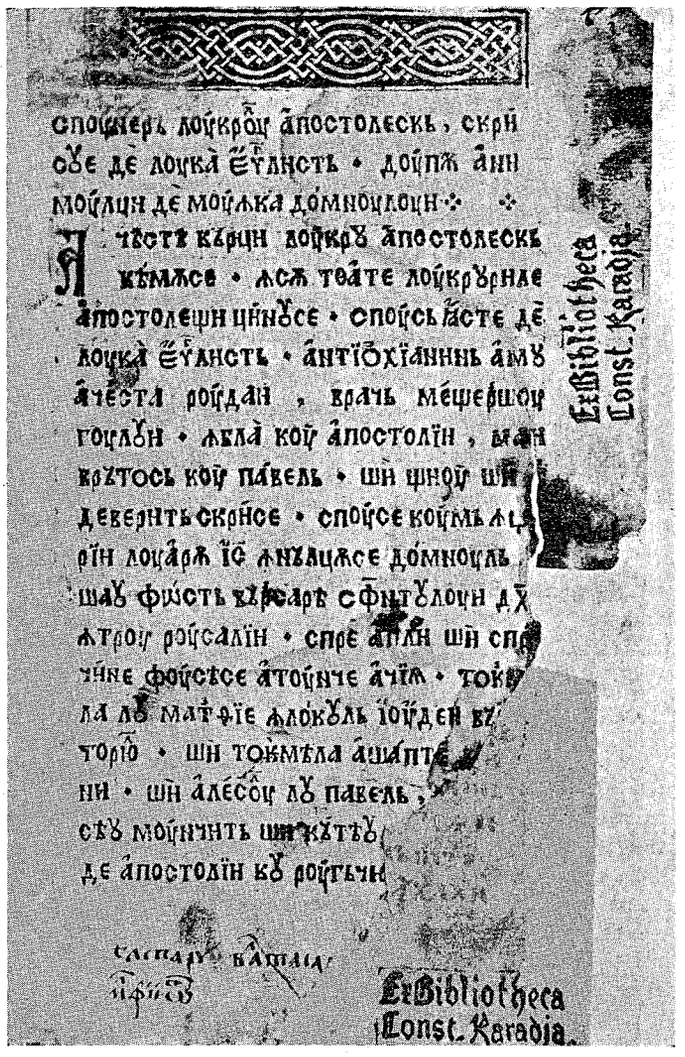

Lucru apostolesc (Faptele Apostolilor), tipărit de Coresi la Braşov, în 1563. Originalul, acum, în Biblioteca Academiei Române.

Catehismul (Intrebare creştinească)	1559
Tetraevangheliarul, Braşov	1561
Lucrul apostolesc (Praxiul)	1563
Cazanie şi Molitvenic, Braşov	1564
Liturghier, Braşov	1570
Psaltire	1570
Psaltire slavo-română	1577
Pravilă (nu se poate data exact)	1570—1580
Evanghelie cu tâlc (Cazanie)	1581

Lucrul apostolesc — Faptele Apostolilor — şi Psaltirile reproduc o copie de pe vechile traduceri maramureşane; poate şi Tetraevangheliarul este retipărirea unei traduceri anterioare, după cum mărturiseşte Coresi în introducerea Catehismului: «neşte creştini buni socotiră şi scoaseră cartea den limbă sârbească pre limba românească». Celelalte sunt traduceri făcute în vremea lui Coresi.

Exceptând prefaţa Cazaniei şi Molitvenicul din 1564, în textele amintite mai sus, afară doar de ideea naţionalizării serviciului divin — unul din postulatele fundamentale ale curentelor de reformă — şi de o mică aluzie la darul milcuiturii din Catehism, nu se introduce nici o inovaţie care să devieze biserica Românilor dela tradiţia ortodoxă moştenită din strămoşi.

INFLUENŢA CALVINĂ. Ideea de a se amesteca în credinţa intimă a poporului român, de a transforma cu totul cultul lui strămoşesc după normele statornicite de ideile reformei, apare după 1564, când Ungurii, despărţindu-se de Saşi, îmbrăţişează reforma calvină. Ungurii se străduesc să atragă şi pe Români la reforma lui Calvin şi în acest scop ei luptă pe două fronturi: pe de o parte ajută tipărirea cărţilor bisericeşti în limba română, pe de altă parte, caută să impună cu sila, pe cale oficială, organizarea bisericii, după normele calvine.

Sub această influenţă, Coresi tipăreşte în 1564, cu ajutorul nobilului ungur Forró Miklós de Haporton — Foro Miclăuşu — cum îl numeşte el în predoslovie — o Evanghelie cu învăţătură, adică textul Evangheliilor comentat şi explicat, şi un Molitvenic.

In epilog, Coresi ne lămureşte asupra scopului acestei publicaţii astfel: «dacă amu văzutu jelania la mulţi preuţi de tâlcul evangheliilor, cum să poată şi ei propovădui şi a spune oamenilor învăţătură dupe cetitul evangheliei, aşa am aflatu aceste tâlcuire a Evangheliilor pre Duminici presre anu, scoase de în scriptura prorocilor şi apostolilor şi celor sfinţi părinţi...».

Era deci o colecţie de predici inspirate din textul Evangheliei pe care căutau să-l lămurească şi care se citeau în biserică.

In prefaţa cu care însoţeşte textul Cazaniei, se strecoară ideile reformei, precum şi ideea naţionalizării serviciului divin: «acolo în biserică să se spue... sfânta Evanghelie în limba pre care grăescu oamenii, să putem înţelege noi mişelamé».

Parabola Samaritencii. Xilogravură din Evanghelia lui Coresi 1560. Originalul în Biblioteca Academiei Române.

Sau ideea separării puterii spirituale, care se cuvine oamenilor bisericii, de puterea materială care trebue să fie atribuția împăraților, voevozilor și dregătorilor acestei lumi: « oamenilor de biserică — spune el — n'au lăsat Dumnezeu domnia să domnească în chipul Domnilor și Voevozilor »; și în această ordine de idei, el se ridică cu înverșunare împotriva Papei, pe care-l compară cu Antichrist, fiindcă « s'a ridicat peste toată lumea și calcă suptu picioare toți împărații și craii și domnii despre pământ » și tot astfel se ridică și contra Patriarhului Ioan din Constantinopol, « care s'au sfădit cu Papa pentru domnia și prea mai măria lumii ».

Intr'alt loc, el condamnă, potrivit reformei calvine, cultul sfinților și al Sf. Fecioare care însă este în biserica ortodoxă o piatră de temelie, căci pe cultul sfinților sunt întemeiate acatistele. Iată ce spune, în această privință, prefața Cazaniei: « Aceia nu cred carei să roagă sfinților morți: lu Sfântu Pătru și lu Sfântu Vasile sau Sfântului Nicolae sau Sfintei Mariei, că numai unulu Iisus Hristos iaste îmblătoriul dreptu noi și rugătoriul: nimea altu, nici în ceriu, nici pre pământu. *Că sfinți morți* nu audu rugăciunea noastră ».

La sfârșitul acestei Cazanii se află un Molitvenic — adică o carte de rugăciuni (dela slav. *molitviti* = a se ruga). Acest Molitvenic înfățișează un interes deosebit prin inovațiile introduse în ritual. Astfel la botez se suprimă « mirul, apa sfințită, lumânarea... și alte adăosături », considerate de calvini ca *idolatria et superstitionum fomenta*. La cununie se introduce jurământul, iar cuminecătura se prevede numai în extremis.

Nerva Hodoș, care a studiat și a republicat în 1903, în caractere chirilice și transcripție latină, acest Molitvenic, orientându-se după unele cuvinte ungurești, păstrate în textul românesc: *tăroasă* = gravidă, *ocă* cu sensul de « causă », *otlămăzuit* = scutit, ocrotit, *nebintetuit* = nepedepsit, ș. a., cuvinte care nu se aud nicăeri în limba Românilor din Ardeal, precum și după unele construcții proprii limbii maghiare ca: *derep ce trebuiaşte să se boteze oamenilor; eu încă am pe el botezat*, ș. a., dedusese că Molitvenicul a fost tradus din ungurește.

Părerea lui N. Hodoș a fost confirmată în 1908 de dr. E. Dăianu, care a descoperit originalul Molitvenicului lui Coresi în « Agenda sau actele bisericești pe care le săvârșesc de obiceiu miniștrii și păstorii sufletești creștini » a lui Heltai Gaspar, preotul reformaților din Cluj pe acele vremuri și proprietarul unei tipografii, în care a tipărit un ciclu de cărți care i-au asigurat un loc în istoria literaturii maghiare. Dr. E. Dăianu, a arătat apoi cu citate paralele dependența Molitvenicului lui Coresi de Molitvenicul lui Gaspar Heltai.

Activitatea lui Coresi se desfășoară mai departe cu tipărirea unei Psaltiri în 1577.

Activitatea de traducere a cărților sfinte sub influența reformei calvine care-l atinsese, după cum am văzut mai sus, și pe Coresi, se desfășoară însă mai întins în regiunea Clujului și a Orăștiei. In aceste ținuturi, autoritatea ungurească impusese organizațiunii religioase a Românilor, conducători aleși — după moda calvină — de întreaga obște, cu numele de superintendenți și cu sarcina de a contribui la răspândirea reformei, al cărei prim obiectiv era: introducerea limbii naționale în biserică.

In 1567, după alegerea lui Gheorghe de Sângeordz ca episcop al Românilor, se întrunește un sinod, care hotărește introducerea limbii române și scoaterea din parohie a popilor orbi, care vor păstra prejudecata limbii slavone. Doi ani după aceasta, când în locul lui Gheorghe de Sângeordz este ales Pavel Tordaș, sinodul întrunit la Aiud, sub presidența noului ales, hotărăște — în unanimitate, spune documentul unguresc,— înlăturarea din ceremonial a tuturor lucrurilor privitoare la credință, care nu-și au temeiul în Sfânta Scriptură, renunțarea la cultul sfinților și îndepărtarea din biserică a tuturor preoților care nu vor învăța

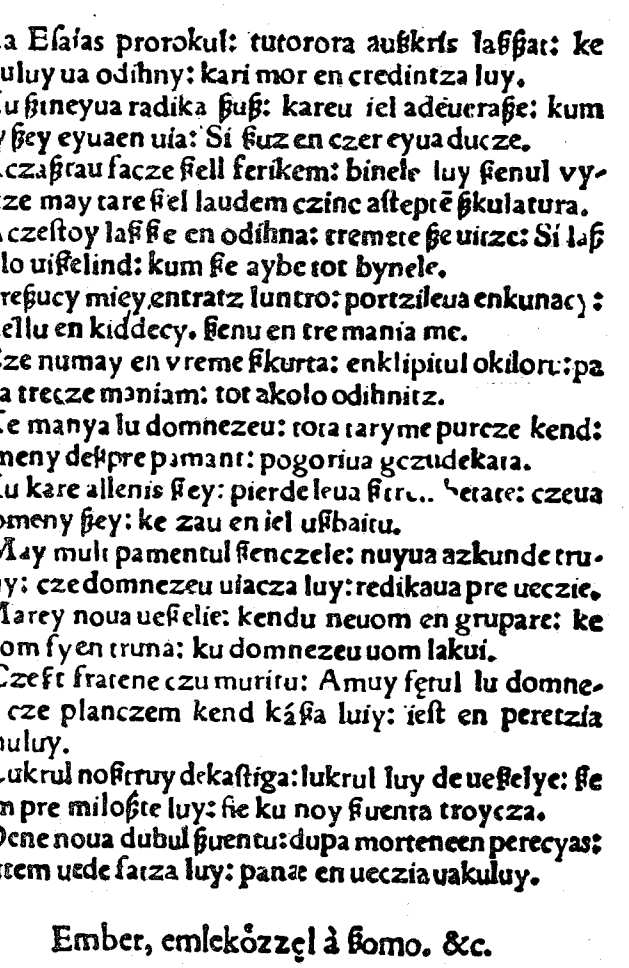

La Eſaías prorokul: tutorora auſkris laſſat: ke domnuluy ua odihny: kari mor en credintza luy.

Ku ſineyua radika ſuſ: kareu iel adeueraſe: kum morcy ſey eyuaen uia: Si ſuz en czer eyua ducze.

Aczaſtau facze ſiell ferikem: binele luy ſenul vyrem: cze may tare ſiel laudem czinc aſteptē ſkulatura.

A czeſtoy laſſe en odihna: tremete ſe uitze: Si laſ ſe acolo uiſelind: kum ſe aybe tot bynele.

Creſucy miey entratz luntro: portzileua enkunacy: pucynellu en kiddecy. ſenu en tremania me.

Cze numay en vreme ſkurta: enklipitul okilorr: pa namua trecze maniam: tot akolo odihnitz.

Ke manya lu domnezeu: tora taryme purcze kend: pre omeny deſpre pamant: pogoriua gczudekata.

Ku kare allenis ſey: pierde leua ſitre.. betate: czeua cyneomeny ſey: ke zau en iel uſbaitu.

May mult pamentul ſenczele: nuyua azkunde trupul luy: czedomnezeu uiacza luy: redikaua pre ueczie.

Marey noua ueſelie: kendu neuom en grupare: ke iare uom ſy en truna: ku domnezeu uom lakui.

Czeſt fratene czu muritu: Amuy ſętul lu domnezeu: cze planczem kend káſa luiy: ieſt en peretzia domnuluy.

Lukrul noſtruy dekaſtiga: lukrul luy de ueſelye: ſe rugem pre miloſte luy: ſie ku noy ſuenta troycza.

Dene noua dubul ſuentu: dupa morteneen perecyas: ſe putem uede faiza luy: panae en ueczia uakuluy.

Ember, emlekózzęl à ſomo. &c.

O Mé pomeneſtete deſpre cza morte triſte: pomeneſtete deſpre czaſul à morciey tale: Pomeneſtete om chriſtinu keucy akmuſſu muri.

B Homu-

Cea mai veche carte românească tipărită cu litere latine în 1570.
(Originalul în Biblioteca Todorescu din Budapesta).

poporul în limba română despre sfintele taine. Dar, deși documentele ungurești contemporane ne spun că hotărîrea aceasta a fost luată cu unanimitate, totuși preoții români, crescuți în tradiția ortodoxă și urmând instinctul maselor populare, erau refractari ideilor de reformă, fiindcă pentru sinodul care urma să se țină în anul următor la Cluj, superintendentul intervine pe lângă municipalitatea din Bistrița rugând-o, într'o scrisoare din 9 Decemvrie 1570, să pună în vedere preoților români că vor fi aspru pedepsiți, dacă vor lipsi dela sinod. Scrisoarea aceasta a lui Pavel Tordaș înfățișează un interes deosebit din punctul nostru de vedere, fiindcă ne dă știri prețioase privitoare la mișcarea literară a timpului: « Mai dau de știre preoților români — spune el — ca să-și aducă și bani de cheltuială ca să cumpere cărți românești: *Psaltirea*, care să o plătească cu un florin; altă carte *Liturghia* ». Dintre aceste două cărți, Liturghia a fost descoperită în anii trecuți de d-l Sulică, iar Psaltirea este textul tipărit de Coresi în 1570. O altă carte importantă apărută în această epocă subt influența calvină este o carte de psalmi versificați, din care s'a descoperit câteva foi în legătura unei cărți din 1601.

Textul — reprodus în facsimile și transcriere latină cu un studiu de Stripszky Hiador și Dr. G. Alexici — ocupă în ciclul tipăriturilor românești din veacul al XVI-lea un loc aparte, deoarece

Tetraevanghelie tipărită de diacul Lorinț la Bălgrad (Alba Iulia), în 1579. Originalul în Biblioteca Academiei Române.

este cel dintâi text românesc publicat cu caractere latine în ortografie — bine înțeles — ungurească. El cuprinde 10 cântece, având fiecare titlu unguresc și este, după cum s'a arătat, o traducere după o veche carte de cântece pentru calviniștii unguri întocmită de Francisc David, care s'a întemeiat, la rândul său, pe un Graduale tipărit în Oradea, la 1566, și mai ales pe *Cartea de cântece*, alcătuită de Szegedi Gergely. Cartea avusese, înainte de traducerea românească din 1570, trei ediții ungurești. Această traducere pare să se fi bucurat de multă cinste între Românii calviniști fiind întrebuințată în biserici și școli.

Alte știri despre activitatea lui Pavel Tordaș nu mai avem. El moare în 1576—1577, și cu acest prilej, dieta ardeleană a luat o hotărîre care ne arată că reforma se răspândise simțitor printre Români: « Deoarece — zice actul — și în obștea românească sunt mulți cari, luminați de Domnul Dumnezeu, s'au rupt de mărturisirea grecească și ascultă cuvântul lui Dumnezeu în limba lor proprie, murind superintendentul lor de până acum, am hotărît ca și ei să-și aleagă dintre dânșii un om învățat și drept, cu înțelegere adevărată, pentru ca predicarea cuvântului lui Dumnezeu cel viu să nu contenească între dânșii și să meargă înainte ». Pe temeiul acestei hotărîri a dietei, obștea românească, adunându-se în sobor, a ales ca superintendent pe Mihail Tordaș, un frate sau o rudă a lui Pavel.

Acesta este episcopul care a patronat traducerea și publicarea Paliei dela Orăștie despre care ne vom ocupa mai jos.

INTOARCEREA SPRE ORTODOXIE. Atacurile fățișe împotriva dogmelor fundamentale ale ortodoxiei, strecurate în introducerea Cazaniei din 1564, urgia deslănțuită de autorități pentru a impune cu sila reforma calvină, a îndârjit și mai puternic în resistența lor, masele populare românești și preoțimea ardeleană. In atmosfera aceasta de vrajbă, populația românească, trezită la conștiința religioasă ortodoxă, începe — acolo unde alunecase în apele reformei — să se lepede de ea și să se întoarcă la credința strămoșească. Intr'un molitvenic slavon contemporan, cumpărat de popa Dobre, dela un oarecare Bratul, cu 55 de aspri și dăruit bisericii Scheiu din Brașov, la anul 1569, ni s'au păstrat instrucțiile « când vrea cineva să vie către a noastră credință » și să se lepede « de toată leagea latinească și de a lu *Mărtin Ereticul* și de toate eresele lor și de toate hulele lor cu carele hulescu pre duhul svântu și pre preacesta și pre svinții lui Dumnezeu și pre svintele icoane ». Și instrucțiile stăruesc tocmai asupra punctelor care fuseseră atacate în prefața Cazaniei lui Coresi din 1564: « iar el au ia să zică: leapădu-mă și proclițescu și crezu întru svântoa Troiță după voia lu Dumnezeu și mă închin și Preacinstii de Dumnezeu Născătoare de pururea fata Mariia și tuturor svinților și svintelor obraze; și primescu posturele și zilele de postu: mercuri și vineri și așa mă jur înaintea lu Dumnezeu ».

E probabil ca în această întoarcere la matca credinții strămoșești să fi avut un rol, pe lângă instinctul firesc al maselor și imboldul clerului din țările libere, căci revirimentului consti-

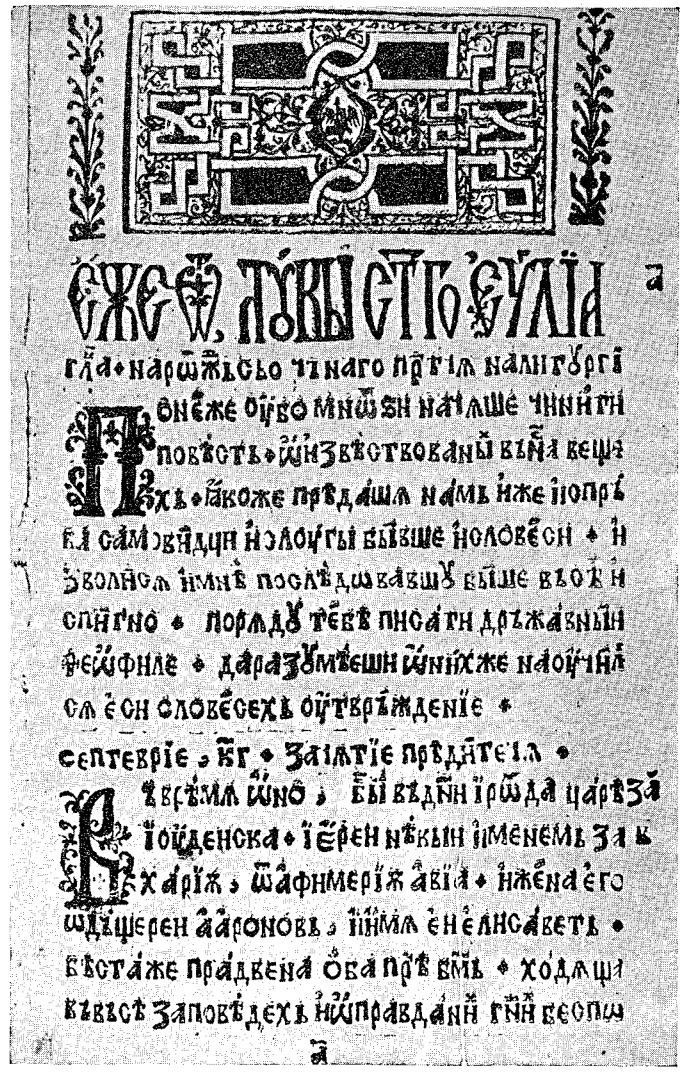

1579 Liturghierul Diacului Lorinț. Originalul în Biblioteca Academiei Române.

inței ortodoxe a Românilor ardeleni îi corespunde în Țara Românească o străduință de a întări ortodoxia în forma slavă. In principate, unde în urma organizării vieții religioase, bisericile se înmulțiseră, slujba se făcea după manuscrise, care se copiau anevoie și deveniseră insuficiente pentru nevoile locașurilor de rugă. Lipsa cărților de ritual era simțită mai ales în Muntenia, unde arta caligrafiei fusese mai puțin desvoltată decât în Moldova. De aceea Domnul Țării, Alexandru, și Mitropoliții săi, Eftimie și Serafim, comandă tipografiei coresiene cărțile de slujbă religioasă: «Pentru sărăcia și împuținarea svintelor cărți în țara Domniei mele am dorit și m'am sfătuit cu Părintele nostru Preosfințitul Mitropolit...» grăesc epilogurile acestor cărți — și mai departe lămuresc că s'au tipărit «ca să fie *în dar* și în cinste și spre lauda sfintelor biserici și întru pomenirea și iertarea păcatelor strămbunilor și părinților noștri și nouă păcătoșilor». După Evangheliarul slavon tipărit în 1562, începând din 1568, timp de aproape 15 ani tiparul lui Coresi este ocupat cu publicarea cărților de ritual în limba slavă. Astfel apar pe rând: în 1562 un Evangheliar; în 1568 un Sbornic, cuprinzând culegeri din viețile de Sfinți; în 1574 — 1575 un Octoih; în 1577 o Psaltire; în 1578 un Triod, cuprinzând cântările din postul mare; în 1579 un Evangheliar, publicat de Coresi în tovărășie cu un alt meșter tipograf Mănăilă; în 1580 un Sbornic la Sebeșul săsesc și în sfârșit în 1583 un Evangheliar, ultima carte tipărită de Coresi.

Cărțile acestea slavonești aveau o răspândire mai mare decât cele românești. Nu numai că unele au apărut în 2 și chiar în 3 ediții (Evanghelia, 1562, 1579 și 1583), dar alături de Coresi mai lucrau în Ardeal și alți tipografi la imprimare de cărți slavonești pentru Românii ortodocși.

Astfel un diac Lorinț tipărește la Brașov, între 20 Ianuarie și 20 Iunie 1567, un Octoih; apoi în 1570 un Evangheliar, din care s'a găsit un exemplar, păstrat, azi, în Biblioteca Universității din Cluj și în sfârșit în 1579, dela 25 Februarie până la Mai o Evanghelie, la Alba Iulia din al cărei epilog aflăm că el obținuse un privilegiu dela Principele Ardealului, Sigismund Bathory, prin care se interzicea retipărirea textului de altcineva

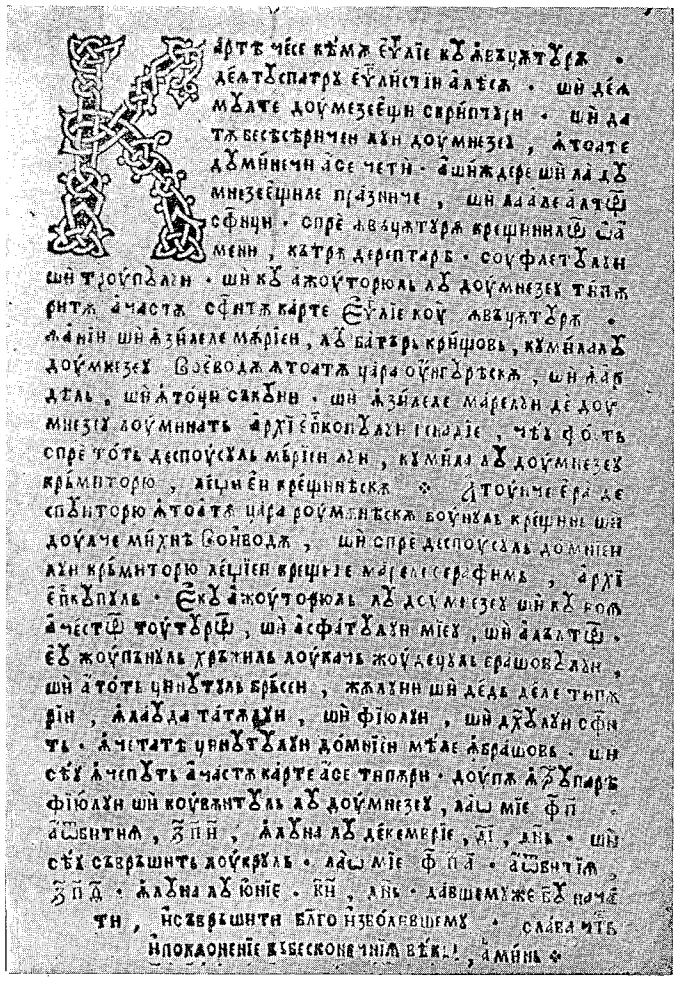

Pagină din Evanghelia cu învățătură a lui Coresi Brașov, 1580.

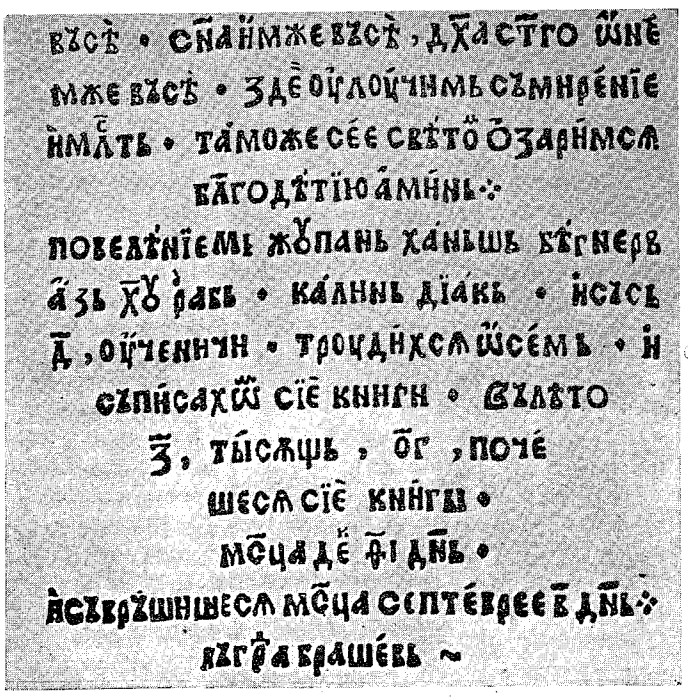

Epilogul Evangheliarului tipărit de diacul Călin, în 1566, la Brașov din porunca lui Hannes Benkner. Originalul în Muzeul de artă ucraineană din Harkov. (După *Slavia* V p. 190—194).

timp de 30 de ani. E probabil că el a mai tipărit și alte cărți, dar n'au ajuns până la noi.

Un al treilea tipograf român în Ardeal, necunoscut până deunăzi, este *Călin*, care împreună cu 4 ucenici ai săi, retipărește la Brașov, între 19 Decemvrie și 2 Septemvrie 1566, un Evangheliar — după tipăritura coresiană din 1561. Din această tipăritură — singura care a răsbătut până la noi din activitatea lui Călin — se cunoaște până acum un singur exemplar, păstrat în Muzeul de artă ucraineană din Harcov, unde a fost adus în timpul revoluției rusești dintr'o bibliotecă din Volinsk [1].

In această atmosferă de întoarcere spre ortodoxie, a apărut în 1581, ultima publicație românească a lui Coresi, *Cartea cu învățătură* — Cazania — ca un fel de reacție împotriva vâlvei pe care a stârnit-o între Românii ortodocși, Cazania însoțită de Molitvelnicul cu tendințe reformiste din 1564. Cartea s'a publicat cu cheltuiala judelui Brașovului și a tot ținutului Bârsei-Hrăjitu Lucaci — Luca Hirscher — deci o întreprindere comercială, dar cu toate garanțiile de autenticitate ortodoxă, căci ni se spune în prefață că judele, care «cu foarte inimă fierbinte și cu jale aprinsă de mult jeluia la această luminată carte», a trimes — poate pe popa Mihai dela biserica Șcheilor din Brașov care era des întrebuințat în relațiile Sașilor brașoveni cu Țara-Românească — la «Arhimitropolitul» Țării Românești Serafim, în Târgoviște, după originalul cărții, că apoi, sfătuindu-se și cu Mitropolitul Ardealului Ghenadie și cu clerul său, a dat-o «lui

[1] Cf. descrierea lui, de M. Korneev, în *Slavia*, V, 1926, p. 190—194.

Evanghelia cu învățătură (1580), cu stema lui Lucas Hrisher. Originalul în Biblioteca Academiei Române.

Coresi diaconulŭ, ce era meşterŭ învățatŭ într'acestŭ lucru, de o scoase de în carte sărbească pre limba rumânească, împreună şi cu preoții dela biseareca Scheailorŭ de lângă cetatea Braşovului, anume Popa Iane şi Popa Mihai ». Dintre aceştia rolul important în tradu cere pare să-l fi avut Popa Mihai care, după cum aflăm din alte izvoare, învățase carte slavonească în țara sârbească şi care se bucura de multă trecere între contemporanii săi, întru cât el a purtat, din partea Saşilor, tratativele cu Mihai Viteazul pentru a mântui de pârjol cetatea Braşovului.

Cartea venea într'adevăr dintr'un izvor ortodox autentic, fiindcă, după cum a dovedit-o de curând d-l V. Grecu, ea este o traducere, printr'un intermediar slavon — până acum neaflat — al omiliilor greceşti ale lui Ion Caleca. Acesta a ajuns Patriarh al Constantinopolului, sub numele de Patriarhul Ioan al XIV-lea (1334—1347), pe vremea Paleologilor, când era în plină înflorire literatura omiletică. Nu sunt însă toate omiliile opera personală a lui Ioan Caleca, ci unele par a reproduce predici mai vechi.

Un loc aparte în familia textelor coresiene îl are *Pravila*, care se leagă de literatura dreptului canonic şi din care s'a descoperit un fragment de 12 foi, într'un codex al muzăului din satul Ieud, cu prilejul unei expoziții din Sighetul Marmației. Este o carte de care clerul simțea mare nevoie la taina spovedaniei în acele vremuri de religiozitate, când preoții erau într'adevăr cârmuitorii sufletelor. Ea cuprinde o serie de penalități pentru diferitele grade de păcate omeneşti: anateme, excluderi din comunitatea creştină, interdicții dela taina împărtăşaniei, canonisirea trupului prin post şi metanii: « Cela ce ia mana, post 7 leat; închinăciuni: într'o zi 100. Cela ce bagă apă în vin, de-l vinde, să fie proclet (blestemat)... ». După d. C. Spulber, Pravila coresiană este o traducere după nomocanonul atribuit lui Ioan Nesteutul, Patriarhul Constantinopolului între 580—619. In manuscrisele greceşti, ca şi în traducerile slavoneşti, nomocanonul lui Ioan Nesteutul se găseşte adăogat la sfârşitul Sintagmei lui Mihail Vlastaris. O asemenea versiune slavonească din sec. al XV, cu note marginale româneşti, din vechile noastre mănăstiri poate dela mănăstirea Neamțu — a fost descoperită de regretatul I. Bogdan şi descrisă în *Convorbiri Literare* (XXIV/19, p. 727 v. şi mai sus p. 22).

Textul Pravilei circula în manuscris, înainte de a fi fost tipărit de Coresi. O copie de pe prototipul pierdut se găseşte în Codex Neagoeanus (Bibl. Acad. Rom., nr. 3821), copiat în anul 1620, de Popa Ion Românul, din satul Sânpetru, din județul Hunedoarei. O altă versiune, copiată la Râpa-de-jos de un anume Popa Toader, în 1610, şi păstrată în Arhivele Bistriței, a fost semnalată de d. Al. Rosetti în *Grai şi suflet* (I, p. 332; V, p. 195). Partea dela sfârşit a Pravilei în care se evocă viziunea raiului şi a iadului, se găseşte copiată în *Codex Sturdzanus* şi în *Codex Todorescu*.

* * *

In epilogul Psaltirei din 1577, Coresi spusese că « eu diacon Coresi, deaca văzuiu că mai toate limbile au cuvântul lui Dumnezeu în limba (lor), numai noi, Rumânii, n'avăm... derept aceaia, fraților miei preuților, scrisu-v'am aceaste Psăltiri cu otveat, de-am scos den psăltirea sârbească pre limba rumânească, să fie de înțelegătura ». Totuşi, după cum s'a putut constata de către cei ce au comparat această Psaltire cu Psaltirea Scheiană, Coresi nu este traducător — cum de altfel nu este nici în celelalte.

Compararea duce însă la o altă concluzie interesantă. Coresi, punând sub teascul tiparului manuscrisele ce veneau din regiunea Maramureşului, a înlocuit particularitățile arhaice şi dialectale ale acelor texte cu particularitățile graiului vorbit în sud-estul Ardealului şi în Țara-Românească, particularități care reprezentau o limbă mai evoluată vorbită de un număr mai mare de Români. Inoirile aduse de Coresi vechilor traduceri maramureşene nu s'au mărginit numai la fonetism şi morfologie, ci au atins chiar structura sintactică şi lexicul. Multe cuvinte de obârşie streină, sau chiar din moştenirea latină, care nu erau înțelese în părțile din care el venise şi în cele în care îşi împlinea munca lui de tipograf, le-a înlocuit cu altele de o mai largă circulație în limbă. Cuvinte că: *feleleat, juglu, gotovi, izeclean, pristoi, opu iaste, gintu, arină* au fost înlocuite prin corespondentele lor: *răspunsu, legătură, găti, iute, a se opri, trebuință este, năroade, năsip*, ş. a. Intorsătura frazei e mai firească la Coresi, raporturile sintactice mai precise (obiectul e totdeauna legat de verb prin prepoziția *pre*), iar ritmul se desfăşoară mai vioiu şi mai armonios:

« Iată amu fraților, că trecŭ iarna şi primăvara începe-se. Şi vedemŭ toate făpturile de pre lume întregindu-se, şi pomii înflurindŭ şi toate leamnele (pomii) dumbrăvilorŭ, şi pământului răsărindu-i iarbă şi pasările toate cântându, şi alalte toate înoindu-se. Şi de acestea bucurămu-ne şi ne veselimŭ. Şi să slăvimŭ şi mărimŭ şi ne mirămŭ prea bunului şi meşterului Dumnezeu, cela ce adauge şi întoarce toată lumea spre noire. Ce, cumŭ vedemŭ acestea toate înoindu-se, aşa şi noi, până vreame avămŭ, a noastră viață să o noimŭ » (*Evanghelia cu învățătură*, ed. Sextil Puşcariu-Al. Procopovici p. 87).

Cărţile coresiene au avut o circulaţie mult mai întinsă decât avuseseră traducerile maramureşene care se copiau anevoie cu mâna. Prin legăturile comerciale cu Braşovul, prin boierii băjenari şi, mai târziu, prin cuceririle lui Mihai Viteazul, cărţile coresiene au trecut munţii. In toate ţinuturile româneşti s'au găsit, până în vremurile noastre, exemplare eşite din teascurile primei tipografii româneşti din Braşov. Un exemplar din Psaltirea slavo-română a fost descoperit de Alex. Odobescu la mănăstirea Bistriţa din Oltenia, în bună tovărăşie cu tipăriturile slavoneşti contimporane; un exemplar din Evanghelia cu învăţătură a fost găsit de d-l Al. Procopovici, în satul Liteni din Bucovina, unde fusese adus, probabil, din Suceava; Lucrul apostolesc, dăruit Academiei Române de C. Const. Karadja poartă o notă din Iaşi, dela 3 Martie 1563 a hatmanului Gavril, fratele lui Vasile Lupu; o Evanghelie a fost găsită de N. Iorga în Vălenii de Munte din Prahova; Catechismul şi Pravila au fost descoperite la Ieud, în Maramureş. Tipăriturile coresiene, răspândindu-se în toate ţinuturile româneşti, au dus cu ele pretutindeni graiul muntean, pe care l-au impus cu autoritatea cărţilor sfinte. Astfel Coresi, folosind graiul din sud-estul Ardealului şi din Ţara Românească, a îndeplinit, fără să bănuiască, o operă de o importanţă deosebită în cultura noastră: a pus primele pietre solide la temeliile limbii literare de azi.

BIBLIOGRAFIE. Despre Macarie şi Maxim v. Em. Turdeanu în *Cercetări literare* publicate de N. Cartojan, III. Bucureşti, 1939 p. 150 şi mai ales P. P. Panaitescu, *Octoihul lui Macarie (1510) şi originele tipografiei în Ţara Românească* în *Biserica Ortodoxă Română*, Bucureşti, 1939, p. 525—550, unde se dă şi toată bibliografia sârbească. Despre cărţile tipărite de Macarie şi D. Liubavici v. I. Bianu şi Nerva Hodoş, *Bibliografia românească veche*, I p. 1—43. O bună bibliografie asupra lui Coresi se găseşte la Sextil Puşcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche.* Ediţia II, Sibiu, 1930, p. 224—225. Ne folosim de această bibliografie, completând-o cu lucrările apărute după publicarea ei.

Cărţile tipărite de Coresi au fost inventariate şi descrise de: I. Bianu şi Nerva Hodoş, *Bibliografia românească veche*, I, pag. 54—93 şi 516—529, cu reproduceri de titluri, prefeţe şi epiloguri, facsimile de litere, pagini, frontispicii şi vignete. La descrierea fiecărei cărţi, bibliografia cunoscută până atunci.

Din textele coresiene au fost reproduse în ediţii moderne, până acum, următoarele:

1. *Intrebare creştinească (Catechismul)* în I. Bianu, « *Texte de limbă din veacul al XVI-lea* », Academia Română, Bucureşti, 1925 (ediţia facsimilată). Textul fusese publicat mai înainte în transcriere latină, cu greşeli, de Andrei Bârseanu, *Catehismul luteran românesc* în Analele Academiei Române, Mem. Secţ. lit. Seria III, tomul I, Bucureşti, 1924, p. 4—8.

2. *Evanghelia* de Dr. Gherasim Timuş Piteşteanu, *Tetravanghelul* Diaconului Coresi, cu o prefaţă de Constantin Erbiceanu, Bucureşti, Tipografia Cărţilor bisericeşti, 1889 XII+232 p.

3. *Apostolul*, I. Bianu, « *Texte de limbă din secolul XVI-lea reproduse în facsimile* », *IV. Lucrul Apostolesc — Apostolul — tipărit de Diaconul Coresi în Braşov la anul 1563.* Academia Română, Secţiunea literară, Bucureşti, 1930.

4. *Molitvenicul*, N. Hodoş, « *Un fragment din Molitvenicul Diaconului Coresi* » (1564), publicat în « *Prinos lui D. A. Sturdza*, Bucureşti, Göbl, 1903, p. 235—276 (în caractere chirilice şi transcriere latină) cu un studiu interesant.

5. *Psaltirea.* B. P. Haşdeu, *Psaltirea publicată românește la 1577 de Diaconul Coresi, reprodusă cu un studiu bibliografic şi un glosar comparativ* (în caractere chirilice şi transcriere latină Tomul I. Textul, Academia Română, Bucureşti, 1881). Studiul şi glosarul n'au mai apărut. O ediţie populară a acestui text a fost publicată în colecţia « *Autorii români vechi şi contimporani* », Bucureşti, Socec, 1894.

6. *Pravila*, I. Bianu, « *Texte de limbă din secolul al XVI-lea reproduse în facsimilie, Pravila Sfinţilor apostoli* », Academia Română, Secţia literară, Bucureşti, 1925. Textul reprodus în transcriere latină cu versiunile din Codex Sturdzanus şi Codex Neagoeanus (acesta şi în facsimile) de C. A. Spulber, *Cea mai veche Pravilă românească, Text-Transcriere. Studiu.* Cernăuţi, 1930.

7. *Cazania* din 1581: Sextil Puşcariu şi Alexie Procopovici, « *Diaconul Coresi, Carte cu învăţătură* (1581), *vol. I. Textul*, Bucureşti, 1914, Comisia istorică a României. Ediţie critică cu variante din Evangheliarul lui Coresi dela 1561, din Tâlcul Evangheliilor dela 1564 şi din Evangheliarul dela 1574, copiat de Radu din Măniceşti pentru Petru Cercel, după reproducerea lui M. Gaster.

STUDII: Despre *Catechism:* Andrei Bârseanu în *Analele Academiei Române*, Secţiunea literară, seria III, tomul I, Bucureşti, 1924 şi *Transilvania* LII (1921), p. 900—901; N. Drăganu în *Dacoromania*, II, p. 581, III, p. 929—937, IV, p. 1091, 1107, 1113. Al. Rosetti în *Romania* XLVIII (1922), p. 321—334; Acelaşi, *Catehismul Marţian* în *Grai şi suflet*, I, Bucureşti, 1923—1924 p. 251—260; Al. Procopovici, *Arhetipul husit al catehismelor noastre luterane* în revista *Făt-Frumos*, II, (1927), p. 72—80 şi 104—111. Profesor Nicolae Sulică, I, *Documente româneşti din colecţia Sólyom Fekete*, II, *Catechismele româneşti din 1544* (Sibiu) *şi 1559* (Braşov). Precizări cu privire la izvoarele lor. Extras din *Anuarul liceului Al. Papiu Ilarian din Târgu-Mureş*, 1936, p. 15—49; Despre *Evangheliar:* Mario Roques în *Romania*, XXXVI (1907), p. 429—434. (despre un exemplar complet din biblioteca din Budapesta); I. Popovici în *Noua Revistă Română*, XI Bucureşti, (1912), p. 166—167; Sextil Puşcariu în *Dacoromania*, I, p. 347; N. Drăganu în *Dacoromania*, I, p. 349—352, 684—690, 988 - 1007 (dovedeşte că Coresi nu traducea, ci tipărea după texte mai vechi); P. V. Haneş, *Evangheliarul românesc din 1561 în comparaţie cu cel slavonesc* în *Convorbiri literare*, XLVII (1913). Despre *Apostol:* Al. Rosetti, *Lexicul Apostolului lui Coresi comparat cu al Codicelui Voroneţean* în *Grai şi suflet*, I (1923), p. 100—106; C. I. Karadja, *Despre Lucrul Apostolesc al lui Coresi* în *Analele Academiei Române*, Secţiunea literară, seria III, tomul 3, mem. 6, Bucureşti, 1924, p. 545—555. Despre *Molitvenic:*

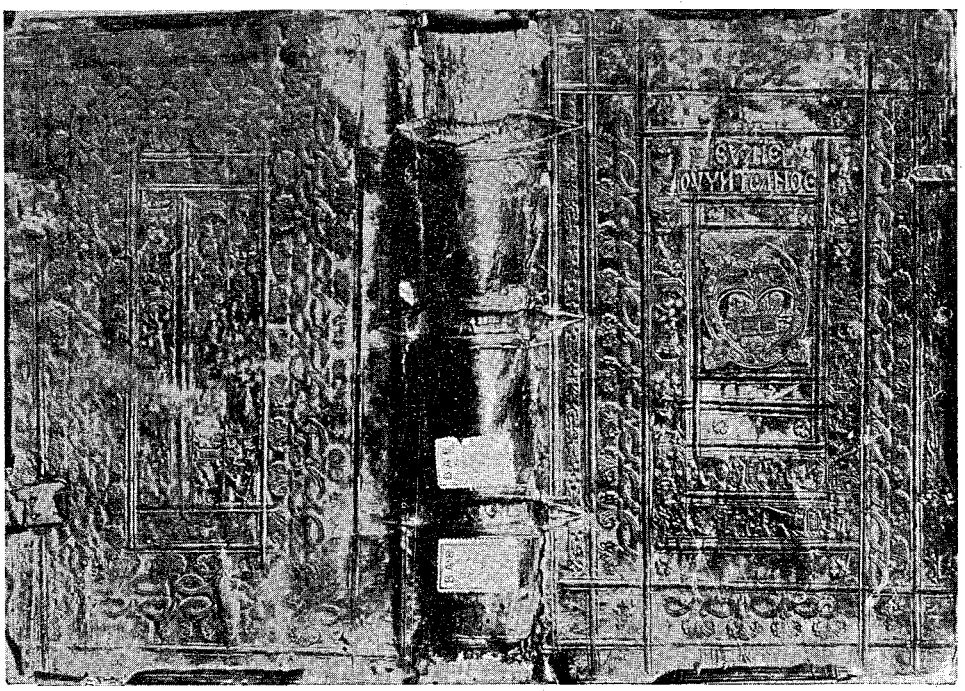

Legătură vechea Evangheliei cu învăţătură a lui Coresi 1580—1581. Originalul în Biblioteca Academiei Române.

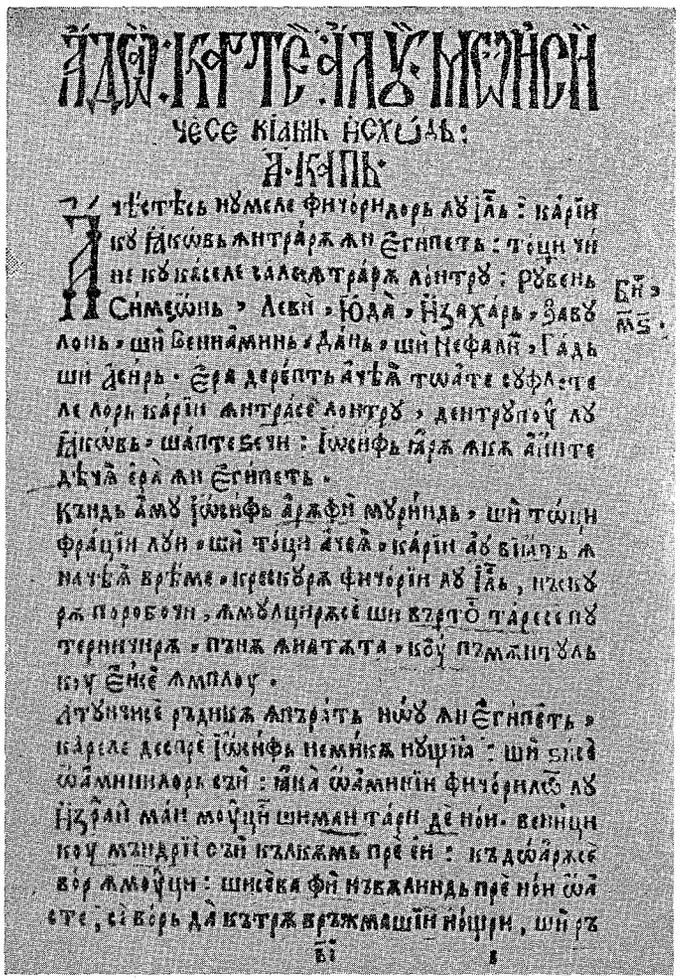

Pagină din Palia dela Orăştie.

PALIA DELA ORĂŞTIE (1582)

S'au văzut în capitolul precedent măsurile luate de autorităţile maghiare pentru a converti la calvinism bisericele româneşti din Ardeal şi străduinţele depuse de superintendenţii români pentru a traduce în limba poporului, cărţile necesare cultului şi propagandei. Cea din urmă din şirul acestor tipărituri este *Palia*.

Coresi tipărise, după cum s'a văzut, numai Noul Testament, cele patru Evanghelii, Faptele (şi scrisorile) apostolilor. Era firesc ca atenţia cărturarilor români ai vremei să se îndrepte şi către Vechiul Testament care formează fundamentul pe care se sprijină Noul Testament, alcătuind împreună un întreg: *Biblia*. Sarcina de a patrona traducerea şi tipărirea Vechiului Testament şi-a luat-o superintendentul Mihail Tordaş — cel ales în 1577 — sprijinit, în această întreprindere de comandantul Hunedoarei, Geszty. Cartea intitulată Palia, dela gr. *Παλεα* (=vechiu), adică Vechiul Testament, publicată la Orăştie în 1582, de către fiul diaconului Coresi, Şerban, şi tovarăşul acestuia, Mărian diacul, cuprinde de fapt numai primele două cărţi: *Creaţiunea* şi *Ieşirea* sau, cum spun traducătorii cu cuvintele slavone: *Bitia* (slav. БЫТИ = a fi; bitia = creaţiune) şi *Ishodul* (slav. ИСХОДИТИ = a ieşi).

Ea s'a tipărit, după cum se spune în prefaţă, cu cheltuiala lui Francisc Geszty, « Gesti Frénţi », cum îl numesc ai noştri, « ales hotnogiu Ardealului şi ţării ungureşti, lăcuitoriu în Deva ». E un personaj cunoscut în istorie: era comandantul militar al Huniedoarei şi ţinuturilor învecinate cu teritoriul unguresc, căzut în stăpânire turcească; avea ca reşedinţă Deva, cu bogatul ei teritoriu şi fusese trimis în ajutorul lui Aron Vodă, Domnul Moldovei. Era un comandant violent, urît de soldaţii săi, care, la opt ani după moartea lui, i-au distrus mormântul. Dar, cu tot caracterul lui aspru şi impulsiv, s'a ocupat totuşi cu interes de vieaţa religioasă şi culturală a supuşilor săi: a zidit şcoală şi internat în Deva, a restaurat biserica reformată, a construit casă pentru preot şi a suportat cheltuelile pentru tipărirea Paliei.

Traducătorii au în frunte pe episcopul sau, cum îl numeau ei, « ales piscopul Rumânilor în Ardeal », Mihail Tordaş, şi sunt în număr de patru: Ştefan Herce « propovăduitorul Evangheliei lui Hristos în oraşul Cavâran Sebeşului (Caransebeş); *Zacan Efrem*, « dascălul de dăscălie a Sebeşului »; *Peştişel Moisi*, « propovăduitorul Evangheliei în oraşul Lugojului » şi *Archivie*, « protopopul varmegiei Huniedoarei ».

In prefaţă, ni se spune că traducătorii, văzând cum « toate limbile înfloresc întru cuvintele sfinte ale lui Dumnezeu » şi că « numai noi Românii nu le avem pre limba noastră, cu mare muncă scoasem den limbă jidovéscă şi grecască şi sărbească pre limbă românească ». S'a crezut, într'o vreme la noi, că aserţiunile traducătorilor sunt întemeiate şi s'a căutat chiar a se determina partea care revine fiecăruia în această utilizare de izvoare în limbi străine, dar regretatul Iosif Popovici, fost profesor de slavistică la Universitatea din Cluj, în *Analele Academiei Române* XXXIII pe 1911, şi independent de dânsul, d-l Mario Roques în *Mélanges offerts à M. Émile Picot* Paris (1913) şi mai târziu în *Palia d'Orăştie* (1581—1582) vol. I, Paris, 1925, au dovedit că avem de a face cu o traducere făcută după textul unguresc al Vechiului Testament, tradus şi tipărit în 1551, de un elev al lui Melanchthon, Gaspar Heltai, pastor la Cluj, tipograf şi autor de cărţi—între care şi originalul Molitvenicului lui Coresi — care i-au asigurat un loc de seamă în istoria literaturii ungureşti.

Textul unguresc care stă la baza traducerii româneşti se străvede în numeroasele elemente lexicale din cuprinsul Paliei, precum: *şpan* = supraveghetor, ung. ispán; *târnaţ* = piaţa din faţa templului, ung. tornácz; *iliş* = merinde, ung. élés;

In afară de studiul publicat de N. Hodoş ca introducere la text şi amintit mai sus: Dr. E. Dăianu în *Răvaşul* din Cluj, VI (1908), p. 168 - 181 N. Drăganu în *Dacoromania*, II, p. 254 şi urm. Despre *Psaltire şi Liturghierul din 1570*: I. A. Candrea în *Noua Revistă Română*, III, 1901 p. 533-541,IV,14-24; V. Mangra, *Cercetări literare-istorice*, Bucureşti, 1896 p 3 - 10; N. Sulică, *O nouă publicaţie românească din secolul al XVI-lea: Liturghierul diaconului Coresi, tipărit la Braşov în 1570*, Târgu-Mureş, 1927; N. Drăganu, *Despre ce Psaltire şi Liturghie vorbeşte Pavel Tordaşi la 1570* în *Dacoromania*, IV, Cluj, 1926, p. 913—915. Pentru prototipul bizantin al Cazaniei lui Coresi din 1581: Prof. Vasile Grecu, *Izvorul principal bizantin pentru Cartea cu învăţătură a Diaconului Coresi din 1581. Omiliile Patriarhului Ioan XIV Caleca (1334—1347)*, Academia Română, Studii şi cercetări, XXXV, Bucureşti, 1939. Despre Pravilă: C. A. Spulber, *Cea mai veche Pravilă românească*, Cernăuţi, 1930, p. 71—85, cf. şi recensia lui Al. Rosetti în *Grai şi suflet*, V, 1931—1932 p. 194—198.

Pentru *chestiuni mai generale*: N. Sulică, *Coresi scriitor sau tipograf*, Braşov, 1901; Acelaşi, *Un capitol din activitatea diaconului Coresi*, Braşov, 1902; Stoica Nicolaescu, *Diaconul Coresi şi familia sa* în *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie*, X (1909), p. 265 şi urm.; C. Lacea, *Aşezarea definitivă a lui Coresi la Braşov* în *Revista filologică*, II, (1929), Cernăuţi, p. 354—358; Al. Procopovici, *Dela Coresi Diaconul la Teofil Mitropolitul lui Mateiu Basarab* în *Omagiu lui I. Bianu*, Bucureşti, 1927, p. 289—302. O încercare de sinteză a făcut d-l Lucian Predescu, *Diaconul Coresi*, Bucureşti, Tipografia Bucovina, 1933, dar pentru lucrarea aceasta a se vedea şi rectificările ce i s'au făcut în următoarele critici şi recenzii: Dan Simonescu, *Diaconul Coresi, Note pe marginea unei cărţi: Lucian Predescu, Diaconul Coresi*, Bucureşti, 1933; Acelaşi, *Errare humanum ---perseverare diabolicum* (Răspuns d-lui Lucian Predescu), Bucureşti, 1933; D. Mazilu, *Diaconul Coresi — Contribuţii* — Ploeşti, 1933 (Tipografia « Cartea Românească »); Al. Procopovici, recenzie în *Dacoromania*, VII, p. 336—338. Despre diacul Lorinţ: N. Iorga, *Octoihul Diacului Lorinţ*, Academia Română, Mem. secţ. istorice, seria III, tom. XI, mem. 7, Bucureşti, 1930.

Despre *Honterus*: Karl Kurt Klein, *Der Humanist und Reformator Iohannes Honter*, München, 1935 (Schriften der Deutschen Akademie, Heft 22); Hermann Tontsch, *Die Honteru spresse in 400 Jahren. Festschrift der Brudchdruckerei*, Johann Götts Iohn., Braşov, 1933.

sucuit = obicinuit, verb. ung. szokni; *ocă* = cauză, ung. ok, precum și în numele proprii cu terminațiuni flexionare proprii numai limbii ungurești (ca de exemplu: *Calahot* din *Calah*, nume de localitate biblică + terminațiunea *-ot*, care în ungurește indică acuzativul; *Leabimot* < *Leabim+ot*; *Ludimot* < *Ludim+ot*; *Anamimot* < *Anamim+ot*).

Dar, în afară de textul unguresc, traducătorii au mai avut — după cum arată d-l Mario Roques — dinainte și un text latinesc al Vulgatei, într'o ediție corectată, asemănătoare cu aceea pe care a publicat-o în 1573, Luca Osiander la Tübingen.

Fragmentul Leviticului (cartea a III din Biblie), scris pe pergament și păstrat în Biblioteca Națională din Belgrad, pe care l-a publicat Hașdeu în *Cuvente din Bătrâni* nu face, cum s'a crezut, parte din traducerea care sta la baza Paliei dela Orăștie, ci este o tălmăcire independentă, făcută în Ardeal, la începutul secolului al XVII-lea și copiată în Țara Românească.

Palia ocupă în ciclul traducerilor românești din veacul al XVI-lea, un loc a parte prin frumusețea traducerii, prin limba ei vioaie, pitorească și armonioasă. Traducătorii au știut să folosească frământările unui veac de muncă literară pentru a nimeri cuvinte expresive, care deșteaptă imaginația și mișcă simțirea.

Cu Palia dela Orăștie se încheie seria tipăriturilor românești în Ardeal. Curând după aceasta, marile schimbări și războaiele deslănțuite în toate cuprinsurile românești, pe care se profilează epopeea militară a lui Mihai Viteazul, au pus capăt activității tipografice. Ea se reia abia peste o jumătate de veac, dincoace de Carpați, în timpul domniilor lui Matei Basarab și Vasile Lupu.

BIBLIOGRAFIE. Originalul Psaltirii calvine se află în Budapesta, Biblioteca Dr. Iuliu Teodorescu. O copie în fototipie se găsește în Bibl oteca Academiei Române. Textul a fost publicat cu un studiu introductiv de Dr. Sztripszky Hiador și Dr Alexics György, *Szegedy Gergely Énekes könyve*, XVI, *századabeli román fordításban. Protestáns hatások a hazai románságra*, Budapesta, 1911. Exagerările din introducere au fost puse la punct de Dr. Mateiu în *Luceafărul*, 1911, p. 557 și urm., Șt. Meteș în *Tribuna*, 1911, nr. 283 nr. 10/23 April, p. 19—20 și mai ales de N. Draganu în *Transilvania*, anul 1912, p. 213 și urm. și în *Dacoromania*, IV, 1924—1926, p. 87—88 (nota 5) și 915.

Un fragment din Palia dela Orăștie, cuprinzând cartea I « Creațiunea », a fost publicat în text chirilic, cu o prețioasă introducere, de Mario Roques, *Les premières traductions roumaines de l'Ancien Testament, Palia d'Orăștie (1581—1582). Préface et livre de la Génèse*, Paris, 1925.

Despre originalul unguresc al Paliei dela Orăștie: I. Popovici, *Paliia dela Orăștie* în Analele Academiei Române, an. XXXIII (1911); Mario Roques, *L'original de la Palia d'Orăștie* (Extras din *Mélanges offerts à M. Émile Picot*. Paris, 1913). H. Sztripszky și G. Alexics, *Szegedi Gergely énekes könyve*, Budapesta, 1911.

Fragmentul de Levitic, păstrat în două foi de pergament în Biblioteca Națională din Belgrad, a fost publicat de Hasdeu în *Cuvente den Bătrâni*, I, București, 1878. p. 5—17. Despre acesta vezi și introducerea lui M. Roques amintită mai sus, precum și A. Bitay, *Erdély Irodalmi szemle*, III, 1926), p. 195 și I. Șiadbei în *Revista filologică*, I, (1928), Cernăuți, p. 276—283: *Fragmentul Leviticului românesc dela Belgrad.*

EPOCA POST-CORESIANĂ. TEXTELE POPULARE

LITERATURA APOCRIFĂ

Textele Sfintelor Scripturi, traduse în Maramureș și tipărite de Coresi în a doua jumătate a veacului al XVI-lea, s'au răspândit peste tot pământul românesc, ducând pretutindeni cuvântul lui Dumnezeu în limba poporului.

Pentru neamul nostru, care folosise până atunci ca limbă de cultură o limbă străină, aceste traduceri au fost cele dintâi zări de lumină.

Indemnați de râvna cu care poporul primise cartea în limba lui, clericii, singurii cărturari ai timpului, s'au apucat să traducă din mulțimea textelor slave ale vechilor mănăstiri, legende religioase cu caracter popular, pe care istoricii literaturilor creștine le numesc legende apocrife.

După criteriile de limbă — și, în primul rând, rotacismul — legendele religioase apocrife au început a fi traduse cam în aceeași vreme de înviorare religioasă și în aceeași regiune în care au apărut și primele texte ale Sfintelor Scripturi în limba română.

Aceste legende au circulat din mână în mână în toate ținuturile românești. Cu timpul, și alte centre de cultură religioasă — poate mănăstirile din Principate — au contribuit la traducerea și răspândirea literaturii apocrife.

Intr'o vreme, în care singura clasă de cultură era clerul — și era clerul fiindcă acum patru veacuri, cultura era legată la noi, de cunoașterea unei limbi moarte — traducătorii au fost preoții și călugării.

Interesant este faptul că din bogata literatură apocrifă slavă, clericii au ales, pentru a transpune în limba poporului, mai întâi legendele apocaliptice, în care pretinsul autor — an apostol sau un patriarh — desvăluie în cuvinte pline de simboluri menite a spori impresia de mister, tainele lumii de dincolo de moarte, pe care le-ar fi aflat prin miracolul unei viziuni cerești. Ceea ce a îndemnat clerul nostru să împărtășească poporului, din mulțimea legendelor slave cu care își desfăta imaginația, mai întâi apocalipsele apocrife, a fost fără îndoială năzuința de a întări în sufletul maselor populare instinctele morale, îndreptându-le gândul dincolo de bunurile trecătoare ale acestei lumi pământești.

Legendele acestea naive, dar care zugrăvesc în colori vii pe de o parte, contrastul dintre chinurile pe care le îndură în flacările nestinse ale infernului cei ce și-au trăit vieața în păcate, iar pe de altă parte, veșnica fericire care așteaptă, în grădinile înflorite ale raiului, pe cei ce și-au încheiat vieața pământească în cinste și dreptate, trebue să fi sguduit adânc sufletul poporului, căci numai astfel ne explicăm urmele, pe care aceste legende le-au lăsat până azi în tradițiile, în colindele religioase și în arta populară.

Epoca care se întinde dela Coresi până la Matei Basarab este bogată în colecții manuscrise, cuprinzând asemenea legende: *Codex Sturdzanus*, copiat între 1580—1620, în Măhaciu pe Mureș; *Codex Todorescu*, copiat în secolul al XVI-lea, în Ardeal; *Codex Marlianus*, copiat în secolul al XVII-lea; *Codicele dela Kohalm*, descoperit de Ilie Bărbulescu, tot în Ardeal, un altul descoperit de Andrei Bârseanu, la Ieud, în Maramureș; altul în Ardeal de N. Iorga cu versiune slavo-română și rotacism [1].

Colportorii zeloși ai acestui gen de literatură au fost preoții, căci mai toate manuscrisele vechi sau noi ale acestor legende, cunoscute și păstrate în Biblioteca Academiei Române, sunt copiate de ei. Lucrurile își au explicarea lor, fiindcă aceste legende apocaliptice, pe lângă tendința de a ridica nivelul moral, mai vădesc și preocuparea de a înălța în ochii poporului autoritatea preotului. Așa, de pildă, în *Călătoria Maicii Domnului la iad*, se înfățișează, între muncile pe care le îndură cei păcătoși, și chinurile celor ce n'au venit Duminica la biserică sau nu s'au ridicat dinaintea *preotului* când a ieșit din biserică (sunt osândiți să stea pe scaune înroșite în foc.)

[1] Vezi N. Iorga, *Istoria Românilor vol. IV, Cavalerii*, p. 114—115.

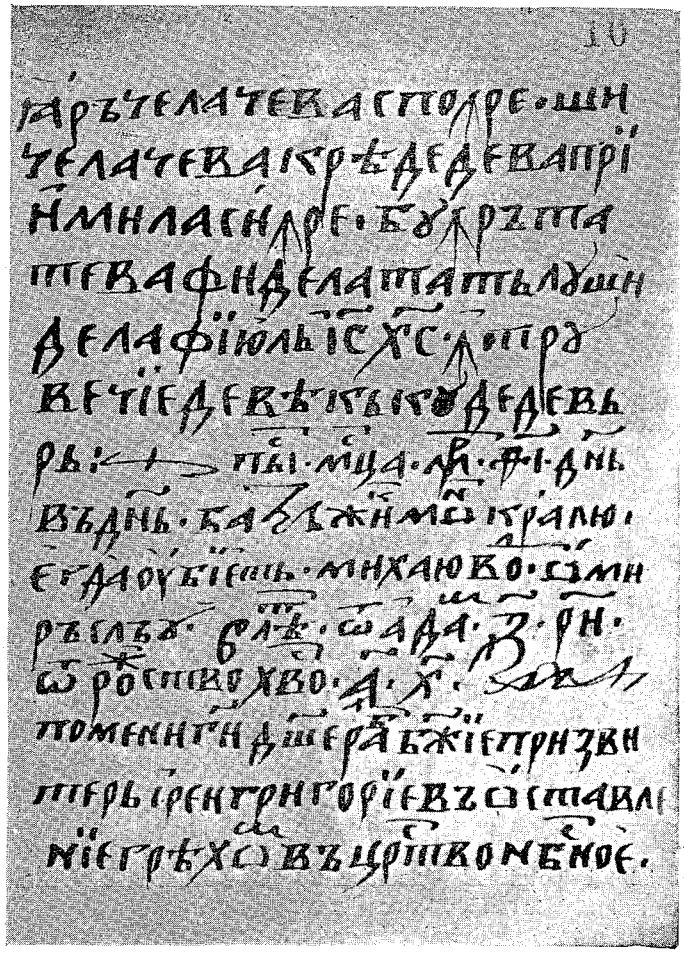

Codex Sturdzanus f. cu nota în limba slavă a lui Popa Grigore, din anul 1600, «când a fost învins Mihai Vodă la Mirăslău».

Aceste legende, răspândite prin cópii manuscrise, au fost adunate şi cusute la un loc de timpuriu în sbornice sau codice. Cel mai vechiu este *Codex Sturdzanus*, numit aşa de Haşdeu după numele lui Dimitrie Sturdza, care l-a împrumutat marelui istoric şi filolog pentru studiu şi care apoi l-a dăruit Academiei Române. El a fost studiat şi publicat de Haşdeu în text chirilic şi cu o bună transcriere latină, în volumul al doilea din *Cuvente den bătrâni*.

Codex Sturdzanus este alcătuit din două părţi. Prima parte cuprinde o serie de legende, intitulate de Haşdeu *texte măhăcene*: *Legenda Duminicii, Legenda Sf. Vineri, Legenda lui Avraam*, câte trele copiate de Popa Grigore, în Ardeal în satul Măhaciu, mai sus de Turda, între 1580—1619; a doua parte cuprinde o altă serie de legende: *Legenda Sf. Sisinie, Călătoria Maicii Domnului la iad, Apocalipsul Apostolului Pavel*, numite de Haşdeu *texte bogomilice*, precum şi un text *Cugetări în Ora morţii*, pe care Haşdeu îl credea o creaţiune originală românească cu caracter bogomilic. Acestea din urmă au fost copiate înainte de 1550 de un anonim şi cusute într'un volum cu textele măhăcene de Popa Grigore.

Haşdeu, şi, după el Gaster şi toţi cei ce s'au ocupat de istoria literaturii noastre vechi, au pus în legătură literatura apocrifă cu o mişcare eretică apărută în Bulgaria şi imperiul bizantin în veacul al X-lea: bogomilismul.

BOGOMILII

Bogomilismul a fost o sectă eretică, născută în Asia Mică din fuziunea creştinismului cu dualismul persan. Din Asia, erezia a pătruns în Europa prin coloniştii greci şi armeni, aduşi de împăraţii bizantini şi aşezaţi la graniţele de Nord ale Bizanţului, în regiunea Adrianopolului şi Filipopolului. Din aceste centre, curentul s'a întins în imperiul bizantin şi mai ales în Bulgaria, unde a dobândit o mare putere de expansiune prin propaganda popei Ieremia Bogomil, care a trăit în secolul al X-lea, sub ţarul Petru. Din Bulgaria, secta a trecut mai departe în Serbia, Bosnia şi Herţegovina şi s'a răsfirat în Occident sub diferite numiri: Patarini în Italia nordică, Cathari (dela gr. *Καθαρός* = curat, fiindcă pretindeau că ei deţin învăţătura curată a Mântuitorului) în Germania şi Italia — de aci vine şi germanul Ketzer, boemul Kačir = eretic, şi au ajuns până în sudul Franţei. Celebra sectă a Albigensilor, împotriva căreia Papa Innocenţiu al III-lea a deslănţuit cruciata de exterminare, era şi ea o îndepărtată ramură a Bogomililor din Balcani.

Erezia bogomilică a fost în creştere în Peninsula Balcanică până în secolul al XII-lea, când s'a pornit lupta pentru distrugerea ei. In anul 1111, împăratul bizantin Alexe Comnenul deschide lupta, arzând pe rug în hipodromul din Constantinopol pe conducătorul sectei, pe medicul Vasilie, şi pe cei 12 apostoli ai săi. Câtva timp după aceasta, în Serbia, jupanul Ştefan Nemania începe o groaznică prigoană împotriva ereticilor, arzându-i pe rug sau aruncându-i în exil.

In secolul al XII-lea şi al XIII-lea, ţarii bulgari Boril şi Alexandru se străduesc şi ei să înăbuşe erezia în Bulgaria. Invazia turcească a împiedicat însă extirparea bogomilismului din ţara vecină. Aci, până târziu în secolul al XVII-lea, s'a menţinut o fâşie întinsă de 14 sate, înşirate între Nicopole, Vidin şi Filipopol, care rămăseseră credincioase vechei erezii şi refuzau crucea, deşi aveau biserici. In veacul al XVIII-lea, aceste resturi bogomilice au fost convertite la catolicism de către misionari franciscani veniţi din Bosnia. Din aceste ţinuturi au venit la noi, începând din anul 1688, emigranţi bulgaro-pavlichieni, care s'au aşezat în jurul Craiovei, a Râmnicului, în judeţul Vlaşca şi în jurul Bucureştilor, la Cioplea.

Doctrina bogomililor pleacă dela antagonismul dintre Dumnezeu, ca principiu al binelui, şi Satana, ca principiu al răului. Dumnezeu este creatorul lumii spirituale, invizibile şi eterne, Satana este creatorul lumii materiale, vizibile şi trecătoare. Satana a creat trupul omului, Dumnezeu i-a dat sufletul. Satana a pus la cale căderea omului şi isgonirea lui din rai; el a stăpânit lumea până la venirea Mântuitorului. De aceea, Bogomilii respingeau Vechiul Testament care povesteşte rătăcirea omenirii sub influenţa Spiritului celui rău şi nu admiteau decât Noul Testament.

Pornind dela antiteza dintre suflet, creaţiunea lui Dumnezeu şi dintre trup, creaţiunea Satanei, şi considerând vieaţa aceasta de pe pământ ca un popas către vieaţa cea veşnică viitoare, Bogomilii predicau asceza, disprețuiau bunurile pământeşti, duceau o viaţă sobră, nu admiteau taina euharistiei cu pâine şi vin, combăteau cultul Sfinţilor şi al icoanelor pe care le considerau ca rămăşiţe de idolatrie, nu admiteau Vechiul Testament, care povesteşte epoca în care omenirea a fost sub stăpânirea Satanei, respingeau crucea pe care o considerau ca o unealtă, cu care diavolul a chinuit pe Mântuitor. In vremurile de înflorire ale pan-slavismului, atunci când literatura apocrifă era puţin cunoscută, savanţii slavi atribuiau Bogomililor un rol important în creaţia şi răspândirea literaturii apocrife. Haşdeu, şi, după el, Gaster, au împărtăşit părerea slaviştilor şi această părere a fost admisă fără nicio rezervă de toţi istoricii noştri literari, ba răposatul Sbiera, care credea că prototipul Codicelui Voroneţean a fost tradus în secolul al XIII-lea, în sudul Dunării, punea în legătură cu erezia bogomilică înseşi începuturile literaturii noastre.

LITERATURA BOGOMILICĂ

Din literatura bogomilică, trei cicluri de legendare, după câte știm până acum, au intrat în literatura noastră veche. Primul este legenda lui Adam și Eva în care apare tema zapisului cu Satana. Adam, isgonit din raiu, a fost silit, pentru a putea lucra pământul care era opera și proprietatea Satanei, să încheie cu el un zapis, prin care i-a cedat sufletul lui și al celor ce se vor naște din el. Satana a ascuns zapisul, scris pe o cărămidă, în apele Iordanului. Când Mântuitorul a venit la Sf. Ioan și a intrat în apele râului ca să primească botezul, s'a așezat peste cărămidă, sfărâmând-o. Acest motiv este împletit cu tema arborelui crucii. Adam, în agonie, trimite pe Sit și pe Eva să-i aducă din raiu o ramură din pomul cunoștinții binelui și răului. Din această ramură, ai săi îi împletesc o cunună, pe care i-o pun pe cap în ceasul morții. Din cunună, a crescut un arbore, din care apoi s'a făcut crucea, pe care a fost răstignit Mântuitorul.

O altă legendă își propune, printr'un proces de interpretare simbolică, să arate cum crucea Domnului a fost ridicată pe locul unde zăcea căpățâna lui Adam și de aceea în icoanele pe care se zugrăvește răstignirea Mântuitorului, se află sub cruce o căpățână. Sângele Domnului, revărsându-se peste ea, a răscumpărat-o din păcate.

Legenda lui Adam și Eva se păstrează în mai multe manuscrise din primul pătrar al secolului al XVII-lea, iar a doua despre, lemnul crucii, într'altă serie de manuscrise din prima jumătate a secolului al XVII-lea.

In literatura noastră veche se mai cunosc încă două cicluri de legende cu vădit caracter bogomilic. Unul, care ni s'a păstrat într'un manuscript din sec. al XVIII-lea al Bibliotecii Academiei Române (nr. 1282 f. 164—177), povestește cum Satanail, invidios de creațiunea omului, a atras de partea sa o ceată de îngeri și furând veștmântul, stema și steagurile Domnului s'a așezat cu scaunul de deasupra norilor și cum Dumnezeu a trimes pe arhanghelul Mihail, care, prin vitejia și iscusința lui, a izbutit să redobândească podoabele raiului. Această legendă al cărui prototip bulgăresc este publicat de profesorul Iordan Ivanov dela Sofia, a prins rădăcini adânci în folklorul nostru. In unele versiuni populare, tema aceasta s'a contaminat cu zapisul lui Adam, căci în aceste versiuni, culese de Voronca și alții (v. *Cărțile pop., II*, p. 55), Dumnezeu trimite pe arhanghelul Mihail sau pe Sf. Ilie să reia dela Satan zapisul încheiat cu primul om. Legenda luptei lui Satanail cu trimeșii Domnului pentru podoabele cerului este sursa unuia din cele mai frumoase cicluri de colinde populare « prada în raiu » în care se întâlnesc la olaltă gradația povestirii, mișcarea dramatică și frumusețea imaginilor. (v. *Cărțile pop., II*, p. 37).

A treia legendă bogomilică este o detaliere a unui fragment din Evanghelia lui Matei (cap. IV, versetul 1—12), în care se povestește disputa Mântuitorului cu Satana în pustie. Satana, văzând că, cu toate străduințele sale, nu izbutește să isgonească pe Mântuitor de pe pământ, se retrage pe un munte vecin și se pregătește de luptă. Domnul învălue muntele într'un nour negru; îngerii prind pe Satana și-l spânzură de toarta

Mântuitorul distruge cărămida pe care se afla scris zapisul lui Adam cu Satana. Frescă din Mănăstirea Cozia.

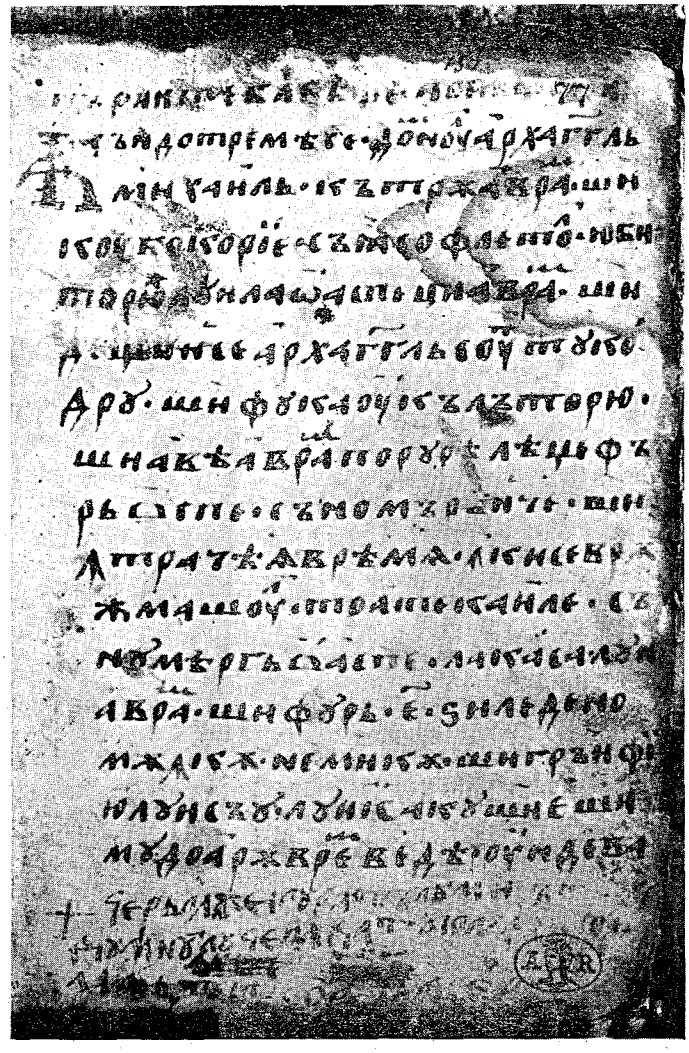

Codex Sturdzanus. Pagină cuprinzând « Moartea Patriarhului Avraam », scrisă de Popa Grigore.

cerului. În cele din urmă, Satana prefăcându-se pocăit, este iertat, dar, ajuns pe pământ, intră în inima Caiafei și provoacă răstignirea Domnului, care o primește pentru a împlini Scripturile și a mântui omenirea. Textul se păstrează într'un manuscris al Academiei Române din secolul al XVIII-lea. Ne-a venit din literatura bulgară, unde textul era cunoscut din secolul al XIV-lea. La rândul lor Bulgarii l-au primit din Bizanț, unde apare încă din veacul al XII-lea.

La atât se reduce literatura cu nuanță bogomilică în literatura scrisă românească.

In literatura orală a poporului, circulă azi un ciclu însemnat de legende în care se vede concepția dualistă a lumii, antagonismul dintre cele două mari puteri: Dumnezeu și Satana — Dumnezeu creator al vietăților bune (calul boul, oaia, albina), Satana creator al celor rele (viespea, liliacul, șarpele). Exceptând una singură în care cei doi creatori apar alături ca urzitori ai omului — Satana plămădind trupul din lut, Dumnezeu hărăzindu-i sufletul — legendă care ne este atestată ca autentic bogomilică de către călugărul bizantin, contimporan cu secta, Euthimie Zygabenos, multe din celelalte au putut pătrunde la noi, precum am arătat în altă parte [1], nu numai din Sudul Dunării, ci și din Iran, prin coloniile iraniene din Sudul Rusiei.

[1] *Cărțile populare*, I, p. 35—42.

CODEX STURDZANUS

Textele din Codex Sturdzanus însă nu au nimic comun cu bogomilismul. Pentru întâiași dată în *Studii bizantino-române*, D. Russo a arătat că textul numit de Hașdeu *Cugetări în ora morții* și în care el vedea o creațiune originală românească, de caracter bogomilic, nu este originală, ci este o întrețesere de fragmente luate din *Dioptra lui Filip Solitariul*, din *Evhologiu* și din *Viața Sf. Vasile cel Nou*.

Mergând pe drumul deschis de Russo, am arătat în 1929, în *Cărțile populare în literatura românească*, I, pag. 43—48 și mai ales 68, 73—75, 94—97, că nu se poate stabili nicio legătură nici între celelalte legende religioase din Codex Sturdzanus, Codex Martianus și Codex Todorescu și între mișcarea bogomilică, pentru două motive destul de simple: 1. Textele apocrife din Codex Sturdzanus apar în literaturile creștine — siriacă, bizantină și coptă — cu 4—5 secole înainte de ivirea bogomilismului în Balcani, și al 2-lea, că ele cuprind idei ce vin în contradicție flagrantă cu doctrina Bogomililor, așa cum o cunoaștem din expunerea călugărului bizantin contimporan, Euthimie Zygabenos. Așa de pildă, Bogomilii, ca și Albigensii, nu admiteau învierea trupului pe care îl considerau ca operă a Satanei, deosebindu-se în această privință de biserica ortodoxă, care crede că în ziua judecății din urmă, sufletele vor învia în trupurile pe care le-au părăsit. In Apocalipsul lui Pavel este un pasaj în care, după ce se povestește că îngerii iau sufletul omului drept din trup, se întorc și-i spun: « Suflete, cunoașteți trupul tău de unde ai ieșit, că iară te vei întoarce în trupul tău la ziua de înviere ». Bogomilii disprețuiau crucea; în legendele din Codex Sturdzanus sunt pasagii din care reiese veneratia pentru crucea pe care a fost răstignit Mântuitorul. Bogomilii respingeau împărtășania cu pâine și vin, pe care o considerau ca un sacrificiu adus demonilor. In Călătoria Maicii Domnului la iad, această taină a euharistiei este învăluită într'o aureolă divină. Bogomilii propovăduiau dogma celibatului; în *Călătorie* nu numai că nu este combătută căsătoria, dar ea este admisă chiar pentru preoți.

Renunțând dar la clasarea făcută de Hașdeu în texte bogomilice și măhăcene, vom împărți scrierile din Codex Sturdzanus după cuprinsul lor în două grupe: 1. literatură apocrifă apocaliptică, care, în numele Apostolilor sau al Sf. Fecioare, ne desvălue într'o formă plină de simboluri, tainele lumii de dincolo de moarte și 2. legende hagiografice. Acestea, într'o lumină de miracol, ne povestesc viața supra-omenească a marilor iluminați, care și-au sacrificat viața pentru triumful creștinismului precum și marilor asceți, care și-au mortificat trupul pentru a-și mântui sufletul.

Ciclul legendelor apocaliptice este reprezentat în Codicele Sturdzan prin următoarele trei texte: *Apocalipsul Apostolului Pavel*, *Călătoria Maicii Domnului la iad* și *Moartea lui Avraam*. La acestea s'ar putea adăuga, prin caracterul ei, și *Epistolia Domnului nostru Iisus Christos* sau *Legenda Duminicii*.

Apocalipsul Apostolului Pavel a fost plăsmuit prin veacul al IV-lea d. Ch. cu intenția de a lămuri pasajul obscur din scrisoarea a II-a a Apostolului, în care acesta, povestind celebra viziune pe care a avut-o în Valea Damascului și care l-a convertit din cel mai înverșunat vrăjmaș al creștinilor în cel mai zelos apostol, spune textual că a fost răpit la al treilea cer și a auzit și văzut lucruri pe care niciun om nu le-a auzit și nu le-a văzut. De fapt, tendința apocalipsului este să pună în relief contrastul dintre grădinile raiului cu cetatea de pietre scumpe și mărgăritare de o parte și dintre veșnicul întuneric al infernului, unde se muncesc în râuri de foc cei păcătoși, de altă parte.

Acest apocalips a avut mai puțină răspândire în literatura veche românească, deoarece versiunea lui derivă după un text

sârbesc mutilat, care fusese tipărit la începutul secolului al XVI-lea la Veneția, de tipograful sârb Božidar Vuković.

Călătoria Maicii Domnului la iad, copiată în Codicele Sturdzan pe la 1580, stărueşte asupra chinurilor din infern, unde diferitele grupe de păcătoşi se sbat, ca şi în infernul lui Dante, în chinuri din ce în ce mai grele cu cât Sf. Fecioară intră mai adânc în împărăția întunerecului.

A treia legendă, *Moartea lui Avraam*, după ce ne descrie bunătatea lui Avraam, care nu se aşează niciodată la masă fără oaspeți, ne povesteşte împrejurările în care Patriarhul a văzut tainele cereşti. Ieşind odată cu fiul său Isac să caute un oaspe pentru masă, întâlnesc sub poalele unui munte un călător obosit pe care îl aduc în casa lor. Peste noapte, Isac are un vis revelator, şi atunci străinul, care nu era altul decât îngerul Domnului, se destăinue lui Avraam, spunându-i că e trimis de Domnul să-i ridice sufletul. După cererea stăruitoare a luiAvraam îngerul, îngăduindu-i să mai trăiască încă, îl ridică pe un car de foc la cer, unde Patriarhul vede, în pragul raiului, masa de judecată a lui Sit, calea îngustă care duce spre raiu, calea largă care duce spre iad şi alte taine divine.

Versiunea din Codex Sturdzanus se încheie aci, dar alte versiuni, traduse din greceşte, la sfârşitul secolului al XVII-lea sau începutul secolului al XVIII-lea, ne povestesc cum Patriarhul, scoborît pe pământ nu se mai îndură să se despartă de ai săi. Dumnezeu trimite atunci moartea, care dându-i să bea din paharul ei, Avraam îşi dă sufletul, pe care un cor de îngeri îl duc spre cer.

In afară de aceste trei apocalipse, care desvăluie tainele lumii de dincolo de moarte, cu contrastul dintre paradis şi infern, a mai circulat în vechea literatură românească un al patrulea apocalips, care destăinuia maselor populare tainele judecății din urmă. Este *Apocalipsul Sfântului Ioan Bogoslovul*, descoperit de regretatul N. Drăganu, într'un codice din veacul al XVI-lea, şi pe care l-am găsit apoi şi într'o serie de manuscrise din biblioteca Academiei Române. Textul nu se poate identifica însă, după cum credea Drăganu, cu textul bogomilic descoperit în arhivele inchiziției din Carcassone — oraş în Sudul Franței — unde fusese pe vremuri un important centru al ereziei albigense. Dimpotrivă, în forma în care îl avem în literatura noastră, el are concepții ortodoxe: venerarea profeților, adorarea crucii, ideea că, la ziua judecății din urmă, oamenii vor învia cu trupul. Textul povesteşte, după cum arată titlul, cum Apostolul, urcându-se în muntele Tavorului, se roagă Domnului să destăinue cele ce vor fi în ziua judecății din urmă. Intr'o lumină orbitoare, Mântuitorul, deschizând cerul, îi arată lucrurile simbolice — o carte pecetluită cu 7 peceți — şi îi destăinuie sensul lor şi zilele de agonie ale lumii, când va veni Antihrist pe pământ să amăgească omenirea, când îngerii vor aprinde pământul şi când toate cele trecătoare se vor mistui.

La literatura apocalipselor apocrife se poate adăuga şi *Legenda Duminicii* sau *Epistolia Domnului nostru Isus Christos*, care se păstrează în Codex Sturdzanus. E vorba de o piatră căzută din cer, mică la vedere, dar aşa de grea că nimeni nu o putea ridica. Abia după ce Patriarhul Ierusalimului şi soborul de preoți s'au rugat trei zile, piatra s'a deschis şi în ea s'a găsit scrisoarea Domnului, sfătuind omenirea să serbeze Duminica şi amenințând cu cele mai grele pedepse cereşti pe cei cari vor nesocoti Duminica şi vor călca legea Domnului.

Cum era de aşteptat, această literatură, răspândită de preoți în masele credincioşilor de pe vremuri, a avut un adânc răsunet în păturile populare. Cu deosebire Călătoria Maicii Domnului la Iad şi Legenda Duminicii, care se citesc şi azi cu evlavie în lumea satelor şi sunt socotite ca amulete, aducătoare de noroc şi păzitoare de primejdii, au împrumutat materiale pentru ciclul colindelor religioase. Scena muncilor din iad din pridvorurile

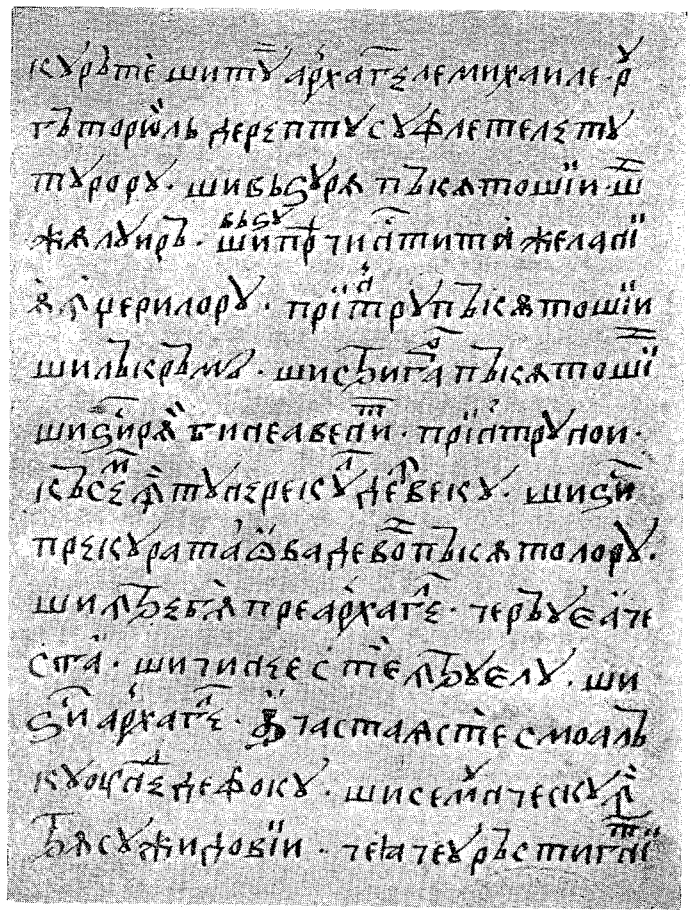

Codex Sturdzanus. Pagină cuprinzând un fragment din Călătoria Maicii Domnului la iad, scrisă pe un anonim (vezi mai sus pag. 66)

multor biserici de sate este zugrăvită adesea cu elemente care amintesc Călătoria. Nu mai puțin norocos a fost, în ceea ce priveşte influența asupra poporului, Apocalipsul apocrif al Sfântului Ioan Bogoslovul. Mai tot ciclul credințelor populare despre sfârşitul lumii, cu mitul lui Antihrist, cu lupta lui pentru a amăgi omenirea, cu victoria asupra lui Enoh şi Ilie, cu focul care va mistui pământul pleacă dela acest apocrif şi dela o altă carte, intrată mai târziu în literatura noastră din literatură rusească, pe la jumătatea sec. al XVIII-lea: *Semnele venirii lui Antihrist*.

BIBLIOGRAFIE. Despre literatura apocrifă s'a scris foarte mult în timpurile din urmă. Lămuriri suficiente şi o bibliografie bogată la N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I, p. 22—23, Bucureşti, 1929 (ed. Casa Şcoalelor).

Doctrina Bogomililor a fost expusă de un călugăr învățat, Evtimie Zigabenos, contimporan cu Alexe Comnenul, împăratul care a deslănțuit prigoana împotriva ereziei din Bizanț. El pretinde că a ascultat, ascuns în spatele tronului, convorbirea dintre împăratul bizantin şi în medicul Vasilie, căpetenia Bogomililor care, în urma acestei convorbiri, a fost ars pe rug, împreună cu cei 12 apostoli ai săi. Opera lui Zygabenos se numeşte *Panoplia Dogmatica* (*Πανοπλία Δογματική*). Este o operă de dogmatică în care se expun doctrinele sectelor care minau creştinismul pentru ca apoi să fie combatute punct cu punct. Textul grecesc a fost publicat pentru întâiaş dată la Târgoviște în 1710 (de frica Turcilor s'a scos capitolul privitor la Sarasini). Textul grecesc întreg a fost publicat de Migne în *Patologiae cursus completus. Series gradeca posterior*, Tom CXXX. Capitolul despre Bogomili republicat de G. Ficker, *Die Phundagiaten*, Leipzig, 1908, după un ms. din Bibl. Universității din Utrecht.

Pentru Bogomilii din Bulgaria avem un izvor contemporan în cele 13 cuvântări ale Prezbiterului Cozma, îndreptate împotriva ereticilor. Aceste cuvântări au fost editate în timpul din urmă de un învățat rus: M. Popruženko, Св. козмы пресвитера слово на еретики, Petersburg, 1907. O traducere în limba română a dat Alex. Iordan. *Isvoare bogomilice. Predica presbiterului Cosma*, Bucureşti, 1938.

Un sinodic al țarului Boril, care a început persecuția Bogomililor în Bulgaria, tradus din greceşte în anul 1211, după ce secta a fost distrusă, pentru a stabili normele credinței pravoslavnice, cuprinde adaose interesante, dintre care unele privesc erezia bogomilică. Sinodicul a fost publicat şi el în Синодник царя Борила Sofia, 1928.

Un al patrulea izvor ni-l procură Patriarhul Eftimie din secolul al XIV-lea. Acesta, într'o biografie a episcopului Ilarion din Moglena (o dieceză din Bulgaria, unde erau numeroşi Bogomili), a înserat şi discuțiile pe care episcopul Ilarion le-a avut cu ereticii. Biografia a fost publicată de E. Kaluzniacki, *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius*, Wien, 1901, p. 27—58.

In sfârşit, un alt izvor, pentru cunoaşterea bogomilismului, este o operă a Episcopului Ioan Torquemada. Acesta fusese însărcinat de Papa Sixt să convertească la catolicism resturile Bogomililor din Bosnia. In acest scop, el a întocmit în anul 1461, un « *Symbolum veritatum fidei romanae ecclesiae* », în care se enumăra 15 puncte ale ereziei maniheice, pentru a fi apoi combătute din punct de vedere catolic. Simbolul a fost publicat de Fr. Racki în *Starine*, XIV (1882), p. 1 şi urm., Zagreb.

Un studiu important pe baza tuturor izvoarelor în literatura bulgară este al prof. Iordan Ivanov, Богомилски книги и легенди (Cărți şi legende bogomilice), publicat de Academia bulgară în 1925, Sofia.

TEXTE: *Legenda lui Adam şi Eva* a fost publicată de Dr. M. Gaster după un manuscris dela începutul secolului al XVII-lea (circa 1600—1625), în *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie*, I (1883), p. 78—80 şi reprodus în *Chrestomație română*, I, p. 63—65.

In legătură cu această legendă stă şi textul versificat: Cântecul lui Adam pentru care vezi mai pe larg *Cărțile populare în literatura românească*, I, p. 55 şi urm.

Pentru *Lupta arhanghelului Mihail cu Satanail* şi *Disputa lui Isus cu Satanı* vezi pe larg N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească* II (Fundațiunea pentru literatură şi artă Regele Carol II), Bucureşti 1938 p. 34—37; 85—87.

In literatura orală a poporului nostru se găsesc însă numeroase legende cu caracter bogomilic pentru care vezi mai pe larg I. A. Candrea, *Iarba fiarelor*, Bucureşti, Cultura Națională, 1928, p. 59—67 şi N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I, p. 35 - 42.

Textele apocrife din Codex Sturdzanus (Apocalipsul Apostolului Pavel, Călătoria Maicii Domnului la iad, Moartea lui Avraam, Legenda Duminicei, Legenda Sf. Sisinie), precum şi legenda hagiografică a Sf. Vineri au fost publicate de B. P. Hașdeu, în *Cuvente den bătrâni*, vol. II.

Alte versiuni din *Apocalipsul Apostolului Pavel, Apocalipsul Maicii Domnului* au fost publicate de N. Drăganu, *Două manuscripte vechi: Codicele Todorescu şi Codicele Marțian*, Bucureşti (Academia Română), p. 200 şi urm.

O altă versiune cu rotacism (reprodusă în facsimil), N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. IV, *Cavalerii*, p. 114—115. Nu este însă din secolul XV. Cf. N. Drăganu, *Dacoromania*, IX, 1936—1938, p. 219—224.

O versiune desvoltată din *Moartea lui Avraam* a fost publicată de Dr. M. Gaster în *The Transactions of the Society of Biblical Archaeology*, IX (1887), p. 195—199, text românesc şi traducere engleză după un manuscris din 1750.

Textul Apocalipsului lui *Ioan Bogoslovul* a fost publicat de N. Drăganu, *Două manuscripte: Codicele Todorescu şi Codicele Marțian*, p. 229.

Pentru alte manuscrise inedite din colecția Academiei Române precum şi pentru texte slave publicate de N. Tihonravov, A. Pypin, I. Porfiriev şi alții şi pentru prototipe grecești a se vedea *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I, la capitolele respective.

STUDII. O expunere detailată pentru domeniul românesc, cu o bibliografie mai completă se găseşte în studiul meu, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I, *Epoca influenței sud-slave*, p. 24—34, Bucureşti, 1929, unde este studiată şi întreaga literatură apocrifă.

LITERATURA HAGIOGRAFICĂ

Deşi curentele reformiste erau împotriva cultului sfinților — ne reamintim de prefața Cazaniei lui Coresi: « sfinții morți nu ascultă rugăciunea noastră » — totuşi preoții români din părțile ardelenești au tradus, de timpuriu, şi au pus în circulație şi câteva vieți de sfinți, care alcătuesc un capitol interesant în literatura noastră veche: legendele hagiografice.

Literatura aceasta fusese alcătuită în vremurile de adânc misticism ale evului mediu, când cultul sfinților luase un avânt aşa de puternic, încât drumurile care duceau către centrele în care se păstrau moaştele sfinților — numite în documentele timpului *strata publica peregrinorum* — erau înțesate de alaiuri lungi de pelerini, porniți din toate părțile lumii creştine. Pentru a satisface curiozitatea pioasă a mulțimilor, care veniseră pe drumuri prăfuite din adânci depărtări, avide de a cunoaşte viața şi minunile sfinților, al căror sprijin îl cereau, cărturarii din jurul sanctuarului în care se păstrau moaştele lor, au alcătuit legendele hagiografice.

In plăsmuirea acestor legende, autorii lor s'au servit de materialul pus la îndemână de tradiția populară care pleca, firesc, de la povestirile martorilor contemporani cu sfântul; dar acestea transmise din generație în generație, fuseseră în mod inconştient prelucrate — cum de altfel se petrec lucrurile şi azi sub ochii noştri — de imaginația populară: cadrul istoric şi geografic în care se desfăşurase viața reală a sfântului fusese şters, iar în locul lui fantezia creatoare a poporului, folosindu-se de străvechile legende populare, a creat tipul generic al sfântului, în care latura miraculoasă a vieții fusese accentuată şi subordonată unei concepții a parte.

In elaborarea elementului miraculos din legendele populare, hagiografii au fost influențați de curentele filosofice ale timpului şi, în primul rând, de mistica neoplatoniciană. Aceasta susținea că în timpul extasului religios, sufletul omului se poate desprinde de materialitatea trupului şi că pătruns de divinitate, stă mai presus de legile naturii, pe care le înfruntă. Pentru hagiograf, sfântul este campionul lui Dumnezeu pe pământ în lupta contra păgânismului şi a ispitelor acestei lumi trecătoare, cu care Duhul Răului caută să primejduiască mântuirea omenirii. In ceasurile de tortură, ei se confundă în sufletul lor cu Mântuitorul, care radiază în jurul lor nimbul sfinteniei. Acest nimb al sfinteniei creează în jurul mucenicilor un fel de pavăză invizibilă care destramă puterea legilor fizice ale naturii şi înalță sufletul şi trupul celui prigonit de vrăjmaşii Mântuitorului, dincolo de granițele naturii materiale. De aceea, când se scoboară în arenă, unde se dau drumul fiarelor sălbatece, acestea nu se reped la ei. Torturile cele mai groaznice nu-şi mai pot produce efectul, fiindcă trupul sfântului, ocrotit prin harul divin, este imun: săgețile nu-l străpung, flăcările nu-l mistuie, otrava nu-l distruge, până în clipa când Mântuitorul îi primeşte sufletul, oferindu-i cununa de martir.

In afară de ciclul acesta al marilor martiri, care şi-au dat viața pentru izbânda ideii creştine, literatura hagiografică mai cuprinde un alt ciclu mare de legende, acel în care se proslăveşte viața marilor asceți. Se ştie că în veacul al IV-lea, după ce Constantin cel Mare a admis creştinismul în imperiul său, prigonirea creştinilor a încetat şi, cu aceasta, s'a încheiat şi epoca martirilor. Admirația lumii creştine începe să fie atrasă atunci către o altă formă a eroismului mistic: asceții. Aceştia — oameni simpli ori cărturari versați în filosofia timpului sau chiar mari împărați bizantini — în misticismul lor fanatic, se lepădau de toate bunurile vieții pământeşti şi, departe de valurile sgomotoase ale lumii, în văgăunile munților sau în pustiuri, duceau o viață aspră de absitență, mortificându-şi trupul pentru a obține harul mântuirii divine. Admirând credința lor înflăcărată, biserica i-a trecut şi pe ei în rândul sfinților.

Din literatura secolului al XVI-lea şi începutul celui de al XVII-lea au ajuns până la noi şi trei legende hagiografice: legenda Sf. Vineri, a Sf. Sisinie şi a Sf. Alexie — primele două în Codex Sturdzanus, cea de a treia într'un codice găsit la Cohalm, de d-l Ilie Bărbulescu, fost profesor la Universitatea din Iaşi.

Legenda Sf. Vineri este o legendă de martiră în care ni se povesteşte cum sfânta, pornind în lume să propovăduiască învățăturile evangheliei, a fost legată pe cruce şi osândită să fie arsă de vie, cum a fost mântuită de un înger; cum apoi a scăpat neatinsă dintr'un cazan cu smoală clocotindă şi cum, în cele din urmă, un împărat păgân i-a tăiat capul. Legenda aceasta s'a resfrânt în colindele religioase şi în descântece:

Cine poate spune *povestea Sfintei Vineri*
S'o zîcă
Joi sara de două ori
Vineri dimineața de trii ori,

Că l-oiu scoate din lăcuri,
Din păcuri,
Și l-oi duce
Une-o hi mesă 'ntinsă,
Făclii aprinsă,
Isvoarăle reci și fântăni curate.

Cărțile populare I, p. 161

grăește un descântec din Hunedioara. Partea finală a legendei, în care Sfânta se roagă lui Dumnezeu să ia în paza lui pe cei ce-i cinstesc ziua și să blesteme pe cei ce nu i-o cinstesc, este obârșia unui întins cerc de superstiții populare privitoare la interdicția de a munci Vinerea: — « Vinerea nu se face leșie, nici se toarce, nici se coasă, nici cămăși se spală, că e rău de pățit »— și la o mulțime de păținii ale celor ce n'au respectat ziua sfintei.

Legenda Sf. Sisinie este un vechiu descântec, desprins din ciclul formulelor magice ale vechei Asirii, care a fost prelucrat în legendă hagiografică în Egiptul elenistic — unde s'a descoperit acum 30 de ani, de către un arheolog francez, cea mai veche formă a legendei, zugrăvită pe frescele unei mănăstiri creștine de pe la anii 400. Este o poveste sumbră despre sfântul care, luându-se pe urmele Diavolului, fiindcă răpise din leagăn copiii surorii sale, îl găsește, după spusele măslinului pe care-l binecuvântează, în fundul mării și, după ce-l silește să restitue copiii, îl bate cu buzduganul ca să-și spună numele și formele în care se preface când răpește copiii. Se știe că, după concepțiile populare, Duhul rău se poate preface în tot felul de vietăți și că, în fiecare din aceste metamorfoze ale sale, el poartă câte un nume special. Cine cunoaște numele și-l pronunță sau îl scrie, are pe Diavol în puterea lui. De aceea legenda scrisă se întrebuințează și azi mai ales în satele din Bucovina și Moldova, ca amulet de către lehuze și noii născuți, împotriva influenței nefaste a Diavolului. Dacă nu se ia această precauție, atunci se poate întâmpla ca copilul să se îmbolnăvească de *samcă* (un nume pe care-l poartă Diavolul în această legendă) și atunci pentru a-l tămădui se recurge la descântece numite *« de samcă »*. Un descântec asemănător, scris pe foi de plumb, în limba slavă, cu particularități fonetice sârbești din sec. XIII, a fost descoperit la noi în niște săpături făcute la Turnu-Severin, de d-l C. Bărcăcilă.

Cea mai interesantă legendă hagiografică este însă a *Sf. Alexie*, a cărui duioșie a ispitit din veacul al XI-lea și condeiul unui truver francez.

Sf. Alexie, fiul unui nobil roman, își părăsește soția în noaptea nunții și, ducându-se la țărmul mării, se îmbarcă pe o corabie care-l duce în limanurile Capadochiei. Aci, în tovărășia unui sihastru, pleacă spre Edesa, unde se păstra icoana nefăcută de mâini omenești, pe care Mântuitorul o trimisese lui Avgar. Își împarte averea săracilor și, devenit mai sărac decât cel mai sărac cerșetor, își petrece vremea în umilință și rugă, la ușa bisericii. Servitorii tatălui său, trimiși în lume pe urmele lui, trec pe lângă el, fără să-l recunoască. Soția și părinții rămân desnădăjduiți. Trec astfel 17 ani, până când, într'o noapte, Sf. Fecioară se arată în vis unuia dintre preoți, cerându-i să aducă în biserică pe « omul lui Dumnezeu ». Alexe este astfel descoperit; vestea despre sfințenia lui se răspândește în toată țara. Dar el se face nevăzut, pleacă spre țărmul mării și se îmbarcă pe o corabie, care, surprinsă de furtună, îl aduce în limanurile copilăriei sale. Rătăcind pe străzile Romei, întâlnește pe tatăl său, care nu-l recunoaște, dar care, în amintirea fiului său, pe care îl credea pierdut, îi dă adăpost în casa sa. Acolo trăiește 17 ani, sub scara tatălui, fără să se destăinue nimănui, nici părintelui, nici mamei, nici soției sale, care-i rămăsese credincioasă. Abia la sfârșitul vieții lui, printr'o minune dumnezească, se desvăluie misterul care-i acoperise viața.

Această legendă al cărui sâmbure îl formează o poveste siriacă din secolul al V-lea, prelucrată în Bizanț și mai târziu în Roma, a pătruns în literatura noastră dela sfârșitul secolului al XVI-lea sau începutul celui de al XVII-lea și a avut un răsunet deosebit în sufletul popular.

Sim. Florea Marian a cules un ciclu de legende în care vieața Sf. Alexie a fost prelucrată de imaginația populară, cu elemente felurite — unele venite din romanul lui Varlaam și Ioasaf, altele chiar burlești, împrumutate din ciclul lui Păcală.

BIBLIOGRAFIE. Texte. Legenda Sfintei Vineri: B. P. Hașdeu, *Cuvente den bătrâni*, II, p. 145—156, după versiunea lui Popa Grigore din Măhaciu din Codex Sturdzanus; o copie derivând din același prototip ca versiunea lui Popa Grigore la N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria Românilor*, XIII (1906) p. 53 -54, fragment aflat în scoarțele unei Psaltiri coresiene.

Legenda Sf. Sisinie din Codex Sturdzanus a fost publicată de B. P. Hașdeu în *Cuvente den bătrâni*, II, p. 284 -291 cu textul slavonesc în paralelă și cu o redacțiune modernă, tipărită la București în 1878 în josul paginei. Versiunea din Codex Strudzanus a fost retipărită și de Dr. M. Gaster în *Chrestomatie*, I, p. 6—7, alături de o versiune din 1779. Pentru o formulă de descântec slav în care e citat Sf. Sisinie săpată pe câteva foi de plumb din sec. XIII și găsită la Turnu-Severin cf. Lazăr I. Ciomu în *Revista istorică română*, 1938, vol. VIII, p. 210 -234 (cu studiu). Vieața Sfântului Alexe: Eufrosina Simionescu, *Codicele dela Cohalm*, Iași, 1924, p. 56—57; Dr. M. Gaster, *Revista pentru istorie arheologie și filologie*, II, 1884, p. 342 – 352 după un ms. din sec. XVIII și după versiunea Mitropolitului Dosoftei din Viețile Sfinților.

Pentru mai multe amănunte bibliografice de tipărituri, msse românești și izvoare N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, I, București, 1929 (ed. Casa Școalelor), p. 163, 153—155, 170—171.

STUDII. N. Cartojan, *opera citată*, capitolul XVII, *Legende hagiografice*, p. 137—171.

LITERATURA DIDACTICĂ

Trecerea dela literatura apocrifă la cea didactică era ușor de făcut, deoarece literatura didactică dela începutul culturii noastre era alcătuită din texte în care maximele, elementele rudimentare de științe naturale și precum și cele narative, legende și istorioare, sunt subordonate unor idei morale și religioase.

Literatura didactică este reprezentată în secolul al XVI-lea și începutul celui de al XVII-lea, în afară de Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie, despre care ne-am ocupat la locul său, prin două texte: unul venit din Egiptul elenistic prin vechiul Bizanț: *Fisiologul*, altul venit din literatura Italiei medievale: *Fiore di virtù*.

FISIOLOGUL. Fisiologul este o interesantă carte, alcătuită — după cum conchide Max Wellman într'un studiu recent — în secolul al IV-lea, poate în Egipt, sub influența curentelor neopitagoriciene și a altor curente mistice din Orient, care căutau să descopere calitățile oculte ale lucrurilor, avantajele magice și simbolurile lor religioase.

Este, de fapt, un fel de tratat de zoologie și de morală în același timp, în care animalele și păsările, după ce sunt descrise cu obiceiurile reale sau închipuite, sunt interpretate apoi ca simboluri ale unor idei morale și religioase.

In ciclul animalelor descrise de Fisiolog, se găsesc și animalele fantastice din miturile popoarelor vechi, ca de pildă: finixul, o pasăre ca păunul, cu capul de aur, care ar fi trăit pe lângă cetatea Heliopol. Acolo sta nouă ani pe cedrii Livanului, fără să se hrănească fiindcă — ne spune textul — era hrănit de Duhul sfânt. După nouă ani i se umpleau aripile de mireasmă și, auzind toaca preotului din cetate, intra cu el în biserică, se așeaza pe jertfelnic și se aprindea, mistuindu-se în cenușe, pentru ca apoi, a doua zi, preotul să o găsească renăscută și întinerită. Alte animale mitice din Fisiolog sunt vasiliscul, un fel de balaur cu privirea înveninată, care ucide dela distanță, sau gorgonia, un monstru cu chip de femeie și cu perii capului de balaur.

Pentru a ne face o idee de structura acestei curioase cărți, iată, de pildă, cum este descrisă gheonoaia sau ciocănitoarea:

« Gheonoaia sboară din copaciu în copaciu, scobind lemnul și ascultă cu urechea și dacă află lemnul tare și vârtos, ea fuge dela dânsul, iar unde află lemn slab și găunos, ea tot scobește și să sălăsuește într'însul; și acolo scoate și puii săi; și lăcuiește într'însul.

Așa și Diavolul: umblă din om în om, cercând cu vicleșugul său și dacă găsește om slab să sălășluiește într'însul, iar dacă-l găsește postind și rugându-se sau făcând milostenie, el fuge că nu-i place ».

După cum se vede descrierea păsării este urmată de interpretarea simbolică.

In felul acesta sunt descrise și interpretate în sensul unui simbol moral o mulțime de animale și păsări: pelicanul, care-și sfâșie pieptul pentru ca din sângele lui să-și hrănească puii, este interpretat ca un simbol al Mântuitorului, care s'a răstignit pe cruce, pentru ca prin sângele lui să mântuie omenirea de păcatul primitiv; porumbeii, care umblă totdeauna în stoluri, pentru ca să se ferească de șoim, sunt dați ca pildă creștinilor care trebue să se adune în cete la biserică spre a se feri de Diavol.

Fisiologul a fost alcătuit, după cum s'a spus, în Egipt, unde se încrucișa cultura elenistică cu cea iudaică și orientală și cu creștinismul. Din Egipt a pătruns în Bizanț și a intrat de timpuriu, poate din veacul al V-lea, în Occidentul latin — unde, sub numele de Bestiarii, a fost tradus și prelucrat în toate limbile romanice și germanice. Elementele fantastice, pe care le conținea, nu au izbit mentalitatea naivă a lumii medievale, lipsită de spiritul critic pe care ni-l dă astăzi progresul științelor exacte. De altfel, însuși Sf. Ieronim, traducătorul Bibliei în latinește, ne povestește într'una din scrisorile sale scena întâlnirii în pustiu a Sfântului Antoniu cu un satir, care ar fi cerut sfântului să se roage pentru el lui Dumnezeu.

Când asemenea naivități se găseau până și în scrierile Sfinților Părinți, nu trebue să ne mirăm că elementele din Fisiolog au pătruns în romanele courtois ale Franței medievale, ca, de pildă, în *Floire et Blanchefleur*, sau în operele truverilor ca Thibaud, contele Champagnei și regele Navariei, ori în ale istoricilor și naturaliștilor ca Jacques de Vitry ș. a. Bestiariile s'au bucurat astfel în evul mediu de o largă popularitate. Au inspirat până și arta căreia i-au împrumutat motive decorative pentru turnuri, pentru fațade, pentru portaluri, amvoane și vitraliurile domurilor precum și ornamentații pentru vignetele și inițialele manuscriselor.

Nu mai puțin răspândit a fost Fisiologul în literaturile balcanice.

Dela Bizantini, Fisiologul a călătorit mai departe la Slavii sud-dunăreni, unde a fost tradus în două epoci diferite: odată în epoca de aur a vechii literaturi bulgare, altădată mai târziu, în epoca de supremație a literaturii sârbești.

La noi, Fisiologul se pare că a pătruns de timpuriu; se cunosc până acum vreo șase manuscrise, dintre care cel mai vechiu a fost copiat în 1693, de Costea Dascălul, din biserica Șcheilor, din Brașov și a fost republicat, cu un studiu, de doamna Margareta Mociornița — Constantinescu în facsimile și transcriere latină. Toate aceste șase manuscrise descind din același prototip — mult mai vechiu, poate din secolul al XVI-lea sau începutul celui al XVII-lea, tradus la rândul său după o versiune sârbească.

Versiunea aceasta, tradusă din slavonește, este însă sumară; de aceea în epoca influenței grecești s'a făcut o nouă traducere după un text, mult mai complet, al lui Damaschin Studitul, arhiepiscopul Naupactei, venit la noi într'o tipăritură venețiană sau în manuscris, adus din muntele Athos. Nu știm cui se datorește această nouă traducere, dar, versiunea cea mai veche se păstrează într'un manuscris, copiat în anul 1774, de dascălul Duma și publicat de C. N. Mateescu în Calendarul și revista *Ioan Creangă* pe 1914 și 1915.

Fisiologul a fost destul de răspândit în literatura noastră veche. El a îmbogățit comoara tradițiilor populare cu legende despre animale și păsări, ca de pildă despre pelican sau despre amărâta turturică, acea duioasă istorioară despre pasărea, care, rămasă fără soț, nu se mai așează pe lemn verde, nici nu mai bea apă limpede. Această temă se găsește în Invățăturile lui Neagoe, în Evanghelia învățătoare dela Dealu, a fost culeasă în mai multe variante din gura poporului în Muntenia și Bucovina și a fost literalizată la începutul secolului trecut de Enăchiță Văcărescu (după liricul grec Psalidas) și de Asachi (Păsăruica stinghera). Un alt animal fantastic din Fisiolog, utilizat adesea ca motiv decorativ în miniaturile manuscriselor din mânăstiri și pomenit de multe ori de scriitorii noștri vechi, este *vasiliscul*, balaurul cu privirea fermecată, dar în același timp otrăvitoare. Stolnicul Constantin Cantacuzine, vorbind în *Istoria Țării Românești* de împărații romani din epoca decadenței, spune că erau « măi răi și mai cruzi decât fiarele... și decât *aspidele* și *vasilișcii cei otrăvitori și veninați* ». (ed. Iorga p. 85) Nicolae Filimon, în romanul său *Ciocoii vechi și noi*, descrie astfel belșugul din casa lui Dinu Păturică: « Vutcele și cafelele cele mai bune, ciubucele și narghilelele cele umplute cu parfumatul tutun al Siriei, ...și femeile cele cu ochii mai fermecători decât ai *vasiliscului*... » El a intrat și în creațiunea poetică a lui Eliade Rădulescu, care-l pomenește în oda sa, *La Schiller*:

Du sarcina, o suflet, du corpul după tine,
In sus pe calea strâmtă, cu filii, cu consoarte;
Te luptă cu Ananga, cu aspra neavere,
Cu limbile de șarpe, cu ochi de *vasilisc*.

Vasiliscul nu este aci, cum comentau într'o vreme autorii noștri de cărți didactice, « șopârla, care-și schimbă coloarea pielii, cameleonul », ci balaurul fantastic din Fisiolog, care are privirea așa de înveninată, încât ucide cu ea dela distanță.

FIORE DI VIRTÙ

Al doilea text cu caracter didactic al sec. XVI românesc are o origină italiană. Este *Fiore di virtù*, un mic tratat de morală, care a avut un puternic răsunet în literatura evului mediu. Nu numai că a fost pus sub teascul tiparului în Italia, curând după invenția tipografiei (în 1474), și a avut, în decurs de șase decenii, peste 40 de ediții, dar a colindat aproape prin toate literaturile Occidentului și a răzbătut și în Orient, fiind tradus în limbile sârbă, greacă, română, rusă, bulgară și armeană.

Acest succes așa de frumos se datorește bunului simț cu care autorul, călugărul benedictin Tommaso Gozzadini, din Bologna veacului al XII-lea, ținând seamă de gustul epocii sale, a îmbinat într'un tot armonic, materiale așa de disparate la prima vedere.

Cartea este alcătuită din 34 de capitole referitoare la virtuți și vicii, dar așezate simetric, astfel încât fiecare virtute să fie urmată de viciul contrar: dragostea — pizma; dreptatea — strâmbătatea; adevărul — minciuna.

Fiecare capitol la rândul său e format din patru secțiuni de materiale diferite, dar reunite între ele armonic, ca piesele unui mozaic. Prima secțiune o alcătuesc definițiile virtuților sau ale viciilor, care sunt în genere precise și clare. După definiție urmează în fiecare capitol — în conformitate cu gustul cititorilor din evul mediu, care căutau simboluri pentru ideile morale ale creștinismului în lumea materială — comparația virtuții sau a viciului cu un animal, precum: frica cu iepurele, bărbăția sufletului cu șoimul, îngâmfarea cu păunul, mânia cu ursul

Descrierea acestor animale, precum și a altora fantastice — ca de pildă vasiliscul sau leoncornul, ori pasărea calandrinon, cu puteri de tămăduire — toate cu obiceiurile lor, închipuite ori reale, au fost împrumutate de autorul acestui tratat de morală al evului mediu, din Fisiolog.

Compararea cu animalele din Fisiolog se continuă cu o serie de maxime, privitoare la virtuțile și viciile corespunzătoare, culese din scrierile biblice sau din filosofii păgâni, ori din scriitori medievali. Deși luate din izvoare disparate, ele sunt totuși alese cu gust, scurte, concise, plastice, spirituale chiar. De pildă:

« Casiodor: In ce chip buretele nu dă apă până nu-l storci, așa și scumpul nu dă nimănui nimică până nu-i iai cu sila.

Pythagora: Scumpul (avarul) este ca măgariul ce poartă povară altuia; așa și scumpul strânge avuție altora, iar el numai ce-i cu bănatul.

Varos au zis: Albina ține în gură mierea și în coadă acul cu fierea ».

Partea cea mai atractivă a cărții o alcătuește secțiunea a IV-a, ultima, care întregește predica privitoare la întărirea virtuților și înfrânarea viciilor printr'o istorioară morală, aleasă și ea din izvoare foarte variate, ca de pildă din romanele celebre ale timpului (ca *Romanul lui Alexandru cel Mare*), din *Gesta Romanorum*, din scrierile biblice sau din legendele hagiografice.

Amintesc aci legenda îngerului și a sihastrului, pe care a folosit-o Voltaire în romanul său *Zadig* și pe care a prelucrat-o la noi M. Sadoveanu în *Povestiri pentru copii (Pustnicul Ieronim)*. Este o legendă care a avut multă răspândire în evul mediu și care își are sursa ei îndepărtată în Orientul semitic. Reamintesc de asemeni duioasa legendă a Casiei și a prietenei sale Theodora cu împăratul bizantin și cu mărul de aur — un reflex al folklorului bizantin [1].

Fiore di Virtù a pătruns în literatura noastră pe trei căi, prin trei traduceri diferite.

Prima traducere s'a făcut în secolul al XVI-lea, direct din limba italiană, în Moldova. Oricât de curios ar părea la prima vedere un contact direct cu literatura italiană în secolul al XVI-lea, totuși lucrul nu este exclus, dacă ne gândim la legăturile țărilor noastre cu Italia și în primul rând cu Veneția, pe care documentele ce se descoper încă în zilele noastre ni le înfățișează într'o lumină din ce în ce mai interesantă: soliile lui Ștefan cel Mare în cetatea lagunelor, fiicele lui Petru Șchiopul măritate în Veneția cu greco-italieni, anii de studiu ai lui Mihnea în Veneția, sub îngrijirea mătușii sale Marioara Adorna Vallarga, ce stătea în mănăstirea de călugărițe din Murano. Nu este exclus ca în asemenea împrejurări un cărturar român din soliile sau din alaiurile princiare române, atras de celebritatea cărții, să fi încercat transpunerea ei în limba neamului său.

Traducerea românească, din nenorocire, s'a pierdut, dar se păstrează traducerea rusească, făcută după cea românească, într'o copie din veacul al XVIII-lea, care începe cu următorul titlu: « Cartea Floarea Virtuților și a viciilor *tradusă din limba italiană în valahă sau bogdăneasca* < moldovenească > de către *Gherman Valahul*, iar din valahă tradusă în slavă de Veniamin Ieromonahul Rusin, la anul 1592 ».

[1] A se vedea mai pe larg: N. Cartojan, *Fiore di virtù în literatura românească*, Acad. Rom. Mem. secț. lit. seria III, t. IV, mem. 2, București 1928 p. 9—13.

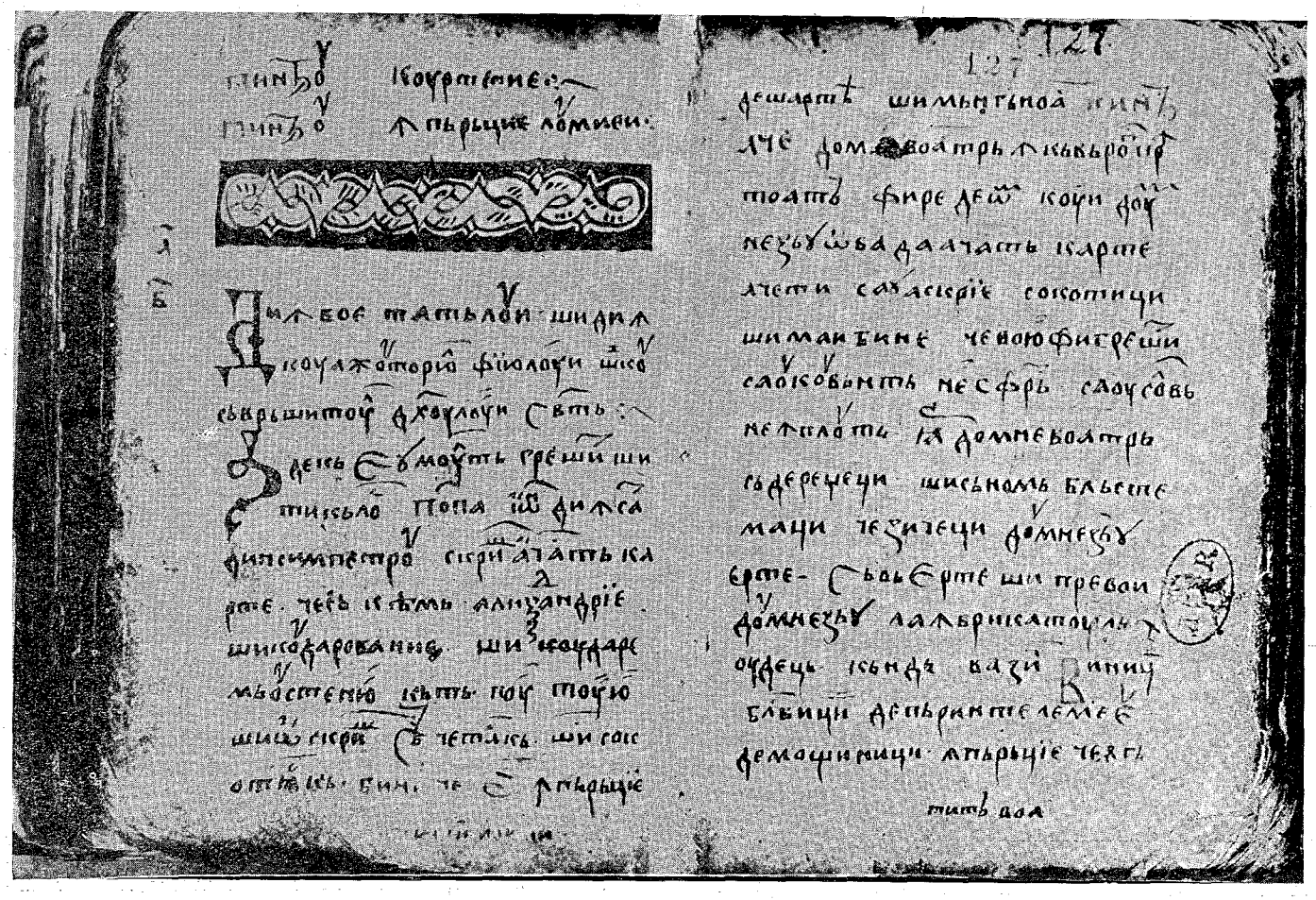

Codex Neagoeanus, copiat în anul 1620, de Popa Ion Românul, în Sânpetru. F. 124 v. — 127 r. cuprinzând nota copistului. Primele 2 rânduri de pe f. 126 v. cuprind sfârșitul din scara Florii Darurilor (Originalul în biblioteca Academiei Române, nr. 3821).

Această traducere rusească, păstrată în muzeul Rumjancov din Moscova și studiată de învățatul rus Istrin, ne dă, după cum se vede, o dată sigură la care a fost făcută traducerea rusească: 1592. Inainte de această dată, *Fiore di Virtù* circula deci în literatura noastră, tradusă direct din italiană de către Gherman Valahul.

A doua traducere s'a făcut după un intermediar sârbesc, care fusese la rândul său tradus din italiană în secolul al XIII-lea, pe țărmurile Croației. Intr'una din mânăstirile croate din insulele sau de pe țărmurile adriatice, în care se oficia serviciul divin în limba latină și care avea legături cu țărmurile vecine ale Italiei — și în primul rând cu Veneția — un călugăr croat a transpus în limba neamului său celebra carte de morală a evului mediu. De pe țărmurile croate, traducerea lui a călătorit mai departe în inima Serbiei și de aci a fost adusă la noi, unde a fost tradusă în limba românească, pe la jumătatea secolului al XVI-lea, în Ardeal. Această traducere s'a pierdut, dar ni s'a păstrat o copie făcută în 1620, de Popa Ioan Românul, în satul Sâmpietru din Hunedoara, în așa numitul *Codex Neagoeanus*.

Traducerea ardeleană era însă plină de lacune; de aceea către sfârșitul secolului al XVII-lea, în epoca de renaștere a sentimentului religios din vremea lui Antim Ivireanu și a lui Brâncoveanu, când clerul nostru a simțit nevoia de a pune în mâna poporului cărți de edificare morală, această carte a fost tradusă din nou.

Această a treia traducere a fost făcută după un text grecesc, care deriva după o versiune publicată în tipografiile grecești din Veneția. Această versiune fusese tradusă la rândul ei după un incunabil italian și publicată pentru întâiași dată la Veneția, în 1529, și retipărită continuu în cursul veacurilor al XVI-lea și al XVII-lea, sub titlul *Ἄνθος τῶν Χαρίτων*.

Una din aceste tipărituri grecești a ajuns până în mânăstirile grecești din muntele Athos, unde a găsit-o, în timpul pelerinajului său, unul din boierii lui Brâncoveanu, Paharnicul Constantin Sarachini, fiul unui doctor grec din Creța, ce se împământise la noi. Paharnicul Sarachini, ducându-se să se închine la muntele Athos, a dat peste această carte și, voind să aducă și el un prinos de recunoștință noei lui patrii, a îndemnat pe Ieromonahul Filoftei, un călugăr român atonit, care, întâmplător, se întorcea cu el în țară, s'o traducă în limba română.

Traducerea a fost tipărită la 1700, la mânăstirea Snagovului de către Ieromonahul Antim Ivireanu, viitorul mare Mitropolit. Cartea s'a răspândit repede în toate ținuturile românești, a fost multiplicată prin còpii manuscrise; și interesul pentru ea era încă destul de viu la începutul veacului al XIX-lea, când în 1807, parohul bisericii din Bolgarseghiul Brașovului, Ierei Ioan Ștefanovici, socotind că din vechea carte de morală «fiește care doftoria și nectarul poate suge... ca albina care sboară cu mare osteneală și sănătoasă înțelepciune peste câmpuri și livezi și grădini, din floare în floare, pentru a-și agonisi hrana», o tipărește din nou în tipografia fraților Constantin și Ion Boghici. Cartea a dat-o la lumină, după cum o spune însuși, după un exemplar tipărit la Snagov. Tipărirea aceasta a avut noroc, căci în anul următor 1808, se tipărește a doua ediție, de tipograful Friederich Herfurt; în 1814, se scoate a treia ediție la Sibiu, și în sfârșit, în 1864, o a patra ediție la București.

Cartea aceasta, care a fost citită 4 veacuri în literatura noastră, tradusă de cel puțin trei ori, copiată în toate ținuturile românești, tipărită apoi de cinci ori, nu putea dispare din circulație înainte de a lăsa în sufletul popular urmele ei. Elemente din ciclul asemănărilor cu animalele se găsesc împrăștiate în tradițiile populare privitoare la obiceiurile animalelor și pasărilor, după cum dovedește culegerea lui Sim. Fl. Marian, *Ornitologia populară română*. Istorioare morale ca *Fiul împăratului Theodosie* sau *Ingerul și Sihastrul*, aceasta din urmă prelucrată de M. Sadoveanu au fost culese din gura poporului de diferiți culegători de material folkloric, iar tezaurul proverbelor populare românești datorează și el o parte din sentințele sale acestei vechi antologii morale a benedictinului italian din veacul al XIII-lea.

Astfel maxima Sf. Isidor: «Găina pentru un ou face gălăgie de o aude vulpea» (din capitolul despre înălțare și îngâmfare) se găsește la Anton Pann, sub forma:

Găina când va oua
Aude o mahala;

iar în colecția manuscrisă a lui Iordache Golescu: «Găina pentru un ou, multă gălăgie face».

Maxima lui Varos: «Albina ține în gură mierea și în coadă acul» o găsim în manuscrisele lui Iordache Golescu: «Albina ține în gură mierea cea dulce și în coadă acul cel otrăvitor» și la Anton Pann în forma:

Albina în gură cu miere
Și 'n coadă acul cu fiere.

Maxima atribuită Sf. Augustin: «Leul nu se luptă cu furnicile, nici vulturul nu prinde muște» apare la Anton Pann sub forma:

Vulturul stă 'n loc și veghează,
Dar el muște nu vânează.

BIBLIOGRAFIE. *Fisiologul*: Manuscrisul cel mai vechiu, copiat în 1693, la Brașov de Costea Dascălul dela biserica Scheailor, a fost publicat în facsimile și transcriere latină, cu un studiu, de Marg. D. Mociornița, într'o publicație a Seminarului nostru, apărută sub titlul *Cercetări literare*, I, București, 1934 p.

Un alt manuscris din aceeași familie, copiat în 1777, de Andronache Bercheceanul, a fost publicat de Dr. M. Gaster, *Il Physiologus rumeno* în «*Archivio glottologico italiano*» (al lui Ascoli), anul X (1886), p. 273—304, în text românesc cu caractere latine și în traducere italiană, făcută de Pietro Merlo.

O altă versiune, tradusă din greceşte sub titlul: *Oarecare cuuoştinţe dela filosofii vechi pentru firea şi obiceiurile năravurilor oarecăror jivini adunate de Preaînţeleptul întru arhierei Damaschin Studitul*, a fost publicată, după o copie făcută în anul 1774, de Dascălul Duma din Brașov, de C. N. Mateescu în *Calendarul revistei Ion Creangă* pe 1914 și în revista de folklor *Ion Creangă*, VII (1914) și VIII (1915). Pentru originalul grecesc a lui Damaschin Studitul vezi Legrand în *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France*, VII, p. 157 și urm. Pentru raporturile versiunilor românești a se vedea și Marg. D. Mociornița în studiul amintit mai sus.

STUDII pentru Fisiolog mai pe larg: N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I, p. 188—194. Bibliografia la p. 193—194, la care e de adăogat acum: Max Wellmann, *Der Physiologus. Eine religionsgeschichtlich naturwissenschaftliche Untersuchung*. Philologus Supplementband XXII, Heft 1. Leipzig, 1930.

Fiore di Virtù: Textul din Codex Negoeanus n'a fost publicat până acum în întregime. Câteva capitole publicate în mod critic cu un studiu asupra originalului italian și asupra răspândirii lui în literaturile balcanice și în cea română: N. Cartojan, *Fiore di Virtù în literatura românească* în Analele Academiei Române, Memoriile secțiunii literare, seria III, tom. IV, memoriul 2, București, 1928. Un rezumat în limba franceză al acestui studiu am dat în *Archivum romanicum* vol. XII (1928) p. 501—514: *Fiore di Virtù dans la littérature roumaine*. A se vedea și *Cărțile populare în literatura românească*, I, p. 195—208, unde se dă și o bibliografie completă.

LITERATURA DE PREVESTIRE

Inainte de a trece la romanul popular, ne oprim puțin, pentru a avea o icoană completă a culturii românești din epoca de care ne ocupăm aci, asupra unor texte, care au avut în trecut o largă circulație în toate păturile societății românești și care formează și azi lectura favorită a claselor populare. Este un gen de literatură care reprezintă prelungirea în creștinism a unor străvechi superstiții din lumea antică: cărțile de prevestire.

Această literatură își are sursele ei îndepărtate în credințele astrale ale vechilor Caldeeni și Asirieni. Se știe că preoții Asiriei și Caldeei au aflat pe cer zodiile pe care le considerau

ca divinități, au stabilit semnele zodiacale și, pornind dela concepția că este o strânsă legătură între mișcarea astrelor și tulburările naturii pe fața pământului pe de o parte și între desfășurarea vieții omenești, pe de altă parte, au încercat, printr'o bogată literatură astrală, să descopere aceste raporturi, precizând după mișcările cosmice și după fenomenele naturii soarta omenirii.

In săpăturile făcute în vremurile noastre, în Asia Mică, pe ruinele vechei Ninive, s'au descoperit o sumedenie de tablete cuneiforme, scrise multe din porunca regelui Sagon I, cu preziceri astrale, ca de pildă: « Când constelația ursei se întoarce, nenorocire peste întreaga țară ».

Din Asiria și Caldeea, asemenea literatură s'a răspândit în Egiptul elenistic și de acolo a trecut în Bizanț, unde a avut un rol important în elaborarea ultimelor curente ale filosofiei eline, în special asupra neoplatonismului. Mai târziu, când Roma ajunge o putere mondială, și-și întinde stăpânirea în Orient, din Grecia și din Asia Mică astrologia se înfiltrează în Italia și se răspândește, cu timpul, în toate straturile sociale.

Credințele acestea supersițioase despre influența astrelor asupra vieții omenești prinsese rădăcini atât de adânci, în imperiul roman, încât împărații creștini au deschis lupta împotriva acestui gen de literatură, poruncind arderea cărților de astrologie. Alături de împărați, s'au ridicat marii părinți ai bisericii, ca de exemplu Sfântul Ioan Hrisostomul, care într'o omilie intitulată *Pentru mincinoșii prooroci și cei fără Dumnezeu eretici*, omilie care a fost tradusă în limba românească de Radu Greceanu, cronicarul lui Constantin Brâncoveanu, — spune: « Ce creștini sunt aceia care păzesc basmele jidovești și elinești și ursitorile și vrăjile și *astrologiile și obriciri de zile și de luni și de ani și Trepetnice* ».

Lupta deschisă de biserică a contribuit ca, în indicele de cărți oprite de a fi citite de credincioși, să se treacă de timpuriu, alături de literatura apocrifă, și literatura astrologică. Din indice, dispozițiile împotriva cărților astrologice au trecut în pravilele de legi, care au fost traduse și în literatura noastră. De exemplu, în Pravila tradusă de Eustratie Logofătul și tipărită pe vremea lui Vasile Lupu în 1644, se spune într'un loc:

« Cei ce caută în stele sau fac alte meșteșuguri să cunoască mișcarea lucrurilor neștiute; ...așijderea ceiace-și socotesc zua întru care s'au născutŭ și zicŭ c'au fostŭ bună sau rĭa și aceștia să aibă canon cinci ani ».

La noi această literatură a venit din Bizanț, prin mijlocirea Slavilor meridionali, și este reprezentată la începutul secolului al XVII-lea, prin următoarele texte:

Rojdanicul sau *Zodiacul* este un text care prezice viitorul copilului după luna sau zodia în care s'a născut. Textul cel mai vechiu a fost copiat în 1620 de Popa Ion Românul din Sâmpetru în Ardeal și se păstrează la un loc cu Alexandria și Fiore di Virtù în așa numitul Codex Neagoeanus din Biblioteca Academiei Române.

Gromovnicul este o altă carte astrologică, care pretinde să desvăluie soarta omenirii și starea sămănăturilor după zodia în care va cădea tunetul (slav. *gromŭ* = tunet): după cum va tuna ziua sau noaptea, dela apus sau dela răsărit. A fost se pare mult căutată în lumea românească a veacului al XVII-lea, deoarece este cea dintâi carte ieșită din tipografia Mitropoliei dela Alba-Iulia, instalată în 1639, cu material adus din Țara Românească, dela Matei Basarab, este un *Gromovnic*, tipărit la un loc cu Paraclisul Maicii Domnului, molitvenice și alte texte religioase.

Trepetnicul (slav. *trepetnics* = tremor) prezice viitorul omului după diferitele mișcări ale trupului, precum: bătaia ochilor, clipirea genelor — și se găsește într'o sumedenie de manuscrise,

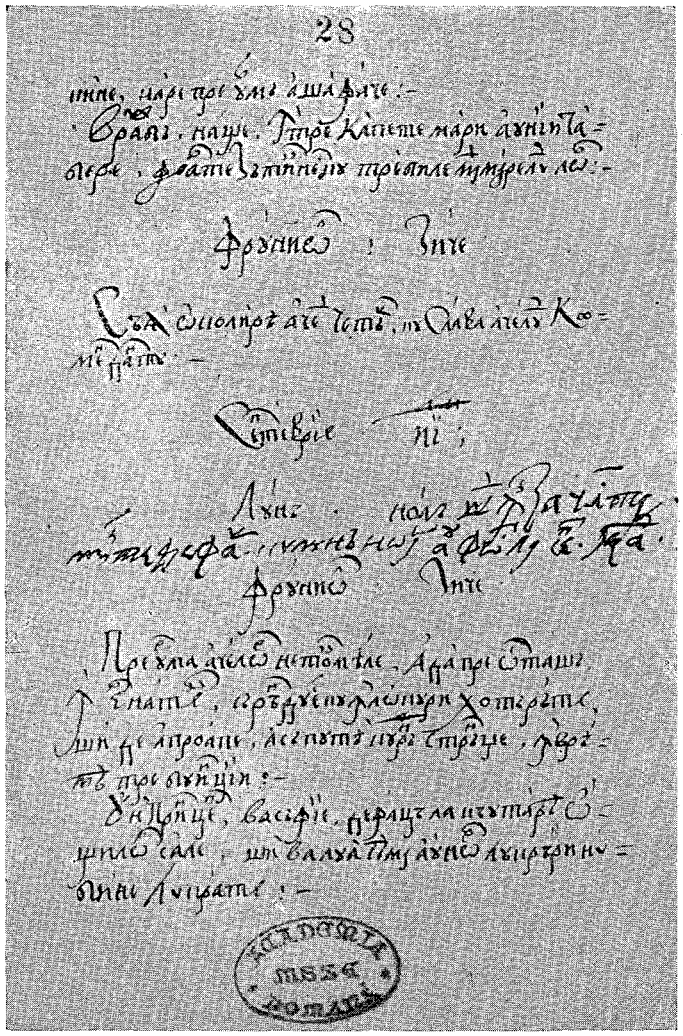

Pagină (f. 28 r.) din Calendarul astrologic a lui Ion Romanul, alcătuit pentru Const. Brâncoveanu cu adnotarea Domnului. Orig. în Bibl. Acad. Rom.

dintre care cel mai vechiu, cunoscut până azi, datează din anul 1639.

Această literatură a fost mult căutată odinioară, judecând după marele număr de copii ce ni s'au păstrat, precum și după faptul că, deși pravilele bisericești opreau citirea lor, totuși ele se publicau chiar în tipografiile Mitropoliilor noastre, precum a fost cazul cu Mitropolia din Alba Iulia sau din Iași.

Chiar și la curțile marilor noștri voevozi, cărțile astrologice erau foarte mult prețuite, cum de altfel erau și la curțile princiare și regale din Occident, în evul mediu. Brâncoveanu însuși avea la curtea lui un astrolog, anume Ion Romanul sau Ioan Frâncul — care nu trebue confundat cu Popa Ion Românul din Sânpietru, el însuși copistul unui rojdanic. Astrologul lui Brâncoveanu avea, după cum spune el însuși într'o prefață, « obicinuita pe an datorie » de « a se închina Domnului » cu « tâlmăcirea almanacelor ». Credincios acestei Sarcini, el prelucra în fiecare an almanacele după izvoare italiene — *Foglieti Novelli*.

Prin caracterul ei fatidic, această literatură, care trăește și azi și este citită cu aviditate în lumea satelor, a lăsat urme adânci în sufletul popular, urme pe care le întâlnim până în creațiile lui poetice. In basmele noastre populare, de pildă, nu este împărat și împărăteasă care, în ceasurile de mare cumpănă și nevoie, să nu recurgă la cunoștințele unui vraciu sau cititor de stele. Tot din aceste cărți vine și zicătoarea « rea

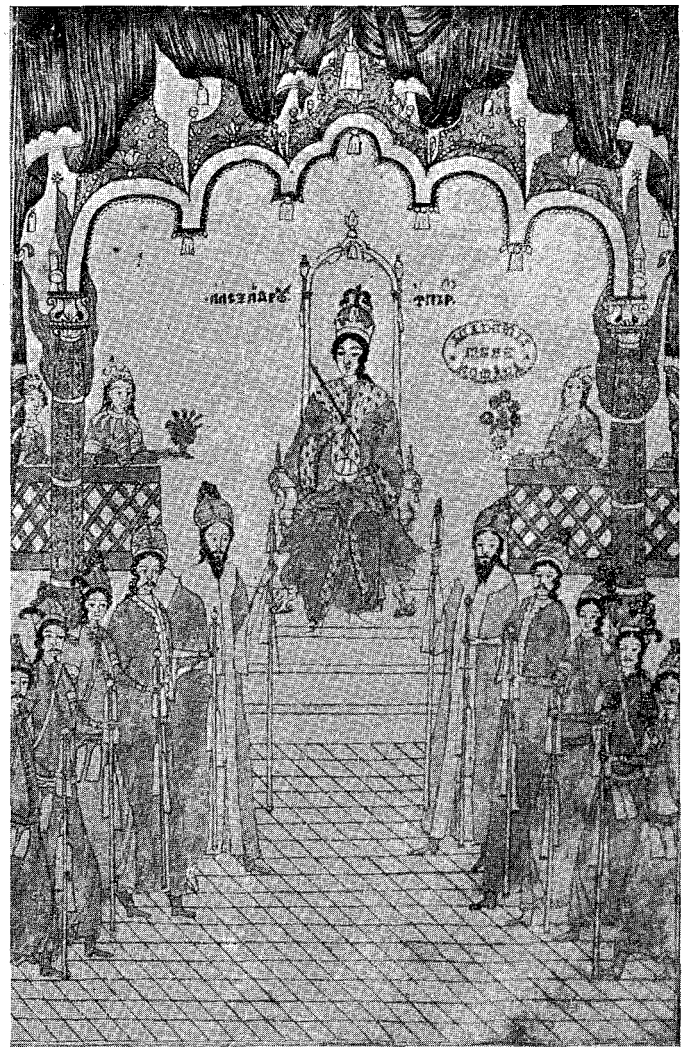

Alexandru împărat stând pe tronul lui Darie. Scenă din Alexandria lucrată de Năstase Negrule în Iași, la 1790 (ms. 869 din Bibl. Acad. Rom.). (Cf. și N. Iorga, Analele Acad. Rom. Tom XXXVII Mem secț. ist.)

zodie a mai avut » sau « s'a născut într'un ceas bun (într'o zodie bună) »; urme numeroase se găsesc în descântece și vrăji:

Tu stea logostea
Toate stelele să stea
Numai steaua lui X să nu stea
(Tocilescu, *Materialuri folkloristice*, p. 685, 686, 694).

BIBLIOGRAFIE. N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, I, București, 1929, p. 172 -187. In bibliografia dela sfârșitul capitolului se indică: manuscrise românești vechi editate; texte tipărite; manuscripte inedite din Biblioteca Academiei Române; texte slave; texte grecești, studii asupra materialului românesc grecesc și slavonesc.

Pentru calendarele lui Brâncoveanu, *ibidem*, p. 180 -182; adaugă: Emil Vîrtosu, *Foletul Novel, calendarul lui Constantin Vodă Brâncoveanu* 1693 -1704. București, 1940, (studiu și texte).

ROMANUL POPULAR

Literatura religioasă apocrifă și literatura didactică cu caracter profan, în care legende de animale și pasări, maxime și istorioare sunt subordonate tendinței de a înăbuși viițiile și de a întări virtuțile creștinești, au pregătit, la noi, calea pentru povestirile mai întinse, cu intriga mai complicată, ale romanelor populare.

Stilizate de cărturari în vremuri și țări diferite din material împrumutat din literatura orală a maselor populare, romanele acestea sunt reprezentate în secolul al XVI și al XVII-lea prin trei specimene: *Alexandria, Varlaam și Ioasaf și Archirie și Anadan,* care corespund fiecare unei faze deosebite a sufletului românesc din trecut.

In secolul al XVI-lea, când țările noastre se frământau în necontenite lupte pentru apărarea pământului românesc, lupte ce culminează în epopeea fulgerătoare a lui Mihai Viteazul, se traduce romanul de aventuri războinice a lui Alexandru cel Mare. Câteva decenii mai târziu, când luptele cad pe planul al doilea și când trec pe primul plan preocupările pentru organizarea muncii culturale și a vieții religioase, Udriște Năsturel, învățatul cumnat al Domnului Matei Basarab, traduce romanul de apologie a vieții creștine: *Varlaam și Ioasaf.* Iar după ce sforțările pentru întărirea vieții religioase devin și ele mai puțin intense, apare un alt roman cu caracter moral, întrețesut cu maxime, enigme și fabule: *Archirie și Anadan.* Deși aceste două din urmă depășesc epoca pe care o studiem, le tratăm totuși aci, pentru a avea o privire mai clară asupra romanului popular în epoca influenții slavone.

ALEXANDRIA

Cel mai vechiu roman popular, *Alexandria,* deși de origine greacă, a pătruns totuși în literatura noastră, prin intermediul Sârbilor după ce a suferit însă influența versiunilor din Occidentul latin medieval.

Se știe că romanul lui Alexandru cel Mare a fost alcătuit în Egiptul elenistic în veacul al III-lea, de un autor anonim care s'a folosit de tradițiuni scrise și de legende populare.

Victoriile strălucite ale lui Alexandru cel Mare, care în nouă ani numai a cucerit în Asia și Africa, mai mult pământ decât cunoscuseră Grecii temeinic în toată desfășurarea vieții lor istorice, exotismul țărilor cucerite cu obiceiuri, costume și vegetație necunoscută, precum și sfârșitul lui tragic, toate aceste elemente au isbit într'atâta imaginația contemporanilor, încât chiar istoricii pe care el îi luase în expedițiile sale, când au început să scrie vieața și războaiele lui, au muiat pana în coloarea mitului. Deși operele acestor istorici contemporani cu Alexandru (Callisthenes, Onesecrit, Aristobul, Nearh) s'au pierdut, totuși în fragmentele din acești istoriografi, pe care le citează scriitorii posteriori (Polybiu, Arrian, Strabo, ș. a.), se recunoaște germenul unor episoade care au alcătuit mai târziu o parte din urzeala romanului (ca de pildă: Intâlnirea lui Alexandru cu Amazoanele sau cu Gymnosofiștii).

Paralel cu aceste tradițiuni scrise, amintirea despre marele cuceritor și izbânzile lui strălucite s'au păstrat și prin ostașii care străbătuseră cu el căile până la Indus și care, întorși la casele lor, au umplut lumea antică cu faima expedițiilor întreprinse. Aceste amintiri, transmise din generație în generație, s'au amestecat cu fondul străvechiu de mituri și legende și în felul acesta s'a creat în jurul cuceritorului macedonean o atmosferă de supranatural.

In veacul al III-lea a. Chr., în Egiptul stăpânit de urmașii lui Alexandru cel Mare, un autor necunoscut, adunând elemente din tradiția scrisă și din cea orală, a alcătuit romanul, care a trecut apoi în toate literaturile lumii. Că patria romanului este Egiptul, se vede chiar din primele pagini, unde marele cuceritor macedonean este înfățișat ca fiul natural al ultimului faraon egiptean (Nectaneb-Nehtinav) — o notă menită să satisfacă mândria vechiului Egipt.

Din Egipt, romanul a călătorit apoi în Răsărit, în țările care făcuseră odată parte din imperiul lui Alexandru cel Mare și s'a răspândit cu deosebire în imperiul bizantin, unde a fost cu timpul prelucrat, primind între altele un colorit creștin.

In Bizanț, unele còpii ale romanului indicau ca autor pe istoricul Callisthenes, nepotul de soră al lui Aristotel, profesorul lui Alexandru cel Mare. Callisthenes, care însoțise pe marele cuceritor în expedițiile lui, a povestit aceste expediții, dar a fost ucis din porunca lui Alexandru, pentrucă și-a îngăduit să critice fastul oriental, pe care-l adoptase genialul cuceritor. Această moarte tragică i-a atras însă simpatia scriitorilor vechi: Curtius îl numește « vindex publicae libertatis », iar Cicero laudă arta și strălucirea stilului său. Statuia lui Callisthenes chiar împodobia grădinile serviliene pe vremea lui Pliniu. Nu trebue dar, în asemenea împrejurări, să ne surprindă faptul că romanul fantastic al lui Alexandru cel Mare a fost pus, cu vremea, spre a-i da mai multă autoritate, pe numele lui Callisthenes, istoricul lui Alexandru cel Mare atât de prețuit de cei vechi; de aceea, în literatura bizantină romanul e cunoscut și sub numele de *Pseudo-Callisthenes*.

Din imperiul bizantin, romanul lui Alexandru a trecut în Occident prin două traduceri: una făcută în epoca lui Carol cel Mare, alta mai bogată în elemente fantastice, adusă în secolul al X-lea de un neapolitan, Arhipresbiterul Leo, care fusese trimis în solie la împărații Bizanțului, Constantin și Romanes. Această nouă traducere, cunoscută sub numele de *Historia Alexandri Magni regis Macedoniae de proeliis*, a trecut în Franța, într'o vreme când truverii colindau din castel în castel pentru a evoca în sălile somptuoase ale oaspeților, în sunetul violelor, isprăvi de vitejie ale eroilor din alte timpuri. Acolo, într'un mediu de fermentație epică, romanul lui Alexandru a fost preformat în versuri întâi de un **cleric** Albéric de Besançon — sau mai probabil Briançon apoi de trei truveri într'o lungă epopee de 20.000 de versuri, de câte 12 silabe, numite de atunci versuri alexandrine, din cauză că au fost întrebuințate în acest roman.

Din Franța, materialul epic despre Alexandru s'a răspândit în tot Occidentul și a ajuns în Italia, unde s'a încrucișat din nou cu traducerea Arhipresbiterului Leo. O versiune în proză, apropiată de traducerea latină a neapolitanului, dar care suferise în partea finală influența poemelor franceze, s'a repercutat în redacțiunile bizantine care circulau între coloniștii greci din Veneția. După această versiune greacă, devenită apoi o carte populară, dese ori tipărită în Veneția, s'a făcut o traducere în limba sârbă, în orașele de pe țărmurile croate-ai căror locuitori trăiau în strânse legături politice și economice cu Veneția. Acum mai bine de 50 de ani, istoricul literar rus Veselovskij a arătat că forma numelor proprii din versiunea neogreacă și sârbească a romanului presupune la baza lor prototipe de origine latină sau romanică, dar cu toate încercările făcute, originalul occidental nu s'a descoperit încă.

Traducerea sârbească s'a răspândit repede la toți Slavii ortodocși și a fost adusă în țările noastre de către cărturarii sârbi, emigrați la noi din pricina apăsării turcești. Una din cele mai vechi versiuni slavonești, care a răzbătut prin vicisitudinile vremurilor până la noi, s'a găsit în mănăstirea Neamțu și a fost copiată în 1562, din porunca Mitropolitului Grigore. O copie de pe această versiune a fost tradusă pe la jumătatea veacului al XVI-lea în Ardeal.

Originalul traducerii românești s'a pierdut, dar ni se păstrează o sumedenie de còpii, dintre care cea mai veche se găsește în

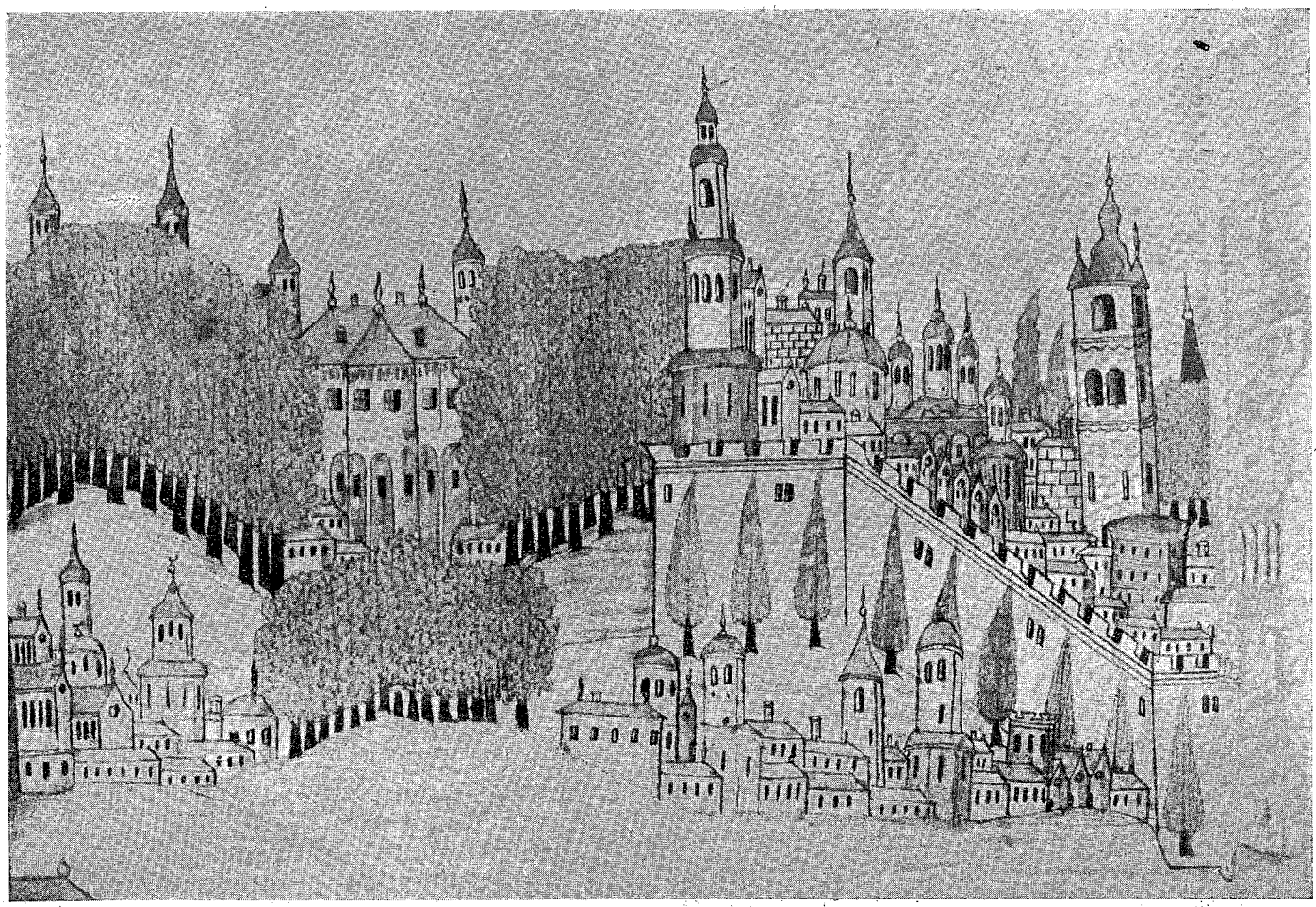

Cetatea împărătesei Cleofila. Scenă din Alexandria, copiată de Năstase Negrule în Iași la 1790 (ms. 869 din B. A. R.)

așa numitul *Codex Neagoeanus* (ms. nr. 3821 din Biblioteca Academiei Române), scris la anul 1620, de Popa Ion Românul, în satul Sâmpetru din județul Huniedoarei.

In cuprinsul manuscrisului se află următoarea notiță interesantă, pentrucă ne desvăluie ceva din psihologia clerului de pe acele vremuri, care, trecând dela atmosfera legendelor religioase apocrife la literatura beletristică, încerca să speculeze tema morală în romanul de vitejie, iubire și moarte tragică al marelui cuceritor: «Adecă eu mult greșit și ticălos Popa Ion din Sâmpetru scriș această carte ce se cheamă Alixandrie și mă usteniiu cât putuiu și o scriș să cetească și să socotească bine ce este împărăție ceștii lumi deșarte și mângănoasă».

Această traducere făcută, după toate probabilitățile, în veacul al XVI-lea, s'a răspândit în numeroase còpii iar pe vremea lui Brâncoveanu, ajunsese atât de mult căutată, încât a fost singura carte profană care a fost pusă sub tipar, cu cheltuiala unui negustător Apostol Manu. Deși nu s'a găsit până acum niciun exemplar din această tipăritură brâncovenească, totuși existența ei este în afară de orice îndoială, fiindcă este atestată de către secretarul de limbi occidentale al lui Brâncoveanu, Anton Maria del Chiaro. Acesta în opera sa *Istoria delle moderne rivoluzione della Valachia*, apărută la Veneția în 1718, pomenește la anul 1713, printre tipăriturile românești, o Alexandrie: «o sia Storia di Alessandro il Macedone, stampata in lingua valaca, ma detta Storia è veramente curiosa per le molte favole che in essa vedonsi frammischiate».

Mai târziu, în zorile redeșteptării naționale, când intelectualii Ardealului, în năzuința de a ridica nivelul cultural al poporului, se gândesc să-i pună în mână cărțile lui favorite, Alexandria vede iarăși lumina tiparului. A fost publicată la Sibiu, în 1794, în tipografia lui Petru Bart. De atunci, s'a retipărit continuu și este azi răspândită în masele populare de către diferite edituri și instituții culturale, ca de pildă: Casa Școalelor, care a dat o ediție îngrijită de marele prozator Mihail Sadoveanu.

O carte ca Alexandria, care a circulat neîntrerupt patru veacuri în toate straturile societății noastre, a trebuit firește să lase urme adânci în tradițiile și literatura populară. Credințe și legende ca, de pildă, cele despre Blajini, asceții înțelepți care trăiesc o viață de privațiuni, într'un ostrov dela capătul pământului, își au, după cum am arătat pe larg într'un vechiu studiu [1], o sursă în episodul întâlnirii lui Alexandru cu Brahmanii gymnosofiști [2]. In ciclul descântecelor de «iele», aceste divinități răufăcătoare sunt adesea invocate ca slujitoarele lui Alexandru cel Mare, fiindcă în unele manuscrise ale Alexandriei se povestește că marele cuceritor ar fi dat sticla cu apă vie, daruită de Evant împăratul gymnosofiștilor, în păstrare slujnicelor sale, dar că acestea au băut apa și devenind nemuritoare, au dobândit aripi și s'au prefăcut în *iele:*

(Cutare) dimineața s'a sculat în cântarea cântărilor,
In revărsatul zorilor, în mirosul florilor;
Din pat de aur s'a sculat, pe prag de argint a călcat
Cu fetele lui Alexandru împărat, în cale s'a întâmpinat.

În colindele ce se cântă pe ulițele satelor în zilele de iarnă, Alexandru Machedon este invocat, uneori, pentru a mări dispoziția de umor și voie bună — ba chiar și în cuprinsul oraților de nuntă, apar reminiscențe din Alexandria:

Iar nunul cel mare
Călare p'un cal
Ca un *Ducipal*...

In sfârșit, numeroasele urme lăsate în basme, în toponimia și onomastica populară, (Darie, Ruxanda, Cleofila, Candachia), în pictura bisericească (zugrăvirea lui Ducipal pe pereții unor biserici de sat din Oltenia) — toate sunt dovezi incontestabile de intensitatea cu care a răzbătut și trăiește încă în sufletul popular de azi, romanul de vitejie și de miraculos al celui mai mare cuceritor din lumea antică.

VARLAAM ȘI IOASAF

Al doilea roman este *Varlaam* și *Ioasaf*. Sâmburele acestui roman de apologie a vieții ascetice creștine este legenda lui Buda și a tatălui său, regele din Kapilavastu, pe care o veche carte indică Lalitavistâra, alcătuită cu șapte veacuri înainte de ivirea creștinismului, ne-o înfățișează astfel:

Regele din Kapilavastu dobândise la o vârstă înaintată un copil despre care se prezisese că va renunța la tron și că se va face brahman. Pentru a preîntâmpina o asemenea nenorocire, regele pune să se zidească trei palate mărețe în care copilul avea să-și petreacă primăverile, verile și iernile, și apoi dă poruncă strașnică, ca orice suferință și orice necaz să fie abătute din calea copilului.

Intr'o zi însă, pe când copilul, ajuns în vârsta adolescenții, iese cu învoirea tatălui său din palat, pentru a se duce către una din grădinile încântătoare spre a-și petrecea vremea, întâlnește pentru întâiași dată un bolnav și atunci află dela vizitiul său ce este boala, care macină sănătatea omenească. Trece puțină vreme la mijloc și, ieșind din palat pe poarta din spre răsărit, întâlnește în cale un moșneag încovoiat sub povara bătrâneții și atunci află că tinerețea se sfârșește cu bătrânețea. In sfârșit, curând după aceasta, întâlnește pe cale un convoiu mortuar și atunci află pentru întâiași dată marea taină pe care i-o ascunseseră până atunci toți, că moartea este limanul vieții omenești. Sguduit de aceste neașteptate întâlniri, care-i vădesc dintr'odată nimicnicia vieții omenești, Siddhârta cade într'o adâncă meditare: «nenorocită sănătatea pe care boalele o distrug; nenorocită tinerețea pe care bătrânețea o nimicește; nenorocită viața în care omul rămâne așa de puțin».

Pe când se întorcea spre palat în prada acestor gânduri triste, Siddhârta întâlnește pe drum un tânăr ascet care, înăbușind în sine germenul tuturor dorințelor și al ispitelor, se străduia, într'o ținută de liniște desăvârșită, prin cetirea Vedelor să devină brahman. Instinctiv, el înțelege că numai în religie se poate găsi adăpost pentru suferințele vieții omenești și, întors acasă, împărtășește tatălui năzuința lui de a se face și el brahman. Tatăl convoacă căpeteniile tribului; toți hotărăsc să-l împiedice cu sila dela această nenorocire, dar, într'o noapte, pe când străjile care-l păndeau, obosite de prea multă priveghere, adormiseră, tânărul prinț se strecoară din palat și, ducându-se la grajd, își ia calul și se face nevăzut, retrăgându-se în pustie, unde prin meditare ajunge la cunoștința supremă, întemeind budismul.

Această legendă budistă a trecut din India în Persia, unde, pe vremea regilor Sasanizi, când creștinismul care venea din spre Apus, se încrucișa cu fondul mai vechiu budist, un călugăr al nouii religii a prelucrat-o, dându-i o coloratură creștină.

Din Persia, legenda, tradusă în limba arabă, a călătorit mai departe în noua ei formă spre Siria, de unde apoi a ajuns până în mănăstirea Sf. Saba, la două leghe de Ierusalim. Aci, un călugăr Ioan — confundat mai târziu cu Sf. Ioan Damasceanul — i-a dat forma grecească, sub care a străbătut în toate literaturile europene: romanice, slavice și germanice.

Ce modificări a suferit legenda budistă pentru a deveni cel mai bun roman spiritual al evului mediu, cum îl caracterizează Krumbacher?

S'au păstrat cadrul inițial și cele trei întâlniri fatale, care, din punct de vedere psihologic, erau necesare pentru a pregăti

[1] *Alexandria în literatura românească*, București, 1910, p. 99—100.

[2] Nagomudrii din versiunea noastră derivă din slav. НАГЪ = gol și МѢДРЪ = înțelept, corespunzător grec. γυμνὸς = gol și σοφηστὴς = înțelept.

Varlaam dărueşte lui Ioasaf mărgăritarul învăţăturii mântuitoare. După ms. 1398 din Biblioteca Academiei Române (cf. Emil Turdeanu în *Cercetări literare*, I (1934) p. 39).

sufletul unui tânăr fiu de rege să se despartă de măririle deşerte ale vieţii pământeşti şi să prefere ascetismul şi reculegerea în pustietate. In locul tânărului brahman însă, prelucrătorul legendei a introdus un călugăr, căci problema principală a transpunerii legendei din forma budistă în formă creştină era următoarea:

Siddhârta putea prin propria-i meditare să ajungă la cunoaşterea supremă şi la formularea sistemului său religios, pe când Ioasaf nu putea pătrunde în creştinism fără iniţiere şi fără săvârşirea celor două taine care leagă pe om de Mântuitor: botezul şi cuminecătura. Dar cele două taine nu le poate îndeplini în creştinism decât cineva care are darul preoţiei. Acest dar este transmis din generaţie în generaţie dela sfinţii Apostoli, care la rândul lor l-au primit dela Mântuitor în ziua coborîrii Sf. Duh asupra lor. De aceea, adaptarea legendei lui Buda la creştinism nu se putea face decât prin introducerea în scenă a unui călugăr, cu darul preoţiei în locul brahmanului. E rolul acordat călugărului Varlaam. Acesta trăia în pustiul Senaridului când, aflând, prin revelaţie divină, despre frământarea sufletească a fiului de împărat, se îmbrăcă în haina de negustor şi porni pe o corabie să-i aducă mântuirea. Ajuns la limanurile Indiei, se duse la palat şi aci ceru să fie dus înaintea lui Ioasaf — aşa se numeşte în romanul creştin fiul împăratului — căci, spune el, doreşte să-i « dea o piatră preţioasă, care şi celor ce sunt cu inima oarbă le poate da lumina înţelepciunii ». Intrat în palat, Varlaam oferă piatra preţioasă, care nu era alta decât învăţătura Mântuitorului, căci dincolo de lumea « în care unii vin şi din care alţii se duc », este o viaţă veşnică, viitoare. Răpit de frumuseţea învăţăturilor lui Varlaam, sprijinite de minunate parabole, Ioasaf simte coborîndu-se în sufletul lui sbuciumat înseninare şi se creştinează, primind botezul şi cuminecătura. Impăratul, aflând că fiul său a îmbrăţişat religia pe care el o prigonea, încearcă prin toate mijloacele să-şi smulgă copilul din această nenorocire, cum o credea el, dar văzând statornicia tânărului, este pătruns şi el de adevărurile eterne ale creştinismului şi se botează. Ioasaf, urcându-se pe tronul tatălui său, nu domneşte mult, fiindcă, stăpânit tot mai mult de gândul vieţii spirituale şi al mântuirii sufleteşti, se retrage în pustietate.

Acest roman, care din literatura bizantină s'a răspândit în toate literaturile evului mediu occidental, a trecut şi la Slavii sud-dunăreni şi, adus la noi de valul emigrărilor stârnite de urgia dezastrului din Câmpia Mierlei, a fost tradus de cumnatul său Udrişte Năsturel în vremea lui Mateiu Basarab.

Cel mai vechiu manuscris slavonesc al romanului lui Varlaam datează din secolul al XIV-lea şi s'a găsit de învăţatul rus Iacimirskij în biblioteca Mânăstirii Neamţului. Generaţii întregi de călugări nemţeni şi-au trecut din mână în mână acest edificator roman ascetic şi unul din ei, care a ajuns mai târziu şi episcop de Roman, a notat la începutul veacului al XVIII-lea pe filele îngălbenite ale manuscrisului aceste înduioşate rânduri: « O mila ta, Doamne, mare este! Minunată cartea aceasta plină di toate de învăţăturile svinte ».

Intr'adevăr, ceea ce formează frumuseţea acestui roman, pe lângă puritatea serafică a sufletului lui Varlaam, sunt minunatele apologuri pline de adânc înţeles al vieţii omeneşti. Aşa este, de pildă, parabola celor patru cosciuge — care a fost

Parabola inorogului, ilustrată pe bolta din interior a Mânăstirii Aninoasa din judeţul Muscel (după o fotografie comunicată de elevul meu Prof. G. Răgădunescu). Zugravul neştiind ce este aspida — şarpe fantastic cu privirea înveninată — şi-a închipuit-o în forma unui cal. (cf. notat de pe pagina următoare).

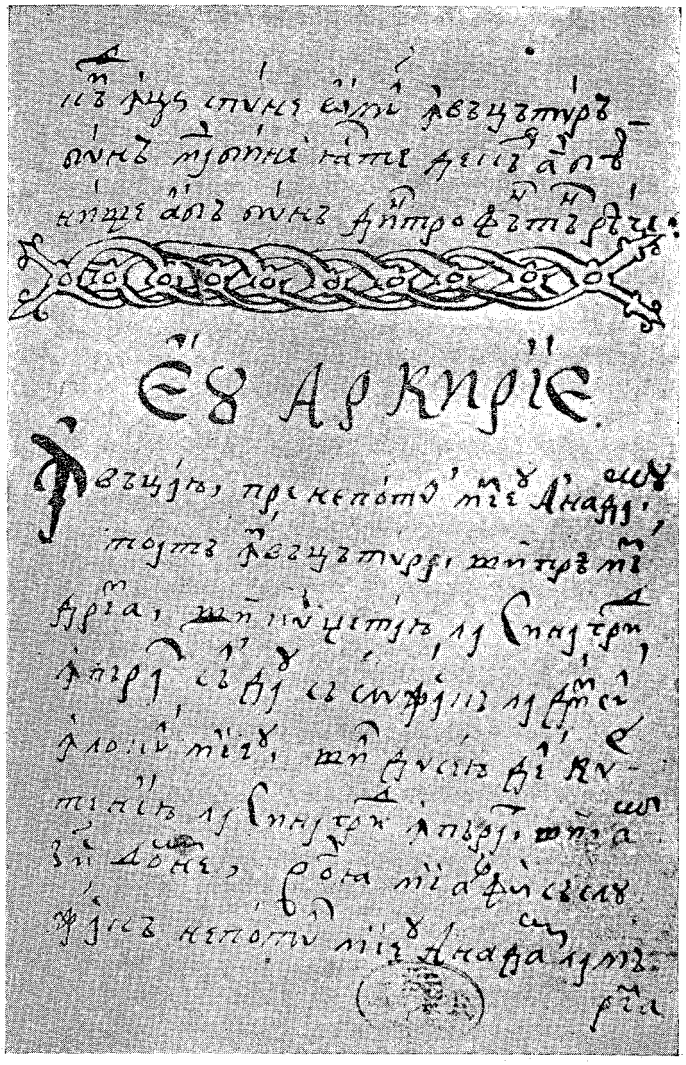

O pagină din romanul Archirie şi Anadan, copiat de Reaţe la mânăstirea Aninoasa la 1717. Originalul în Biblioteca Academiei Române nr. 1867.

utilizată şi de Shakespeare în actul al II-lea din Negustorul din Veneţia şi care are paralele în basmele noastre; sau parabola inorogului [1] care a inspirat lui Rückert balada « Es war ein Mann in Syrerland », care a fost sculptată în catedralele din Occident, ca de pildă în San-Marco din Veneţia şi care, în sfârşit, se găseşte zugrăvită şi în câteva din vechile noastre biserici ca de pildă la mânăstirea Sucevita din Bucovina sau la Băjeşti şi Aninoase din judeţul Muscel. Tot aşa anecdota cu care vrăjitorul Tevda caută să convingă pe împărat că numai femeile pot smulge pe tânărul prinţ din calea ascetismului. Această anecdotă, plină de umor, a fost reluată de Boccacio în Decameronul său, de Lafontaine în Fabulele sale. Ea este răspândită şi în masele poporului nostru, de unde a fost culeasă în mai multe rânduri şi de unde, în sfârşit, a fost versificată de poetul I. U. Soricu.

ARCHIRIE ŞI ANADAN

Al treilea roman apărut în această perioadă de timp, nu mai puţin interesant prin marea lui vechime şi prin originea lui asiriană, este romanul lui *Archirie şi Anadan*. El circulă în literatura noastră din veacul al XVII-lea; a fost stilizat şi tipărit de Anton Pann în 1850 şi se tipăreşte şi azi pentru lectura copiilor şi a maselor populare. Este o poveste în care se întreţes două teme principale: a nerecunoştinţei unui fiu adoptiv, care merge până acolo, încât pune la cale pieirea unchiului său binefăcător şi a devotamentului vasalilor asirieni faţă de regii lor.

Acţiunea se petrece în timpul regelui asirian Senaherib. Sinagrip în versiunea noastră. Bătrânul sfetnic al împăratului, Archirie, neavând copii, adoptă pe nepotul său Anadan, orfan de părinţi, şi-l creşte cu toată grija părintească până când se face mare. Atunci îl duce la curte şi-l înfăţişează regelui, rugându-l să-l primească în locul lui, deoarece el, simţindu-se slăbit de bătrâneţe, voieşte să se retragă la ţară.

Anadan, intrat în slujba regelui şi dorind, să moştenească mai curând averea unchiului său, în urma unei discuţii violente cu acesta, se hotărăşte să-l răpună. In acest scop, plănueşte nişte scrisori ca din partea lui Sinagrip, pe care le pecetluieşte cu pecetea regală şi-l face pe Archirie să-şi adune oastea şi să vină spre cetatea de scaun. In acelaşi timp, înfăţişează regelui pe unchiul său ca pe un răzvrătit, care şi-a strâns oastea şi vine să-l detroneze. Regele, văzând din turnul palatului oastea lui Archirie, se înspăimântă. Anadan, care se oferise să amăgească pe unchiul său, ese în întâmpinarea bătrânului şi-l decide să vină singur la curte. Intrat în sala palatului, Archirie fără a avea răgazul să lămurească ceva, este condamnat la moarte. Dar armaşul, însărcinat cu înfăptuirea osândei, se lasă convins pe drum de Archirie şi taie capul unui sclav, care semăna aidoma cu Archirie, în timp ce acesta este ascuns într'o hrubă.

In răstimp, Faraonul Egiptului, aflând de pieirea iscusitului Archirie, trimite, după obiceiul timpului, solie lui Sinagrip, cerându-i ca sau să-i trimeată meşteri iscusiţi care să-i zidească o cetate în văzduh şi să-i deslege enigme, sau dacă nu, să-i plătească tribut. Impăratul îşi adună toţi sfetnicii ca să chibzuiască; nimeni nu este în stare să deslege enigma, nici chiar Anadan, şi atunci regretă cu toţii pieirea lui Archirie. Este acum momentul prielnic ca armaşul să scoată din hruba lui pe Archirie. Acesta, înfăţişându-se din nou la curtea regelui, îşi ia asupra-şi sarcina de a descurca lucrurile. El pleacă în Egipt, desleagă enigmele ce i se pun, aşează apoi un copil într'o ladă de care leagă la cele patru capete câte un vultur; copilului îi dă în mână o frigare cu carne în vârf pe care o ţine astfel, ca să aţâţe pofta vulturilor; aceştia sburând să prindă carnea, înalţă lada în sus. Copilul strigă din înălţime: « daţi-ne cărămidă, daţi-ne var, că şed meşterii fără lucru », iar Archirie, adresându-se împăratului îi spune « iată-ţi meşterii, împărate, trimete-le cărămidă şi var, ca să-ţi zidească cetatea ». Faraonul Egiptului, mulţumit cu această deslegare a enigmei, încarcă pe Archirie cu daruri, şi-l trimete înapoi cu cinste.

Intors la curtea lui Sinagrip, Archirie cere ca răsplată pe nepotul său Anadan ca să-i desăvârşească învăţătura. Ducându-se cu el la ţară, Archirie în fiecare zi îi dădea câteo bătaie şi câte o învăţătură privitoare la recunoştinţă, până când, în cele din urmă Anadan, de remuşcare, şi-a dat sufletul.

Chestiunea originii acestui roman a fost multă vreme obiect de discuţie între orientalişti, până când în anul 1906—1907,

[1] Un om fugind de inorog căzu într'o prăpastie şi apucându-se cu mâini e se sui într'un copac, unde se credea în afară de primejdie. Cătând în jos văzu doi şoareci — unul alb, altul negru care rodeau copacul de la rădăcină. In fundul prăpastiei, un şarpe « groaznic la vedere, suflând cu foc », căsca gura să-l înghită. « Cătând la ramura pe care-şi înţepenise picioarele », văzu patru capete de aspidă. Ridicând, în sfârşit, ochii în sus, văzu picurând din ramurile acelui copac puţintică miere. « Deci părăsindu-şi grija şi toate nevoile ce-l cuprinsese » se porni să guste mierea.

Tâlcul parabolei este următorul: Prăpastia este lumea; copacul este cursul vieţii; şoarecii — ziua şi noaptea; cele patru aspide sunt cele patru stihii ale trupului omenesc; balaurul; iadul; iar picătura de miere este dulceaţa acestei lumi trecătoare. (Vezi ilustraţia pe pagina precedentă, 79).

o misiune arheologică germană, făcând săpături într'o insulă de lângă cataractele Nilului, acoperită de palmieri, dar pe care se afla odinioară oraşul Elefantina, a descoperit două suluri mari de papirus din veacul al V-lea a. Chr., conţinând romanul lui Archirie cu titlul: « Acestea sunt maximele lui Ahikar, un înţelept şi zelos scriitor prin care a învăţat pe fiul său ». Peripeţiile sunt expuse aci la persoana întâia; Archirie însuşi, care se da ca purtător al poceţilor regale sub regii asirieni Sanherib (705—681) şi Asarhadon (681—668), îşi povesteşte necazurile cu nepotul său.

In urma acestei descoperiri, orientaliştii au căzut de acord: romanul a fost stilizat în Asiria, în veacul al VI-lea anterior erei creştine şi are, după unii, un substrat istoric, după alţii o tradiţie populară.

Iată din ce adâncime de vremuri — peste 25 de veacuri — ne-a venit acest roman, care se citeşte şi azi la noi cu interes de copii şi lumea dela sate.

La noi, romanul a venit dela Slavi, unde a fost tradus în secolul al XI-lea sau al XII-lea în perioada macedoneană a literaturii bulgare. A fost tradus, de timpuriu în literatura noastră, căci Cipariu, în *Principii de limbă*, menţionează un manuscris din veacul al XVII-lea; un alt manuscris din anul 1717, copiat de un cărturar, care semnează Reaţe, în mănăstirea Aninoasa, se păstrează în Biblioteca Academiei Române.

Elementul didactic din acest roman, cu deosebire proverbele, au fost folosite şi de marele prozator, dela începuturile literaturii noastre moderne, Costache Negruzzi, în schiţa sa: *Păcală şi Tândală*, iar altele, precum şi enigmele, se găsesc împrăştiate în literatura orală a poporului.

Povestea lui Archirie, simplificată şi prelucrată de V. A. Ureche în legenda *Ţara fără bătrâni*, circulă şi azi în popor şi şi-a găsit adăpost în cărţile de şcoală.

BIBLIOGRAFIE. TEXTE: *Alexandria:* Un fragment din Codex Neagoeanus, copiat de Popa Ion Românul, în Sâmpetru, la 1620, a fost publicat de d-l I. Bianu în *Columna lui Traian*, 1883, p. 322 şi urm., 455 şi urm. Textul complet a fost publicat de N. Cartojan, *Alexandria în literatura românească. Noui contribuţii.* Studiu şi text, Bucureşti, 1922.

Varlaam şi Ioasaf: General P. V. Năsturel, *Vieaţa Sfinţilor Varlaam şi Ioasaf, tradus din limba elenă la anul 1648 de Udrişte Năsturel din Fiereşti, al doilea logoţăt*, Bucureşti, 1904. Afirmaţia generalului că romanul este tradus din limba elenă este eronată. O traducere modernă din limba germană după Chr. v. Schmid: Preotul Economu Al. Petrescu, *Iosafat, o istorisire din timpurile de glorie ale creştinismului, traducere din limba germană*, Craiova, 1910.

Prelucrări moderne în literatura noastră: M. Sadoveanu şi D. D. Pătraşcanu, *Din vieţile Sfinţilor, Sfintele amintiri* Bucureşti, Socec, 1926 p. 65—139; Ioan Mihălcescu, *Varlaam şi Ioasaf*, (ed. Casa Şcoalelor; Biblioteca pentru popor; nr. 14), Bucureşti, 1921.

Archirie şi Anadan: Textul romanului a fost publicat sub titlul: *Înţeleptul Archir cu nepotul său Anadan*, tipărit întâia oară de Anton Pann, Bucureşti, în tipografia lui Anton Pann, la 1850 (cu litere chirilice). Această ediţie este reprodusă şi azi în « Biblioteca pentru toţi », nr. 79, (Alcalay) şi în « Pagini alese din scriitorii români », nr. 26, (Cartea Românească). O altă versiune, după un manuscris din 1784, a publicat Gaster în *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1900, p. 301—319. O versiune după un manuscris din anul 1773 a fost publicată de A. Lupeanu, în 1922, la Blaj, cu un studiu.

STUDII. Pentru *Alexandria:* N. Cartojan, *Alexandria în literatura românească*, Bucureşti, 1910. Completări privitoare la problema datării şi localizării traducerii, la acelaşi, *Alexandria în literatura românească. Noui contribuţii. Studiu şi text*, Bucureşti, 1922; Acelaşi, *Cărţile populare în literatura românească*, I, Bucureşti, 1929, p. 213—231.

Pentru *Varlaam şi Ioasaf:* Dan I. Simonescu, *Incercări istorico-literare*, Câmpulung-Muscel, 1926, p. 27—56; N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească*, I, p. 232—250. Date noui privitoare la circulaţia romanului la noi: Emil Turdeanu, *Varlaam şi Ioasaf;* istoricul şi filiaţiunea redacţiunilor româneşti în publicaţia Seminarului nostru apărută sub titlul: Facultatea de litere din Bucureşti. Seminarul de istoria literaturii române (Epoca veche), *Cercetări literare*, I, p. 1—46, Bucureşti, 1934; I. D. Ştefănescu în *Byzantion* III, 1932, fasc. 2.

Pentru *Archirie şi Anadan:* N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească*, I, p. 251—262. Tot acolo, la locurile respective, biliografia completă a chestiunilor. Pentru tema *Ţară fără bătrâni:* J. Polívka în *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde*, Berlin, VIII (1898), p. 25 - 29, şi la noi I. Cazan în *Drăguş, Un sat din ţara Oltului*, II, Bucureşti, 1940 (Inst. de Ştiinţe Sociale) I, nr. 20.

INCEPUTUL ISTORIOGRAFIEI ÎN ŢARA ROMÂNEASCĂ

Inceputurile istoriografiei muntenesti sunt încă învăluite în ceaţă, deoarece elementele care au intrat mai târziu în compilaţiile de cronici în a doua jumătate a veacului al XVII-lea s'au pierdut. Numai printr'o minuţioasă analiză critică a acestor compilaţii se poate reconstitui, în linii mari şi nu totdeauna sigure, evoluţia istoriografiei muntene.

Este posibil că şi în Muntenia, ca şi în Moldova, istoriografia să fi început în limba slavonă — limba statului şi a bisericii —, dar nu avem nicio dovadă documentară, fiindcă nu ni s'a păstrat niciun fragment, nicio urmă despre această istoriografie slavonă.

Din unele citate şi aluzii pe care le găsim la compilatorii de cronici din secolul al XVII-lea, s'ar părea că ei au avut la îndemână izvoare scrise chiar pentru primii domni — ctitorii principatului muntean. Iată, de pildă, câteva exemple, culese din cronica atribuită de d-l Iorga lui Căpitanul Filipescu, de răposatul Giurescu lui Radu Popescu.

« După ce au pierit Dan Vodă, au stătut la Domnie « Alixandru Vodă, carele *zic* să fie fost de feliul lui Cîmpu- « lungean. Ce să fie lucrat el în domnia lui *nimeni nu scrie* ».

Dar la domnia lui Dan Voevod, fratele lui Mircea:

« Acesta au stătut Domn în Ţara-Rumânească... însă ce « să fie făcut în 23 de ani ai domniei lui *nu să pomeneşte, fără* « *numai scrie* că l-au ucis Şuşman voivodul Sârbilor, dar « pentru ce şi cum nu se ştie ».

La domnia lui Vladislav — de şi aci e o confuzie—:

« După ce au domnit Vlad Vodă 15 ani — e vorba de « Vlad Ţepeş — au luat domnia Vladislav Vodă de carele « nici o istorie nu se află scrisă de cinevaşi, fără cât *să* « *zice* că au pierit de sabie în Tîrşor; iar *nu scrie*, în războiu « de au avut cu cineva sau de vre-un vrăjmaş al lui, sau de « nescareva oameni de ai casei lui (după cum de multe ori « să întâmplă), ci *numai zice* că au pierit de sabie în Tîrşor. « După aceasta se cunoaşte ce fel de oameni *au fost Rumânii* « *noştri*, care nici un lucru deplin n'au scris.

Nimic însă din ce s'a însemnat în scris, privitor la istoria Ţării Româneşti înainte de Neagoe Basarab, n'a ajuns până la noi. Abia din epoca domniei lui Neagoe Basarab avem o biografie a Patriarhului Nifon, cu interesante elemente de istorie muntenească.

VIAŢA ŞI TRAIUL SFÂNTULUI NIFON

Se ştie că Radu cel Mare, în năzuinţa de a reorganiza biserica Ţării Româneşti, a adus în ţară pe fostul Patriarh al Constantinopolului, Nifon, pe care Turcii îl scoseseră din scaun şi-l ţineau sub pază. Nifon, ridicat pe scaunul mitropolitan din Târgovişte, convoacă un sinod la care iau parte Domnul, preoţii şi boierii ţării şi în care se pun noile temelii ale vieţii bisericeşti, întemeindu-se — pentru o mai bună rânduială religioasă — o nouă

Chivotul lui Neagoe Basarab dăruit mănăstirii Dionisiat din muntele Athos. (Biblioteca Academiei Române. Fotografii Marcu Beza).

episcopie la Buzău. Dar cu toată ascendența pe care Mitropolitul o avea asupra Domnului și boierilor, totuși un conflict se ivi între ei. Unul dintre boierii de divan ai lui Radu cel Mare, Bogdan, se despărțise de soția lui și luase în căsătorie pe sora Domnului. Patriarhul însă nu voia să încuviințeze această căsătorie, care era, după el, împotriva Pravilelor bisericești, și cerea ca Bogdan să se împace cu soția lui, deoarece biserica nu admite divorțul soților — așa cum de altfel a rămas până astăzi tradiția în biserica latină.

Radu cel Mare nu admitea punctul acesta de vedere și, întru cât era în joc însăși sora sa, acuză pe Mitropolit « că strică obiceiurile țării » și-l silește să plece din țară, aducând în locul lui pe fiul unui fost despot sârb, Maxim.

Câțiva ani mai târziu, se urcă pe scaunul Țării-Românești Neagoe Basarab, care în tinerețe trăise pe lângă marele Patriarh și-i ascultase învățăturile. Neagoe Basarab a fost un Domn pios. El a reparat și clădit biserici în Constantinopol, în Athos, în Siria și Egipt, sprijinind credința ortodoxă în tot Răsăritul apăsat de stăpânirea păgână.

In acest răstimp, Patriarhul Nifon murise în mânăstirea Dionisiat din muntele Athos și fusese trecut în rândul sfinților.

Neagoe Basarab, aducându-și aminte cu pietate de fostul său dascăl, trimite la muntele Athos să i se aducă în țară o parte din moaște (capul și o mână), care fură așezate în mănăstirea de curând întemeiată la Curtea de Argeș. Când în 15 August 1517, se săvârși sfințirea mănăstirii Curtea de Argeș, în prezența unui numeros sobor de călugări și mitropoliți din toate centrele Răsăritului ortodox, Neagoe însărcină pe călugărul Gavril, Protul Muntelui Athos — Protul era un fel de președinte al republicei de mănăstiri din Athos — să scrie viața Patriarhului Nifon, ale cărui moaște fuseseră aduse în țară. Protul Gavril fusese călugăr în aceeași mănăstire Dionisiat din Athos, în care își petrecuse ultimii săi ani Patriarhul; deci îl cunoscuse de aproape. Incepând să scrie viața Sf. Nifon, Gavril, după modelul literaturii hagiografice, a amestecat în viața reală a sfântului și elemente supranaturale, care justificau aureola de sfânt pe care i-a creat-o biserica.

Această viață a sfântului, redactată în limba greacă, a fost tradusă apoi în limba română și se păstrează în patru manuscrise din veacurile al XVIII-lea și al XIX-lea din Biblioteca Academiei Române și au fost studiate temeinic de Diaconul N. Popescu în *Analele Academiei Române* și de D. Mazilu, într'o lucrare publicată într'o colecție de studii a Seminarului de istoria literaturii române vechi, apărută în 1928, sub titlul *Contribuții privitoare la istoria literaturii române.*

In această viață a Sfântului Nifon, scrisă de Gavril Protul, sunt întrețesute însă și date istorice interesante petrecute în Țara-Românească pe timpul a patru Domni: Radu cel Mare (1496—1508), Mihnea cel Rău (1508—1510), Vlăduț (1510—1512) și Neagoe Basarab (1512—1521).

Această parte din Viața lui Nifon este de fapt o cronică plină de amănunte dramatice, în care este înfățișată istoria

turbure a Țării-Românești dela Radu cel Mare până la Neagoe Basarab, împăciuitorul.

Domnii anteriori lui Neagoe — cu excepția lui Radu cel Mare, care a făcut totuși păcatul de a izgoni pe Nifon din țară, au fost răi și lacomi și au adus zarvă și sfâșieri interne. Mihnea, feciorul lui Dracea Armașul, era desfrânat, lacom, crud și dușman neîmpăcat al Basarabilor, pe cari vroia să-i distrugă. Vlăduț era nerecunoscător și sperjur, fiindcă după ce a căpătat tronul cu sprijinul boierilor Basarabi și după ce s'a legat prin jurământ înaintea Pașei dela Dunăre că «dacă va face vreun rău» neamului basarabesc, sabia Pașei «să-i taie capul cu mare rușine și să-i piarză neamul din țară», totuși, întețit de Bogdan, cumnatul lui Radu cel Mare, a căutat să pue la cale peirea Basarabilor.

Pe acest fond întunecat de domnii nestatornice, de răsbunări, de comploturi, de pribegii și de răzvrătiri, se întrețes detalii interesante care ne redau coloritul vremii, ca de exemplu: scena complotului urzit de Mihnea cu logofătul Stoican, în beciurile palatului domnesc, între buțiile de vin, după ce au dat afară pivnicerii, sau scena cu feciorul de casă — din neamul Basarabilor — care, de frica Domnului, se ascunde într'o butie goală și descopere complotul — ambele utilizate de Odobescu în nuvela *Mihnea cel Rău*. Nu mai puțin interesantă prin dramatismul ei este scena când Neagoe a încolțit cu pâlcul de ostași, în mănăstirea Cotmeana, pe fiul lui Mihnea, care scăpă, împreună cu feciorul lui Stoica, în toiul nopții, «pe o fereastră, desculți, descinși și fără ișlice», sau scena când Neagoe, mai mare peste vânătorii dela curtea lui Radu cel Mare, aducea, în ascuns, hrană Patriarhului Nifon, în zilele de grea urgie ale acestuia.

Aceste detalii de senzație ale vremii, strâns legate de persoana Domnului și a familiei sale, și pe care Protul Muntelui Athos nu le-a putut afla decât dela cineva din intimii Domnului, dacă nu dela Domnul însuși, concentrează dela început interesul cititorului asupra personalității lui Neagoe. Domnia lui apare ca o eră de împăciuire și liniște în țară, de largă oblăduire a creștinătății din Răsăritul musulman, de princiară dărnicie până în cele mai îndepărtate unghiuri ale Ortodoxiei. Lista milosteniilor împărțite de el la Muntele Athos se înșiră bogat, cu toate amănuntele:

«Iară mănăstirea lui Ariton, care de opște să chiamă «Cotlomuz, care o au început a o zidi den temelie Radu «Vodă, Neagoe Vodă o au săvârșit și cu toate frămsețile și «podoabele o au podobit den lăuntru și dinafară, iar împrejur «o au îngrădit cu zid. Și o au făcut biserica sfântului Nicolae «făcătoriul de minuni cu turle, chilii și trapezarie, pimnița și «magupiia, maghernița, grădina și poartă mică și mare, bolniță «și ospătărie și dohirie, jitniță și vistirie și alte case de toată «treaba. Iar biserica și chiliile le-au umplut de frămseți și li-au «săvârșit de acoperemânt; iar biserica și tinda o au acoperit «tot cu plumb și au pus pe la ferestri cu sticle și o au și târnosit «cu blagosloveniia arhiereului și a protului și a altor egumeni «de la alte mănăstiri. Și făcu cinste mare tuturor și-i dărui «cu daruri mari și să duseră cari-și pre la locurile sale, cu «mare bucurie mulțămind lui Dumnezeu. Așijdirea făcu o «pristaniște în Ascalun la mare, să fie de corăbieri și o «corabie mare, alta mică cu tot ce trebuește și o au zidit cu «zid împrejur; și au făcut o culă cu arme și cu turnuri, să le «fie de pază. Și alte metohuri cu de toate au zidit și au făcut, «și bine le-a tocmit, den care are mănăstirea mult venit. Și «au pus numele ei: Lavra cea mare a Țării Muntenești».

«Iară Lavra a lui sveatâi Atanasie toată biserica cea mare «cu oltariul și cu tinzile le-au înnoit. Și au înpreunat plumbul «cel vechiu cu altul nou și o au acoperit toată de iznoavă; «și toată cliserniță o au zidit din temelie; și au făcut vase

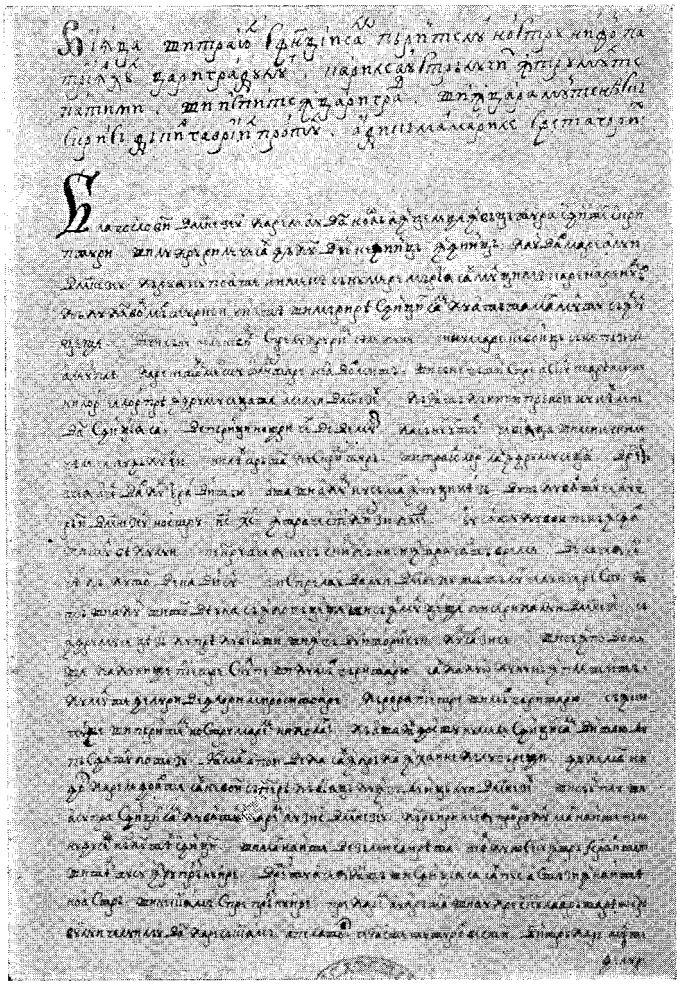

Pagină din Viața Sfântului Nifon după ms. nr. 8, fond Gaster, păstrat în Biblioteca Academiei Române (F. 93 recto).

«de treaba bisericii de aur și de argint și zevese cusute cu «sârmă de aur prea înfrămsețate au dat, și au făcut și mertic «mare câte 90.000 de talere de an.

«Iar în Lavra Iverului, a lui sveatâi Evtemie făcătoriul de «minuni, pre sus pre ziduri au adus apă cu urloiul, ca de 2 «mile de loc de departe, și cu multă bogăție o au înbogățit. «Iar cinstita a lui Doamnă, Despina, dat-au o zăvase, cusută «tot sârmă de aur și prea înfrămsețată, să o pue înnaintea «sfintei și făcătoarei de minuni icoanei, în care este scris «chipul Preacuratei Fecioară și Maicii lui Dumnezeu Mariia, «care să chiamă Portăriță care au venit pre mare la acea «mânăstire cu mare minune, cum să află scris de dinsa.

«Iar la mânăstirea Pantocrator au făcut mari idituri ca «și la Ivera și au dăruit multe daruri.

«In Lavra cea mare a Hilandarului iară au adus apă, tot «ca la Iver.

«Iar în lăudata mânăstire Vatoped tocmi să se dea «milă pre an, ca și la Lavra lui sveatâi Atanasie, și au pus «pre făcătoarea de minuni icoana a Preacistii un măr de «aur cu mărgăritar și cu pietri scumpe; și zidi și pimniță «mare din temelie.

«Și au înpodobit și marea mânăstire Xeropotam, că au «făcut o trapezărie din temelie și pimniță.

«Iar la sveati Pavel au zidit o culă den temelie, să fie de «strajă.

«Ce vom mai înmulți cuvintele, spuind toate mânăstirile «pe rând!? Că toate mânăstirile den sfânt muntele Atonului

Α'ΝΔΡΑΓΑΘΕΙ'ΑΙΣ

Τ῟ Εὐσεβεςάτῳ, καὶ Α'μδρειοτάτῳ

ΜΙΧΑΗ'Λ

ΒΟΕΒΟ'Δ Α.

Ε'τι δὲ καὶ τὰ ὅσα ἐσωυέβησαν εἰς τὸν ΟΥ'Γ-ΚΡΟΒΛΑΧΙ'ΑΝ, ὑπὸ τὸν καιρὸν, ὅπ῟ ἀφέντεφον ὁ Σερμπανὸς Βοεβόδας, ἕως Γαβεηὰλ Μολίγα Βοεβόδα.

Ε'τι δὲ ἀκειέχει καί τινας παραγγελίας Πνδματικὰς ἀφὸς τὸν Α'λέξανδρον Η'λιάσι Βοεβόδα, καὶ εἰς ὅλας τὰς δγαδόχας τῆς Α'φεντείας. καὶ θρῆνον πεεὶ τῆς Κωνσταντινπόλεως.

ἀψπέ. Ε'ΝΕΤΙ'Η,ΣΙΝ, 1785.

Παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Γωαννίνων.

Con Licenza de' Superiori, e Privilegio.

Titlul poemei lui Stravrinos *A'ndραγαθείαις τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ ἀνδρειοτάτου Μιχαὴλ Βοεβόδα* (după o ediție venețiană din 1785).

« le-au îmbogățit cu bani, cu sate și dobitoace încă le-au dat « și multe ziduri au făcut. Și fu ctitor mare a toată Sfetagora ».

Se înșiră apoi binefacerile făcute la mânăstirea cea mare din Țarigrad, la muntele Sinai, la Ierusalim, în măgura Misiei, la mânăstirea Oreiscului « unde sânt moaștele sfântului Grigorie, făcătorul de minuni » în Evlava, în Machedonia la mânăstirea Cuceina și în alte multe locuri:

« Ce vom mai spune deosebi lucrurile și mânăstirile, carele « le-au miluit? Să zicem depreună toate câte sunt în Evrota, în « Trachiia, în Elada, în Ahiia, în Iliric, în Cambania, în Elispont, « în Misia, în Machidonia, în Tetuliia, în Sermie, în Lugdonie, « în Petlagoniia, în Dalmația și în toate laturile dela Răsărit « până la Apus și de la Amiază-zi până la Amiază-noapte...

« Și nu numai creștinilor fu bun, ce și păgânilor, și fu « tuturor tată milostiv, asemuindu-se Domnului celui ceresc, « care strălucește soarele său și ploa și pre cei buni și pre « cei răi ».

Detaliile despre mulțimea și strălucirea domnitorului Neagoe în tot Răsăritul sunt așa de multe, încât ne întrebăm dacă intenția lui Gavril Protul a fost de a prea mări viața lui Nifon sau domnia lui Neagoe.

Cronica se încheie cu arătarea înnoirilor și ctitoriilor din țară: la mânăstirea Tismana, la Nucetul, spargerea mitropoliei din Argeș și zidirea din temelie a mânăstirii Curtea de Argeș, « tot din piatră cioplită și netezită și săpată cu flori ».

Ea se încheie cu târnosirea mânăstirii, la care a luat parte alături de clerul și călugării din țară, toți egumenii dela Muntele Athos cu Protul în frunte și Patriarhii Răsăritului.

Prin structura ei, Vieața Patriarhului Nifon nu este numai o biografie cu caracter legendar a Sfântului, ci este în același timp și o cronică internă a Țării, scrisă la curte și menită să înfățișeze într'o lumină de apoteoză domnia și personalitatea lui Neagoe Basarab, în înfățișarea lui de protector al întregei creștinătăți ortodoxe. Ea prezintă din acest punct de vedere o importanță a parte și se situează pe același plan cu *Învățăturile lui Neagoe către fiul său Teodosie*.

Din pricina importanței pe care Nifon a avut-o în reorganizarea vieții noastre religioase, din pricina faptului că moaștele sale se păstrează la noi, la Curtea de Argeș și, mai ales, din cauză că în Vieața sa elementele biografice se întrețes continuu cu viața istorică a țării, opera lui Gavril Protul a fost intercalată în marea compilație de cronici a Țării-Românești, alcătuită în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, pe vremea lui Șerban Cantacuzino, de către logofătul Stoica Ludescu « bătrâna slugă a Cantacuzenilor », cum se numește el însuși. In partea intercalată în cronică, Stoica Ludescu a lăsat însă la o parte începutul și sfârșitul din viața Sfântului, adică partea din viața acestuia, care, petrecându-se pe pământ străin, nu avea legătură strânsă cu țara noastră.

După epoca lui Neagoe Basarab, trebue să trecem tocmai în vremea lui Mihai Viteazul, pentru ca să dăm iarăși de urme ale istoriografiei muntene.

ΚΗCTITEAȘ BITEЖII

ALE LUI

МІХАЮ ВОДЪ,

ЧЕ АУ СТЪПЪНИТ

ЦАРІА РЪМЪНЕСКЪ ШІ АРДЕАЛУ,

ДЕЛА ЛЪНУ МЪНТУІРІ 1588 ШІ ПЪНЪ ЛА 1601.

Каре маї ынтъї сау типъріт

ын лімба гречеаскъ ла лъну 1806 ын Віненціа ын поезіе де смерітуа Іеромонах Неофіт, іаръ акум ынтъмпъдатъ традусъ дин гречеще ын румънеще де Теодор М. Еліат, ші дате ын типаріу къ келтуеала ші къ ындемнаре дънор ібкіторі де ынвъцътурь кърцілор ын лімба румънеаскъ.

ЛІ ЛЪНУ 1837.

M. Eliat, Vestitele vitejii ale lui Mihaiŭ Vodă, 1837. Traducere în versuri a poemei lui Stravrinos)

BIBLIOGRAFIE. Vieața Sf. Nifon a fost publicată întâia dată de B. P. Hașdeu în *Arhiva istorică a României*, I, 2, București, 1865, p. 133 -150, sub titlul: *Biografia Patriarhului Nifon în Turcia și în Țeara Românească, scrisă de Gabrielu superiorulu Muntelui Athos.* A doua oară de Iosif Naniescu și Constantin Erbiceanu, *Viața și traiul Sfinției Sale Părintelui nostru, Nifon, Patriarhul Țarigradului*, București, 1888, după un ms. din anul 1682, copiat în schitul Trivalea din Pitești, de Ieromonahul Ioan ot Bistrița. Ediția cea mai bună este a lui Tit Simedrea, Episcopul Hotinului, *Vieața și traiul Sfântului Nifon, Mitropolitul Constantinopolului*, după același ms. care a stat la baza ediției Naniescu. In prefață se indică și celelalte msse din Biblioteca Academiei Române și se arată criteriile de transcriere. La mssele din Biblioteca Academiei Române, citate de Tit Semedrea, este de adăogat și versiunea cea mai veche, păstrată în ms. de la Blaj, care cuprinde și Invățăturile lui Neagoe, copiată circa 1654 și care a aparținut Domnului Ștefan Cantacuzino (cf. Vasile Grecu în *Convorbiri Literare*, LVII (1939), p. 1857 și extras).

Versiunea Vieții Sf. Nifon cuprinsă în compilația lui Stoica Ludescu a fost publicată în *Magazinul istoric pentru Dacia*, IV, pp. 231 -272, V, pp. 3 -32; *Istoria Țării-Românești, de când au descălecat pravoslavnicii creștini*, ed. Ioanid, București, 1859, p. 4 -37.

STUDII. Despre Patriarhul Nifon: Diaconul Nicolae Popescu, *Nifon II, Patriarhul Constantinopolului* în *Analele Academiei Române*, seria II. Mem. secț. istorice, tom. XXXVI, p. 731 -798 (teză de doctorat la Universitatea din Viena). Cf. și D. Mazilu în *Contribuțiuni privitoare la istoria literaturii române* (Facultatea de litere din București, Seminarul de istoria literaturii române (Epoca veche), București, 1928: *Contribuțiuni la studiul vieții Sfântului Nifon, Patriarhul Constantinopolului*, p. 21 și urm.; D. Russo, *Studii istorice greco-române, Opere postume*, București, 1939 (Fundația p. lit. și artă « Regele Carol II »), I, p. 21 -34.

CRONICA LUI MIHAI VITEAZUL

Se știe că strălucitele victorii ale lui Mihaiu Viteazul împotriva Turcilor, incursiunile lui norocoase în Sudul Dunării, au aprins nădejdile creștinilor din Balcani, care vedeau în el un mântuitor de sub jugul păgânilor. Epopeea lui militară cu tragicul ei sfârșit a fost cântată în versuri de doi greci. Primul a fost chiar vistiernicul său, Stavrinos, care după uciderea mișelească a Domnului, în cetatea Bistriței unde se afla închis în « nopțile de 1 și 2 Februarie, la lumina stelelor », a cântat în versuri populare grecești, vitejia lui Mihai, « care niciodată n'a pus preț pe vieața sa și în nicio luptă nu a cruțat capul său ». Poema lui Stavrinos a încăput în mâna lui Panos Pepanos, care a publicat-o la Veneția, în 1672. Ea s'a bucurat de o mare popularitate; s'a retipărit în numeroase ediții și a trăit în lumea greacă până în vremurile noastre ca o adevărată carte populară. A fost cunoscută și citită și la noi, fiindcă a fost utilizată de cronicarul lui Nicolae Mavrocordat, Radu Popescu, și a fost tradusă, mai târziu, pe la 1837, în versuri românești, de Teodor M. Eliat, colaboratorul lui Anton Pann. Poema lui Stavrinos a avut succes și în lumea Slavilor de Răsărit, unde a fost prescurtată și pusă în versuri.

Al doilea contemporan grec, Gh. Palamed, care trăia între Ucrainienii din Polonia — ca interpret de limbă greacă, la curtea « strălucitului duce de Ostrog, cneazul Vasile » — unul din prietenii lui Mihaiu Viteazul — a fost ispitit să aștearnă și el în versuri faptele de arme ale Domnului român.

Cronica lui Palamed nu a cunoscut însă popularitatea cronicei lui Stavrinos. Ea nu ne este cunoscută până acum decât dintr'un singur manuscris, păstrat în Britisch Museum, de unde a scos-o la lumină elenistul Émile Legrand. Dar deși n'a avut răspândire, totuși ea aduce încă o mărturie a marilor nădejdi pe care creștinătatea din Orient le pusese în geniul politic al eroului român.

Cât de populară a rămas figura lui Mihai Viteazul, nu numai între cărturari, ci și în masele adânci ale lumii balcanice până azi, ne-o dovedesc cântecele populare grecești, ca cel auzit de Émile Legrand din gura unui cerșetor, pe străzile Rusciucului, în 1871, și cules de Teodor Burada, în Macedonia, precum și numeroasele reminiscențe despre vitejia lui în baladele sârbești și bulgărești. Ba până și pe coastele adriatice ale Ragusei — ai cărei fii, ca Baba Novac, luptau sub steagurile lui Mihai Viteazul — a ajuns vestea despre vitejiile românești, cântate într'un fragment rămas de pe urma cunoscutului poet ragusan Antun Sasin.

Tot atât de celebru a fost Mihai Viteazul în Occident. Solii lui băteau necontenit drumurile Vienei, Pragăi și Italiei. Ba până și în îndepărtata Spanie ajungeau trimișii lui pentru a cere ajutorul creștinătății împotriva dușmanului comun.

In anii din urmă, profesorul italian, Angelo Pernice, a descoperit în arhivele italiene, un memoriu al lui Mihai Viteazul, de o deosebită importanță, fiindcă în afară de detaliile interesante asupra luptei dela Călugăreni, memoriul dă pe față și ceva din firea hotărîtă și energică a Domnului. Avizele italiene și plachetele franceze — un fel de ziare ale timpului, care se desfăceau în piețele dinaintea catedralelor — aduceau la cunoștința publicului victoriile lui Mihai Viteazul și ale Valahilor împotriva Turcilor. Entusiasmul care a cuprins atunci masele populare a atâțat și imaginația scriitorilor. In Italia, cunoscutul scriitor popular, Giulio Casare Croce — un Anton Pann italian al secolului al XVII-lea — într'o dramă, care a avut mai multe ediții, *Sotteranea confusione o vera tragedia sopra la morte di Sinam Bassà, famoso capitanio di Turchi*, înfățișând în infern pe rivalul lui Mihai Viteazul la scaunul de judecată al lui Minos, descrie lupta dela Călugăreni cu multe amănunte istorice: ruperea podului, căderea Pașei în mocirlele dela Neajlov. In Spania, însuș Lope de Vega a evocat în drama *El prodigioso capitán* tenacitatea caracterului lui Mihai și avântul războinic al ostașilor săi, deși lucrurile sunt umbrite puțin prin reclama făcută de Sigismund Bathory. Chiar și la Unguri s'au găsit cronicari și poeți populari cari au povestit cu tendințe diferite viața sbuciumată și domnia plină de fapte răsunătoare a lui Mihai Vodă.

Era dar firesc ca Mihai Viteazul, care întrupa, după cum se vede, atâtea nădejdi, nu numai ale poporului său, dar ale întregei creștinătăți apăsată sub stăpânire păgână, care și-a jertfit vieața — cum spune însuși — ca « să capete un loc în creștinătate», să năzuiască și el, ca și Ștefan cel Mare, să lase viitorimii amintirea faptelor lui războinice și a străduințelor sale. Și el a găsit astfel un cronicar al domniei, într'un logofăt al său: Teodosie Rudeanu.

Acesta era un oltean dârz și isteț — mâna lui dreaptă, în timpul campaniei întreprinsă împotriva lui Ieremia Movilă. Pe vremea când viteazul domn pornise în fruntea oștilor să cucerească Moldova, Teodosie Rudeanu rămăsese în Ardeal ca un fel de guvernator al provinciei de curând cucerită. Mihai Viteazul se afla tocmai la hotarele Moldovei, când sosiră în Ardeal comisari trimiși de împăratul Germaniei. Aceștia temându-se de complicațiile ce se puteau ivi, veniseră să stăruiască pe lângă Domnul român ca să renunțe la campania lui în Moldova. Teodosie Rudeanu, care cunoștea intențiile precise și firea hotărîtă a Domnului său, a pus să se aresteze comisarii imperiali și i-a ținut închiși până ce Mihai Viteazul a cucerit Moldova; apoi i-a pus în libertate, cerându-și scuze pentru neînțelegerea iscată și pentru vexațiunea la care i-a supus [1].

Acest om, energic și diplomat, a fost cronicarul lui Mihai Viteazul. Dar, din nenorocire, cronica lui ni s'a pierdut în forma originală. Sâmburele ei ni s'a păstrat însă într'o traducere latinească. In lunile de vară — Iunie și Iulie — 1597, se afla la curtea din Târgoviște a Domnului român un sol german, Baltasar Walter, cel Tânăr, din Silesia (Baldassar Waltherus Junior). Acolo, solul german se întâlnește cu un sol polon, Andrei Tarnowski, «unul din cei mai buni prieteni» ai Domnului român, care tradusese în polonă cronica logofătului lui Mihai Viteazul.

[1] *Hurmuzaki, Documente, XII*, p. 880 - 919.

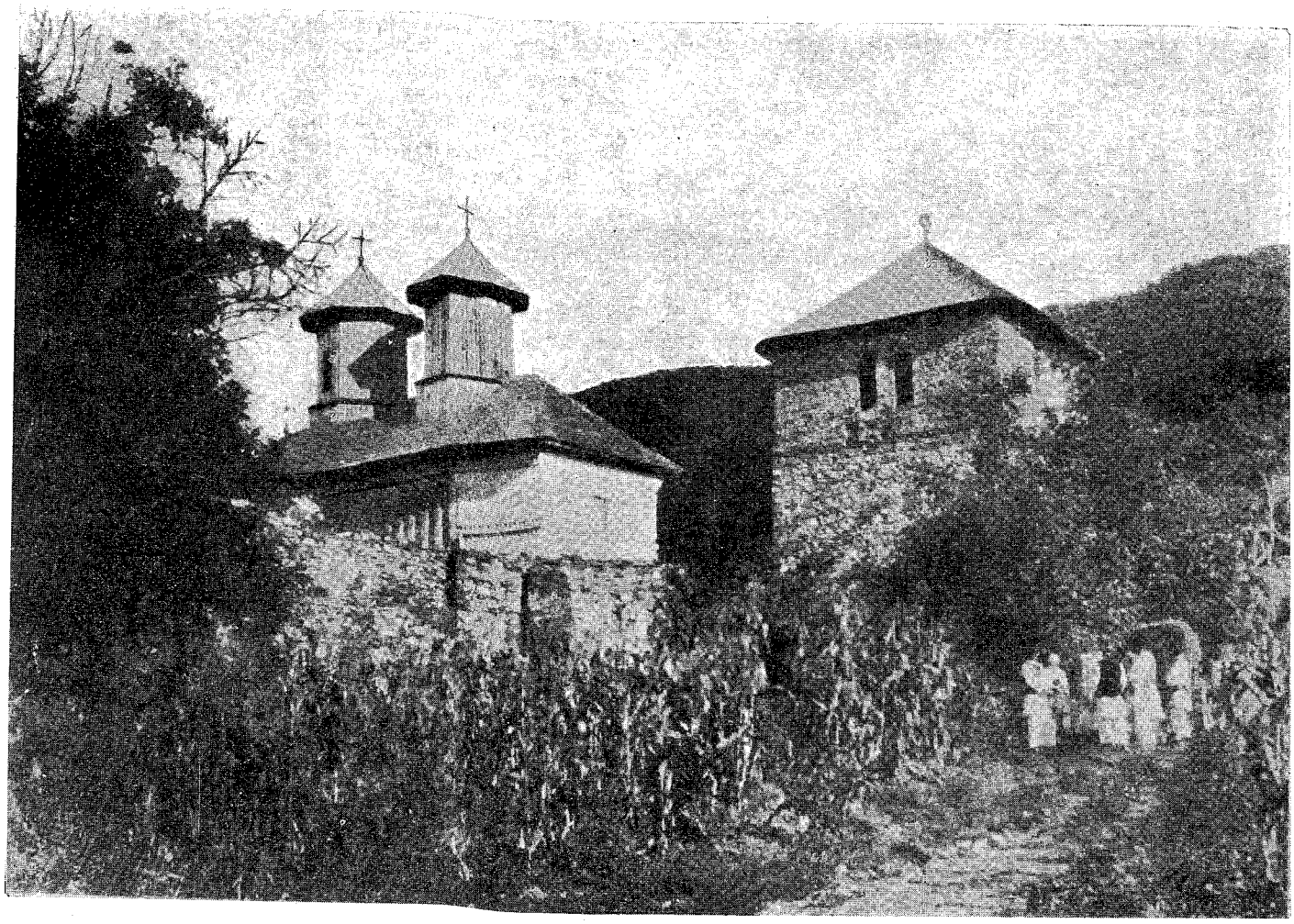

Schitul Flămânda din județul Argeș, ctitoria logofătului Teodosie Rudeanu. (După Buletinul Comisiunei Monumentelor istorice XXV, planșa 113.)

Această versiune polonă a fost apoi tradusă și prelucrată în limba latină, de Baltasar Walter, după cum mărturisește el însuși:

« La îndemnul lor — este vorba de câțiva bărbați prea « luminați — și prin generoasa mijlocire a măritului Domn « Andreiu Tarnow, care până acum s'a ilustrat în mai multe « țări, pre unde a fost trimis, în mai bine de 15 solii, unul « din cei mai intimi amici ai Domnului Mihai, câștigaiu în « lunile Iunie și Iulie, 1597, pe când mă aflam la curtea din « Târgoviște, o scurtă descriere a acelor fapte, compusă de « dumnealui cancelariul (= logofătul) *în limba românească și « aprobată de către însuși Domnul*. Această descriere întoarsă « pre limba polonă, eu, traducând-o în latinește, o îmbrăcai « în cele mai alese circumstanțe adunate nu atât dela « Români, cât dela alți însemnați și demni de credință « oșteni ».

Din această mărturie a lui Baltasar Walter rezultă că la curtea lui Mihai Viteazul se scria, sub ochii Domnului, de către logofătul lui, o cronică *în limba română* — aceasta nu trebue să ne surprindă, deoarece din cancelaria lui Mihai Viteazul pornesc și hrisoave scrise tot în limba națională.

Cronica aceasta scrisă în limba română a fost apoi tradusă în limba polonă de Andrei Taranovski, iar din limba polonă a fost transpusă apoi în limba latină de Walter junior, care însă a împodobit-o « cu cele mai alese circumstanțe, culese nu atât dela Români, cât dela alți oșteni însemnați și demni de credință ».

Baltasar Walter a trimis apoi traducerea latină a cronicei în Germania, printr'un delegat polon, Stanislas Golscii, castelan de Haliciu și căpitan de Bar. Doi ani mai târziu, Walter, întorcându-se din misiunile lui în Orient, sfătuit de prietenii săi, a tipărit traducerea latină a cronicei la Görliz, în Silesia, la anul 1597, dedicând opera patronilor săi, consulii din Görliz, Hoffmann de Hennersdorf și Bartolomeu Scultet, matematicul.

Cronica aceasta se oprește la anul 1597. Deși în traducere latină, ea constitue totuși prin ideile ei un document de cel mai mare preț pentru cunoașterea mentalității românești din epoca marelui Domn. Dar, din nenorocire, Baltasar Walter nu s'a mărginit să traducă exact în limba latină textul transpus în polonă de Andrei Taranowski, care și el s'a pierdut sau nu s'a descoperit încă, dacă cumva se mai păstrează în cine știe ce colț de bibliotecă. Walter însuși ne spune că, traducând-o în limba latină, a îmbrăcat-o « cu cele mai alese circumstanțe » pe care le-a adunat — zice el — « nu atât dela Români cât dela ostașii cei mai aleși și mai demni de credință ». Prin urmare, opera lui nu este o traducere a cronicei dela curtea lui Mihai Viteazul, ci este o prelucrare a acesteea.

Fondul primitiv al cronicei a fost amplificat nu numai cu podoabe stilistice, dar și cu știri nouă pe care traducătorul le-a putut culege și cu lucruri despre care are uneori grija să ni le precizeze. Iată, bunăoară, câteva exemple:

Pomenind de ordinele trimise de sultanul Murat al III-lea pașei din Silistra ca să treacă Dunărea și să așeze în scaunul Țării-Românești pe Ștefan, Baltasar Walter adaugă:

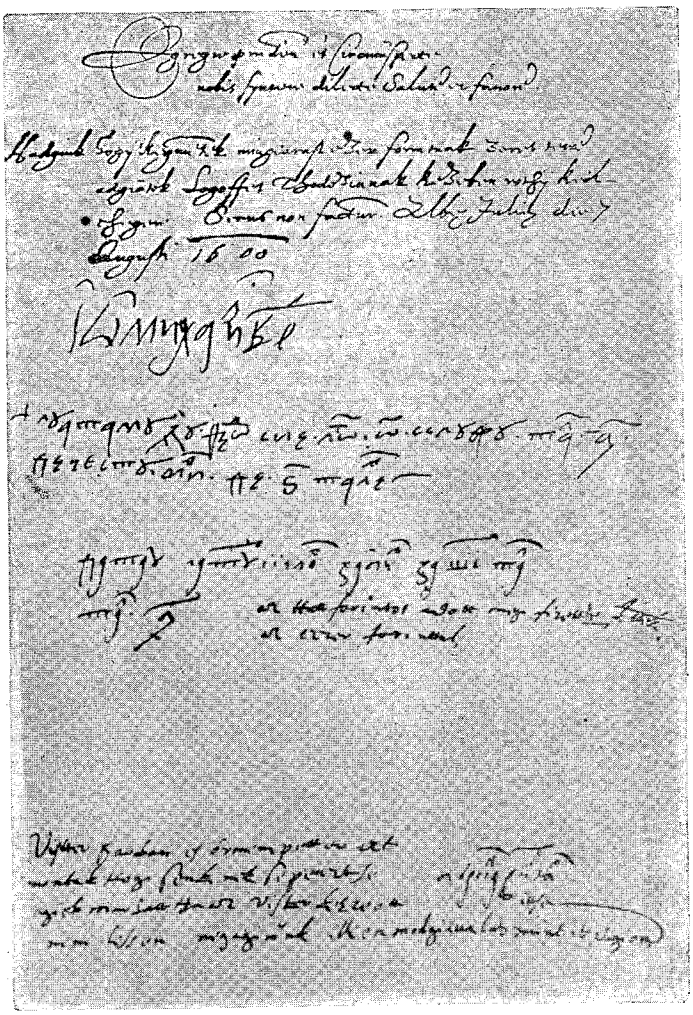

Scrisoarea lui Mihai Vodă din Alba Iulia, 7 August 1600, către municipiul orașului Cluj, cu câteva rânduri românești de mâna lui Teodosie Rudeanu și a lui Barcan Vistierul (După A. Veress, Documente, VI p. 155).

« Pre acest Ștefan *îl văzurăm și noi de câteva ori la 1597,* « pre la Sf. Mihail, la masa strălucitului delegat al Poloniei, « având capul acoperit cu un turban sau învelitoare tur- « cească și din *propriile lui cuvinte aflarăm acestea,* deși « mai pre scurt ».

După lupta dela Călugăreni, el introduce de asemenea un episod duios, cules la curtea lui Mihai Viteazul:

« Spre a odihni inima cititorului după atâtea scene sân- « geroase, *aflarăm cu cale de a însemna aci* cum doi cerbi « domesticiți însoțiră pe Mihai în mai multe expedițiuni răz- « boinice. Ei se aflau mai cu seamă lângă cortul Domnului; « stăteau de față în războaie și lupte, mergând curagios, când « înaintea lui, când alături de el. Nici sgomotul bombelor, nici « fulgerele tunurilor nu-i înspăimântau, ci auzind vuetul se « ridicau în două picioare și stăteau puțin privind. Ei stătură « astfel martori neclintiți, împotriva obiceiului acestor animale, « la lupta purtată cu Sinan Pașa, la Călugăreni. Aci unul « dintr'înșii, pierind din întâmplare, celălalt de durere merse « de se ascunse în pădure...

« Acest fapt *se adeverează prin mărturiile Domnului Mihai « și a multor alți ostași demni de credință* ».

Dacă înlăturăm acestea și altele asemenea, se pune întrebarea: avem posibilitatea de a reconstrui cronica pierdută a lui Teodosie Rudeanul și cum?

In compilația de cronici ale Țării-Românești, pe care a făcut-o în epoca lui Șerban Cantacuzino logofătul Stoica Ludescu, « bătrâna slugă a Cantacuzenilor », și care povestește istoria Țării-Românești dela întemeiere, a fost încorporată și o cronică a domniei lui Mihai Viteazul, cu următorul titlu — pe care-l dau după versiunea publicată de N. Bălcescu (în *Magazinul istoric,* tomul IV, pag. 277):

« De aicea se începe istoria lui Mihaiu Vodă, fiul lui « Petrașco Vodă, carele au făcut multe războaie cu Turcii « pentru creștinătate, precum de aicea înainte se arată ».

Este clar că în acest capitol — care în structura compilației este destul de întins față de celelalte — avem de a face cu copia unei cronici contemporane. Ce raporturi se pot stabili între această cronică și între traducerea și compilația latină a lui Baltasar Walter?

Inlăturând interpolările vădite ale traducătorului german — știrile nouă pe care el însuși spune că le-a cules dela diferiți martori, impresiunile lui personale despre prăpădul ținuturilor pustiite prin invazia oștirilor turcești și tătărești, ori accentele calde de adâncă admirație pentru Domnul român — cronica lui încă nu se suprapune exact peste partea corespunzătoare din compilația lui Stoica Ludescu.

Deși Baltasar omite, se pare, din cronica românească ce a avut-o la bază, unele știri care puteau fi neplăcute Ungurilor — de exemplu atitudinea neloială a lui Sigismund Bathori după victoriile lui Mihai Viteazul asupra Tătarilor — găsim însă pentru momentele mai importante ale campaniei lui Mihai Viteazul împotriva Turcilor știri mai bogate, detalii mai precise la

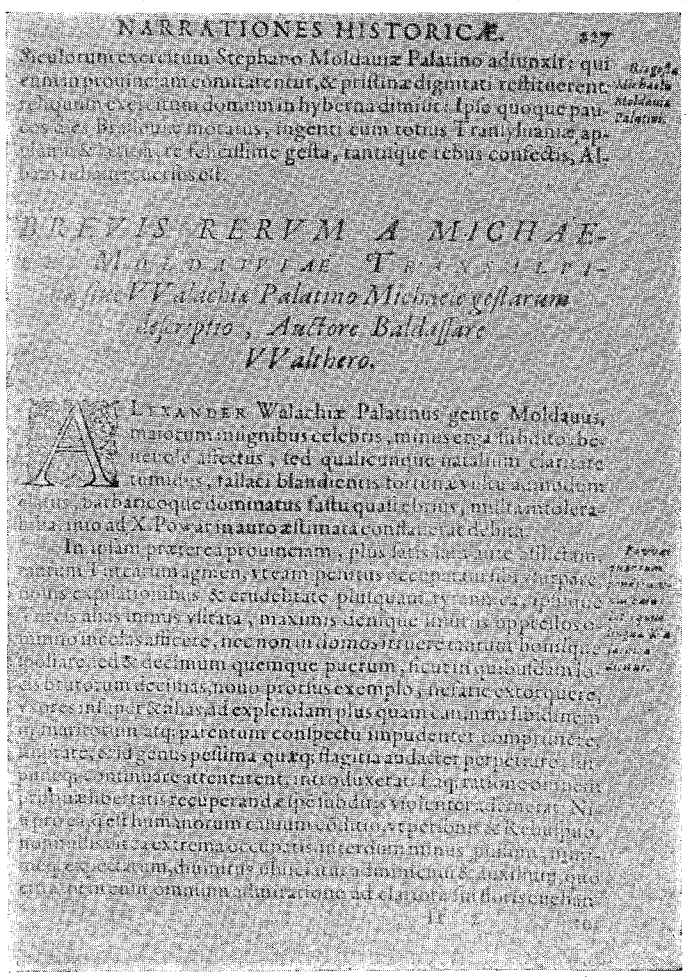

NARRATIONES HISTORICÆ. 217

Siculorum exercitum Stephano Moldauiæ Palatino adiunxit, qui eum in prouinciam comitaretur, & priſtinæ dignitati reſtitueret. Magna Moldauia Valachia. reliquum exercitum domum in hyberna dimiſit. Ipſe quoque pau- cos ſuos Brandiſtiæ morari, ingenti cum totius Transyluaniæ ap- plauſu & ſenſu, ea reſ cæſſione geſta, tantique rebus confectis, Al- ba Iulia reuerſus eſt.

BREVIS RERVM A MICHAE- LE MOLDAVIAE TRANSYLVA- NIAEQVE PRINCIPE IN Valachia Palatino Michaele geſtarum deſcriptio, Auctore Baldaſſare VValthero.

LEVANDER Walachiæ Palatinus gente Moldauus, maiorum magnibus celebris, minus erga ſubditos be- neuolo affectus, ſed qualicunque natalium claritate tumidus, fallaci blandientis fortunæ vultu abutendum [illegible] barbaroque dominatus faſtu quatenus, multa tolera- ta iniuria ad X. Pouarum auro æſtimata confiſtat debita.

In eam præterea pronunciam, plus ſatis [illegible] rerum [illegible] magnen, vt eam penitus [illegible] bonis expilationibus & crudelitate pulcram [illegible] alias animus vlcisci, maximis denique [illegible] in- animo inclusas afferre, nec non in domos [illegible] bonique [illegible] ſpoliare, ed& decimum quemque puerum, ſicut in quouis damna- torum decimas, nouo prorſus exemplo, relatæ extorquere, [illegible] ad explendam plus quam cani mi ſubdendum [illegible] parentum coniſpectu impudenter comprimere [illegible] gens peſſima quæq; flagitia audaciter perpetrare [illegible] commutare attentarent, introduxerat. Eapropter omnem [illegible] libertatis recuperandæ ſpe labentibus violenter [illegible] Ni- [illegible] horum calumniis oblatis, ſuſpitione [illegible] humanis [illegible] extrema occupatis [illegible] minus [illegible] exceſſum, diuinitus [illegible] auxilium quo [illegible] omnium admiratione ad [illegible]

Pagină din colecția lui Nicolaos Reusner, Rerum memorabilium... Exegeses, Frankfurt 1603, cuprinzând începutul cronicei lui Balthasar Walther.

traducătorul german. E mai multă vieață, mai multă mișcare; se simte mai bine timbrul contemporaneității în opera lui Walter.

Și cu toate acestea ambele cronici în schema lor se suprapun una peste alta; se vede bine că este aceeași urzeală, aceeași împletire a evenimentelor în aceeași succesiune: durerile pe care le îndura țara sub cutropirea turcească; hotărîrea Domnului și a boierilor de a izbăvi poporul de apăsarea turcească; alianța cu Sigismund Bathori; semnalul revoluției prin uciderea Turcilor din București și atacarea raialei turcești a Giurgiului; invazia lui Mustafa Pașa, Vizirul, cu pretendentul Bogdan de peste Dunăre și a Tătarilor; luptele victorioase ale Buzeștilor cu Tătarii la Putineiu și la Șerpătești, respingerea Turcilor peste Dunăre, atacarea și arderea Silistrei, a Hârșovei și a Brăilei — care era pe atunci raia turcească; lupta dela Călugăreni; retragerea dela Stoenești, sosirea ajutoarelor din Ardeal și Moldova și curățirea țării de Turci, luptele ulterioare cu Tătarii; trecerea Dunării și atacul dela Nicopole și împrejurimi și, în sfârșit, încercarea Turcilor de a se împăca cu Mihai Viteazul prin daruri pompoase și prin făgăduieli ș. a.

Avem dar la baza ambelor cronici un fond comun; aceeași canava, care într'o parte a fost amplificată, într'alta simplificată, canava care foarte probabil a trebuit să fie cronica scrisă la curtea lui Mihai Viteazul.

Cum se explică atunci faptul că această cronică nu ni s'a păstrat în întregul ei în compilația lui Stoica Ludescu? Și ce reprezintă versiunea pe care a copiat-o « bătrâna slugă » a Cantacuzenilor?

Faptul că între cronica logofătului lui Mihai Viteazul și compilația lui Stoica Ludescu s'a scurs mai bine de un veac și jumătate nu este suficient pentru a explica simplificările și prescurtările, căci în genere manuscrisele de cronici nu prea se simplificau.

In versiunea lui Stoica Ludescu se găsesc, precum a arătat d. N. Iorga, o serie de știri interesante privitoare la vitejiile Buzeștilor și care se văd bine că au fost adăugate de cineva care făcea parte din familie, ca de pildă: în uciderea Turcilor la București din 2 Noemvrie 1593 — semnalul răscoalei — cronica ne spune că «într'acel războiu fu rănit Stroe Buzescul la *mâna stângă* ». Buzeștii sânt pomeniți pretutindeni: în luptele cu Tătarii, în soliile trimise la Sigismund Bathori; vitejiile lor sunt totdeauna arătate într'o lumină simpatică, ca bunăoară în lupta dela Nicopole:

« O ceată de Turci se întoarse cu mare hrăborie asupra « lui Mihaiu Vodă. Și atuncea se alese unul den Turci cu « sulița și o împoncișă asupra pântecului lui Mihai și o « înfipse în pântece. Iar Mihaiu Vodă, deaca văzu că piere, « el apucă sulița cu amândouă mânile de fier și căuta în « toate părțile ca să-i vină cineva den boiari ajutoriu, să-l « isbăvească den peire. Și alții mai aproape nu se aflară, « fără doi boiari, *anume Preda Buzescu și cu frate-său Stroe « Stolnicul;* ei grăbiră și tăiară capul Turcului, și pre ceale- « lalte soții ale lui, și *isbăviră pre Mihaiu Vodă din mânile « Turcilor, și multă bărbăție arătară Buzeștii înaintea lui « Mihaiu Vodă, că se luptară cu vrăjmașii și isbăviră pre « Domnul lor de peire* ».

Cronica domniei lui Mihai Viteazul, intercalată în compilația lui Stoica Ludescu, este dar — după cum se pare — o copie alterată după cronica scrisă la curtea lui Mihai Viteazul, ieșită însă, după cum a arătat d. Iorga, din cercul familiei Buzeștilor.

Cronica scrisă din porunca Domnului și sub ochii lui s'a pierdut, după cum s'a pierdut și cronica scrisă la curtea lui Ștefan cel Mare. O fatalitate dramatică a urmărit astfel străduința celor mai mari domni ai trecutului românesc de a consemna în scris pentru viitorime izbânzile câștigate de neamul nostru sub conducerea lor, în lupta contra păgânilor, pentru apărarea creștinătății.

BIBLIOGRAFIE: Opera lui Stavrinos a apărut, sub titlul: *Ἀνδραγαθείαις τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ ἀνδρειοτάτου Μιχαὴλ βοεβόδα* Veneția 1638. Traducere în limba română: Teodor M. Eliat, *Vestitele vitejii ale lui Mihai Vodă, ce au stăpânit Țara rumânească și Ardealul dela anul 1588 (sic) și până la 1601*, care mai întâi s'au tipărit în limba grecească la anul 1806, în Vinețiia, în poezie, de smeritul Ieromonah Neofit, iară acum întâeaș dată tradusă din grecește în rumânește de Teodor M. Eliat și date în tipariu cu cheltuiala și cu îndemnarea unor iubitori de înmulțirea cărților în limba românească. Traducerea lui T. Eliat a fost reprodusă de G. Dem. Teodorescu în *Literatura și Arta română*, II, 1897, p. 307 - 327 și de N. Iorga la Vălenii de Munte, în 1910. O altă traducere de Maxim a fost publicată de Papiu Ilarian în *Tezaur de monumente istorice*, București, 1862, I, p. 285—326.

STUDII. Eugenie Predescu în *Magazinul istoric pentru Dacia*, I, (1845), p. 251—276; G. Dem. Teodorescu, *Studii neogrece despre Români, Vistiernicul Stavrinos și Mitropolitul Matei al Mirelor* în *Literatura și Arta română*, I, 1896, p. 280—291; D. Russo, *Poema lui Stavrinos, Modelele și imitatorii lui Stavrinos, Stavrinos și Matei al Mirelor imitați de Diacrusis, Stavrinos și Matei al Mirelor imitați de Ignatie Petriți, Stavrinos imitat de Spontis* în *Studii istorice greco-române*, opere postume, tomul I, București, 1939, p. 114—144.

Rezumatul slavo-rus al poemei lui Stavrinos a fost descoperit de regretatul Iulian Ștefănescu într'un ms. dela *Schottenkloster* din Viena (codex 609 din sec. XVIII); vezi articolul acestuia în *Revista istorică română*, IV, 1934, p. 141—174 (și extras). *Gheorghe Palamed.* Manuscrisul se păstrează la British Museum din Londra sub nr. 5573. Textul a fost publicat de Émile Legrand în *Bibliothèque grecque vulgaire*, Paris 1881, vol. I, p. 183—230. Titlul este: *Ἱστορία περιέχουσα πάσας τὰς πράξεις καὶ ἀνδραγαθίας καὶ πολέμους τοῦ ἐκλαμπροτάτου Μιχαὴλ Βοϊβόδα, αὐθέντη Οὐγγροβλαχίας, Τρανσυλβανίας, Μολδαβίας, ἕως τὴν ἡμέραν τῆς τελευτῆς αὐτοῦ, παρὰ Γεωργίου τοῦ Παλαμήδη, γραφεῖσα καὶ ποιηθεῖσα τυγχάνοντος ἐν τῇ αὐλῇ, τοῦ ἐκλαμπροτάτου δουκὸς τῆς Ὀστροβίας κυρίου κνέζη Βασιλείου, ἐν ἔτει 1607, μηνὶ δεκεμβρίῳ, εἰς τὰς 15, ἐν Ὀστροβίᾳ* (Istoria cuprinzând toate faptele, vitejiile și războaiele prea strălucitului Mihai Vodă, Domnul Țării Românești, al Transilvaniei și al Moldovei, până în ziua morții sale, scrisă și versificată de Gheorghe Palamed, când se afla la curtea prea strălucitului duce de Ostrov, domnul Domn Vasile Cneazul, în anul 1607, 15 Decemvrie, în Ostrov).

Textul a fost tradus în limba română de O. Tafrali, *Poema lui Gheorghe Palamide* în *Literatura și Arta Română*, 1905 (și extras). Studii, afară de notițele lui Legrand: G. Dem. Teodorescu, articolul mai sus citat în *Literatura și Arta română*, I, 1896—97, p. 429—437 și C. Erbiceanu, *ibidem*, p. 475—487 și 564—577; Andreas Horváth, *Görög históriás ének Mihály vajdáról*, Budapesta, 1935; D. Russo, *Studii istorice greco-române, Opere postume*, I, 1939, p. 145—151: *Poema lui Gh. Palamed.*

Știri privitoare la M. Viteazul în *Diarium Martini Crusii* la D. Russo, *op. cit.*, p. 15—156. Pentru cântece populare grecești despre Mihai Viteazul v. Émile Legrand, *Recueil et chansons populaires grecques publiées et traduites pour la première fois* (în *Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue néohellénique, nouvelle série*, nr. I) și Teodor Burada, *Convorbiri Literare*, XXV (1891—1892), p. 263—264 (nr. 11 și 12 apărute ca număr jubilar) și D. Russo, *Studii istorice greco-române*, p. 109—113.

Pentru Mihai Viteazul în folklorul balcanic: Al. Iordan, *Mihai Viteazul în folklorul balcanic*, în *Revista istorică română*, V - VI, 1935—1936, p. 361—381.

In literatura ungurească: Andrei Veress, *Cântece istorice vechi ungurești despre Români*, în *Memoriile Academiei Române*, Sect. Lit., seria III, tom. III, 3, (1925), p. 18—21, 5—6 (1935—1936), p. 361—381. Pentru Mihai Viteazul la cronicarii unguri: Ioachim Crăciun, *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la Românii 1566 - 1608* Cluj,, 1928, (Univ. Regele Ferdinand I, Cluj, Bibl. Inst. de Ist. Naț. II).

Pentru raporturile lui Mihai Viteazul cu Spania și despre el în plachetele Occidentului și la Croați v. *Études roumaines sous les auspices de l'École Roumaine en France*, I, *Trois mémoires sur Michel le Brave présentés par* Al. Ciorănescu, Charles Göllner, Emile Turdeanu, Bucarest, 1938: Al. Ciorănescu, *Michel le Brave et la politique espagnole* 5—19; C. Göllner, *Quelques plaquettes françaises contemporaines sur Michel le Brave*, p. 20—40; Émile Turdeanu, *Quelques ragusains auprès de Michel le Brave*, p. 41—72. Despre poemul lui Antun Sasin, *Razboj od Turaka* (Războiul contra Turcilor) p. 71—72.

Pentru Mihai Viteazul în literatura italiană: N. Cartojan, *O dramă populară italiană a lui Giulio Cesare Croce despre Sinan-Paşa și vitejiile românești*, extras din *Omagiul fraților Alexandru și Ion I. Lăpedatu*, București, 1936.

Pentru Mihai Viteazul în literatura spaniolă: A. Popescu-Telega, *Două drame de Lope de Vega interesând istoria și literatura Românilor*, Craiova, Ramuri, 1936.

Cronica lui Balthasar Waltter, *Brevis et vera descriptio rerum ab illust. ampliss. et fortis militiae contra patriae suae reiq. pub. christianae hostes duce ac Dn. Dn. Ion Michaele, Moldaviae Transalpinae sive Walachiae Palatino gestarum in eiusdem aula Tervisana fideliter collecta opera et studio* Baldassaris Waltheri Jun. S. 1599, Gorlicii, Typis Johannis Rhambae. Ea a fost apoi reprodusă în colecția: Nicolaos Reusner, *Rerum memorabilium... Exegeses sive narrationes historicae*, Frankfurt, 1603. Textul latin, însoțit de traducere românească, a fost reprodus la noi, de A. Papiu Ilarian, în *Tesaurul de monumente istorice pentru România*, I, 1862, p. 1—51 și notele p. 52—76.

Versiunea românească din compilația atribuită lui Constantin Căpitanul Filipescu sau Radu Popescu, *Istoriile Domnilor Țării Românești*, a fost publicată de T r e b o n i u L a u r i a n și N i c o l a e B ă l c e s c u în *Magasinul istoricu pentru Dacia*, I, 1845, p. 224—239.

O altă versiune publicată de S t o i c a N i c o l a e s c u în *Revista pentru istorie arheologie și filologie*, XI, p. 125 - 136.

Pentru cadrul istoric al domniei lui Mihai Viteazul și pentru Stavrinos și Taranowski vezi N. I o r g a, *Istoria lui Mihai Viteazul*, 2 vol. București, 1935 și P. P. P a n a i t e s c u, *Mihai Viteazu* ‹București, 1936. Studii despre cronicile muntene N. I o r g a, Analele Acad. Rom. Mem. Secț. ist. XXI, București 1899

Memoriul lui Mihai Viteazul descoperit de A n g e l o P e r n i c e în Arhivele din Florența, a fost publicat în *Arhivio Storico Italiano*, 1925 (LXXXIII), p. 249—297; o traducere în limba română a dat A u r e l D e c e i, *Luptele lui Mihai Viteazul povestite de el însuși*, « Biblioteca poporană a Asociațiunii, Sibiu, 1926, an. XVI nr. 137. Despre memoriu cf. N. I o r g a, *O Istorie a lui Mihai Viteazul de el însuși*, în Analele Acad. Rom. Mem. Secț. ist. s. III t. V mem. 9.

ILUSTRAŢIILE

Mănăstirea Neamţu 18
Coperta ferecată în aur şi argint a unei Evanghelii cu miniaturi copiată de Mitropolitul Atanasie Crimca 20
Psaltirea slavă, copiată din porunca lui Branko Mladenovici în 1346, din Biblioteca Academiei Române 21
Evanghelie slavonească din sec. XIII, azi în Biblioteca Academiei Române 21
Mănăstirea Arbora din Bucovina, în zi de praznic 22
Pomelnicul mănăstirii Bistriţa din sec. XV 23
Dicţionarul lui Mardarie Cozianul 23
Epitaful lui Alexandru cel Bun din 1428 (după Em. Turdeanu) 24
Răstignirea Mântuitorului. Picturi murale în mănăstirea Voroneţ 25
Mănăstirea Moldaviţa 26
Mănăstirea Sucevita din Bucovina 27
Meterezele mănăstirii Sucevita 28
Sfârşitul Polieleului lui Filothei Monahul, fostul mare logofăt al lui Mircea cel Mare 29
Inceputul Polieleului 29
Vieaţa Sfântului Ioan cel Nou de Grigore Ţamblac 30
Cronica lui Ştefan cel Mare; versiunea germană, descoperită în Bayerische Staatsbibliothek din München de prof. Olgierd Górka (titlul) 30
Cronica lui Ştefan cel Mare, versiunea germană din Bayerische Staatsbibliothek din München (pagină) 32
Letopiseţul dela Bistriţa din Bibl. Acad. Rom. ms. slav, nr. 649 33
Mănăstirea Putna 34
Mănăstirea Slatina, ctitoria lui Alexandru Lăpuşneanu, unde călugărul Isaia a copiat versiunea letopiseţului dela Putna 35
Invăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie, ms. copiat de Radu, logofeţel de divan, în 1726 43
Neagoe şi familia sa. Frescă dela Mănăstirea Curtea de Argeş 44
Invăţăturile lui Neagoe către fiul său Teodosie, versiunea grecească din Muntele Athos 45
Cel mai vechi act românesc ajuns până la noi: scrisoarea lui Neacşu din Câmpulung către «jupan Hanăş Begner» din Braşov, din 1521 46
Acreditivă dela Mihai Viteazul (Autograful Domnului) ... 47
Pagină din Codicele Voroneţean 50
Pagina din Psaltirea Scheiană cu criptograma nedescifrată .. 50
O pagină din psaltirea Voroneţeana 51
O pagină din Psaltirea Hurmuzachi 51
Prima carte tipărită în Ţara Românească: Liturghierul slavonesc tipărit de călugărul muntenegrean Macarie în 1508. 54
Octoihul slav tipărit de călugărul sârb Macarie în 1510; xilogravura de pe verso titlului, după o fotografe făcută de d-l V. Grecu, după originalul din mănăstirea Hilandarul a Muntelui Athos 54
Molitvenic slavonesc, tipărit la Târgovişte, în 1545, de Dimitrie Liubavici şi de ucenicii săi 55
Prima carte tipărită de Coresi la Braşov, în 1557: Octoih slav 55
Lucru apostolesc (Faptele Apostolilor), tipărit de Coresi la Braşov, în 1563 58
Parabola Samaritencii, xilogravură din Evanghelia lui Coresi, din 1560 58
Cea mai veche carte românească tipărită cu litere latine în 1570 59
Tetravanghelie tipărită de diacul Lorinţ în Bălgrad (Alba Iulia), la 1579 60
Pagină din Liturghierul Diacului Lorinţ din 1579 60
Epilogul unui Evangheliar tipărit de diacul Călin, contemporanul lui Coresi, la Braşov în 1566, din porunca lui Hannes Benkner 61
Pagină din Evanghelia cu învăţătură din 1581, cu stema lui Lukas Hirscher, judele Braşovului 62
Legătură veche a Evangheliei cu învăţătură a lui Coresi din 1581 (exemplar din Biblioteca Academiei Române) 63
Pagină din Palia dela Orăştie .....
Codex Sturdzanus, foaia cu nota în limba slavă a lui Popa Grigore din Măhaciu, din anul 1600, «când a fost învins Mihai Vodă la Mirăslău» 66
Mântuitorul distruge cărămida pe care se afla scris zapisul lui Adam cu Satana. Frescă din Mănăstirea Cozia 67
Codex Sturdzanus. Pagină cuprinzând «Moartea Patriarhului Avraam», scrisă de Popa Grigore 68
Codex Sturdzanus. Pagină cuprinzând un fragment din Călătoria Maicii Domnului la iad, scrisă de un anonim .. 69
Codex Neagoeanus, copiat în anul 1620, de Popa Ion Românul, în Sânpetru, cu nota copistului şi sfârşitul din scara Florii Darurilor 73
Pagină din Calendarul astrologic al lui Ion Romanul, alcătuit pentru Constantin Brâncoveanu, cu adnotarea Domnului 75
Alexandru împărat stând pe tronul lui Darie. Scenă din Alexandria, lucrată de Năstase Negrule, în Iaşi, la 1790 76
Cetatea împărătesei Cleofila, scenă din Alexandria, copiată de Năstase Negrule în Iaşi 77
Varlaam dăruieşte lui Ioasaf mărgăritarul învăţăturii mântuitoare, scenă din romanul Varlaam şi Ioasaf 79
Parabola inorogului, ilustrată pe bolta din interior a mănăstirii Aninoasa, din judeţul Muscel 79

O pagină din romanul Archirie și Anadan, copiat de Reațe la mănăstirea Aninoasa în 1717 80
Chivotul lui Neagoe Basarab dăruit mănăstirii Dionisiat din Muntele Athos. Biblioteca Academiei Română, fotografie de Marcu Beza 81
Pagina din Vieața Sfântului Nifon, după ms. nr. 8, fond Gaster, păstrat în Academia Română, f. 93 recto 83
Titlul poemei lui Stavrinos *Ἀνδραγασθείας τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ ἀνδρειοτάτου Μιχαὴλ Βοεβόδα*, după o ediție venețiană din 1785 84
M. Eliat, Vestitele vitejii ale lui Mihai Vodă, 1837 (Traducerea în versuri a poemei lui Stravinos) 84
Schitul Flămânda din județul Argeș, ctitoria logofătului Teodosie Rudeanu. (După Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice, XXV, planșa 113) 86
Scrisoarea lui Mihai Vodă din Alba Iulia, 7 August, 1600, către Municipiul orașului Cluj, cu câteva rânduri românești de mâna lui Teodosie logofătul Rudeanu și a lui Barcan Vistierul (După A. Veress, Documente, VI, p. 155) 87
Pagina din colecția lui Nicolaos Reusner, Rerum memorabilium... Exegeses, Frankfurt, 1603, cuprinzând începutul cronicei lui Balthasar Walther 87

BIBLIOTECA ACADEMIEI

TABLA DE MATERIE

LA RĂSPÂNTIA A DOUĂ LUMI: OCCIDENTUL LATIN ȘI ORIENTUL BIZANTINO-SLAV 5

LITERATURILE ROMANICE PÂNĂ IN VEACUL AL XIII-LEA 5

Literatura franceză 5; Literatura spaniolă 6; Literatura italiană 7; Radierea culturii occidentale în Ungaria și Polonia 7.

ORIENTUL BIZANTINO-SLAV 8

LITERATURA BIZANTINĂ 8

Caracterul imperiului bizantin 8; Strălucirea civilizației sale în evul mediu 8; Literatura istorică 8; religioasă 9; beletristică 10.

LITERATURA SLAVILOR SUD-DUNĂRENI 11

Literatura bulgărească 11; Literatura jugo-slavă 12; Legăturile cu Athosul 13; Legăturile Croaților cu cultura italiană; Bibliografie 13.

INTRAREA ROMÂNILOR IN CULTURA BIZANTINO-SLAVĂ. 13

Pătrunderea liturghiei slave la Români 14; Principatele române și luptele cu Ungurii; Legături politice cu Sudul dunărean. Consecințele înglobării noastre în zona culturii slave 14; Contacte cu Bizanțul 15.

INVAZIA TURCEASCĂ ȘI URMĂRILE EI PENTRU CULTURA POPOARELOR BALCANICE 16

Emigrarea erudiților bizantini în Occident și participarea lor la Renaștere 16; Emigrarea păturii conducătoare slave în țările noastre 16.

MÂNĂSTIRILE, FOCARE DE CULTURĂ 17

Reorganizarea vieții monahale prin călugării sârbi 17; Nicodim și întemeierea Vodiței și Tismanei 17; Ucenicii lui Nicodim în Moldova; Țamblac 18; Caligrafi și miniaturiști 18; Legători de manuscrise și cărți 20; Biblioteci 21; Școlile 23; Broderia religioasă 23; Pictura 24; Arta veche românească în Răsăritul Europei 25; Bibliografie 27.

CULTURA SLAVĂ IN ȚĂRILE NOASTRE. SUFLET ROMÂNESC IN LIMBA SLAVĂ.... 28

I. LITERATURA RELIGIOASĂ 28

Filotheiu, Logofătul lui Mircea cel Mare 29; Țamblac și activitatea lui în viața religioasă românească 29; Vasile, Episcopul de Roman al lui Ștefan cel Mare. 30; Eustație protopsaltul din mănăstirea Putna 30.

II. ISTORIOGRAFIA SLAVONĂ IN MOLDOVA: . . 30

A) Cronica lui Ștefan cel Mare. Versiunea germană 30

B) Versiunile slavonești 33

Letopisețul dela Bistrița 33; Letopisețul dela Putna 33; Versiunea din letopisețul lui Azarie 34; Cronica anonimă 35; Cronica moldo-polonă 36; Raporturile dintre versiunile slavonești; structura lor 36; Cronica lui Ștefan cel Mare, versiunea germană și versiunile slavonești 37; Alcătuirea cronicei la curtea lui Ștefan cel Mare 38.

C) Cronicarii călugări 38

Macarie 38; Eftimie 40; Azarie 40; Caracteristica cronicelor scrise de călugări 41; Bibliografie 41.

III. INVĂȚĂTURILE LUI NEAGOE BASARAB CĂTRE FIUL SĂU TEODOSIE..... 42

Cuprinsul 42; Paternitatea 44; Versiunile românești, slavonești și grecești; raporturile dintre ele 45; Bibliografie 46.

ZORILE LITERATURII ROMÂNEȘTI 47

Cele mai vechi acte românești 47; Textele rotacizante și părerile cu privire la originea lor 48; Mișcarea husită 48; Teoria influenței luterane 49.

TEXTELE ROTACIZANTE 49

Codicele Voronețean 49; Psaltirea Scheiană 50; Psaltirea Voroneteană 50; Psaltirea Hurmuzachi 51; Datarea, hârtia, filigranele 51; Scrisul 52; Limba 52; Importanța textelor pentru cultura românească 53; Bibliografie 53.

INTRODUCEREA TIPARULUI IN ȚĂRILE ROMÂNEȘTI 53

TIPAR SLAVONESC IN ȚARA-ROMÂNEASCĂ 53

Călugărul muntenegrean Macarie și tipar venețian 54; Călugărul sârb Dimitrie Liubavici și ucenicii săi 55.

TIPAR ROMÂNESC, EPOCA LUI CORESI:

Coresi și ucenicii lui Dimitrie Liubavici 55; Coresi și familia lui 56; Influența luterană și activitatea lui Coresi 56; Influența calvină 58; Intoarcerea spre ortodoxie și tipărirea cărților slavonești 60; Alți tipografi români contemporani cu Coresi: diacul Lorinț și Călin 61; ultima tipăritură românească a lui Coresi: Cartea de învățătură 1581, p. 62; Pravila 62; Limba textelor coresiene și importanța lor pentru limba literară; Bibliografie 63.

PALIA DELA ORĂȘTIE (1582) 64

EPOCA POST-CORESIANĂ. TEXTELE POPULARE 65

LITERATURA APOCRIFĂ 65

BOGOMILII 66

LITERATURA BOGOMILICĂ 67

Legenda lui Adam și Eva; Lupta lui Satanail cu arhanghelul Mihail; Disputa Mântuitorului cu Satana 67; Legende populare bogomilice 68; Nebogomilismul legendelor din Codex Sturdzanus.

APOCALIPSE APOCRIFE 68

Codex Sturdzanus: Apocalipse apocrife Apocalipsul Apostolului Pavel; Călătoria Domnului la iad; Moartea lui Avraam 68-69; Legenda Duminicei; Codex Todorescu: Apocalipsul Sf. Ioan Bogoslovul 69; Bibliografie, 69-70.

LITERATURA HAGIOGRAFICĂ 70

Caractere generale 70; Legenda Sfintei Vineri 70; Legenda Sf. Sisinie 70; Sfântul Alexie 71; Bibliografie 71.

LITERATURA DIDACTICĂ 71

Fisiologul 71, Fiore di Virtù 72; Bibliografie 74.

LITERATURA DE PREVESTIRE 74

ROMANUL POPULAR 76

Alexandria 76; Varlaam și Ioasaf 78; Archirie și Anadan 80; Bibliografie 81.

INCEPUTUL ISTORIOGRAFIEI IN ȚARA ROMÂNEASCĂ 81

VIAȚA PATRIARHULUI NIFON 81

Patriarhul Nifon 82; Gavril Protul 82; Vieața Sf. Nifon; caracterul ei: legendă hagiografică, cronică a domniei lui Neagoe 84; Bibliografie 85.

CRONICA LUI MIHAI VITEAZUL 85

Mihai Viteazul în literaturile streine contemporane: în literatura greacă: poema lui Stavrinos 85; traducerea românească în versuri a lui M. Eliat din 1837, 85; traducerea slavo-rusă; Gh. Palamed; reminiscențe despre Mihai Viteazul în literatura populară greacă; în balada populară sud-slavă; în Occident: în literatura italiană; în literatura spaniolă; în literatura ungară; cronica lui Teodosiu Rudeanu: Traducerea polonă a lui Andrei Taranowski și cea latină a lui Balthasar Walter 86; versiunea, fraților Buzești 87; raporturile dintre versiunea lui Balthasar Walter și versiunea fraților Buzești 87-89. Bibliografie 88.

BIBLIOTECA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÂNE

E R R A T A

Pagina :	Coloana :	rândul :	în loc de :	citeşte :
12	1	28 de jos	*άπκρύπτω*	*ἀποκρύπτω*
12	2	33 de sus	Ihnitates	Ihnilates
17	1	24 de jos	ajuns	a ajuns
52	2	19 » »	чнкіѳ	чѧдѳ
52	2	19 » »	şterge parantezul după copil; pune-l după цнадатн	
52	2	18 » »	=	);
52	2	18 » »	lege dătătoriu	*lege dătătoriu*
52	2	25 » »	tâmaţ	târnaţ
58	2	sub ilustraţie	1560	1561
62	1	» »	15ε0	1581
62	1	» »	Hrisher	Hirscher
69	2	sub ilustraţie	pe un anonim	de un anonim
74	2	28 de sus	p.	p. 83—101
74	1	31 » »	*"Ανθος*	*"Ανθος*
79	2	15 » »	tradus de cumnatul său	tradus în vremea lui Mateiu Basarab de cumnatul său

BIBLIOTECA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÂNE

B. A. R. P. R.
III
2101
BIBLIOTECA

N. CARTOJAN

ISTORIA LITERATURII ROMÂNE VECHI

VOL. II

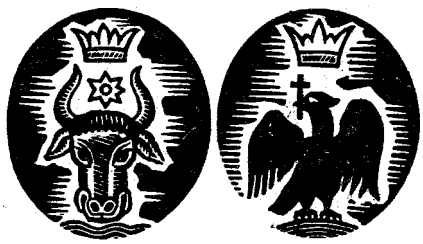

FUNDAŢIA REGALĂ PENTRU LITERATURĂ ŞI ARTĂ

N. CARTOJAN
Profesor la Facultatea de Litere din București

ISTORIA LITERATURII ROMÂNE VECHI

II

DELA MATEI BASARAB ȘI VASILE LUPU
PÂNĂ LA ȘERBAN CANTACUZINO ȘI D. CANTEMIR

FUNDAȚIA REGALĂ PENTRU LITERATURĂ ȘI ARTĂ
BUCUREȘTI, 1942

EPOCA LUI MATEI BASARAB ŞI A LUI VASILE LUPU

PRIVIRI GENERALE

După tragedia asasinării lui Mihai Viteazul în Câmpia Turdei, urmează vremuri turburi de lupte interne şi de războaie sângeroase cu Ungurii, până când zările încep să se înseneineze cu urcarea pe tron a lui Matei Basarab şi Vasile Lupu, ca exponenţi ai curentului naţional.

Strălucirea pe tărâmul cultural a acestor două domnii, a a fost umbrită prin rivalităţi şi lupte. In evoluţia culturii româneşti însă, găsim în această epocă, câteva trăsături comune, rezultate pe de o parte din identitatea de structură a poporului, pe de alta din ambianţa politică asemănătoare.

Primul aspect interesant al epocei lui Matei Basarab şi Vasile Lupu este rolul de protectori ai creştinătăţii ortodoxe din Balcani, pe care au continuat să-l joace, deşi acest rol începe să le fie disputat de Ţarii Rusiei.

Mergând pe drumul bătătorit dela Alexandru Basaraba de toţi Domnii Ţării-Româneşti, dar mai ales de Neagoe, « ctitorul a toată Sfeta Gora », Matei Basarab a revărsat şi el din plin darurile voevodale româneşti în toate colţurile ortodoxe ale ţărilor balcanice. Cărţile ieşite din tipografiile sale se adresează, precum o spun lămurit prefeţele, nu numai « evlaviosului neam al patriei noastre, ci şi neamurilor înrudite cu noi după credinţă şi având acelaşi vestit dialect slavonesc ca limbă, şi cu deosebire... *Bulgarilor, Sârbilor...* ». Matei Basarab, ca şi înaintaşii săi, a zidit peste Dunăre biserici — ca de exemplu S-ta Petka la Vidin — şi a trimes daruri în bani, în cărţi şi în manuscrise iluminate cu miniaturi. Ştirile culese în anii din urmă de Emil Turdeanu au pus în lumină daniile Domnului muntean în Serbia (la mânăstirile Mileševo, Sopoćani, Studenica, Papratije, Trebinje ş. a.). Călătoriile lui Marcu Beza în Orient au dat peste urmele generozităţii româneşti din epoca lui Matei Basarab în mânăstirile din Grecia şi din insulele Arhipelagului. Mila creştinească şi daniile voevozilor români — izvorîte din cel mai curat sentiment religios şi nepângărit de niciun gând viclean de cutropire, cum l-au vădit, mai târziu, cei ce şi-au asumat rolul de protectori ai creştinătăţii — au atras la curţile din Târgovişte şi din Iaşi călugări şi prelaţi din tot Orientul. Cei mai numeroşi sunt cărturarii greci, ca: Dionisie Comnen, secretarul lui Matei Basarab, care a ajuns mai târziu în, 1671, Patriarh al Constantinopolului [1]; Mitrofan Kritopulos, Patriarhul Alexandriei, care-şi făcuse studiile la Oxford şi care a murit în Ţara-Românească, la 1639; Paisie, Patriarhul Ierusalimului; Atanasie Patellaros, care a stat la Galaţi doisprezece ani, în mânăstirea Sf. Nicolae; Paisie Ligaridis, care-şi făcuse studiile la Roma, întreţinut de conaţionalul Leo Allatio, bibliotecarul Vaticanului; Meletie Sirigul şi Patriarhul arab Macarie, căruia Vasile Lupu îi făgăduise să-i plătească datoriile Patriarhiei [1]. Alături de aceştia se întâlnesc numeroase feţe bisericeşti venite din ţările slave sud-dunărene, ca: Mitropolitul de Inău-Lipova, Longhin Branković, care a stat în mânăstirea Comana, de pe ţărmul Argeşului; Mitropolitul de Kratovo, Mihail, sau Mitropolitul de Peć, Gavril, care a oficiat înaintea Domnului, împreună cu Patriarhul arab Macarie, slujba în biserica domnească, în ziua de Sf. Nicolae şi de Crăciunul anului 1653 [2]); precum şi delegaţii de călugări ruteni din mânăstirile Galiţiei, sau în sfârşit călugări ruşi, ca de ex. Suhanov, trimes din Moscova în Orient, pentru a aduce manuscrise religioase — şi mulţi alţii.

Azilul acordat marilor feţe bisericeşti din Răsăritul grecesc, a deschis în ţările noastre o direcţie nouă: începe să se cunoască şi să se preţuiască limba greacă. In această epocă apar la noi primele traduceri făcute direct după izvoarele greceşti.

De altă, parte afluxul cărturarilor ortodocşi în ţările noastre, într'o vreme când credinţa pravoslovnică era ameninţată, aduce o înviorare în viaţa literară.

Sunt sugestive — pentru înţelegerea fierbeţii pe care o adusese, în viaţa de cultură teologică a Ţării-Româneşti, această întâlnire a prelaţilor ortodocşi din Răsărit — notele pe cari ni le dă în ziarul său de călătorie, călugărul Suhanov despre discuţiile dogmatice, încinse în Târgovişte, la masa Mitropolitului Ştefan, unde Grecii Paisie Ligaridis, Vlasie şi Meletie Sirigul — cu o încredere prezumţioasă în ştiinţa lor, care intimida pe bietul călugăr rus — aduceau în sprijinul părerilor lor, citate din opera Sfântului Ioan Damasceanul, apărută de curând la Veneţia. Asemenea discuţiuni pasionau nu numai cercurile conducătoare ale clerului, ci se întinseseră mai departe şi în lumea boierilor cărturari dela curtea lui Matei Basarab. Călugărul franciscan, de origine croată, Rafael Levacović, care venea din Roma, în vara anului 1638, chemat de Matei Basarab ca să ia direcţia tipografiei, stătea de vorbă cu Udriste Năsturel despre necesitatea Unirii cu Roma şi despre superioritatea doctrinei catolice. Şi alţi boieri dela curtea lui Matei Basarab, se pasionau pentru problemele teologice, ca de exemplu Istrate, fiul lui Stroe Leurdeanu, căsătorit cu fiica lui Nicolae Pătraşcu — o nepoată deci a lui Mihai Viteazu. Istrate a pus pe Ianache Misirliu, care « ştia să citească şi să scrie limba turcească », să-i scoată o copie de pe confesiunea pe care Patriarhul Ghenadie II Scholarios a scris-o din însărcinarea lui Mohamed II, cuceritorul Constantinopolului. Domnul însuşi nu putea rămâne

[1] D. Russo, *Studii istorice greco-române*, I, p. 232.

[1] Iorga, *Ist. Bisericii rom. şi a vieţii religioase*, I, p. 315—316.

[2] Emil Turdeanu în *Cercetări Literare.*, III, p. 174.

strein de aceste discuții. Se poate spune cu drept cuvânt că în acele vremuri, când în Sudul Dunării viața religioasă era înăbușită sub stăpânirea păgână și în Ardeal de calvinism, Domnii noștri luaseră sub ocrotirea lor viața spirituală a popoarelor creștine ortodoxe, Țările noastre deveniseră astfel centrul ortodoxiei. De aceea pornește din țările noastre lupta împotriva calvinismului.

A doua trăsătură caracteristică a epocei este apariția în cultura românească a ideii de unitate națională. Unirea celor trei țări surori, înfăptuită prin spada lui Mihai Viteazul, deși nu fusese pregătită sufletește și deși n'a dăinuit decât câteva luni, totuși a lăsat în sufletele românești urmele ei și trebuia să ducă cu timpul la exprimarea clară a conștiinței unității naționale.

In Transilvania, Ungurii, începând cu Gavril Bethlen, își îndoiseră sforțările pentru a rupe legăturile de credință religioasă care uneau de veacuri pe Românii, supuși coroanei lor, cu Principatele vecine. Zadarnic Patriarhul Constantinopolului le atrage atenția asupra comunității de sânge a Românilor și îi previne că « o prefacere de lege la cei dintâi (adică la Ardeleni) n'ar îngădui-o niciodată Domnii vecini din Principate, ci mai mult decât sigur vor pune piedici, dacă nu cu armele, măcar cu ascunse intețiri », Ungurii nu dau îndărăt. După cum ne arată documentele, pe care le vom analiza mai jos, prin intimidări, prin silnicii, prin publicații, ei se sbat să atragă pe Transilvăneni la confesiunea calvină. Impotriva tendinței de calvinizare, se ridică — după cum fuseseră preveniți — Românii din Principatele supuse suveranității turcești. Un superior instinct de rasă a împărțit în chip simetric rolurile între Moldova și Muntenia, în această luptă care nu se dădea numai pentru credință.

Moldova lui Vasile Lupu, care a făcut multă opoziție Principilor ardeleni, a luat poziție față în față, participând la două sinoade, unul pus la cale de Mitropolitul Kievului, de origine moldoveană, Petru Movilă; altul de Mitropolitul Varlaam al Moldovei — și a atacat calvinismul în însăși inima lui, în principiile dogmatice.

Muntenia lui Matei Basarab, care avea legături de alianță cu Gheorghe Rákóczy I și II a stat și ea de-a-curmezișul reformei, venind în ajutorul Românilor transilvăneni pe altă cale. Un punct fundamental în programul de luptă al reformaților calvini era naționalizarea serviciului divin în biserica românească din Ardeal. O cedare însă pe acest teren ar fi putut atrage după sine, mai curând sau mai târziu, și admiterea celorlalte puncte de divergență dintre calvinism și ortodoxism. Menținerea limbii slave în oficierea cultului era deci atunci o măsură impusă nu numai de tradiția moștenită din moși-strămoși, ci și de necesitatea de a păstra intactă unitatea etnică. Dela urcarea sa pe tronul Țării-Românești, Matei Basarab s'a străduit să întărească tradiția ortodoxă în formă slavă la întreg neamul românesc, aducând tipografii cu litere chirilice în țară și publicând cărțile de ritual în limba slavă. Prefața cărților sale o spune răspicat că ele se adresează « drept credinciosului și evlaviosului neam al patriei noastre și altor neamuri înrudite cu noi după credință și având același vestit dialect, slavonesc ca limbă... *Ungrovlahilor, Moldovlahilor* ». Este clară aci ideea solidarității naționale prin biserică, în limba slavă. De altfel, în epoca aceasta își face drum în cultura românească și ideea unității naționale. Mitropolitul Varlaam, «strângând sobor dintr'amândouă părțile și din Țeara Românească și din Țeara Moldovei », spune mai clar, că scrie Răspunsul la Catehismul calvinesc « pentru *cei cu noi de un niam Români, pretutindenea tuturor ce să află în părțile Ardealului* »; iar în Ardeal Simion Ștefan, amintind că « Rumânii nu grăesc în toate țările într'un chip », se scuză dacă n'a izbutit să se facă înțeles de toți: « nu-i de vina noastră, *ce-i de vina celui ce-au răsfirat Rumânii printr'alte țări, de s'au mestecat cuvintele cu alte limbi* ». Ideea unității neamului o găsim însă formulată cu tot relieful cuvenit la marii cronicari moldoveni, cari, în contact cu istoriografia polonă, s'au ridicat până la obârșia comună a întregului neam despărțit în trei state diferite.

Sufletul românesc, închis multă vreme în hotarele înguste ale culturii sud-slave, era și în această epocă în căutarea unor noi orizonturi. Experiențe vechi: impresiile aduse de soliile marilor Domni în Occident; contactul intim cu cultura Apusului a unor domni ca Radu Mihnea, care-și făcuse instrucția în Veneția, sau a lui Petru Cercel, pribeag la curțile italiene și franceze, alcătuitor de frumoase stihuri italiene; accesul unor studenți din Țările românești — mai ales din Ardeal — în școli și universități streine; încercările unui Despot Eraclidul de a înființa cu profesori aduși din Apus școli superioare — și atâtea alte prilejuri îi făceau pe ai noștri să nu se simtă la larg în spațiul culturii orientale, în care erau ținuți prin puterea tradiției, prin forța împrejurărilor de care s'a vorbit mai sus și prin suveranitatea turcească. Instinctul lor de rasă și de cultură îi ducea uneori peste vicisitudinile vremurilor către marele izvor de apă vie al latinității. « Când am ajuns în vârsta adolescenței — mărturisește Udriște Năsturel — am dobândit în același timp, în inima mea, prin grația lui Dumnezeu, o mare și aprinsă dragoste pentru limba romană sau latină, înrudită în chip evident cu a noastră, în așa fel că, neavând aproape alte gânduri în cugetul și inima mea, zi și noapte fără încetare, eram aprins pentru limba latină și pentru învățarea ei. A mers așa până când un profesor, care învăța înțelepciunea și știința, a binevoit să adape setea inimei mele care ardea de dragostea pentru învățarea acestei limbi... »[1].

Avem dovezi documentare că aceeași năzuință către noi zări de cultură zăcea nu numai în clasele conducătoare, dar și în masele mai adânci ale neamului. Din chiar epoca lui Matei Basarab avem știri despre doi tineri români cari își făceau studiile în Colegiul *De propaganda fide* din Roma. Unul era Mihail, fiul lui Paul, din Câmpulungul județului Muscel. Fusese adus la Roma și instalat acolo, în colegiul Urban, de misionarul Venanzo Berardi da Mont'Ottone, din ordinul Minoriților Conventuali. Al doilea era un adolescent a cărui viață aventuroasă e un mic roman. Fusese — pretindea el — copil de casă în curtea domnească. Plecase cu Domnul Țării-Românești la Constantinopol, la vârsta de 12 ani. Învățase acolo greaca vulgară și turcească. Plecase apoi în insula Chios, unde se apropiase de Iezuiți; îmbrățișase catolicismul și de-acolo plecase cu scrisorile de recomandare către Secretarul colegiului din Roma. Două luni a bătut străzile cetății eterne, până când a deprins puțin limba italiană. In cele din urmă, a fost admis în colegiu, unde se întâlni cu câmpulungeanul.

Ce au devenit acești doi premergători în colegiul de Propagandă din Roma, de unde, un veac și jumătate mai târziu, tineretul plecat din Ardealul suferințelor românești, a adus ideea regenerării naționale — nu știm. In volbura vremurilor au pierit fără să lase nicio urmă.

Contactul cu cultura latină a fost însă mai rodnic în Moldova. Școala întemeiată de Vasile Lupu în mânăstirea Trei-Erarhi, cu profesori trimeși dela Academia teologică din Kiev, de Mitropolitul Petru Movilă, precum și colegiile iesuite din Moldova, au deschis, după cum se va vedea mai jos, o mică pârtie către cultura latină. Dar contactul binefăcător cu cultura latină s'a produs mai intens în școlile iesuite ale Poloniei, unde vlăstarele boierimei moldovene desfundând ideea originei romanești știri privitoare la țara lor, au deschis un drum nou în cultura românească.

Din contactul cu istoriografia polonă a primit îmboldul de a alcătui cronica în limba națională Grigore Ureche, marele

[1] P. P. Panaitescu, *L'influence de l'œuvre de Pierre Mogila*, p. 83.

vornic dela curtea lui Vasile Lupu și contimporanul Mitropolitului Varlaam. Imboldul dat, la rândul lui, de Ureche, a fost așa de puternic, încât cu toate frământările timpurilor nestatornice, care au urmat după prăbușirea lui Vasile Lupu, firul istoriei naționale a fost continuat de Miron Costin, care și-a făcut și el studiile în Polonia și care a pus în plină lumină ideea originei romane. Ideea a fost apoi reluată de fiul lui Miron, Nicolae Costin, a trecut după aceea la Dimitrie Cantemir și în Muntenia la Stolnicul Constantin Cantacuzino.

Și pe tărâmul vieții religioase, activitatea literară, începută cu strălucire în epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu a fost continuată în ciuda vitregiei vremurilor care au urmat. In Moldova, contimporanul lui Miron Costin, Mitropolitul Dosofteiu dă aripă versului și începe munca grea de traducere a cărților de ritual în limba română, care avea să ducă la naționalizarea serviciului divin în Biserică. Opera de naționalizare a slujbei religioase este apoi reluată și continuată în Muntenia de Mitropolitul Antim Ivireanu.

In capitolele ce urmează, pentru a păstra un fir unitar în expunere vom înfățișa întâiu evoluția literaturii religioase dela Matei Basarab și Vasile Lupu până la Mitropolitul Dosofteiu inclusiv, după care vom înfățișa literatura istorică mai întâiu în Moldova și apoi în Muntenia și în Transilvania.

BIBLIOGRAFIE. Pentru cadrul istoric al epocii: N. Iorga, *Istoria Românilor, vol. VI — Monarhii*, București, 1938; util încă A. D. Xenopol, *Istoria Românilor*, ed. III îngrijită de I. Vlădescu, vol. VII, București, Cartea Românească, 1929; N. Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a Românilor*, ed. II ,vol. I, Buc. 1929; N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, vol. I, P. Suru, București, 1925; Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române, epoca veche*, ed. II-a revăzută și întregită, Sibiu, 1930 (foarte utilă bibliografia dela sfârșit); Dr. Giorge Pascu, *Istoria literaturii și limbii române, sec. XVII*, Iași, Viața Românească, 1922; N. Iorga, *Istoria învățământului românesc*, București, Casa Școalelor, 1928.

Pentru raporturile religioase și culturale ale țărilor românești cu Orientul ortodox pe lângă studiile lui N. Iorga, Marcu Beza, Emil Turdeanu ș. a citate în vol. I, p. 27, a se vedea acum și: Preot Dm. T. Bodogae, *Ajutoarele românești la mânăstirile din Sfântul Munte Athos*, Sibiu, 1941.

Versurile lui Petru Cercel — publicate de Stefano Guazzo, *Dialoghi piacevoli*, Veneția, 1590 și ed. II 1604 — au fost reproduse pentru întâiași dată la noi de M. Kogălniceanu, *Histoire de la Dacie...* Berlin, 1837, p. 244—246 nota; Pentru studenți români: N. Drăganu, *Cei dintâiu studenți români ardeleni la universitățile apusene*, extras din *Anuarul Institutului de istorie națională din Cluj*, IV, București, Cartea Românească, 1929. Pentru Mihail fiul lui Paul și Ștefan Valahul în colegiul «De Propaganda fide»: Francisc Pall, *Date inedite privitoare la legăturile culturale italo-române din mijlocul veacului al XVII-lea* în A. Marcu, *Studii italiene*, VI, 1939, p. 45—69. I. Minea *Din istoria culturii românești*, I, Iași.

UN CĂRTURAR MOLDOVEAN MITROPOLIT AL KIEVULUI: PETRU MOVILĂ

Istoria culturii românești din epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu nu ar putea fi înțeleasă, dacă nu ne-am opri aci și asupra unui mare cărturar, vlăstar de domni moldoveni și munteni — căci tatăl său a domnit și în Muntenia —, care a râvnit și el să fie Domn, dar care, după ce a văzut închise drumurile intrării în țara sa, a rămas între streini și a ajuns Mitropolit al Kievului. Petru Movilă, rupt dintre ai noștri, a devenit una din figurile proeminente în istoria culturii ucrainiene din secolul al XVII-lea. Invățatul rus Venelin spunea: «Se pune întrebarea care din cei doi bărbați cu numele de Petru este reformatorul îndrăzneț al imperiului rusesc și căruia prin urmare i se cuvine titlul istoric de mare: Petru I, împăratul Rusiei, sau Petru Movilă?».

Petru Movilă a fost fiul lui Simeon Movilă, fratele lui Ieremia și rivalul lui Mihai Viteazul. Tragediile familiei sale l-au împins mai mult spre studii și meditație. În 1627, când visurile lui de a recuceri, cu ajutorul Polonilor, tronul ocupat pe rând de unchiul său, de tatăl, de verii și de frații săi, sunt spulberate, după îndemnul Mitropolitului Kievului, Iov Boreţki, în mânăstirea căruia își petrecea adesea verile, Petru Movilă renunță la purpura domnească și îmbracă rassa de monah în mânăstirea Pecerska din Kiev. Aci, ajunge repede arhimandrit, pentru ca, 6 ani mai târziu, după moartea lui Iov Boreţki, să fie Mitropolit. Pe atunci Ucraina se afla sub stăpânire polonă și pentru Biserica ortodoxă ruteană, amenințată în existența ei de Biserica catolică a Poloniei, la care se adăoga și curentul Uniaților (care primiseră unirea cu Roma recunoscând pe Papă, dar păstrau serviciul divin în limba slavă), urcarea lui P. Movilă pe scaunul mitropolitan a fost o adevărată mântuire.

Prin cultura, prin tradițiile familiare, prin legăturile lui de rudenie și prietenie cu nobilimea polonă, el izbuti să dobândească în jurul scaunului său mitropolitan un prestigiu într'adevăr princiar.

Incă de pe când era arhimandrit în lavra din Pecerska, Petru Movilă înființă acolo o tipografie, care, împreună cu cea din Lwów, a desfășurat o activitate din cele mai rodnice pentru Biserica ortodoxă a Rușilor. Din aceste tipografii au ieșit o serie de tipărituri care au fost aduse în Țara-Românească de meșterii trimeși de Petru Movilă lui Matei Basarab și care au servit mai târziu de model tipăriturilor muntene.

Paralel cu tipografia, el a întemeiat în mânăstirea Bratca — frăția — o școală vestită, o adevărată Academie teologică, din care avea să pornească în curând un curent nou de premenire în cultura rusească. In atmosfera întunecată și greoaie de

Petru Movilă, Mitropolitul Kievului

ignoranță, în care lâncezea clerul ortodox rutean, Petru Movilă se străduește să introducă cele dintâi raze de lumină ale culturii latine occidentale. El își dădea bine seama că Biserica ortodoxă, ruteană, rămasă în urmă sub raportul culturii, nu putea rezista atacurilor îndreptate din lagărul Iesuiților și Uniaților poloni, decât premenindu-se și întărindu-se cu toată armatura culturii moderne a timpului său. Știința timpului — zicea Petru Movilă — este pentru biserica ortodoxă întocmai ca oglinzile lui Arhimede, care concentrând razele solare asupra corăbiilor dușmane, care se apropiau de țărmurile Siracuzei, le ardeau.

Cultura timpului însă nu putea fi căutată nici în cultura slavonă și nici în cea bizantină, care la începutul timpurilor moderne se stinseseră. Numai cultura latină a Occidentului, premenită prin Renaștere, putea săvârși minunea de a regenera viața intelectuală a clerului ortodox și de a-i împrumuta armele cu care să poată rezista atacurilor îndreptate din taberele vrăjmașe. De aceea, în programul de studii al Academiei teologice, P. Movilă introdusese pe primul plan: latina, cu studiul retoricei, dialecticei, poeziei și filosofiei.

Dar cu toată viața lui de muncă aprigă închinată operei de ridicare a Bisericii rutene, totuși Mitropolitul Petru Movilă n'a rupt cu totul legăturile cu patria mumă. In primele cărți ieșite din tipografia lui « Pecerska », pe când era numai arhimandrit, el semnează « fiul Domnului Moldovei » și adaogă stema celor 2 Principate românești. Dacă mai târziu renunță la aceste tradiții ale familiei și la aceste reminiscențe ale patriei sale, o face de sigur pentru a se confunda în spiritul de umilință al vieții călugărești, a acelor aprigi muncitori anonimi, disprețuitori de tot ceea ce era mărire pământească, care semnau munca lor: « păcătosul robul lui Dumnezeu ». Totuși niciodată nu și-a ascuns originea lui românească. Elevii săi din Academia teologică i-au închinat un volum de versuri omagiale, și făcând aluzie la originea lui românească, îi plăsmuesc o genealogie care-l face să se scoboare din eroul roman Mucius Scaevola. In scrisorile lui pastorale, face în multe rânduri aluzie la strămoșii lui romani: « am cheltuit — spune el într'un rând ortodocșilor din Minsk — avuțiile strămoșilor mei Domni ai Moldovei pentru nevoile Bisericii». Iar unul din adversarii săi îl acuză că era înconjurat numai de servitori moldoveni. Nostalgia după țara și neamul său se vede continuu în cursul vieții lui. In 1637, cumpăra o Evanghelie cu miniaturi, scrisă pe vremea lui Ștefan cel Mare, pe care o dăruia marei lavre « Pecerska »: să fie acolo « pe veci neclintită la hramul Prea Curatei Născătoarei de Dumnezeu mânăstirii Pecerska, unde va fi îngropat trupul meu ». In alt rând, înălțând în Ucraina poloneză, la Golosvienski o biserică, îi pune ca hram pe Sfântul Ioan cel Nou dela Suceava, patronul Moldovei sale. In 1645, a venit la Iași să celebreze căsătoria fiicei lui Vasile Lupu, Maria, cu Principele lituan, Ianusz Radziwill. Astfel stând lucrurile, cine știe dacă în afară de motive de tactică, alegerea Iașilor, ca locul cel mai nemerit pentru marele sinod al ortodocșilor în care avea să se discute ideile normative ale ortodoxiei, față de Catehismul atribuit lui Chiril Lucaris, nu va fi fost determinată și de amintirile copilăriei care-l legau de orașul în care domniseră ai lui?

Ortodoxia trăia atunci o mare dramă. In jurul scaunului patriarhal din Constantinopol se dedeau lupte aprige în care patimele pământești se amestecau cu lucrurile divine.

In Martie 1633, apăruse la Geneva, în limba latină, o confesiune de credință ortodoxă, datată din Constantinopol: Martie 1629, și în care se făceau câteva concesii punctului de vedere al confesiunii calvine. Opera a fost atribuită Patriarhului Chiril Lucaris, care se afla în legătură cu cercurile reformate din mediul cosmopolit al Constantinopolului: consulul olandez Corneliu Haga; predicatorul ambasadei olandeze, un fost profesor calvinist la Geneva, și ambasadorul Angliei. Dușmanii Patriarhului, în frunte cu Chiril Contaris din Veria și Atanasie Pattelaros, ridică lumea împotriva lui Lucaris, acuzându-l de erezie. Ambasadorul Franței susține curentul de agitație împotriva Patriarhului care se sprijinea pe cercurile reformate. Lupta deslănțuită este înverșunată. Chiril Lucaris este de cinci ori depus de Turci și tot de atâtea ori readus în scaunul patriarhal prin sprijinul prietenilor săi, până când în cele din urmă Turcii, îndârjiți, îl ucid. Moartea tragică a lui Chiril Lucaris nu poate pune capăt agitației. Succesorul lui,

Stema lui Petru Movilă, Mitropolitul Kievului, « Domn al Țării Moldovenești », pe o carte din tipografiile sale.

Chiril Contaris din Veria, are aceeași soartă. Două sinoade care au loc la Constantinopol, unul în 1638 și altul în 1642 și în care s'a anatemizat confesiunea lui Chiril Lucaris, n'au izbutit să aducă lumii ortodoxe pacea de care avea nevoie. Pace cu atât mai necesară, cu cât în centrul și Răsăritul Europei — în Ardeal, în Polonia și în Ucraina — ortodoxia pierduse continuu terenul dinaintea catolicismului, care găsise formula unirii cu Roma, dinaintea curentelor de reformă.

MĂRTURISIREA ORTODOXĂ ȘI SINODUL DELA IAȘI. La această grea răspântie din viața Bisericii ortodoxe, apare Mitropolitul Petru Movilă. Cele două sinoade constantinopolitane făcuseră o operă negativă: anatemizaseră confesiunea atribuită lui Chiril Lucaris. Lipsea pentru întreaga ortodoxie însă o operă pozitivă de construcție normativă. Această sarcină și-a luat-o Petru Movilă. După ce a lucrat mai mulți ani la Mărturisirea de credință ortodoxă, a convocat un sinod la Kiev în

1640, în care s'a discutat și admis opera. Trebuia însă ca Mărturisirea să fie întărită într'un sinod ecumenic. Dar Constantinopolul în care erau încă vii luptele dintre partizanii și adversarii lui Chiril Lucaris nu era prielnic pentru desbateri. Fu ales Iașii al cărui Domnitor plătea pe atunci datoriile Patriarhiilor. Mitropolitul Kievului nu veni însă în persoană, ci trimese o delegație de 3 teologi, în frunte cu Isaia Trofimovici, doctor în teologie și egumenul mânăstirii Nikolska. Patriarhul a fost reprezentat și el prin doi delegați: fostul Mitropolit de Nicea, Porfirie și marele predicator al Patriarhiei, Meletie Syrigos. Muntenii s'au abținut din pricina vrajbei iscate între Vasile Lupu și Matei Basarab. Moldovenii au fost reprezentați prin Mitropolitul Varlaam, prin

Chiril Lucaris, Patriarhul Constantinopolului.

episcopii de Roman, Rădăuți și Huși și prin egumenul mânăstirii Trei Sfetitele, unde s'au ținut ședințele sinodului. Sinodul a început la sfârșitul lui August 1642 și a durat trei luni. Ședințele au fost secrete și prezidate de Vasile Lupu, pe care Patriarhul Constantinopolului, Parthenie, îl numește: « promahos » — prim luptător — și « distrugătorul curagios al ereziei ». Dela început însă se ivesc neînțelegeri. Grecii voiau ca sinodul ieșan să-și însușească hotărîrile sinoadelor din Constantinopol împotriva lui Chiril Lucaris și în special să se adopte opera întocmită de Meletie Sirigul. Rușii se opuneau la condamnarea lui Chiril Lucaris [1].

Ei cereau să se discute în sinod numai Mărturisirea de credință a lui Petru Movilă, ceea ce, în cele din urmă, Grecii au trebuit să primească în urma intervenției lui Vasile Lupu și a clerului moldovean, care se străduiau să împace cele două tabere. După îndelungate desbateri, Mărturisirea lui Petru Movilă a fost primită, cu suprimări și corectări făcute de Meletie Syrigos. Opera — împărțită în 3 părți: 1) credința, tratată pe baza simbolului Niceo-Constantinopolitan; 2) speranța, lămurind rugăciunea dominicală și cele 10 fericiri și 3) mila, cuprinzând învățăturile ortodoxe despre păcat, despre decalog, despre invocarea sfinților și cultul icoanelor și al moaștelor — a fost apoi aprobată de Patriarhul din Constantinopol ca operă normativă pentru întreaga Biserică ortodoxă. Ea a fost tradusă în rusește la Kiev în 1645. In 1662, opera a fost tipărită în limba greacă și latină la Amsterdam, cu cheltuiala lui Panaiot Nicusi. In 1691, opera, tradusă în românește de frații Greceanu, cu ajutorul Stolnicului Constantin Cantacuzino, s'a tipărit de Episcopul Mitrofan în tipografia Episcopiei din Buzău. Opt ani mai târziu, din porunca Domnului Constantin Brâncoveanu, ieromonahul Antim Ivireanu scoate o nouă ediție a textului grecesc, în mânăstirea de pe insula acului Snagov, din preajma Bucureștilor. Cu deosebire la noi, opera lui Petru Movilă s'a bucurat de o întinsă răspândire și s'a retipărit și retradus în nenumărate ediții, până în vremurile noastre, căci avem ediții tipărite la mânăstirea Neamțu, în 1844, de Scriban, și în 1864; la Sibiu 1855; la Iași 1874; București 1745, 1827, 1853, o penultimă ediție a apărut în 1899 sub auspiciile Sfântului Sinod; ultima la Sibiu în 1914.

Marele sprijin pe care Petru Movilă l-a adus culturii românești a fost însă trimeterea de material tipografic, și de meșteri și cărturari pentru înființarea tiparnițelor și a Academiei teologice dela Iași.

BIBLIOGRAFIE. Ghenadie Enăceanu, *Petru Movilă*, extras din revista *Biserica ortodoxă română*, VII, 1883 și VIII, 1884; Z. Arbore, *Petru Movilă, Mitropolitul Chievului*, în *Tinerimea română*, București, a. XVI, vol. I, p. 94 și urm.; Émile Picot, *Pierre Movila (Mogilă)* în Émile Legrand, *Bibliographie hellénique*, au XVII-ème *siècle*, IV, Paris, 1896, p. 104—156; P. P. Panaitescu, *L'influence de l'œuvre de Pierre Mogila archevêque de Kiev dans les Principautés roumaines* (extras din *Mélanges de l'École Roumaine en France*, V, 1926), Paris, Gamber, 1926; S. Golubev, *Kievskij mitropolit Petr Mogila sego spodvizniki*, Kiev, 1898, 2 volume; bibliografia rusească completă la P. P. Panaitescu, opera citată mai sus, p. 93—95; P. P. Panaitescu, *Un autograf al lui Petru Movilă pe un tetravanghel al lui Ștefan cel Mare* (extras din *Revista istorică română*, IX, 1939), București, 1940. Pentru edițiile românești ale *Mărturisirii ortodoxe*: I. Bianu, Nerva Hodoș și Dan Simonescu *Bibliografia veche românească*, I, p. 321, 378; II, p. 244; III, p. 553. In Biblioteca Academiei Române se găsesc ediții moderne tipărite la: Neamț, 1844; Sibiu, 1855; Neamț, 1864; Iași, 1874; București, 1895 (ediția Sfântului Sinod cu o prefață de Mitropolitul Ghenadie privitoare la istoricul textului și edițiile lui); Antoine Malvy et Marcel Viller, *La confession orthodoxe de Pierre Moghila, Métropolite de Kiev (1633—1646), approuvée par les Patriarches grecs du XVII-e siècle. Texte latin inédit avec introduction et notes critiques*, Roma, Paris 1927 (tomul X nr. 39, din *Orientalia Christiana*; vezi și recensia lui M. Jugie în *Echos d'Orient*, XXXII (1929), p. 414—430, unde se stărue asupra izvoarelor catolice folosite de P. Movilă). Despre opera lui Petru Movilă în legătură cu celelalte confesiuni ortodoxe: Textul grecesc la Ion Mihalcesco, Θησαυρὸς τῆς ὀρθοδοξίας. *Die Bekentnisse und die wichtigsten Glaubenszeugnisse der griechischen - orientalischen Kirche im Originaltext, nebst einleitenden Bemerkungen*, Leipzig, 1904. p. 22—122; *Hurmuzaki* Doc. Supl. II, p. 2 p. IV p. I, p. 668 și urm. J Mihalcesco, *La Théologie symbolique au point de vue de l'Église orthodoxe orientale*, Bucarest, Paris, J. Gamber, 1932, p. 75—79. Un portret al lui P. Movilă la mânăstirea Sucevița: I. D. Ștefănescu în *Revista ist. română*, IV, 1934, p. 71—75

Despre Kiril Lucaris și sinoadele din Constantinopol, Kiev și Iași a se vedea și: Oreste Tafrali, *Chiesa ortodossa e riforma nei secoli XVI e XVII* (estratto da *Religio*, vol. XI, 1935). Roma. (Rezumatul a 14 lecțiuni ținute la *École des Hautes-Études* din Paris în 1934). J. Mihalcesco, în *Les idées calvinistes du Patriarche Cyrille Lukaris* în *Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuse*, 1931, p. 506. Despre Kiril Lucaris: Κυρίλλος ὁ Λούκαρις, 1572—1638, Athena, 1939.

[1] Pentru două motive. Intâiu pentrucă o condamnare a doctrinei calvine de către Ruși ar fi indispus pe principii litvani din Polonia, pe care se sprijinea Petru Movilă. Și al doilea pentrucă învinuirea adusă lui Chiril Lucaris nu părea destul de întemeiată. Patriarhul Ierusalimului Teofan, care venise la Kiev ca să sfințească pe Mitropolitul Petru Movilă, declarase de calomnii iesuite svonurile după care Chiril Lucaris ar fi trecut la calvinism, și de apocrif Catechismul apărut la Geneva. Dacă ne gândim la bărbăția cu care a apărat ortodoxia Românilor ardeleni împotriva injoncțiunilor Principelui Bethlen Gabor, chiar în anul în care era datată confesiunea din Geneva, 1629, vezi mai jos p. 103, atunci trebue să recunoaștem că Petru Movilă și delegații săi aveau dreptate.

LITERATURĂ RELIGIOASĂ ÎN EPOCA LUI MATEI BASARAB

CULTURA. La curtea din Târgoviște a lui Matei Basarab, necontenit cercetată de soli străini, de emisari papali și de mari Patriarhi ai Răsăritului, în răgazurile de liniște și pace pe care le lăsau războaele cu Vasile Lupu, era veșnic treaz gândul de a înzestra țara cu mânăstiri și biserici — 40 la număr — cu mori de hârtie, cu tiparnițe și cu meșteri tipografi. Domnul s'a străduit să dea o vieață nouă și cancelariei domnești, nu numai completând numărul logofeților cunoscători de limbi streine, ci și căutând caligrafi iscusiți, care au dat o formă mai estetică hrisoavelor sale. Cu toată concurența pe care o făceau cărțile tipărite, totuși arta caligrafiei și a miniaturii era încă în floare și avem din această epocă vreo câteva exemplare de manuscrise cu miniaturi, de o rară frumusețe, ca de exemplu Slujebnicul, copiat în 1653 din porunca Mitropolitului Ștefan, păstrat acum în Biblioteca Academiei Române, sub nr. 1790, sau Evangheliarul scris de ieromonahul Porfirie în 1633, păstrat în Biblioteca Patriarhiei din Constantinopol, sau Evanghelia Mitropolitului Anania din 1651, scrisă pentru Mitropolia din Târgoviște, dusă mai târziu la Belgrad ,sau Evangheliarul lui Silion Rusu, monahul dela mânăstirea Dealul. In această muncă de cultură, Matei Basarab era susținut pe lângă Mitropolitii Teotil și Ștefan și pe lângă boierii din divan, de soția lui, Doamna Elina, și de fratele ei, învățatul boier Udriște Năsturel.

Udriște Năsturel și sora lui, Doamna Elina, sunt copiii lui Radu Postelnicul Năsturel și ai jupânesei Calea Calomfirescu, « fata din casa domnească a lui Mihai Vodă Viteazul ».

DOAMNA ELINA a fost una din acele frumoase icoane femenine care se desprinde din trecutul românesc într'o lumină de aureolă, împărțindu-și vremea între grijile casei (când căutând, după cum se vede din scrisorile ei, « izvoade de peteare și mai mari și mai mici », ori « semințe de flori de tot feliul ») și între grijile domniei (când ținând locul soțului său în scaunul domnesc, când ajutând răniții, sosiți de pe câmpul de luptă și cerând Sibienilor să-i trimeată, « fără zăbavă », « un cherurgus bun », când în sfârșit punând la cale cu un gust ales ctitorii mânăstirești și locașuri de recreare sufletească). Arhidiaconul Paul de Alep, care a însoțit pe Patriarhul arab Macarie în călătoria lui la curtea lui Matei Basarab, ne descrie, în cartea sa, minunatul palat de pe moșia părintească — Fierești — unde a fost primit de Domana Elina: « un palat care nu are egal în lume, afară numai poate în Țara Francilor », « zidit pe din afară și pe din lăuntru » de meșteri aduși din Ungaria, cu « piatră poleită », marmoră, adusă din Turcia. « Chiar bolțile și pardoselile pivnițelor, galeriile, etc. sunt lucrate greu cu piatră bună, care provoacă admirația privitorului ». « Clădirea are trei caturi și e atât de frumoasă, încât împrăștie toate grijile sufletului. Ar fi zadarnic să încerc o descriere a interiorului admirabil aranjat în apartament ». Ea a patronat și suportat spesele pentru imprimarea Triodului sârbesc din 1649, cerut de călugări sârbi din Muntele Athos.

Neavând copii, Domana Elina și soțul ei au înfiat, în Martie 1635, pe Mateiaș, fiul lui Udriște Năsturel, a cărui mamă jupânița Maria, născută Corbeanu, murise la o săptămână după naștere. Copilul a crescut în casa domnească până la vârsta de 17, ani când, « pe mâna mătușei sale, a doamnei domniei mele, a Elinei, i s'a întâmplat lui să moară ». Pe patul morții, și-a iertat toate satele lui vecinicie, cu moșii cu tot ». Intărind această ultimă dorință, bătrânul Domn spune: « pentrucă însuși domnia mea am auzit cu urechile mele cuvintele lui, pe care, la ceasul morții lui, le-a mărturisit domniei mele dinaintea cinstiților diregători ai Domniei mele, mari și mici » [1].

[1] St. Nicolaescu în *Arhivele Olteniei* XX, 1941, p. 19—27 și 73—80.

UDRIȘTE NĂSTUREL. Fratele Doamnei, Udriște Năsturel, era cel mai cărturar boier al timpului său în Muntenia. Nu știm unde și-a format cultura. El ne spune că, ajuns în « vârsta adolescenții, a dobândit o mare dragoste pentru limba latină și că un profesor, care învăța înțelepciunea (filosofia), a binevoit să-i adape setea inimei ». S'ar părea dar că el, nepot de fiică al lui Radu Calomfirescu, viteazul boier al lui Mihai Viteazul, și-a făcut instrucția în casă — cel puțin pentru limba latină — cu unul din acei misionari catolici, pripășiți în țările noastre [1].

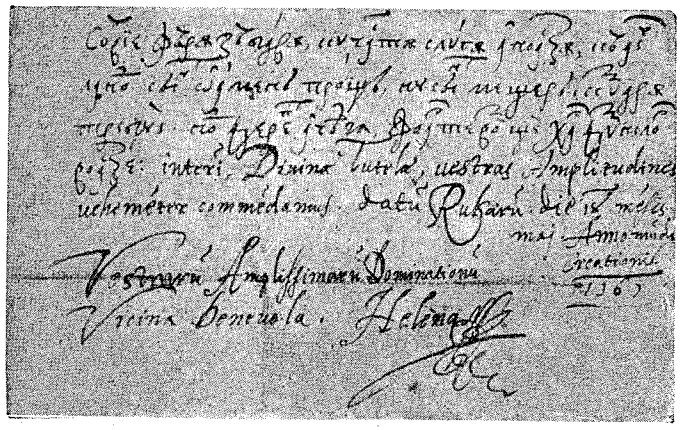

Rânduri dintr'o scrisoare a Doamnei Elina, soția lui Matei Basarab, către Sibieni, cerând un « chirurgus », (după I. Lupaș., *Documente istorice transilvane*, I).

La această părere ne îndeamnă faptul că și fratele său Șerban — care a fost și el logofăt — într'un document din 1623, sub frumoasa lui semnătură în monogramă chirilică, adaogă, după moda occidentală, data dela Hristos, în cifre arabe, și că sora lui, Doamna Elina, semnează cu litere latine și presară, în scrisorile ei chirilice, fraze latinești. Udriște Năsturel se întâlnește pentru întâiași dată în vieața publică a țării, la curtea lui Alexandru Iliaș, în 1628, când scrie un act prin care se confirmă jupânului Hrizea, marele logofăt — tatăl cronicarului Radu Popescu — un loc de casă în București: « Eu Udriște Năsturel, tânăr scriitor, am scris în orașul secular, în București ». In anul următor însă — 1629 — el semnează pe un alt act, într'o frumoasă caligrafie « Uriil Năsturel, *tainic* » adică vtori logofăt, cum se mai zicea atunci, funcțiune de mare încredere pe care o păstrează până la capătul vieții (1657). In calitate de vtori logofăt, el conducea împreună cu marele logofăt cancelaria domnească, și a îndeplinit, pe timpul cumnatului său, misiuni de cea mai mare încredere: solii către împăratul german, la Viena, către regele Poloniei (1638), către Principele Ardealului Gh. Rákóczy pentru a încheia cu el « legătura », tratatul de alianță (1648). El primea și introducea solii la Domn. Stetea de vorbă cu misionarii catolici în chestiuni de dogmă, ca de exemplu cu Levaković, căruia îi cerea o mărturisire a credinței catolice. Era la largul său în discuțiile cu Patriarhii Răsăritului.

Rafael Levaković laudă « spiritul lui bărbătesc, liber și îndrăsneț ». Mitropolitul Varlaam al Moldovei, care a venit în 1644, la Târgoviște, trimes de Vasile Lupu pentru a așeza pacea cu Matei Basarab, ne spune despre el că era un « boiarin cinstit și slovésnic și a toată destoinicia și înțelegerea harnic, drept

[1] Unul dintre aceștia, pe timpul lui Mihai Viteazul, a fost Balthasar Walther traducătorul cronicei lui Teodosie Rudeanu, de care ne-am ocupat în vol. I, p. 85—8. El a fost preceptorul lui Nicolae Pătrașcu, căruia îi închină o odă latină în Târgoviște, prezentată la ziua aniversării, în anul 1597. Vezi și M. Kogălniceanu, *Histoire de la Dacie*. p. 247. Oda a fost publicată de A. Papiu Ilarianu, *Tesauru de monumente istorice*, I, 1862, p. 50—51.

pravoslavnic creştin». Avea o bibliotecă frumoasă, pe care necontenit o îmbogăţea cu cărţi noi, aduse de peste hotare. Călugărul rus Suhanov a văzut în biblioteca învăţatului boier, multe cărţi slave, între care şi o gramatică apărută în Polonia — probabil a lui Smotrijckij, prietenul lui Petru Movilă — iar Mitropolitul Varlaam tot la Năsturel a găsit între alte cărţi nouă şi «cărţulia mică în limba noastră românească tipărită... plină de otravă sufletească» — e vorba de Catehismul calvinesc din 1642.

O pagină din Evanghelia Ieromonahului Porfirie, 1633.
După Marcu Beza, *Urme româneşti în Răsăritul Ortodox*.

A ţinut să creeze în familia sa o atmosferă de frumoasă cultură, aducând pentru al doilea fiu al său, Radu, un profesor din Kiev. Radu a eşit şi el un cărturar de seamă. Prietenul său, cronicarul sârbo-croat George Brancovici, ne încredinţează că vorbea limba slavă şi latină. Cu grija pentru ţara lui «săracă şi fără de învăţătură, a pus la cale în Câmpulung, «o şcoală pentru învăţătura copiilor», şi lui i se datoresc primele copii ale romanului Varlaam şi Ioasaf, tradus de tatăl său.

Udrişte Năsturel a avut o parte activă în opera de cultură a epocii. El a stăruit pentru introducerea tiparului în Muntenia şi a priveghiat la imprimarea cărţilor; a alcătuit stihurile de dedicaţie la stema ţării cu care se deschide Pravila dela Govora (1640); a întocmit, «în satul său părintesc din Fierăşti», prefaţa la Antologhionul slavonesc din 1643; a ajutat la traducere şi a scris prefaţa la Evanghelia învăţătoare, tipărită la Govora în 1642: «scurmat-am cu tâmpă mintea mea şi am scos acest izvor de apă dulce, pururea curătoriu, adăpătoare de suflete omeneşti». El a introdus în literatura slavă, traducând din latineşte, «acea floare de aur» a misticismului catolic, *Imitatio Christi*, tipărită cu cheltuiala Doamnei, la mânăstirea Dealu, în 1647. Cartea a avut ecou în lumea slavă. In 1704 a fost copiată la Moscova şi împodobită cu frumoase gravuri în cupru. Şi tot el a introdus în limba noastră minunatul roman al ascetismului creştin, *Varlaam şi Ioasaf*, de care ne-am ocupat în volumul I (pp. 78—80).

TIPOGRAFIILE. Vâltoarea luptelor sângeroase, deslănţuite pe pământul Ţării-Româneşti după războaele începute de Mihai Viteazul, a fost fatală pentru cultura românească. Şcolile slavoneşti din mânăstiri intraseră în cădere[1], bisericile fuseseră jefuite; manuscrisele şi cărţile de slujbă arse sau furate.

Matei Basarab însuşi, în prefaţa celei dintâi cărţi ieşită din tiparniţa sa, vorbeşte de jefuirea bisericilor şi «de împuţinarea sfintelor cărţi», pricinuite de desele năvăliri şi împresurări ale diferitelor popoare ale necredincioşilor şi chiar *ale unor credincioşi*»[2].

Matei Basarab, «mişcat de râvna către Dumnezeu», după cum spune însuşi în graiul său bătrânesc, s'a străduit să împlinească această lipsă a cărţilor necesare cultului divin.

In vara anului 1635, Domnitorul se adresase cunoscutului călugăr croat Rafael Levaković, care conducea pe atunci o tipografie slavă la Roma, propunându-i să vină în Ţara-Românească pentru a lua asupră-şi activitatea de tipărire şi răspândire a cărţilor sfinte la popoarele care întrebuinţau limba slavă în biserică. Dar Levaković întârzia să vină. In aceste împrejurări, se înfăţişează la Curtea lui Matei Basarab, călugărul Meletie Macedoneanul, care trăise în atmosfera de vieaţă spirituală a mânăstirii Zograful din Muntele Athos şi care, trecând apoi în Rusia Mică, învăţase tiparul în mânăstirile lui Petru Movilă. Matei Basarab l-a trimes atunci în solie, împreună cu ieromonahul Nectarie din Pelagonia şi cu «feciorul său Ştefan Byrzohodeţ (cel sprinten la mers)», dându-le scrisori către Petru Movilă şi către fruntaşii cetăţii Kievului, ca să cumpere o tipografie[3]. Mitropolitul Kievului le trimete o «tiparniţă completă», cu o echipă de tipografi, în frunte cu Timotei Alexandrovici Verbicki, care fusese căpetenia imprimeriei din lavra Pecerska pe timpul lui Iov Boreţki şi care, după aceea, prin 1624, ajunsese patron independent în Kiev. Verbicki a stat în Ţara-Românească până în 1642. In locul lui, aflăm, din 1642, un alt ucrainean, Ivan Kunotović, care condusese tipografia Frăţiei ortodoxe — Bracka — din Lwów, ce se afla şi ea sub ascultarea şi controlul lui Petru Movilă.

La şcoala acestor tipografi ucrainieni, stabiliţi în mânăstirile noastre, s'a format, cu vremea, o echipă de ucenici tipografi printre sârbii stabiliţi la noi, în judeţul Vâlcea: Procopie, Preda şi Radu Stanciovici şi Teodor şi Lupin Dimitrievici.

Tipografii ucrainieni, trimeşi de Petru Movilă, au adus cu ei, pe lângă materialul tipografic, şi cărţile de cult tipărite la Lwów şi Kiev, care urmau să servească de model ciclului de

[1] A. Papiu Ilarianu, *Tesauru de monumente istorice*, I (1862), p. 370.

[2] Aluzie la Unguri. Cf. poema lui Matei al Mirelor, *Ἱστορία τῶν κατὰ τὴν Οὐγκρο-Βλαχίαν τελεσθέντων*.., în Papiu Ilarian, *Tesauru*, I, p. 332, invazia lui Bethlen Gabor în Ţara Românească: «ţara era devastată de nu se afla în ea nici vite, nici pâne, nici vin, pentrucă toate le răpiseră şi duseseră în Ardeal; înseşi *vasele bisericilor şi mânăstirilor* pusese fiara neîmblânzită să le care în ţara lui ce o umpluse de argintul şi aurul Ţării-Româneşti».

[3] Dan Simonescu şi Damian P. Bogdan, *Inceputurile culturale ale domniei lui Matei Basarab*, extras din *Biserica Ortodoxă Română*, Bucureşti, 1939, p. 13.

tipărituri slave din Țara-Românească, precum și gravurile necesare pentru ilustrarea textelor. Pe timpul acela, gravura ucraineană în lemn, influențată, prin mijlocirea mediului polon, de gravura germană, ajunsese la o înflorire deosebită și dăduse lucruri de artă, care împodobeau cartea tipărită, precum miniaturile, frontispiciile și vignetele împodobiseră vechile manuscrise caligrafiate. Căpeteniile tipografilor ucrainieni, trimeși de Petru Movilă în Țara-Românească, au adus cu ei din Kiev și din Lwów și tiparele gravurelor în lemn cu care ilustraseră până atunci cărțile tipărite în Ucraina. Gravurile din *Evanghelia cu învățătură*, tipărită la Govora în 1642, sunt identice în toate detaliile cu scenele corespunzătoare din Cazania tipărită la Lwów în 1606, iar ilustrația titlului din

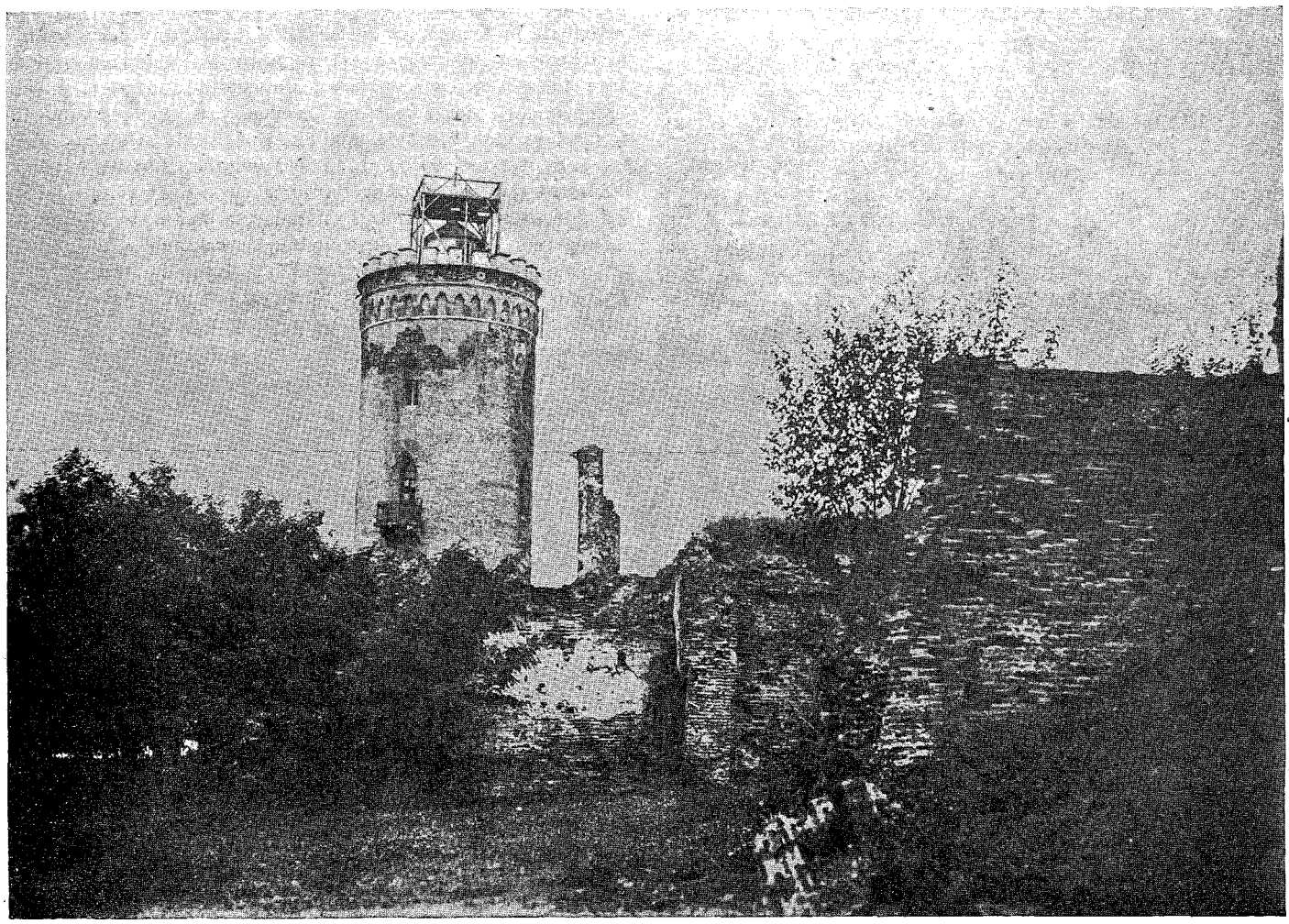

Chindia și ruinele Palatului domnesc din Târgoviște

Pravila lui Matei Basarab, tipărită la Târgoviște în 1652, deși are stema și armele Munteniei, este semnată cu un nume rutean: Theodor Tišević. Dar la școala acestor gravori străini se formează, cu timpul, o școală de gravori români, cari vor ajunge mai târziu, pe vremea lui Constantin Brâncoveanu, să-și întreacă maeștrii și să imprime gravurelor lor un caracter propriu românesc. Chiar pe timpul lui Matei Basarab, în ilustrațiile Pravilei din 1652, apare semnat și numele unui român, de sigur ucenic al lui Tišević: Petru Theodor.

LITERATURA RELIGIOASĂ. S'a crezut într'o vreme și se mai susține încă în manuale de școală — cu toată documentarea convingătoare a regretatului Bianu — că Matei Basarab și Vasile Lupu ar fi săvârșit marea reformă a introducerii limbii naționale în Biserică. Această radicală schimbare nu se putea însă îndeplini deodată, fiindcă nu erau încă traduse cărțile necesare cultului, și apoi — adăugăm noi — nici nu era încă vremea să se înfăptuiască, atunci când curentele de reformă, care preconizau eliminarea limbilor privilegiate din biserică și introducerea serviciului în limba națională, amenințau unitatea etnică în Transilvania. Pe de o parte, se pomeniseră ai noștri din moși-strămoși să audă slujba sfântă într'o limbă pe care, deși nu o înțelegeau decât prea puțini, o socoteau aptă pentru serviciul divin; pe de altă parte, o schimbare, care ar fi tins la înlocuirea limbii slavone, li s'ar fi părut o alunecare în apele ereziilor. Atitudinea credincioșilor noștri de pe vremuri, în fața încercărilor de naționalizare a ritualului și a textelor de cult, venite din Occident, ne-o caracterizează notița însemnată de Popa Constantin din Dorna pe una din foile Codicelui Voronețean: «Această carte este scrisă pe rumânie și nu-i bună de nimic».

In epoca lui Matei Basarab însă, cultura slavonă intrase în agonie. Focarele de cultură slavă din Sudul Dunării apusese rând pe rând, înăbușite de valul stăpânirii turcești. Afluxul de cărturari, care prin imigrările lor au înviorat începuturile organizării noastre bisericești, s'a oprit. Lipsite de suportul puternic, pe care îl aducea contactul reconfortant cu Sudul slav, școlile noastre de slavonie au lâncezit și ele. Era firesc deci, ca, în această stare de lucruri, cunoașterea limbii slavone să devină tot mai anevoioasă.

In urma acestor împrejurări s'a ajuns, pe vremea lui Matei Basarab, ca nici preoții să nu mai înțeleagă limba în care o

tradiție prea adânc înrădăcinată îi silea totuși să oficieze serviciul divin. Avem dovezi elocvente că, pe la jumătatea secolului al XVII-lea, această situație devenise atât de îngrijorătoare, încât crea prelaților noștri o grea îndoială, având să aleagă între tradiția slavonă și realitatea care impunea naționàlizarea serviciului divin. Tipărind câteva cărți de ritual cu *textul în limba slavonă și lămuririle formelor exterioare ale cultului în limba română*, Mitropolitul Ștefan al Țării-Românești se credea îndatorat să preîntâmpine «înponciṣarea» poporenilor săi, cu aceste explicații:

«...și văzându iară cum au creștinii țării înputare, și «Preoții mai vrătos de către hulnicii dă lege, cum pentru «grosimea și grubia nu știm sluji tainele Sfintei Beserici și strigă «toți... că am uitat cinurile, socotelele, obrășirile, chipurile,

Mystirio, 1651, Stema Mitropoliei Țării-Românești.

«nemeririle și toate rânduialele și tipicurile sfintelor taine, «pentru aceia... gândiiu să iau înputarea batjocoririlor de «asupra aceștii țărișoare... și astfel scos-am la lumină... nu «cum au fost până acum slavonește, tipicurile, carele nu le «pot ști cinstiții și cuceriții Preoți pentru nesebuiala lor...

«...De vreme ce am spart pâcla neștiinței și am dres rân-«duialele și le-am prepus rumâneaṣște, pentr'acea nu se cade «vouă drepților mei fii ai Pravoslaviei să vă înponciṣați și să «vă scârbiți împotriva Pastoriului vostru...»

Se desprind, din aceste citate, motivele care l-au determinat pe Mitropolitul Ștefan să tipărească, pe la sfârșitul domniei lui Matei Basarab, aceste cărți *bilingve:* ca să împace tradiția, a respectat textul slavon al Scripturilor sfinte, dar în același timp, ca să poată folosi nevoilor preoțimii de pe atunci, a tălmăcit tipicurile în limba română. Dacă aceasta era situația către sfârșitul domniei lui Matei Basarab, era firesc ca, la începutul ei, încercarea de naționalizare a serviciului divin, reclamată de starea preoțimii care nu mai cunoștea limba slavonă, să pară totuși o îndrăsneală și mai mare.

Ne explicăm prin urmare de ce, cele dintâi cărți, ieșite de sub teascurile tipografiei întemeiată cu ajutorul lui Petru Movilă, au fost slavone: un *Molitvelnic*, tipărit la 1635 în Câmpulung; apoi un *Antologhion* în 1643 la Câmpulung; o *Psaltire* în 1637 și 1638 la Govora; a treia ediție în 1650, la Câmpulung; *Liturghierul* în 1646 și *Imitația lui Hristos* la 1647, ambele în mănăstirea Dealul și în sfârșit *Slujbenicul* în 1646; *Triodul Penticostar* și *Triodul postului*, în 1649, toate trele la tipografia Mitropoliei din Târgoviște.

Dar aceste cărți tipărite în limba slavonă, nu erau menite numai să acopere lipsa textelor de ritual din cuprinsurile românești, ci să întărească, cum am spus mai sus (p. 92), și ortodoxia în Ardeal. In același timp, urmând vechea tradiție a strămoșilor săi Basarabi, Domnul român le hărăzea ca danie spre folosul întregei ortodoxii din sudul dunărean, a cărei independență căzuse în mâna Turcilor. Acest gând se lămurește în prefața care deschide una din tipăriturile sale:

«Drept credinciosului și evlaviosului neam al patriei «noastre și altor neamuri înrudite cu noi după credință și «având același vestit dialect slavonesc ca limbă, și cu deosebire, «Bulgarilor, Sârbilor, Ungrovlahilor și celorlalți».

Șirul tipăriturilor început cu cărți slavone se continuă însă cu o serie de cărți românești, care prezintă un interes deosebit, pentrucă vădesc aceași tendință de a apăra ortodoxia Românilor ardeleni împotriva tendințelor de calvinizare ale Ungurilor.

Prima *Cazanie*, apărută la Govora în 1642, «izvodită de eromonahul Silvestru» și «premenită de pe limba rusească pe limba românească» de însuși Udriște Năsturel — care a venit și el la al «unsprezecilea ceas la lucrul Domnului» — ne înfățișează intențiile cercurilor conducătoare la imprimarea acestei cărți: «Mila rudei meale creștinilor m'au îndemnat spre aceasta — spune Udriște Năsturel — fiindcă văzuiu în neamul nostru mulți oameni... carii pentru ne(ști)ință se depărtară cu învățături striine, și cu proastă și scurtă mintea lor răṣluindu-se den credința adevărată, protivnică Bisericii lui Dumnezeu, cu ereticii împreunându-se».

Pentru a întoarce dela rătăcirea în valurile ereziei pe cei de un neam cu el, a cugetat, spune mai departe, să scoată «această sfântă carte ce se chiamă Evanghelie învățătoare tâlcuită, să fie propovedanie creștinătății noastre, a sfintei Besearecì apostolească a Răsăritului», pe care o oferă ca «o floare prea înfrămsețată și dulce mirositoare, adusă den raiul vederei ceriului». Originalul acestei Cazanii este, după cum ni se spune, tradus din ruseṣte, dar până acum n'a fost încă identificat. Traducerea este însă vioaie și plastică. Iată de pildă un pasagiu, ilustrat adesea pe pereții din tinda bisericilor și mânăstirilor noastre, din predica citită în «Duminica lăsatei de carne». Este vorba de adunarea năroadelor la judecata lui Dumnezeu:

«Intru spaima sufletului mieu nu domnesc ca să spui «cuvânt de čas înfricoṣat când direptul judecătoriu va ṣedea «pre scaunul slavei sale și va începe a face judecată tuturor, «cui-ṣ după lucrul lui. Atunce se vor aduna înaintea lui toate «limbile și năroadele, domnii și împărații pământului și mun-«citorii cestui veac, toți păcătoṣii și direptii, toți, cine întru «cinul său vor sta înaintea lui: direptii den a dreapta slavei «lui, iară păcătoṣii de-a stânga, că-i va aleage soț de la soț, cum «aleage păstoriul oile den capre».

A doua *Cazanie* apărută la mânăstirea Dealul, doi ani mai târziu (1644), pe timpul egumenului Varlaam Arapul, este o retipărire a Cazaniei precedente, până la pagina 404 — poate chiar că se păstrau coalele tipărite — la care s'a adăogat apoi restul după Cazania lui Varlaam, apărută cu un an mai înainte la Iași și care era mai completă, fiindcă, pe lângă predicele

care desvoltă textul pasagiilor din Evanghelii citite în Duminicile dintr'un an, mai cuprindea și omilii destinate pentru marile sărbători ale creștinismului (precum: Nașterea Sfintei Fecioare, Aflarea Sfintei cruci, Botezul Domnului, Bunavestire ș.a.) care nu cad obișnuit într'o Duminică; precum și predici la comemorarea marilor sfinți (Sf. Nicolae, Sf. Dumitru, etc.). Cazania dela Dealul reproduce aceste două secțiuni din urmă după Cazania moldovenească. Dar omite, după cum au observat, dela Gaster încoace toți istoricii literari, vieața Sfântului Ioan cel Nou, patronul Moldovei, așezată în Cazania lui Varlaam la 23 Aprilie. In schimb, introduce, ceea ce nu s'a observat până acum, o omilie nouă pentru cinstirea « celor 40 de mucenici diîn Sevastie », la 9 Martie.

Tot pentru edificarea morală a maselor adânci ale poporului, egumenul Melchisedec Meletie a candidat a publicat în 1642, la mânăstirea Câmpulung: *Invățături preste toate zilele alese den multe dumnezăești cărți de folosință tuturor creștinilor prepuse de pre limbă grecească*. Este un mic tratat de morală în 4°, de 55 de foi; privitor la dragoste; la « răotate cum să le răbdăm cu mulțimire câte ne vin asupră »; la iubirea de argint; la « muzăvirie »; milostenie; pocăință; ispovedanie; « Tatăl nostru »; moartea omului; preoția; cele 10 porunci.

In cadrul acelorași preocupări de edificare ar intra și *Ceaslovul* din Muzeul Limbii Române al Universității din Cluj — azi la Sibiu — pe care d-l Pașca îl datează din această epocă.

PRAVILELE. Pe lângă aceste cărți de predici și învățături morale s'au tradus și tipărit alte două texte, a căror importanță deosebită stă în faptul că, după Pravila lui Coresi, sunt cele dintâi tipărituri cu caracter juridic la noi. Aceste tipărituri sunt: *Pravila dela Govora*, apărută în 1640 și cunoscută — din cauza formatului ei mic — și sub numele de «Pravila cea mică» și *Indreptarea legii*, apărută la Târgoviște în 1652.

Pravila dela Govora a fost tradusă de un călugăr oltean, Moxa sau Moxalie, și cuprinde elemente privitoare la dispozițiunile dreptului civil, amestecate cu dispoziții aparținând dreptului religios.

Prefața Pravilei este, precum a arătat P. P. Panaitescu, exceptând câteva adaose și omisiuni, identică cu prefața pusă de Mitropolitul Petru Movilă la începutul nomocanonului său, tipărit la Kiev, în 1629; dar textul nomocanoanelor diferă. Regretatul Peretz a arătat însă că originalul slavonesc al Pravilei dela Govora era o traducere după o compilație de nomocanoane bizantine — apropiată prin cuprins și succesiunea multor capitole, de compilația făcută de Emanuel Malaxos de la jumătatea veacului al XVI-lea — și care încorporase și nomocanonul Patriarhului Ioan Nesteutul.

Iată gândul pus la temelia acestei scrieri, lămurit în prefața alcătuită de Mitropolitul Teofil:

« Socotit-am că mai toate limbile au carte pre limba lor; « cu aceia cugetaiŭ și eu robul Domnului mieu Is. Hs. să scoțu « ceastă carte, anume Pravila, pre limba rumânească, sfinților « voastre, frați duhovnici rumânești, carii sânteți păstori oilor « celor cuvântătoare a turmei lui Hs. Carea are întru sine multe « fealiuri de vindecări sufletelor creștinești, celorŭ ce sântŭ « rănite cu păcate, însă mai vrătos și cale la împărățiia ceriului ».

Se vede bine, din aceste rânduri, care era caracterul pravilei. Ea corespundea, pe deoparte, unei necesități adânc simțite a preoților, cari în împlinirea misiunii lor de duhovnici, aveau nevoie de norme precise pentru impunerea penitențelor; pe de altă parte, în vremea veche puterea judecătorească alcătuia sub multe privințe un corolar al Bisericii și preotul nu era numai păstorul credincioșilor săi, ci în sarcina lui cădea și o bună parte din jurisdicțiunea privitoare la dreptul civil. Era dar neapărată nevoie de o carte normativă, care să fixeze penitențele și sancțiunile după gravitatea greșelelor. De aceea s'a tradus această pravilă în românește, pe vremea când preoțimea ajunsese să nu mai înțeleagă limba slavonă.

Ea s'a tipărit în două ediții: una pentru Țara Românească, având prefața semnată de Mitropolitul Teofil; alta pentru Ardeal, având prefața semnată de Mitropolitul Ghenadie al Ardealului, care a ținut astfel să aibă și el această carte pentru nevoile Bisericii sale.

O bună parte din cuprinsul pravilei îl alcătuesc dispoziții religioase privitoare la pedepsirea și îndreptarea feluritelor vicii, nu numai din vieața laicilor, ci și din a preoților și a călugărilor. Din acest motiv, cartea era menită să slujească numai preoților și trebuia ferită de contactul cu lumea laicilor: « Insă mă rog sfinților voastre — zice Mitropolitul Teofil — cu « mare milă, la care mână va cădea această sfântă carte, acela « să aibă a o ținea în mare cinste și să se învețe dentru ia în « taină, cum va vindeca sufletele oamenilor de păcate. Iară « întru mână de mirean să nu se dea, nice la măscărici, să nu fie « tocmealele sfinților apostoli și a sfinților părinți batjocurite...».

Pravila conține o serie de dispoziții de drept vechiu bizantin, îmbinate cu canoanele stabilite de sinoadele Bisericii și are importanță deosebită, căci ne înlesnește să înțelegem ceva din mentalitatea românească a veacurilor trecute, care trăia sub jurisdicțiunea acestor legiuiri. Cu deosebire se vădește în cuprinsul pravilei preocuparea constantă de a ridica prin măsuri austere autoritatea morală a preotului în mijlocul societății laice:

« Popa ce va bea la crâcimă, sau va juca, sau va cânta mire- « nește, să se gonească din popie ».

Alte dispoziții au de scop să întărească asceza și să rupă complet legăturile de cele lumești ale celor cari și-au ales mânăstirea ca liman al vieții lor pământești:

« Călugărul de va muri și va avea galbeni și talere, și nu va « fi spus de aceasta duhovnicu-său sau igumenului, de vor fi în « mânăstire, ce vor fi ascunși de către toți, și se vor afla după « moartea lui, să-i ia igumenul sau un duhovnic bătrân și să- « arunce pre dinșii întru groapa lui și să grăiască: argintul tău, « cu tine să fie de perire; și toți câți se tem de Dumnezeu să « nu ia nemica dela dinsul, că foc netrecutu și-au lor... și « iară igumenul sau acel stareț bătrân să-i aducă pre dinșii « și așa de va fi fost în mânăstire, să facă igumenul cu toți « frații post 40 de zile și pocăanie de fratele. Și așa să roage « Dumnezeu de dinsul și să facă câte 12 metanii în zi... și « când să vor împle 40 de zile, să-i facă toată pomenirea lui », iar averea lui să o împartă la săraci.

Măsuri aspre vădesc străduința Bisericii de a opri alunecarea unei societăți în descompunere pe povârnișul decăderii, ca de pildă următoarea dispoziție:

« Muerea sau bărbatul ce va vrea să joace și să bată în « palme și se va îmbrăca bărbatul în haine mueresti sau muerea « întru haine bărbătești... unuia ca acestuia grăim să se căiască « 3 ani și metanii în zi câte 24 »;

sau de pildă următoarea anatemă a unei mode a timpului:

« Muerea de-și va tunde părul ei, că va cugeta că iaste « bine, pentru Dumnezeu alegând numai de nu va lua chip « călugăresc, și va îndrăzni a facere acesta, anatema să fie; « că n'au învățat Dumnezeu să-și tunză muiarea părul, numai « când va veni la petreacerea călugărească; iară de va fi în- « demnată așa de niscare drăcii, să-ș tunză părul ei, să fie « oprită de bisearică și de priceștanie; un an să se pocăiască ».

Iată în sfârșit și o serie de dispoziții luate împotriva vechilor rămășițe de păgânism, care au continuat să supraviețuiască sub formele vieții creștine:

« Deci sunt oarecarii întru creștini ce țin lucru ereticesc: « când apune soarele nu dau nemica dentru casa lor, nice foc, « nice vreun vas oarecarele, sau vreo trebuință oarecaria. Soco- « tesc și glasurile cocoșilor, și ale corbilor, și altor glasuri, și ale

« vulpilor. Şi întîmpină de grăiesc unele rele, altele bune şi « căutaria soarelui şi a lunei şi a stealelor şi chemaria dobitoa- « celor. Direpţ aceaia iată pre amăruntul tocmim şi învăţăm: « cine are aceastia cu cercetare de acmu, să nu mai ia aminte « unele ca aceastea; pentruce? Că înfricoşat judeţ vor să ia de « aceasta.

« Cine ia mana grâului, altceva dentr'acele ori den vin, « ori den pâine, ori dentr'altceva de se va lăsa de acestea, să « aibă pocăanie patru ani, metanie câte 100 ».

Aceste dispoziţiuni au un interes deosebit, deoarece aruncă o lumină nebănuită asupra vechiului folklor bizantino-slav şi ne lămuresc multe puncte obscure din folklorul nostru actual.

Cea de a doua tipăritură juridică, *Indreptarea Legii* (Târgovişte, 1652), însemnată şi ea prin faptul că e scrisă în româneşte, prezintă, nu mai puţin interes, fiindcă prezintă o întreţesere cu Pravila tipărită de Vasile Lupu.

Textul acestei Pravile a fost pregătit « cu îndemnarea » Mitropolitului Ştefan, de către Daniil Andrian, Panonianul—era deci originar din Transilvania — care spune însuşi că « numai cât m'am ispitit a linge pre din afară puţintel Gramatica şi Sintaxisul . . . cuviosului întru ieromonahi Kyr Ignatie Petriţi şi a lui Pantelimon Ligaridi, dascăli desăvârşiţi, amândoi dela Hio, vestiţi şi foarte iscusiţi întru toată dumnezeiasca scriptură ».

Indreptarea legii este alcătuită din trei părţi distincte. Prima parte cuprinde de 417 capitole, încheiate cu o notiţă în limba slavă, care spune: « sfârşitul întâei părţi a Pravilei », tradusă din limba greacă « pe limba proastă românească » « Danil Andrian Panonianul ». Ea reproduce un original grecesc care, după ce fusese cerut Patriarhului din Constantinopol, fuse se aflat la Gh. Caridi, al doilea vistier al Ţării, grec originar din Tricala, strămoşul cronicarului Radu Popescu. Textul grecesc era o prelucrare, derivând din legislaţia bizantină a lui Justinian, compulsată în secolul al XVI-lea de Emanoil Malaxos, fratele parohului dela biserica grecească San Giorgio din Veneţia. Traducerea românească este stângace: nici Românii nu cunoşteau bine limba greacă, nici Grecii limba română. Această primă parte a fost apoi întreţesută, deşi nu se spune, cu Pravila lui Vasile Lupu, apărută la Iaşi în 1646, cu titlul *Cartea românească... de la Pravilele împărăteşti şi de la alte judeaţe.*

Daniil Panonianul, combinând aceste două izvoare diferite, a încercat o sistematizare, grupând laolaltă materia după afinitate de subiect. După un capitol sau două din Malaxos, urmează, după cum a arătat Peretz, capitole din Pravila lui Vasile Lupu. De pildă, după glava 43—46 din textul Malaxos, care tratează despre « clerici şi călugări de vor face sfat sau însoţire asupra arhiereului », urmează din Pravila lui Vasile Lupu glavele 43—46, care se ocupă de penalităţile ce « se cuvin celor ce îndeamnă sau ajută cuiva sau îl sfătuesc spre rău sau când trimet pe altul să facă o răutate . . . ». După glava 47 din textul Malaxos, privitor la clericul ce va « înjura » pe arhiereu, pe popă, pe diacon sau mireanul care va înjura pe preot », urmează glavele 48—50 din Pravila lui Vasile Lupu privitoare la cei ce vor sudui « pe judecători, pe oamenii cei domneşti », pe soli sau « pre mai marii lor, ce se zice pre boiari »; după glava 86, luată din Malaxos, privitoare la cămătă, urmează din Pravila lui Vasile Lupu glavele 87—88 despre cei ce fac « bani răi » (falsi) sau umblă cu « bani răi ».

A doua parte a Indreptării Legii, cuprinzând canoanele Sfinţilor apostoli, ale sinoadelor ecumenice şi a celor nămestnice, precum şi ale Sfinţilor Părinţi (Vasile, Timothei, Nichita, Nicolae, Zlataust), este o traducere după nomocanonul lui Alexie Aristines diacon, econom şi nomofilax al Marei Biserici din Constantinopol, întocmit din porunca împăratului Ioan Comnenul, în sec. al XIII-lea.

Originalul grecesc, după care s'a făcut traducerea românească s'a pierdut, dar C. A. Spulber a găsit în Biblioteca Universităţi din Atena un codice (nr. 1400) care are întocmai aceeaşi structură (Malaxos + Aristines) — fără partea luată din Pravila lui Vasile Lupu—pe care a avut-o versiunea lui Gh. Caridi, după care s'a tradus textul din *Indreptarea Legii.*

Aceasta a doua Pravilă a lui Mateiu Basarab a fost tradusă de Austriaci, pe timpul ocupaţiunii Olteniei, în limba latină. Ea a avut, precum arată Spulber, o largă aplicare în Ţara-Românească.

Prefaţa din *Indreptarea legii*, semnată de Mitropolitul lui Matei Basarab, Ştefan, este însă o traducere după prefaţa — προθεωρία —lui Vlastaris, firească cu amplificările şi omisiunile impuse de epocă şi ţară.

Mişcarea culturală înviorată în epoca lui Matei Basarab, s'a propagat peste cuprinsul ţării şi a contribuit la reînvierea literară din Ardeal unde, cu material tipografic trimis de Domnul Ţării Româneşti, se deschide o nouă epocă de activitate cărturărească, reprezentată cu deosebire prin personalitatea Mitropolitului Simeon Ştefan.

BIBLIOGRAFIE: Udrişte Năsturel: Generalul P. V. Năsturel, *Vieaţa sfinţilor Varlaam şi Ioasaf... de Udrişte Năsturel de Fierăşti al doilea logoţăt*, Bucureşti, 1904, p. XL—LIX; la p. LX—LXVI despre Elina Doamna; acelaşi despre familia Năsturel în *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie*, X, 1909, p. 1—25; X, partea 2-a, 1909, p. 200—232; XI, 1910, p. 37—71; XI partea 2-a, 1910, p. 282—330; XIII XII p. I-a, 1911 p. 7—43 (Doamna Elina 7—30) (1912) I-II p. 46—90. P. P. Panaitescu, *L'influence de l'œuvre de Pierre Mogila*, p. 36—48. N. Iorga, *Doamna Elina a Ţării-Româneşti ca patroană literară în cicero* Acad. Rom. mem. secţ. ist., S. III, t. XIII, 1932—1933; p. 57—67.

Despre Varlaam şi Ioasaf tradus de Udrişte Năsturel, a se vedea pe larg vol. I al lucrării de faţă, p. 78—80 şi p. 81.

Despre preocupările literare ale lui Radu Năsturel v. Dan Simonescu, *Vieaţa literară şi culturală a Mânăstirii Câmpulung (Muscel) în trecut*, C. Lung, 1926, p. 34—35 şi M. Turdeanu în *Cercetări Literare*, I, 1934, p. 11—13; III p. 169—175.

Despre tipografiile lui Matei Basarab şi legăturile cu Kievul: P. P. Panaitescu, *L'influence de l'œuvre de Pierre Mogila... dans les Principautés roumaines.* Extras din *Mélanges de l'École Roumaine en France*, V, Paris, Gamber, 1926, p. 16—36. I. Bianu, *Despre introducerea limbii româneşti în Biserica Românilor.* Discurs de recepţie Academa Română, XXIV, 1904; A Lapedatu, *Damaschin Episcopu, şi Dascălul extras din Convorbiri Literare* XL Bucureşti 1906.

Despre tipăriturile din epoca lui Matei Basarab: I. Bianu şi Nerva Hodoş, *Bibliografia românească veche*, I, Bucureşti, 1903, p. 103—206; Dan Simonescu şi Damian P. Bogdan, *Inceputurile culturale ale domniei lui Matei Basarab*, extras din *Biserica Ortodoxă Română*, Bucureşti, 1939; bibliografia despre raporturile lor cu originalele ucrainiene: P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 93—95; P. V. Haneş, *Vechile noastre Cazanii, Coresi, Varlaam, Mânăstirea Dealu* în *Prietenii istoriei literare*, I 1931, p. 133—161; comparaţia reluată de Gr. Scorpan, *Locul Cazaniei lui Varlaam în vechea noastră literatură omiletică...*, în I. Minea, *Cercetări istorice*, XIII—XVI, Iaşi, 1940. Despre traducerea lui Udrişte Năsturel, *Imitatio Christi* (în l. slavă) cf. P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 45—47 şi 83—84 (anexa I: predoslovia în traducere franceză); Horia Oprişan în *Revista Istorică*, XXV, 1939 p. 244—245. Despre Ceaslov: Ştefan Paşca, *O tipăritură munteană necunoscută din sec. al XVII-lea: Cel mai vechiu Ceaslov românesc*, Bucureşti, 1939, Acad. Rom. Studii şi cercetări, XXXVI.

Pravilele. Ediţii: *Pravila bisericească, numită cea mică, tipărită mai întâiu la 1640 în mânăstirea Govora, publicată acum în transcripţiune cu litere latine de Academia Română*, Bucureşti, 1884; *Indreptarea Legii cu Dumnezeu, care are toată judecata arhierească şi mirenească pentru vinele preoţeşti şi mireneşti* (fără dată şi altă indicaţie în « Tipografia Curţi, Lucrătorii asociaţi »), Ioan M. Bujoreanu, *Pravila bisericească (numită cea mică), tipărită la mânăstirea dela Govora la anul 1640 şi Pravila lui Mateiu Basarab cu canoanele Sfinţilor Apostoli, intitulată: Indreptarea legii, tipărită la Târgovişte în anul 1652*, Bucureşti, Academia Română, 1884; acelaşi, *Colecţiune de legiuirile României vechi şi cele noui*, vol. III, p. 3—471 Bucureşti, 1885. Pravila dela Govora retipărită cu textul slavon al pravilei de la Bistriţa şi cu cel grecesc (Cotelerius şi Ioan Portvricul) de Ion Peretz în *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie*, XI, 1910, p. 72—95; 392—408 XII, p. 178—193 şi 467—474.

Studii asupra Pravilelor: Const. Popovici jun., *Fântânele şi codicii dreptului bisericesc ortodox*, Cernăuţi, 1886, p. 67, 95; I. Peretz, *curs de Istoria dreptului român*, Bucureşti, 1928, vol. II, p. 314—342 (Pravila dela Govora), p. 369—440 *(Indreptarea Legii)*; despre utilizarea nomocanonului lui Ioan Nesteutul în aceste Pravile: C. A. Spulber, *Cea mai veche Pravilă românească*, Cernăuţi, 1930; acelaş, *Etudes de droit byzantin VI. Indreptarea Legei. Le code valaque de 1652*, Bucureşti, Cartea Rom. 1938. Utilizarea Pravilei lui Vasile Lupu în *Indreptarea Legii* a fost semnalată întâi de Timotei Cipariu în *Analecta.*

CULTURA ÎN TRANSILVANIA

Tansilvania, care a dat neamului românesc în veacul al XV-lea şi al XVI-lea începuturile literaturii şi temelia limbii literare, are în secolul al XVII-lea un rol mai şters, fiindcă activitatea culturală este subordonată aci străduinţei Ungurilor de a desface legăturile religioase care-i uneau de veacuri pe Românii ardeleni de Principatele dunărene. Incă din 2 Septemvrie 1629, Gabor (Gavril) Bethlen — despre care Mitropolitul grec Matei al Mirelor, ne spune că în invazia din 1629 în Ţara-Românească « chiar vasele bisericilor şi mânăstirilor pusese, fiară neînblânzită, să le care în ţara lui » — se adresa Patriarhului din Constantinopol, prin « scrisori cât se poate de secrete », aducându-i la cunoştinţă că Românii din Transilvania au decăzut aşa de mult, încât nu sunt în stare nici să citească, cu atât mai puţin să înţeleagă şi să înveţe sfintele evanghelii, şi că, din această cauză, bunele moravuri şi legea creştinească se strică din zi în zi. Pentru a remedia această stare de lucruri, el cerea Patriarhului să îngădue ca naţiunea română din Ardeal să primească unele puncte ale doctrinei calvine şi să încurajeze pe Mitropolitul Ghenadie să intre în vederile guvernului, sau măcar să « închidă ochii şi urechile ». Răspunsul Patriarhului Chiril Lucaris — cel împotriva căruia avea să se ridice în curând furtuna — este plin de demnitate şi de înţelegere a realităţilor politice. El spune răspicat că « nu poate săvârşi pe faţă sau în ascuns asemenea deserţiune, pentrucă ar săvârşi un păcat pe care nu i l-ar putea şterge toate chinurile pământului ». Atrage apoi în chip discret atenţiunea asupra nereuşitei unei asemenea încercări, pentrucă, înainte de toate, ar trebui ruptă legătura de sânge şi de simţiri care trăeşte în mod tainic, dar cu atât mai puternic între Românii din ţara Transilvaniei şi între locuitorii Ţării Munteneşti şi Moldovei » şi încheie scrisoarea cu aceste cuvinte de adevărat apostol:

« Noi nu ne vom război cu destinul, fiindcă nu aparţine slujbei noastre să ne luptăm cu arme pământeşti; ne vom ruga însă lui Dumnezeu să reverse prea milostiv asupra sărmanei naţiuni Duhul său cel sfânt în care sălăşlueşte întreg adevărul şi toată înţelepciunea » [1]. Curând după aceasta, Gabor Bethlen moare şi urmează Gheorghe Rákóczy, care împreună cu superintendentul calvin, Ştefan Geley, întăresc sforţările de a atrage pe Românii transilvăneni la reforma calvină. O serie de acte pun în lumină înverşunarea acestor străduinţe. In Aprilie 1638, Rákóczy confirmă scutirile preoţilor români, cu condiţiunea însă ca Mitropolitul lor să atârne de superintendentul calvin [2]. La 4 Septemvrie 1640, superintendentul, Ştefan Geley, anunţând Principelui Rakoczy moartea Mitropolitului român, Ghenadie, întâmplată « eri după amiază, la patru ceasuri », propune ca la şedinţa solemnă, la care vor fi chemaţi « protopopii români din toate părţile », Principele să citească condiţiile şi scrie mai departe Geley — « să le dai poruncă că, cine nu le va respecta va fi redus la starea de ţăran » [3]. Aceste condiţii, redactate de Ştefan Geley şi trimese lui Rákóczy la 22 Septemvrie, au pentru noi o importanţă deosebită, pentrucă ne lămuresc deplin întreaga atmosferă în care s'a desfăşurat activitatea literară românească în Transilvania, în prima jumătate a secolului al XVII-lea, precum şi o latură din activitatea literară a reacţiunei moldoveneşti contemporane. In afară de serviciul divin în limba română, se impunea între altele: să se renunţe la cultul sfinţilor morţi şi sfinţilor îngeri; să nu se înveţe că ar fi mai mulţi solicitatori între Dumnezeu şi om, afară de unicul Hristos »; să se elimine la oficierea botezului: « lumânările, ungerea cu untdelemn şi alte adausuri papistaşe », botezând « după forma simplă rânduită de Hristos », numai cu apă curată; să se suprime la înmormântări: lumânările, tămâierea şi « alte ceremonii superstiţioase »; « să se împartă sfânta cuminecătură: « separat pâinea şi vinul, nu împreună cu lingura »; să se oprească obştea, prin preoţi, de a îngenunchia şi a se închina înaintea icoanelor şi a troiţelor; « să se interzică obştei neştiutoare arderea de lumânări în ţintirim », şi, în fine, să asculte de episcopul ortodox maghiar.

Cu alte cuvinte să părăsească ortodoxia şi să treacă la calvinism!

Dar pentru aceasta era nevoie de propagandă. Iar propaganda trebuia făcută şi prin tipărirea în limba română a cărţilor de cult normative, prin care să se strecoare, cât mai larg în straturile poporului, învăţăturile reformei. Era deci nevoie de o tipografie cu literele chirilice, cu care erau obişnuiţi Românii ardeleni. De aceea Gh. Rákóczy a pus la cale, prin Mitropolitul ortodox Ghenadie, o solie la Matei Basarab, care-şi instalase tiparniţe în Ţara Românească şi cu care de altfel era aliat, cerându-i litere chirilice şi meşteri tipografi. Astfel vine şi se stabileşte la Alba Iulia, cu buchii dăruite de Domnul muntean, Popa Dobre tipograful a cărui activitate se deschide în 1639, cu o carte de rugăciuni.

Una din condiţiile pe care Ştefan Geley o punea candidaţilor la scaunul metropolitan din Alba Iulia era ca, săvârşind serviciul divin în « limba obştei ţărăneşti », să traducă în româneşte « rugăciunea noastră de toate zilele atât cea de dimineaţă cât şi cea de seară » şi să poruncească copiilor să o înveţe. Acest punct al programului lui Geley era realizat prin cartea de rugăciuni apărută în 1639. Ea cuprindea: *Paraclisul Precistei* molitvele sau rugăciunile de dimineaţa şi seara — reproduse aproape neschimbate în mai toate ceasloavele şi acatistele, publicate ulterior în Transilvania; cele 10 porunci, luate după Palia dela Orăştie, şi câteva noţiuni de dogmă în sens ortodox, însă — Geley raporta lui Rákóczy că Ghenadie « ca un neputincios unele dintre condiţiuni le-a ţinut, dar altele nicidecum »; o *Pascalie*, foarte necesară preoţilor, fiindcă le indica ziua când cade Paştele şi, în sfârşit două cărţi populare, *Trepetnicul* şi *Gromovnicul*, care prin conţinutul lor de prevestire despre soarta omenească, ori despre felul cum vor ieşi primăvara semănăturile, care germinaseră sub stratul de zăpadă, interesau de aproape curiozitatea păturilor rurale româneşti.

A doua carte ieşită de sub teascul tipăriturilor transilvane se leagă de realizarea unui alt punct din programul de calvinizare al lui Geley, anume ca preoţii să predice obştei în limba românească. Cum însă în biserica noastră opera de predicaţiune este îndeplinită prin citirea Cazaniei, care este o colecţie de predici în legătură cu fragmentul evanghelic citat în ziua respectivă, Mitropolitul Ghenadie, sfătuindu-se cu preoţii săi, a pus sub tipar vechea Cazanie — *Evanghelie cu învăţătură* — a lui Coresi din 1581. Dar abia s'a început publicarea cărţii, şi Ghenadie a închis ochii. Sarcina de a continua imprimarea a revenit urmaşului său, Mitropolitul Iorest, candidatul recomandat lui Rákóczy de Vasile Lupu. Prefaţa cărţii este astfel scrisă în numele ambilor Mitropoliţi. Intâiu Ghenadie: « Cu mila lui Dumnezeu, eu, Arhimitropolitul Ghenadie, văzându... aceste sfinte cărţi Evanghelie rumânească cu învăţătură, ce să cheamă mărgăritar, împuţinându-se, şi foarte jăluia toţi preoţii de această carte, şi mă socotiiu cu preoţii miei... Iară când au început a se tipări aceste cărţi, noao ni se tâmplă petrecere ceastă lume şi amŭ lăsatŭ la moartea noastră, pre cine va lumina milostivulŭ Dumnezeu, pre scaunul Mitropoliei Belgradului, să nu părăsească acest lucru bun ». Urmează apoi rândurile Mitropolitului Iorest « Dereptu aceia, cu mila lu Dumnezeu,

[1] I. Lupaş, *Documente istorice transilvane*, I, Cluj, 1940, p. 117–179.
[2] *Ibidem*, p. 194–198.
[3] *Ibidem*, p. 204–205.
[4] *Ibidem*, p. 206–209.

eu Ioristu, archimitropolitŭ, văzând acestŭ lucru dumnezeescŭ ce s'au fostŭ începutŭ de acelŭ părinte, Kirŭ Ghenadie, foarte mi să îndulci inima şi mă bucuraiu, iară eu... am săvârşitŭ aceste sfinte cărţi, ca să se înmulţască cuvântulŭ lu Dumnezeu pre in toate beserecile, să *le fie preoţiloru de propovedanie* ». Cartea lui Coresi era tradusă, după cum am arătat în vol. I, după un izvor ortodox: omiliile Patriarhului din Constantinopol, Ion Caleca. Deci ea nu cuprindea nimic din ceea ce ar fi putut abate credinţa religioasă a Românilor dela linia tradiţiei ortodoxe. Originalul coresian, după care s'a făcut tipăritura aceasta din 1641, era însă defectuos, căci lipseau din el pagine întregi, «fără a se ţine seama de lipsa de sens a fraselor astfel trunchiate »; într'un loc lipsesc 10 pagine, într'altul 8, într'altul 6, etc. »[1].

Opera în care se resfrânge mai puternic propaganda calvină, este însă *Catechismul* din 1640. Ea a provocat o adevărată furtună de protestare la Românii de dincoace de Carpaţi. cu data 1640 se află însă reprodus de Mitropolitul Moldovei, Varlaam, în *Răspunsul* său, publicat la Iaşi în 1644. Pentru interesantele informaţii istorice pe care ni le dă, reproducem aci în întregime titlul complet.

Cartea ce se cheamă « Catehismus », care cu voia şi cu porunca Domnului creştinesc Racoţi Gheorghi, Craiul Ardialului, Domnul Ţăriei Ungureşti şi Săcuilor şpan, carea s'au intors diîn limba dieceasca şi slovenească pe limba românească, cu svatul şi cu îndemnătura şi cu cheltuiala domniei lui Ciulai Gheorghi, păstorul sufletesc al curţei Măriei Sale. Cu scrisoare s'au ustenit popa Ghiorghi de Sec. Şi s'au izvodit în cetate în Belgrad ; şi s'au tipărit în sat în Prisac. Meşterul tipariului au fost popa Dobrea diîn Ţara Muntenească. Şi s'au început în luna lui Iulie, 5 zile, şi s'au obârşit în luna Iulie, 25 de zile. Vѣ leat ot sѣzda mira 7150, ot rojdestvo Hristovo 1640.

După cum se vede din titlu, cartea s'a tipărit repede, în 20 de zile; nu în Alba Iulia, unde s'a tradus şi unde era scaunul

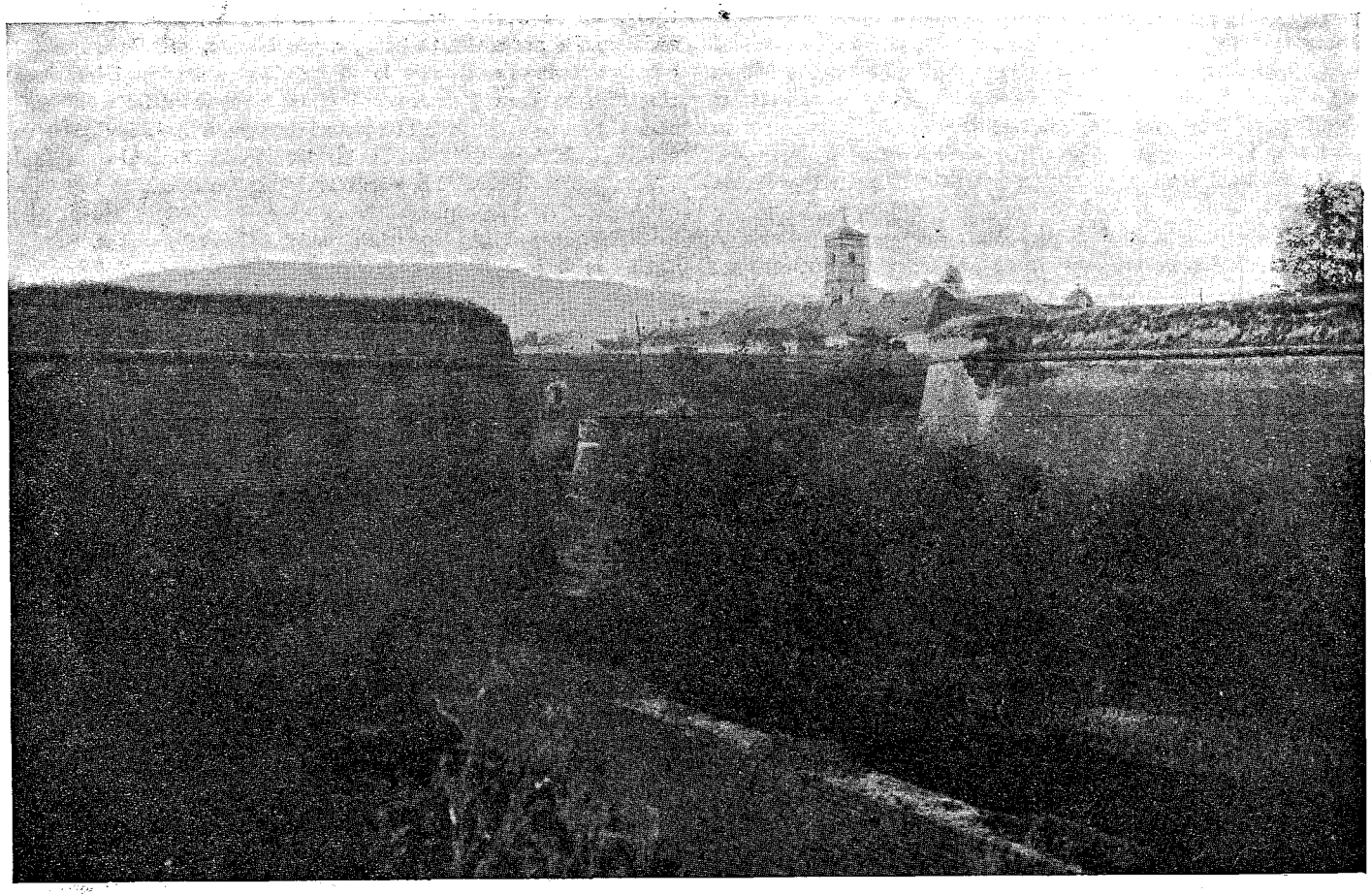

Bălgradul (Alba Iulia). Zidurile cetăţii (Minist. Propagandei).

CATEHISMUL CALVINESC. O altă condiţie impusă de Ştefan Geley lui Meletie Macedoneanu, care, sprijinit de Matei Basarab, candidase la scaunul de Mitropolit al Transilvaniei, în Septemvrie 1640, era şi aceasta: « Să tipărească catehismul tradus în româneşte şi să dispună să-l înveţe copiii şi fetiţele, în ore anume precizate ». Meletie Macedoneanu n'a fost însă întărit de Principele Gheorghe Rákóczy. Dar în răstimpul care s'a scurs până la ocuparea scaunului metropolitan de Ilie Iorest, candidatul moldovean susţinut de Vasile Lupu, autorităţile maghiare calvine au şi tipărit catechismul, cu ajutorul unui preot român, Gheorghe din Sec. Din nenorocire, niciun exemplar din această publicaţie nu s'a aflat în bibliotecile noastre. Data apariţiei ei chiar era nesigură. Titlul complet mitropolitan, ci, pe ascuns, în satul Prisac. Nenumirea Mitropolitului ortodox, care ar fi prezidat această tipăritură, confirmă ipoteza noastră. Afirmaţia că textul s'a tradus « din limba dicească şi slovenească » este o mistificare, menită să amăgească preoţimea românească şi pătura populară, care ştia că, pentru ei, izvoarele ortodoxiei sunt în limba slavă, pe care o apucaseră în biserică, din moşi-strămoşi.

Deşi nu cunoaştem până acum niciun exemplar din acest Catehism, totuşi ne putem face o idee de cuprinsul lui din *Răspunsul* Mitropolitului Varlaam, care, în desbaterea chestiunilor de dogmă şi cult, reproduce punct cu punct pasagiile combătute. El cuprindea, după normele obişnuite în catehismele reformate: cele 10 porunci; rugăciunea dată de Mântuitor: *Tatăl nostru* şi Simbolul credinţei — toate comentate, prin întrebări şi răspunsuri, din punctul de vedere al

[1] I. Bianu şi Nerva Hodoş, *Bibliografia*, I, pp. 115–118.

doctrinei calvine. Se ştie că reforma calvină, pornind dela principiul admis şi de ortodocşi şi de catolici, că omul a fost creat, «după chipul şi asemănarea Domnului», desăvârşit şi nemuritor, dar că, după căderea în păcatul primitiv, pierzând, împreună cu nemurirea, şi desăvârşirea spirituală, a rămas o creatură slabă. Înţelegerea lui este învăluită în ceaţă; el nu este capabil să se mântuiască singur, dacă n'a fost iluminat de Dumnezeu prin graţie. Dumnezeu, pentru care nu există nici trecut, nici viitor, şi care este prezent în toată eternitatea, a revărsat asupra unora graţia sa şi i-a creat pentru vieaţa cea veşnică, pe când pe alţii i-a predestinat spre rău, pentru osânda cea veşnică. Nu rămâne decât o singură mântuire: credinţa prin care putem dobândi în noi pe Mântuitor şi, participând la el, obţinem graţia divină. Intemeindu-se pe Evanghelie Calvin, în *Institution de la religion chrestienne*, reduce tainele la două: botezul şi cuminicătura — singurele instituite, după el, de Mântuitor. Nu admite cultul icoanelor, căci aceasta este idolatria pe care o combate Biblia: «să nu-ţi faci ţie chip cioplit», şi nici cultul sfinţilor, pentrucă, după el, nu există între om şi Dumnezeu alt intermediator decât Iisus Hristos.

Catehismul acesta, tipărit, după cum s'a spus pe ascuns, nu a avut răspândirea pe care o aşteptau Ungurii. Preoţii români nu l-au primit. Poate chiar că, în cursul vremurilor, l-au ars — aşa s'ar explica de ce nu s'a găsit niciun exemplar până acum.

Mitropolitul, urcat în scaun, după Ghenadie, Ilie Iorest, fusese călugăr la mânăstirea Neamţu, unde trăise în tradiţia de cărturărie şi vieaţă religioasă a acestei străvechi mânăstiri. Deşi se pare că promisese şi el afilierea la calvinism, s'a împotrivit — în scurta sa păstorie — răspândirii reformei şi a Catehismului, ceea ce a avut ca urmare înscenarea unui proces în care a fost târît, sub ocara de imoralitate. A fost umilit, închis în temniţă şi bătut la tălpi cu toiegele. In cele din urmă, dându-i-se drumul, cu condiţia de a plăti 1.000 de taleri, pe chezăşia a 24 de creditori, a plecat în Moldova să strângă mijloacele pentru răscumpărarea libertăţii.

SIMEON ŞTEFAN. Imprejurările erau, deci, cu totul grele, când se ridică în scaunul mitropolitan Simeon Ştefan. Nu era un om de cultură deosebită, dar avea un rar bun simţ, care l-a călăuzit cu chibzuinţă în datoria grea pe care o avea de îndeplinit. Numele lui a rămas în istoria literaturii noastre prin problemele cu privire la crearea limbii literare pe care le-a ridicat în prefaţa pusă în fruntea *Noului Testament*, tipărit la Alba-Iulia (Bălgrad), în 1648. Mai întâiu [1] este problema neologismelor pentru timpul acela — cuvinte străine, greceşti, pentru care nu existau termeni în limba română: «Aciasta încă vom să ştiţi, că vedem că unele cuvinte unii le-au izvodit într'un chip, alţii într'alt; iară noi le-am lăsat cum au fost în izvodul grecesc, văzând că alte limbi încă le ţin aşia, cumu-i: *synagoga* şi *poblicanu* şi *gangrena* şi pietri scumpe, carele nu să ştiu rumâneşte ce sânt; nume de oameni şi de leamne şi de veşmente şi altele multe, carele nu să ştiu rumâneşte ce sânt, noi încă le-am lăsat greciaşte, pentrucă alte limbi încă le-au lăsat aşia»...

Dar mai importantă decât această chestiune este afirmarea necesităţii de a tipări cărţi *pentru tot neamul românesc* — ceea ce vădeşte conştiinţa unităţii neamului — şi în legătură cu aceasta: *nevoia de a creea o singură limbă literară pentru toate ţinuturile româneşti*:

«Să luaţi aminte că Rumânii nu grăiesc în toate ţările «într'un chip, încă neci într'o ţară toţi într'un chip».

[1] Nu ştim cât preţ se poate pune pe afirmarea că preoţii şi cărturarii însărcinaţi cu traducerea au confruntat izvoarele: greceşti, sârbeşti şi latineşti, «ce mai vârtos ne-am ţinut de izvodul grecesc şi am socotit şi pre izvodul lui Eronim... şi am socotit şi izvodul slovenesc carele-i izvodit sloveneşte din greciască şi e tipărit în Ţara Moscului... însă de cea grecească nu ne-am depărtat, ştiind că... cea grecească iaste izvorul celorlalte...». Ne lipseşte un studiu precis în această privinţă. Se pare însă că traducătorii au refăcut vechea traducere coresiană.

Urmează apoi acea cunoscută comparaţie a cuvintelor cu banii, pe care avea s'o reia Hasdeu şi s'o desvolte în *Principiul circulaţiunii cuvintelor*:

«...cuvintele trebue să fie ca banii: că banii aceia sunt buni «carii îmblă în toate ţările, aşa şi cuvintele: acelea sânt bune, «carele le înţeleg toţi.

«Noi derept aceea ne-am silit, den cât am putut, să izvodim «aşa cum se înţăleagă toţi; iară, să nu vor înţeleage toţi, nu-i «de vina noastră, ce-i de vina celuia ce-au răsfirat Rumânii «printr'alte ţări, de şi-au mestecat cuvintele, de nu grăesc «toţi într'un chip».

НОУЛЪ
ТЕСТАМЕНТЪ.
Noul Testament dela Belgrad, 1648

Fireşte că aceste două idei importante: 1) unitatea neamului românesc din toate ţinuturile şi 2) necesitatea alcătuirii unei singure limbi literare pentru Românii de pretutindeni — meritau să fie spuse cu mai mult relief. Dar dacă ne gândim la soarta lui Ilie Iorest, prigonit pentru îndrăsneala de a se fi împotrivit încercării de desmembrare a unităţii spirituale a Românilor, înţelegem de ce nu putea vorbi mai răspicat urmaşul său, Simeon Ştefan.

LIRICA RELIGIOASĂ DE NUANŢĂ CALVINĂ. Pe când masa cea mare a poporului ortodox din Ardeal se sbătea să scape de cursele întinse de autorităţile maghiare şi să păstreze

solidaritatea de credință cu românimea din Principate, în Făgăraș și Banat, între Românii care îmbrățișaseră reforma ia naștere, sub influența maghiară, o literatură religioasă în versuri.

Încă de pe timpul lui Coresi, apăruse — după cum s'a arătat în vol. I, p. 60 — poate la Oradea sau la Cluj, o carte de cântece tradusă în parte după o colecție de cântece ungurești, adunate de Petre Melius și Szegedi, căpeteniile mișcării calviniste, în parte după câteva cântece pioase ale lui Francisc Dávid, alt vestit reformator al timpului. În organizația Bisericii reformate, această carte era necesară. Programul de calvinizare al lui Ștefan Katona de Geley din 1640, prezentat lui Rákóczy, prevedea la punctul 6: « Să scrie, să tipărească și să facă să se cânte în fiecare zi cântările noastre, traduse în limba română, de care se servesc Caran-Sebeșenii și Lugojenii, înainte și după rugăciunea predicei ». Reimprimarea vechii cărți de cântece din epoca coresiană se impunea, dar, din motive pe care nu le cunoaștem, n'a văzut lumina. Ni s'a păstrat însă după ea, trei copii: una făcută de un secui, Gergely Sándor de Agyafalva datând din 1642 și păstrată în biblioteca colegiului reformat din Debrețin; alta de tatăl lui Mihail Halici și a treia de Ioan Viski făcută în 1697, în Boldogfalva, și păstrată în colegiul reformat din Cluj. Aceasta din urmă cuprinde, adăogată la sfârșit, o traducere integrală a Psaltirii în versuri, făcută după o versiune ungurească mai veche a lui Albert Molnar de Szencz, imitată la rândul ei după Clément Marot și Théodore de Bèze. Traducerea scrisă în caractere latine, cu ortografie ungurească, este însă greoaie. Iată bunăoară începutul din psalmul 40:

Ferikat jeszt' kuj de sziromanul
Si de nistotosul
Ej milă, ke Domnul pre jel enkĕ,
Iare el va czinĕ,
En nevoja sza și en czara sza;
Lafe bune v'ave
Si en pofta a'allenisilor
Nu-l va da 'n mena lor.

Intenția de a atrage pe Români la reformă, prin școală și cântec, continuă. În 1657, văduva lui Gheorghe I Rákóczy, Principesa Susanna Lórántffy, solicitată, spune ea, « și de câțiva Români mai luminați », construește în Făgăraș, una lângă alta, comunicând între ele printr'o poartă comună, o școală românească și alta ungurească. Actul prin care Principesa întărește regulamentul școalei românești pune în îndatoririle profesorilor români, între altele, să învețe pe copii să cânte românește, adăogând ca versurile să fie scrise cu litere românești. « Să se ducă — spune mai departe actul — sârguincios la biserica românească, la deprinderea celor sfinte, în deosebi în Duminici și sărbători, apoi la înmormântări, dacă e poftit, *cu întreaga școală și să cânte cântările românești*, după obiceiul din Caransebeș și Lugoj, făcând el însuși pe cantorul sau ducând glasurile ». Sub imboldul acestor preocupări, s'a desvoltat în Făgăraș și Banat o întreagă literatură versificată, dar care, până acum, ne este puțin cunoscută. Un manuscris din această grupă, aparținând sec. a XVII-lea, descris de regretatul N. Drăganu, cuprinde, alături de psalmi versificați, și un ciclu bogat de cântece ungurești, cu traducere românească în versuri, care se pot repartiza în următoarele grupe: « laude de Crăciun; laude pentru anul nou; laude pentru patimile lui Hristos; laude pentru Paști; laude pentru înălțarea lui Hristos și laude pentru Rusalii ». Probabil că manuscrisul acesta făcea parte din repertoriul muzical al profesorilor dela școlile reformate românești din Ardeal. Iată un fragment din textul reprodus de N. Drăganu, pe care îl dăm în ortografia curentă pentru a-l face mai accesibil:

Să ne apropiem noi de Fiul Domnului
Și de al nostru Iesus Christus, Domn ispășitor,
Puternic, milostivnic, bun mântuitor,
In nevoi trupești și sufletești.
Singur ce-i veselitor
O milostivnic, răscumpărător Doamne,
Cine pre pământ și 'n cer cu Tatăl domnește,
Ție ne milcuim noi în rugăciune,
Să ne fii într'ajutor nouă...

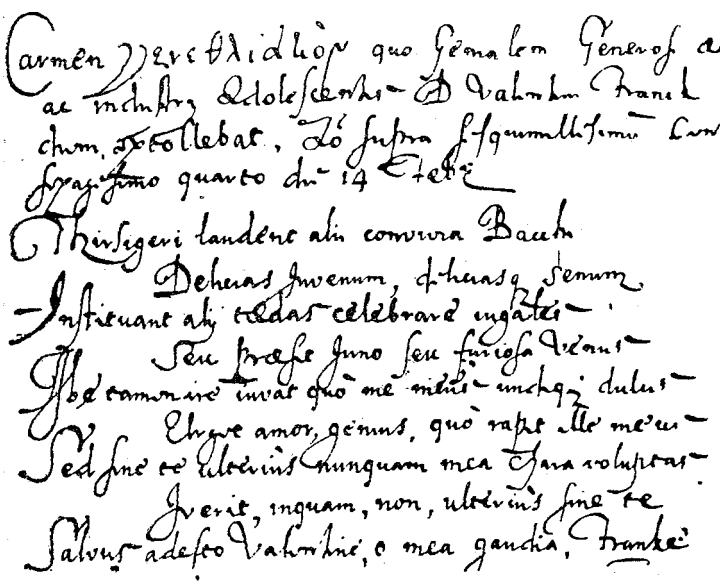

Începutul unei ode latinești a lui Mihail Halici, închinată prietenului său, poetului sas Frank von Frankenstein.

După N. Drăganu *Dacoromania, IV.*

Literatura aceasta poate să aibe însă o importanță mai mare decât o bănuim, căci, după cum spuneam în alt loc, « nu este exclus ca, din aceste cântece de slavă pentru sărbători, să fi pătruns motive și imagini în literatura colindelor populare » [1]. Textele n'au fost însă date la lumină. Publicarea lor, pe care o făgăduește d-l Carlo Tagliavini, va aduce, de sigur, lumină și în această chestiune.

Dela literatura religioasă la literatura profană, trecerea nu e grea. Din școlile reformate, în care se preda latina și greaca și unde se punea preț pe retorică și pe poetică, au ieșit câțiva cărturari versificatori, cum a fost, de pildă, Mihail Halici.

Mihail Halici, născut în 1643, era fiul unui « jurat în senatul » din Caransebeș. Își făcuse studiile în orașul natal; le-a continuat în liceul reformat din Sibiiu, unde a fost coleg și prieten cu cunoscutul poet sas, Valentin Frank von Frankenstein, și le-a încheiat în colegiul reformat din Aiud. In 28 Iunie 1665, îl găsim, împreună cu prietenul său Franck, înscriindu-se la universitatea Altdorf, de lângă Nürnberg. O bucată de vreme a fost rector al școalei reformate din Orăștie. Dela el ne-a rămas un interesant caet de versuri, mai ales ode latinești și ungurești, alcătuite pe când se afla în liceul reformat din Sibiiu, după teme — « materia carminis » —, date de profesori. Alături de aceste teme retorice de clasă, se găsesc și câteva ode ocazionale, închinate de autor prietenilor săi, între care cunoscuții scriitori Franck von Franckenstein și Petru Melas. Era firesc ca, deprinzând în școală, cu profesorii, să mânuiască ode latinești, Mihail Halici să încerce a ciripi și în limba română. In 1674,

[1] *Cărțile populare în literatura românească*, vol. II. *Epoca influenței grecești*, 1938, p. 209.

închină o odă prietenului său, Fráncisc Páriz Pápai — mai târziu doctor la curtea lui Mihail Appafi și scriitor — care tocmai își luase atunci doctoratul la Basel. Oda s'a publicat în broșura omagială cu versuri, în mai multe limbi, scrise, după datinele timpului, de prietenii și profesorii noului doctor. Oda lui Mihail Halici, care semnează « Nob. Romanus civis, de Cáránsebes », este în limba română, scrisă cu caractere latine, în ortografie, firește, ungurească; o redăm în ortografia actuală:

Cânt sănătate, scriind la voi, Rumanus Apollo,
La toți, câți svente 'n Impărăție ședeți!
De unde cunoștințe așteptăm și științe: ferice
De Amstelodam, prin cărți și'n omenie tipar.
Lege derapte au dat frumoasa cetate Geneva:
Iți vine Franciscus, ține-te Leyda, Paris!
Prindeți mâna surori cu cest nou oaspe. Nainte.
Frați, fârtați, nimfele iasă curând;
Domni buni, mari doctori, dascali și bunele Doamne,
Cu pace îi fiți, cu pâine și sare, rugăm.

Succesul prietenului său, se pare, aprinde în el dorul de a pleca în Apus. In același an, 1674, la sfârșitul lui Octomvrie, pregătindu-se să meargă « în Țările-de-Sus », și voind, scrie el, « să-mi las lucrurile de-acasă în bună rânduială, chiar și dacă mi s'ar întâmpla moartea în țară streină », el dispune prin testament, cum să i se împartă averea, lăsând o parte însemnată școlii din Orăștie. De aci înainte i se pierde urma. La 1712, după cererea legatarilor săi, i se deschide testamentul.

In atmosfera acestor preocupări, apar la Românii bănățeni și primele urme de lirică românească erotică. Prietenul sas al lui Mihail Halici, Valentin Franck von Franckenstein pe când se găsea la Turnu-Roșu, ca comandant de garnizoană, a publicat *Die Hecatombe Sententiarum Ovidianarum Germanice imitatarum*, în care pe lângă versuri nemțești, ungurești și latine publică și 80 de versuri românești.

Cam din aceeași vreme, Nicolae Petrovay din Petrova copia într'un codice — păstrat în biblioteca liceului reformat din Cluj — *ocinașele* (tatăl nostru) și o serie de versuri între care un *Kenték Ruméneszk de dragoste skrisz:*

In pară de foc arde inima mea prin tine,
Dacă-mi aduc aminte de cuvintele tale,
Cu mine di'mpreună făcute multe ori.
. . . . . .
Să-ți pot fi cu fața ta cea mândră di'mpreună,
Portul meu cel negru s'ar albi prin tine,
Dela mine trecuta vieață s'ar întoarce.

Este o « cantio de amore » tradusă după un original ungu-resc, alcătuit pe la 1660. Dar alături de această traducere din lirica ungurească, apar și versuri cari vădesc în chip evident influența poeziei noastre populare:

Ci unde-ți cat în față
Fată d'arbănaș,
Inima mă 'nvață
Cum să-ți fac vieața,
Sara, dimineață.

INFLUENȚA CATOLICĂ. Străduințele Scaunului Papal de a atrage pe Români la catolicism nu puteau avea șanse în Principate, unde vlădicii autohtoni și Patriarhii greci, veniți la curtea Domnilor după ajutoare, vegheau de-aproape la păstrarea ortodoxiei. Dar în Ardeal, unde românimea era în luptă cu calvinismul maghiar, tărâmul era mai prielnic pentru proselitism. Din nenorocire, tineretul desrădăcinat de credința strămoșească și crescut în școlile luminate ale Apusului, în universități — chiar din veacul al XIV-lea, cum a arătat N. Drăganu și E. de Barwinski — s'a rupt de tulpina neamului și a muncit pentru a crește cultura altor neamuri. Trecând peste umaniști ca Nicolae Olahus din veacul al XV-lea, peste savanți ca bănățeanul Gavril Ivul (1619—1678), intrat în ordinul Iesuiților din Cașovia, profesor de filosofie și teologie la Košice și la Viena, și care a desfășurat o frumoasă activitate filosofică în limba latină, trebue să ne oprim aci puțin asupra a doi cărturari trecuți la catolicism, care au însă legături și cu cultura românească.

Unul este Gheorghe Buitul, care și-a făcut studiile la Viena și Roma și care, intrând în clerul catolic, a avut mult

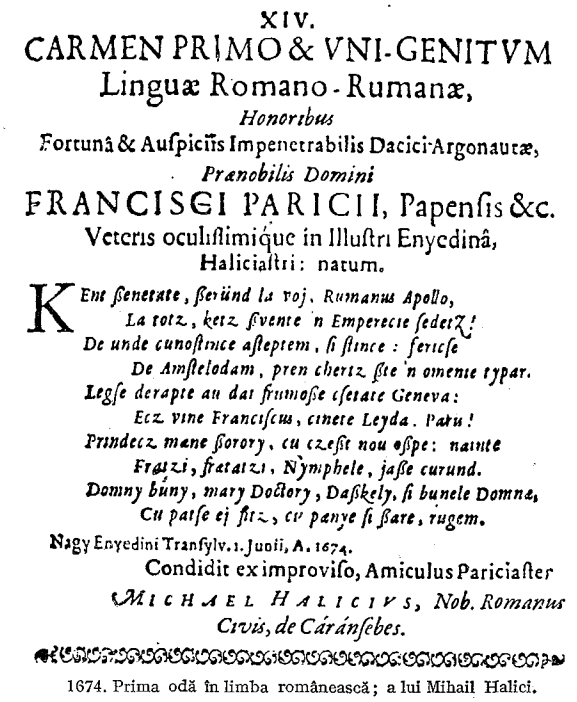
XIV.
CARMEN PRIMO & VNI-GENITVM
Linguæ Romano-Rumanæ,
Honoribus
Fortunâ & Auſpiciis Impenetrabilis Dacici-Argonautæ,
Prænobilis Domini
FRANCISCI PARICII, Papenſis &c.
Veteris oculiſſimique in Illuſtri Enyedinâ,
Haliciaſtri: natum.
Kent ſenetate, ſeründ la voj, Rumanus Apollo,
La totz, ketz ſvente 'n Emperecie ſedetz!
De unde cunoſtince aſteptem, ſi ſtince: ferice
De Amſtelodam, pren chertz ſte 'n omenie typar.
Legſe derapte au dat frumoſe cſetate Geneva:
Ecz vine Franciſcus, cinete Leyda. Patu!
Prindecz mane ſororj, cu czeſit nou oſpe: naiute
Fraizi, frataizi, Nymphele, jaſe curund.
Domny büny, mary Doctory, Daſkely, ſi bunele Domne,
Cu patſe ej ſitz, cu panye ſi ſare, rugem.
Nagy Enyedini Tranſylv. 1. Junii, A. 1674.
Condidit ex improviſo, Amiculus Pariciaſter
MICHAEL HALICIVS, Nob. Romanus
Civis, de Cáránſebes.

1674. Prima odă în limba românească; a lui Mihail Halici.
După N. Drăganu, *Dacoromania, IV*

de suferit de pe urma persecuțiilor lui Gh. Bathori. El a tradus în limba română Catechismul catolic al lui Canisius, tipărit la Bratislava, în 1636, din care nu s'a găsit încă până acum nici un exemplar, dar care s'a retipărit, în a doua ediție, la Cluj, în 1703.

Altul este franciscanul Joannes Kájoni Valachus de Kis-Kajon (1629—1687), maghiarizat, care a lăsat o întinsă operă în limba latină și ungară, între care și numeroase compoziții muzicale religioase. Dela el ne-a rămas *Codex Kájoni*, care cuprinde o serie de cântece lumești, între care și două « jocuri românești » și « cântecul Voivodesei Lupul », soția lui Vasile Lupu, căzută în robia lui Gheorghe Ștefan.

In cercul unor asemenea cărturari, s'a alcătuit în Caransebeș pe la jumătatea veacului al XVI-lea un Dicționar valaholatin — cunoscut sub numele de *Anonymus Caransebesiensis* cu caractere latine și ortografie maghiară. Acesta își are importanța în faptul că ne dă 5000 de cuvinte în dialect bănățean și că pentru întâia dată cuvinte românești vin alături de prototipele latine. Tot în aceste regiuni s'a scris și dicționarul latin-ungar-român, descoperit și studiat de Profesorul Carlo Tagliavini, păstrat acum în Biblioteca Universității din Bologna, tom. 7, între manuscriptele contelui Luigi Fernando Marsigli.

BIBLIOGRAFIE. Pentru cadrul istoric a se vedea pe lângă izvoarele citate mai sus p. 93 și: Ștefan Meteș, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a Românilor din Transilvania și Ungaria*, vol. I, ed. II-a, Sibiu, 1935, în deosebi p. 188—206; N. Iorga, *Istoria Românilor din Ardeal și Ungaria*, Buc. 1915, 1 p. 237-268; Melchisedec, *Biserica ortodoxă în luptă cu protestantismul* în Analele Academiei Române, s. II, t. XII, 1893. Secț. ist., p. 1—117; I. Lupaș, *Documente istorice transilvane*, I, Cluj, 1940, în deosebi p. 117—179, 194—198, 204—209; Despre Ilie Iorest și suferințele lui și Silviu Dragomir, *Relațiile Bisericii românești cu Rusia*, în Analele Academiei Române s. II Mem. secț. ist., tom. XXXIV, 1911-1912 București, 1912, p. 1077-1079 și 1168-1170; Pentru descrierea textelor publicate: I. Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia veche românească*, I, p. 107 115, 160—170, 184, 207, 537.

Texte publicate: Fragment din Noul Testament al lui Simion Ștefan, pus în paralelă cu textul respectiv din Cod. Voronețan, Biblia lui Șerban în Ion al lui G. Sbiera,

Codicele Voroneţean, Cernăuţi, 1885; Georgiu Bariţiu, *Catechismulu calvinescu impusu clerului şi poporului românescu sub domnia Principiloru Georgiu Rákóczy I şi II, transcrisu cu litere latine după ediţiunea II tipărită în anulu 1556*, Sibiiu, 1879 (Textul catechizmului).

N. Drăganu, *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie dès origines à la fin du XVIII-e siècle*, Bucarest, 1938, (extras din revista *La Transylvanie*, 1938), p. 41—55.

Despre Psaltirea lui Grigore Sándor de Agyagfalva şi Ioan Viski cf. I. Bianu, *Dosofteiu Mitropolitul Moldovei (1671—1686), Psaltirea în versuri, publicată de pe manuscrisul original şi de pe ediţiunea dela 1673* (în introducere, unde se dau şi extrase), Bucureşti, 1887, Ed. Acad. Rom.; H. Sztripszky şi G. Alexics Szegedi, *Gergely énekeskönyve XVI roman forditásban*, Budapesta, VIII 1911; N. Drăganu în *Dacoromania*, IV, p. 77—168. Pentru *Cei dintâi studenţi români ardeleni la Universităţile apusene* cf. N. Drăganu, în *Anuarul Institutului de Istorie Naţională*, Cluj, IV, 1928, p. 419—422.

Regulamentul Susanei Lorántffi privitor la şcoala românească din Făgăraş s'a publicat în *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adatár*, Budapesta VIII 1910, p. 112—118; traducerea românească la I. Lupaş, *Documente istorice transilvane*, vol. I, Cluj, 1940, p. 270—277; despre ms. de cântece religioase din Biblioteca Liceului reformat din Cluj cf. N. Drăgan, *Un manuscris calvino-român din veacul al XVII-lea* în volumul *Fraţilor Alexandru şi Ion I. Lapedatu* la împlinirea vârstei de 60 de ani, Bucureşti 1936, p. 283 şi urm. O ediţie a versiunilor Psaltirilor calvine cu studiul necesar prepară C. Tagliavini (cf. *Archivum Romanicum*, 1941, p. 328). O expunere sumară, la Imre Révész, *La Réforme et les Roumains de Transylvanie* în *Archivum Europae Centro-Orientalis*, tome III, Budapest, 1937, p. 279—316. I. Juhâsz, *A reformáció az erdélyi románok Között*, Cluj 1940.

Despre Mihail Halici N. Drăganu, *Mihail Halici, Contribuţie la istoria culturală românească din secolul al XVII-lea* în *Dacoromania*, IV, p. 77—168 Despre Gh. Buitul Ivul şi Kájoni cu bibliografia completă *ibidem*, p. 102—104 notă şi 118—121. Despre Buitu cf. şi A. Bitay, *Dacoromania*, III, p. 789—792; despre codicele cu versurile copiate de Nicolae Petrovay cf. Alexici, *Noua Revistă Română*, XI, 1912, p. 203 şi urm.; N. Drăganu, studiul citat mai sus, *Dacoromania*, IV, p. 90 nota 1. Despre cântecul Voivodesei Lupu A. Veress, *Cântece istorice ungureşti despre Români*, Analele Academiei Române, seria III, Mem. Secţ. Ist., 1925, p. 30—31 unde se reproduce cântecul în notaţie modernă. Versurile româneşti ale lui Frank v. Frankenstein au fost retipărite de N. Iorga în *Studii şi Documente* XIII, p. 6—8; Dr. Egon Hajek, *Die Hecatombe Sententiarum Ovidianarum des Valentin Frank von Frankenstein*, Sibiu, 1923; C. Lacea în *Dacoromania*, III, p. 900—905. Despre Anonymus Carasebesiensis cf. B. P. Haşdeu în *Columna lui Traian* X, 1883, IV, p. 406—429 şi *Revista pentru istorie, arh. şi fil.*, VI, p. 1—48; Gr. Creţu în *Tinerimea română, noua serie*, vol. I, 1898, p. 320—380, Dicţionarul a fost atribuit de N. Drăganu lui M. Halici în *Dacoromania*, IV, p. 121—122, dar a revenit în *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie des origines à la fin du XVIII-e siècle*, Bucarest, 1938, p. 52; Dr. C. Tagliavini, *Despre Lexicon Marsilianum*, Analele Acad. Rom Secţ. lit. Seria III, t. IV mem. 7, Bucureşti 1929; acelaş, *L'influsso ungherese sull'antica lessicografia rumena* extras din *Revue des études hongroises*, VI, Paris, Champion, 1928. p. 16—45; acelaşi *Il Lexicon Marsilianum » Dizionari latino-rumeno-ungherese del sec. XVII*. Academia Română, Etudes et recherches, V, Bucureşti 1930.

LITERATURA RELIGIOASĂ ÎN MOLDOVA

EPOCA LUI VASILE LUPU

CĂRTURARII. In Moldova lui Vasile Lupu, se aflau pe vremea aceasta, mai mulţi cărturari decât în Muntenia lui Matei Basarab.

Intre marii cărturări din divanul Moldovei, în afară de cronicarul Grigore Ureche, de care ne vom ocupa pe larg într'un capitol următor, marele logofăt Todiraşco — înlocuitorul lui Ghengea, « câinele cel bătrân », trimes la mânăstire de Vasile Lupu—era un bun cunoscător al limbii latine. Conducea cancelaria latină a Domnului şi îndeplinea solii în tabăra polonă.

Intre ceilalţi boieri, Logofătul Eustratie Dragoş era şi el un cărturar de seamă, căci cunoştea bine limba latină şi greacă. Apare pomenit întâiaşi dată ca al treilea logofăt într'un document din 30 Aprilie 1630, dar la 28 Aprilie 1632, el este anunţat ca fost logofăt. A murit după 4 Mai 1646. Şi-a înscris

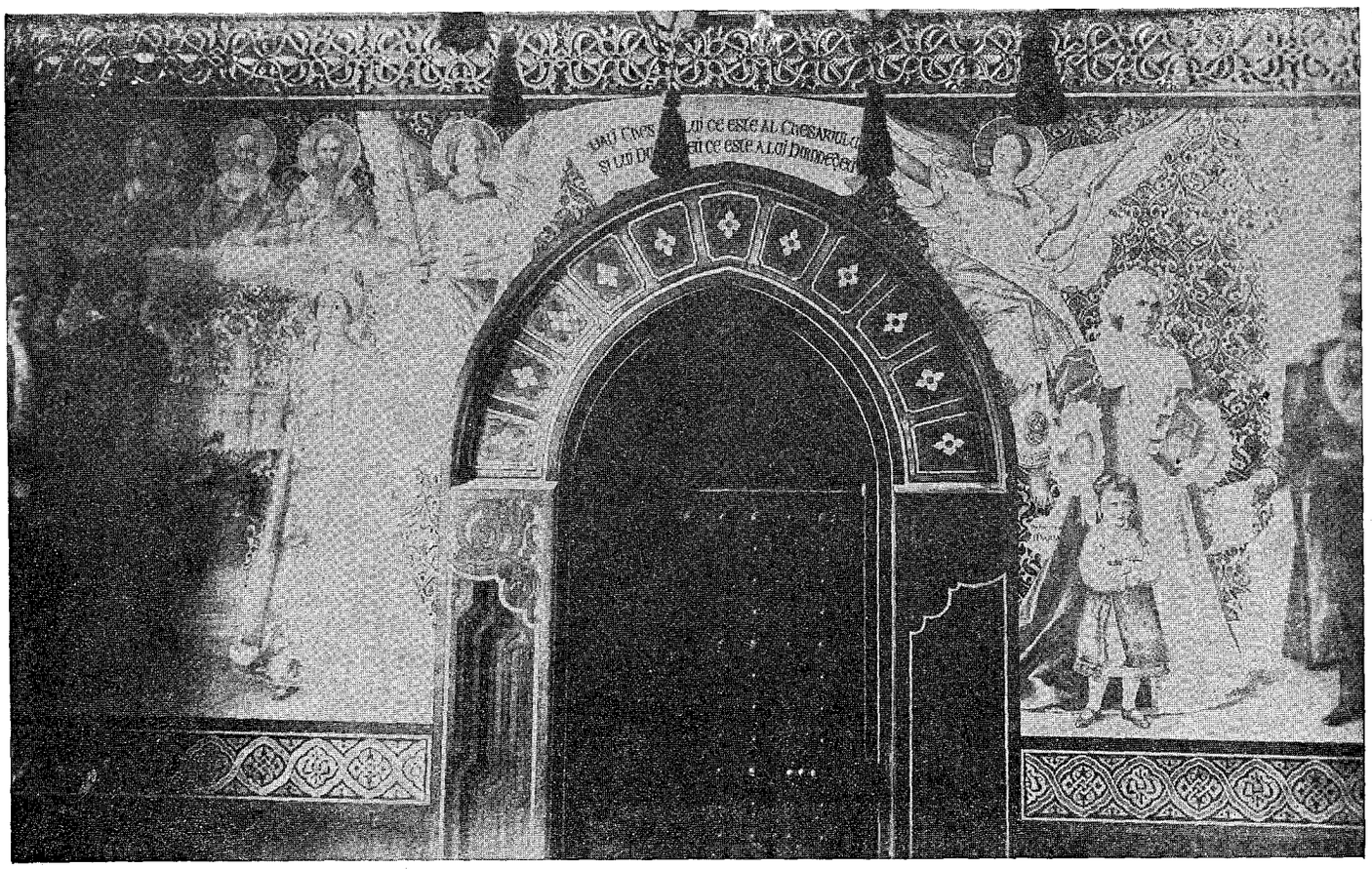

Mănăstirea Trei Ierarhi. Frescă cu tabloul ctitorilor de Leconte de Nouy. In stânga: Vasile Lupu cu soţia sa, Doamna Tudosca. In dreapta: Regina Elisabeta cu Regele Carol I şi fiica lor.

Fotografie de D. Constantinescu, asistent la Institutul Xenopol din Iaşi.

numele în istoria culturii moldovenești prin traducerea *Pravilei* lui Vasile Lupu și a dat mână de ajutor la traducerea *Celor șapte taine*, după cum aflăm dintr'o notiță finală. Intr'o mărturie pe care i-o dă Grigore Ureche pentru niște cumpărături de pământ, și care a trecut neluată în seamă de istoricii literari, marele cronicar îl numește « al nostru bun prieten ca un frate ».

In casele marilor boieri, trăiau, învățând copiii, mulți dascăli harnici, printre cari și câțiva veniți de peste munți. Unul dintre aceștia a fost Toader diiacul din satul Feldra, pe Someș, în apropiere de orașul Bistrița, care încă din secolul al XV-lea era un loc de refugiu pentru boierii și negustorii moldoveni fugiți dinaintea invaziilor turcești și tătărești. Intr'o călătorie la Bistrița, a dat peste el Patrașco Ciogolea, care l-a luat ca profesor pentru copiii săi. Se pare că era un dascăl iscusit, căci mai târziu, în 1635, Patrașco Ciogolea, ajuns mare logofăt, îl cerea din nou, din Suceava, consiliului municipal al Bistriței: lui « Șimon birăul și cu toți domnii Măriei Tale », de data aceasta pentru instrucția nepoților săi, « pentru căci ne-au fost și de maintea vremea om al nostru; acumu-l pohtim de la Măriile Voastre să ni-l dați... că avem cuconi să ni-i învețe ». Toader diacul a venit astfel din nou în Moldova, în satul Calafendești, moșia lui Constantin Ciogolea, cel care mai târziu a fost ucis din porunca lui Vasile Lupu, pentrucă se amestecase în complotul urzit de Gheorghe Ștefan. El se afla încă în Calafendești, în 1639, când în Martie 17, în Sâmbăta Sfântului Alexe, a închis ochii jupâneasa Sofronia, soția marelui logofăt, mama lui Constantin. Cu acest prilej, a rostit un frumos cuvânt de înmormântare, care în realitate este traducerea unui centom hrisostomic. Cel mai neobosit cărturar al timpului este însă Varlaam.

MITROPOLITUL VARLAAM

Fecior de răzeși, din părțile Baloteștilor ale județului Putna, a îmbrăcat rasa monahală — poate sub influența lui Atanasie Crimca, Mitropolitul care a lăsat acele minunate capod'opere de miniatură și artă caligrafică — în mânăstirea Secu, rezidită de curând din temelie (1602), de Nistor Ureche și de soția sa Mitrofana, părinții cronicarului. In 1610 era egumen al mânăstirii Secu. La această dată, semnează cu « tot soborul, dela mare până la mic », un act menit să curme neînțelegerile pentru hotare cu călugării din mânăstirea Neamțu. In sihăstria dela Secu, se distinge prin râvna lui către cultură; la 1618 avea tradusă întăritoarea operă pentru viața ascetică: *Leastvița* lui Ion Scărarul.

Prin cunoștințele lui de limbă slavă și greacă [1], prin cultura religioasă și prin viața lui curată, izbutise să se facă cunoscut în cercurile înalte din Suceava și să devină duhovnicul Domnului Miron Barnovski. In iarna anului 1628, Miron Barnovski îl trimete într'o solie, din care mai făcea parte medelnicerul Pavel Ureche, Eustratie, viitorul logofăt, Teodor Ignatie, alți doi boieri cu nume rutene (cămărașul Larinov și Ignatie Ponovitoi), 3 călugări și multe slugi, în Rusia.

Prima misiune avea ca țintă lavra Pecerska din Kiev. Acolo se afla ca, arhimandrit, Petru Movilă, înrudit cu Domnitorul Miron Barnovski. Acesta trimetea deci în solie pe duhovnicul său să vadă pe arhimandrit și să-i ducă manuscrisul unui Octoih slav din mânăstirea Neamțu, care avea să servească apoi la tipăritura kieviană din 1630. A doua misiune avea ca țintă Moscova. Aci, solia moldovenească trebuia să se prezinte Țarului Mihail Feodorovici pentru a-i aduce în dar moaștele sfântului mucenic Iacov din Persia, care se aflau în palatul domnesc din Suceava și pentru a cere, în schimb, pentru ctitoria dela Dragomirna, câteva din acele frumoase icoane rusești, pe care Miron Barnovski le va fi văzut în mânăstirile ukrainiene din Polonia. Solia moldovenească a plecat din Suceava, în ziua de 13 Decemvrie, 1628. In vară, era la Kiev. Intâlnirea lui Varlaam cu Petru Movilă în marea lavră dela Pecerska are pentru istoria culturii moldovenești o importanță deosebită, pentrucă ea marchează începuturile unui curent nou: influența ruteană.

Intrevederea a avut loc în ziua de 3 August, după cum aflăm din chiar notele lui Petru Movilă însuși: « In anul 1629, August 3 zile, venind în mânăstirea Pecerska Varlaam ieromonahul, din pământul Moldovei și fiind trimis la mine ca să mă vadă de către Miron Barnovschi Voevodul ». Nu știm ce au discutat între ei cei doi Moldoveni — unul reprezentând tradiția mânăstirilor românești, celălalt pe a Bisericii ucrainiene — dar convorbirea acolo, în mânăstirea din marea peșteră a Kievului, unde se păstrau moaștele atâtor sfinți, a alunecat, cum era firesc, și asupra legendelor hagiografice. Căci Petru Movilă, în notele sale, reproduce o minune săvârșită în anul 1610 de moaștele Sfântului Ioan cel Nou din Suceava, care la acea dată au mântuit cetatea de invazia cazacilor Zaporojeni — minune care, spune el, i-a fost povestită de ieromonahul Varlaam. De altă parte în scrisoarea prin care Petru Movilă recomandă solia moldovenească Țarului Mihail Feodorovici și Mitropolitului Filaret Nichitici, el cere să se îngădue Moldovenilor favoarea de a vedea « moaștele sfinților marilor făcători

Mitropolitul Varlaam, după o frescă din Mănăstirea Trei Ierarhi, renovată, de arhitectul francez Leconte de Nouy.
După o fotografie de D. Constantinescu, asistent la Institutul Xenopol din Iași.

[1] Cf. D. Russo, *Studii istorice greco-române*, I, p. 229.

de minuni ai lui Dumnezeu și să copieze jitiile (viețile) acelor sfinți, poruncind a se trimete spre lauda și mângâierea dreptcredinciosului neam rusesc înaintea celorlalte neamuri ».

Varlaam a ajuns și la Moscova; a predat Țarului moaștele trimese în dar de Domnul Moldovei; a comandat icoanele, le-a plătit, dar nu le-a putut ridica, fiindcă Patriarhul Moscovei le găsea prea lumești.

Calitățile sufletești ale lui Varlaam și cultura lui deosebită — știa slavonește și grecește — l-a impus în vaza contimporanilor săi, cari l-au ridicat la înalta treaptă de Mitropolit în 1632, fără să fi fost trecut prin Episcopie, lucru de altfel îngăduit de canoane. Hirotonisirea lui s'a făcut în Duminica lui 23 Septemvrie, 1632. Cu acest prilej s'a citit la biserică capitolul V din Evanghelia lui Luca, în care se povestește pescuitul Mântuitorului: « Isus sta lângă lacul Ghenisaretului », iar marele dascăl grec dela Curtea lui Vasile Lupu, Meletie Sirigul, i-a ținut o predică cu tâlc. Au fost cuvinte profetice, căci noul Mitropolit a împlinit cu prisosință așteptările puse în el. Autoritatea lui de cârmuitor al sufletelor a crescut așa de mult în Orientul grecesc, încât a putut fi propus pe lista celor 3 candidați la scaunul vacant al Patriarhiei din Constantinopol. Prăbușirea lui Vasile Lupu aduce însă și căderea lui. Il găsim retras la mânăstirea Secu, unde în ultimii ani ai vieții își împărți pământurile între neamuri, fără să poată subscrie, fiind fulgerat la mâini — probabil de o paralizie.

Portalul Mânăstirei Trei Sfetitele din Iași.
(fotografie de D. Constantinescu, Iași).

COLEGIUL și IMPRIMERIA. Vasile Lupu, Domn cult, cu ambiții mari, ținea și el să ridice în Iașii săi — în care grădinele « pline de trandafiri, de garoafe, de iasomii și de crini » stârneau admirația Patriarhilor din Răsărit [1] — lucrări de artă și așezăminte de cultură care să-i veșnicească numele. In 1639, el sfârșise mânăstirea Treisfetitele, zidită din marmură sculptată, cu brâne de aur — pe care Patriarhul arab Macarie nu se mai sătura privind-o: « unică în tot răsăritul » notează însoțitorul său, Paul de Alep, în ziarul călătoriei. Aproape de mânăstire, lângă băile, construite după planul turcesc, pe malul « marelui lac, numit heleșteu sau pescărie », Vasile Lupu zidise și un « măreț » local de piatră pentru colegiu. Cu sfatul boierilor săi cărturari și al Mitropolitului Varlaam, care văzuse cu zece ani mai înainte înflorind, în lavra din Pecerska, colegiul și imprimeria lui Petru Movilă, Domnul Moldovei se gândi să înzestreze și el noua sa ctitorie cu aceste așezăminte culturale. El se adresă deci lui Petru Movilă cerându-i sprijinul. Acesta îi trimese material tipografic și o misiune de patru profesori ruteni, în frunte cu Sofronie Počapski rectorul colegiului din Kiev. Rutenii organizară în Moldova o tipografie și un colegiu teologic, asemănător cu cel din Kiev, care avea ca temelie de studii limba latină și limba greacă.

Rectorul colegiului, Sofronie Počapski, este o figură cunoscută în istoria culturii ucrainiene din această epocă. El era de prin 1632 profesor de retorică la colegiul din Kiev și, împreună cu 23 elevi ai clasei sale, închinase lui Petru Movilă o broșură omagială, cu versuri latine și polone, în care se mulțumește Mitropolitului, de origine moldoveană — a cărui spiță de familie este trasă, în prefața cărții, din Mucius Scaevola — că a introdus între Ruși: Minerva, regina științelor. In școala din Kiev, pe care o părăsise, retorica se preda în limba latină, căci manualele manuscrise de retorică ce ni s'au păstrat, asemănătoare ca materie cu cele din școlile iezuite ale timpului, sunt redactate în limba latină. Počapski avea legături strânse și cu lumea greacă din Constantinopol. Era prieten și purta corespondență cu savantul grec Teofil Coridaleu, care reorganizase Academia grecească din Constantinopol. Numele celorlalți ruteni nu se cunosc până acum. Unul din ei pare să fi fost Ignațiu Ievlevicz, elevul lui Počapski, care se găsește, prin 1647, profesor la Kiev și care în 1644—1645 era în Moldova. Raportul iezuitului Bandinus, din 1644, spune că cei « patru tineri profesori de filosofie », pe care Vasile Lupu îi adusese ca să instruiască « tinerimea moldoveană în litere și moravuri » și care « își făcuseră studiile în școlile noastre — deci în cele iezuite — din Polonia, predau unii gramatica, alții sintaxa latină, alții poetica și se încearcă și lucruri mai înalte ». Alături de profesorii ruteni, care predau limba latină, erau și alți profesori care predau limba greacă.

Tipografia, adusă din Kiev, a fost instalată în chiliile mânăstirii Treisfetitele și este prima tipografie a Moldovei, căci încercarea anterioară a lui Miron Barnovski fusese măcinată de valurile nestatornice ale domniilor moldovene, în cursul lor vijelios. Curând după suirea sa pe tron, Vasile Lupu se adresase stavropighiei din Lwów, cerând materialul tipografic, dar fiindcă stavropighia întârzia, Domnul s'a adresat atunci lui Petru Movilă. Șeful misiunii, trimisă de Mitropolitul Kievului, Sofronie Počapski, îndeplinise la Kiev, pe lângă sarcina de ieromonah al lavrei din Pecerska și de rector al colegiului, și pe aceea de director al tipografiei. El aducea cu sine în Moldova, după cererea lui Vasile Lupu, împreună cu corpul de profesori, și materialul tipografic necesar pentru instalarea primei tipografii în Moldova, cu litere chirilice. In primăvara anului 1642, în preajma sinodului din Iași, Vasile Lupu a completat tipo-

[1] Silviu Dragomir, *Contribuții*, *Analele Acad. Rom.* s. II, t. XXXIV, Mem. Secț. ist., p. 84, anexa V.

[2] Vezi Paul de Alep în trad. Emiliei Cioran, p. 55.

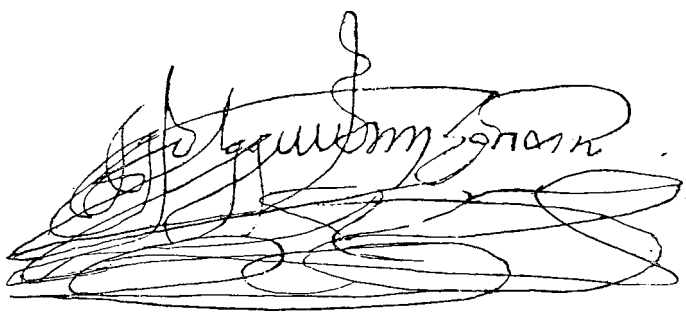

Semnătura Mitropolitului Varlaam. (După Dan Simonescu *Rev. ist. rom.*, vol. IV, p. 295).

grafia și cu caractere grecești, aduse tot prin Sofronie Počapski, dela stavropighia din Lwów.

Tot din Ucraina au fost aduse și gravurile comandate pentru ilustrarea Cazaniei lui Varlaam. Ele au fost lucrate de un celebru artist al artei grafice rutene a timpului: « Ilia » sau « Helias ». Acesta fusese mai înainte ieromonah al lavrei din Pecerska și a ilustrat cu gravuri în lemn, lucrate sub influența xilografiei germane, cărțile tipărite la Kiev și la Lwów, între anii 1639—1670.

ACTIVITATEA LITERARĂ. Tipografia a fost instalată în chiliile mânăstirii Treisfetitele, și, evitând cu grije concurența cărților de ritual în limbă slavă, ieșite din tipografiile muntene și rutene, a lucrat, sub călăuza Mitropolitului Varlaam, numai la tipărirea de cărți românești.

CAZANIA. Prima carte ieșită din această tipografie a fost Cazania: *Carte românească de învățătură Dumenecele preste an și la praznice împărătești*. Cazania lui Varlaam cuprinde 74 de predici pentru toate Duminicile dintr'un an și pentru sărbătorile mai însemnate ale Bisericii. Cele mai multe pleacă dela explicarea pasagiului de Evanghelie, citit în ziua respectivă, și cuprind sfaturi de înfrânarea viițiilor și a patimelor, de înfrățire și ajutorarea aproapelui. Sunt însă și câteva legende hagiografice care povestesc vieața marilor mucenici ai ortodoxiei (a sfântului Dimitrie, a sf. Gheorghe, a sfinților apostoli Petru și Pavel), între care și două legate de pământul Moldovei: a sfântului Ioan cel Nou, protectorul Moldovei — ale cărui moaște fuseseră aduse din Cetatea Albă la Suceava, pe vremea lui Alexandru cel Bun — tradusă după versiunea scrisă de Grigore Țamblac — și a sfintei mucenice Parascheva din Epivat, ale cărei moaște fuseseră aduse, din Constantinopol de Vasile Lupu și așezate în mânăstirea Trei Sfetitele.

Originalul Cazaniei venea probabil din Ucraina, de unde a venit de altfel și gravurele lucrate de cunoscutul artist Ilia, despre care a fost vorba mai sus. In Ucraina, literatura omiletică este în această perioadă în plină înflorire, fără să putem ști până unde merge originalitatea ei. Varlaam și-a cules materialul din mai multe izvoade. « Diîn multe scripturi tălmăcită, diîn limba slovenească », spune el în titlu; « adunat-am din toți tâlcovnicii sventei evanghelii, dascali besericii noastre », lămurește în predoslovie. Până acum izvoarele nu au fost încă precis determinate. G. Scorpan a semnalat părți comune între Cazania lui Varlaam și între Cazania tradusă din rusește de Udriște Năsturel și apărută în același an la mânăstirea Govora și chiar cu Cazania lui Coresi din 1581. Aceasta nu trebue să ne surprindă: în literatura omiletică sunt multe locuri comune, care au trecut dela un predicator la altul. Confruntând părțile comune celor 3 cazanii, Scorpan conchide că textul lui Varlaam apare totdeauna prelucrat, dar aceasta nu trebue să ne amăgească, fiindcă se poate întâmpla că multe din aceste prelucrări să fi aparținut originalului după care a tradus Varlaam. Până când nu se va identifica în șirul tipăriturilor rutene originalul sau originalele lui Varlaam, orice încercare de a determina partea lui de contribuție personală este prematură.

Dar dacă nu putem delimita partea personală a lui Varlaam în structura predicelor, putem totuși să urmărim aportul lui în formarea limbii literare. Se susține în genere că limba Cazaniei lui Varlaam este limba populară, pe care el a deprins-o, din copilărie, în munții Putnei și mai târziu, ca monah, în preajma mânăstirii Secul. Intr'adevăr, scrisul lui Varlaam, deși au trecut peste el trei veacuri, se citește și azi cu ușurință și cu plăcere chiar. Fiindcă limba lui se înfățișează curățită de acele numeroase expresiuni și cuvinte slave rebarbative, care încă încâlceau urzeala limbii române din vechile texte religioase. In textul lui Varlaam, cuvintele și expresiunile slave se întâlnesc rar, la distanțe mari; și, înțelese într'o vreme când cultul divin se săvârșea în limba slavă, ele dau azi scrisului său, un ușor caracter arhaic [1], mai ales că ele se împerechează uneori cu elemente latine, azi dispărute din circulația limbii, precum: *mai chiar* (mai clar, mai limpede); *desvesti* = dezbrăca;

[1] Iată câteva dintre ele: *liubov* = iubire; *camene* = piatră; *ciudese* = minuni; *despuitoriu* = poruncitor; *de aistvui* = a lucra; *izțelenie* = viclenie; *măcitelii* = chinuitori, tirani; *ocinași* = moștenitori; *Preobrajenie* = Schimbarea la față; *tvoreț* = creator; *tvorenie* = creatură; *văznesenie* = înălțare; *vartă* = închisoare; *veruia* = crezul; *zloba* = răutate; *vă veșnihu* = întru cei de sus.

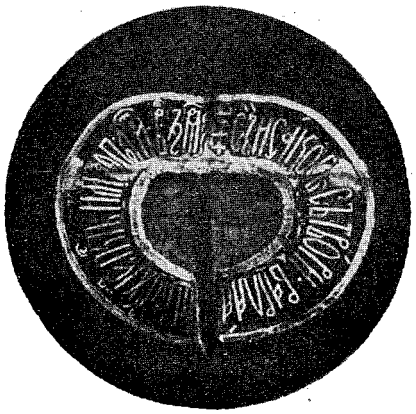

Sacosul Mitropolitului Varlaam.
După Stelian Petrescu *Odoarele dela Neamțu și Secu.*

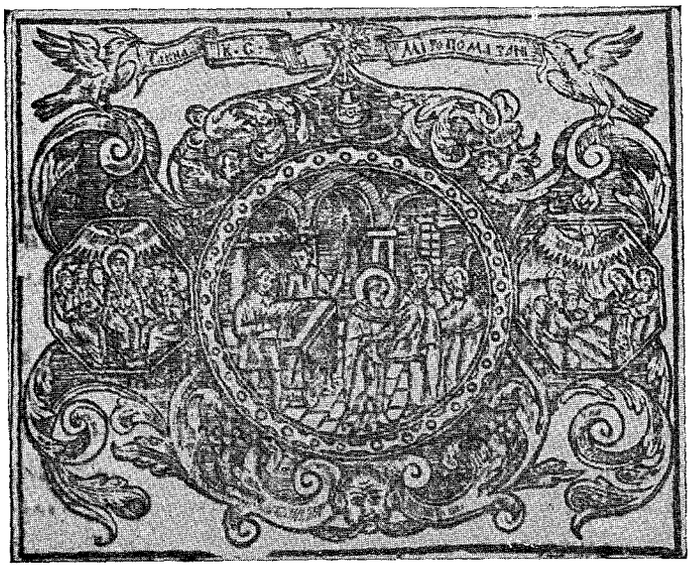

Taina Botezului.

Gravură din *Cele șapte taine*.

curseră cu sensul de alergară; *mișei* = săraci; *nusa* = dânsa; *înmă* = mamă; *tând* ... *tând* = când ... când. Fraza lui, bogată în comparații pitorești și expresii plastice, se desfășoară în tipare sintactice care nu se prea deosebesc de cele de azi. Dar credința că Varlaam a introdus, în scrierile sale, graiul popular din preajma mânăstirii Secu este numai în parte întemeiată, căci iată, de pildă, cum începe predica la Dumineca întâia a postului celui mare:

« Cumu's iarna viscole și vânturi reci și vremi geroase « de carile să îngreuează oamenii și sânt supărați în vremea « iernei, iară dacă vine primăvara, ei să iușurează de acelea de « toate și să veselesc, căce c'au trecut iarna cu gerul și s'au « ivit primăvara cu caldul și cu seninul — Așa, și în vremea « de demult, au fost viscole și vânturi de scârbe și de dosăzi « pre oameni, ca și într'o vreme de iarnă, în care vreme împă- « rații cei necredincioși, carii strica sfintele icoane și le lepăda « diîn beserecă, în multe chipuri dosădia și muncia pre creștini, « pentru să nu se închine sfintelor icoane. Ce iară străluci dulce « primăvară și liniște mare într'această zi de astăzi întru carea « ne-am adunat și noi să prăznuim și să dăm laudă lui Dum- « nedzeu, căci c'au pierit ereticii și măcitelii ș'au înmulțit « sfintele soboară de au întărit închinăciunea sfintelor icoane ».

Iată acum o scurtă descriere a unui câmp de luptă:

« Ce easte frica răsboiului? Doauă oști stau împotrivă cu « arme într'armați. Sabiile strălucesc, săgețile acopăr soarele. « Sângele se varsă pre pământ ca pâraele. Trupurile voinicilor « zac ca snopii în vrémea sécerei ». [1]

Și iată, în sfârșit, o înfățișare a judecății din urmă: [2]

« Atunce să va arăta Domnul Isus Hristos spre [3] nuori, nu « pre aceștea nuori ce ploaă și întunecă soarele, ce pre acei « de aur în toate feliurile de văpséle podobiți și frumoși, cu « oști de îngeri nenumărați. Și înaintea lui se vor aduna toate « limbile [4] și-i va giudeca cum spune svânta Evanghelie, pentru « căci n'au dat celor lipsiți și celor neavuți ».

După cum se vede bine din exemplele de mai sus, în afară de unele particularități, ca prefacerea lui f în h (hi, hirea) a lui j în ğ (giuruință, gios, giudețe, agiută), pronunțarea lui z cu dz (dzua, Dumnedzau), nu mai găsim în textul lui Varlaam celelalte caracteristice ale graiului popular moldovenesc.

[1] Din cazania la « Dumeneca mare ».

[2] Din cazania la « Dumeneca lăsatului cărnei ».

[3] *spre* din latinescul *super* are aci înțelesul de-asupra.

[4] Limbile are înțelesul de: popoare.

Limba Cazaniei lui este limba românească scrisă, așa cum fusese statornicită prin tipăriturile coresiene, care circulau încă pe vremea sa în Iași, căci exemplarul cel mai bun din Faptele Apostolilor, păstrat în Biblioteca Academiei Române, poartă nota și semnătura lui Gavril Hatmanul, fratele lui Vasile Lupu. Chiar străduința lui Varlaam de a se desbăra în scris de unele moldovenisme — cu care era obișnuit — alături de formele cu *h* inițial (scrie adesea: fireți, firea, fiară), dovedește munca lui de a-și însuși din tipăriturile coresiene, formele muntenești, care de fapt păstraseră mai bine fonetismul latin al limbii române. Dar tocmai aci stă marele lui merit: că, scriind pentru întreaga « semințe românească », cu simțul pentru limba literară în devenire, nu a rupt unitatea spirituală a neamului și nu s'a abătut dela tradiția stabilită cu o jumătate de veac înaintea lui de Coresi. Astfel munca lui de traducător reprezintă în procesul de formare a limbii noastre literare un mare pas înainte, curățind-o de slavonisme și apropiind-o de limba vie.

CELE ȘAPTE TAINE. A doua carte românească, ieșită din tipografia lui Vasile Lupu în 1645, a fost *Cele Șapte Taine*, la tălmăcirea căreia a lucrat și Eustratie Logofătul. Era o carte privitoare la Tainele instituite de Biserică « spre îndreptarea

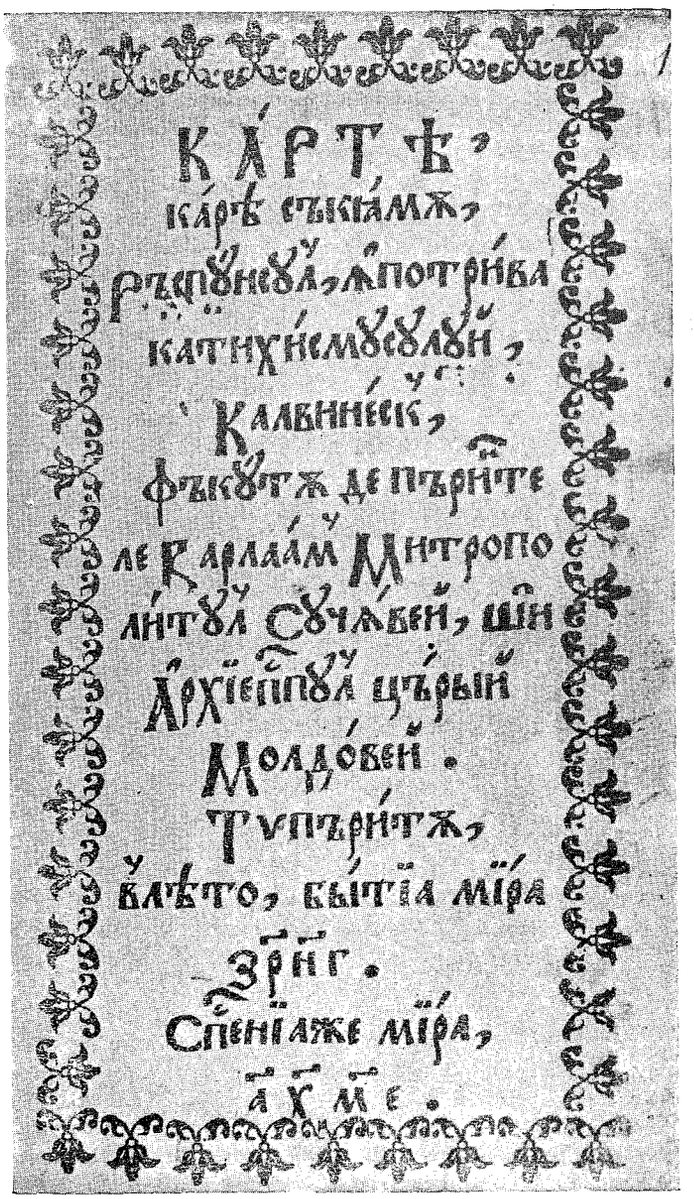
КАРТЪ
КАРЪ СЪКЪТАМЪ,
РЪЗПЪНЪСЪЛА, ЛПОТРИВА
КАТИХЪНЕМЪСЪЛЪЙ,
КАЛВИНЕЙСК,
ФЪКЪТЪ ДЕ ПЪРИНТЕ
ЛЕ КАРЛААМ МИТРОПО
ЛИТЪЛ СЪЧАВЕЙ, ШИН
АРХІЕПЪПЪЛ ЦЪРЪЙ
МОЛДОВЕЙ.
ТУПЪРИНТЪ,
У КЛЪТО, ЕЪИТІА МІРА
ЗРИГ.
СПЕНІАЖЕ МІРА,
АХМЕ.

Mitropolitul Varlaam *Răspunsul împotriva Catehismul calvinesc.*

sufletelor noastre celor păcătoase » cu menirea — explică Mitropolitul Varlaam în predoslovie — « cum are fi un vas cu carele scoatem apa mântuinții diîn fântâna muncilorŭ și a morții Domnului nostru Iisus Hristos». Ea cuprinde lămurirea tainelor; normele după care se săvârșesc și canoanele stabilite de săboarele ecumenice în cazurile de abatere de la rânduelile stabilite. E o carte, care prin natura cuprinsului ei — ca și Pravila dela Govora — se adresa mai mult clerului, după cum spune și Mitropolitul în predoslovia, închinată Domnului, în graiul lui înflorit, că precum, când « răsare soarele, zaria... și copacii cei înalți luminează; deacii șesurile și văile; așa într'acela chip, domniia Mării Tale cu acéste Șeapte Taine... întâi agiunge întru ceata cea înaltă sufletească, întru arhierei și în preoți, de lumineadză, și întru diregătoriia cea lumască, în domni și în boiari; deacii și întru cei mai mici ajunge lumina și căldura de lumineadză ».

Alături de normele de ritual și de canoane, se găsesc și câteva note, adevărate documente de folklor, care proectează lumina lor interesantă peste unele superstiții, răspândite până azi în masele populare din Sudul și Răsăritul Europei. Așa, bunăoară, într'un loc este vorba de « vrăji și păntru ceia ce mărgŭ la vrăjitori »: « In 65 de capete a Pravilei marelui Vasilie, au lăsatŭ învățătură, cumŭ vrăjitoriulŭ și cela ce sleĭaște ĉara sau aruncă cu plumbi, așijdere și cela ce va lega nunta... sau și alte meșteșuguri ce vor face cu vrăji, 20 de ai să nu să cumenece...» se spune mai departe că vrăjitori sunt și « aceia ce caută în stéle sau facŭ alte meșteșuguri să cunoască niscare lucrure neștiute și ceia ce poartă la sine augare sau erbi, că nu să apropie nemică de dânșii ». Intr'un alt capitol este vorba de « omulŭ ce va fi mortŭ și vor dzice oamenii că iaste vârcolacŭ... Acesta lucru dzicŭ oamenii cei proști, iară nice într'un chipŭ nu poate să fie acesta vârcolac... Cel mortŭ în ce chipŭ să omoară pre cei vii ». Și se condamnă apoi în cuvinte aspre practica de sumbră superstiție, rămășiță din adâncul vremurilor preistorice, pentru a scăpa de prigoana vârcolacului: « să pornescŭ oamenii la mormântŭ și-i dezgroapă oasele aceluia, să le vază cum sâmtŭ... și le arată că acelŭ trup mortŭ are sânge și unghi și părŭ și cum vădŭ acesta lucru... și strângŭ lémne și pun foc de ardŭ acéle oase de le pierdŭ de totu de pre pământŭ».

Cartea a pătruns și în Ardeal, unde s'a răspândit și prin copii manuscrise. O asemenea copie a fost făcută în 1708, de cunoscutul copist Vasile Sturze Moldovanul: « și am scris în sat în Săntŭ Andreiaș, lângă Temișvara, în vriamia cândŭ s'au rădicat Curuții lui Rakolții Freții pre Nimeți; și era răutate mare în Ardeal... și eu dascălul Sturze încă am fugit în țara Turcului, în Svântŭ Andriaș, când era ciuma cia mare »; o altă copie, cumpărată în Gepeș, a fost dăruită popei Iștoc din Lazuri, la 1720. Altă copie circula pe la 1820, în Topa de Sus.

RĂSPUNSUL LA CATEHISM. Ultima carte cu caracter religios publicată de Mitropolitul Varlaam, în 1645, are o importanță deosebită nu numai pentrucă este o operă originală, dar și pentrucă ea reprezintă chemarea înaltă la care se credea datoare să răspundă Biserica celor două țări surori — Muntenia și Moldova — de a menține unitatea spirituală a neamului și străduințele ei de a apăra ortodoxia Românilor ardeleni, amenințată de calvinismul maghiar.

Mitropolitul Varlaam cunoștea dintr'o împrejurare, al cărui dramatism l-a impresionat adânc, starea religioasă a Românilor ardeleni din 1644, când Mitropolitul Iorest, scăpat din temniță, în drum spre țarul Moscoviei, unde mergea să-și strângă prețul răscumpărării, trecea pe la curtea din Iași și primea dela Varlaam o caldă scrisoare de recomandare, în care se simte încă, peste veacuri, fiorul indignării:

...a sculat diavolul, care urăște cele bune, pe popa cel « mare al regelui, anume Gheorghe Ciulai, care se află în eresul « luteran, în care sunt și craiul și toți Ungurii. Și l-au clevetit « pe Iorest, arhiereul creștinilor români, la craiul Rákóczy « Gheorghe. Și a adus mărturii mincinoase, și i-a făcut mare « nedreptate. Și tot ce a avut au luat de la el, și l-au legat, și « l-au închis în temniță; nouă luni a pătimit, fiind izgonit și cu el « o mulțime de preoți creștini, nu pentru altă vină decât pentru « credința creștină, voind să-i convertească la luteranism ».

Dar împrejurarea care-l aduce în luptă cu calvinismul i-o prilejuește pacea, încheiată în 1645, între Vasile Lupu și Matei Basarab. Atunci, făcând parte din solia pe care Vasile Lupu o îndruma către Domnul Munteniei cu cuvânt de pace și bună înțelegere, află în biblioteca boierului cu care se potrivea în cărturărie, Udriște Năsturel, cumnatul lui Matei Basarab, Catehismul de propagandă calvină, tipărit în românește, la 1640. « Dumnealui Udriște Năsturel, carele ca un iubitor de învățătură și socotitorĭu credinței ceiĭ dirépte, în mijlocul altor cărți noao ce mi-au arătat, adusu-mi-au și o cărțulie mică, în limba noastră românească tipărită... caré o am aflat plină de otravă de moarte sufletească ». Ca un adevărat părinte sufletesc, care știa din Scriptură că « înaintea omului, se află și vieața și moartea », temându-se ca o parte a neamului nostru să nu apuce pe « calea morții sufletești », a pus la cale de sigur cu sprijinul lui Udriște Năsturel, un sinod al clerului din cele două țări surori pentru cercetarea Catehismului. Acțiunea lui câștigă astfel în amploare, căci Răspunsul Catehismului — care era ca o armă de apărare pentru cei « *cu noi de un niam Români*, pretutindirea tuturor ce să află în parțile Ardealului » — vine în numele « *săborului a două țări* ». Am arătat mai sus p. 104-5 care era caracterul Catehismului tipărit la Prisac, pe ascuns, de superintendentul Ungurilor. Mitropolitul Varlaam alege din Catehism părțile în care superintendentul, în explicarea rugăciunilor fundamentale (Tatăl nostru, Cele 10 porunci, Simbolul credinței), furișase ideile dogmatice ale calvinismului, pentru ca, întemeindu-se apoi pe pasagii din Evanghelie sau din Faptele și Epistolele apostolilor, să le combată punct cu punct. Dărâmând punctul de vedere calvin, el expune punctul de vedere ortodox în chestiunile fundamentale ale credinței privitoare la păcatul original și la curățirea lui prin botez, la dreptul omului de a se mântui prin fapte bune, la cultul sfinților și al icoanelor, care nu pot fi socotite ca idolatrie, întru cât sunt simboluri, la semnul crucii, la cultul Mariei și la doctrina predestinării.

Tonul discuției este obiectiv, dar cald, convingător, și întemeiat, pentru fiecare afirmare, pe textele evanghelice.

Răspunsul Mitropolitului Varlaam, așa de demn și documentat a primit din partea calvină tocmai peste 12 ani, în 1656 un răspuns vehement și grobian: *Scutulŭ catichizmușului, cu răspunsu den scriptură svântă, împotriva răspunsului a doauă țări, fără scriptură svântă*, apărut în tipografia dela Bălgrad (Alba-Iulia).

PRAVILA. Ultima carte importantă, ieșită din tipografia dela Trei Ierarhi, este o scriere cu caracter juridic, apărută în 1646, sub următorul titlu: « *Carte românească de învățătură dela pravilele împărătești și dela alte giudețe cu dzisa și cu toată chelțuiala lui Vasile Voivodul și Domnul Țării Moldovei den multe scripturi tălmăcită den limba ilenească pre limba românească* ».

Incă din 1632, Eustratie Logofătul tradusese o *Pravilă aleasă, scoasă și tocmită, și dentru multe sânte scripturi cercată și găsită*, păstrată azi într'un manuscris, aflător în Biblioteca Seminarului din Blaj și într'o copie făcută pentru Biblioteca Academiei Române de regretatul Stoica Nicolaescu (ms. nr. 3100). Este, precum a arătat Peretz, un nomocanon, asemănător cu cel dela Govora, reprezentând și el o traducere după o compilație de legiuiri bizantine de tipul manualelor compilate în a doua jumătate a veacului al XVI-lea de Emanuel Malaxos. Apariția Pravilei dela Govora în 1640, în ediții muntene și ardelene, a făcut probabil inutilă tipărirea traducerii lui

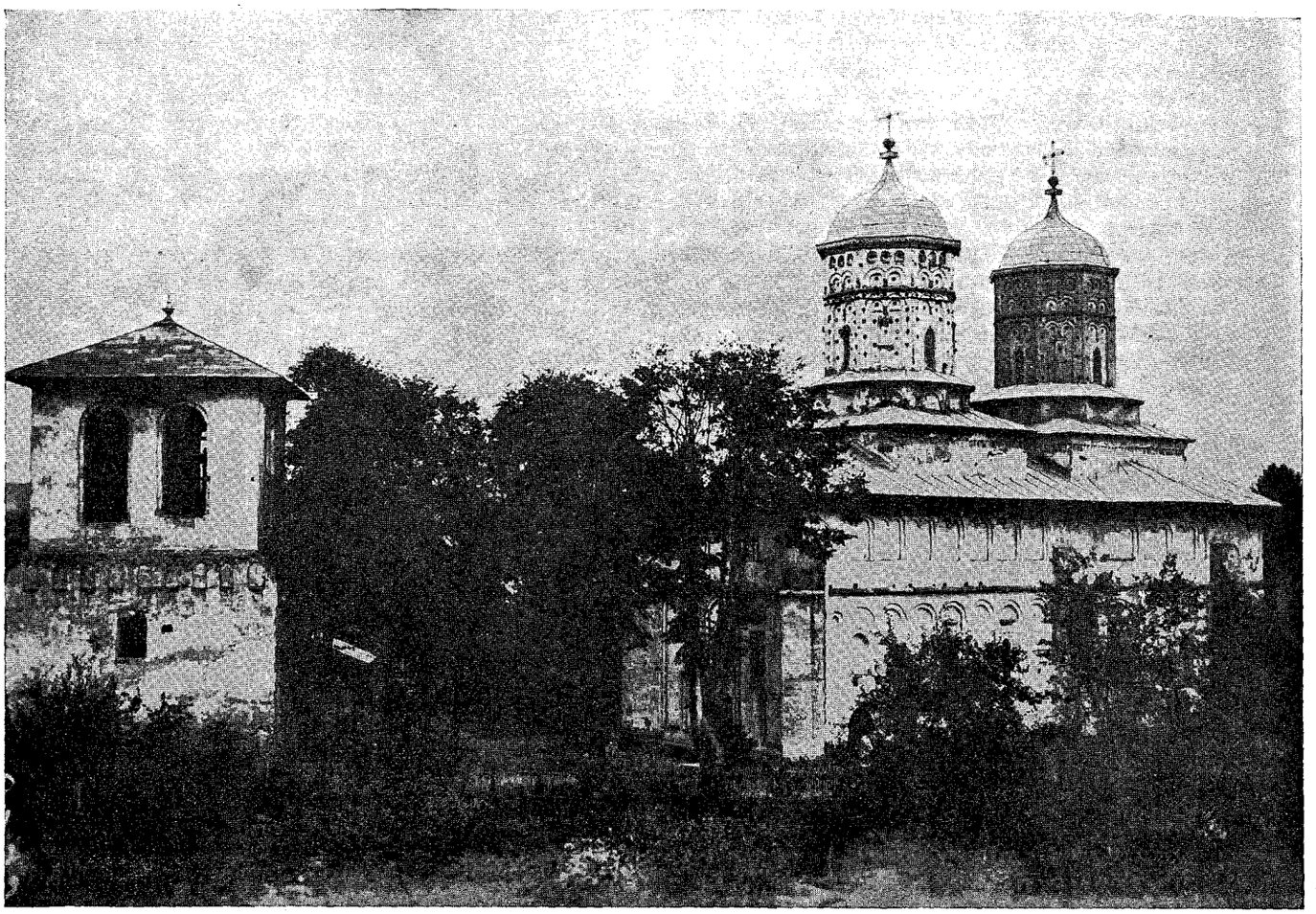

Biserica Stella din Târgoviște, zidită de Vasile Lupu după împăcarea cu Matei Basarab.
După o fotografie din colecția Ministerului Propagandei.

Eustratie Logofătul. S'a găsit atunci necesar să se publice o codificare mai completă de legiuiri. Astfel s'a ajuns la Pravila lui Vasile Lupu. Această pravilă prezintă pentru noi o importanță deosebită, căci ea leagă viața noastră juridică deopotrivă de vechiul drept bizantin și de jurisprudența romanică occidentală.

Pravila lui Vasile Lupu este alcătuită din două părți bine distincte prin titlul diferit pe care-l poartă, prin structura lor, prin cuprinsul diferit și — cum vom vedea — prin proveniență.

Prima parte este împărțită în 16 «pricine» (capitole), cuprinzând în total 252 «începuturi» (paragrafe), numerotate curent. Cuprinde o serie de legi privitoare la raporturile juridice ale vieții agrare și păstorești; încălcări de teritorii; diferite furturi care se pot ivi în viața câmpenească; infracțiunile păstorilor; pagube aduse pomilor și semănăturilor; condițiunile care trebuesc observate când se construește pe locul altuia, când se diguesc apele pentru morărit, etc.

Această parte a Pravilei lui Vasile Lupu a fost tradusă după o colecție de legi bizantine, cunoscută sub numele de *leges agrariae*; *Νόμοι γεωργικοί*, compilație alcătuită în sec. al VIII-lea de împărații Leon și Constantin Isauricul, din elemente extrase din marile codificări legislative ale lui Justinian, adică din: *Institutiones*, din *Digesta*, din *Codex* și din *Novellae*.

Partea a doua a Pravilei, mai scurtă, se leagă, după cum a dovedit regretatul profesor de drept roman dela Universitatea din București, S. G. Longinescu, de literatura juridică a Italiei dela sfârșitul evului mediu. Ea cuprinde 78 de capitole privitoare la diferitele delicte de drept penal, precum: omorul, falsificarea de bani, sudalma, amestecarea de sânge (prin care se înțelege căsătoria între rude), — având un caracter foarte interesant, fiindcă desvălue colțuri de viață dispărută, din psihologia vremii, ca bunăoară la § 24:

«...pre unii ca aceia cari iau două mueri, poartă-i pre «ulițe... șezând călare pre măgariu, și-i tot bat cu două furci «ce torc muerile. Așijderea și pre mueri...».

Capitolele acestea au fost extrase și traduse din opera unui mare jurisconsult italian, Prosper Farinaccius, despre care traducătorul Pravilei însuși ne spune că era «dascăl mare și tocmitoriu de Pravile..., carele au strâns toate pravilele cele împărătești și încă se ispiti și se nevoi cu învățătura ca aceea să cunoască care pravile și obiceaie se socotesc la oblastiile creștinești în toată lumea».

Acest Prosper Farinaccius a fost cel mai vestit jurist dela sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul celui de al XVII-lea. Se născuse la Roma în 1544; își făcuse dreptul la celebra Universitate din Padova; debutase ca advocat la Roma, unde câștigase repede, prin cunoștințele sale juridice și talentul său oratoric, o mare vază; intrase în magistratura papală, ajungând procuror general al camerei apostolice. In această calitate s'a distins prin abilitatea cu care descoperea vinovații și descurca pricinile, precum și prin severitatea cu care aplica pedepsele.

Unind astfel cunoștințe profunde de drept cu o vastă experiență personală, Farinaccius a lăsat o întinsă operă juridică.

Partea corespunzătoare a textului românesc poartă titlul: *Praxis et Theorice criminalis*. Fusese tipărită la Lyon în 1616 și retipărită la Anvers în 1620, împreună cu toată opera lui juridică. In 1646, deci la 38 ani după data primei publicări,

opera lui Farinaccius era tradusă în limba română, iar autorul « Farinascu », preţuit ca « dascăl mare şi tocmitoriu de pravile ». Acest fapt evidenţiază că, deşi din multe puncte de vedere cultura noastră era inferioară celei occidentale, totuşi, din punct de vedere juridic ne străduiam să ne apropiem de Occident.

Este posibil ca traducerea să se fi făcut şi după un intermediar grecesc, precum a observat regretatul Peretz şi precum spune însuşi traducătorul în prefaţa cărţii: « S'au nevoit Măria Sa... de au găsit oameni ca aceia, dascăli şi filosofi, de au scosŭ den cărţi elineşti şi lătineşti toate tocmelile ... »; « ...a Măriei Sale rob, Eustratie biv logofetul, de am scos aciaste pravile şi le-am tălmăcitŭ din scrisoare grecească pre limbă românească, ca să poată înţelege toţi ».

In orice caz, opera a fost pusă sub tipar în 1646 şi e cea dintâi carte juridică ce ne-a venit din Occident.

Retipărită în parte după 6 ani în *Indreptarea legii* din Muntenia, această pravilă a realizat — cum observa Prof. Longinescu — cu două veacuri mai înainte de unirea politică, unitatea legislativă a celor două principate. Ea a alcătuit şi baza jurisdicţiunii din Moldova şi Muntenia, fapt care se desprinde lămurit şi din cuvintele lui Dimitrie Cantemir: « Vasile Albanezul, Domnul Moldovei, în secolul trecut a poruncit ca toate pravilele şi scrise şi nescrise să fie adunate la un loc de bărbaţi vrednici şi competenţi în legile naţionale şi din ele a făcut un codice deosebit, care şi *până astăzi* este norma de a judeca drept în Moldova ». *(Descrierea Moldovei).*

BIBLIOGRAFIE. Pentru cadrul istoric al epocei lui Vasile Lupu vezi bibliografia citată mai sus la pagina 93. Pentru cărturarii dela curtea lui Vasile Lupu şi marele logofăt Todiraşco: N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. VI, Bucureşti, 1938, p. 107—137; acelaşi, *Vasile Lupu ca următor al împăraţilor de Răsărit în tutelarea Patriarhiei de Constantinopole şi a Bisericei ortodoxe*. Analele Acad. Rom. S. II, Mem. secţ. ist. tom XXXVI, 1913, no. 8. Pentru logofătul Eustratie: C. A. Stoide, *Contribuţie a biografia lui Eustratie Logofătul*, *Arhiva*, Iaşi, XLI, 1934, p. 2—12. Lucian Predescu, *Dragoş Eustratie Logofătul* în I. Minea, *Cercetări istorice*, an. XIII—XVI, nr. 1—2, Iaşi, 1940, p. 424—452, cf. şi *Convorbiri Literare*, LXIII, 1930, p. 103—108; pentru completarea biografiei lui date documentare la: Gh. Ghibănescu, *Surete şi izvoade*, III—V.

Pentru Toader Diiacul şi Cioglești: V. Pârvan, *Un vechiu monument de limbă literară românească* în *Convorbiri Literare*, XXXVIII, 1904, p. 919—946, 979—1000 şi extras Socec, 1904 (împreună cu o a doua redacţie mai completă după o copie din 1668). Textul este însă un centom hrisostomic cu reminiscenţe din rânduiala înmormântării, precum a arătat D. Russo, *Elenizmul în România, Epoca bizantină şi fanariotă*, Bucureşti, 1912, p. 31—32 cf. şi *Studii istorice greco-române, opere postume*, II, Bucureşti, 1939. Biblioteca enciclopedică, Fund. pentru lit. şi artă, p. 510.

VARLAAM. Ştiri documentare despre familia lui: Aron Densusianu în *Revista critică literară*, III, 1896, p. 25 şi urm.; N. Iorga în *Studii şi documente*, XIX, p. 3—6; data sfinţirii lui ca Mitropolit: I. Bianu în *Columna lui Traian*, III, 1882, p. 212; (cu fragmente din Pravila lui Eustratie logofătul p. 210—217) scrisori despre legăturile lui cu Rusia: Silviu Dragomir, *Contribuţiuni privitoare la relaţiile Bisericii româneşti cu Rusia în veacul al XVII-lea* în *Analele Academiei Române* seria II-a, tom. XXXIV Mem Secţ. ist. Bucureşti, 1911—12 p. 1145—1172. Aurel V. Sava, *Contribuţiuni la istoria Bisericei vrâncene* (rev. *Milcovia*, II, I, p. 20.

Biografii: Ştefan Dinulescu, *Notiţe despre viaţa şi activitatea Mitropolitului Moldovei Vărlaamu*, 1632—1653, retipărit din *Candela* (IV, 1885, p. 695 şi urm.), Cernăuţi, 1896; ediţia II-a, Bucureşti, 1894; I. Lupaş, *Mitropolitul Varlaam al Moldovei*, 1632—1653, Cluj, 1935; Augustin Z. N. Pop, *Neamul Mitropolitului cărturar Varlaam al Moldovei*, Bucureşti, 1939 (extras din revista *Biserica ortodoxă română*, LVII, 1839, nr. 5—6; acelaşi, *Biografia Mitropolitului cărturar Varlaam al Moldovei*, Bucureşti, 1940 (Extras din rev. *Athenaeum*, V, nr. 4); D. Russo, *Varlaam al Moldovei candidat la scaunul Patriarhiei ecumenice* (şi cuvântarea lui Meletie Sirigos la hirotonisirea lui Varlaam ca Mitropolit în Iaşi), în *Studii istorice greco-române. Opere postume*, I, Bucureşti, 1939, p. 229—236.

Pentru autografe: V. A. Ureche, *Autografele lui Varlaam Mitropolitul* în *Analele Academiei Române*, X, Bucureşti, 1887—1888, p. 341—349 (cu testamentul în facsimile). Semnătura facsimilată şi de Dan Simonescu în *Revista istorică română*, IV, 1934, p. 295.

Opera: Pentru tipărituri: I. Bianu şi Nerva Hodoş, *Bibliografia românească veche*, I, p. 119—158; Despre *Leastviţa* lui Ion Scărariul: Gh. Ghibănescu, *O nouă lucrare a Mitropolitului Varlaam* în *Arhiva*, Iaşi, XXV, 1914, p. 65—107. P. P. Panaitescu, *L'influence de l'œuvre de Pierre Mogila archevêque de Kiev dans les Principautés roumaines*. Extras din *Mélanges de l'École Roumaine en France*, V, Paris, Gamber, 1916), p. 55—68; despre Răspunsul la Catehismul calvinesc cf. şi I. Bianu în *Analele Acad. Rom.*, XXVI, 1903, p. 51. Introducerea a fost publicată de N. Drăganu în *Anuarul Institutului de Istorie Naţională*, Cluj, III, p. 245—249, ca anexă la studiul *Codicele pribeagului Gheorghe Ştefan* reprodusă şi de I. Lupaş în *Documente istorice transilvane*, I, Cluj, 1940, p. 231—235. Analiza lui la P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 57—59 şi la V. Mangra, în revista *Biserica şi Şcoala*, Arad, XXVII, 1903, nr. 21 şi 22. Textul însoţit de studiu, publicat de N. Cartojan, *Mitropolitul Varlaam, Răspunsul împotriva Catihismului Calvinesc* în colecţia Texte de literatură veche rom., Bucureşti, 1942. Ed. Casa Şcoalelor (sub presă). Raporturile Cazaniei lui Varlaam cu Cazania lui Coresi şi cea dela mânăstirea Dealu: P V. Haneş, *Vechile noastre Cazanii, Coresi, Varlaam, Mânăstirea Dealu* în *Prietenii istoriei literare*, Bucureşti, I, 1931, p. 133—161; Gr. Scorpan, *Locul Cazaniei lui Varlaam în vechea noastră literatură omiletică* în I. Minea, *Cercetări istorice*, XIII—XVI, Iaşi 1940, p. 545—596.

Extrase din Cazanie: *Cazaniile lui Varlaam* în *Autorii români vechi şi contimporani*, Bucureşti, Socec, 1895; opera întreagă se editează acum de Fundaţia Regală.

Pravila lui Vasile Lupu a fost republicată de I. Sion, *Carte românească de învăţătură de la alte giudeţe*, Botoşani, 1875; apoi de Ion M. Bujoreanu, *Collecţiune de legiuirile României vechi şi cele noui*, III, Bucureşti, 1885, p. 1—82; S. G. Longinescu, *Legi vechi româneşti şi izvoarele lor, I: Pravila Moldovei din vremea lui Vasile Lupu*, însoţită 1) de izvoadele sale, 2) de varianta sa muntenească întrupată în Indreptarea legii a lui Mateiu Basarab, 3) de tălmăcirea sa în franţuzeşte de A. Patrognet. Bucureşti, C. Göbl, 1912. Studii: S. G. Longinescu, *Pravila lui Vasile Lupu şi Prosper Farinaccius romanistul italian*, Bucureşti, 1909; Ion Peretz, *Pravila lui Vasile Lupu şi izvoarele ei greceşti* în rev. *Arhiva*, Iaşi, XXV, 1914, p. 201—221; acelaşi, *Istoria Dreptului românesc*, II, p. 281—312 Eustratie; 340—367; S. G. Longinescu *Părerile d-lor Iorga şi Pereţ despre Pravila lui Vasile Lupu*, Bucureşti, 1915; Şt. Gr. Berechet, *Istoria vechiului drept românesc*, I, Izvoarele. (Seminarul de ist. vechiului drept românesc). Iaşi, 1933, p. 160—181.

MITROPOLITUL DOSOFTEIU

Am văzut mai sus că, pe la jumătatea veacului al XVIII-lea, Mitropolitul Ţării Româneşti însuşi constata că clerul nu mai cunoştea limba slavonă, care totuşi, prin puterea tradiţiei, dăinuia în bisericile noastre şi că, din această cauză, oficierea cultului divin se făcea anevoie. O înviorare a culturii slavone nu mai era cu putinţă în ţările noastre, deoarece în Sudul dunărean, oprimat sub apăsarea turcească, focarele de cărturărie slavă se stinseseră. La această răspântie din vieaţa Bisericii noastre se iveşte marele Mitropolit Dosofteiu, care, adăpându-se din izvoarele autentice ale ortodoxiei, începe munca grea pentru introducerea limbii naţionale în Biserică.

Neculcea, care era copil pe vremea când Dosofteiu oficia serviciul divin în mitropolia Moldovei, cu acea prestanţă pe care i-o admirau chiar regele şi nobilimea polonă, ne-a lăsat despre el următorul portret:

« Acest Dosofteiu Mitropolitul nu era om prost [1] de felul lui; era neam de mazil, prea învăţat; multe limbi ştia: elineşte, latineşte, slavoneşte şi altele. Adânc din cărţi grăia şi deplin călugăr şi blând ca un miel; în ţara noastră pre aceste vremi nu se afla om ca acela ».

Din cercetarea mai atentă a operei lui Dosofteiu se vede cât de îndreptăţită este afirmaţia lui Neculce: « multe limbi ştia ».

Intr'adevăr, în afară de limba slavă veche în care oficia serviciul divin, el mai cunoştea bine limba greacă — poate că o deprinsese de copil în mediul familiei — după cum dovedesc utilizarea de izvoare greceşti în operele sale. De altă parte, reproducerea în Parimii (1683) a unor versuri latine despre Sibila Eritreea, traduse apoi în stihuri româneşti, precum şi numeroase citate latine din operele sale, transcrise — ca şi cele greceşti — în caractere chirilice, fiindcă nu avea literele respective, aduc o probă că el cunoştea şi limba latină. La cunoştinţa limbilor vechi — slavă, greacă şi latină — trebueşte adăugată şi polona. Intr'o notiţă din Psaltirea în versuri ne spune textual: « aşa am cetit în Psaltirea cea leşască », iar, pe de altă parte, pe marginea unei cărţi vechi, adaugă lămuriri în limba polonă. Cunoştinţele lui în această limbă erau, se pare, destul de înain-

[1] « prost » = de neam de jos.

tate, fiindcă într'un rând — în Parimii — se încumetă chiar să traducă, în stihuri polone, versurile latine despre Sibila Eritreea, care a prezis naşterea Mântuitorului. E probabil, în sfârşit, ca, în exilul lui dela Strij, să fi învăţat şi limba ucraineană.

Această minte poliglotă avea şi o adâncită cultură teologică şi profană, după cum se vede din numeroasele note şi comentarii de ordin teologic, istoric, geografic şi etnografic, împrăştiate în traducerile sale — (mai ales la Psaltirea în versuri).

Aşa se explică, într'o vreme când slavonismul era încă înrădăcinat la noi, curajul cu care a luat asupră-şi opera de

Mitropolitul Dosofteiu.
După Sextil Puşcariu, *Ist. lit. rom. epoca veche.*

naţionalizare a serviciului divin şi tot aşa se explică amestecul lui, pe timpul exilului — în controversele liturgice şi dogmatice ale bisericilor ruseşti.

VIEAŢA. Unde s'a format sufleteşte acest mare îndrumător al Bisericii moldoveneşti, în ce împrejurări a învăţat el atâtea limbi şi a ajuns la o cultură aşa de aleasă, sunt chestiuni la care, în actualul stadiu al cercetărilor istorice, nu se poate răspunde cu preciziune. S'a crezut de unii istorici că era de origine grec; alţii au presupus că era ucrainean; azi avem motive temeinice a crede că era român macedonean. Lacea şi D. Găzdaru, care au studiat lexicul lui, au semnalat unele cuvinte care nu se găsesc decât la Aromâni.

Părinţii şi familia lui, de asemeni, poartă numiri într'adevăr neobişnuite în celelalte ţinuturi româneşti. Tatăl se numea, după cum aflăm dintr'o însemnare publicată de Haşdeu în *Arhiva istorică*, Leontar, bunicul Barila, mama Misira. De altă parte, una din mătuşile sale purta numirea de Stanca, aşa de obişnuită în onomastica noastră.

Dintr'o scrisoare adresată Patriarhului Moscovei, aflăm că Dosofteiu era înrudit cu familia Kiriac Papară din Lemberg, originară — se pare — din Ianina. In Lemberg, se afla pe vremea aceea, grupată în jurul bisericii ortodoxe, o însemnată colonie grecească, între care erau de sigur trecuţi şi Moldovenii şi Românii macedoneni. Numele de familie Papară se întâlneşte azi la Românii sud-dunăreni. De altfel o familie Papară — poate o ramură a celei stabilite în Lwów — se întâlneşte în documentele moldoveneşti, încă din vremea lui Ştefan cel Mare, care întăreşte drepturile lui Mihail Papară şi ale soţiei sale asupra «moşiilor strămoşeşti». Legăturile de rudenie strânsă ale lui Dosofteiu cu familia Papară din Lwów lasă deschisă ipoteza că Dosofteiu îşi va fi petrecut copilăria în Polonia şi îşi va fi aşezat temelia studiilor sale — poate în şcoala «Frăţiei ortodoxe» din Lwów, pe care o găsim într'un rând, împreună cu întreaga comunitate, sub epitropia rudei sale Kiriac Papară. In această şcoală, reorganizată de Petru Movilă, se predau pe lângă limba slavă bisericească şi polona şi limbile clasice: greacă şi latină; iar dintre disciplinele profane: retorica şi poezia.

Se născuse la 1624; şi în 1649 — deci la vârsta de 25 ani — îl găsim printre umilii monahi cari îşi închinau vremea studiului, în liniştea mânăstirii Pobrata. De aici, se înalţă repede: în 1658, la vârsta de 34 ani, este ales episcop de Huşi; un an mai târziu, este strămutat ca episcop de Roman şi în 1671, în a doua domnie a lui Duca-Vodă, e ales Mitropolit al Moldovei.

Noul Mitropolit avea în urma lui o muncă grea pe tărâmul culturii şi venea cu intenţia de a reînvia activitatea cărturărească din epoca lui Vasile Lupu. Tipografia, care fusese instalată în mânăstirea Trei Sfetitele de Vasile Lupu, se ruinase, şi Dosofteiu, care tradusese Psaltirea în versuri, s'a văzut nevoit să trimeată manuscrisul în Polonia, la mânăstirea ruteană din Uniev, ca să-l vadă tipărit. Vremurile nu erau însă atunci prielnice pentru activitatea culturală.

In lupta deschisă între Poloni şi Turci, în jurul cetăţii Hotinului, Petriceicu Vodă, înţelegându-se cu Domnul muntean, trece de partea Polonilor. Turcii sunt bătuţi, iar Petriceicu e silit să fugă în Polonia, dinaintea lui Dumitraşcu Cantacuzino, adus de Turci. Cu Petriceicu pleacă în exil şi Mitropolitul Dosofteiu, care se amestecase în politica ţării, ţinând cu Polonii. Intorcându-se însă din Polonia la începutul anului 1675, este închis în mânăstirea Sf. Sava din Iaşi, de unde, liberându-se curând, recapătă încrederea Domnului şi este reinstalat în scaunul mitropolitan.

De aci înainte Mitropolitul Dosofteiu renunţă la lupta politică şi-şi închină toate puterile intereselor culturale ale ţării. El încearcă să refacă tipografia lui Vasile Lupu, punând, după I. Bianu, să se toarne din nou matriţe, după P. Panaitescu, aducând material nou tipografic dela mânăstirea din Uniew, împreună cu tipograful Vasile Stadnicki, probabil o rudă a lui Simion Stadnicki, şeful tipografiei din Uniew. In această tipografie a apărut, la 1679, Liturghierul lui Dosofteiu. Dar literele turnate erau greoaie şi urîte. Trebuia să caute în altă parte materialul necesar pentru a pune la punct tipografia ruinată. Imprejurările prielnice se ivirâ curând. In 1679, Turcii cuceriseră Ucraina şi oferiseră Domnului moldovean, Gh. Duca — venit pentru a treia oară în domnie — sarcina de a o administra şi de a le mijloci pacea cu Rusii. In acest scop, Gh. Duca trimite o solie la Moscova, căreia-i încredinţează şi Dosofteiu două scrisori: una către Nicolae Milescu; alta direct către Patriarhul Ioachim, rugându-l să-i trimită — prin solul moldovean, căpitanul Ionaşco Bilevici — un teasc de tipografie şi slovele necesare cu care să poată tipări cărţile traduse de el din limba greacă şi din cea slavonă. Rezultatul a întrecut aşteptările, fiindcă Patriarhul îi trimite împreună cu o tipografie completă — prin care putea să-şi realizeze străduinţa de a înzestra bisericile ţării cu textele necesare serviciului divin — şi o scrisoare care vădeşte stima de care se bucura Dosofteiu între contimporani:

« A binevoit Domnul Dumnezeu a așeza ierarh înțelept oamenilor săi... pe Prea Sfinția Ta, care-i paști bine printr'o înțeleaptă cârmuire, că și mai departe de noi a pătruns obștească laudă pentru a Ta urmare în Hristos... Am aflat strălucita Ta evlavie către Domnul Dumnezeu și râvna cea dumnezească și fierbinte ce o ai în lucrurile tale ortodoxe și sincera Ta îngrijire pentru turma încredințată Ție ».

Cu materialul adus din Moscova, Mitropolitul Dosofteiu reface tipografia lui Vasile Lupu și, într'un răstimp de relativă liniște și pace, el se așează pe lucru, punând sub tipar cărțile traduse, care așteptau de multă vreme să vadă lumina.

TRADUCEREA CĂRȚILOR LITURGICE. In epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu, din ciclul cărților obișnuite în Biserică, abia se tipăriseră Cazaniile care țineau locul predicelor și care se citesc la sfârșitul serviciului divin. Dintre cărțile de ritual, numai în Muntenia se tipăriseră trei — *Pogribania, Mystirio* și *Târnosania bisericilor*—cu indicațiile tipicului, adică cu lămuririle ce se dau preotului cu privire la chipul cum trebue să slujească în românește, dar cu rugăciunile în slavonește.

Din nenorocire și acest pas timid înainte a fost împiedecat prin sbuciumul vremurilor ce au urmat și în care tipografia lui Matei Basarab și cea a lui Vasile Lupu fuseseră ruinate. Urcându-se pe scaunul mitropolitan al Moldovei, Dosofteiu, călugăr de o largă cultură ortodoxă, întemeiat pe sensul intim al Sfintelor Scripturi, introduce cu curaj, douăzeci de ani mai târziu, în Biserica Moldovei, marea reformă a naționalizării serviciului divin. La doi ani abia după ce fusese ales Mitropolit, el dăruise — cum spune însuși — limbii românești *Psaltirea* tălmăcită în versuri și tipărită la mânăstirea Uniew din Polonia. In același an 1673, tipărește tot în românește și tot la Uniev, *Acatistul Născătoarei de Dumnezeu*. In 1679, tipărește *Dumnezeiasca Liturghie*, retipărită și în 1683, și cuprinzând liturghia Sfântului Vasile cel Mare și a Sf. Grigore Dialogul la care s'au mai adăugat slujbele obișnuite: la aducerea primelor fructe în biserică, la aria cea de pâine, la culesul viilor, la blagoslovenia vinului în cramă, la rânduiala daniilor, la blagoslovitul mărțișoarelor în Duminica Floriilor.

In 1681, Dosofteiu tipărește *Molitvenicul de 'nțăles*— adică pe înțelesul tuturor, deci în limba română — care cuprinde rugăciunile și slujba obișnuită la logodnă, cununie, botez, maslu și înmormântare. In 1683, ne dă *Octoihul*, numit așa fiindcă cuprinde cele opt slujbe obișnuite Duminica, fiecare pe câte un ton aparte. Este o operă imnografică, alcătuită în mare parte de Sf. Ioan Damasceanul pe la anul 735, în mânăstirea Sf. Sava, la care s'au adăugat apoi compozițiile călugărilor studiți și troparele împăraților bizantini Leon al VI-lea cel înțelept și Constantin Porfirogenetul.

Motivele care l-au îndemnat pe Dosofteiu să traducă și să tipărească aceste cărți se văd clar din prefețele lui:

« Grădină încuiată și fântână pecetluită de... ce folosu-i? precum scrie acela marele și vestitul Potolomeiu, milostive și luminate Doamne. Caria noi, citind erminiile și tâlcovaniile Sintei Scripturi, aflăm că o zice pentru *închisul înțelesului, căriia o vedem în vremile noastre, că și acia puțină sârbie ce o învață de 'nțelegia, încă s'au părăsit în țară...*

« Cela ce prorociaște, adecă spune de 'nțăles, oamenilor grăiaște zidire și mângăiare, îndemnătură și dojană. Cela ce grăiește în limbă <neînțeleasă de popor> pre sine zideaște; iară cela ce spune de 'nțăles, Besearică zidiaște. Că mai mare-i cela ce spune de 'nțăles, de cât cela ce grăiaște în limbă... Că în biserică mai voia mi-i cinci cuvinte cu mintia mia să grăescu, ca și pre alții să învăț, decât ziace mii de cuvinte într'altă limbă ».

Iar în alt loc, reproducând întrebarea adresată de Marcu, Patriarhul Alexandriei, lui Theodor Balsamon, Patriarhul Antiohiei: « Cuvine-se oare ca preoții ortodocși din Siria, din Armenia și din alte țări ortodoxe să liturgisească în limbile lor proprii? », aduce răspunsul lui Balsamon, întemeiat pe pasagii din scrisorile apostolului Pavel: « Ceea ce-s provoslavnici întru tot, de vor fi de elinească limbă *nepartnici, pre limba <lor> să slujească Sf. Liturghie* ».

După cum reiese destul de limpede din textele de mai sus, Mitropolitul Dosofteiu era convins de necesitatea introducerii limbii naționale în biserică. Este cel dintâi Mitropolit din Principate care, începând această mare reformă de încetățenire a graiului strămoșesc în altar, caută să convingă clerul din vremea sa că oficierea cultului în limba înțeleasă de masele adânci ale poporului, departe de a fi o rătăcire în apele ereziilor, e dimpotrivă în conformitate cu tradiția Sfintelor Scripturi.

Din traducerile lui Dosofteiu, două depășesc problema introducerii limbii naționale în biserică și interesează în chip deosebit istoria literaturii noastre. Sunt: *Psaltirea în versuri* și *Viețile Sinților*.

PSALTIREA IN VERSURI. Psaltirea tipărită la Uniew în 1673 este, după cum o mărturisește însuși stihuitorul ei, rodul unei munci grele: a lucrat-o « cu multă trudă și vriame îndelungată », în « cinci ani foarte cu osârdie mare ». O copie manuscrisă a textului — păstrată în Biblioteca Academiei Române — poartă semnătura lui Dosofteiu ca Episcop de Roman, dar din mărturia pe care ne-o dă prefața textului tipărit în 1673, că s'a împlinit cu foarte mare osârdie în cinci ani, rezultă că Dosofteiu a început să lucreze la opera sa din 1668.

Versiunea păstrată în manuscrisul din 1671 are o importanță aparte, fiindcă, pusă în paralelă cu textul tipărit în 1673, ne dă posibilitatea de a urmări procesul de elaborare și creație al Mitropolitului poet, care, nemulțumit de prima redacție, revede necontenit textul, modifică uneori ritmul, corectează expresia, îndreaptă mereu, veșnic în căutarea unei forme mai clare și mai expresive.

Cum a ajuns Dosofteiu la ideea de a traduce psalmii în versuri românești, căci până la el nu se cunoaște niciun model tipărit în literatura ortodoxă, nici în cea slavă, nici în cea greacă, afară doar de încercarea păstrată în ms. a lui Gh. Palamed.

Se știe că ideea de a versifica psalmii și de a-i așeza pe melodii, pentru a fi cântați în biserici, în reuniuni, în case, a pornit dela calviniștii francezi. Calvin însuși a versificat câțiva psalmi, dar cele mai frumoase versuri le-a dat poetul francez Clément Marot (1495—1544), care a versificat 50 de psalmi. Dela aceștia s'au inspirat trăducători din toate țările, pe unde a pătruns reforma până la marele poet polon Ioan Kochanowski, a cărui operă, publicată în 1577 și retipărită apoi în nenumărate ediții — 15 până în vremea lui Dosofteiu — a servit de imbold pentru traducere și de model pentru versificație lui Dosofteiu.

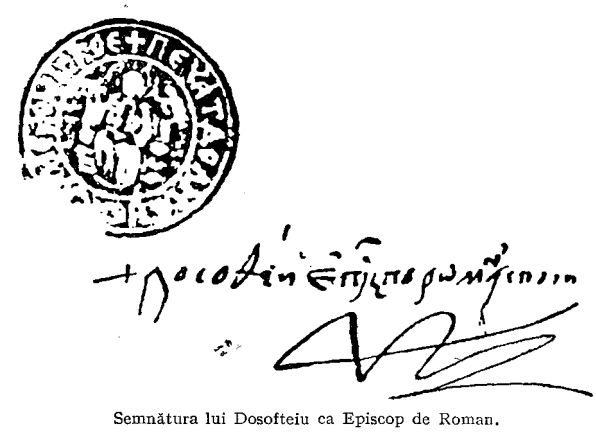

Semnătura lui Dosofteiu ca Episcop de Roman.
După Dan Simonescu, *Rev. ist. rom.*, VI, p. 296.

Ioan Kochanowski fusese reprezentantul principal al poeziei culte din « epoca de aur » a literaturii polone şi, cum îl numesc istoricii literari, « părintele poeziei polone ». Vechiu student al celebrei universităţi din Padova, a călătorit la Paris, unde a cunoscut pe Ronsard şi pleiada.

In traducerea Psalmilor, Kochanowski, urmând exemplul lui Clément Marot, s'a străduit să dea poeziei naţionale religioase, care exista înaintea lui, dar care era mediocră, o valoare artistică superioară şi să o înalţe pe cele mai ridicate culmi ale artei. Opera nu era uşor de îndeplinit, căci poetul nu putea să dea curs liber inspiraţiei sale: nu trebuia să se lase furat de sugestiile ce i le dădea textul originalului, care reprezinta o tradiţie sacră, şi în acelaşi timp era nevoie să păstreze şi toată frăgezimea mistică a originalului, şi să evite platitudinea.

Pentru a pătrunde cât mai adânc în gândul intim al originalului ebraic, el a folosit mai toate traducerile anterioare.

In ce priveşte stilul traducerii lui Kochanowski, e peste îndoială că nu se putea cere pentru vremea aceea ca poetul polon să respecte din poezia orientală a psalmilor coloritul local, pe care l-a introdus, mult mai târziu, în literatura europeană, romantismul secolului al XIX-lea. Pentru a înţelege coloritul specific ebraic al psalmilor, s'ar fi cerut o cultură cu mult superioară aceleia pe care o aveau contimporanii lui Kochanowski. Dar renunţând la elementul exotic, Kochanowski a izbutit să degajeze din cântecele de durere şi de umilinţă înaintea Divinităţii, ale regelui israelit, sentimentele adânc omeneşti şi să ni le transmită într'o formă ritmică, plină de noutate şi varietate, îmbogăţind metrica polonă cu multe inovaţii izbutite.

I. Bianu, publicând în 1887 Psaltirea lui Dosofteiu, a arătat că structura versurilor Mitropolitului moldovean este imitată după ţesătura versurilor lui Kochanowski. Găsim la Dosofteiu ritmica utilizată de poetul polon: lungimile de versuri ale modelului şi succesiunea rimelor — versuri perechi — (1 cu 2, 3 cu 4) alcătuite totdeauna din câte două silabe (rime femenine).

Dosofteiu a luat însă dela Kochanowski numai modelul, formele de versificaţie în general, căci în amănunte măsura versurilor lui nu corespunde cu măsura versurilor lui Kochanowski. Fondul traducerii a rămas neatins de influenţa polonă Iată un exemplu desprins chiar din psalmul I. Kochanowski spune, traducând ad litteram textul Psaltirii:

« Sunt ca pleava care se murdăreşte pe pământ şi pe care vântul o aruncă unde vrea ».

Dosofteiu desvoltă imaginea în felul următor:

Iară voi necuraţii ca pleava
De sârg veţi cunoaşte-vă isprava
Când s'a vântura dintr'arie pravul
Vă veţi duce, cum să duce spravul;
Şi cu grâul nu-ţi cădea 'n fătare.

După cum se vede, în marginile textului primitiv, el introduce o imagine nouă, împrumutată din cadrul vieţii agricole: aria. Cei păcătoşi vor fi spulberaţi în vânt ca pleava; ei nu vor cădea pe suprafaţa ariei (fătare), ca boabele de grâu curat — imaginea sufletelor cinstite. Asemenea amplificări ale textului biblic, care nu se găsesc în Kochanowski, sunt după cum m'a convins o confruntare a textelor, făcută cu ajutorul regretatului prieten, Ştefan Glixelli, fostul Decan al Universităţii polone din Wilno, destul de numeroase. De altă parte, spuneam că Kochanowski, a desvoltat şi el textul autentic al Psaltirii, folosindu-se între altele de versiunea lui Buchanan. Pe cât ne-am putut încredinţa din compararea textelor, aceste amplificări ale lui Kochanowski, fie că sunt proprii, fie că sunt luate din Buchanan, nu se găsesc la Dosofteiu. Pentru textul Psaltirii, Dosofteiu, care era conducătorul ortodoxiei în Moldova, s'a servit de textele autorizate ale bisericii moldoveneşti: psaltirile slavone. Din acestea a păstrat el şi unele cuvinte, care nu par să mai fi avut mare circulaţie în limba vremii sale (*rostul* = gură, *sterevie* = *στερεβία*, pucioasă; *măzdă* = mită).

Ca şi Kochanowski, Dosofteiu nu putea avea nici el simţ pentru exotismul oriental al poeziei biblice. Dar Dosofteiu a simţit şi el adânc în sufletul său frumuseţea eternă a cântecelor de adorare şi umilinţă ale poetului rege înaintea Divinităţii, frumuseţe care a alinat în lungul veacurilor omenirea în ceasurile ei de durere, şi, vroind să o împărtăşească contimporanilor săi moldoveni, a transpus-o în cadrul vieţii sociale a timpului şi locului său. Astfel ca şi în pictura primitivă a Renaşterei, notele de coloare locală abundă în tema biblică. Se vorbeşte de: «ocine»; de «moşii ce se dau cu urice»; de « descalecarea moşii»; de « boeria lui Iuda »; de « caftane »; de « bucine de corn de bour » (unde textul biblic are: corn). Iată bunăoară câteva versuri, care amintesc primirea triumfală a voevozilor biruitori în cetatea de scaun a Moldovei:

Cântaţi Domnului în strune,
In cobuz de versuri bune,
Şi, din ferecate surle,
Versul de psalomi să urle
Cu buciun de corn de bour,
Să răsune până 'n nour,

Pentru a aprecia drept opera lui Dosofteiu — şi acesta este rostul istoriei literare — trebue să ţinem seamă de faptul că el a luptat cu toate greutăţile începuturilor; limba literară a timpului nu fusese încă mlădiată la necesităţile ritmice ale versului, căci de sigur nu putem considera ca modele serioase de versificaţie stihurile lui Varlaam şi ale lui Udriste Năsturel la stema ţării din cărţile publicate. Incercările de versificaţie ale Românilor calvinizaţi din Ardeal nu ajunseseră la cunoştinţa lui. De altă parte posibilităţile poetice ale limbii: imagi-

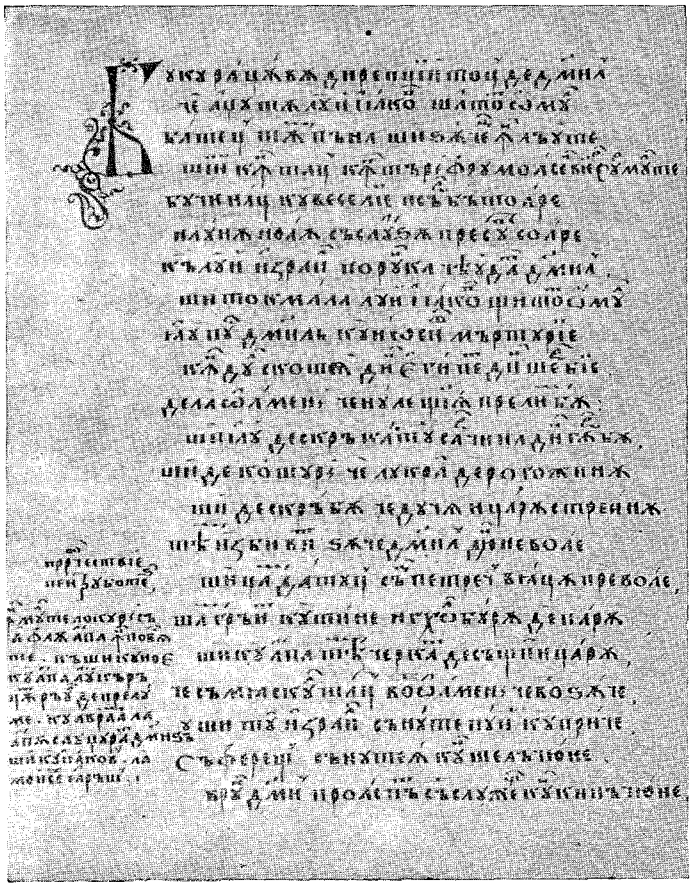

Psaltirea lui Dosofteiu.
Ms. nr. 446 din Biblioteca Academiei Române.

nile și toate mijloacele de expresivitate, nu fuseseră încă puse în valoare, printr'o îndelungată tradiție literară [1] și dacă la acestea mai adăugăm și faptul că ideile originalului biblic trebuiau turnate în versuri pe care atunci pentru întâiași dată le creea în limbă Mitropolitul poet, e ușor de înțeles pentru ce unele pasagii pline de poezia mistică a vieții patriarhale sunt redate în stihuri prolixe, naive, lipsite de farmecul originalului.

Dar alături de aceste pasagii, se găsesc în traducerea lui Dosofteiu de multe ori imagini neașteptate și sugestive, adăugate peste marginile textului biblic, adesea pentru nevoile construcției metrice, care vădesc un suflet cu ochii deschiși și spre frumusețile naturii. Acolo de pildă unde textul Psaltirii dă numai: « Chiar pasărea și-a aflat sie-și casă » (în traducerea Părintelui Gala Galaction), Dosofteiu conturează imaginea mai precis:

Ca o vrăbiuță ce să încuibează
In strașină de casă dacă se 'nserează

Iată alte accente de lirism religios cărora nu le lipsește vigoarea și coloarea, ca de exemplu:

In ce chip dorește cerbul de fântână,
Cându-l strânge setea de-l arde 'n plămână,
Sufletul meu Doamne așa te dorește
. . . . . .
Fiara codrilor cea multă
Toată de mine ascultă;
Și de zimbri — am cirezi multe;
Păsări încă am cu cârduri
De se țin de hrană 'n câmpuri
. . . . . .
Și cu urlete ploi mari vărsa tare,
De fierbeau undele 'n beznă, ca 'n căldare,
Și din nouri mergea freamăt și săgete,
Să 'ngrozească Egiptenii.
Glasul tunetului tău trăznia 'n roată,
De-ți lumina fulgerele lumea toată;
S'au strămutat de cutremur tot pământul,
Când ai tăiat cale 'n mare cu cuvântul.
. . . . . .
Am mâncat pâine cu sgură
Și lacrămi în bătătură
De fața mâniei tale.
. . . . . .
Peste luciu cu genune
Trec corăbii cu minune.

In sufletele pline de griji ale contimporanilor săi pentru furtunile timpului, psalmii lui Dosoftei, prietenul lui Miron Costin, au coborît o rază de alinare. Părerea regretatului Bianu, că ei n'au avut răsunet la noi, întru cât în cultul ortodox tradițiunea nu le permitea să fie introduși și cântați în Biserică, trebuește azi rectificată. Câtă mângâiere în clipe de suferințe ori în ceasuri de meditație religioasă au adus psalmii lui Dosoftei se vede din faptul că dascălii și cântăreții anonimi ai poporului au adaptat pentru unele bucăți, melodie. In vechile manuscrise din Biblioteca Academiei Române am găsit numeroase exemplare din toate ținuturile românești — Moldova, Muntenia, Transilvania — în care psalmii sunt copiați alături de alte cântece profane și religioase.

Dintre psalmii lui Dosofteiu câțiva, ca de pildă 46 (Limbile să salte); 48 (Veniți cu toți dimpreună să ne facem voie bună); 94 (Auziți acestea toate, neamuri, noroade și gloate); 98 (Domnul stătu craiu în țară), au fost așa de bine modulați în spiritul poporan, încât, prin mijlocirea, probabil, a dascălilor de biserici, au pătruns în ciclul colindelor populare și se cântă până în vremurile noastre de copiii cari poartă cu steaua, pe ulițele satelor și orașelor, solia Nașterii Mântuitorului. Din cântecele de stea, psalmii lui Dosofteiu au fost introduși mai departe în țesătura dramei religioase populare a Vicleimului — cu deosebire psalmii 94 și 98.

Din nădejdea pusă de neobositul Mitropolit moldovean de a da aripa versului românesc poeziei vechi creștine, câțiva psalmi au coborît astfel în sufletul poporului, amestecându-se în cântările și năzuințele lui.

VIEȚILE SFINȚILOR. A doua operă importantă din activitatea literară a Mitropolitului Dosofteiu, după Psaltirea în versuri, este colecția completă a Vieților de Sfinți, care s'a imprimat la Iași între 1682—1686, cu tiparul adus din Moscova, dela Patriarhul Ioachim.

Din cercetările întreprinse de regretatul Iulian Ștefănescu într'o bună lucrare de doctorat: *Legende despre Sf. Constantin în literatura românească*, precum și din sondagiile făcute de noi în diferite capitole ale operei, reiese că mărturia lui Dosofteiu însuși, din prefața operei, că « a tradus de pre greciaște și de pe sârbiaște pre limba românească » se confirmă. Iulian Ștefănescu a izbutit chiar să precizeze izvorul principal din care și-a scos traducerea sa Dosofteiu. Acesta este prelucrarea neogreacă a Mineelor bizantine, făcută și tipărită de Maximos Marguinos, episcopul Citerei, care a trăit între 1549—1602. In afară de Marguinos, s'a mai servit de originalele bizantine, editate și acestea în tipografia grecească din Veneția a lui Glykys. Pe alocuri, unele amănunte istorice le-a scos din legendele hagiografice, care fuseseră încorporate în cronografele bizantine ale lui Dorotei de Monembasia și ale lui Matei Cigala. Și în sfârșit, pentru unele nedumeriri în traducere, a urmat tradiția textelor mediobulgare întrebuințate pe atunci în bisericile noastre.

Colecția vieților de sfinți a Mitropolitului Dosofteiu cuprinde mai multe grupe de legende. O primă grupă — mai mică — e formată de legende referitoare la Mântuitor, la Familia Sfântă și la apostoli, mai toate extrase din Evangheliile apocrife.

A doua grupă—mai mare—este formată din legendele martirilor și ale asceților.

Se cunosc prigonirile groaznice pe care le-au avut de îndurat creștinii primelor veacuri din partea Romanilor, când aceștia au început să-și dea seama că răspândirea nouei religii surpă temeliile Statului și ale autorității lor. Marele istoric al Bisericii creștine, Eusebiu din Cesareea, care a apucat epoca de încheiere a persecuțiilor, ne povestește puterea mistică cu care îndurau chinurile cei ce nu voiau să părăsească credința în Mântuitorul: arși pe ruguri, aruncați înaintea fiarelor în arenele circurilor, sfâșiați cu cochilii și unghii de fier. In acele vremuri de urgie, când creștinismul era abia la începuturile sale, nu era cu putință ca el să nu înțeleagă ce admirabile pilde de rezistență în prigoniri putea aduce forța morală a acestor eroice jertfiri de viață pentru credința cea nouă. Fanatizate de avântul cu care acești iluminați primeau cununa de martiri, masele populare vedeau în ei pe adevărații aleși ai Mântuitorului în lupta cu păgânismul.

După ce Constantin cel Mare pune capăt persecuțiilor, admițând libertatea cultului creștin, atenția Bisericii este îndreptată către ascetism. Sfântul acestor noui vremuri este acum ascetul, care retras de lume în codri sau pustiuri, își mortifica trupul pentru a desrobi sufletul de ispitele cu care Duhul întunericului căuta să-i primejduiască mântuirea. In năzuința de a expia păcatele lor și ale semenilor, asceții își impuneau asperități de viață, chinuri trupești, refuzând orice

[1] Izvorul de apă vie al poeziei noastre populare, care este tot atât de vechiu ca și poporul nostru — și de care ne vom ocupa la locul său, când vom putea să-l cuprindem cu privirea în toată complexitatea lui — nu ajunsese încă să regenereze literatura cărturarilor.

De sigur că Mitropolitul Dosofteiu a cunoscut și el cântecele pe care le cântau, în sunetele cobuzelor, cântăreții la mesele domnești. (Vezi de ex. Cronica lui Miron Costin ed. Kogălniceanu, 1872, tom. I, p. 351). E probabil că metrica poeziei populare cu măsura de 5—6 silabe a influențat pe Dosofteiu în versurile sale. Dar o influență mai adâncă a poeziei populare asupra traducerii lui Dosofteiu n'a fost încă documentată).

adăpost, stând fără niciun acoperiș vara sub arșița soarelui, iarna în vifor, vânturi și ploi, până ce trupul li se topea de chinuri și se acoperea de răni.

Biserica și contimporanii au privit cu admirație și pietate pe asceți, și-i socoteau ca fiind inspirați de Dumnezeu. Un cronicar bizantin ne spune că împăratul Isac Anghelos, într'o vreme de mare cumpănă în istoria Bizanțului, a chemat în palat pe « călugării care umblă cu picioarele goale, pe cei ce se culcă pe pământul gol și pe cei ce trăesc deasupra pământului pe coloane » și le-a cerut să se roage lui Dumnezeu ca să îndepărteze primejdiile care amenințau imperiul.

Care sunt elementele din care s'au alcătuit legendele hagiografice le-am arătat în vol. I (p. 70) Concepția hagiografului despre rolul și misiunea sfântului pe pământ, pare să fi fost influențată, în afară de tradiția literară a apocrifelor, și de curentele filosofice ale timpului și cu deosebire de mistica neoplatoniciană.

Concepția misticei neoplatonice despre puterile supranaturale în extazul divin a influențat credința creștină despre sfinți, în sensul că hagiograful, ca și misticul neoplatonician, admitea că martirul sau ascetul, care în extazul mistic se confunda în sufletul său cu Mântuitorul pentru a duce lupta împotriva păgânismului, în clipele hotărîtoare era sprijinit de Domnul. Mântuitorul radia atunci în jurul lor aureola divină — cu

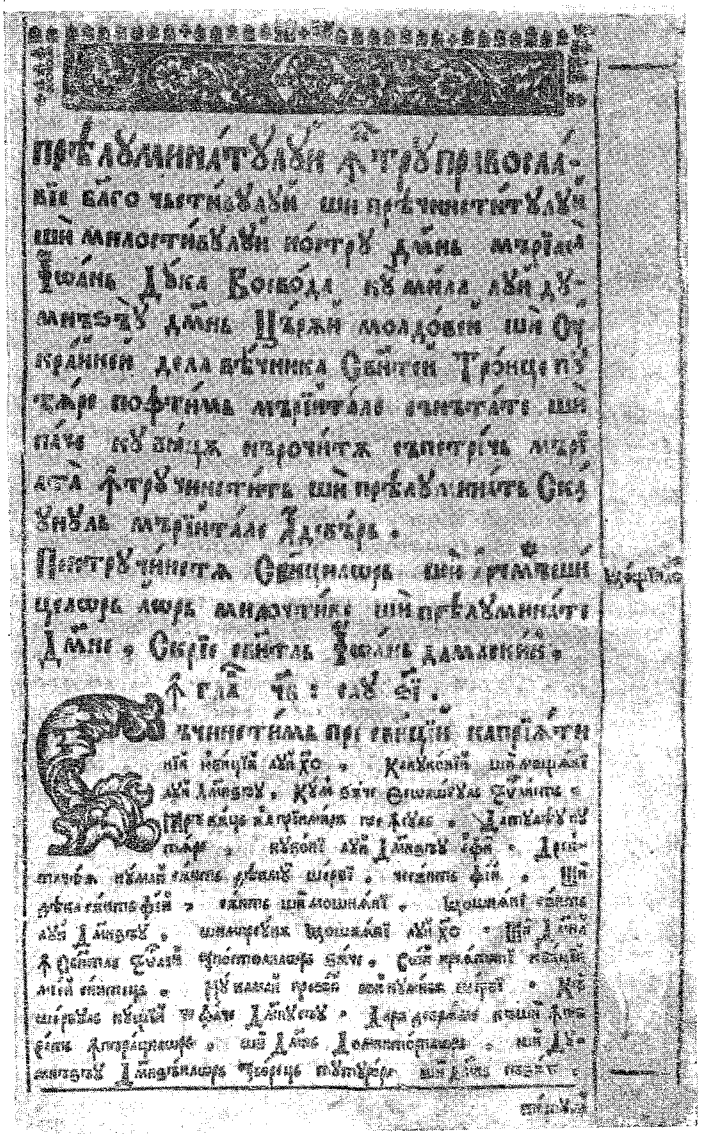

Mitropolitul Dosofteiu: Pagină din *Viețile Sfinților* cu închinare către Duca, « Domn Țării Moldovei și Ucrainei ». B. A. R.

Dosofteiu, Viețile Sfinților, 1688. « Mâceniia » Sfântului Ioan cel Nou, Patronul Moldovei. B. A. R.

care de altfel și sunt zugrăviți în bisericile noastre — și că acest nimb al sfințeniei îi sustrăgea dela influența puterilor fizice ale naturii, ridicându-i mai presus de ele.

Această concepție care stă la temelia legendei hagiografice explică caracterul supranatural al acțiunii. Viețile de sfinți ne introduc astfel într'o lume de miraculos creștin, în care torturile cele mai îngrozitoare nu pot distruge viața martirului. De ex. Sfântul Mamas și Iulian sunt condamnați de autoritățile romane să fie sfâșiați de fiare sălbatice, dar la ziua sorocită, în arena circului, când se dă drumul fiarelor înflămânzite, acestea în loc să se repeadă asupra lor, își domolesc furia și, ajungând în fața sfinților, le ling picioarele. Sfântul Tirs, sărbătorit la 14 Decemvrie, este vârît într'un sac cu scorpii și vipere și aruncat în mare, departe de țărm; cu ajutorul îngerilor sacul se sfâșie, sfântul iese nevătămat și se întoarce la țărm, călcând pe valuri ca pe uscat. Când Ermingheld, fiul unui rege got, este asasinat în temniță, din porunca tatălui, coruri de îngeri se scobor din cer, cu lumini, în cântece de slavă (1 Noemvrie).

Tot prin minuni, de altă natură însă, se caracterizează și viața sfinților asceți. Sf. Marian nu are nevoie, în puterea nopții, de candelă ca să scrie, fiindcă degetele lui răspândeau lumina necesară. La moartea sfântului Lazăr stâlpnicul (7 Noemvrie),

coloana, pe care trăise, strălucește în tăria nopții ca o coloană de foc până la mari depărtări.

Pentru a alcătui biografia sfântului, hagiograful, care n'a urmărit niciodată o reconstituire istorică a vieții, ci numai o operă de edificare morală după canonul stabilit prin datina hagiografică, a împrumutat de multe ori elemente din tradițiile și basmele populare. Astfel, de pildă, tema cu lupta voinicului pe țărmul unei ape pentru mântuirea unei fecioare, care apare în vechiul mit al lui Perseu și Andromeda, în legenda celtică a lui Tristan și Iseult și în o mulțime de basme populare, ca de ex. în Balaurul cu 7 capete din colecția lui Ispirescu, a fost încorporată din secolul al XII-lea și în vieața Sf. Gheorghe, alcătuind partea cea mai frumoasă și mai cunoscută a legendei. Tema aceasta hagiografică a luptei Sfântului Gheorghe cu balaurul, transpusă în versuri, este foarte răspândită la popoarele balcanice și are o paralelă interesantă în balada noastră populară: Iovan Iorgovan [1].

Alte motive de folklor, ca de exemplu motivul inelului miraculos, care sfărâmându-se anunță moartea eroului; a copilului care vorbește înainte de naștere, a cerbului care călăuzește pe calea mântuirii (Sf. Plachida), au fost prinse și ele în țesătura legendelor hagiografice. Scrise de autori diferiți, în răstimpuri diferite, legendele hagiografice sunt foarte inegale. Multe sunt clișee banale, în altele miraculosul exagerat se apropie de grotesc, dar sunt și câteva legende care, prin grația lor naivă și prin pietatea lor duioasă, au mișcat adânc sufletul cititorilor de pe vremuri.

Iată de pildă legenda lui Avgar, asupra căreia ne oprim puțin pentru a se înțelege mai bine caracterul unei astfel de legende hagiografice, precum și mentalitatea celor ce se desfătau cu acest fel de literatură, din care scoteau adesea îndemnuri și pilde pentru vieață.

Avgar, toparhul Edesei, fiind chinuit de o boală grea — după unele izvoare de lepră neagră — auzind de minunile și tămăduirile săvârșite de Hristos, a trimes la El pe cancelarul său, Anania, un zugrav iscusit, ca să-i isvodească chipul și să-i ducă o scrisoare cu rugămintea de a veni în Edesa pentru a-l mântui: « Să te afli aci cu mine — scrie toparhul, căci am înțeles că Evreii murmură împotriva ta și vor să-ți facă rău. Eu am cetatea prea mică, dar în de ajuns amândurora pentru a petrece cu cinste ». Anania, ajuns tocmai când Iisus propovăduia poporului, încearcă să-i prindă chipul, dar nu izbutește să fixeze nicio trăsătură, din pricina aureolei divine care-i nimba fața. După ce și-a încheiat predica, Mântuitorul, care și gândurile ascunse ale oamenilor le cunoștea, a cerut solului să-i dea scrisoarea. După ce a cetit-o și-a spălat chipul cu apă; a cerut o năframă curată de in; și-a pus-o pe față; și-a imprimat chipul în ea și a predat-o solului să o ducă lui Avgar împreună cu răspunsul: « Fericit ești, Avgare, de vreme ce ai crezut în mine fără să mă fi văzut, căci scris este despre mine, ca cei ce mă vor vedea să nu creadă în mine și cei ce nu mă vor vedea aceia să creadă. Iar cât despre cele ce-mi scrii, ca să vin la tine, eu trebue să împlinesc toate celea pentru care sunt trimes, iar după ce le voi plini, să mă înalț către Părintele Cel ce m'a trimes... »

Avgar citește scrisoarea și, închinându-se la icoana Domnului cea nefăcută de mâini omenești, deodată se vede vindecat pe tot trupul de lepră, afară doar de o rămășiță pe față.

Câțiva ani mai târziu, după ce Mântuitorul fusese răstignit, înviase și se înălțase la cer, Avgar află că a sosit în cetatea lui un Evreu, cu numele Tadeu, care tămăduia pe cei bolnavi în numele lui Isus. Toparhul trimete să-l aducă la el și când Tadeu intră pe ușa palatului, învăluit în nimbul strălucitor al sfințeniei, Avgar se scoală de pe tron și îl întreabă dacă într'adevăr el este ucenicul făgăduit prin scrisoarea Mântuitorului.

— « De vreme ce — răspunde Apostolul — mare nădejde ai pus spre Domnul meu, Isus Hristos, pentru aceea, iată, trimes fiind de Dânsul, am venit la tine și, dacă credința ta se va spori întru tine, toate cele dorite de tine, după credința ta vor fi ». — « Atâta am crezut întru Dânsul, răspunse Avgar, încât am vroit să adun puterea oștirilor mele și să merg asupra Iudeilor, celor ce l-au răstignit pe El, ci stăpânirea romană, subt care suntem, m'au oprit pe mine ».

Tadeu îl liniștește, lămurindu-l că Mântuitorul n'avea nevoie de niciun sprijin, că El a îndeplinit pe pământ voia Tatălui și că de-ar fi vrut, legiuni de îngeri ar fi adus în ajutorul lui. Avgar este adus la credința cea dreaptă, primește botezul și cu aceasta rămășița leprei de pe față dispare cu desăvârșire.

A doua zi, Tadeu, predicând norodului taina mântuirii, aduce la creștinism întreaga cetate a Edesei, care primește botezul.

Sâmburele acestei legende își are obârșia în creștinarea Siriei prin regele Abgar. Abgar al IX-lea, Bar Ma'nu (176—213), întorcându-se din Roma, unde fusese primit cu fast de împăratul Severus a trecut prin Asia Mică. Aci a îmbrățișat creștinismul, pe care l-a impus apoi în regatul său. Mai târziu, din năzuința de a se învălui începuturile creștinismului în Siria într'o aureolă legendară de glorie și de sfințenie, evenimentul a fost transpus în epoca de apostolat a Mântuitorului și pus în legătură directă cu El. Legenda căpătase, încă din secolul al III-lea, forma scrisă în limba siriacă și se păstra în arhivele din Edesa, unde a găsit-o marele istoric al Bisericii creștine, Eusebiu, episcopul Cesareei și prietenul lui Constantin cel Mare. Eusebiu a tradus-o în limba greacă și a înserat-o în cartea I-a (cap. XIII) a istoriei sale bisericești.

Motivul cu năframa, icoana nefăcută de mâini omenești, nu făcea parte din structura primitivă a legendei; el apare pentru întâiași dată în secolul al V-lea.

Din lumea siriacă, motivul a trecut apoi în secolul al VI-lea în Bizanț, și a dobândit o vitalitate așa de puternică, încât a fost exploatat mai târziu, în timpul luptelor iconoclaste, de către teologii bizantini, în sprijinul tezei că icoanele au fost instituite pe pământ de Mântuitorul însuși. In secolul al VIII-lea, scriitorii bizantini, cei sirieni și pelerinii apuseni ne înștiințează că icoana trimisă lui Abgar se găsea într'adevăr la Edesa. Ea a fost adusă apoi în Constantinopol, pe timpul împăratului bizantin Romanos Lecapenos, care deslănțuise războiul împotriva Arabilor pentru liberarea ținuturilor creștine de sub păgâni. Aducerea icoanei în Constantinopol și depunerea ei în biserica Vlaherne din palatul imperial, s'a făcut cu mare fast și, pentru comemorarea acestui eveniment în vieața Bisericii ortodoxe, s'a alcătuit chiar atunci slujba, care se citește și azi în Biserica noastră.

Legenda aceasta pioasă, cu grația ei naivă, care a instituit în Biserica ortodoxă două comemorări: la — 21 August prăznuirea sfântului Tadeu și la 16 August aducerea icoanei din Edesa în Bizanț — a lăsat urme adânci în arta religioasă și în folklor. In zugrăveala bisericilor noastre: « în amintirea lui Avgar și a icoanei Mântuitorului, se aplică atât năframa sfântă cât și roșietica cărămidă sfântă, jos pe tamburul cupolei și anume vis-à-vis una de alta: Năframa la răsărit, cărămida la apus ».

Legenda a fost mult citită și a lăsat urme în folklor. In unele ținuturi — în părțile Sighișoarei și în Banat — scrisorile lui Avgar către Mântuitorul și a Mântuitorului către Avgar sunt întrebuințate, după cum a arătat răposatul Bogrea, până azi ca talismane. Ele sunt în genere numite, după numele toparhului *avgare*, prin corupție *advare* sau *argare*, care înseamnă orice amulet în genere salv — conduct mistic, căruia superstiția populară îi atribue o putere profilactică ». Astfel numele regelui Edesei, care a introdus creștinismul în Siria, a ajuns în lexicul românesc un nume comun, cu sensul de amulet — o curioasă evoluție semantică în vieața cuvintelor.

In colecția Vieților de Sfinți ale Mitropolitului Dosofteiu mai sunt încă multe alte legende, tot atât de atrăgătoare prin grația lor naivă și tot atât de interesante prin problemele pe

[1] Cf. N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, II, p. 161—165.

care le ridică cu privire la substratul istoric sau la legăturile cu folklorul. Așa sunt, de pildă: legenda despre Sfântul Alexie care și-a părăsit părinții și soția în noaptea nunții ca să urmeze chemarea Mântuitorului, de care ne-am ocupat în vol. I; despre Sfântul Eustațiu Plachida (20 Sept.), care, luându-se la o vânătoare pe urmele unui cerb miraculos, a fost convertit la creștinism; despre Sfânta Tecla (24 Sept.), care, ascultând dela fereastra casei părintești predica Apostolului Pavel, și-a părăsit mama și logodnicul pentru a-și închina viața Domnului; a celor șapte cuconi din Efes, care, urmăriți de prigonitori, adorm 360 de ani într'o peșteră și multe altele.

Colecția Vieților de Sfinți a lui Dosofteiu este alcătuită din 3 tomuri; ultimul a apărut în 1686, și cu el activitatea marelui Mitropolit se încheie, deoarece în acest an Dosofteiu a fost luat și dus în captivitate de Sobieski.

DOSOFTEIU ISTORIC. Pentru a întregi conspectul activității literare a Mitropolitului Dosofteiu, trebue să amintim aci și preocupările sale istorice, căci în mijlocul muncii neobosite pentru naționalizarea serviciului divin, Mitropolitul Dosofteiu, prietenul lui Miron Costin, a găsit timp să-și poarte gândul și către studii istorice. Era un pasionat cititor de cronografe. Un exemplar din cronograful lui Cigala se păstrează azi în biblioteca Academiei Române cu sublinierile și adnotările marelui Mitropolit. In Viețile Sfinților îl vedem adesea înodând textul hagiografic cu informații și citate împrumutate din cronografe.

Dar mai mult pare să-l fi interesat istoria națională. In prefața a două cărți: *Molitvenicul*, apărut în 1681, și *Parimiile*, publicate în 1683, el adaugă un rezumat de istorie moldovenească în versuri. Acest poem cronologic, începe cu discrete aluzii la originea romană. Vorbind de Dragoș Vodă, care, descălecând țara, «au adus într'însa *rumăneasca limbă*», adaugă versuri ca acestea:

Se trage de pre sânge *rudă împărătească.*

Înșiră apoi pe rând Domnii Moldovei, pomenind în deosebi ctitoriile lor de mânăstiri și biserici până la Duca Vodă, adică până în vremea sa. Cu toată ariditatea inerentă acestui gen literar, totuși imaginația Mitropolitului poet se aprinde la evocarea marilor Domni, apărători ai pământului moldovenesc, ca bunăoară la a lui Ștefan cel Mare — « i se înalță vestea și peste ghotară » — a cărui siluetă de mare ctitor ne-o înfățișează astfel :

Prin ținuturi, prin toate să vădu a lui siamne:
Mănăstiri și besiarici č-au faptŭ fără liane,
Că nu numai prin sate și pre la orașe,
Ce și prin munți și 'n codri lui Hristos sălașe,
Č-au făcut zugrăvite, de dau strălucoare,
Să-i trăiască pomana 'n bun nume suptu soare.»...

* * *

Vremurile de atunci nu erau însă prielnice pentru munca de carte. Un nou războiu se deslănțuise între Turci și creștini. Moldoveni și Munteni, trebuiseră să urmeze oștirile turcești și să ia parte la asediul Vienei. Dar pe când Duca Vodă cu oastea moldovenească lipsea din țară, Polonii cu pribegii moldoveni intraseră în Moldova, aducând ca Domn pe Petriceicu Vodă. In zilele de Crăciun ale anului 1683, Duca Vodă este surprins la moșia sa Domnești, de un podgheaz polon și făcut prizonier împreună cu cronicarul Miron Costin, prietenul lui Dosofteiu. In locul lui Duca Vodă, fu instalat în scaun cu ajutorul polon, Petriceicu Vodă. In aceste vremuri de restriște noul Domn și boierii din divanul Moldovei, temându-se de invazia Turcilor și Tătarilor, hotărăsc să trimită după ajutor la țarii Rusiei, Ioan și Petru Alexievici, pe Mitropolitul Dosofteiu și pe Căminarul Lupu, oferind, în schimbul ajutorului, tribut.

Mitropolitul Dosofteiu n'a putut ajunge însă până în Moscova, fiindcă se răspândise svonul că părțile de unde vine Mitropolitul sunt bântuite de ciumă. A fost oprit la Kiew de autoritățile rusești, care au transmis la Moscova cererea Moldovenilor și lămuririle Mitropolitului.

Este de reținut din declarațiile lui Dosofteiu lămuririle pe care le dă cu privire la neîncrederea poporului său în Poloni, care spune el sunt răutăcioși, « mincinoși », și « nestatornici ».

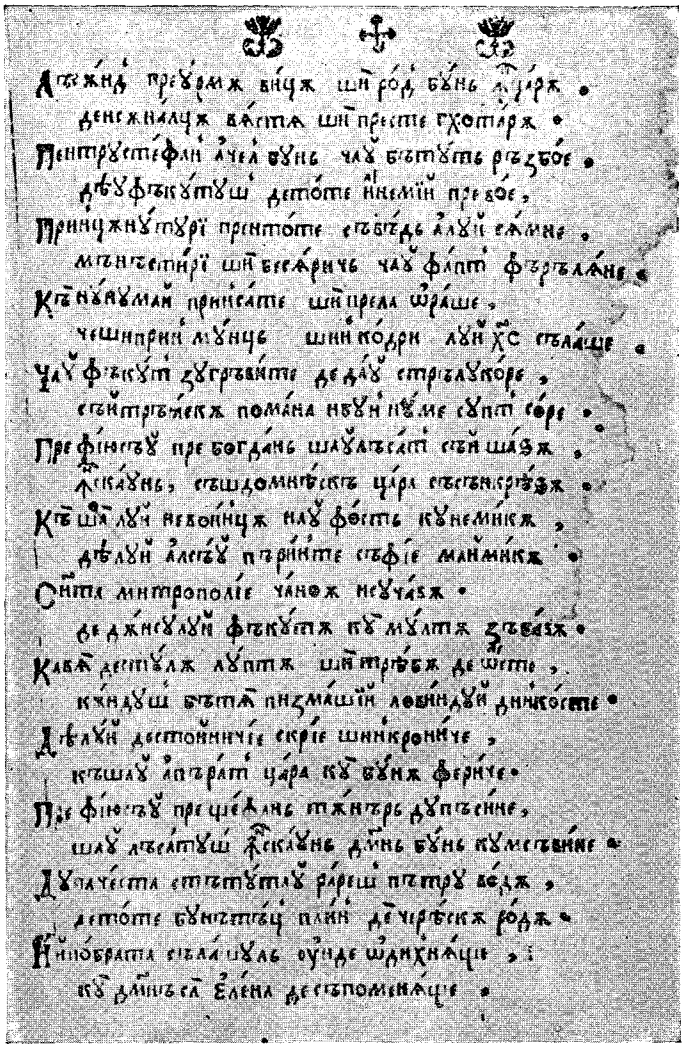

Pagină din cronica rimată a lui Dosofteiu în Molitvenicul din 1681, cu pasagiul despre Ștefan-cel-Mare. B. A. R.

Răspunsul Țarilor la rugămintea Moldovenilor nu ni s'a păstrat. Fapt e că Rușii nu s'au mișcat să vină în ajutorul nostru. Peste câteva luni, Turcii intrau în Moldova și puneau pe tron pe Dumitrașcu Cantacuzino, dar, după puțin timp, și acesta avea să fie înlocuit prin Constantin Cantemir.

Păstorirea Mitropolitului Dosofteiu se apropia însă de sfârșit. In anul 1686, regele Poloniei, Ion Sobieski, pornind din nou cu războiu împotriva Turcilor, intră cu oștirea în Moldova. Incercarea lui de a câștiga de partea sa pe Constantin Cantemir nu izbutește, între altele fiindcă fiul cel mare al Domnului era ostatec la Constantinopol și fiindcă Turcii trecuseră Dunărea și, unindu-se cu Tătarii, așteptau la granițele țării. Domnul moldovean lăsase în Iași proviziuni pentru armata polonă și se retrăsese spre Sud. In răstimp, regele Sobieski intră în Iași și-l ține în stăpânire 2 săptămâni, petrecând — zice Dimitrie Cantemir în *Vita Constantini Cantemiri* (ed. Iorga p. 63-66, text românesc) — în oaspețe lungi și bubuiri de tunuri, « pentru ca să « sperie de departe pe Turci și pe Tătari ». Sobieski, care prinsese dela ostașii moldoveni, încă de pe vremea când era hatman al Poloniei, câteva cunoștințe de

limbă românească, la un ospăţ, a rostit câteva cuvinte către boierii moldoveni, în limba lor, ca să le facă plăcere. Apoi, în clinchetul paharelor, a poruncit să înceapă hora, după care a spus că a alcătuit un cântec moldovenesc. Şi tăcând lăutarii, Sobieski a început:

Constantine,
Fugi bine,
Nici ai casă,
Nici ai masă,
Nice dragă jupâneasă.

După relatarea lui Dimitrie Cantemir, tatăl său, înştiinţat de aceasta, nu s'a lăsat dator cu răspunsul. Sobieski, părăsind Iaşul, trece Prutul şi se îndreaptă cu armata spre Bugeac, unde-l pândeau Turcii şi Tătarii, care arseseră iarba, otrăviseră apa şi prinseseră carele cu proviziuni ale Polonilor. Pe când regele polon se afla astfel în primejdie, Cantemir îl înştiinţează, printr'un om sigur, de primejdia aceasta şi îl sfătueşte, după cum ne spune fiul său, ca să treacă repede înapoi şi să iasă din Moldova, după care adaugă:

« că-i foarte mulţumeşte pentru cinstea pe care a binevoit « să i-o facă prin cântecul pe care i l-a alcătuit şi l-a cântat. « Doamnă, în adevăr, din voia sorţii nu are de mult, dar a lăsat « Craiului casa, gazda şi masa gătită, iar, dacă nu s'a ajuns « întru ceva, să fie bun a nu o pune în sama voinţii sale, ci « numai în a neputinţii ».

DOSOFTEIU IN POLONIA. Sobieski, retrăgându-se peste Prut şi străbătând Iaşii cu ostaşii săi, aceştia au dat foc oraşului şi au prădat mânăstirile. Cu acest prilej au ridicat şi pe Mitropolitul Dosofteiu. Unii istorici sunt de părere că Dosofteiu a plecat de bună voie. Trei contimporani care au însoţit oştile regelui Sobieski — episcopul de Kamenica, Wojenski; francezul Phillipe Dupont, ofiţer şi curtean şi un anonim într'o scriere *Les Anecdotes de Pologne* ... — povestesc că Mitropolitul Dosofteiu a ieşit înaintea regelui cu 200 de preoţi şi călugări, cu prapore şi cruci, însoţiţi de fruntaşii oraşului. Şi, adăogă Dupont, că Mitropolitul ar fi ţinut un discurs lui Sobieski în care l-a înfăţişat pe Constantin Cantemir în colorile cele mai negre [1]. Se ştie însă că vlădicii nu trebue să-şi părăsească niciodată poporul. Primirea cu alaiu mare a lui Sobieski, care venea ca liberator de sub jugul turcesc, era deci firească. Nu ştim în ce măsură Dosofteiu a îndrăznit să-şi atace Domnul.

Dar D. Cantemir ne spune însă în această privinţă lămurit:

« Polonii au prădat şi vasele sfinte şi moaştele Sfântului Ioan « cel Nou, cu multe pietre scumpe. Şi alte odoare de argint şi de « aur le-au luat cu sine şi împreună cu ele *pe însuş Mitropolitul care « mustra făţiş fapta nelegiuită a ostaşilor şi se ruga de îndurare* »[2].

Tezaurul şi odoarele Mitropoliei din Suceava, pe care Polonii le-au ridicat odată cu Mitropolitul Dosofteiu, cuprindeau, după cum aflăm din documente, lucruri preţioase ca de exemplu:

« Un aier mare împodobit cu pietre scumpe, cumpărat la « 1427 de către Domnitorul Moldovei Alexandru cel Bun şi de « fiul său Ilie, pe vremea Mitropolitului Macarie; mitra de aur « a mitropolitului, împodobită cu diamante şi cu smaralde; cruci « de aur cu rubine şi turcoaze; cârje pastorală de argint; icoane « cusute cu aur şi argint şi cu cercuri de mărgăritare; o evanghelie « pe pergament cu scoarţe de argint aurite; veştminte preoţeşti; « învelituri pentru pristol, toate de stofă scumpă, împodobite « cu pietre preţioase; sfeşnice şi cădelniţe de aur şi argint ».

Cu mitropolitul Dosofteiu au mai fost ridicaţi din Suceava şi câţiva clerici, cari erau pe lângă el: ieromonahii Adrian, Ionaş, Ilarion şi arhimandritul Sucevei, Nicolae.

In Polonia, li s'a impus captivilor să locuiască în oraşul Stryi. Incep de aci înainte pentru marele mitropolit moldovean în pribegie, zile grele de sărăcie şi amărăciune. Constantin Cantemir îl chiamă stăruitor să se întoarcă în ţară cu moaştele Sfântului Ioan cel Nou şi, fiindcă nu voia, sau nu putea să vie, este anatemizat de patriarhul din Constantinopol, anatemă care a fost ridicată, însă prea târziu, după ce Dosofteiu murise. Deşi se pare că i s'a îngăduit libertatea de a conduce colonia românească din Polonia, deşi îl vedem într'un rând sfinţind pe episcopul român Iosif Stoica din Maramureş şi pe alţi doi episcopi ruteni, totuşi vieaţa sa în exil este plină de necazuri şi lipsuri. Abia aşezat pe pământ străin, se vede nevoit să trimită necontenit după ajutor şi milă în Rusia, la ţarul Moscovei, la Patriarhul Ioachim şi la toţi creştinii ortodocşi:

« Potoliţi — scrie el — furtuna mizeriei noastre, astâmpăraţi « sufletul ce se chinueşte şi adăpaţi sufletul însetoşat, care pri- « begeşte acum, al patrulea an, din eparhia mea.

« Pătimesc în mizerie cu servitorii cari sunt lângă racla « sfântului Ioan cel Nou, nădăjduind mântuirea lui Dumnezeu, « ca să mă întorc şi să mă înfăţişez înaintea feţei lui Dumnezeu, « în Mitropolia dorită a Sucevei ...».

In această vieaţă de amărăciune, petrecută în exil, Mitropolitul Dosofteiu îşi găseşte o mângâiere în munca de cultură, prinsă, prin forţa împrejurărilor, în cursul curentelor chievene şi moscovite. Deslipirea Ucrainei dela Polonia şi alipirea ei la imperiul moscovit adusese divergenţe în vieaţa religioasă a Rusiei. Pe când Moscova păstrase credincios tradiţia ortodoxă, Ucraina, care stătuse sub stăpânirea Poloniei catolice, primise, prin influenţa literaturii religioase, traduse din limba latină, a catolicismului polon, obiceiuri, rânduieli şi dogme străine ortodoxismului. Una din aceste chestiuni, care a frământat societatea rusă timp de 15 ani, a fost chestiunea transubstanţierii Sfintelor Daruri. In dogmatica creştină este o problemă importantă aceea de a se şti dacă la taina cuminecăturii este prezent sau nu spiritul Mântuitorului. Pe când biserica ortodoxă susţine că este prezent, bisericile reformate susţin că aceasta este simbolică. Ucrainienii, deşi ortodocşi, se alipiseră la punctul de vedere reformat. Patriarhul Ioachim, după sfaturile fraţilor Lihudi şi a altor cărturari din Moscova, someză pe Mitropolitul Kievului să-şi expună lămurit punctul său de vedere în această privinţă. In astfel de clipe hotărîtoare pentru biserica rusă, când Patriarhul Moscovei se pregătea să arunce anatema asupra Bisericii din Kiew, intervine Dosofteiu, care, din exilul său, lămurind pe Mitropolitul Kievului asupra punctului de vedere ortodox, înlătură ruptura.

Din aceste preocupări, prelatul nostru, solicitat de Mitropolitul Kievului, a tradus în rusește o serie de cărţi, care se refereau tocmai la dogma transubstanţierii Sfintelor Daruri. Originalele greceşti ale unora din aceste cărţi fuseseră tipărite prin 1683, în tipografia din Iaşi, după cererea marilor Patriarhi greci ai răsăritului, pe vremea când Dosofteiu păstoria Moldova. Textele traduse de el — precum din cartea *Sf. Simeon al Salonicului* despre transubstanţierea Sintelor Daruri; *Istoria bisericească* şi *Vedenia tainică a Patriarhului Gherman, Orânduelile Sf. Apostoli*, sunt scrise într'o foarte corectă limbă rusească şi unele erau menite să fie tipărite.

Dar în mijlocul acestei activităţi, cu sufletul îndurerat de nostalgia scaunului său din Suceava şi strâmtorat de multe lipsuri, Mitropolitul Dosofteiu închide ochii la 13 Decemvrie 1693.

O mişcătoare scrisoare, adresată hatmanului Mazepa, de către unul dintre călugării care au stat la căpătâiul lui, în ceasul morţii, ne înştiinţează astfel despre sfârşitul Mitropolitului moldovean: « Noi, sărmanii călugări, cari ne aflăm lângă sfintele moaşte « ale Sfântului marelui mucenic Ioan cel Nou din Suceava,

[1] Horia Oprişan în *Arhiva*, anul XLVII, 1940, nr. 1–2, p. 110–116.

[2] D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyri*, ed. Iorga, 1923, p. 65, text românesc.

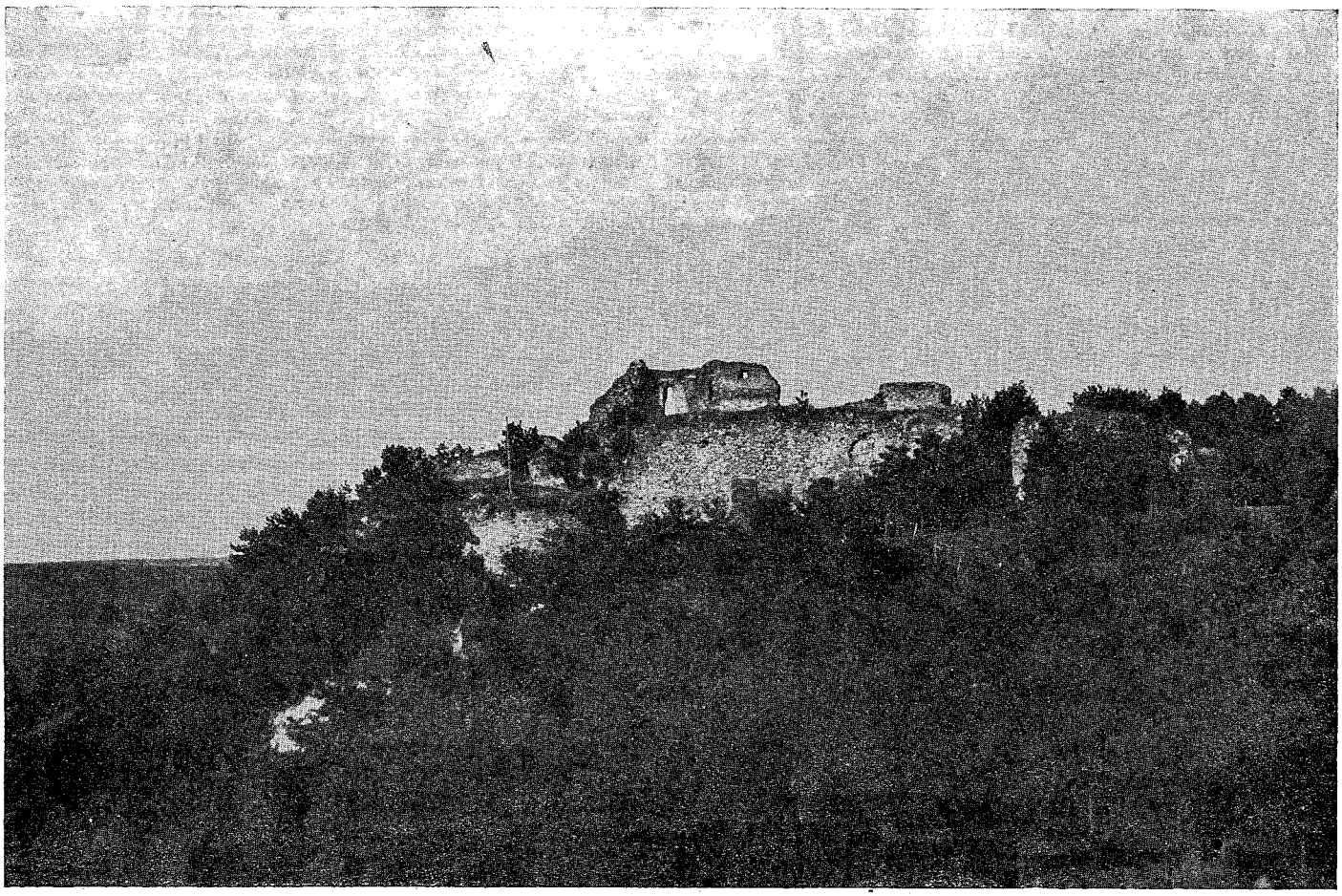

Ruinele cetății Suceava.

După o fotografie din colecția Ministerului Propagandei.

« în localitatea Zolkiev, cu supunere cădem la picioarele Măriei « Voastre domnești, căci nu avem unde să ne plecăm capetele « decât la domnul Dumnezeu și la Măria Voastră milostivul « nostru Domn. Și facem știre măriei Voastre cum a fost dela înce- « put: A venit milostivirea Sa Regele polon cu oaste în Țara Ro- « mânească, în cetatea Iașilor, și a luat moaștele Sf. marelui mu- « cenic Ioan din Suceava și cu prea Sfințitul Dosofteiu din Su- « ceava și ne-au dus din Iași în Polonia; și ne-au dat să trăim noi « în cetatea aceea opt ani la porunca Milostivirei sale. Și a trăit « Părintele Mitropolit, de fericită memorie, în mare lipsă și necaz « și nu a avut unde să se miște. Și, de când a murit preasfințitul « Mitropolit, de fericită memorie, au trecut 6 ani, în 13 Decembrie».

Și iată, acum, o frumoasă trăsătură de caracter a fețelor religioase din trecut:

« Eu atunci, milostive binefăcător, am fost obligat cu mare « epitimie de Prea Sfințitul Mitropolit de fericită memorie « să nu părăsesc sfintele moaște până la capătul vieții mele ».

Experiența dureroasă pe care a încercat-o Mitropolitul Dosofteiu în hărțuita sa viață, îi întărise personalitatea pentru o muncă înaltă, închinată țelului educativ pe care îl impunea menirea sa de păstor al țării. Și dacă împrejurările nu l-ar fi copleșit de atâtea ori, activitatea sa ar fi înzestrat trecutul cultural românesc cu o operă uriașă, pentru care Dosofteiu simțea și chemarea și priceperea de a ne-o da.

Munca lui Dosofteiu, atât cât o avem, reprezintă în istoria culturii noastre vechi un mare pas înainte. El, cel dintâi dintre vlădicii Principatelor, a deschis drumul limbii românești către altarul Bisericii. Străduințele lui vor fi continuate mai târziu, în Țara-Românească, de Mitropolitul Antim Ivireanu. Prin tradu- cerea Psaltirii în versuri, Dosofteiu a așezat temeliile versifi- cației în literatura noastră cultă, iar prin Viețile Sfinților a dăruit sufletului românesc din veacul al XVIII-lea o bogată literatură de imaginație, împletită cu elemente miraculoase, plină de pietate și uneori înviorată de grație naivă.

Prin destinul său tragic, rămâne o figură care sintetizează vitregia împrejurărilor în care s'au sbătut toți marii cărturari ai literaturii noastre vechi.

BIBLIOGRAFIE. VIEAȚA: Ștefan Dinulescu, *Viața și scrierile lui Dositeiu Mitropolitul Moldovei* (extras din *Candela*, jurnal bisericesc-literar) Cernăuți, 1885; Ștefan Ciobanu, *Dosoftei Mitropolitul Moldovei și activitatea lui literară. Contribuțiune la istoria literaturii românești și a legăturilor româno-ruse literare din secolul al XVII-lea*, traducere din rușește de Ștefan Berechet, Iași, 1918; Originalul rusesc, conținând anexe care n'au fost traduse, a apărut în ediția Academiei imperiale ruse de științe, secția pentru limba și literatura rusă, Kiev, 1915; Ștefan Ciobanu, *Contribuțiuni privitoare la originea și moartea Mitropolitului Dosofteiu*, Discurs de recepțiune la Academia Română, București, 1920. Documente biografice: Silviu Dragomir, *Contribuții privitoare la relațiile bisericii românești cu Rusia în veacul XVII* în *Analele Academiei Române*, nr. 21, București, 1912; I. Bogdan, *O scrisoare din 1679 a Mitropolitului Dosofteiu* în *Analele Academiei Române*, XXXIV, Mem. Secțiunii istorice, București, 1912. p. 489—496. Despre fuga în Polonia: H. Oprișan, *Precizări pe marginea exilului lui Dosoftei în Polonia* în *Arhiva* Iași, XLVII, 1940, p. 110—116.

OPERA. TEXTE ȘI STUDII: I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia românéscă veche*, I, București, 1903, p. 209—240; 262—269 unde se descriu cărțile lui; D. A. Sturdza, *Un manuscris al lui Dosofteiu* în *Convorbiri Literare*, VI (1872). p. 157—167; I. Bianu, *Dosofteiu Mitropolitul Moldovei 1671—1686, Psaltirea în Versuri publicată după manuscrisul original și de pe ediținea dela 1673. Ed. Academiei Române*, București, 1887. Din *Viețile Sfinților* au fost publicate fragmente de Dr. M. Gaster, în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, II, vol. 4 (1885), p. 635—636 (Eustatie Plachida) și în *Chrestomatie română*, București, 1891, I, p. 251—259. Fragmente din *Acatist*, *Molitvenic*, *Liturghie*, *ibidem*, I, p. 214—215. Alte fragmente din *Viețile Sfinților* în colecția « Autorii români vechi și moderni, Ediținne școlară », București, Socec, 1895.

STUDII. Despre izvoarele lui Dosofteiu în Viețile Sfinților: Iulian Ștefănescu, *Legendele despre Sf. Constantin în literatura română*, în *Revista istorică română*, I, 1931, p. 251—297 (și extras). Pentru limbă: C. Lacea, *Untersuchung der Sprache der «Viața și petrecerea svinților» des Metropoliten Dosofteiu* în G. Weigand, *Jahresbericht des Instituts für rum. Sprache zu Leipzig*, V., 1898, p. 51—144; D. Pușchilă, *Molitvenicul lui Dosoftei. Studiu asupra limbei* în *Analele Academiei Române*, XXXVI Mem. secț. lit. seria II-a, p. 1—114, București, 1915. Pentru versificația lui Dosofteiu în afară de prefața lui I. Bianu, *Dosofteiu Mitropolitul Moldovei (1671—1686). Psaltirea în versuri*; cf. și N. I. Apostolescu, *L'ancienne versification roumaine* (XVII-e et XVIII-e siècles), Paris, 1909, p. 44—49. Despre versurile poloneze din Parimiile lui Dosofteiu vezi mențiune la I. Bianu, *Psaltirea în versuri întocmită de Dosofteiu Mitropolitul Moldovei*, p. XXVIII; publicate și studiate pe larg de Ștefan Ciobanu, *Versuri poloneze necunoscute în opera Mitropolitului Moldovei Dosoftei*, Extras din *Mélanges Drouhet*, București, 1940. Pentru Psalmii lui Dosofteiu în cântecele de stea și în Vicleim: N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească* II, București, 1938, p. 193—194; 214—215. *ibidem* studii despre legendele sfinților populari din Dosofteiu vol. I, p. 156—171 (Sf. Vineri și Sf. Alexie); vol. II 138—178 (Avgar și Mântuitorul; Cei șapte cuconi din Efes; Eustatie Plachida, Sf. Gheorghe; Vasilie-cel-Nou). Despre Avgar Cf. și *Convorbiri Literare*, LVIII, 1925 p. 243—261.

D. Găzdaru, *Contribuții privitoare la originea, limba și influența Mitropolitului Dosoftei* în *Arhiva*, XXXIV, Iași, 1927, p. 122—149; Marian Sokołowski, *Spadek po Metropolice Mołdawskim Dosyteuszu*.

CARACTERUL GENERAL AL CULTURII ROMÂNEȘTI PÂNĂ ÎN SECOLUL AL XVII-LEA

Am ajuns cu expunerea noastră asupra evoluției literaturii românești la o răscruce.

Mitropolitul Dosofteiu reprezintă punctul culminant al desvoltării literaturii religioase în Moldova. In Muntenia, activitatea începută sub Matei Basarab continuă și ajunge punctul ei culminant în vremea lui Brâncoveanu, cu Mitropolitul Antim Ivireanu. In Moldova, niciunul dintre urmașii lui Dosofteiu nu se mai ridică prin cultură și muncă la înălțimea lui. Dar dacă literatura religioasă stagnează în Moldova, în schimb se ridică pe treptele cele mai înalte ale culturii reprezentanții boierimii moldovene care inaugurează un gen nou în cultura românească: istoriografia națională.

Inainte de a urmări opera cronicarilor moldoveni, este necesar să facem un popas la această răscruce de drum, pentru a fixa aci, în linii mari, evoluția, caracterul și importanța literaturii religioase românești până în secolul al XVII-lea.

In ultimul timp s'a făcut încercarea de a se scoate literatura religioasă din istoria literaturii vechi pentru cuvântul că «această literatură religioasă nu are legătură cu creația oricât de minimă» că «această, așa zisă literatură nu cuprinde decât cărțile de ritual trebuitoare preotului în slujba sa, traduse în românește». Se uită însă că liturgica ortodoxă, cu totul diferită de cea catolică, este privită azi de cei mai de seamă reprezentanți ai Bisericii latine ca un virtual izvor de înviorare al liturghiei catolice și reprezintă culmile cele mai înalte ale poeziei sacre bizantine.

De altă parte, literatura noastră veche a evoluat în condiții cu totul deosebite de acelea în care s'au desvoltat marile literaturi din Occident. In Occident, traducerea Bibliei și a cărților sfinte a fost precedată de o perioadă lungă de 3—4 veacuri, în care perioadă a înflorit literatura profană în limba națională. Limba literară în Occident s'a șlefuit deci în creațiile literare ale jongleurilor, trubadurilor și scriitorilor profani. Cu totul altfel se prezintă lucrurile la noi. Limba scrisă apare la noi întâi în scripturile sfinte și se formează, ca limbă literară, în textele religioase până în a doua jumătate a sec. al XVII-lea, când apare istoriografia moldovenească în limba națională. Dar chiar după apariția cronicelor, singurele cărți care se tipăresc la noi și se răspândesc peste toate ținuturile românești, menținând unitatea credinței și a graiului, sunt textele sfinte. Cronicele s'au răspândit pe o rază mai restrânsă și numai prin copii manuscrise.

Literatura religioasă — canonică și apocrifă — a format astfel în primele veacuri singura hrană intelectuală a întregii societăți. Ea a creat o mentalitate religioasă care se desvălue în toate manifestările poporului: artistice, sociale și politice.

Incepând din vremurile neguroase ale întemeierii Principatelor, clerul, asociat la toate momentele solemne din viața familiei și a neamului, ocupă în structura societății românești un loc de frunte. Am arătat în vol. I (p. 17—28) că mânăstirile au fost cele dintâi focare de cultură ale noastre. In mânăstiri se aflau bibliotecile de texte slave, din care s'a alimentat cultura noastră veche; în mânăstiri lucrau de zor, pentru gloria lui Dumnezeu, artiștii caligrafi și miniaturiști; acolo se aflau atelierele de broderie și pictură religioasă — și tot acolo școlile de cărturărie pentru cine vroia să intre în tagma clerului sau a diecilor și logofeților. Dela aceste focare s'au aprins, cu vremea, luminele pe lângă scaunele eparhiale și pe lângă bisericile de orașe și chiar de sate — pretutindeni unde s'au găsit vlădici ori preoți cărturari și inimoși. Astfel clerul a ajuns să fie aproape singura clasă cultă. Masele adânci ale poporului nu se ridicaseră nici până la noțiunea scrisului, care era strâns legată, pe acele vremuri, de cunoașterea unei limbi, — nu numai străină, ci și *moartă*. Limba în care călugări și preoți oficiau serviciul divin și în care dieci și pisari redactau actele din cancelariile domnești, era, la început o veche limbă slavă, *altkirchen slavische Sprache* cum o numesc filologii germani, *paleoslava*, cum au numit-o slaviștii noștri, un idiom vorbit în veacul al IX-lea în ținuturile Macedoniei, leagănul literaturilor sud-slave.

A trebuit să treacă multă vreme, a trebuit să se petreacă mari frământări în bisericile din Occident, până când, în secolele al XV-lea și al XVI-lea, câțiva iluminați să pornească eroic, cu jertfa propriei lor vieți, lupta pentru introducerea graiului matern în serviciul divin. Sub influența ideilor puse în circulație de reforme, Maramureșenii, au pus, în secolul al XV-lea, temeliile literaturii românești, tălmăcind Sfintele Scripturi în graiul strămoșesc. Traducerile lor, răspândite în copii manuscrise, au fost tipărite de către diaconul târgoviștean Coresi în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Textele maramureșene erau scrise într'o limbă noduroasă cu caractere arhaice și dialectale. Coresi a înlăturat, cât a putut, particularitățile arhaice și dialectale, transpunând textele în graiul muntean, care se ridică astfel la rangul de limbă literară. Textele lui Coresi au intrat la rândul lor în mâinile Mitropolitului Varlaam și astfel dela Varlaam la Simeon Ștefan, dela aceștia la Mitropolitul Dosofteiu și în sfârșit până la Biblia lui Șerban și până la Antim Ivireanu, timp de două veacuri și jumătate, a fost o continuă elaborare a textelor sacre, o continuă frământare de a găsi pentru cugetarea biblică, în formă națională, nu numai cuvântul cel mai expresiv și cel mai precis, dar cuvântul care să fie în același timp înțeles în toate ținuturile românești, «că Românii nu grăiesc în toate țările într'un chip», iar cuvintele trebue să fie ca banii «că banii aceia sânt buni, carii îmblă în toate țarăle, așa și cuvintele acelea sânt bune, carele le înțăleg toți». Dar prin această necontenită frământare în căutarea cuvântului expresiv, cu rezonanță în toate cuprinsurile românești, în aflarea unui ritm armonios la care să poată fi adaptată melodia bizantină, acolo unde o cereau necesitățile liturgice, s'a creat limba noastră literară.

Cu această muncă de tălmăciri, s'a pregătit și drumul limbii naționale spre altar. In a doua jumătate a secolului al XVII-lea, Mitropolitul Dosofteiu în Moldova și mai târziu Mitropolitul

Antim Ivireanu în Muntenia, se pun în fruntea marei reforme de a introduce graiul românesc în altar, traducând amândoi cărțile necesare ritualului creștin. A fost aceasta un mare câștig, pentru cultura religioasă a poporului nostru, fiindcă popoarele catolice nici azi nu ascultă slujba religioasă în limba națională.

Dar în afară de traducerea scripturilor sfinte și a textelor liturgice, necesare cultului divin, munca literară a clerului s'a îndreptat și spre alte tărâmuri. Cu deosebire călugării, care, departe de valurile lumii, trăiau în mânăstiri lipsiți de grija celor omenești, și-au consacrat viața activității de traducere a textelor din limba slavă. In orele în care toaca mânăstirii nu-i chema la umilință și la rugă, acești vizionari lucrau până noaptea târziu, la lumina opaițului, pentru a prinde din filele vechilor manuscrise slavone, tot ceea ce sufletul lor mistic, chinuit de grija mântuirii, era dornic să cunoască. Astfel, încă din secolul al XV-lea, primii traducători maramureșeni ai textelor sfinte au pus în circulație un ciclu de legende apocaliptice, care zugrăveau în colori vii antagonismul dintre cele două limanuri către care sunt îndrumate sufletele oamenilor după moarte: de o parte infernul cu valurile de smoală clocotindă și cu râurile de flăcări; de altă parte grădinile înflorite ale raiului.

Odată cu legendele apocaliptice, gândul lor s'a îndreptat, cu o firească simpatie, și către martirii bisericii, cari în vremurile marilor prigoniri și-au jertfit viața pentru triumful creștinismului, și către marii asceți cari, năzuind spre mântuirea sufletului, se retrăgeau departe de chemările ispititoare ale vieții, în pustiuri, unde prin abstinență își mortificau trupul. Legendele hagiografice, în care icoanele sfinților apăreau aureolate de un nimb divin, într'o atmosferă de miraculos, formau pentru acele timpuri de naivă credință, admirabile modele de virtuți creștinești.

Dela acest gen de literatură cu tendințe vădite de a edifica masele populare, s'a trecut la legendele pioase, pline de grație naivă privitoare la materia Vechiului și Noului Testament; apoi la texte profane cu caracter moral, ca Fisiologul și Albinușa, pentru ca să se ajungă la romanul popular. Dar ceea ce caracterizează spiritul și mentalitatea acestei epoci este că, chiar acțiunea acestor romane, de aventuri și de dragoste cu colorit romanesc, încheiată în chip brusc prin moartea tragică a eroilor, era exploatată de cler ca o temă de moralizare: «... scriș ačasta carte ce se chiamă Alixandrie și mă usteniiu câtu putulu și o scriș să cetească.și să socotiască bine ce este împărăția ceștii lumi deșarte și mângânoasă», își încheia Popa Ion Românul, din Sânpetru Ardealului, copia sa, cea mai veche redacțiune românească a vieții lui Alexandru Machedon din câte au ajuns până la noi (1620).

Timp de două veacuri, clerul a procurat neamului hrana intelectuală. Evangheliile, care purtau cuvântul Domnului înveșmântat în forma unei majestăți plină de simplitate; Viețile de sfinți, cu înălțătoarele pilde de credință și abnegație; legendele pioase și naive ale apocrifelor biblice; viziunile apocaliptice cu sumbrele lor colori, — toate acestea au format vreme îndelungată literatura de predilecție a tuturor claselor noastre sociale. Aceste texte, tălmăcite în chiliile mânăstirilor, erau copiate de preoții de mir și răspândite mai departe în lumea satelor și a orașelor.

In strânsă legătură cu literatura s'a desvoltat și arta noastră veche. Zugravii acestei epoci, chemați să împodobească zidurile mânăstirilor și ale bisericilor și să coloreze icoanele, au introdus între scenele biblice și cele hagiografice, zugrăvite după normele

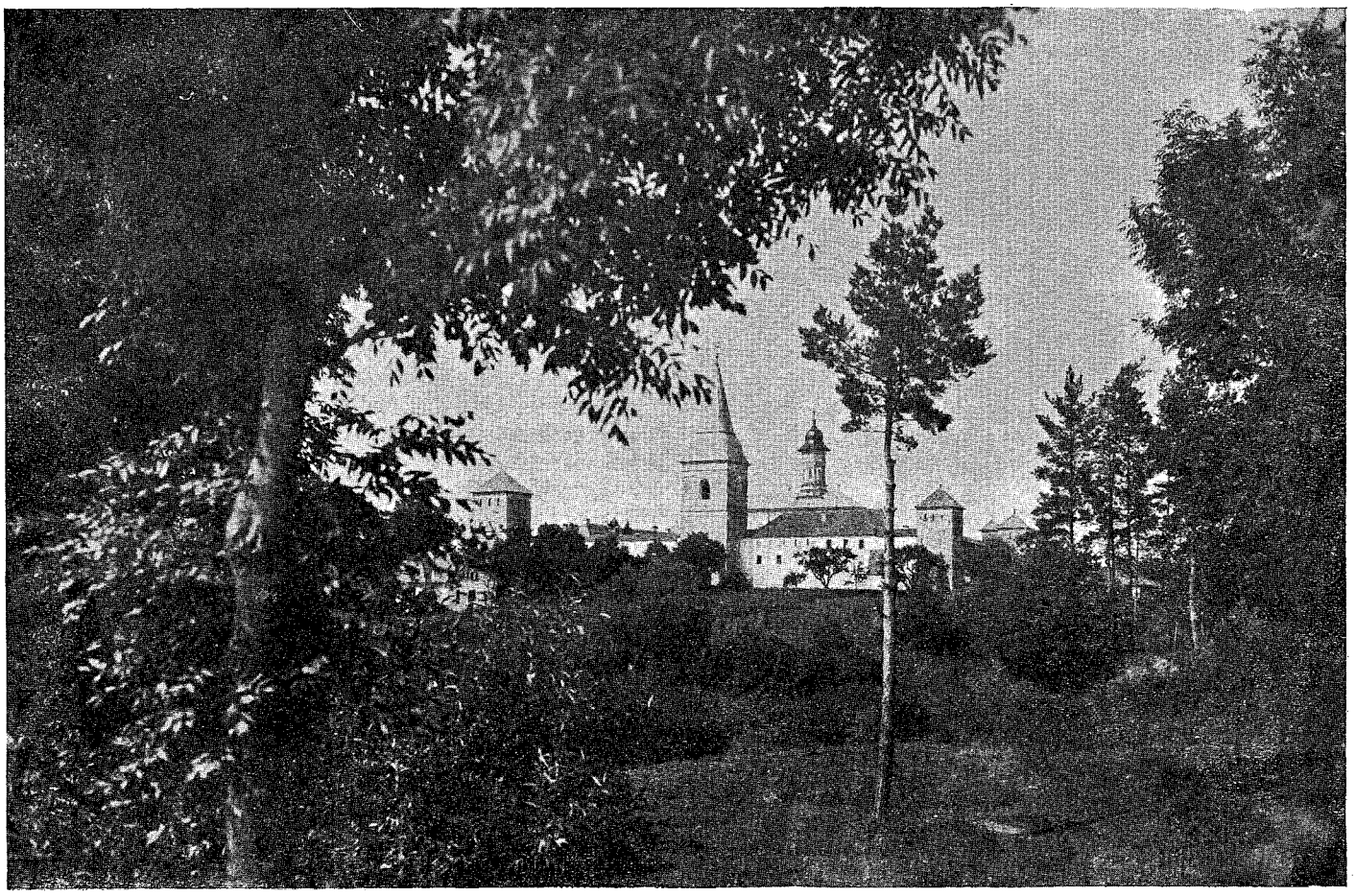

Mânăstirea Dragomirna, Ctitoria Mitropolitului Anastasie Crimca,

Colecția Ministerului Propagandei.

statornicite prin *Erminii* — tratate de pictură bisericească alcătuite în Muntele Athos — şi o mulţime de scene împrumutate din legendele apocrife, din viziunile apocaliptice, din romanele populare chiar. « Pretutindeni, — scriam altă dată [1] — pe zidurile din afară şi din tinda bisericilor şi ale mânăstirilor, pe icoanele păstrate în vechile case boiereşti, pe troiţele ridicate de mâini pioase la răscrucea drumurilor de ţară, arta veche românească poartă un puternic — aş zice exclusiv — caracter religios şi a suferit influenţa pronunţată a ciclului de legende apocrife şi al celor populare. Oricâte cunoştinţe tehnice ar avea cineva, oricât simţ al colorilor şi al perspectivei, nu va pricepe niciodată nimic din sensul intim al scenelor zugrăvite, din mentalitatea celui care a lucrat, dacă nu cunoaşte literatura care a inspirat această artă ».

In atmosfera de misticism a acestei literaturi şi străvechi arte religioase a vieţuit sufletul românesc mai multe veacuri. In naivitatea ei adorabilă, societatea veche românească credea în lumea de miracole, care-i punea dinainte, în locul abstracţiunilor teologice, icoane vii şi colorate de închipuirea ce şi-o făcea despre tărâmurile de dincolo de moarte.

Arta şi literatura aceasta corespundea şi a creat o mentalitate specifică, pe care abia ne-o putem închipui în vălmăşagul vremurilor turburi de astăzi, când progresul ştiinţelor pozitive de o parte şi materialismul de altă parte, au spulberat toate aceste iluzii transcendentale şi au măcinat şi macină din zi în zi temeliile credinţei. Dar urmele acestei mentalităţi le găsim în înfăptuirile şi în scrisorile marilor voevozi din trecut şi mai departe în filele îngălbenite ale cronicelor. Această mentalitate explică politica de ocrotire a popoarelor creştine din Balcani, dusă de Domnii şi boierii noştri: daniile băneşti pentru ridicarea bisericilor şi mânăstirilor ruinate; acele minunate manuscrise cu miniaturi lucrate de artişti ai penei româneşti, împrăştiate azi în tot Orientul ortodox; cărţile trimise din imprimeriile româneşti în Balcani, moşiile închinate muntelui Athos, dar mai ales lupta împotriva păgânilor Turci pentru creştinătate.

Iată, bunăoară, circulara trimisă de Ştefan cel Mare la 28 Ianuarie 1475, după lupta dela Răsboeni. Cu câtă satisfacţie vesteşte Voevodul că « a călcat în picioare » şi « a trecut sub ascuţişul săbiei » pe duşmanii creştinătăţii, « pentru care lucru lăudat să fie Domnul Dumnezeul nostru ». Şi cerând ajutor dela principii creştini în însuşi interesul lor, — căci Moldova, spune el, « este poarta creştinătăţii » şi « dacă această poartă... va fi pierdută — Dumnezeu să ne ferească de aşa ceva — atunci toată creştinătatea va fi în mare primejdie ». Şi el încheie cu un legământ solemn: « făgăduim cu credinţa noastră creştinească şi « cu jurământul Domniei noastre, că *vom sta în picioare şi ne « vom lupta până la moarte pentru legea creştinească, noi cu capul « nostru* ».

Peste un veac, celălalt mare domn al nostru, Mihai Viteazul, povestind în zilele de restrişte ale căderii lui cum a ajuns de a pierdut « tot ce câştigasem din zilele tinereţii până la bătrâneţe, şi ţări şi averi şi soţie şi copii... Şi dacă le-aş fi pierdut din pricina duşmanilor... nu m'ar durea atâta, cât mă doare fiindcă au fost făptuite de aceia, dela care nădăjduiam şi aşteptam ajutor şi razim ». Şi iată cum mărturiseşte el însuşi motivele care l-au îndemnat « să nu cruţe nici cheltueli, nici osteneală, nici sânge, nici propria vieaţă »: « Nu le-am făcut « îndemnat de cineva, ci spre a căpăta şi eu *un loc şi un nume în creştinătate* ».

Chiar după ce cultura trece din mâna clerului în mâna boierimii pământene, întâlnim această sentimentalitate religioasă vibrând în scrisul cronicarilor.

Ureche, povestind lupta lui Ştefan Vodă la Râmnic, adaugă, după tradiţia populară: « Zic unii să se fi arătat lui Ştefan « Vodă sfântul mucenic Procopie, îmblând de-asupra războiu- « lui călare şi într'armat, ca un viteaz fiind într'ajutoriu lui « Ştefan Vodă şi dând vâlhvă oştirii lui » şi încheie, în adorabila lui naivitate pioasă: «...ci este a şi credere acest cuvânt, că dacă s'au întors Ştefan Vodă cu toată oastea sa... la scaunul « său la Suceava, au zidit biserica pre numele sfântului mu- « cenic Procopie, la sat la Badeuţi, unde trăieşte şi până « astăzi ».

Neculce ne povesteşte şi el într'un loc — la domnia a doua a lui Duca Vodă cel Bătrân — « minunea mare », « arătarea » la Hotin, «într'o mânăstire mică ce este supt cetate»: «au lăcrămat icoana Maicii Preciste, cătu se răsturnau lacrimile pe pre chipul icoanei de le vedeau toţi oamenii şi picau într'o tipsie ce era pusă supt icoană ».

Paginele cronicelor sunt pline de citate biblice « precum zice înţeleptul Solomon... zice Isus Sirah,... grăieşte şi proorocul David în al 7 psalm... ». Iar preciziuni ca acestea: « Era tocmai în ziua când se cântă în biserică *canonul* sfântului Andrei dela Crit, la opt ceasuri de noapte », dovedesc nu numai familiarizarea cu rânduelile bisericeşti, dar şi o trăire a dramei liturgice din săptămâna Patimilor, când se cântă canonul.

De aceea nu trebue să ne mire că însăşi concepţia lor despre lume şi vieaţă pleacă dintr'o mentalitate religioasă. După ei toate evenimentele din care se ţese pânza istoriei, chiar faptele mărunte din vieaţa omului sunt orânduite după voinţa lui Dumnezeu: « ascuns giudeţul lui Dumnezeu toate gândurile omeneşti le strămută, că măcar câtă nevoinţă pune omul, sorocul lui Dumnezeu, cum este orânduit, a-l clăti nime nu poate », spune Miron Costin. Toate fenomenele cereşti sunt socotite ca semne prevestitoare trimese de Dumnezeu: o cometă, o invazie de lăcuste, o eclipsă de soare. « Adevărat semn de peire a mulţi creştini în ţeara leşască şi începătura durerii şi stricării ţării noastre, că de atunce, din an în an, tot rău şi amar de creştini, şi pustiuri au rămas locurile pre acolo » încheie Neculce povestirea minunii amintită mai sus.

Oricât de curioasă şi naivă ni s'ar părea azi sentimentalitatea aceasta, ea a fost totuşi o puternică realitate în lumea veche românească şi pe ea s'a sprijinit întreaga structură socială. Când bătrânii acelor timpuri ajungeau în asfinţitul vieţii şi simţeau că li se apropie ceasul de trecere în lumea cealaltă, alegeau cu grije partea care se cuvenea urmaşilor de partea sufletului şi scriau, cu mâna tremurândă de emoţie, diata vieţii lor, prin care lăsau o bună parte din moşii şi avere mânăstirilor, pentru opere de binefacere. Religiozitatea naivă a timpurilor trecute a înzestrat ţara cu spitale, eforii şi atâtea instituţii pe care noi, cu toate concepţiile noastre moderne despre organismul Statului, le-am lăsat, în urma reformei de expropriere forţată, să ajungă în pragul ruinei.

Prin munca necontenită şi plină de trudă a clerului s'a ajuns ca ţările noastre să devină, în pragul veacului al XVIII-lea, focarele din care radia lumina culturii în tot Răsăritul ortodox, oprimat sub stăpânire turcească. Pe timpul lui Brâncoveanu, când cinci tipografii lucrau neîntrerupt în ţară, gândurile milostive ale Domnului român şi ale harnicilor sai prelaţi se îndreptau până către Arabii din Siria, cărora le trimiteau în dar cărţi tipărite la Snagov, în limba lor, şi până la Ivirii din munţii Caucazului, cărora le trimeteau tipar şi meş eri tipografi.

A tăia latura religioasă din istoria literaturii româneşti înseamnă a renunţa la cunoaşterea trăsăturii celei mai caracteristice din cultura noastră veche şi la una din feţele ei de glorie.

1 *Cărţile populare*, vol. II p. 385.

UN MARE CĂRTURAR MODOVEAN CĂLĂTOR ÎN CHINA: NICOLAE MILESCU

Până în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, literatura românească este în întregime opera clerului și poartă, în alcătuirea ei, o trăsătură adânc religioasă.

Pe la jumătatea secolului al XVII-lea se petrece însă o schimbare în desvoltarea culturii noastre. In urma prefacerilor pe care le examinăm mai jos, boierimea, a ajuns într'o situație materială prosperă, care a ajutat-o să ocupe un loc proeminent în viața politică și culturală a neamului. Dar din pricina luptelor ce se dădeau în jurul tronului, ea era adesea silită să emigreze către adăposturile de cultură din centrul și răsăritul european, care stăteau în legătură cu Apusul. Prin aceste emigrări s'a deschis pentru cultura românească, închisă până atunci, în formele strâmte și rigide ale slavonismului și ortodoxiei, o fereastră prin care a năpădit aerul proaspăt al civilizației occidentale. Contactul acesta cultural s'a făcut mai intens în Constantinopol și în Polonia.

Apropierea de mișcarea umanistă a Poloniei a înviorat viața literară a Moldovei, dând naștere istoriografiei naționale; în mediul cosmopolit al Constantinopolului s'au format scriitori ca Dimitrie Cantemir, Stolnicul Constantin Cantacuzino și înaintea lor Nicolae Milescu, contimporanul lui Dosofteiu și sprijinitorul Moldovenilor la curtea Țarilor.

VIEAȚA. Deși din punct de vedere cronologic, Nicolae Milescu urmează după Grigore Ureche, totuși, fiindcă prin latura activității sale de scriitor în limba română se apropie mai mult de literatura religioasă ne vom ocupa de el înaintea cronicarilor.

Nicolae Milescu este atât prin cultură și prin agerimea minții, cât și prin viața sa bogată în peripeții — un adevărat roman —, una din figurile cele mai interesante ale trecutului nostru. A început ca grămătic pe lângă curtea Domnilor moldoveni; a aspirat într'o vreme la tronul țării; a fost descoperit și a luat drumul pribegiei; a călătorit prin Occident până la curtea lui Ludovic al XIV-lea și în Orient până la meleagurile îndepărtate ale Chinei, și, în sfârșit, a fost solicitat să aducă luminile lui, în chestiuni de dogmă ortodoxă, marilor janseniști dela Port-Royal.

S'a născut în anul 1637. Și-a început instrucțiunea în Moldova, poate la școala întemeiată de Vasile Lupu, și apoi, în împrejurări pe care nu le cunoaștem bine, a trecut la Constantinopol, în școala Patriarhiei. Aici a avut ca profesor, printre alții, și pe Gherman Vlasios, originar din insula Corfu, care învățase în Italia și pe care îl găsim într'o vreme la Iași, de unde pleca spre Țarul Rusiei prezentat în scrisori date de Vasile Lupu « ca un învățat care poate să răspundă la orice chestiune religioasă ».

In mediul cosmopolit al Constantinopolului, Milescu și-a desăvârșit cunoștințele în limba greacă și latină, de care avea să se servească mai târziu, în operele sale și în discuțiile cu reprezentanții diplomatici ai Occidentului. Intors în Moldova, pe timpul domniei lui Gheorghe Ștefan, cu o cultură neobișnuită pe acele vremuri în țara sa, i se încredințează sarcina de grămătic pe lângă curtea domnească. Grămăticul, un fel de secretar particular al Domnului, se alegea dintre cei mai buni cunoscători ai limbilor străine.

Domnia lui Gheorghe Ștefan n'a ținut multă vreme. Chemat de vizir la Poartă « ca să sărute — după obicei — poala Sultanului », Gheorghe Ștefan s'a simțit, cum spune cronicarul, în cum- « până vieții » și a preferat să-și strângă averea și să plece în exil.

Sub urmașul lui Gheorghe Ștefan, sub Gheorghe Ghica, Milescu ajunge mare spătar și dobândește atâta încredere din partea Domnului său, încât, atunci când acesta e strămutat în Țara-Românească, el îl urmează păstrându-și dregătoria.

In Muntenia, Milescu rămâne până la mazilirea lui Gheorghe Ghica, în 1660, când se întoarce în Moldova, unde căpătase domnia Ștefăniță, — fiul lui Vasile Lupu.

Intre tânărul Domn, care copilărise și-și făcuse și el educația în școlile grecești din Constantinopol, și între Nicolae Milescu, tânăr și el — nu împlinise încă 25 de ani — se leagă o prietenie așa de strânsă, încât amintirea ei a rămas multă vreme în Moldova. Iată cum a culeș-o, din tradiția orală, Neculcea:

« Era un boier Nicolae Milescu Spătaru, de la Vaslui, și « știa multe limbi: elinește, slovinește, grecește și turcește. Și « era mândru și bogat, și îmbla cu povodnici [1] domnești înainte, « cu buzdugane și cu palușe, cu soltare; tot sârmă, la cai. « Și lui Ștefăniță Vodă îi era drag și-l ținea prea bine, și tot « la masă îl punea, și se giuca în cărți cu dânsul și la sfaturi, « că era atunci grămătic la dânsul ».

Dar de această viață fericită nu s'a putut bucura multă vreme, căci împrejurările erau turburi atunci în Moldova. Ștefăniță Vodă muri de lingoare, pe când se găsea la hotarul dinspre Nistru. Atunci Milescu plecă în Muntenia, unde se afla ca Domn Grigore Ghica, fiul fostului său protector (1660—1664). Acesta îl trimite la Constantinopol, în calitate de capuchehaie, și acolo, în capitala imperiului turcesc, Milescu are prilejul să reînoiască vechile cunoștințe și să intre în legături cu lumea diplomatică a Occidentului.

In Constantinopol rămâne până în 1664, când Grigore Ghica este mazilit. Sub Domnul următor, Milescu pleacă spre Occident, într'o lungă călătorie ale cărei date nu ne sunt încă precis cunoscute.

Il găsim într'o vreme la Berlin, pe lângă marele elector Frederic Wilhelm de Brandenburg; apoi trece la Stettin, în Pomerania, unde se afla Domnul Gheorghe Ștefan, care, părăsind Moldova de frica Turcilor, se stabilise aci cu tovarășa vieții lui, Anastasia, și cu o suită numeroasă de Moldoveni. Milescu este bine primit la curtea Domnului pribeag, care simțea nevoia unui bun cunoscător de limbi străine, ca să-l poată întrebuința în misiuni diplomatice. Este trimes cu scrisori la Stockholm, pe lângă regele Suediei, unde are prilejul să cunoască pe ambasadorul Franței, Arnauld de Pomponne, om foarte cult, prieten al doamnei de Sevigné și care, mai târziu, a ajuns ministru al afacerilor streine. Marchizul de Pomponne este uimit — după cum mărturisește chiar el — de cultura vastă a boierului moldovean: « Un homme si voisin de la Tartarie, autant instruit aux langues et avec une connaissance aussi générale de toute chose ». Intre moldoveanul cult, venit din ținuturile puțin cunoscute până atunci în Occident, și între Marchizul, ambasador al lui Ludovic al XIV-lea, se leagă o prietenie așa de strânsă, încât în clima aspră și friguroasă a Nordului, cei doi diplomați își petrec zilele discutând la gura sobei și împărtășindu-și impresiile și cunoștințele. In acele împrejurări a scris Milescu pentru jansenișții dela Port-Royal, una din operele sale.

După sfaturile ambasadorului francez, Milescu înarmat cu scrisori din partea regelui Suediei și a lui Gheorghe Ștefan, pleacă în misiune diplomatică în Franța, pe lângă Ludovic al XIV-lea. Insă, în momentul când sosi în Paris (Iulie 1667), Regele Soare se află prins în războiul împotriva Spaniei și conducea el însuși operațiunile pe câmpul de luptă. In lipsa regelui, Milescu e primit de ministrul de Lionne, care, luând scrisorile aduse de spătar, le trimite printr'un curier special

[1] Povodnic — cal de alaiu.

pe frontul de luptă. Regele Soare dă ordin ambasadorului său din Constantinopol să sprijine pe Gheorghe Ştefan pe lângă Poartă. Insă toate insistenţele depuse de ambasadorul Franţei pentru restabilirea în domnie a lui Gheorghe Ştefan rămân zadarnice.

Spătarul se întoarce la Stettin, aducând răspunsul lui Ludovic al XIV-lea către Gheorghe Ştefan. Dar peste câteva luni moare Gheorghe Ştefan, şi Milescu e nevoit să revină în ţară.

In Moldova, domnea pe acea vreme Alexandru Iliaş, care trăise, înainte de a fi Domn, departe de ţară şi îi uitase obiceiurile, astfel că, revenind la domnie, intrase în conflict cu boierimea pământeană. Un om mândru şi ambiţios ca Spătarul Milescu, care cunoştea atâtea limbi şi străbătuse atâtea ţări, care legase prietenie cu diplomaţi însemnaţi, era firesc să caute a profita de neînţelegerea iscată între Domn şi boieri şi să aspire la tron.

In această epocă se va fi întâmplat acea dramă pe care ne-o descrie Neculcea în *O samă de cuvinte*. Cronicarul o aşează însă în domnia lui Ştefăniţă Vodă. El ne povesteşte că Milescu «a scris nişte cărţi viclene şi le-au pus într'un băţ sfredelit, şi le-au trimes la Constantin Vodă cel Bătrân Basarab, în ţara leşească, ca să vie să scoată pre Ştefăniţă Vodă din domnie». Constantin Vodă însă «au trimes băţul acel sfredelit, cu cărţi cu tot, înapoi la Ştefăniţă Vodă». Acesta, văzând trădarea celui căruia îi arătase atâta încredere şi prietenie, s'a mâniat «şi au adus pre Milescu înaintea lui, în casa cea mică, şi au pus pre călău de i-au tăiat nasul»[1].

Deşi nu trecuse mai mult de o jumătate de veac dela această întâmplare, totuşi se pare că cel puţin o parte din liniile ei adevărate au fost şterse din amintirea bătrânilor dela care cronicarul şi-a cules ştirile. Alte izvoare contimporane ne spun că episodul din viaţa lui Milescu a avut loc pe vremea lui Iliaş. E mai probabil că atunci s'au petrecut lucrurile, întru cât Iliaş, care era străin de ţară şi stârnise nemulţumiri împotriva sa, a putut deştepta mai curând ambiţiile Spătarului, pe atunci capuchehaie la Poartă. Prin intrigile lui, Iliaş este mazilit, dar înainte de a pleca din Moldova, Domnul pune mâna pe Milescu şi-i taie cartilagiile dintre nări.

Această pedeapsă era o penalitate obişnuită în Orient. Ea venea la noi din vechiul drept bizantin şi se aplica acelora care aspirau la domnie. Cel însemnat astfel nu mai putea trage nădejdea de a se urca vreodată pe tron.

Drama aceasta a schimbat cu desăvârşire cursul vieţii Spătarului Milescu. Amărît şi desnădăjduit, el apucă pentru totdeauna drumul pribegiei, — căutându-şi aiurea norocul.

In Ianuarie 1671, se afla pe ţărmurile Bosforului, pe lângă vechiul său prieten din timpurile de studii, ajuns acum Patriarhul Dosofteiu al Ierusalimului. După sfaturile acestuia, Milescu primeşte invitaţia de a se duce la Curtea Ţarului din Moscova, unde se cerea cu stăruinţă un cunoscător de limbi străine, care să servească de tălmaciu pe lângă Ministerul de Externe şi care să poată traduce, în acelaşi timp, din grecește, şi cărţile teologice necesare în acea epocă de consolidare a Bisericei ruseşti.

El pleacă spre Moscova prevăzut cu o scrisoare de caldă recomandare a Patriarhului: «om foarte savant în latină, în «slavă, şi mai ales în greacă; el va putea învăţa repede şi rusa «şi să facă tot felul de traduceri. A străbătut multe ţări şi îm«părăţii ca să se instruiască şi este ca un cronograf în care «sunt adunate toate lucrurile lumii. In zadar aţi căuta un «alt om asemenea. Dumnezeu vi-l trimite».

Cu asemenea recomandări, Nicolae Milescu este bine primit la Moscova. Este numit, în 1671, traducător pentru limbile: greaca veche şi modernă, latina şi româna, şi ridicat la rangul de şef al corpului de tălmaci dela Consiliul Diplomatic (Posolski Prikaz).

Milescu îşi îndeplineşte cu devotament sarcina şi izbuteşte să câştige încrederea, simpatia şi prietenia şefului său, Artemon Matveiev, unchiul Ţarinei şi unul din principalii factori ai curentului de primenire a vieţii sociale ruse, sub influenţa culturii occidentale. Sprijinit astfel de Matveiev, Nicolae Milescu izbuteşte să fie admis în audienţă la Ţar, care rămâne aşa de încântat de el, încât îi încredinţează sarcina de a traduce şi actele diplomatice secrete ale imperiului moscovit.

Patru ani mai târziu, în 1675, Milescu primeşte o misiune de mare încredere, aceea de a conduce o ambasadă rusească în China.

A străbătut, cu acest prilej, toată Siberia, prin regiunea pe unde trece astăzi trenul transsiberian şi a ajuns, după nenumărate greutăţi, la Peking. Amănuntele, destul de senzaţionale, ale acestei călătorii prin Siberia în China, le vom vedea mai jos, când ne vom ocupa de ziarul călătoriei.

După trei ani de drum, Milescu se întoarce înapoi, însă spre marea lui mirare, căci, lucrurile se schimbaseră în Rusia, este oprit la hotarele Siberiei, împreună cu întreaga ambasadă.

In timp ce Nicolae Milescu se afla în China, murise Ţarul Alexe Mihailovici, care-l trimisese în China, şi în locul lui venise altul. Acela, ascultând de intrigile ţesute împotriva lui Matveiev, l-a disgraţiat şi l-a surghiunit la o mânăstire. Odată cu căderea lui Matveiev în disgraţie, trebuia să cadă şi prietenul său, Spătarul Nicolae Milescu.

Milescu mai era încă învinuit că deschisese scrisorile Ţarului, înainte de a ajunge la curtea din Peking, că luase o parte din darurile destinate împăratului Chinei şi că dăduse Chinezilor hărţile ruseşti. Insă un om ca Milescu, cu cunoştinţa atâtor limbi şi cu inteligenţa lui vioaie, nu putea să fie lesne înlocuit în Rusia de atunci. De aceea nu i-a fost greu Spătarului să spulbere toate învinuirile aduse împotriva lui şi să izbutească a fi repus în situaţia pe care o avuse mai înainte.

Curând după întoarcerea din China, Milescu ia parte la conflictul care împărţise lumea rusească în două tabere: curentul greco-ortodox şi curentul latin ortodox.

Curentul latin ortodox, care venea din Polonia prin Academia teologică din Kiev a lui Petru Movilă, era bănuit în cercurile habotnice moscovite că este infectat de catolicism şi atunci, pentru a i se pune o stavilă, s'a căutat, la Moscova, să se creeze un contra-curent, întemeiat pe tradiţia greacă-ortodoxă. Cu sprijinul Patriarhiei din Constantinopol, se înfiinţase în Moscova o Academie teologică, având ca bază limba de instrucţie greacă, pentru care fuseseră aduşi din Constantinopol câţiva mari teologi ai timpului. Insă nici curentul latin nu se lăsase mai prejos şi, sub Ţarul Teodosie, izbutise să întemeieze o Academie teologică, cu caracter latin. Intre aceste două curente s'a încis o luptă aprigă, la care a luat parte şi Spătarul Milescu cu o operă intitulată: *Scurtă demonstrare că ştiinţa şi limba eleno-greacă sunt mai necesare decât limba şi ştiinţa latină şi care sunt avantagiile pentru poporul slav.*

In această scriere, Milescu arată importanţa cunoaşterii limbii greceşti pentru ortodoxie, întru cât Sf. Scriptură şi toată literatura Sfinţilor Părinţi — temelia ortodoxiei — sunt scrise în grecește. Limba greacă deschide apoi poarta către cea mai solidă cultură a antichităţii: filosofia şi literatura elină. Totuş Milescu, care avea o solidă cultură latină, îşi încheie opera cui consideraţia că, «după ce a învăţat cineva limba greacă, nu mai e nicio primejdie să înveţe şi latina».

Această operă a lui Milescu a adus ruptura dintre el şi prietenul său din copilărie, Patriarhul Dosofteiu, care era principalul factor de răspândire a culturii greceşti în Răsăritul

[1] Neculcea continuă: «După aceea, Nicolae Cârnul au fugit în Ţara Nemţească şi au găsit acolo un doftor de-i tot slobozia sângele din obraz şi-l boţia la nas; şi aşa din zi în zi, sângele se închega, de i-au crescut nasul la locu, de s'au tămăduit. Iar când au venit aice în ţară, la domnia lui Ilieş Vodă, numai de abia s'au fost cunoscând nasul că-i tăiat. Numai tot n'au şăzut în ţară mult, de ruşine, — ce s'au dus la Moscu, la marele împărat la Alecsii Mihailovici, la tatăl marelui Petru împărat».

ortodox. Spătarul Milescu însă, adoptând atitudinea latinistă, era în deplină concordanță cu curentul cel nou din Rusia, unde, în această epocă, se urcase pe tron Petru cel Mare. Nicolae Milescu, care cunoștea bine limba latină, care călătorise prin țările de cultură latină și care intrase în legătură cu mulți eruditi din Occident, nu putea să nu se asocieze la curentul de occidentalizare susținut de Petru cel Mare. El n'a avut însă parte să vadă desfășurându-se mai departe roadele reformei sociale și culturale începute de Petru cel Mare, căci a murit la Moscova, în anul 1708, în vârstă de 72 ani.

Deși împrejurări dramatice ale vieții sale îl siliseră să părăsească Moldova și, deși mai bine din jumătatea vieții sale (37 ani) a petrecut-o în slujba Țarilor, totuși Milescu n'a rupt legăturile cu neamul lui. In vremurile de cumpănă prin care trecea țara sa de baștină, de câte ori Domnul, boierii și Mitropolitul ei i-au cerut sprijinul pe lângă Țarii Moscovei, Milescu a stat întotdeauna în ajutorul lor.

In 1673, Polonii înfrângând pe Turci la Hotin, așează ca Domn în Moldova pe Ștefan Petriceicu. Din cauza turburărilor produse în Polonia prin interregnul ce a urmat, Polonii se văd nevoiți să retragă garnizoanele din Moldova. Însă tocmai atunci vine vestea că Tătarii și Turcii au strâns armată mare și că se pregătesc să intre în Moldova. Sub impresia acestor svonuri, Ștefan Petriceicu, Mitropolitul Dosofteiu și toată boierimea, trimit scrisori către Nicolae Milescu, cu rugămintea ca acesta să intervină pe lângă Țar ca să trimeată ajutor Moldovenilor. In ele, Domnul numește pe Milescu « iubitorul nostru prieten »; boierii îl numesc « frate ». Rușii se mișcară însă greu, în timp ce Turcii pătrunseseră în Moldova și izgoniră pe Petriceicu.

După ce se întoarse din călătoria în China, Milescu are prilejul să vină iar, într'un moment greu, în ajutorul Moldovenilor, pe vremea lui Gheorghe Duca.

In 1679, Gheorghe Duca primise din partea Turcilor sarcina de a cârmui și Ucraina. Turcii vroiau însă atunci să intre în negocieri de pace cu Rușii și pentru aceasta recurg la ajutorul lui Gheorghe Duca. Acesta, trimițând soli pe lângă Țarul Rusiei, i-a îndreptat întâiu către Nicolae Milescu.

Dar mai importantă decât laturea politică a activității lui Nicolae Milescu, este cea culturală. Cu prilejul soliei moldovene, care urmărea pacea între Ruși și Turci, Mitropolitul Dosofteiu a trimis o scrisoare către Nicolae Milescu, rugându-l să intervie pe lângă Patriarhul Moscovei, ca să trimită în Moldova material tipografic. Scrisoarea Mitropolitului învederează faima și stima de care se bucura eruditul boier printre compatrioții săi. Ea începe astfel:

« Onoratului și bine prețuitului Domn Nicolae Spătarul, « nouă prea doritului, cerem dela Domnul Dumnezeu Atot- « țiitorul pace, sănătate și mântuire în mulți ani. Deși suntem « de tine despărțiți prin spațiu, totuși suntem împreunați prin « Duhul Sfânt, căci te pomenim pe tine și toată casa voastră, « la sfintele și dumnezeeștile Taine...».

Dar faima lui Milescu nu s'a răspândit numai în Moldova și în Rusia, unde a trăit aproape patru decenii, ci ea a trecut până departe în Occident. Numele său a răzbătut și în cultura contimporană a Franței, căci a scris, din îndemnul marchizului de Pomponne, o operă, care a fost folosită de marii janseniști dela Port-Royal, în lupta deschisă de ei contra calvinilor.

Un agent diplomatic francez, Foy de Neuville, surprins în Rusia de revoluție, spune despre Milescu că este « homme d'esprit et d'une conversation agréable », și într'o carte a sa despre Rusia, îi închină un întreg capitol: *Recueil des conversations de Spatharus N. Milescu sur le voyage et le commerce de la Chine.*

Un învățat istoric și geograf suedez, Sparwenfeld, care călătorise prin toată Europa și știa 14 limbi, ne spune despre Milescu, cu care stătuse în strânse legături, în timpul unei călătorii în Rusia, că este « foarte erudit (pereruditus) ». Dela Milescu a căpătat, pe lângă multe manuscrise — între altele și o relație a călătoriei în China — și informații interesante, despre rămășițele de triburi gotice, aflătoare atunci în Crimeea.

Numele lui Milescu a ajuns până la marele filosof și savant al timpului, Leibniz. Celebrul filosof german, care propusese lui Petru cel Mare planul unei Academii rusești, menită să aducă servicii importante culturii europene, prin explorarea vechilor civilizații din Extremul Orient, dorind să se informeze mai pe larg despre China, se adresează primarului din Amsterdam, care călătorise în tinerețea sa prin Rusia și care găzduise pe Petru cel Mare în călătoria de studii a acestuia în Occident. Primarul din Amsterdam îi vorbește cu acest prilej de Spătarul Milescu, al cărui spirit și cunoștințe le laudă.

Astfel moldoveanul Milescu, care a colindat o lume întreagă, dela țărmurile Seinei până în extremul Orient, a stat în relații cu oamenii de seamă ai timpului și a izbutit să-și creeze un nume care a trecut cu mult peste hotarele țării sale.

Care a fost activitatea lui, în ce direcții s'a îndreptat și ce importanță are ea pentru cultura noastră?

* * *

OPERA. Nicolae Milescu își desăvârșise instrucțiunea în marea școală a Patriarhiei din Constantinopol, un fel de universitate în care, pe lângă cultura teologică în forma bizantino-ortodoxă, străbătuse un puternic curent de cultură occidentală, adus de către profesorii greci care-și formaseră cultura în Universitățile Italiei. Această școală a Patriarhiei prezenta lui Milescu, așa dar, un interesant amestec de cultură occidentală. și de cultură orientală. Prin unele din scrierile sale cu caracter teologic, dogmatic, activitatea lui Milescu se apropie de cultura orientală și este o continuare a literaturii religioase; prin altele — și în special prin discuția dacă cultura elină este superioară celei latine și prin ziarul călătoriei în China — Milescu se apropie de cultura occidentală.

In activitatea lui Milescu deosebim două faze. In prima, activitatea lui s'a desfășurat prin scrieri în limba maternă; după ce a trebuit să părăsească pentru totdeauna ținuturile noastre, Milescu, intrând în serviciul Țarilor, a desvoltat o activitate în limba slavonă.

1. ACTIVITATEA IN LIMBA ROMÂNĂ. Operele lui Milescu în limba română sunt următoarele:

1. *Istoria despre sfânta icoană a Prea sfintei noastre stăpâne Născătoare de Dumnezeu Maria, 1655.* S'a păstrat într'o copie a Mitropolitului Moldovei Ghedeon, din 1723, publicată de Melchisedec în *Cronica Romanului*, II, p. 87. Această operă cuprinde istoricul legendar al unei icoane ce se află în Mânăstirea Neamțu și care ar fi fost dăruită, după Milescu, de Ion Paleologu lui Alexandru cel Bun. Pe timpul când Moldova lui Alexandru cel Bun, spune legenda, trimisese solii săi la consiliul din Florența, Ion Paleologu — pe atunci prinț de coroană — a trecut prin Moldova, unde i-a ieșit înainte Voevodul moldovean cu clerul și boierii săi. Fiul împăratului a rămas încântat de frumusețea și bogăția țării, de cumințenia și evlavia poporului și, câțiva ani mai târziu, urcându-se pe tronul tatălui său, trimite ca dar lui Alexandru o coroană imperială și o icoană făcătoare de minuni, ce se păstrează la Mânăstirea Neamțu.

2. O altă operă în limba română, cu caracter teologic, este o serie de *Intrebări și Răspunsuri* traduse din limba grecească, după opera Patriarhului Atanasie al Alexandriei. Este un fel de Catehism al confesiunei ortodoxe, în care sub formă de întrebări și răspunsuri se tratează despre problemele fundamentale ale dogmei precum: natura lui Dumnezeu, trinitatea, sfânta Fecioară; angeologie și eshatologie: natura îngerilor și

numărul lor, raiul, natura diavolilor, păcatele, etc. Opera se păstrează într'un manuscris al Academiei Române, publicat de C. C. Giurescu. In această scriere cu multe «întrebări de folos» se află între altele şi următoarea frază interesantă privitoare la originea limbii noastre:

«Dumnezeu se zice pre limba grecească theos, iar pre limba «latinească deus, iar rumâneşte se chiamă Dumnezeu, care «nume este *luat dela latinie, în ce chip şi mai jumătate de limbă «românească este luată dela Latini*».

3. VECHIUL TESTAMENT. Opera de căpetenie a lui Nicolae Milescu pe tărâmul literaturii noastre religioase a fost traducerea de pe izvorul grecesc a Vechiului Testament, care lipsea până atunci. Se ştie că Psaltirea face parte din ciclul primelor traduceri româneşti; se mai ştie că Românii din părţile Banatului, atraşi la calvinism încercaseră pe vremea lui Coresi o traducere a Vechiului Testament, dar din toate strădaniile lor, a apărut, în Palia dela Orăştie, numai primele două cărţi: Crearea lumii şi Ieşirea Evreilor din Egipt. O traducere integrală a Vechiului Testament nu aveam. Această operă grea a întreprins-o, la noi, pentru întâia dată, Nicolae Milescu. Din nenorocire, izvodul lui n'a ajuns până la noi — şi nici măcar o copie de pe el. Dar avem dovezi indiscutabile de existenţa şi circulaţia lui. O traducere, munteană după cum dovedeşte analiza limbii [1], făcută în a doua jumătate a veacului al XVII-lea şi păstrată în colecţia de manuscrise a Academiei Române, sub cota 4389, spune în *Cuvânt înainte către cititori* — că: «Am nevoit a prepune această sfântă carte a Legii Vechi, cară se chiamă *Biblia* toată cu toţi prorocii (că Leagea Noaoă, adecă Evanghelia şi cealelalte cărţi ale Apostolilor, toate se află multe pren bogate locuri şi cu mâna scrise şi în tipariu date pre limba noastră rumânească, iar de această cartia a Legii vechi *noi Rumânii foarte sintem lipsiţi*» şi stăruind mai departe asupra faptului că «Toată Cartea Legii vechi şi cu toţi proorocii pre limba rumânească până acum... nu foarte s'au aflat prepusă» adaogă imediat:

«Iară numai un izvod, scris cu mâna, care *l-au fost prepus Nicolae Spătariul Moldovan*, dascal şi învăţat în limba elinească, care l-au *izvodit de pre izvodul elinesc*, ce se-au fost tipărit la Frangofort (Frankfurt); ci însă şi izvodul acesta pentru multa pripă a acelui prepuitoriu, care se-au grăbit curând a-şi tălmăci şi a-şi scrie, aflatu-s'au...[2] şi prea mare învăluială care era lucru foarte cu greu a în... acum şi noi, nu doară pentru vreo ştiinţă a... desăvârşit a vrea unei limbi streine...

Pagina însă este ruptă, tocmai aci unde pasagiul este mai interesant, dar din ştirile, pe care le găsim pe verso, rezultă că textul lui Milescu a stat continuu sub ochii noilor traducători, care l-au folosit, căci iată ce stă scris — reproducem aci pasagiul întreg, fiindcă nu a fost reprodus de nimeni din cei ce au semnalat manuscrisul:

«Insă şi de aceasta-ţi facem în ştire, o iubite cetitoriu, ca să «ştii că la Elini, adecă la Greci, cartea a treia a Ezdrei nu se află «scrisă, ce numai ce sint 2 cărţi. Pentr'aceaia *nici în izvodul cel ru-«mânesc, care au fost prepus mai denainte de Nicolae Spătar* nu fu «scris, iar în izvodul cel slavonescŭ şi cel lătinesc fiind şi această «carte a treia a Ezdrei tipărită, acum, şi noi o am prepus şi aceaia «în stihuri [3]. Iară cartea a treia, a Macaveilor, în izvodul cel lăti-«nescu nu iaste, iar în cel slovenesc şi în cel elinesc iaste, ce nič «ačasta... de noi încă nu se-au lăsat, ce se-au prepus. Iar aceştiia «stihuri pre margine la capete nu i se-au pus, ce aşa se-au aşezat «fără de stihuri, precum iaste la Slovani şi la Elini şi cum să află «şi în *izvodul cel rumânesc cartea ačasta toată, tot fără de stihuri*».

[1] Interesantă este şi nota scrisă cu cerneală roşie pe ultima scoarţă a manuscrisului: «Ana Ştirbeica, fiica dumnealui răposatului Golescului, biv vel-spătar am scris. Mai 31, 1765, fiind de ani 45».

[2] Foaia ruptă

[3] Este vorba de citatele de pe margine.

Textul acestei traduceri muntene — pe care noi înclinăm a o atribui fraţilor Greceanu — a fost utilizat, precum a observat şi colegul Şt. Ciobanu la noua retraducere a Bibliei din 1688. Dacă ţinem seamă de faptul că Biblia lui Şerban a fost la noi continuu în circulaţie până la traducerea Părintelui Gala Galaction, atunci se va înţelege mai bine însemnătatea operii lui Nicolae Milescu, din nenorocire pierdută.

Cu acestea şi cu traducerea unui mic *Molitvelnic*, conţinând rugăciuni de seară, traducere făcută pentru nevoile sufleteşti ale Domnitorului Gheorghe Ştefan, pe când acesta trăia în exil, la Stettin, se încheie activitatea lui Milescu în limba română.

II. ENCHIRIDION. După trecerea în Rusia, Milescu intră în serviciul Ţarilor şi activitatea lui se desfăşoară de aci înainte în limbi străine. Ca o punte de trecere între activitatea lui în limba română şi cea de mai târziu în limba rusă, putem considera opera pe care a publicat-o la Stockhlom:

«*Enchiridion Εγχειρίδιον sive Stella Orientalis Occidentali «splendens, id est sensus ecclesiae orientalis scilicet graecae, de «transubstantione Domini aliisque controversiis, a Nicolao «Spadario Moldovalaccone (sic), barone ac olim generali Wal-«lachiae, conscriptum Holmiae* (Stockhom) *mense Februarii*, «sau pe românește: Manual *Steaua Orientului strălucind în «Occident*, adică felul cum înţelege biserica orientală orto-«doxă dogma transubstanţierii Domnului şi despre alte contro-«verse, de Nicolae Milescu Spătarul moldo-valah şi odinioară «general al Valahiei, scris în Stockholm în luna Februarie».

Nicolae Milescu a scris această operă după stăruinţa agentului diplomatic al Franţei la Stockholm, Arnauld de Pomponne, cu care se împrietenise. Arnauld de Pomponne era înrudit cu marele teolog şi savant dela Port-Royal, Arnauld, una din figurile marcante ale culturii franceze din epoca lui Ludovic al XIV-lea. Arnauld scrisese, împreună cu Nicole, celebra Logică dela Port-Royal şi a fost un apărător fanatic al jansenismului împotriva protestanţilor. El intrase într'o polemică aprinsă cu pastorul calvin, Jean Claude, pe chestia interpretării dogmei transubstanţierii şi a altor puncte de divergenţă între catolici şi calvini. Jean Claude susţinea că, în privinţa acestei dogme, protestanţii sunt alături de ortodocşi. Atunci Arnauld a scris rudei sale, ambasadorului Franţei la Stockholm, care s'a adresat pentru lămuriri lui Milescu. Din îndemnul marchizului de Pomponne, Milescu a scris astfel opera sa *Enchiridion sive Stella Orientalis Occidentali splendens* în limba latină şi greacă. Marchizul a trimis apoi această operă, tipărită la Stockholm, lui Arnauld şi Nicole, cari s'au folosit de ea, reproducând textul latin al lui Milescu în răspunsul pe care l-au dat lui Jean Claude, prin scrierea lor intitulată: *La perpétuité de la foy* (cap. IV).

III. ACTIVITATEA TEOLOGIC-ISTORICĂ DIN RUSIA. După aceasta, Milescu trece în Rusia unde, pe lângă însărcinarea de a traduce corespondenţa diplomatică de la ministerul de externe, e îndemnat să îmbogăţească literatura rusească cu lucrări teologice şi istorice, menite, în bună parte, să prezinte pe Ruşi ca pe liberatorii popoarelor creştine de sub jugul Turcilor. Sub imboldul sferelor conducătoare ale Bisericii din Rusia, Nicolae Milescu traduce o bibliotecă întreagă de cărţi cu caracter, în parte, teologic. Aşa, de exemplu, traduce *Aritmologhion*, un curios tratat care caută să explice simbolica numerelor (3, 7, 9 etc.) si *Hresmologhion*, O alta carte, cu titlul *Culegeri de patru monarhii* sau *Proţetiile lui Daniel*, tradusă după un manuscris grecesc al lui Paisie Ligaridis, este o operă în care se expun profeţiile făcute de Daniel lui Nabucodonosor, asupra celor patru monarhii care aveau să stăpânească, succesiv, lumea (Haldei, Perşi, Romani, Bizantini). Dar această

operă, într'un manuscris, copiat de Milescu însuși pentru Petru-cel-Mare, se încheie cu un epilog care dădea glas nădejdilor pe care ai săi și creștinii din Balcani le puneau în ridicarea Rusiei: « Rugăm (pe Dumnezeu) să ridice pe Țarul nostru autocrat și ales de Dumnezeu, Petru Alexievici... ca să poată cu mâna sa puternică și brațul său răzbunător să distrugă și să învingă mârșavul neam a lui Mahomet... și să ridice semnul credinței celei drepte ca odinioară Constantin cel Mare ».

O altă operă, *Sibilele*, tratează despre proorocirile Sibilelor privitoare la diferitele împărății care vor stăpâni, pe rând, lumea. Cartea cuprinde interesante aluzii la distrugerea împărăției turcești prin Rusia, — ca de pildă: « Vai vouă Sara- « cinilor și Arabilor, că vulturul cu două capete dela Nord — este « vorba de stema rusească — va distruge puterea voastră a Mu- « sulmanilor prin armele crucii. Impărăția voastră va fi nimicită ».

Un alt manuscris, *Vasilologhion*, este un fel de istorie universală, cuprinzând biografiile împăraților persi, apoi asirieni, romani și bizantini, — un fel de cronograf care desvoltă ideea monarhiei de drept divin, idee foarte scumpă Țarilor de atunci.

Un dicționar grec-latin-rus, deși pierdut, a intrat totuși în compoziția lucrărilor lexicografice de acest gen în Rusia.

In sfârșit, o altă operă se referă la construcția bisericii Sfânta Sofia din Constantinopol, dar această carte nu este, cum ne-am fi așteptat, o scriere istorică, în care să ni se înfățișeze împrejurările în care a avut loc zidirea bisericii, ci ea cuprinde mai mult legende populare despre minunile ce s'au arătat cu prilejul înălțării faimoasei biserici, scoase probabil dintr'un cronograf bizantin.

Mai târziu însă Milescu se emancipează din cercul acestor idei cu caracter religios și istoriografic tendențios și se ridică, prin ziarul călătoriei în Rusia, pe culmi ne mai atinse până la el în cultura rusească.

IV. CĂLĂTORIA IN CHINA. Cea mai importantă dintre operele lui Nicolae Milescu, scrisă în timpul pribegiei sale în Rusia, este ziarul călătoriei prin Siberia, în China.

Nu știm peripețiile drumului dela Moscova până la Tobolsk, deoarece ziarul lui Milescu începe cu povestirea călătoriei dela Tobolsk înainte. Plecarea din Tobolsk se face în ziua de 2 Mai, 1675, într'o Duminică seara, pe râul Irtici, în vase vâslite cu lopeți. Dela confluența cu Obi se îndreaptă spre răsărit, și, urmând linia râurilor, merge către lacul Baical. De acolo trecând printre iurturi de Mongoli, urcând munți, tăind ape de-a-curmezișul, străbate câmpii aproape pustii. Iarna îi apucă pe cale, în regiunile lacului Baical. Vânturile se deslănțue cu furie; ninsoarea și sloata îi biciuie aspru. Drumul prin aceste ținuturi necunoscute este din ce în ce mai anevoios: « Am stat « — scrie Milescu la 26 Decemvrie — lângă râul Argun toată « ziua, ca să se odihnească vitele, ca să le mai adăpostim « și să le hrănim, deoarece caii și cămilele statuse în drum și « ologise atât, încât a trebuit să le facem papuci de papură. « Lemne n'am avut decât de sălcii uscate ».

Din pricina frigului și a oboselii, cămilele și caii mor pe drum. Merindele se găseau anevoie. Populația nomadă din acele ținuturi, cum îi zărea din depărtări, o lua la fugă cu turme cu tot; în alte părți se pomenesc împresurați de Tunguși îmbrăcați în zale și înarmați cu arcuri. In sfârșit, cu multă greutate, izbutesc să-și croiască drum, și să repeadă înainte un sol, spre a da de veste autorităților chineze că sosește ambasada rusă. Pe la începutul lui Ianuarie, pe coasta unui deal, Milescu întâlnește, pe trimisul, său însoțit de vreo 60 de Chinezi. « Slavă ție Doamne! » notează el, ușurat, în ziarul său de drum.

Autoritățile chineze dela graniță, după ce se interesează mai întâiu asupra intențiunilor cu care vin — dacă aduc pace sau război — cer să li se prezinte scrisorile pe care le aveau asupra lor. Este aci începutul unei lungi controverse de protocol, care va dura tot timpul ședерii lui Milescu în China. Chinezii vroiau să se convingă dacă într'adevăr Milescu este purtătorul unei scrisori a Țarului și, mai ales, dacă are la sine — precum anunțaseră solii — scrisoarea împăratului chinez către Țarul Rusiei. In zadar încearcă Milescu să le demonstreze că el este ambasadorul Țarului și ca atare n'are să predea scrisorile decât în mâinele împăratului Chinei. Mandarinii nu se dau bătuți. Și numai după ce acesta le arată scrisoarea împăratului lor, într'o cutie acoperită cu mătase galbenă, mandarinii. cuprinși de evlavie, cad în genunchi, fiecare punându-și-o la cap, cum se obișnuește la noi în biserică, în fața altarului, la Sfintele Daruri.

Dar cu aceasta nu se curmă formalitățile chineze. Ambasada este oprită pe loc, până la sosirea din Peking a lui askaniama, al patrulea în rang din împărăția chineză, reprezentantul Ministerului de Externe. Pe la sfârșitul lui Februarie, sosește și askaniama și începe o discuție lungă: care din ei trebue să facă vizită mai întâiu celuilalt?

După găsirea soluțiunii care a salvat demnitatea ambilor demnitari, începe o altă discuțiune. Askaniama pretindea să vadă scrisoarea Țarului, ceea ce Milescu nu admitea nici în ruptul capului. Chinezul se vede nevoit să comunice aceasta la Peking. Pe la începutul lui Aprilie, askaniama primește ordinul să aducă în capitală ambasada rusească. In acest interval, Rușii sărbătoresc Paștele. Chinezii urmăresc cu interes obiceiurile ortodoxe ale Rușilor și, încetul cu încetul, se face o apropiere sufletească între cele două tabere. Chinezii trimit lui Milescu orez, fructe și legume. Milescu pune pe Cazacii săi să cânte cântecul lor popular: *Dunăre, Dunăre.*

La 26 Aprilie, din ordinul împăratului Chinei, caravana se pune în mișcare și, trecând prin pustiul Gobi, unde caii și cămilele se afundau în nisip până la genunchi, ajung, după multe alte greutăți, la zidul cel mare al Chinei, unde li se deschid porțile de fier către Peking. Aci, din nou se reia discuția de protocol, dela graniță. Este interesantă lupta aprigă și îndelungată — aproape o lună de zile — pe care o duce, pe chestie de etichetă, Milescu al nostru, zelos de a apăra demnitatea și prestigiul Țarului, cu mandarinii, cari țineau cu sfințenie să nu se știrbească nimic din uzul consacrat din bătrâni.

Pentru ca petractcările să poată merge mai ușor, mandarinii aduc un european, pe iesuitul Ferdinand Verbiest, originar din Olanda, care trăise 28 de ani în China, Acesta începe conversația în limba chineză, dar aflând că solul cunoaște limba latină, continuă discuția cu el direct în latinește, spre marea uimire a mandarinilor.

In sfârșit, după discuții prelungite o lună de zile, se ține un mare consiliu de mandarini, în care se hotărăște să se adopte o soluție intermediară, menită să salveze onoarea celor doi împărați: Milescu trebuia să ducă la palatul imperial din Peking scrisorile de acreditare, pe care însă nu avea să le dea în mâna Marelui Han, ci să le depună în mâna marelui Kolai. Potrivit acestei înțelegeri, în ziua de 4 Iunie, din porunca împăratului, se pregătește la palat locul de primire al ambasadei. Inainte de răsăritul soarelui, se trimit, la conacul unde fuseseră găzduiți solii Rusiei, cai. Ambasada încalecă și Milescu depune scrisorile de acreditare înaintea marelui Kolai, care era rudă apropiată a împăratului și mandarinul care guverna întreaga Chină. După aceasta, ambasada rusă se retrage, fără a spune un cuvânt. Trec apoi vreo 11 zile. Impăratul aștepta ca să se așeze lună plină. In ziua de 15 Iunie, după ce se așezase luna plină, împăratul chemă din nou ambasada la palatul său. Inainte de răsăritul soarelui, li se aduc cai, și solul cu suita sa pornește spre palat.

Milescu descrie apoi tot pitorescul exotic și bogăția feerică a curții și a tronului imperial din Peking. Insoțită de un întreg

alaiu, ambasada străbate drumuri pavate cu marmoră; merge printre pavilioane înalte de cărămidă roșie, acoperite cu țigle galbene și cupole aurite; traversează pârâiașe cu podețe fantastice de marmoră albă sculptată; se strecoară pe sub cinci rânduri de porți, trece prin grădini cu copaci mari și flori exotice și, în cele din urmă, ajunge la sala tronului. Aci, înaintea unei scări de marmoră, îi așteptau oameni de serviciu, îmbrăcați în haine roșii; arcași îmbrăcați în aur și ostași cu lănci uriașe și cu cozi de leoparzi.

Milescu notează cu amănunțime ceremonialul primirii solilor la curtea din Peking, ceremonial statornicit printr'o tradiție seculară, în forme de o fixitate aproape hieratică; el ne povestește, cu vioiciune, și încercarea lui de a înfrânge, în cinstea Țarului pe care îl reprezenta, protocolul chinez ce i se părea umilitor pentru un european și un ambasador.

Împăratul era un tânăr de 23 de ani. In jurul lui, stăteau frații săi, îmbrăcați în blănuri albe, și nobilii, cu pene de păun pe cap. Se servește ceai; împrejur cântă muzica, pe când în vase de bronz ard mirodenii. Recepția se sfârșește fără ca ambasada să spună un singur cuvânt.

Împăratul însuși este minunat de persoana ambasadorului și trimite, după a doua recepție, un pictor să-l zugrăvească în portul lui dela recepție, cu blana pe el și cu lancea și buzduganul în mână. Acest portret, trecut apoi ambasadei chineze din Paris, se păstra încă la începutul războiului mondial.

Câteva zile mai târziu, solia rusească este primită la masă. Impăratul adresează abia acum, prin interpret, cuvântul solului, interesându-se de vârsta, talia și anii de domnie ai Țarului.

Dar către sfârșitul lui August, relațiile dintre ambasadă și curtea chineză se răcesc, din cauză că Milescu nu voia să primească, după datină, darurile către Țar în genunchi și pentrucă scrisoarea împăratului chinez cuprindea termeni de mândrie, cari erau considerați de sol ca jicnitori pentru demnitatea Țarului. Din această pricină, ambasada, luând darurile, primește ordinul să părăsească imediat Pekingul. La 1 Septemvrie, Spătarul Milescu pleacă, ducând cu el pentru Țar un splendid rubin, cumpărat dela un mandarin. Ambasada apucă pe același drum pe care venise. La 7 Iunie, sosesc la Ienisei, dar aci îi așteptă o surpriză neplăcută. Sunt opriți în cale din ordinul noului Țar, Teodor Alexievici; sunt perchezionați; li se confiscă lucrurile de preț, între altele un rubin mare, « diamantul cât un ou de porumb », de care vorbește Neculcea, cumpărat în China pentru Țar; dar, în sfârșit, li se îngădue drumul spre Moscova.

Intâmplările acestei călătorii au fost povestite de Milescu în formă de rapoarte oficiale în limba slavo-rusă. Opera este alcătuită din 3 cărți: despre traversarea Siberiei, a doua despre misiunea lui în China și a treia, o descriere generală a Chinei. Această ultimă carte este însă, după cum a arătat John F. Baddeley, o compilație — pe alocurea chiar traducere după opera scrisă în limba latină, a iezuitului Martini: *Atlas sinensis*. Era firesc ca Milescu, după ce a descris peripețiile drumului său până la Peking și misiunea lui la împăratul Chinei, pentru a satisface curiozitatea Țarului, să caute a-i prezenta și o înfățișare generală a Chinei din punct de vedere istoric și geografic. Dar cum el nu văzuse decât o parte restrânsă din teritoriul chinez, a recurs atunci la opera lui Martini pe care a tradus-o în rusește, intercalând și multe observații personale. Exceptând deci această parte de compilație, opera lui Milescu nu este numai ziarul plin de peripetii al unei ambasade trimisă în misiune diplomatică în China, ci este în același timp și o carte modernă de explorare științifică a unor ținuturi, până atunci puțin cunoscute Europenilor. Călătorind pe drumuri necunoscute, printre popoare de rase diferite, vâslind pe râuri pe care nu mai vâslise niciun european până la el, curiozitatea veșnic trează a acestui moldovean din secolul al XVII-lea se oprește asupra configurației solului; descrie în amănunțimi râurile pe care le străbate; notează aspectul particular al munților; face măsurători topografice, se oprește îndelung ca să observe țărmurile lacului Baical, « care nu s'a văzut nici de geografii vechi, nici de cei moderni. Au descris despre lacuri și bălți mult mai mici, iar despre Baicalsca, care este atât de mare, nu au pomenit nimica ». Pentru a-l descrie, străbate lacul, îl înconjoară, încearcă să-i măsoare adâncimea; descrie țărmurile stâncoase, vorbește despre munții cu frunțile acoperite veșnic de nea, despre ghiața lacului, groasă de un stânjen și care ține aproape o jumătate de an, despre pădurile de cedrii.

Dar pe Milescu nu-l interesează numai aspectul geografic al ținuturilor, ci și cel etnografic.

Privirea lui iscoditoare caută să prindă și viața specific omenească pe care o trăesc populațiile așa de variate ca înfățișare, pe acele îndepărtate meleaguri: ocupația, armele, manifestările religioase, superstițiile. De pildă, despre Ostiaci, ne spune că: « Au meceturi în care sunt idoli sculptați, de argint, aramă și de lemn, de felurite forme »; că « se închină stând jos; cad în extaze și dănțuiesc; iar când ucid în pădure un urs, îl târăsc în curte și în casă și, trăgând cu arcurile, înfig în el săgeți și-l bat și sar și joacă zicând că se roagă lui Șeitan (diavolul), care, după cum cred ei, merge din curte în curte ».

Tot materialul acesta vast de observații variate este expus într'un stil plin de sobrietate și coloare, din care nu lipsesc uneori și accente de duioșie. Pe țărmurile Ieniseiului, la 7.000 km depărtare de Moldova, încântat, într'o zi de primăvară, de lanurile, înverzite care luceau în bătaia soarelui, gândul lui înviorat se întoarce spre plaiurile copilăriei și atunci, notează, mișcat, în ziarul de călătorie: « Partea locului este foarte mândră, aducându-mi aminte de Moldova, iar fluviul Ienisei, de Dunăre ».

Opera aceasta i-a câștigat pe drept lui Milescu un renume european. Un savant englez contimporan, vorbind despre el, îl caracterizează astfel:

« Situația și faima lui este unică. Nu poate fi mai ușor de « arătat cât de mare contrast era între acest învățat român și « între cazacii inculți, înaintașii lui, în cercetarea drumului « spre China. Ce a scris formează un întreg bogat de informațiuni « topografice asupra Asiei de Nord, remarcabil prin întindere « și preciziune. Pentru timpul când a fost scris, nu are compa- « rație în istoria literaturii rusești. Mai mult, dacă lăsăm la o « parte China, e fără comparație în literatura lumii ».

Din nenorocire, această operă a lui Milescu, scrisă într'o limbă străină, a circulat mai mult în lumea slavă, și greacă a atâțat curiozitatea unor savanți din Occident, dar nu a rodit cultura noastră națională și nici până astăzi nu avem încă în limba română o traducere completă și corectă a ziarului de călătorie în China.

BIBLIOGRAFIE. Ziarul călătoriei în Siberia și China s'a păstrat în câteva copii msse în Biblioteca publică imperială din Petrograd și o alta în Bibliothèque Nationale din Paris (nr. 35, fond slav) copiat în 1685, «prin grija bunului prieten Ioan Gav. Sparvenfeldt », lângă Moscova. O versiune rusă, publicată de I. Arsenieff în *Zapiski Imperat. Russk. Georgraț. Obdtestva*, St. Petersburg, 1882, a fost tradusă de timpuriu în limba greacă de « tineri studioși din Moscova » și revăzută de Hrisant Notara, nepotul Patriarhului Dositei al Ierusalimului. In ms. grec din Biblioteca Academiei Române nr. 154 (f. 180 v. și urm.) are o dedicație către Constantin Brâncoveanu din Moscova, 1694. După un manuscris al versiunii grecești incomplet și plin de erori — după cum observă el însuși — G. Sion a tradus, prima parte: « *De la Tobolsk până în China. Note de călătorie de Spătarulu Nicolae Milescu*, 1675, traduse după unu textu grecescu » în *Analele Academiei Române*, seria II-a, tom. X, Memoriile Secțiunii Istorice, Bucureșci, 1888. p. 89—181, Traducerea lui Sion a fost reprodusă de Miron Nicolescu, *Primul călător român prin Siberia și China*, București, 1905 (Extras din *Buletinul Geografic*, II, 1904). Fragmente din Descrierea Chinei (cap. 4 și 5) după codicele D. Russo în versiunea grecească și traducerea românească la C. C. Giurescu, *Nicolae Milescu Spătarul* în Analele Academiei Române, s. III, tom. VII, mem. 4, Buc., 1927, p. 26—50.

Textul întregei opere a lui Nicolae Milescu a fost publicat în traducere engleză de John F. Baddeley, *Russia, Mongolia, China*, 2 vol. Londra, 1919. O traducere

în limba română, după textul lui Baddeley, cu greşeli şi omisiuni, a dat Em. C. Grigoraş, *Spătarul Nicolai Milescu în China*, Bucureşti, 1926. Ed. Casa Şcoalelor; ed. II, 1941.

Un manuscris grecesc necomplet, cuprinzând textul călătoriei în China şi păstrat în Biblioteca Universităţii din Iaşi (sub nr. 163), a fost semnalat de Lucian Predescu în *Adevărul Literar şi artistic* pe 1930 (IX, seria II-a, nr. 476). O altă operă grecească despre « *Păgânul Mohamet şi despre cele patru imperii după profetul Daniel*, publicată de N. Iorga sub titlul *Oeuvres inédites de Nicolas Milescu* (Académie roumaine. Études et recherches, III) Bucarest, 1929, cu o prefaţă în limba franceză despre opera lui Nicolae Milescu şi de un rezumat. Opera nu este însă a lui Milescu, ci a ieromonahului Anastasie Gordos, după cum a arătat D. Russo în *Studii istorice greco-române. Opere postume*, I, Bucureşti, 1939, p. 337—339. Istoria despre sfântă icoana (care a fost tradusă şi în limba rusă), a fost publicată în *Cronica Romanului*, Bucureşti, 1874, I p. 87—90, de Episcopul Melchisedec. Un fragment din opera *Carte cu multe întrebări* a fost publicat în anexa studiului: C. C. Giurescu, *Nicolae Milescu Spătarul, Contribuţiuni la opera sa literară*, Analele Academiei Române, Memoriile Secţ. istorice, seria III-a, tom. VII, Mem. 7, Bucureşti 1927, p. 51—53.

Enchiridion sive Stella Orientalis Occidentali splendens, Stockholm publicată în *Perpétuité de la foy de l'Eglise catholique touchant l'Eucharistie* (par A. Arnauld et P. Nicole), Paris, 1669, vol. 2, p. 50—54 şi. V. Legrand, *Bibliographie hellénique du XVII-e siècle*, t. II, p. 248 III, 287 şi.

Studii asupra vieţii şi operii lui N. Milescu: Lucrările de căpetenie asupra lui Milescu sunt azi: P. P. Panaitescu, *Nicolas Spathar Milescu* 1636—1708), Extrait des Mélanges de l'École Roumaine en France, 1925, I-ère partie, Paris, Gamber; C. C. Giurescu, *Nicolae Milescu Spătarul, Contribuţie la opera sa literară*, Analele Academiei Române, secţ. ist., seria III-a, tom. VII, Mem. 7, (în anexă se publică şi un fragment din *Cărţi cu multe întrebări*); Bucureşti, 1927.

C. C. Giurescu, pe lângă informaţii noui, pune la punct şi chestiunea privitoare la raporturile dintre ziarul călătoriei lui Milescu în China şi opera iesuitului Martini, apărută la Amsterdam în 1655: *Atlas Siniensis*, însoţit de « *Situs provinciarum imperii Sinici* », pe care Milescu a cunoscut-o şi a utilizat-o. (Dintre lucrările mai vechi menţionez: B. P. Haşdeu, *Viaţa şi opera lui Nicolae Spătarul Milescu*, în *Columna lui Traian*, II, 1870, numerile 7—9, 11—12, 14, 16. Studiul este neterminat; Emile Picot, *Notice biographique et bibliographique sur Nicolas Spathar Milescu, ambasadeur du tsar Alexias Mihaïlovic en Chine*, Paris, 1883. (Extrait des *Mélanges orientaux*) I. Hudiţă, *Arhiva*, Iaşi, 1929, p. 87—103, I. G. Dimitriu în *Rev. Fundaţiilor Regale*, VII, 1940. Despre vieaţa şi călătoria în China: I. Simionescu, *Niculai Milescu în China*, Bucureşti, Cartea Românească, 1925. Despre Biblia lui Milescu: V. Drăghiceanu în *Convorbiri Literare*, 1915, p. 1074. I. Bianu, Analele Academiei Române, seria II, tom. XXXVIII partea administrativă şi desbaterile p. 5—6; N. Iorga, *In legătură cu Biblia dela 1688 şi Biblia dela 1667 a lui Nicolae Milescu* în Analele Academiei Române, Mem. Secţ. ist. s. II, tom. XXXVIII, Bucureşti, 1915 întemeindu-se pe precuvântarea ms. 4389 B. A. R. şi reluând o părere mai veche a lui Haşdeu (*Traian*, 1872, nr. 8, p. 32) primită şi de E. Picot, *Notice biographique sur Nicolas Spatar Milescu*, susţine că Milescu este traducătorul Bibliei lui Şerban. Paternitatea fraţilor Greceanu şi a Stolnicului Const. Cantacuzino asupra traducerii Bibliei lui Şerban a fost restabilită de Const. Solomon, *Biblia dela Bucureşti (1688), Contribuţiuni nouă istorico-literare*, Tecuciu, 1932, şi N. Cartojan, *Epoca lui Const. Brâncoveanu*, curs litografiat ţinut la Facult. de lit. Bucureşti, 1936—1937, p. 220—234. O comparaţie între ms. 4389 din B. A. R., revenit de curând la Academie, şi Biblia lui Şerban, ducând la concluzia că Biblia lui Şerban a utilizat versiunea ms. Şt. Ciobanu curs litografiat ţinut la Fac. de lit. din Bucureşti, 1940—1941, p. 347—356; Despre Molitvenic şi alte lucrări: N. Drăganu, *Codicele pribeagului, Gheorghe Ştefan-Vodă* (Extras din *Anuarul Institutului de Istorie Naţională* din Cluj III, p. 181—254) *Istoria lit. rom. vechi*, II; despre Milescu şi legăturile lui cu Rinhuber: A. Bitay, *Contribuţii la viaţa lui Nicolae Spătarul* în *Dacoromania*, III (1921), p. 786—787; C. I. Karadja, *Nouveaux détails sur le Spathar N. Milescu* în *Revue historique du Sud-Est européen*, I, 1924, p. 418 şi urm.

Bibliografia completă a operelor ruseşti ale lui Nicolae Milescu în studiul amintit mai sus al lui P. P. Panaitescu, *Nicolas Spathar Milescu*, p. 169—174; tot acolo, p. 175—178, sunt amintite principalele studii ruseşti asupra lui Nicolae Milescu.

CRONOGRAFELE

Tranziţia dela literatura religioasă la literatura istorică o formează cronografele, acele repertorii, de istorie universală care au fost alcătuite, după cum s'a văzut în tomul I, p. 9 şi 12 în Bizanţ. Ele începeau povestirea evenimentelor odată cu creaţiunea lumii; încorporau toată tradiţia biblică, împânzită cu legende apocrife, şi continuau apoi cu istoria Evreilor, Asirienilor, Egiptenilor, Perşilor, Grecilor Romanilor, Bizantinilor, mergând până în vremea scriitorului. Incepute în secolul al VI-lea cu Malalas, ele au fost necontenit amplificate, prescurtate, continuate, chiar în perioada neogreacă, până în secolul al XVII-lea la Dorotei al Monembaziei şi la Cigala.

Cel mai popular cronograf a fost al călugărului Manasses, care şi-a scris opera în versuri, pline de flori retorice şi de inversiuni sintactice, ducând povestirea evenimentelor până la moartea împăratului Nichifor Botniatul (1081). Cronograful lui Manasses tradus în limba slavă, a fost răspândit în vechile noastre mănăstiri şi a influenţat, după cum s'a văzut, destul de intens, pe călugării cronicari din veacul al XVI-lea: Macarie şi Azarie, şi prin aceştia, indirect pe Ureche.

Prin materialul biblic prescurtat, prin numeroasele legende apocrife, prin anecdotele istorice interesante, prin bogatul strat folkloric şi în sfârşit prin elementele de istorie universală, cronografele au fost mult răspândite şi cetite la noi. Ele au deşteptat curiozitatea pentru lucrurile istorice şi au stat pe masa de lucru a marilor cărturari din trecutul nostru ca Dosofteiu şi Miron Costin.

CRONOGRAFE DE ORIGINE SLAVĂ

Cel mai vechiu cronograf cunoscut în limba românească a fost tradus în anul 1620, de călugărul oltean Moxa Mihail, cel care a tradus pe vremea lui Matei Basarab şi Pravila dela Govora. El spune că scrie din îndemnul Episcopului Teofil dela Râmnic, care a ajuns mai târziu Mitropolit. Pe scoarţa legăturei de lemn, îmbrăcată în piele, câteva note ne destăinue că manuscrisul fusese cândva al mănăstirei Bistriţa. A fost cumpărat, pe vremuri, în Bucureşti, de profesorul rus V. Gregorovici şi se păstrează acum în Muzeul Rumianţov din Moscova. După o copie făcută de Gr. Tocilescu, cronograful a fost publicat în întregime, în caractere cirilice, de B. P. Haşdeu, în *Cuvente den bătrâni*. Moxa spune că tălmăceşte din « cărţi slavoneşti ». După isvoarele utilizate cronograful lui Moxa se împarte, după cum a observat I. Bogdan, în două părţi. Prima parte merge până la Mihail unde călugărul compilator, dându-şi seama că nu poate « afla adâncul scripturilor », după cum nu poate număra « stealele ceriului, nice năsipul mării », pune « odihnă condeiului » ca vâşlaşul, care ajuns în limanul mării aduce corabia la ţărm ». « De-acum s'au scos dentr'alte izvoade ». I. Bogdan a identificat şi publicat isvoarele slave din care şi-a alcătuit Moxa a doua parte a compilaţiei sale. Este aşa numita « Arătare în scurt a celor întâmplate de la Adam până în zilele noastre » (*Skazanije vŭ kratcê ..*) care se găseşte anexată ca introducere la analele sârbeşti din veacul al XV şi al XVI şi care a circulat şi în mânăstirile noastre, copiată adesea la începutul analelor moldoveneşti în limba slavă. Prima parte şi cea mai întinsă are la baza ei, precum au arătat Gregorovici, Haşdeu şi Bogdan, cronograful lui Manasses tradus în limba slavă. Domnişoara Margareta Ştefănescu, ignorând studiul anterior al lui Bogdan, a arătat că în cronograful lui Moxa se găsesc pasagii întregi luate din Manasses, dar că în genere, el extrage ceeace convenea punctului de vedere religios şi moral. Am arătat însă în altă parte că cronograful lui Moxa, « nu este o simplă traducere sau prescurtare după Manasses, căci pe lângă omisiuni însemnate şi transpuneri de text, Moxa cuprinde numeroase elemente care lipsesc din Manasses, dar se regăsesc în alte cronografe bizantine ». Un asemenea adaos este, între altele, graţioasa legendă a Casiei — un ecou al folklorului bizantin — povestit concis, pe care o reproducem aci şi ca o probă de limbă a timpului.

Cronograful începe prin a povesti că împăratul Teofil, vroind să-şi găsească o soţie, adună, prin crainici, în palatul său, toate fecioarele frumoase şi înţelepte din împărăţie. Cea aleasă trebuia să primească din mâna împăratului, ca şi zeiţele din mitul troian, un măr de aur. « El văzu — continuă apoi cronograful — o fată prea frumoasă şi înţeleaptă. Deci grăi către

dânsa, cu ispită: « Pentru muiare au venit răul în lume ». Ea răspunse către dânsul: Adevarŭ iaste; şi pentru muiare au intrat şi binele în lume, cum ai zice: Pentru Eva răul; şi pentru Precista Maria binele. Auzi împăratul şi se miră, de zise: « Eu mai înţeleaptă muiare de mine, nu voiu lua ». Şi dede mărul cel de aur, ce era semn de nuntă, unii feate, anume Theodora. Casia zise către Theodora: Dobândişi împărăţia lumească şi eu voi nevoi să fiu împărătească. De acii se făcu călugăriţă şi s'au închis într'o chilie, de au petrecut vieaţa îngerească. Deaciia au dobândit împărăţia lu Hristos. Theodora se cunună cu Theofil ».

Casia, eroina din această legendă, este cunoscuta poetă care a alcătuit cele mai frumoase condace ale literaturii ortodoxe [1].

Originalul — slav — al cronografului lui Moxa era deci traducerea unei prelucrări în proză a lui Manasses cu omisiuni în unele părţi, cu amplificări în altele, scoase din mai multe cronografe bizantine, şi sporită, însfârşit, cu ştiri luate din cronicele sârbeşti. In partea finală, cronograful cuprinde şi ştiri privitoare la istoria Românilor: despre Dan Voevod, despre Mircea cel Mare, de luptele lui « Iancul Voevod cu Turcii în Ţara Rumânească la Ialovniţă », despre « când s'au început a se descăleca ţara Moldovei »; despre războiul lui Ştefan cel Mare la Racova: — « şi periră atunce Turci mulţi fără număr » — ; despre invazia lui Mohamed în Moldova: « şi biruiră atunce Turcii, deci feaceră rău mare Moldovenilor », şi în sfârşit despre luptele nefericite ale lui Ştefan-cel-Mare la Chilia şi la Cetatea Albă.

Stilul cronografului, precum s'a putut vedea şi din extrasul de mai sus, e concis, dar, traducerea e adesea plină de vigoare şi uneori pitorească. Iată de pildă înfăţişarea unui împărat războinic (Vasile, fiul lui Roman): «Coifurele, segeatele, suliţele, platoşele, toate armele lui erau mai dragi decât mease tinse, pline de veselie şi de vin dulce. Sunetul armelor şi răsunul coardelor de arc, mai iubia decât glas de alăute». Iată, prin contrast, şi un portret de împărat desfrânat (Constantin, fratele lui Vasile): « nu iubea sunete de sabii şi bucine, seamne de războie, nici chiote de gloate, nicie glas de oaste, ce numai ce bea şi mânca cu mueri frumoase şi cu fluere şi alăute, jucări şi cântece... »[2]. Iată acum şi descrierea plastică a luptei lui Mircea cu Turcii, care a găsit ecou şi în sufletul lui Eminescu, căci o citează în evocarea luptei dela Rovine: « Şi fu războiu mare câtu se întuneca de nu se vedea văzduhul de mulţimea săgeatelor, şi mai pierdu Baiazid oastea lui cu totul. Iară paşii şi voevozii pieriră toţi aşa de se vărsa sânge mult cât era văile crunte ».

Cronograful lui Moxa n'a avut însă, după cât se pare, răspândire, fiindcă până acum nu ne este cunoscut decât într'un singur exemplar — şi acela la Moscova.

Mai multă răspândire au avut însă cronografele traduse din greceşte.

CRONOGRAFE DE ORIGINĂ GREACĂ

CRONOGRAFUL LUI DOROTHEI AL MONEMBAZIEI.

Cronograful versificat al lui Manasses a fost prelucrat în proză şi amplificat cu fragmente împrumutate din Theofan, Gheorghe Monahul, Cedren, Zonaràs ş. a. Astfel s'a format o cronică în limba greacă populară, care ducea povestirea evenimentelor până la anul 1570, cunoscută de bizantinologi sub numele de cronica dela 1570. Acest cronograf grecesc s'a păstrat în peste 25 de manuscrise, dintre care o versiune intitulată: Istoria politică a fost publicată de Martin Crusius în a sa *Turcograecia*, la Basel, în 1584.

O altă versiune de pe acest cronograf a fost adusă în Moldova de Ierotei, Mitropolitul Monembaziei. In 1588, Ierotei însoţea pe elevul său, Patriarhul Constantinopolului Eremia al II-lea, într'o călătorie prin Ţara-Românească, Moldova şi Rusia, întreprinsă cu scopul de a obţine mijloacele necesare pentru a scăpa de datorii scaunul Patriarhiei. In Moldova domnea atunci Petru Schiopu, « învăţat desăvârşit », cum ne încredinţează Ierotei, « care ştie limba turcă, greacă şi română » şi care ţinuse în prima căsătorie o grecoaică din insula Rodos: Maria Amirali. Prelaţii sosesc la curtea din Iaşi pe vremea când Domnul sărbătorea asocierea la domnie a fiului său Petru şi căsătoria fiicei sale Maria cu Spătarul Zotu Ţigara, grec originar din Ianina. Manuscrisul cronografului a fost copiat din porunca lui Petru Şchiopu, sub supravegherea lui Zotu Ţigara. Mai târziu, în 1631, când Zotu Ţigara nu mai era în vieaţă, copia făcută în Moldova a fost tipărită la Veneţia în 1631, sub titlul: Βιβλίον ἱστορικὸν περιέχον ἐν συνόψει διαφόρους καὶ ἐξόχους ἱστορίας ... (Carte istorică cuprinzând pe scurt felurite şi interesante istorii...). Cartea s'a tipărit pe numele Mitropolitului Dorotei al Monembaziei (« adunată — spune titlul mai departe — din diferite adevărate istorii şi tradusă în limba populară de către prea sfinţitul Mitropolit al Monembaziei chiar Dorotei »), cu spesele lui Apostol Ţigara, fratele lui Zotu, şi este închinată lui Alexandru Cuconul, Domnul Ţării Româneşti (1623—1627).

Cronograful cuprinde între domnia lui Selim al II-lea şi Murat al III-lea un capitol în care se descrie activitatea Mitropolitului Ierotei şi petrecerea lui în Moldova, la curtea lui Petru Şchiopu. Textul merge cu povestirea evenimentelor până la domnia Sultanului Murat al III-lea.

Cronograful lui Dorothei a fost cunoscut de timpuriu la noi şi a fost tradus, după datele pe care ni le dau câteva copii posterioare, de Grigore Dascălul Buză, (« scoasă după grecie pă limbă românească de Grigore Dascălul Buză »).

CRONOGRAFUL LUI CIGALA

Al doilea cronograf grecesc, care a circulat în literatura veche românească, a fost publicat şi el la Veneţia, în 1637, de Mathei Cigala din Cipru, paroh al bisericei greceşti San — Giorgio din Veneţia, sub titlul: Νέα σύνοψις διαφόρων ἱστοριῶν... (Noul compendiu de diferite istorii, începând dela zidirea lumei şi ajungând până în anul de faţă... traduse în limba populară de către Mathei Cigala din Cipru [1].

Baza acestui cronograf este tot cronica dela 1570. Autorul a luat însă, într'o vreme când nu exista noţiunea de proprietate literară, pasagii întregi din Dorotei al Monembaziei. Dela

[1] A se vedea mai pe larg despre această legendă în literatura românească, studiul nostru: *Fiore di virtù în literatura românească* în Analele Academiei Rom.

[2] Haşdeu, *Cuvinte din bătrâni*, I p. 341.

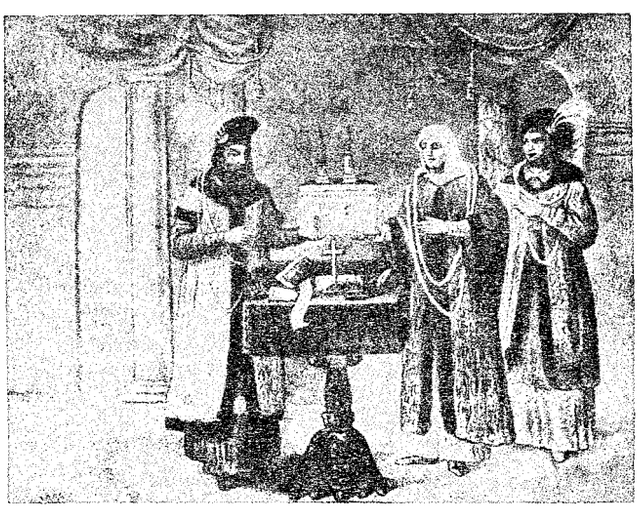

Petru Şchiopul cu Doamna, Maria Amirali, şi cu fiica sa Maria, căsătorită cu Zotu Ţigara.
(După D. Russo, *Studii istorice greco-române*).

[1] Dăm titlul (prescurtat) după traducerea lui D. Russo *Studii ist. greco-rom.*, I, p. 87

1392 înainte, Cigala intercalează, desvoltând, Turcograecia lui Crusius. Cronograful se încheie la anul 1624, după care urmează o serie de capitole disparate: o listă a împăraților bizantini și a Patriarhilor până la invazia Turcilor; un capitol despre « dispotația St. Silvestru cu vrăjitorul Zamvri », altul despre cele 7 sinoade ecumenice; despre întemeierea Veneției și despre dogii care au stăpânit-o; despre demnitățile curții imperiale a Bizanțului. Cronograful lui Cigala a ajuns în Moldova și a fost tradus, pe la jumătatea veacului al XVII-lea, de Pătrașco Danovici, ce a fost « supt vlăstia domniei Moldovei logofăt al treilea și grămătic de scrisoare grecească ».

Ni s'a păstrat într'o mulțime de m-sse, dintre care cel mai vechiu se află în Biblioteca Academiei Române, sub cota nr. 86 și a fost copiat în anul 1669, de către Gavril Diac ot Bălțătești « cu cheltuiala lui Ion Iorgachie Cantacuzino, sinŭ Toader Eordachie vel vistiernic », protectorul lui Miron Costin.

Din contaminarea cronografului lui Doroteiu cu cronograful Cigala s'a format în literatura noastră un al treilea tip de cronograf, — poate cel mai răspândit.

Ambele cronografe au fost utilizate de timpuriu de cărturarii noștri. Mitropolitul Dosofteiu a împrumutat, precum de altfel o spune singur și precum a dovedit-o acum în urmă regretatul Iulian Ștefănescu, materiale pentru legendele sale hagiografice, și din Cigala și din Dorotei. Contimporanul lui Dosofteiu, Miron Costin era și el un cititor pasionat al cronografelor. Cronica munteană, întitulată Istoriile Domnilor Țării-Românești, atribuită lui Radu Popescu, a cuprins și ea pasagii din Dorotei și din Cigala.

Regretatul Iulian Ștefănescu a arătat că cele 25 de copii din această clasă de manuscrise se pot grupa în 5 familii, care toate derivă dintr'un prototip comun, păstrat mai bine în ms. nr. 3517, din Biblioteca Academiei Române.

Ceea ce este însă mai interesant: cronografele au pătruns, prin cărturarii mărunți, în masele adânci ale poporului și au lăsat în folklorul nostru, urme care dăinuesc până astăzi.

Cronografele bizantine cuprind în urzeala lor, un bogat material folkloric. O parte din acest material folkloric este alcătuită din legende religioase apocrife, care, pe cale orală sau scrisă, s'au revărsat asupra întregii lumi ortodoxe din Balcani și din Răsărit. Altă parte este alcătuită din legende cu substrat istoric, plăsmuite în vremurile de agonie ale antichității clasice, și, în sfârșit, câteva sunt teme de folklor, ce par să fi intrat în Bizanț din lumea Orientului arab.

ELEMENTE DIN CRONOGRAFE ÎN FOLCLOR. Am analizat pe larg, în *Cărțile populare* vol. II, bogatul strat de legende apocrife al cronografelor privitor la: căderea îngerilor, numele lui Adam, Cain și Abel, omorîrea lui Cain și originea câinilor, uriașii; Melchisedec, Avraam, Moise, Solomon; proorocul Eremia și căderea Ierusalimului, Iosif și Asineta; Avgar și Mântuitorul; cei șapte cuconi din Efes. Am arătat cu acel prilej cât de întinse sunt ramificațiile acestei literaturi apocrife în tezaurul tradițiilor și creațiilor populare. De exemplu, cronografele lui Dorotei și Cigala ne explică astfel numele lui Adam: « Acest nume al lui Adam se scrie în 4 slove: slova dintâi *A* arată partea despre Răsărit; iară slova a doua iaste D, arată partea despre Apus; iară slova a treia iaste A, arată partea despre Miază-Noapte; iară slova a patra iaste M, arată partea despre Miază-zi ». Textul românesc este însă aci confuz, căci nu se vede ce legătură este între literele care alcătuesc numele lui Adam și punctele cardinale ale pământului. Legenda se luminează însă prin originalul grecesc: Prima literă din numele lui Adam vine dela Ἀνατολή (Răsărit); a doua D din Δύσις (Apus); a treia A din Ἄρκτος (= Miază-Noapte); a patra Μεσημβρία (= Miază-zi) — aceasta pentrucă Dumnezeu, în chip simbolic, a făcut pe om cu elemente luate, de la toate punctele cardinale, pentru ca pământul să-l recunoască ca al său. Din acest pasagiu al cronografelor s'au inspirat cărturarii mărunți ai satelor, care, în orațiile de iertăciune, rostite la nunți, după ce evocă creațiunea omului, introduc următorul episod:

Ș'a mai trimes Dumnezeu
In *patru unghiuri de lume;*
Și-au adunat *4 slove*
De-au făcut un nume;
Au trimes la Răsărit,
La Amiază și la Asfințit,
Și la miez de Miază-noapte,
Și adunară 4 slove din carte,
Și-a tălmăcit *numele*
Strămoșului nostru *Adam.*

Aceste orații sunt rostite pretutindeni la nunțile țărănești, de către vornic, înainte de plecarea mirilor la biserică.

ISTORIA TROADEI. Al doilea strat de materiale populare din cronografe este alcătuit din legende profane, grecești sau bizantine. Astfel este ciclul de legende privitoare la luptele de sub zidurile Troiei, înfățișate însă într'o altă lumină decât acea pe care o cunoaștem din poemele homerice.

Izvorul acestor legende din cronografe sunt două plăsmuiri apocrife din veacul al II-lea al erei creștine: Dictys Cretanul și Dares Frigianul, doi pretinși martori la războiul troian, care ar fi scris — unul din tabăra grecească, altul din tabăra troiană — originea și peripețiile luptelor la care au luat parte. Această *Istorie a Troadei* a plăcut mult în lumea veche românească; ea a fost extrasă din cronograful lui Cigala, unde povestirea este mai vie, mai colorată și mai completă, — fiindcă cuprinde și tragedia eroilor greci după întoarcerea în patrie — și a circulat, extrasă a parte, în numeroase copii manuscrise.

Capitolele privitoare la Constantin cel Mare, care trebue să-și fi găsit un mare număr de cititori, fiindcă le găsim extrase și în copii aparte, cuprind și ele multe elemente de folklor bizantin.

FOLCLOR ORIENTAL. Găsim însă și material legendar, care a pătruns în folklorul bizantin din Orientul arab, ca de pildă episodul soției lui Theodosie cel Mic pe care cronografele ni-l povestesc astfel: Impăratul primise în dar un măr prea frumos, pe care-l trimise soției sale. Aceasta, admirându-l, îl dărui nașului ei, Pavlin, care neștiind că fusese în mâna împăratului, îl aduse acestuia.

Theodosie, intrând în bănueli, întrebă pe soție ce a făcut mărul? Soția se jură că l-a mâncat. Impăratul arătându-i mărul, porunci să se tae capul lui Pavlin. iar pe ea o isgoni. Femeea se duse la Erusalim, unde muri. Această legendă, într'o formă mai bine închegată, se găsește încorporată în vestita colecție de basme arabe: *O mie și una de nopți* și este probabil de origine indică, deoarece își găsește paralela cea mai veche într'o colecție de povești sanscrite, *Vetala panciavinsati*, din secolul al VI—VII-lea.

LOCALIZĂRI. Unele elemente anecdotice din cronografe, ca de ex. episodul, încorporat în cronografe la împărăția lui Tiberiu, despre un bolnav cu o rană plină de puroiu, pe care se așezase mustele, de-l chinuiau, și care oprește pe un binefăcător, ce vroia să le gonească: « Lasă-le că sunt sătule acestea de nu mănâncă rău, numai ce ling, iară de vor începea niște flămânde, mai rău vor mânca », a fost localizată și la noi. In Moldova în satul Țepu, din județul Tecuci, în centrul legendei apare poetul Conachi, care condamnă un slujitor vinovat să fie legat gol, în lunca Bârladului; în Basarabia, o legendă asemănătoare a fost pusă pe seama boierului Calmuțki.

BIBLIOGRAFIE. Cronograful lui Moxa a fost publicat de B. Petriceicu-Hasdeu, *Cuvente den bătrâni*, I 1878. p. 313–443. Republicat în caractere latine (dar cu păstrarea unor litere chirilice) de N. Simache şi T. Cristescu, *Hronograful lui Mihail Moxa, Buzău*, 1942. Prefaţa confuză nu rezolvă problema surselor care trebue pusă pe alte baze. Despre isvoarele cronografului: Ion Bogdan în *Archiv für slavische Philologie*, XIII, p. 501–502 Cf. şi adaosele lui Const. Jireček XIV, p. 255–277. Textul slav al cronografului lui Manasses în *Cronica lui Constantin Manasses, traducere medrobulgară făcută pe la 1350. de* I. Bogdan *cu o prefaţă de Prof. I. Bianu* Bucureşti 1922. Pentru *Skazanije* cf. Bogdan *Arch. für sl. Phil* XIII p. 481–536; acelaş, *Cronice inedite atingătoare de istoria Românilor*, Bucureşti, 1835, p. 79–102. acelaş, *Letopiseţul lui Azarie Analele* Acad. Rom. s. II ton. XXXI. Mem. sect. Ist. 1909 p. 6–19 şi 65–89. XIV, 255 şi urm ; Margareta Ştefănescu, *Cronica lui Manasses şi literatura românoslavă şi română veche*, Iaşi, 1927. (Extras din *Arhiva*, Iaşi, 1927). Despre raporturile cu Manasses vezi şi N. Cartojan *Legendele Troadei în lit. veche rom.*, Analele Acad. Mem. Sect. lit. s. III, t. III, mem. 3, 1925, p. 36–38.

CRONOGRAFELE GRECEŞTI (TIP DOROTEI ŞI CIGALA): D. Russo, *Studii istorice greco-române, Opere postume*, I, 1939, p. 53–100 (cronica dela 1570; Turcograecia lui Crusius; cronografele lui Dorotei ş Cigala; cronografele româneşti); Iulian Ştefănescu, *Cronografele româneşti de tipul Danovici* (studiu neterminat, publicat după moartea autorului) în *Revista istorică română*, IX, 1939, p. 1–77. Despre utilizarea cronografelor de Dosofteiu vezi Iulian Ştefănescu în *Revista istorică română* I, 1931, p. 251–297; de Radu Popescu în *Istoriile Domnilor Ţării-Româneşti*, la Al. Vasilescu, în *Convorbiri Literare*, XLVIII, 1914, p. 1085–1092 şi D. Rus *op. cit*, p. 99. Despre Dorotei: V. Grecu în *Codrul Cosminului*, II-III, p. 535–

LEGENDA TROADEI. Textul publicat de M. Voileanu, *Codicele M. Voilea* Sibiu, 1891, p. 25–44 (după un ms. din 1748; de Leca Morariu, *Războiul Troa* după *Codicele Popovici* (1796), Cernăuţi, 1924; şi de Dr. M. Gaster (după un c nograf) în traducere germană, în *Byzantinische Zeitscrift*, III, 1894, p. 528–552. Stu asupra legendei în legătură cu cronografele: Karl Praechter, *Original der rus nischen Troia* în *Byzantinische Zeitschrift*, IV, 1895, p. 519–546; W. Istrin, *E träge zur griechisch-slavischen Chronographie* în *Archiv für slavische Philologie*, XV 1895, p. 416–429; N. Cartojan, *Legendele Troadei în literatura veche româneas* Analele Acad. Rom., Mem. Sect. Lit. s. III, t. III, mem. 3, Bucureşti, 1925, (tot p. 13–73 versiunea occidentală a lui Guido della Colonna în ms. 2183 din B.-l. Ac Rom.). p. 9–35; D. Russo, *Studii ist. greco-rom.*, I, p. 92–93.

LEGENDELE SFÂNTULUI CONSTANTIN. Iulian M. Ştefănescu, *Revista istorică română*, I, 1931, p. 251–297, (legenda aparte în ms. 1433 din Bil Acad. Rom.).

EXTRASE DIN CRONOGRAFE. E. C. Grigoraş, *Povestiri din cronograf* Bucureşti, 1931. Casa Şcoalelor (legenda Sf. Cruci; legenda Sf. Sofii; legenda cel 7 cuconi); Vasile Grecu, *Legenda Maicii Domnului* în *Glasul Bucovinei* pe an 1921, p. 145–148; Ovid Densuşianu în *Revista critică literară*, III, 189 p. 286–298 (după ms. din Paris, fond valah nr. 4); Aron Densusianu în *R vista crit. şi lit.*, IV, 1896, p. 307–319; M. Demetrescu în *Convorbiri Literar* XXIX, 1895, p. 657–663 şi în *Arhivele Olteniei*, II, 1923, p. 347–353.

CRONICARII MOLDOVENI ÎN LIMBA NAŢIONALĂ

ASCENSIUNEA BOIERIMEI IN VIEAŢA DE CULTURĂ A NEAMULUI

Din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, rostul cultural al clerului începe însă să decadă. Şi atunci, pe la jumătatea secolului al XVII-lea, mai ales în Moldova, clasa socială a boierimii dobândeşte un loc preponderant în vieaţa de cultură a neamului. Această ascensiune este rezultatul unor prefaceri adânci săvârşite în structura socială a poporului românesc, prefaceri pe care vom încerca să le schiţăm în linii generale aci, pentrucă ea a avut o importanţă deosebită în cultura noastră veche.

Nu avem acte din epoca întemeierii Principatelor, dar atât cât putem întrezări în negura vremurilor, din câteva documente posterioare, se pare că încă din epoca de închegare a principatelor noastre, forma obişnuită de proprietate — deşi nu singura — era cea colectivă. Populaţia de agricultori, răsfirată în sate, stăpânea în devălmăşie pământul pe care-l lucra, imaşurile pe care-şi păştea vitele, pădurea din care-şi scotea lemnele trebuitoare pentru construcţie şi foc. Pământul era proprietatea colectivă a satului, care scobora dintr'un strămoş comun. Satul întreg, înrudit deci prin legături de familie, muncea în comun pământul, din recolta căruia apoi fiecare îşi trăgea partea lui şi a alor săi, sub oblăduirea bătrânilor.

După întemeierea principatelor, Domnii pun stăpânire pe pământurile nemuncite şi nelocuite, precum şi pe cele confiscate dela « vicleni », adică dela « vânzătorii de ţară », trădătorii. Din aceste pământuri, care alcătuiau domeniile coroanei, Voevozii dăruiau sfetnicilor lor de taină — boierilor de divan — precum şi vitejilor cari îşi puseseră, pe câmpurile de luptă, vieaţa în primejdie pentru apărarea domniei, lanuri întinse. Aceste pământuri dăruite trebuiau însă puse în valoare, trebuiau cultivate ; şi pentru desţelenirea lor, era nevoie de braţe. In acest scop, stăpânul îşi coloniza moşia cu ţărani — fie că îi atrăgea din satele răzeşeşti învecinate, unde creşterea populaţiei împuţina raţia de hrană, fie că îi aducea din depărtări, din ţări străine. Ţăranii, veniţi astfel coloni pe moşia boierului, primeau dela acesta câteva pogoane de pământ, pe care-l munceau pentru hrana lor şi a familiei lor, dar se învoiau, în schimbul pogoanelor primite, să dea proprietarului o parte din recoltă — dijma — şi să lucreze un număr de zile pe an, pe pământul pe care proprietarul şi-l rezervase sieşi.

In chipul acesta a început să se diferenţieze clasa ţăranilor în două: o clasă de *ţărani liberi*, băştinaşi, trăind fără nicio constrângere, ca răzeşi sau moşneni, din moşi strămoşi pe pământul pe care-l stăpâneau ca proprietate colectivă, în devălmăşie, — şi alături, o altă clasă de *ţărani clăcaşi*, cari primeau pământul anual din proprietatea boierului, obligându-se în schimb, prin bună învoială, la dijmă şi la clacă.

Aceste două forme sociale au convieţuit multă vreme ; dar în cursul veacurilor XVI—XVII, clasa ţăranilor răzeşi începe să se îngusteze, în timp ce creşte din ce în ce clasa ţăranilor clăcaşi.

Incepând dela sfârşitul veacului al XVI-lea, din pricina tributului pe care Domnii trebuiau să-l verse anual la Poartă, birurile apăsau din ce în ce mai greu populaţia rurală. Spre a face faţă acestei fiscalităţi excesive, vechii moşneni şi răzeşi încep să-şi vândă boierilor de pe moşiile învecinate, sfoara de pământ ce li se cuvenea din proprietatea colectivă. Prin aceste vânzări, ţăranii răzeşi rămân din punct de vedere juridic fără pământ; zic din punct de vedere juridic, fiindcă, de fapt, boierul le ceda de cele mai multe ori pământul vândut, ca să-l lucreze mai departe pentru hrana lor, dar cu condiţia ca, în schimbul pământului cedat, ţăranul să dea o parte din recoltă, dijma, şi să se oblige a munci un număr de zile pe an în moşia boierească, adică să facă claca. Prin aceasta ţăranul răzeş intra într'o sferă juridică nouă: pământul lui trecuse, prin vânzare, în proprietatea boierului; dar boierul îi lăsase mai departe uzufructul pogoanelor vândute, în schimbul dijmei şi al clăcii. Rămas fără pământul său propriu, ţăranul răzeş sau moşnean, care-şi vânduse partea lui de moşie, intra în rândurile ţăranilor clăcaşi. Condiţiile economice din ce în ce mai grele — mai ales în epoca domniilor fanariote — vor sili cu timpul aproape toată ţărănimea liberă să-şi vândă ocinele şi să intre în condiţiile juridice ale clăcaşilor.

In secolul al XVII-lea, suntem tocmai în epoca în care procesul acesta social este în plină desfăşurare. Boierimea îşi întinde necontenit hotarele moşiilor, absorbind proprietatea răzeşilor. Pe ruinele proprietăţii colective ţărăneşti, se ridică, din secolul al XVI-lea şi al XVII-lea, o clasă de latifundiari puternici, care formează divanul şi joacă un rol important în ridicarea şi în surparea tronurilor, care colindă curţile străine pentru a consolida sau a intriga împotriva Domnilor.

Centrele importante în care se punea la cale întronarea şi răsturnarea Domnilor noştri erau, în secolul al XVII-lea, Constantinopolul şi oraşele Poloniei.

In Constantinopol veneau periodic Domnii cu alaiurile de boieri, pentru a primi învestitura dela Poartă, la fiecare început de domnie. Dar în această metropolă de cultură a Orientului,

în care se suprapusese trei civilizații diferite: bizantină, latină medievală și turco-arabă, Domni și boieri veneau în contact cu fruntașii plutocrației grecești, grupați în jurul Patriarhiei, din care radia viața spirituală a întregului popor grec. Din secolul al XVII-lea, profesorii dela școala Patriarhiei, care își făcuseră studiile la colegiile din Roma, Veneția și Padova, introduseseră un avânt de viață nouă din orizonturile Renașterii occidentale. Era imposibil ca boierimea noastră, care se vântura necontenit prin Constantinopol, să fie atrasă numai de pitorescul și strălucirea acestei cetăți pe care o cântaseră trouverii evului mediu francez. Contactul cu cercurile Patriarhiei a trezit în ei râvna după orizonturile mai largi ale culturii occidentale.

In mediul cosmopolit al Constantinopolului și în marea școală a Patriarhiei și-au făcut ucenicia științifică: acea bizară figură care e Nicolae Milescu, Domnul Constantin Duca, Stolnicul Constantin Cantacuzino și cea mai cuprinzătoare și mai erudită minte a trecutului nostru de cultură, Dimitrie Cantemir.

Un al doilea curent de cultură occidentală a venit în Moldova din Polonia, în împrejurările pe care le vom vedea în capitolul următor.

Contactul cu școlile Poloniei și cu lumea greacă din Constantinopol, înlesnește boierimii noastre să câștige un loc de frunte în cultura principatelor și deschide în același timp o eră nouă în istoria literaturii noastre.

BIBLIOGRAFIE. Pentru urmărirea mai pe larg a prefacerilor săvârșite în viața socială a poporului nostru, în legătură cu cele expuse N. Iorga, *Constatări istorice cu privire la viața agrară a Românilor*, București, 1908. (Broșura alcătuește volumul XVIII, 1, din colecția « *Studii și Documente cu privire la istoria Românilor* »).

Interesante contribuții aduc studiile documentate ale mult regretatului istoric C. Giurescu: *Despre Rumâni, Analele Academiei Române*, seria II-a, tom. XXXVIII, *Memoriile secțiunii istorice*, an. 1916. p. 191—247. Același, *Despre boieri*, București, Socec, 1920, o broșură de 128 pagini. Ambele chestiuni au fost reluate într'un cadru mai larg, în cursul pe care regretatul Giurescu l-a ținut la Facultatea de litere din București, în anul școlar 1915—1916, sub titlul: *Organizarea socială în Țara Românească:* (o copie litografică din acest curs se păstrează în Biblioteca Academiei Române sub cota: II, 52358).

O expunere succintă a evoluției claselor noastre sociale la I. C. Filitti, *Clasele sociale în trecutul românesc* (Conferință ținută sub auspiciile Institutului Social Român, la Fundația Carol, Duminică 25 Ianuarie 1925). Extras din *Convorbiri Literare* Februarie și Aprilie 1925 (23 pag.). Chestiunea a fost reluată de I. Filitti și tratată mai pe larg, cu materialul documentar necesar, în *Arhiva pentru Știința și Reforma Socială*, București, 1925. Pentru informații privitoare la titlurile și funcțiunile boierilor, în legătură cu originea dregătoriilor și cu evoluția lor; acelaș, *Oameni dependenți și cultivatori liberi în Principatele române în sec. XV—XVII*, București, 1933. Analele Acad. Rom. Mem. Secț. Ist. seria II. Form. XIII. mem. 18; acelaș, *Proprietatea solului în Principatele române până la 1864*, București 1935 (« Fundațiunea Regele Ferdinand I ») C. C. Giurescu, *Noi contribuțiuni la studiul marilor dregători în secolele XIV și XV*, București, 1925.

TINERETUL MOLDOVEAN LA STUDII ÎN POLONIA

Călugării, cari continuaseră în mânăstiri, din îndemnul domnilor și al boierilor, cronica lui Ștefan cel Mare, reprezintă în istoriografia Moldovei o decădere. Insufleți ți de recunoștință față de voevozii cari, prin daniile lor, le-au asigurat viața materială, ei le-au zugrăvit faptele într'un stil exaltat de pietate. Modelele cu care erau deprinși, legendele hagiografice, înfățișând viețile sfinților într'o bogată înlănțuire de incidente miraculoase și în lumină de apoteoză, i-au făcut să dea scrisului lor un pronunțat caracter panegiric. De altă parte, sbuciumările interne, luptele pentru apărarea Moldovei, zarva dela curtea domnească, a căror ecou ajungea până între zidurile mânăstirii stins, sunt înfățișate șters, fără interes, fără coloare.

In cronicele moldovenești, scrise de călugări în limba slavă, nu găsim, prin urmare, nici sentimentul național, nici simțul obiectivității. Meritul de a face din istorie un instrument al conștiinței naționale revine marilor cronicari moldoveni, cari grupați strâns în jurul voevozilor lor, și-au amestecat sângele cu pământul țării.

Boierii moldoveni, continuând letopisețele călugărilor, au pornit sub impulsul unui sentiment patriotic, pe care îl spun răspicat în predosloviile lor. Ei scriu, ca să afle « cap și începătură moșilor », ale căror fapte să servească drept norme pentru urmași: « ca să fie cele bune de învățătură, iar de cele rele să se ferească ».

Când cineva este însufleți t de asemenea idei, cea dintâi năzuință a lui trebue să fie adevărul. De aci, acel spirit de obiectivitate și de discernământ critic, pe care îl găsim la marii cronicării moldoveni; de aci, și preocuparea lor de a scrie istoria, nu într'o limbă pe care masele populare nu o înțelegeau, ci în limba națională.

Este deci o mare deosebire și de concepție și de nivel între cronicile slavonești, scrise de călugări, și între cele alcătuite în limba română. de către boierii moldoveni.

Ca să ne putem explica această deosebire de nivel și de concepție, e necesar să căutăm a determina mai întâi mediul cultural în care s'au format sufletește, primii boieri cronicari.

PRIBEGI IN POLONIA. Moldova, dela începutul organizării sale politice, ținea capătul marilor drumuri de comerț, care uneau cetățile Poloniei cu cetățile de pe țărmurile Mării Negre, și prin ele avea legături, pe de o parte, cu marile căi maritime, care duceau spre Orientul îndepărtat, iar pe de o alta, cu marile centre de negoț ale Italiei medievale. Din timpurile vechi, negutătorii poloni colindau drumurile Moldovei pentru a ajunge la porturile de pe coastele Mării Negre. Pe aceste vechi legături comerciale s'au grefat, cu vremea, relațiile politice și culturale. Alexandru cel Bun, intrând în legături cu vecinii săi, s'a căsătorit cu vara regelui, Ringala, și a împrumutat coroana Poloniei cu 5.000 de ruble, pentru care a primit în schimb, ca zălog, Pocuția. Aceste legături politice continuă și sub urmașii săi și, în războiul civil care se deslănțuie între fiii și urmașii lui Alexandru cel Bun, cei alungați din domnie se refugiau în Polonia.

In a doua jumătate a veacului al XVII-lea, se creează în Moldova două partide: un partid care ținea cu Turcii și un altul care nădăjduia să scuture, prin ajutorul Polonilor, suzeranitatea musulmană, devenită din ce în ce mai apăsătoare. In luptele înverșunate dintre aceste două partide, lupte în care era prinsă toată boierimea, cei ce se sprijineau pe ajutorul leșesc, învinși de Domnul adus de Turci, fugeau în Polonia, ca să-și scape viața. Astfel și-au găsit refugiu în țara vecină: Alexandru Lăpușneanu și fiul său Bogdan, care avea prieteni în nobilimea polonă, întru cât surorile sale fuseseră măritate în Polonia. Când Petru Șchiopul a luat drumul exilului spre Tirol, boierii săi devotați s'au refugiat în Polonia. Acolo și-au găsit atunci adăpostul: familiile Stroici și Movileștii, la care s'a alăturat apoi marele boier Nestor Ureche, fugit la urcarea în a doua domnie a lui Aron Vodă.

Când norocul le surâdea, când nemulțumirile împotriva Domnului adus de Turci creșteau în țară, atunci pribegii se întorceau, sprijiniți de oști polone. Astfel, Zamoisky a făcut Domn în Moldova pe Ieremia Movilă și, după moartea acestuia, pe Constantin Movilă. In războiul civil care a urmat între veri, adică între fiii lui Ieremia și ai lui Constantin, totdeauna înfrânții își găseau adăpost pe pământul polon. Tot la vecinii dela Nord, s'a refugiat și Miron Barnovschi care, cu tot numele său slav, era moldovean de baștină, din neamul Movileștilor. Faptul că și-a schimbat numele dovedește, și el, o influență polonă.

Boierii aceștia, care se refugiau în țară străină, trebuind de multe ori să rămână acolo vreme îndelungată — nici ei nu știau dacă se vor mai întoarce cândva — ca să-și poată asigura

o ședere liniștită, cereau și obțineau indigenatul polon. Astfel se constată documentar că au dobândit cetățenia polonă: Movileștii — Gheorghe, Ieremia și Simeon —; Nestor Ureche, tatăl lui Grigore Ureche; Luca Stroici — care ne-a lăsat « Tatăl nostru », scris cu caractere latine, sub influența polonă, și care semna în documente alături de chirilice și în caractere latine — Miron Barnovschi; Hatmanul Ioan Costin, tatăl lui Miron Costin, și mulți alții.

Incetățeniți în regatul vecin și știind că drumurile de întoarcere în țară le sunt închise, boierii noștri trebuiau să-și asigure un rost pentru viață între streini și, cum erau deprinși din țara lor cu agricultura, cei mai mulți arendau moșii din domeniile coroanei. Documentele timpului ne indică boieri de frunte ai Moldovei, care cultivau în secolul al XVII-lea moșii în Polonia. Astfel Nestor Ureche arendase o moșie în starostia Zolkiew, Luca Stroici luase pe seama sa o moșie la Zwinigrad și Vasile Ureche — fratele cronicarului — era arendaș la Zahajpole.

Așezându-și rostul vieții lor pe vreme îndelungată, poate pentru totdeauna, în Polonia, era firesc ca pribegii moldoveni să caute legături de înrudire cu nobilimea cu care conviețuiau. O seamă de fiice ale marilor boieri moldoveni s'au căsătorit cu tineri poloni. Astfel și-a măritat Ieremia Movilă cele patru fete ale sale; o soră a lui era căsătorită și ea cu un polonez; Vasile Lupu a măritat pe fiica sa, Domnița Maria, cu principele litvan Janusz Radziwill. Ca urmare firească a acestor legături de rudenie, o sumă de nobili intră în serviciul Domnilor moldoveni, când aceștia, venind din Polonia, se așeză în tron, cu sprijinul oștilor polone.

Pe de altă parte, Domnii noștri aveau — pentru a face față împrejurărilor politice — la curtea lor, secretari pentru limba polonă, pe cari îi întrebuințau în corespondența diplomatică ce o aveau cu regatul dela Nord.

Rezultatul acestor numeroase legături a fost că tinerimea moldoveană a început să frecventeze școlile polone. E posibil ca o bună parte dintre tinerii noștri boieri, cari urmau școlile acestea, să fi fost pregătiți chiar în Moldova, în școlile întemeiate de iezuiți. Pe la jumătatea secolului al XVII-lea se găsesc în Moldova câteva asemenea școli în care, între limbile de predare, dacă nu chiar ca materie principală, figura și limba latină. Așa, de exemplu, ne este amintit colegiul iezuit din Iași, în care trebue să fi urmat și mulți români, fiindcă numai așa ne explicăm sprijinul material pe care i-l acordă Iordache Ruset sau Miron Costin. Ar fi, într'adevăr, curios ca Moldovenii să fi sprijinit băneșt această școală, dacă fiii lor n'ar fi învățat în ea. Tot în același timp se constată un seminar catolic la Cotnari, în care se pregăteau pentru cariera preoțească cei ce voiau să ocupe parohii catolice în Moldova. Un alt seminar se afla la Galați, condus, pe la a doua jumătate a secolului al XVII-lea, de franciscanul Ressi.

Profesorii din aceste școli iezuite se pare că predau și lecții particulare în casele marilor boieri. Iezuitul Francesco Renzi, într'o scrisoare din 24 Iulie 1693, către Congregațiunea de Propaganda Fide, spune textual că: « acum 15 ani am venit în Moldova și am fost repartizat la Iași și în toată țara pe atunci nu era altcineva ca să vorbească sau să știe limba latinească afară de Mironașco Costin, care a fost mare logofăt... Astăzi toată floarea nobilimii vorbește latinește și mulți dintre dânșii chiar sunt foarte învățați. Actualul Principe, Constantin Duca, în vârstă de 23 de ani, este un elev al meu; Hatmanul — era atunci Nicolae Costin; Serdarul — era Ioan Costin, fratele lui Nicolae — și secretarii domnești pentru corespondența cifrată sunt și ei *elevii* și fii spirituali ai mei ».

In aceste școli se punea pe învățământul limbii latine atâta preț încât, după cum ne mărturisește un misionar franciscan, Marcu Bandini, trimis pe vremea lui Vasile Lupu să cerceteze bisericile catolice din Moldova, la sărbătorile Crăciunului, școlarii veneau la curtea Domnului să-l salute și să recite versuri ocazionale în limba latină.

Dragostea pentru cultura latină, răspândită și prin aceste școli, a devenit cu vremea așa de însemnată în Moldova încât, atunci când Vasile Lupu a înființat în Mânăstirea Trei Ierarhi o școală superioară teologică, el a adus ca profesori pe cei mai de seamă reprezentanți ai Academiei Teologice din Kiew, care avea în organizarea sa, după cum s'a văzut, o bază latină.

Dar în afară de această cultură latină, care începuse să se răspândească în Moldova pe la jumătatea secolului al XVII-lea, tineretul nostru a căutat să-și îmbogățească învățătura mergând peste hotarele țării, la studii superioare în Polonia.

Istoricul polon Eugen Barwinski, care a publicat cu câțiva ani înaintea războiului o versiune latină a cronicei lui Miron Costin, ne dă o listă de vreo 20 de tineri moldoveni cari au urmat cursurile Universității din Cracovia, între anii 1405 și 1503.

In Polonia, poate la Lwów, și-a făcut studiile Grigore Ureche, pe la începutul veacului al XVII-lea, iar trei decenii mai târziu, Miron Costin urma cursurile colegiului din Bar, unde a văzut acea invazie de lăcuste pe care o povestește așa de pitoresc în cronica lui.

Se constată dar, pe la jumătatea secolului al XVII-lea, o remarcabilă afluență a tineretului moldovean spre școlile din Polonia — unii veniți din Moldova, alții stabiliți acolo cu părinții, în urma vicisitudinilor din patria lor.

CULTURA LATINĂ IN POLONIA. Care erau însă, în această epocă, directivele culturii polone?

Polonia era o țară catolică și ca atare adoptase în biserică și în cancelariile regale, limba latină. Această limbă, în care își scriseseră operele lor cei mai de seamă reprezentanți ai culturii polone, era aci atât de înrădăcinată, încât un istoric literar slav spune că cei mai buni fii ai Poloniei aveau mai pronunțată dorința de cosmopolitism, decât dragostea pentru cultura lor națională. In limba latină au fost scrise — după cum o să vedem mai târziu — o mulțime de cronici polone, care au fost cunoscute și de cronicarii noștri.

Incepând însă din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, pătrund în Polonia, venind din Italia, razele renașterii.

In secolul al XVI-lea, sub regii: Sigismund I (1506—1548), căsătorit cu o italiancă, Bona Sforza; Sigismund al II-lea (1548—1572) și Ștefan Báthory (1575—1585), legăturile culturale dintre Polonia și Italia se intensifică.

Reprezentanți de seamă ai umanismului italian vin, în această epocă, să-și caute norocul la curtea regilor și a nobililor poloni. Unul dintre aceștia a fost Filippo Buonacorsi, care a trăit între 1437 și 1496. Își făcuse studiile la Roma; era membru al Academiei pomponiane și stătea în corespondență cu Polizziano, Bartolomeo della Scalla și cu Lorenzo dei Medici din Florența, cel care a acordat un sprijin așa de prețios artelor, încât a fost supranumit Magnificul.

Un alt italian, adăpostit în Polonia, a fost Alessandro Guagnini, originar din Verona, decedat la Cracovia, în 1614. A fost ofițer în armata poloneză, a luat parte la expediții războinice în Moldova și a scris o cronică, despre care ne vom ocupa în capitolul următor, întru cât a fost utilizată și de cronicarii noștri.

Cultul pentru latinitatea clasică, ideile umaniștilor și ale principalilor reprezentanți ai Renașterii, au fost transplantate în Polonia, nu numai de Italieni, ci și de tineretul polon care se ducea să-și desăvârșească studiile în școlile și în universitățile Italiei.

In fruntea acestora stă Ioan Zamoiski, marele cancelar, care n'a fost numai un mare talent militar și un însemnat bărbat politic, ci și un om de o cultură vastă. Își făcuse stu-

diile la Padova și păstra din timpurile copilăriei, petrecute în Italia, amintiri așa de puternice, încât spunea prietenilor săi «Patavium virum me fecit», adică «Padova m'a făcut om». Scria cu ușurință elegante versuri latinești, citea și gusta operele antichității clasice și avea o profundă admirație pentru științe și litere.

Tot în Italia a studiat cel mai de seamă scriitor al literaturii polone din epoca ei de aur: Ioan Kochanowski, pomenit mai sus, în legătură cu activitatea Mitropolitului Dosofteiu.

Sub influența bisericii catolice și a legăturilor culturale cu Italia, Polonia ajunsese deci la o frumoasă înflorire literară către sfârșitul veacului al XV-lea, când boierimea moldoveană, expatriată, venea să se așeze în orașele ei, să arendeze moșii din domeniile regale și să-și trimită copiii în școlile umaniste. Ce impresie făcea tineretul moldovean în aceste școli, se vede dintr'o mărturie contimporană a unui francez, Dupont, secretarul regelui Ioan Sobieski:

«Ils ne manquent point d'esprit, ce qu'ils font bien, lors-«qu'ils sont hors de leurs pays et ils trouvent des personnes «pour les cultiver et pour les instruire. Alors ils reussissent «très bien dans toutes les sciences» [1].

Dar, dintre toate disciplinele pe care le învățau în școlile polone, aceea care a avut o resfrângere mai puternică în sufletul tinerilor noștri cărturari, a fost istoria.

Care era stadiul istoriografiei polone atunci și, mai ales, ce elemente din cronicele polone au trăit mai adânc și au deșteptat vocațiunea în sufletul tinerilor boieri moldoveni, iată chestiunile pe care le urmărim în capitolul următor.

ȘTIRI DESPRE ISTORIA MOLDOVEI ȘI LATINITATEA ROMÂNILOR IN ISTORIOGRAFIA POLONĂ

Incepând din anul 966, de când principele Mieszko I, căsătorit cu o principesă cehă, s'a creștinat împreună cu supușii săi, Polonia s'a despărțit de tulpina popoarelor slave și a intrat în zona de cultură a Bisericii catolice. Sub influența papalității au fost organizate școli pe lângă mânăstiri, parohii și catedrale, după modelul celor din Occidentul medieval. In 1364, ia ființă Universitatea din Cracovia, care, reorganizată în 1400 de Vladislav Iagello, ajunse în curând un puternic focar ce împrăștia lumina culturii dincolo de hotarele Poloniei. Instrucția se preda însă în școli și în universitate — ca de altfel în tot Occidentul medieval — în limba latină, care era întrebuințată și în cancelaria de stat.

In limba latină a evului mediu catolic s'a început literatura polonă, încă din sec. al X-lea., cu analele Roczniki. Dar cu toată valoarea istorică, pe care o au cronicele polone din veacul al XII-lea (Anonimus Gallus), al XIII-lea și al XIV-lea, ele nu prezintă interes pentru noi, întru cât nu conțin știri privitoare la neamul nostru. Trebue să trecem în secolul al XV-lea, la Długosz, ca să găsim date din trecutul Moldovei.

Jan Długosz (Johannes Longinus (1415—1480), a studiat la Universitatea din Cracovia și a intrat în cler, unde a urcat toate treptele ierarhiei, dela canonic de Sandomir și Cracovia, până la arhiepiscop de Lwów. Regele Cazimir al IV-lea l-a ales ca profesor de limba latină pentru fiul său, Ioan Albert, și l-a însărcinat cu misiuni diplomatice pe lângă scaunul papal, pe lângă Ioan Huniade, pe lângă Matei Corvin și pe lângă împăratul german. El a povestit, având ca model pe Titus Livius, istoria Poloniei, din epoca păgână până în anul care a precedat moartea sa, folosind, pentru aceasta, cronicele polone, ungare și germane, precum și hrisoave și alte documente.

Długosz trăiește în epoca războaielor sângeroase dintre fiii și urmașii lui Alexandru cel Bun și apucă anii de glorie al lui Ștefan cel Mare, pentru al cărui geniu militar avea o sinceră și mare admirație. Intru cât, începând cu Alexandru cel Bun, viața Moldovei se împletește tot mai mult cu a Poloniei, cronica lui Długosz conține o bogăție de știri interesante din istoria Moldovei până la anul 1480.

Informațiile lui Długosz privitoare la Moldova au fost împrumutate și amplificate de Marcin Kromer, care trăiește în așa numita epocă de aur a literaturii polone, între 1512—1589, ca senator și, mai târziu, episcop. Marcin Kromer este contimporan cu Kochanowski și a petrecut o bună parte a vieții lui la curtea regelui Sigismund August, care l-a însărcinat cu diferite misiuni diplomatice. Opera lui, *Polonia sive de Origine et rebus gestis Polonorum*, Libri XXX, tipărită la Basel în 1555, este considerată, prin spiritul critic de care e stăpânită, ca una din cele mai remarcabile scrieri ale timpului său. Ea servea chiar ca manual istoric în școlile superioare, în epoca în care viitorii noștri cronicari își făceau cultura în Polonia.

Cronicele lui Długosz și Kromer sunt continuate cu bogate știri privitoare la Moldova de Marcin Bielski (1495—1575), care și-a petrecut viața pe lângă voevodul Cracoviei și a luat parte la războaiele din Moldova. Cronica lui Marcin Bielski a apărut în 1550, sub titlul: *Kronika wszytkiego świata* (Cronica lumii întregi) și cuprinde, după modelul cronografelor bizantine, imitate în toată istoriografia medievală, un repertoriu al istoriei universale, începând dela creațiune până în vremea autorului, încheindu-se la anul 1548. Cronica începe deci cu povestirile biblice, continuă cu istoria antică, trece la istoria bizantină, încorporează apoi ceva din istoria popoarelor europene și pe acest fond se desfășoară istoria Poloniei în legătură cu țările învecinate.

Scrierea aceasta a avut pentru timpul ei un mare răsunet. Numai în răstimpul vieții autorului a apărut în trei ediții: I-a la 1550; a II-a la 1554 și a III-a la 1564, cu multe adausuri și schimbări.

In 1597, la 22 de ani după moartea autorului, fiul său, Joachim, republică din cronica tatălui său partea privitoare la istoria Poloniei, pe care o prelucrează și o continuă, povestind evenimentele petrecute între anii 1548—1597, după amintirile sale personale și după Reinhold Heidenstein, secretarul regelui Ștefan Bathory, și alți istoriografi poloni. In cronica astfel prelucrată de Joachim Bielski se găsește o neînchipuită bogăție de știri privitoare la istoria Moldovei: luptele fratricide dintre fiii și urmașii lui Alexandru cel Bun; amestecul Polonilor în afacerile interne ale Moldovei; domnia lui Ștefan cel Mare; luptele lui cu Turcii; relațiile cu Polonii; înfrângerea din Codrii Cosminului unde, după mărturia cronicarului, a pierit toată șleahta polonă care a participat la luptă; moartea lui Ștefan cel Mare pe care, menționează cronicarul, «din pricina vitejiei lui ne mai auzite, Moldovenii îl socoteau ca sfânt». Cu același lux de amănunte e povestită și domnia lui Bogdan.

Această cronică, apărută în 1597, era în plină faimă pe vremea când Grigore Ureche își făcea studiile în Polonia. Ea a fost aleasă, după cum vom vedea mai târziu, drept călăuză principală de cel dintâi cronicar al Moldovei în limba națională, cunoscut până acum.

După Bielski, un scriitor care s'a bucurat de mult renume pe vremea când Miron Costin își petrecea tinerețea în Polonia a fost Pawel Piasecki, sau cu numele latin *Piasecius* (1578—1669). Acesta studiase vreme îndelungată la Roma, își luase acolo doctoratul în drept și ajunsese protonotar apostolic, când fu chemat în Polonia, numit secretar regal și însărcinat cu corespondența diplomatică. A avut însă în patria sa o viață sbuciumată, fiindcă, îndreptându-și verva sa satirică împotriva iezuiților, a fost atacat de aceștia cu înverșunare și acuzat de

[1] Dupont, *Mémoires pour servir a l'histoire de la vie et des actions de Jean Sobieski*, Varșovia, 1865, p. 201.

ambiție și trădare. Disgrațiat un moment, a fost apoi restabilit și numit episcop de Chelm (1640) și Przemysl (1644). Opera sa, *Chronica gestorum in Europa singulariorum*, a fost mult admirată pe timpul ei. Ea cuprinde povestirea evenimentelor petrecute în Europa între anii 1587 și 1638, cu prețioase știri privitoare la Ieremia Movilă; la războaiele lui cu Mihai Viteazul; la expediția lui Zamoiski în Țara Românească; la luptele lui Żołkiewski dela Țuțora; la originea Cazacilor și la răscoala lor contra Polonilor. Cronica lui Piasecki a oferit, după cum vom vedea la locul său, un material bogat de informație lui Miron Costin.

Contimporan cu Piasecki a fost Alexandru Guagnini, (Aleksander Gwagnin), italian de origine (născut la Verona în 1583), care a venit de tânăr în Polonia, distingându-se ca inginer militar. El a scris în limba latină o carte care cuprinde descrierea țărilor din răsăritul Europei și istoria Poloniei în legătură cu statele vecine, până la moartea lui Sigismund August (1572). Cartea a fost publicată la Cracovia, în 1578, sub titlul: *Sarmatiae Europae descriptio* (*Descrierea Sarmației Europene*); — prin Sarmați se înțelegea, în vechime, populațiile care locuiau între Marea Neagră și Marea Baltică și a făcut multă vâlvă, între altele și prin faptul că, după apariția ei, istoricul polon Matei Stryikowski, publicând a sa *Cronica Litvanilor*, a învinuit pe Guagnini de plagiat, pretinzând că i-ar fi furat manuscrisul Descrierii Sarmației.

Stryikowski nu s'a mărginit însă aci, ci s'a plâns chiar regelui; a adus martori în sprijinul acuzării sale și a obținut un decret prin care i se recunoștea dreptul de autor. Problema nu este încă definitiv clarificată în literatura polonă, deoarece lipsește un studiu critic. In 1611, cartea lui Guagnini a apărut într'o traducere polonă, mult amplificată, sub următorul titlu (în traducere): « *Cronica Sarmației Europene* în care se află « regatul Poloniei cu toate țările... de Alexandru Guagnini, « apărută întâiu în latinește la 1578, iar acum cu adausurile « regilor care nu se află în ediția întâia, precum și a rega- « telor, statelor, insulelor, țărilor și provinciilor legate de « această Sarmație, ca Grecia, țările slave, Moldova, Panonia, « Boemia, Germania, Danemarca, Suedia, Scoția, etc. de « același autor și împărțită în 10 cărți. Tradusă după stăruința « autorului, din latinește în poloneză, de *Marcin Paszkowski* ».

Această ediție polonă cuprinde, pe lângă multe adause referitoare la istoria Poloniei, împrumutate din cronica lui Bielski — apărută în urma ediției latine a operii lui Guagnini — pe lângă știri prețioase despre războaiele polono-moscovite, și o serie de informații privitoare la Despot Vodă, la relațiile lui cu Laski, la expediția lui Laski în Moldova pentru întronarea lui Despot, la domnia acestuia, la răscoala lui Tomșa și la luptele lui cu Laski și Dimitrie Wiszniowiecki.

Aceste relatări, pline de amănunte pitorești, sunt cu atât mai prețioase cu cât Guagnini a fost martor ocular la evenimentele pe care le povestește și a luat parte la ele, fiind în oștirea lui Laski. Știrile lui privitoare la Despot Vodă au intrat în compilația lui Simion Dascălul, și, prin aceasta, în cunoscuta dramă istorică a lui Vasile Alecsandri.

Mai toate cronicele Poloniei cuprindeau astfel de știri interesante și bogate despre relațiile cu Moldova și frământările din principatul învecinat. E ușor de înțeles curiozitatea vie cu care tinerii feciori de boieri moldoveni, aruncați de valurile împrejurărilor pe limanuri străine, urmăreau în paginele cronicelor polone, sbuciumul strămoșilor lor. Când citeau de pildă în Długosz despre Ștefan cel Mare rânduri ca acestea:

« O bărbat minunat, cu nimic mai pre jos decât coman- « danții eroici de cari atât ne mirăm! In zilele noastre câștigă el, « cel dintâi dintre Principii lumii, o strălucită biruință asupra « Turcilor. După a mea părere, el este cel mai vrednic să i se « încredințeze conducerea și stăpânirea lumii și mai ales cinstea « de comandant împotriva Turcilor cu sfatul, înțelegerea și « hotărîrea tuturor creștinilor, de vreme ce ceilalți regi și « principi catolici își petrec timpul numai în trândăvii sau în « războaie civile ».

— nu se putea să nu-și simtă sufletul tresărind de înviorare.

Departe de locurile pe care-și petrecuseră copilăria și de care le erau legate atâtea amintiri, evocarea țării și a neamului în cărțile străinilor a înduioșat sufletul pribegilor și a trezit în ei vocațiunea istorică.

Dar în afară de știrile privitoare la istoria Moldovei, tineretul moldovean a mai găsit în atmosfera istorică a Poloniei o idee care a avut un răsunet puternic în literatura noastră veche.

Este ideea originii latine.

Nu se poate spune că ideea unității neamului și a originei romane erau inexistente înainte de Ureche, primul din triada cronicarilor moldoveni cu studii în Polonia. Inaintea lui, Patriarhul Chiril Lucaris, în 1629, scriea răspicat lui Gavril Bethlen despre « legătura de sânge și de simțiri care trăește, deși în mod tainic, dar cu atât mai puternic, între Românii din Țara Transilvaniei și între locuitorii Țării Munteniei și ai Moldovei ». Inainte de Chiril Lucaris, către sfârșitul secolului al XVI-lea, italianul De la Valle culegea tradiția originei romane din gura călugărilor dela mânăstirea Dealu [1]. Cu mult înainte, după cum aflăm din analele dela Bistrița, la 1507, călugărul Maxim intervenise pe câmpul de luptă pentru a împăca pe Bogdan, fiul lui Ștefan cel Mare cu Radu, Domnul Munteniei, amintindu-le că sunt « creștini și de același neam ». O idee confuză a originei romane a fost înregistrată, precum s'a văzut, și în cronica anonimă, alcătuită în sec. XVI, în Rusia (cf. vol. I, p. 35), după izvoare românești. Ideea unității naționale trecuse și pe planul politic. Doar și pe ea se întemeiase campaniile lui Mihai Viteazul pentru cucerirea Transilvaniei și a Moldovei. Chiar pe vremea lui Gr. Ureche, Domnul Vasile Lupu scriind vizirului despre o eventuală campanie în Ardeal spunea: « în Ardeal mai mult de a treia parte sunt Români cărora făgăduindu-le libertatea, îi voiu atâța, fără zăbavă, împotriva Ungurilor » [2].

Dar ideile acestea de unitate națională și mai ales de origine romană erau vagi; nu fuseseră fixate în scris; nu erau difuzate în masele populare. Cei dintâi care le răspândesc prin scris și-i dau tot relieful cuvenit sunt cronicarii moldoveni, care-și făcuseră studiile în Polonia.

Ideea romanității neamului a fost pusă în circulație, în lumea Occidentului medieval, de umaniștii italieni, care la rândul lor o găsiseră la scriitorii latini și la cronicarii bizantini. Prin misionarii catolici din Orient, origina romană a neamului nostru a fost cunoscută de timpuriu, în cercurile scaunului papal, și Papa Inocențiu al III-lea o amintește înscrisoarea către Asănești [3] dar, după cercetările întreprinse de Al. Marcu, această idee nu apare în literatura istorică sau geografică italiană, decât în secolul al XIV-lea.

Cel dintâi dintre umaniștii italieni, care a vorbit în Italia de latinitatea limbii noastre, a fost toscanul Poggio Bracciolini, (1380—1459), secretarul apostolic al Papei Bonifaciu al IX-lea. Intr'o operă a sa, publicată în 1451, *Disceptationes conviviales*, vorbind despre noi, spune textual:

« La Sarmații de Nord este o colonie dela Traian, care chiar « și acum, întru atâta barbarie, păstrează multe cuvinte latine, « notate de către Italienii care s'au dus pe acolo. Zic oculum « (ochiu), digitum (deget), manum (mână), panem (pâne): și « multe altele apar ca fiind dela acei Latini, care au fost lăsați

[1] N. Iorga. *Istoria Românilor prin Călători*, I, p. 76. Textul reprodus și la Claudiu Isopescu, *Notizie intorno ai Romeni nella letteratura geografica*, p. 15.

[2] *Documentele Hurmuzaki*, IV, 1, p. 669, nr DXCV.

[3] «...populus terrae tuae, qui de sanguine Romanorum se asserit descendisse »...

« acolo ca coloniști, unde au rămas, și acea colonie s'a folosit « de limba latină » [1].

După Bracciolini, și alți eruditi italieni din vremea aceasta amintesc originea romană a neamului nostru, ca de pildă *Flavio Biondo* (1388—1463), un profund cunoscător al istoriei romane, secretar al multor principi italieni și al curții papale, care amintește într'un loc de Ioan Huniade, afirmând că este de origine română.

Cel mai interesant pentru noi este însă *Aeneas Sylvius Piccolomini* (1405—1464), un mare erudit, care, intrând în cler, după ce a îndeplinit sarcina de secretar pe lângă diferiți cardinali și pe lângă împăratul Frederic al III-lea al Germaniei, a ajuns, la vârsta de 53 de ani, să fie încoronat Papă, sub numele de Papa Pius al II-lea. In multele și variatele sale opere, el are prilejul să vorbească adesea despre Români, dar acolo unde insistă mai pe larg asupra originii poporului român este: *Historia rerum ubique gestarum locorumque descriptio*.

In această operă, vorbind despre ținuturile dela nordul Dunării, spune: « Este un ținut așezat dincolo de Dunăre, pe care l-au locuit cândva Dacii, un popor sălbatec și însetoșat prin multe pagube aduse Romanilor », — iar ceva mai jos: « Valachia este un ținut destul de întins, începând din « Transilvania și întinzându-se până la Marea Neagră, aproape « toată un șes întins și neapt pentru râuri... Pe acest pământ au « locuit odinioară Geții, care au pus pe fugă rușinoasă și pe Da- « rius, fiul lui Histaspe, iar pe regele Lisimah l-au prins de viu în « puterea lor și au copleșit Tracia cu multe nenorociri. In cele din « urmă, au fost supuși și nimiciți de armatele romane. Iar colonia « Romanilor, care a înfrânt pe Daci, a fost condusă de un oarecare « comandant *Flaccus*, dela care a fost numită Flaccia. Și după « o lungă trecere de vreme, cuvântul s'a corupt, încât s'a zis (Vla- « hia) Valahia. Limba este până acum de familie romană, deși « în mare parte schimbată și puțin inteligibilă unui italian ».

In acest text al lui Aeneas Sylvius Piccolomini avem, după cum se vede, atirmate trei idei principale: 1) că Românii se trag din coloniștii aduși de Romani în Dacia supusă; 2) că limba română face parte din familia limbilor romanice, deși în mare măsură schimbată și 3) că numele etnic al Românilor, care pe acel timp era « Valah », vine dela numele unui comandant roman, Flaccus, care a înfrânt pe Daci.

Această ultimă idee — ca și celelalte două — a avut un puternic ecou în literatura istorică a timpului și a răsbătut până în istoriografia popoarelor catolice din preajma noastră.

De unde a luat Papa Pius al II-lea pe acest comandant dela care ar veni numele poporului nostru? Flaccus este amintit în elegiile pe care le-a scris în amarul zilelor de exil, petrecute departe de ai săi, între barbarii Sciți, pe țărmurile Mării Negre, poetul roman Ovidiu. In cartea a IV-a din *Ponticele* sale (Epistola a IX-a, către bunul său prieten Craecinus), Ovidiu pomenește astfel pe Flaccus:

Praefuit his, Graecine, locis modo Flaccus et ille
Ripa ferox Istri sub duce tuta fuit
Hic tenuit Mysas gentes in pace fideli
Hic arcu fisso terruit ense Getas.

Aceste versuri, cunoscute și de cronicarii noștri, au fost traduse de Miron Costin în *De Neamul Moldovenilor* (p. 17, ed. C. Giurescu), astfel:

« Gheții țineа într'o vreme, acum Flacus ține,
« Ripa scumpă a Dunării, el singur cu sine,
« El a ținut Misia în pace cu credință,
« Pre Gheți i-au scos de aicea el cu biruință ».

[1] Apud superiores Sarmati colonia est ab Trajano ut aiunt derelicta, quaq nunc etiam inter tantam barbariem multa retinet latina vocabula, ab Italis, qui eo profecti sunt, notata. *Oculum* (ochiu) *dicunt, digitum* (deget), *manum* (mână), *panem* (pâine), multasque alia quibus apparet ab Latinis, qui coloni ibidem relicti fuerunt, manasse eamque coloniam fuisse latino sermone usam ».

Traducerea lui Miron Costin este liberă. Silit, la începuturile poeziei românești de necesitățile ritmului și ale rimei, el s'a îndepărtat de sensul textului. Iată, pentru o înțelegere mai clară sensul versurilor ovidiene:

« Grecine, odinioară Flaccus comanda aceste locuri și sub « stăpânirea lui a fost întreg malul sălbatic al Dunării. El a « ținut popoarele Misiei în pace statornică și cu sabia i-a înspăi- « mântat pe Geții încrezători în arcul lor ».

Această idee a Papei Piu al II-lea s'a răspândit apoi în toate țările catolice și a fost utilizată de cronicarii unguri și polonі.

In Ungaria a fost introdusă de istoriograful Anton Bonfiniu (1427—1502). Bonfiniu era italian, născut la Ascoli, și profesa umanitățile la Recanati, când a fost chemat la curtea regelui Matei Corvin pentru a scrie, în limba latină, istoria Ungariei. In opera sa *Decades rerum Hungaricarum*, scrisă după modelul lui Titus Livius, Bonfiniu citează în fruntea izvoarelor de care s'a servit, și opera Papei Piu al II-lea. Vorbind, într'un loc, despre Valahi, el spune textual:

« Valahii se trag într'adevăr din Romani, după cum mărtu- « risește până astăzi limba lor, deoarece, așezată între atâtea « limbi felurite ale barbarilor, n'a putut fi până acum extirpată. « Ei sunt urmașii legiunilor și coloniilor aduse în Dacia de « Traian și de ceilalți împărați romani ».

Aceeași idee a trecut apoi la istoricii sași, până ce a ajuns la *Laurențiu Toppeltin* din Mediaș, care a publicat la Lyon, în 1667, opera sa intitulată: *Origines et occasus Transylvanorum*. In acest opuscul, în care Toppeltin se ocupă de obârșia tuturor ținuturilor din Ungaria, se găsește și un capitol privitor la Românі. Dar asupra lui Toppeltin, care a fost unul din principalele izvoare ale lui Miron Costin în « Cartea pentru întâiul descălecat » (De Neamul Moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor), vom reveni într'un capitol viitor.

Ideile despre originea noastră romană, puse în circulație de umaniștii italieni și răspândite în istoriografia ungară, au pătruns și în Polonia. Le găsim exprimate cu destulă claritate în secolul al XVI-lea la Marcin Kromer (1512—1589), în opera sa despre care am vorbit. Citând pe Eutropius, el pomenește de războiul lui Traian cu Dacii și spune cum Dacia, fiind secătuită de bărbați prin războaie, Traian a adus o nouă populație « ex toto orbe romano » și că, din acești coloniști amestecați cu barbarii, au ieșit Românii, cari se folosesc de o limbă latină, coruptă cu elemente barbare. Ba, merge ceva mai departe și afirmă că Muntenii și Moldovenii sunt un singur neam, însă împărțit în două state. In privința numelui etnic de « Valahi », citează și el pe Aeneas Sylvius, dar observă că, sub numele de « Valahi », Polonii și Slavii cuprind pe toți Italienii.

Ideea aceasta se regăsește apoi la *Piasecki* — sau cu numele latinesc *Piasecius*.

Ideile despre originea romană a neamului și latinitatea limbii noastre, puse în circulație de umaniștii italieni, pluteau, așa dar, în atmosfera timpului, în vremea în care cronicarii moldoveni își făceau ucenicia în școlile polone. Acolo, printre străini, gândul că neamul lor se trage dintr'o obârșie așa de glorioasă, avea să le încălzească sufletul și să deștepte în ei mândria de neam:

« Caută-te dar acum, cetitoriule, ca într'o oglindă și te « privește de unde ești, lepădând dela tine toate celelalte basme... « câte unii au însemnat de tine, de neștiință rătăciți, alții de « zăvistie, care din lume între neamuri n'au lipsit niciodată, « că ești drept Vlah, adică Italian și Râmlean », scrie Miron Costin în *De neamul Moldovenilor*.

Această conștiință a originii romane avea să le lumineze mai bine rostul neamului lor ca unitate etnică, deosebită, în mijlocul atâtor popoare de rasă diferită. Ea avea să deștepte în ei vocația istorică. Intorcându-se în zorile tinereții în

patria lor, după ce-şi trăiseră anii copilăriei pe ţărmuri străine, ei se străduiesc să confrunte ştirile culese din istoriografia polonă, cu amintirile boierilor bătrâni şi cu menţiunile din vechile cronici slavoneşti ale ţării, pentru ca să afle, cum spun cu atâta duioşie, în graiul lor bătrânesc, «cap şi începătură moşilor, de unde au izvorît în această ţară».

BIBLIOGRAFIE. Influenţa polonă asupra cronicarilor, semnalată mai dinainte, de Ştefan Orăşanu, *Cronicarii moldoveni din secolul al XVII-lea*, Bucureşti 1899, p. 85—94 (la Ureche), a fost pusă în cadrul ei firesc de N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti în secolul al XVIII-lea* (1688—1821), Bucureşti, 1901, vol. I (cu deosebire p. 19—25 (tratează chestiunea în general; trebueşte însă urmărită şi la fiecare cronicar în parte). Chestiunea a fost tratată, după N. Iorga, şi de Ramiro Ortiz, *Per la storia della cultura italiana in Rumania, Studi e ricerche*, Bucureşti, 1916, p. 6—18. Problema influenţei polone a fost reluată, şi adâncită în legătură cu opera lui Ureche, Simion Dascălul şi Miron Costin, de P. P. Panaitescu, *Influenţa polonă în opera şi personalitatea cronicarilor Grigore Ureche şi Miron Costin*, Analele Academiei Române, Mem. Secţ. Ist., s. III-a, t. IV, mem. 4, Bucureşti, 1925. Despre suzeranitatea polonă C. Racoviţă, în *Rev. ist. rom.* 1940, p. 237—332.

Ideile despre originea latină şi neamului şi a limbii noastre la umaniştii italieni au fost adunate de Alex. D. Marcu, *Riflessi di storia rumena in opere italiane dei secoli XIV e XV*, în *Ephemeris Dacoromana* (Annuario della Scuola Romena di Roma), I, 1923, p. 338—386. Ştirile posterioare secolului al XV-lea la Claudiu Isopescu, *Notizie intorno ai Romeni nella letteratura geografica italiana del cinquecento*, Bucureşti, 1929, Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine. Despre Aeneas Sylvius şi ţările româneşti v. şi Marin Popescu-Spineni în *Revista geografică română*, I 1938.

Pentru ideea originii romane la umaniştii saşi v. Dr. Karl Klein, *Rumänisch-Deutsche Literaturbeziehungen*, Heidelberg, 1929, capitolul: Humanismus und Reformation, p. 59 şi urm.

Bibliografia ediţiilor şi studiilor asupra cronicarilor poloni la Gabriel Korbut, *Literatura Polska*, tom. I, ed. II, Warszawa, 1929 (indice).

GRIGORE URECHE

VIEAŢA. Cel dintâiu din şirul marilor cronicari moldoveni, a cărui operă a asimilat îndemnurile istoriografiei polone, a fost Grigore Ureche.

Scoborîtor dintr'o veche familie moldovenească, atestată documentar încă dela 1407, din vremea lui Alexandru cel Bun, sub forma *Urécle*, cronicarul e fiul lui Nestor, căruia i s'a atribuit într'o vreme şi cronica.

NESTOR URECHE. Nestor, Nistur sau Nistor, cum se găseşte în documente, a fost fiul lui Maxim Ureche şi al soţiei sale Dumitra. Născut probabil în preajma anului 1550, fiindcă în 1572, îl vedem începându-şi cariera politică cu slujba de uricariu la logofeţia cea mare, a fost unul din cei mai bogaţi şi mai influenţi boieri moldoveni dela sfârşitul veacului al XVI-lea şi începutul celui de al XVII-lea. El a jucat un rol aşa de important în istoria epocii sale, încât unii istorici ai noştri au fost ispitiţi într'o vreme să-i atribue lui, cronica scrisă de fiul său. In orice caz, în cronica fiului se strevăd amintirile tatălui.

O întâmplare fericită a făcut să răsbată, prin furtunile vremilor, până la noi, actul de împărţire a moşiilor rămase de pe urma lui Nestor Ureche şi a soţiei sale, jupâneasa Mitrofana, atât «cele cumpărate cât şi cele dela strămoşi». Actul a fost încheiat la 9 Martie 1643, înaintea divanului domnesc în frunte cu Mitropolitul Varlaam.

Ca să se vadă la ce imense latifundii putea ajunge în Moldova veacului al XVII-lea un mare boier, citez numai moşiile care au venit de partea lui Grigore Ureche[1]:

Dumbrăviţa, cu loc de moară şi heleşteu pe Şomuz; a opta parte din Ruguleni; a treia parte din Şoimăreşti pe Moldova, cu vad de moară în Riĉca din ţinutul Sucevei; Stroeştii, deasupra Cotnariului, ţinutul Romanului; satul Goeştii şi silişteа Mândreştii pe Bahlui; jumătate din satul Sârbi; părţile din Lungani, din Băneşti, din Septicini, din Oneşti şi din Bălţaţi şi o bucată din hotarul Târgului Frumos, «cel stâlpit şi hotărît» <hotărnicit>, toate din ţinutul Cârligăturii; Schindeştii şi Scocul şi părţile din Colunești, din ţinutul Sorocii; în ţinutul Iaşilor: Verdeşănii pe Lavnic şi părţile din Boteşti şi din Bogdăneşti; în ţinutul Vasluiului: Căueştii; din ţinutul Tigheciului: Vlădeştii cu a treia parte de baltă din Giemeni; a treia parte din Licin, din Răcariul şi din Păcicani; în ţinutul Lăpuşnii: Drăculeştii, iar în ţinutul Orheiului: Avrameni.

Cam tot atâtea moşii le-au venit şi celorlalţi doi moştenitori: Spătarului Neculai Ureche şi lui Nistor Batişte. Şi încă nu avem trecute în acest document toate proprietăţile lui Nestor, fiindcă actul de împărţeală adaugă:

«aşijdere şi alti sati întregi şi ocini cari nu-s pusă aicie, «pentruce-s <pentrucă sunt> de gâlceavă, de să vor desbate «şi s'or aşeza, să avem a li puni iar la mijloc, să le împărţim «în trei părţi».

După cum se vede, cei trei moştenitori ai lui Nestor Ureche îşi împărţeau averea părintească şi le venea la fiecare câte 23 de sate, adică era o avere de aproape 70 de moşii.

Era firesc că un boier, cum era Nestor Ureche, cu o avere aşa de mare, trebuia să joace un rol important şi în vieaţa politică a ţării sale. De fapt, în vremea lui Aron Vodă, îl găsim în divan cu rangul de mare logofăt, şi când Domnul a fost silit să părăsească ţara, din pricina pârilor, şi să se ducă la Constantinopol, locţiitor de Domn a fost lăsat Nestor Ureche. In 1592, Aron Vodă, recăpătând tronul Moldovei dela Turci, scrie din Constantinopol lui Ureche, prin Oprea armaşul, ca să pună mâna pe o seamă de boieri ce-i erau potrivnici şi să-i ţină în închisoare, până va sosi şi el. Ureche Logofătul, care păzea scaunul domnesc, nevoind să se facă unealta Domnului, se preface că primeşte porunca domnească; ba, şi sfătueşte pe armaşul care-i adusese scrisoarea Domnului să păstreze mai departe taina şi să stea ascuns tot timpul în casele darabanilor, în vreme ce el «va oblici» gazdele pe unde se găsesc boierii scrişi în «catastiful» Domnului şi-i va închide. Pe când Oprea armaşul stătea ascuns în curtea domnească, Ureche aflând — cum spune fiul său — «vreme şi cale deschisă de a se depărtare», luându-şi familia, porneşte îndată şi «gonind noaptea, toată nopatea, şi ziua, toată ziua,» iese din ţară în Polonia, pe la Soroca.

Acesta a fost un moment hotărîtor în vieaţa lui Nestor Ureche şi el ne luminează în acelaşi timp împrejurările în care fiul său Grigore, primul cronicar moldovean, a fost adus să-şi petreacă copilăria în ţară străină şi să vină în contact cu cultura umanistă a Poloniei.

In Polonia, Nestor Ureche se întâlneşte cu ceilalţi mari boieri, care pribegiseră din Moldova împreună cu Petru Şchiopul, — între alţii: Lupu Stroici Logofătul şi fratele său Simion, Andrei Hatmanul, Ieremia Movilă Vornicul cu fratele său Simion Paharnicul. Intre pribegii moldoveni se leagă o prietenie strânsă şi, în aşteptarea unor vremi mai bune, se grupează cu toţii în jurul lui Ieremia Movilă. Aceste zile mai bune nu întârzie să se ivească şi, în 1595, Ieremia Movilă, sprijinit de boierii din ţară şi ajutat cu oaste de guvernul polon, izbuteşte să ocupe tronul Moldovei. E o domnie paşnică şi lungă de 12 ani, turburată numai de războaiele cu Mihai Viteazul.

Urcat în scaunul domnesc, după o pribegie îndelungată, Ieremia Movilă îşi încredinţează funcţiile de cinste şi de răspundere ale curţii, boierilor cu care petrecuse anii exilului şi care îl ajutaseră în planurile sale. Astfel: Lupu Stroici este mare logofăt, fratele său Simion, vistiernic; iar Nestor Ureche, mare vornic al ţării de jos. De aci înainte vieaţa lui Nestor Ureche este legată de a Movileştilor. El păstrează vornicia mare şi sub fratele lui Ieremia, sub Simeon Movilă, care a fost

[1]) *Ioan Neculce*. Buletinul Muzeului Municipiul Iaşi, director: Gh. Ghibănescu, fasc. 6, 1926—27, Iaşi, 1927, p. 271.

otrăvit de cumnata sa, precum și sub fiii lui Ieremia: Mihail și Constantin. Dar domnia lui Constantin Movilă, minată de lupte cu verii, n'a durat niciun an, căci Turcii, neavând încredere în Domnul adus și sprijinit de oștiri polone și care nici birul datorit nu-l plătise, au dat steag lui Ștefan Tomșa și au însărcinat pe Cantemir Bei, cu oardele lui tătărești, să-l instaleze în scaun.

Nestor, care își legase soarta de Movilești, pleacă din nou în pribegie cu Constantin Vodă: «Apropiindu-se Ștefan Tomșa de țară — ne spune Miron Costin — Constantin Vodă cu mumă-sa și cu frații au purces din Iași, și cu câțiva din boieri, între carii erau și Nestor Ureche, tatăl lui Grigore Ureche, care au scris Letopisețul țării până la Aron Vodă».

Curând după aceasta, când Constantin Movilă cere ajutorul Polonilor și când cumnatul său, Ștefan Potoțki, strânge oaste din cetăți și dela neamurile sale și se pregătește, împotriva voinții regelui, să intre în Moldova, singurul dintre boierii pribegi care se ridică cu toată tăria împotriva acestei aventuri, este Nestor Ureche. Cu experiența lui de om pățit, el sfătuia: «să lase să se mai învecheasscă domnia lui Ștefan Vodă, că acum fiind domnia nouă, Moldovenii sunt din hire pururea la domniă lacomi. Dar — adaugă Miron Costin — nu s'a ascultat sfatul lui Urechiă Vornicul, cum mai mult în lume sfaturi bune la domni nu se ascultă, ce apoi vin la primejdie și ei și casele lor» (Miron Costin, Cronica, Kogălniceanu, ed. II-a, p. 263).

Expediția se încheie cu sângeroasa înfrângere dela Cornul lui Sas. Constantin Movilă cade în mâinile unui Tătar și, pe când acesta îl ducea hanului, se înnecă amândoi în apele Nistrului; fratele său Alexandru Movilă și Potoțki cad în mâinile Turcilor și sunt duși la Constantinopol; boierii care îi însoțeau sunt toți prinși și decapitați, din porunca lui Ștefan Tomșa. Singur Nestor Ureche, care n'a vroit să vină, ci a rămas la Camenița pe lângă Doamna lui Ieremia Movilă, a scăpat cu vieață.

Din acest răstimp avem o serie de acte interesante, publicate de Dr. Eugeniu Barwinski, din care se constată că, în a doua pribegie în Polonia, Nestor Ureche luase cu arendă de 1.000 de galbeni poloni pe an, starostia de Rohatin, care-i fusese încredințată de starostele Adam Żołkiewski. In această vreme, apare în acte polone, în împrejurări pe care le vom vedea îndată, și Grigore Ureche.

Vieața familiei Ureche pe pământ străin nu era însă fără griji. Ea era hărțuită tocmai din partea acelora dela care ar fi fost îndreptățită să se aștepte la mai multă solicitudine. Elisabeta, văduva lui Ieremia Movilă, care se dovedește din acte că ar fi fost o femeie rea și lacomă de bani, pe care-i strângea pentru a recuceri tronul Moldovei, părăște pe Nestor Ureche că refuză să-i predea moștenirea lui Isaia Balica [1]; că nu ar fi

[1] Isaia Balica a fost pârcălab de Suceava. Era ginerele lui Nestor Ureche; ținea în căsătorie pe Anastasia, sora cronicarului.

Aierul dăruit mănăstirii Secu de jupâneasa Mitrofana Ureche, mama cronicarului.

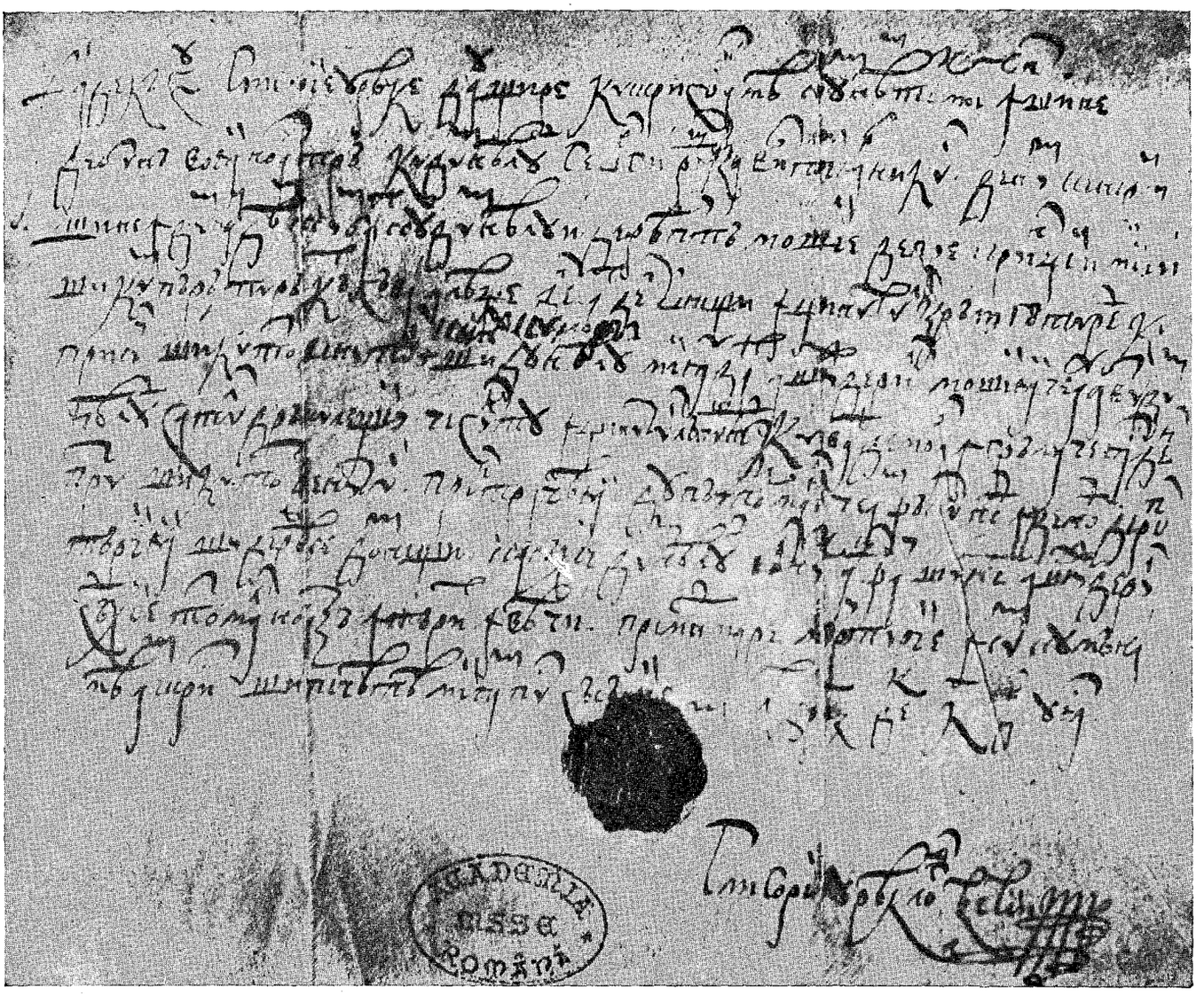

Act scris și semnat de Gligori Ureche, logofăt, prin care face schimb de moșii cu Gheorghi Roșca Vistiarnicul.

plătit haraciul turcesc și că ar fi oprit pentru sine banii ce i-ar fi strâns ca administrator al Moldovei. Se pare însă că acest proces s'a stins repede și că lucrurile s'au împăcat, deoarece, curând după aceasta, când Doamna lui Ieremia Movilă împreună cu ginerii săi și sprijinită de oaste polonă, izbutește să așeze în domnia Moldovei pe cel mai mic dintre fiii săi, pe Bogdan, Nestor Ureche este sufletul întregei domnii. « Divanurile toate erau prin Nistur Ureche », zice Miron Costin.

Domnia lui Bogdan Movilă nu ține însă decât un an și se încheie cu o adevărată tragedie. Turcii intră în Moldova; Bogdan cade în mâinile lor, iar mama sa, Doamna Elisabeta, este prinsă, târîtă în captivitate și își sfârșește viața într'un harem turcesc. Nestor Ureche scapă din nenorocire și, cu sufletul dornic de liniște și de mântuire, s'a retras în cucernicia ctitoriei sale dela Secul.

Cu toată râvna lui după avere și mărire, Nestor avea, ca toți contimporanii săi, un suflet adânc credincios. In 1602, după întoarcerea din pribegie, în semn de mulțumire Domnului, că i-a îngăduit să-și revadă moșiile părintești din Moldova, a ridicat mănăstirea Secul, pe care a înzestrat-o bogat cu o mulțime de moșii și sate, ca să fie de hrană călugărilor ce vor căuta în chiliile ei un liman de liniște și rugăciune. Ajuns în amurgul vieții și privind înapoi peste tot sbuciumul zadarnic al trecutului și cu gândul îndreptat spre cele veșnice, îmbracă rasa de călugăr și vine acum el însuși, în umilință, să caute un loc printre « rugătorii robi ai lui Dumnezeu », din ctitoria sa.

Soția sa, Mitrofana, a fost și ea o figură distinsă în galeria « jupăneselor » române din veacul al XVII-lea. Cu religiozitatea caracterului, unea un gust delicat pentru lucruri frumoase, migălite răbdător cu acul. Dela ea a ajuns până la noi un splendid aier, adus din Constantnopol și dăruit mănăstirii Secul.

GRIGORE URECHE. Viața lui Grigore — sau Gligoraşco Ureache, cum apare adesea în documente — departe de a putea fi reconstituită în trăsăturile ei caracteristice, are pentru noi încă multe puncte obscure; nu știm nici măcar data când s'a născut. Il găsim pomenit, pentru întâia oară, alături de fratele său Vasile, într'o inscripție de pe o biserică, la 1597, fără să se precizeze vârsta pe care o avea. Din alte conjecturi, pare să se fi născut pe la 1590. Il găsim apoi menționat în niște documente polone din 1616, când purta, în Lwów, în numele tatălui său care nu se afla de față, un proces cu un ceasornicar.

Miron ne spune despre Grigore Ureche că « a învățat literatura în școlile polone »; aceasta s'a întâmplat probabil între anii 1612—1617, pe când tatăl său se îndeletnicea cu munca agricolă pe moșia Rohatin, unde, după cum reiese din documente contemporane, avea o avere însemnată: o recoltă de

6330 de măsuri poloneze, pe lângă vie, pescării și velnițe. Grigore Ureche urma cursurile unei școli superioare în Camenița, sau poate în școala stavropighiei din Lwów. In Polonia, Nestor Ureche rămâne, cu o mică întrerupere în 1615, după cum s'a văzut, până la începutul anului 1617; la această dată se întoarce în Moldova și este posibil ca odată cu el să fi intrat în țară și Grigore Ureche.

Numele cronicarului apare întâiu în documentele noastre, la 20 Decemvrie 1628, ca tretilogofăt; iar în divanele boierești dela 1631 înainte, îl găsim cu rangul mai mic, de mare spătar. Marele spătar era, după cum aflăm dela quasi-contimporanii lui Ureche, Miron Costin și Dimitrie Cantemir, marele purtător de săbii al Domnului, șeful slujitorilor din spătărie. In zilele de sărbători, pășia imediat după Domn, îmbrăcat în haină aurită, cu un coif bătut cu pietre scumpe și ținea aninată de umăr, sabia în timp ce acela asculta slujba sau stătea la masă.

Grigore Ureche era deci mare spătar al Moldovei când sosiră, printr'un ceauș, cărți de mazilie lui Moise Movilă și se răspândi în Iași svonul că domnia s'a dat lui Alexandru Iliaș. Alexandru, care mai domnise în Moldova între anii 1620—1621, lăsase amintiri așa de neplăcute încât, la vestea că el a căpătat din nou domnia, o mare mâhnire și indignare cuprinse țara. Boierii, sfătuindu-se cu toții, aleg pe cei mai de frunte dintre ei și îi trimit cu jalbă la Țarigrad, să se plângă Porții de greul ce-l trage poporul din partea Domnilor necunoscători ai rânduielilor țării. In fruntea deputațiunii, alcătuită din 80 de boieri, se aflau, între alții: Vornicul Vasile Lupu, Postelnicul Ioan Costin — tatăl lui Miron Costin — și Spătarul Grigore Ureche. Boierii aflară pe Alexandru Vodă încă nepurces din Constantinopol. Aceasta primise învestitura și, neputând abate din hotărîrea ei delegația moldoveană, pune la cale, în taină, cu chihaia vizirului, derutarea ei. Câțiva din fruntașii boierilor sunt prinși și închiși în temniță. Prin această stratagemă, deputațiunea este intimidată și, în cele din urmă, silită să se împace cu Domnul, la Patriarhie, unde își fac reciproc jurământul de credință.

Dar abia fu instalat în domnie și Alexandru, uitându-și jurământul, hotărî să se scape de o seamă de boieri, între care de Vasile Lupu Vornicul și de Grigore Ureche. Aceștia însă prind de veste, printr'un om de casă, că Alexandru Vodă vrea să-i omoare în ziua de Paște și atunci răscoală în taină țara. «care fierbea de greutăți și netocmele». Din toate părțile se strânse atâta norod în Iași, încât nu mai încăpea pe uliți și umpluse dealurile Miroslavei. Domnul, se hotărî atunci să renunțe de bună voie la tron și, sub paza boierimii care abia putea potoli furia mulțimii, părăsi țara.

După scurta și tragica domnie a lui Barnowski Vodă, decapitat la Constantinopol și după domnia de câteva luni a lui Moise Movilă, care a fost silit apoi să se expatrieze în Polonia, a luat scaunul Moldovei vornicul Vasile Lupu.

In sbuciumul acelor vremuri de sângeroase lupte interne și de necontenite schimbări de domnie, stăpânirea lui Vasile Lupu aduce în viața Moldovei o epocă de înseninare. Miron Costin, care se întoarce în Moldova în ultimii ani ai acestei domnii, o descrie astfel:

«Fericită domnia lui Vasile Vodă, în care, de au fost cândva «această țară tot în bine cu bielșug și plină de toată averea, «cu mare fericire și trăgănată până la 19 ani».

Urcându-se pe tronul Moldovei, era firesc ca Vasile Lupu să caute a se înconjura de boieri care împărtășiseră gândurile lui, care luptaseră alături de el și trecuseră prin aceleași griji și suferințe ca și el. Intre aceștia era și Grigore Ureche care, încă din timpul lui Barnowski Vodă, își reluase în divanul țării locul de mare spătar. Cu acest titlu îl găsim pe Ureche semnând în hrisoavele domnești până la 1642, când este ridicat în rangul de cinste pe care-l avuse și tatăl său Nestor, de vornic al țării de jos.

Petru Movilă.

Vornicul țării de jos era al doilea dintre dregătorii boieri; el avea, în timp de pace, sarcina de a administra Moldova dela Iași până la hotarele Munteniei, cu județele basarabene și Cetatea Albă, iar în timp de război conducea oștirea.

Ca mare vornic, Ureche a luat parte la acel sbuciumat divan care trebuia să hotărască asupra căsătoriei fiicei lui Vasile Lupu cu Principele Ianusz Radziwill, șambelanul marelui ducat al Litvaniei. Căsătoria fusese pusă la cale de Petru Movilă, Mitropolitul Kievului, dar ea întâmpina mare împotrivire în unele cercuri din Iași. Multă vreme s'a frământat în sfatul domnesc această nuntă. Doi boieri de seamă ai Moldovei, Toma Vornicul și Iorgachi Vistiernicul, se împotriveau cu toată hotărîrea, argumentând: întâiu, că principele litvan trecuse la calvinism, — confesiune considerată în lumea noastră, în acea epocă a vestitului *Răspuns la Catehismul Calvinesc* al Mitropolitului Varlaam ca o mare rătăcire, ca o lege spurcată, și, al doilea, că această înrudire cu nobilimea polonă putea să indispună cercurile musulmane și să atragă urgia turcească asupra casei lui Vasile Lupu. Impotriva sfatului fraților Toma și Iorgachi Cantacuzino, se ridicau Logofătul Todirașco și, mai ales, Vornicul Grigore Urechiă. Sfatul lui Grigore Ureche

a căzut greu în cumpănă. Domnița Maria însăși își dă consimțământul, printr'o scrisoare către Principele Radziwill din 2 Septemvrie 1644 [1], redactată cu o simpatică modestie, în polonă. Nunta s'a făcut în anul 1645 și a fost celebrată de către Petru Movilă, care s'a aplecat cu simpatie peste nevoile sufletești ale neamului din care vitregia vremurilor l-au smuls fără voia lui. Nunta a fost bogată și frumoasă:

« N'au lipsit nimică din toate podoabele câte trebuiau la o « veselie ca aceea — ne spune Miron Costin — cu atâția domni « și oameni mari din țări, zicături, giocuri și de țară și străine, « curtea împodobită toată și strânși boierii și căpeteniile țării, « feciori de boieri, oameni tineri, la alaiuri pre cai turcești, cu « podoabe și cu peține la işlice. Și așa cu petrecanii tră- « gând, s'au veselit câteva săptămâni; și au purces cneaz « Ragivil cu Domna sa în Țara Leșească, cu zestre foarte bo- « gată ».

In anul următor, regele Poloniei Vladislav, întețit de Papa și de Venețieni, care erau în luptă cu Turcii pentru insula Cretei, pune la cale o alianță a principilor creștini din răsăritul Europei contra Turcilor și trimite, în acest scop, pe ginerele lui Vasile Lupu, pe cneazul Radziwill, să obțină participarea Moldovei. Demersul a fost primit și aga, încredințat de Poartă să primească haraciul, fusese trimis înapoi fără niciun ban, pe motivul că nu s'a putut strânge birul din pricina sărăciei oamenilor. Dar ruptura cu Turcii, hotărîtă de Divan în frunte cu Ureche, n'a putut fi menținută, de teamă că Polonii nu vor putea împinge peste Dunăre stăpânirea turcească.

Grigore Ureche n'a apucat zile să vadă prăbușirea domniei prietenului său. La 15 Aprilie 1647, el apare pentru ultima dată în documentele care au ajuns până la noi, ca mare vornic în țara de jos. Două săptămâni mai târziu, el nu mai era în vieață. La 3 Mai, un hrisov arată chipul cum s'a împărțit averea cronicarului între urmașii săi.

Un alt document, publicat în anii din urmă de d-ra Eftimiu, desvăluie un colț interesant din vieața familiei lui Grigore Ureche și proectează o lumină vie și simpatică asupra fiicei sale, Antimia. Prin acel document, întărit de Gheorghe Ștefan, Antimia « fiica răposatului Ureche fost mare vornic, vroind — spune actul — să-și facă pomenire ei și părinților ei », a dăruit rudelor sale, slugerului Gavril Jora și soției și copiilor lor, satul Mândrești din ținutul Cârligăturii, « cu mori în ființă și cu iazuri ». Și, adaugă actul, — și aci este trăsătura cea mai interesantă: « ea singură cu mâinile sale le-a făcut lor zapis, și l-a subscris, ea *fiind în cărți foarte învățată* » [2].

Se pare dar, din acest act, că era o frumoasă tradiție de cărturărie în casa lui Grigore Ureche.

Datele pe care le avem despre Grigore Ureche, despre vieața lui intimă și despre rolul ce l-a jucat în vieața publică a Moldovei sunt, firește, foarte sumare ca să ne putem face din ele o icoană vie a personalității lui. Să vedem acum cum se pot limpezi — dacă se pot, în stadiul actual al materialului — trăsăturile personalității lui literare, din analiza cronicei.

CRONICA LUI GRIGORE URECHE

Cronica lui Grigore Ureche deschide pentru literatura noastră veche, alcătuită din texte religioase, din legende apocrife, din romane populare și din cronografe, o eră nouă; dar acest început al unui nou gen literar, singurul în care s'a afirmat originalitatea neamului nostru în veacurile trecute, constitue încă astăzi o problemă complicată.

Cronica lui Ureche în forma ei primitivă, așa cum a încercat Kogălniceanu să ne-o dea în colecția sa de Letopisețe, nu există. Nu numai că s'a pierdut originalul cronicei, dar nu avem nici măcar o copie directă după ea. Toate manuscrisele care au ajuns până la noi înfățișează textul lui Ureche întrețesut cu interpolările adăugate ulterior de Eustratie Logofătul de Simion Dascălul și de Misail Călugărul. După părerea răposatului Giurescu, aceste adause ale lui Simeon Dascălul sunt așa de numeroase și așa fel îmbinate în urzeala lui Ureche, încât ar fi peste putință să se delimiteze precis ceea ce constitue fondul primitiv al cronicarului boier de ceea ce este suprapus de Simion Dascălul și de ceilalți.

Incercarea făcută de Kogălniceanu, în 1852, în *Letopisețele Moldovei*, de a publica aparte ceea ce credea el că a fost la început cronica lui Ureche de ceea ce presupunea că a interpolat ulterior Simion Dascălul, cuprinde o mare doză de arbitrar: elemente care aparțin în chip evident lui Grigore Ureche au fost trecute pe seama lui Simion Dascălul și părți din adausele interpolatorului au fost atribuite cronicarului.

P. P. Panaitescu, în studiul: *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin*, a atacat problema pe altă cale. D-sa a căutat, mergând pe urmele regretaților I. G. Sbiera, Ștefan Orășanu și N. Iorga, să stabilească de aproape izvoarele polone întrebuințate în prima cronică moldoveană, așa cum a ajuns ea până la noi, și apoi să delimiteze izvoarele utilizate de Ureche de cele care au stat la înselor demâna lui Simion Dascălul.

Rezultatele la care s'a ajuns prin această confruntare a surpolone cu textul cronicei sunt următoarele:

Cronica începe cu o « predoslavie a descălecării » care, după cum are grija însuși Dascălul să ne-o ateste, este a lui Grigore Ureche. In acest scurt capitol Ureche explică numele de Flachia, pe care îl dau letopisețe latinești Moldovei, după numele « hatmanului râmlenesc » Flaccus, care a purtat războaie cu Sciții și a făcut primele cuceriri romane pe pământul scitic.

După capitolul despre descălecarea Moldovei, Ureche se ocupă de limba moldovenească, susținând că e de descendență latină și, lucru interesant, afirmația lui apare într'o formă apropiată de acea a lui Poggio Bracciolini, despre care ne-am ocupat mai sus:

«...dela Râm ne tragem... Dela Râmleni, ce le zicem « Latini: pâine, ei zic panis; carne, ei zic caro; găină, ei zic galina; muiere, mulier; femeie, femina; părinte, pater; al nostru, noster și altele multe din limba latinească, și de am « socoti pre amăruntul, toate cuvintele le-am înțe- lege...».

Trecem peste adausele lui Simion Dascălul, pentru a ne mărgini, deocamdată, la redacția aproximativă a lui Ureche. Intrând în istoria moldovenească cu capitolul « De începutul Domnilor țării Moldovei și de vieața lor », Ureche utilizează analele slavonești ale țării, care au fost scrise, după cum spuneam, la curtea lui Ștefan cel Mare și continuate de Macarie și de Azarie. Pe Eftimie nu l-a cunoscut. Aceste anale fuseseră traduse în limba română, fiindcă din felul cum se fac citatele: « *letopisețul nostru cel moldovenesc* », rezultă că acesta era scris în limba română. In genere, izvoarele cronicei sunt citate după limba în care sunt scrise: « letopisețul cel leșesc »; « letopisețul cel latinesc », « letopisețul cel moldovenesc ». De altfel ni s'a păstrat din sec. al XVIII-lea în Biblioteca Academiei Române o versiune românească a acestor anale, publicată de I. Bogdan [1] după o copie descoperită de d-l Alex. Lapedatu. Prototipul acestei copii este, credem, o traducere făcută înainte de Ureche și pe care a utilizat-o, și acesta.

Deoarece pentru partea dela început, dela primii Domni ai Moldovei până la Alexandru cel Bun, nu găsește nimic în

[1] *Documentele Hurmuzaki*. suplement, II, vol. III, fasc. I, 1900, p. 9.

[2] *Revista Arhivelor*, II, p. 370-372.

[1] *Letopisețul lui Azarie*, Analele Acad. Rom. Seria II, tom XXI Mem. Secț. ist. București, 1909, p. 107—119. Bogdan credea că traducerea s'a făcut la sfârșitul sec. XVIII, dar numeroasele greșeli ar indica un prototip mult mai vechiu.

cronicarii poloni, Ureche e nevoit să dea lista de Domni întreagă, așa cum o găsește în analele interne ale țării, regretând că «scriitorii dintâi n'au aflat scrisori, ca de niște oameni neașezați și nemernici» și că «letopisețul nostru cel moldovenesc, așa de pre scurt scrie, că nici de vieața Domnilor care au fost toată cârma nu alege», iar ce au scris «au scris mai mult din basne și din povești ce au aflat unii dela alții». Ultimele cuvinte ne îndeamnă să credem că vechile anale fuseseră amplificate cu tradiții populare.

Dela Alexandru cel Bun înainte, Ureche găsește în izvoarele polone știri din ce în ce mai numeroase privitoare la istoria Moldovei, și atunci completează datele unele prin altele, «lipind», cum spune el, informațiile din izvoarele străine la ale noastre, nu însă fără discernământ critic.

Izvorul polon pe care Ureche îl urmează de aproape, este cronica prelucrată și continuată de Ioachim Bielski, după textul tatălui său, Marcin Bielski. Cartea apăruse în 1597, sub titlul de *Kronika Polska* și deși, dintr'un sentiment de pietate, Ioachim o publicase sub numele tatălui său, ea este în bună parte opera sa personală. In această redacție a lui Ioachim, textul a fost cu mult amplificat, prelucrat și adăugit. De aci împrumută Grigore Ureche știrile privitoare la Moldova, pe care nu le găsește în izvoarele interne.

După moartea lui Ștefan cel Mare, înainte de a trece la urmașii săi, Ureche introduce, pentru o mai bună clarificare a istoriei moldovenești, câteva capitole privitoare la istoria popoarelor învecinate cu noi: Poloni, Tătari, Turci și Unguri: «Povestea și tocmeala altor țări ce sânt prin prejur».

Panaitescu este de părere că Ureche a împrumutat aceste informații dintr'o scriere istorică și geografică asemănătoare cu aceea a lui Sebastian Münster, cunoscută sub numele de *Cosmografia Universală* și publicată în 1544, la Basel, în limba germană. Cartea a avut un mare succes pe vremea sa; a apărut în o mulțime de ediții — vreo 27. In 1550 a fost tradusă în limba latină, apoi în limba franceză, spaniolă, italiană și cehă. Ea a fost foarte răspândită în Polonia, unde Marcin Bielski o ia ca model pentru cronica sa.

Dar în aceste capitole Ureche dă știri despre împărăția tătărească și neamurile ei, care nu se găsesc la Sebastian Münster, dar se găsesc după cum arată C. C. Giurescu, într'o geografie latină a lui Io. Antonius Maginus Patavinus, apărută la Veneția, în 1596. Nu este exclus însă ca aceste știri împreună cu cele din Sebastian Münster să se găsească împreună într'o geografie — sau cum se numea atunci Cosmografie — mai desvoltată, încă neaflată până acum.

Impletind știrile aflate în izvoarele interne cu informațiile pe care le găsea în Bielski și în cosmografia nedescoperită încă, Ureche și-a scris cronica până la a doua domnie a lui Aron Vodă (1595). Ultimul capitol — din cronica rămasă neterminată — expune împrejurările pribegiei lui Nestor Ureche, înainte de sosirea la Iași a lui Aron Vodă, cu atâtea amănunte dramatice și în același timp precise, încât nu încape îndoială că scriitorul lor le cunoaște din amintirile bătrânului boier.

Cronica lui Grigore Ureche, scrisă se pare între 1642, data când el ajunge vornic mare, cum semnează predoslovia, și 1647 data morții — a intrat însă de timpuriu în mâna lui Simion Dascălul. In ce împrejurări, nu știm. Câmpul este aci deschis ipotezelor.

Am spus mai sus că Ureche a murit fără să vadă sfârșitul domniei lui Vasile Lupu. Se poate că, puțin timp înaintea morții, să fi împrumutat cronica neterminată încă lui Eustratie logofătul care era al treilea logofăt în divanul lui Vasile Lupu și cu care cronicarul era în strânse legături de prietenie — «frate și prieten» cum îl numește, împreună cu alți boieri din Divan, într'un document[1] din 1641. Eustratie logofătul a adăogat și el câteva știri și apoi cronica a fost încredințată lui Simion Dascălul, ca s'o transcrie; — Simion Dascălul a copiat-o, a amplificat-o și apoi, nu se știe cum, originalul lui Ureche a dispărut[2]. A dispărut de timpuriu, fără să lase nicio urmă, fiindcă nici Miron Costin, care scrie la câteva decenii după Ureche, nu are la îndemână decât tot compilația interpolatorului. In 1670, când Stolnicul Constantin Cantacuzino însoțește la Iași pe soția și fiica lui Brâncoveanu la căsătoria acesteia cu Gheorghe Duca, Domnul Moldovei, el dobândește o copie de pe cronica lui Ureche dela marele comis Ion Racoviță, dar acest izvod este tot compilația lui Simion Dascălul.

Simion Dascălul a utilizat, în interpolările sale, izvoare diferite de acelea pe care le-a folosit Grigore Ureche. El a avut la îndemână o versiune a letopisețelor moldovenești, deosebită de aceea pe care a întrebuințat-o Ureche. Izvoadele lui Simion Dascălul cuprindeau, între altele, și cronica lui Eftimie și mergeau până la domnia lui Vasile Lupu, după cum mărturisește el însuși. Din aceste letopisețe interne, Dascălul a luat unele știri, pe care le-a adăugat în textul lui Ureche, stângaciu, neîndemânatic, dând naștere la contraziceri.

Dintre izvoarele polone, Simion Dascălul nu a cunoscut pe Ioachim Bielski. Deși îl citează într'un loc în expunerea lui Ureche, totuși, din faptele pe care le pretinde că le ia din istoriograful polon, se vede bine că nu l-a cunoscut, căci aceste fapte nu se găsesc la el. Simion Dascălul a avut la îndemână pentru compilația sa numai opera lui Alexandru Guagnini: *Sarmatiae Europeae Descriptio*, în traducerea polonă a lui Paszkowski. Din această operă a luat toate acele amănunte pline de colorit privitoare la domnia lui Despot: falsificarea genealogiei; împrietenirea lui Despot cu Laski; încercarea lui Lăpușneanu de a-l otrăvi; fuga lui Despot în Polonia; prefacerea că e mort; simulacrul de înmormântare; răsturnarea lui Lăpușneanu tocmai când credea că a scăpat de Despot; domnia acestuia; răscoala lui Tomșa.

Simion Dascălul a mai introdus în cronica lui Grigore Ureche un capitol despre originea Românilor din tâlharii dela Rân, asupra căruia vom reveni îndată.

Crescută astfel cu interpolările lui Simion Dascălul, cronica lui Ureche, s'a răspândit în o mulțime de copii manuscrise.

In cronică, așa cum ne-o oferă ediția regretatului Giurescu, — cea mai bună, întru cât este singura care respectă tradiția unui text și ne dă în același timp variantele din celelalte manuscrise, necesare pentru a urmări istoricul textului, — se observă destul de clar două firi, două mentalități, două personalități cu totul deosebite.

O primă personalitate se caracterizează printr'o caldă dragoste de țară, printr'un deosebit simț de demnitate, printr'un spirit de măsură și claritate și printr'un fin discernământ critic.

[1] Ghibănescu, *Surete și isvoade*, III, p. 310. E o mărturie din Martie 1641 prin care Gr. Ureche atestă că a văzut când Lupul din Hârlău, cu soția Simiiana și copiii vând ocina și moșia lor cu heleșteu, pe apa Crivdei, în hotarul satului Fetești, «fratelui și prietenului nostru, lui Pan Eustratie biv logofăt».

[2] Ulterior într'o copie interpolată de Simeon Dascălul, a mai adăogat interpolări și a mai făcut câteva schimbări un Misail Călugărul. Această versiune cu interpolările lui Misail Călugărul se păstrează în 4 manuscrise din Biblioteca Academiei Române (cf. C. C. Giurescu în *Convorbiri Literare*, LIII, 1921, p. 326 și bine în introducerea la *Grigore Ureche Vornicul și Simion Dascălul Letopisețul țării Moldovei*, ed. II, Scrisul Românesc, p. LV—LVIII). Succesiunea interpolatorilor credem dar că este aceasta: Eustratie Logofătul, Simion Dascălul, Misail Călugărul. Ea concordă și cu ceea ce aflăm dela Miron Costin, care intrase în Moldova la vreo 4—5 ani după moartea lui Gr. Ureche, în *De neamul Moldovenilor, din ce țară au eșit strămoșii lor* (ed. Giurescu): «Iară cum am înțeles de câțiva boieri și mai ales din Neculai Buhuș ce au fost logofăt mare, pre acest *Simeon Dascălul, Istratie logofătul l-au ținut cu basnele lui și Misail Călugărul dela Simeon au născut*, cela fiu, cestălalt nepot» (p. 5). Neculai Buhuș moare în 1667. Sau «De ar fi acmu *Istratie logofătul și fiiu-său un Simion dascal și nepotu-său un Misail Călugărul*, cum s'ar apuca de această poveste cu basnele lor cele ce au scris...». Miron Costin nu văzuse însă letopisețul lui Eustratie logofătul: «...că mi se pare, bine nu știu, că n'am văzut letopisețul lui Istratie...».

A doua personalitate se caracterizează printr'o râvnă de a se face cunoscută cu orice preț, printr'o tendință constantă de « a tinde poveștile mai larg », cu riscul de a cădea în prolixitate și incoherență chiar; printr'o totală lipsă de măsură și de simț critic.

Coexistența acestor două personalități atât de diferite, în cuprinsul aceleiași cronice, se relevă dela primele pagini.

Grigore Ureche este, în ceea ce privește persoana lui, de o discreție plină de demnitate; nicăeri în cuprinsul cronicei nu vorbește despre sine, nici chiar atunci când ar fi îndreptățit, când te-ai aștepta, când ai dori-o chiar. Pretutindeni el se identifică cu faptele povestite și nicăieri, nu iese la iveală, nici chiar atunci când făptașii sunt persoane care i-au stat aproape de suflet, cum se întâmplă cu tatăl său Nistor de care nu vorbește decât o singură dată. Incolo nicăieri nu vorbește despre sine și ai săi.

Simion Dascălul apare continuu în cuprinsul povestirii, mai ales când este vorba să-și asigure paternitatea adauselor sale:

« Acestea cercând cu nevoință vornicul Ureche scrie de « zice... După aceia și eu.... Simion Dascăl, apucatu-m'am « și eu pre urma a tuturora a scrie aceste povești...».

« Ce această poveste a lui Laslău craiu, ce spune că au gonit « pre acești Tătari, nu o au scos Ureche Vornicul din letopisețul « cel latinesc, ci eu, Simion Dascălul, o am izvodit din letopi- « șețul cel unguresc...».

« Ce această poveste nu se află însemnată de Ureche Vor- « nicul, iar eu n'am vrut să las nici aceasta să nu pomenesc ».

Ureche este un spirit critic. El are despre istorie o concepție pragmatică; ea trebue să dea norme de învățătură « feciorilor și nepoților, despre cele rele să se ferească... iară de pe cele bune să urmeze și să învețe și să se înderepteze ». Dar, cine are despre istorie o asemenea concepție, își dă bine seama că primele condiții pe care trebue să le îndeplinească sunt: deplina obiectivitate în restabilirea adevărului. Grigore Ureche își dă seama de aceasta și de aceea el confruntă continuu izvoarele pământene cu cele străine, pentru ca, din noianul știrilor contradictorii, să poată culege grăuntele de adevăr pe care-l cuprind. Ureche o spune destul de limpede: « nu numai letopisețul nostru, « ce și cărți străine am cercat, ca să putem afla adevărul, ca « să nu mă aflu scriitoriu de cuvinte deșarte, ce de dereptate ».

Simion Dascălul este, dimpotrivă, o fire imaginativă. El e stăpânit mereu de preocuparea de a « tinde poveștile » cât mai pe larg, împletind, fără discernământ critic, fapte istorice consemnate în cronici, cu materialul legendar care circula în masele populare din vremea sa [1] și care intrase în bună parte în izvoadele pământene.

Intre istorie și folclor el nu face nicio demarcație. Ba ceva mai mult: modifică datele pe care le găsește în izvoarele sale, intervertește, cu o totală lipsă de simț critic, ordinea evenimentelor, schimbă unele pasagii și adaugă dela sine lucruri care nu se găsesc în izvodul său. Așa face, de pildă, la domnia lui Despot, unde adaugă la textul lui Paszkowski că Despot « s'a mutat la alt ostrov dela Roma ». Mai departe, Guagnini amintește de un nepot al lui Despot, cel al cărui nume l-a uzurpat o slugă, viitorul Domn al Moldovei. Simion Dascălul se oprește asupra detaliului morții nepotului în război, și face din această împrejurare punctul de plecare pentru falsificarea genealogiei lui Despot Vodă.

Ureche este apoi stăpânit de un suflu de patriotism, care, cu toată discreția, vibrează totuși în paginile cronicei sale. El scrie împins de curiozitatea de a « afla cap și începătură moșilor, de unde au izvorît în această țară și s'au înmulțit ». El, care văzuse înflorirea istorică a Poloniei, ținea « să nu se înnece anii cei trecuți și să ne asemănăm fiarelor și dobitoacelor mute ». Vorbește, în aceste simple cuvinte ale bătrânului cronicar, ceva din sufletul neamului întreg, care în acele vremuri turburi, ajunsese să-și lămurească ființa sa etnică deosebită. Deși « cerca cu nevoință » și « cărți străine », ca să poată afla adevărul, totuși el înlătură din cronica sa știrile din izvorul polon, care i se păreau exagerate și care, în același timp, jigneau mândria lui de moldovean. De pildă, scena în care Ioachim Bielski ne povestește cum Ștefan cel Mare, încolțit de Turci și nevoit să ceară ajutorul regelui polon, primește să-i recunoască suzeranitatea, să depună în cortul regal steagul Moldovei la picioarele regelui polon și să îngenunche înaintea lui, prestându-i omagiul de credință, în timp ce cortul se desfăcea pentru ca oștirea adunată în câmpia Colomeei să vadă umilirea marelui erou moldovean, este înlăturată de Ureche și redusă la atâta: Ștefan Vodă a venit la Colomeea și « toate ce au avut mai de treabă au vorbit și apoi l-au ospătat pe Ștefan Vodă ».

Mai înainte, la 1471, cronicarul polon spunea că Ștefan a trimis 28 de steaguri regelui polon. Ureche explică răspicat: « au trimis și lui craiu din dobânda sa, nu pentrucă doar au « fost datoriu să-i trimiță, cum zic unii că au fost supus « Leșilor, ci pentru ca să-l aibă prieten la nevoie și la treabă « ca aceea, de-i va veni asupră ».

Suflul sentimentului patriotic se vede la Ureche și în lumina de caldă duioșie, pe care o proiectează peste figura Domnilor, apărători de țară și dătători de legi și datini. Sunt adevărate portrete mici — lucrate cu artă în medalion — ca bunăoară:

« Bogdan Vodă cel Grozav, feciorul lui Ștefan Vodă cel « Bun (Mare) s'au pristăvit în ceasul dintâiu al nopții, în târg « în Huși, nu cu puțină laudă pentru lucruri vitejești ce făcea, că nu în beții, nici în ospețe petrecea, ci ca *un strejar în toate « părțile priveghia*, ca să nu se știrbească țara, ce-i rămăsese « dela tată-său »;

Sau portretul lui Petru Vodă Rareș: « ca un păstor bun ce străjuește turma sa, *așa în toate părțile străjuia* și priveghia și nevoia să lățească ce au apucat, că nimica după ce s'au așezat la domnie n'au zăbovit, ci de războae s'au apucat, și la toate-i mergea cu noroc ».

Sau, în sfârșit, portretul doamnei Ruxanda: « femeie destoinică, înțeleaptă, cu dumnezeire, milostivă și la toate bunătățile plecată »; și mai ales al lui Ștefan cel Mare de care ne vom ocupa pe larg, mai jos.

In contrast cu acești mari înaintași, el știe să încondeieze și pe domnii răi, stricători de lege și de datini, dărâmători de țară. Iată de pildă pe Iliaș Vodă, fiul lui Petru Rareș, pe care « firea și fața îl lăuda să fie blând, milostiv și așezătoriu, gândindu-se că va semăna tatâne-său, ci nădejdea pre toți i-au amăgit, că dinafară se vedea pom înflorit, iară dinlăuntru lac împuțit, că având lângă sine sfetnici tineri turci, cu carii ziua petrecea și se desmierda, iar noaptea cu turcoaice curvind, din obiceele creștinești s'au depărtat; în vedere se arăta creștin, iară noaptea în slobozie mahmetească se dedese ».

Sau chiar portretul lui Bogdan Lăpușneanu, fiul Doamnei Ruxanda, pe care ni-l înfățișează cu contrastele lui: « cumu-și era blând și cucernic, așa tuturora arăta direptate, de se vedea că nimica nu s'au depărtat de obiceiul tatâne-său. Nici de carte era prost. La călărie sprinten, cu sulița la halca nu pre lesne avea protivnic, a săgeta din arc tare nu putea fi mai bine. *Numai ce era mai de treabă domniei lipsia*, că nu cerca bătrânii la sfat, ci de la cei tineri din casă lua sfat și învățătură. Iubia să audă glume și măscării și jocuri copilărești. Mai apoi lipi de sine Leși, de-i era și de sfat și de a batere halca cu sulița, răsipind avuția cea domnească ».

Sbucnește în aceste ultime portrete durerea unui mare patriot din divanul Moldovei, care vedea cum se risipește țara lăsată de Ștefan cel Mare și Sfânt: « scăderea care se vede că au venit în zilele noastre ».

[1] De exemplu: Legenda lui Etco prisăcariul ș.a.

In adausele lui Simion Dascălul, demnitatea sentimentului național este amorțită. Râvna de a «tinde poveștile mai pe larg» este la el așa de puternică, încât îl orbește și îl face să admită și să încorporeze până și o legendă ungurească, falsă, tendențioasă, despre descendența noastră din tâlharii scoși din temnițele Romei.

Aceste două temperamente atât de diferite, pe care le întrezărim în corpul compilației, se răsfrâng — cum de altfel este și firesc — și în structura stilistică a cronicei.

Stilul lui Simion Dascălul este de multe ori întortochiat, plin de repetiții, neclar. Iată, de exemplu, o probă din predoslovie chiar:

«*După aceia* și eu care sânt între cei păcătoși Simion «Dascăl, apucatu-m'am și eu *pre urma a tuturora* a scrie aceste «povești, ce într'înse spune cursul anilor și viața Domnilor, «*văzând și cunoscând* că scriitorii cei mai de demult, care au «fost însemnând aceste lucruri ce au trecut, s'au săvârșit, și «pre urma lor alții nu vor să se apuce, *văzând* noi aceasta, că se «părăsește această însemnare, socotit-am ca să nu lăsăm acest «lucru nesăvârșit <să> nu se însemneze înainte, carele mai «nainte de alții au fost început pre rând însemnat până «la domnia lui Vasilie Vodă, ca să nu ne zică cronicarii altor «limbi, c'am murit și noi cu scriitorii cei din ceput, sau că «doară suntem neînvățat...».

In acest exemplu — aș putea cita întreaga predoslovie — se vede bine fraza lungă, greoaie, întunecată, încărcată de incidentale, plină de repetiții, ca o urzeală în care firele neorânduite bine încep să se încâlcească.

Stilul lui Grigore Ureche se caracterizează dimpotrivă printr'o concizie și precizie într'adevăr clasice; este un stil lapidar; pare că e săpat în piatră, ca o pisanie de biserică. Citez ca exemplu — fiindcă predoslavia este prea cunoscută din liceu — portretul lui Ștefan cel Mare.

«Fost-au acest Ștefan Vodă om nu mare de stat, mânios «și de grab a vărsa sânge nevinovat; de multe ori la ospețe «omora fără județ. Amintrelea era om întreg la fire, neleneș, «și lucru său îl știa a-l acoperi, și unde nu gândeai, acolo îl «aflai. La lucruri de războae meșter, unde era nevoe însuși se «vâra, ca văzându-l ai săi să nu îndărăpteze, și pentru aceia rar «războiu de nu biruia, și unde-l biruia alții, nu pierdea nădejdea, «că știindu-se căzut jos, se rădica deasupra biruitorilor...

«Iară pre Ștefan Vodă l-au îngropat țara cu multă jale «și plângere în mânăstire în Putna, care era de dânsul zidită. «Atâta jale era, de plângea toți ca după un părinte al său, «că cunoștea toți că s'au scăpat de mult bine și de multă «apărătură. Ce după moartea lui până astăzi îi zic Sfântul «Ștefan Vodă, nu pentru suflet, ce este în mâna lui Dumnezeu, «că el încă au fost om cu păcate, ci pentru lucrurile lui cele «vitejești, carele nime din domni, nici mai nainte, nici după «aceia, l-au ajuns».

Este cel mai clasic portret din literatura noastră veche. Nu lipsește nimic din ceea ce trebue pentru a ne evoca dinaintea ochilor portretul — mai ales sufletesc — al marelui Voevod; și totuși nici un cuvânt de prisos. Nimic nu se poate adăuga și nimic nu se poate suprima, fără a-i distruge farmecul literar. De remarcat în același timp cu câtă obiectivitate Grigore Ureche, care avea un adevărat cult pentru Ștefan cel Mare, recunoaște, alături de marile calități ale Domnului, și defectele; alături de părțile de lumină și cele de umbră («mânios, de grab a vărsa sânge nevinovat, la ospețe omora fără giudeț»). Dar aci stă marele lui meșteșug de artist în ale scrisului că, după o scurtă trăsătură fizică, înșiră repede defectele, pentru a așeza apoi calitățile într'o gradație ascendentă care culminează printr'o frumoasă apoteoză («...Sfântul Ștefan Vodă, nu pentru suflet, ce este în mâna lui Dumnezeu... ci pentru lucrurile lui cele vitejești, carele nime din Domni, nici mai nainte, nici după aceea, l-au ajuns»).

Deși stilul lui Ureche este de o precizie lapidară, totuși limba cronicei nu este lipsită de un pitoresc al ei particular. Aci însă nu se mai pot face distincții nete între Ureche și Simion Dascălul, fiindcă în unele părți amândoi au transcris aproape verbal izvoare interne, care nu ne mai stau astăzi la îndemână, iar, de altă parte, limba lor e creația colectivității moldovenești dela jumătatea veacului al XVII-lea, abia modelată de cărturari. Lăsăm la o parte aspectul ei fonetic și morfologic — nu pentrucă, fiind de esență filologic, îl socotim neinteresant din punctul de vedere al formării limbii literare, (dimpotrivă ne-ar interesa să știm și în ce măsură limba textelor coresiene a mlădiat scrisul marilor cronicari moldoveni), — dar pentrucă nu numai originalul lui Ureche s'a pierdut, ci și din prelucrarea lui Simion Dascălul nu avem decât copiii târzii, care nu ne dau în această privință, cu precizia de care avem nevoie, textul autentic.

Lăsând deci la o parte această latură a ei, limba primei cronice moldovenești — creată de un popor de boieri și de țăran a căror viață se împletea *intim* cu a naturei — nu se ridicase încă până la concepte abstracte. Dar este o limbă plină de vigoare, care păstrează frăgezimea naivă a imaginelor sugestive, formate în plin contact cu viața satului ca de pildă: «Țara Ardealului înconjurată cu munți și cu păduri cum ar fi *îngrădită*»; «In vremea lui Petru Vodă Șchiopul au fost secetă mare și unde prindea *mai înainte pește, acolo ara plugul*»; «au *descălecat orașe* în țară»; «le-au *împărții hotare* în

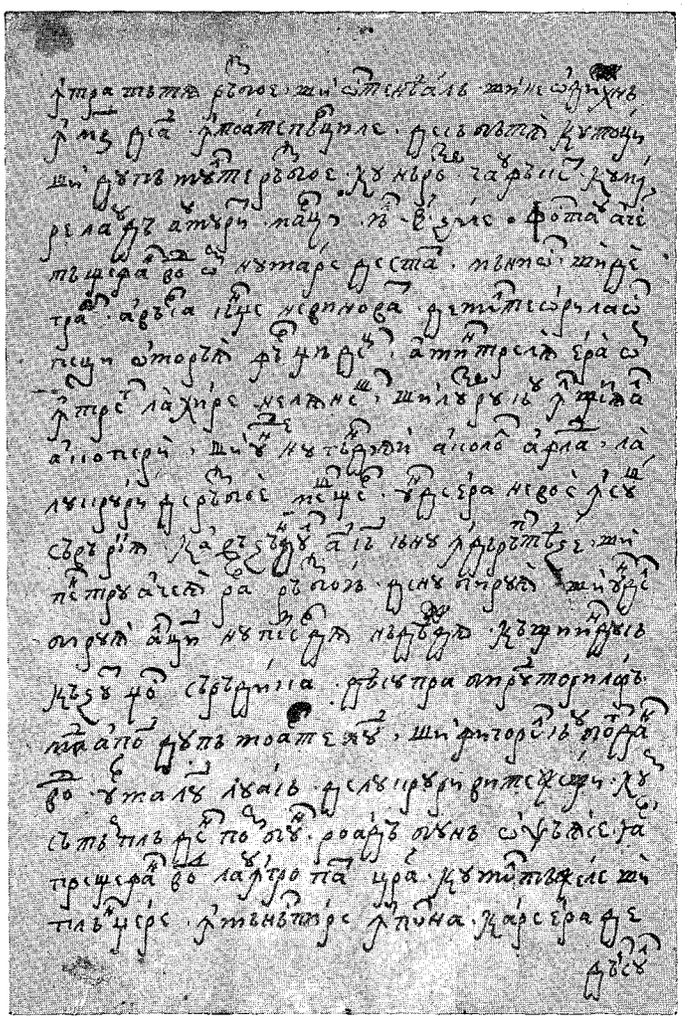

Cel mai vechiu manuscris din cronica lui Grigore Ureche, nr. 169 din Biblioteca Academiei Române. Pagina cu portretul lui Ștefan cel Mare.

țara sa»; sau din priveliștea frământărilor naturii: «cum se ridică o *negură întunecată și se răsipește* așa și Petru Rareș se curățește de scârba ce-i zăcea la inimă»; «păgânii, carii în toate părțile *fulgerau și trăsneau* cu armele lor»; «oștile s'au *vârtejit*»; ori luate din vieața păstorească: «ca *niște lupi gata spre vânat ca să înece oaia neslobivă*»; sau Petru Rareș «ca un *păstăriu* bun *grijia de oile sale*» sau în sfârșit imagini din vieața stupilor de albine: «Turcii ca *un roiu de albine* înconjoară mânăstirea»; Petru Șchiopu blând ca *o matcă fără ac*»; «de s'ar învăța cei mari... cumu-i *albina, că toate-și apără căscioara și hrana lor cu acele și cu veninul său, iară domnul lor, ce să chiamă matca,* pre nimenea nu vatămă, ci toate de învățătura ei ascultă»; sau amintând interioare duioase de familie: «ales un om ca acela —hatmanul Arbore— ce *au crescut Ștefan Vodă pre palmele lui*»;

Asemenea imagini și multe altele, evocând aspecte de vieață plugărească, de păstorit, de albinărit, de interioare de vieața patriarhală, de luptă între puterile naturei, stilizate în structura limbii, o înflorează cu un colorit dulce, ca altițele discrete de pe țesăturile țărănești.

* * *

Dintre adausurile făcute în cronica lui Ureche, unul a provocat o adevărată furtună de indignare în Moldova secolului al XVII-lea. Este capitolul privitor la «ijderenia Moldovenilor, de unde sunt ei de au venit pre aceste locuri». Capitolul ar fi fost tradus, după cum pretinde autorul însuși, dintr'un letopiseț unguresc, până acum nedescoperit. Se începe cu: «scrie letopisețul cel unguresc» și sfârșește cu: «Ce această poveste a «lui Laslău craiu, ce spune că au gonit pre acești Tătari, nu o au «scos Ureche Vornicul din letopisețul cel latinesc, ci eu, Simion «Dascălul, o am izvodit din letopisețul cel unguresc, care poveste «o am socotit, pre semne ce arată că poate fi adevărată».

E locul să ne ocupăm aci și de acest curios adaus al lui Simion Dascălul. El începe prin a povesti că, înainte vreme, locuiau pe meleagurile Moldovei Tătarii, care, înmulțindu-se și lățindu-se, au trecut peste munți în Ardeal, unde au împins pe Unguri din ocinele lor. Laslău — adică Vladislav — craiul unguresc, s'a ridicat și s'a dus la împăratul Râmului, cerându-i oaste de ajutor împotriva vrăjmașilor. Impăratul Râmului i-a răspuns că el, urcându-se pe tron, a jurat «să nu pice om de sabia și de județul lui». Din pricina aceasta răufăcătorii s'au înmulțit așa de mult în țara lui, încât toate temnițele sunt pline de ei și nu mai are ce le face. Ca să își curețe țara de ei, îi dăruește craiului unguresc, dar cu o condiție: să nu-i mai aducă înapoi. Și atunci: «de sârg i-a strâns pe toți de pretutindenea și i-a însemnat pre toți de i-au ars împrejurul capului, de le-au pârjolit părul cu un hier înhierbântat, care semn trăiește și până astăzi în țara Moldovei și la Maramureș, de se cehluiesc pregiur cap».

Dacă a luat acest ajutor de tâlhari dela împăratul Râmului, Laslău a venit în Ungaria și, pe la Crăciun, cu toată puterea sa, a pornit contra Tătarilor, pe care i-a bătut și i-a gonit, trecându-i munții pe la Rodna, unde se și văd în două locuri săpate în stânci semnele făcute de Laslău craiul. Urmărindu-i dincoace de munți Laslău i-a fugărit într'una, până i-a trecut apa Siretului. Prin acești tâlhari cuprinși în oastea lui Laslău, s'au descălecat apoi, pupă ce s'a mântuit războiul, țara Maramureșului și a Moldovei.

Interpolarea are câteva trăsături caracteristice, care o apropie de legenda păstrată într'o versiune a vechilor anale moldovenești copiată în Rusia și cuprinsă în colecția de cronici rusești, cunoscută sub numele de Voskresenskaja lêtopisĭ, (vezi vol. I, p. 35: invazia Tătarilor, ajutorul cerut de regele ungur Vladislav dela Râm; trimiterea unui ajutor alcătuit din Râmlenii ortodocși; înfrângerea Tătarilor și colonizarea Râmlenilor ortodocși în părțile Crișanei și ale Maramureșului). In acea legendă însă lipsește nota infamantă a tâlharilor din temnițele Romei. Prin această notă infamantă și prin alte amănunte interpolarea lui Simeon Dascălul se apropie de legenda pe care a cules-o chiar pe vremea lui Vasile Lupu din mediul Ciangăilor din Moldova, franciscanul Marcus Bandinus, trimes de Scaunul apostolic să cerceteze parohiile catolice din Moldova [1].

Personalitatea acestui ciudat adnotator nu ne este cunoscută. In afară de o notiță scurtă, asupra căreia vom reveni îndată, păstrată de un copist aproape contimporan, niciunul din scriitorii noștri vechi nu ne dă lămuriri despre el și nici în documentele vremii, câte au ajuns până la noi, nu e pomenit.

Din adnotările sale se poate deduce că venea de peste munți, din regiunile în care era cunoscută limba ungară. In legenda asupra căreia ne-am oprit adineaori, el mărturisește că «eu, Simion Dascălul, o am izvodit din *letopisețul cel unguresc*». Deși un letopiseț unguresc cu astfel de elemente nu s'a descoperit până acum, totuși, faptul că legenda e scoasă dintr'o cronică ungurească, pare a o confirma nu numai caracterul ei tendențios (Românii se trag din tâlhari), ci și etimologiile cu caracter unguresc. Povestind, de exemplu, «ijderenia Moldovenilor», după ce arată că Laslău a alungat, cu ajutor primit dela Râm (Roma), pe Tătari, până i-a trecut apa Siretului, continuă textual:

«Acolo Laslău craiu... stând în țărmurile apei, au strigat «ungurește: *seretem, seretem,* ce se zice românește: place-mi, «place-mi. Mai apoi dacă s'au descălecat țara, după cuvântul «craiului, ce au zis: *seretem,* au pus numele apei Siretul».

In același timp, interpolatorul se vădește a fi și un bun cunoscător al obiceiurilor ungurești. Povestind, mai departe, cum Laslău craiul, întorcându-se biruitor din războiul cu Tătarii, în ziua de lăsatul secului, a cerut voie dela vlădicii săi să-l lase trei zile să se veselească cu doamnă-sa și cu boierii, adaugă: «Și așa l-au blagoslovit de au lăsat sec Marți cu toată curtea sa, *care obiceiu se ține la legea lor și până astăzi, de lasă sec Marți în săptămâna postului celui mare dintâiu*».

Dacă, în sfârșit, mai ținem seamă și de faptul că interpolatorul era familiarizat și cu obiceiurile ungurești din Maramureș foarte vechi, atestate în decretele Sf. Ștefan, (...«care semn trăiește și până astăzi la Maramureș, de se cehluiesc prejur cap...»), atunci, poate că nu suntem departe de adevăr când presupunem că acest român ardelean era din părțile Maramureșului. Maramureșul, care ne-a dat, în secolul al XVI-lea, începuturile literaturii, ne-a trimis și mai târziu cărturari. Chiar în vremea lui Vasile Lupu și a lui Grigore Ureche, trăia la curtea boierului Pătrașcu Ciogolea, din Calafendești (sudul Bucovinei), ca dascăl de copii, un asemenea cărturar maramureșean, care ne-a lăsat un frumos centom hrisostomic, cu prilejul înmormântării jupânesei Sofronia, soția nefericitului boier.

Printre cărturarii care treceau în Moldova se va fi aflat, probabil și acest dascăl Simion. Dintr'o notiță pe care ne-a păstrat-o un copist, aproape contemporan, se pare însă că el nu se bucura de prea multă stimă între boierii moldoveni, căci iată ce ne spune notița:

«Acest Simeon Dascal, ce el se numește aici, mai mult «se vede că au amestecat și au turburat istoria decât «au lucrat cevași pentru Ureche Vornicul, carele au scris «acestea, a vesti că e domn învățat și înțelept, iar acesta «și neștiut și slab în minte, precum și Todorașcu Cantacuzin «vel Vist. în Moldova și alții, bine cunoscând pe acela, mi-au «mărturisit, că de multă neștiință și de minte puțină era acel «om, precum iar el esă și aici că (ce) au fost se arată și pe lângă «altele face și aceasta, că ale altora le face ale lui, adecă ce «au scris Ureche, el zice că au scris».

Interpolarea lui Simion Dascălul, privitoare la obârșia Românilor din tâlharii Romei, a stârnit o profundă indignare

[1] V. A. Ureche, *Codex Bandinus,* Analele Acad. Rom. s. II, t. XIII, Mem. S. ist. 1893–1894, p. 130, 307.

între cărturarii moldoveni din a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

BIBLIOGRAFIE. I. EDIŢIILE CRONICEI. M. Kogălniceanu, *Letopiseţele ţării Moldovei*, Iaşi, 1852, I, p. 93—209. Această ediţie este tipărită cu caractere chirilice. A doua ediţie a apărut în 1872, cu caractere latine, şi cuprinde şi cronicele muntene. Poartă titlul: *Cronicele României sau letopiseţele Moldaviei şi Valahiei*. Cronica lui Ureche se află în tomul I, p. 127—242. Kogălniceanu, care-şi făcuse studiile în Germania, unde a avut ca profesor de istorie pe Ranke, a încercat să dea — după mijloacele de atunci — o ediţie critică. In acest scop s'a folosit de mai multe manuscrise şi, publicând pe cel care i s'a părut mai bun, a introdus în textul lui, acolo unde bănuia că trebue să fie o alterare datorită copiştilor, lecţiuni din celelalte manuscrise, fără să indice însă nici lecţiunile pe care le introduce, nici manuscriptele din care le culege. In special la cronica lui Ureche, Kogălniceanu a încercat să reconstitue, din compilaţia lui Simion Dascălul, prototipul pierdut al lui Grigore Ureche, separându-l de adausele ulterioare. Textul presupus al lui Ureche a fost publicat sub titlul: « Domnii ţerei Moldovei şi viaţa loru de Grigore Ureche, vornic mare în Moldova », pe când interpolările lui Simion Dascălul au fost aruncate la sfârşitul primului volum, în apendice (« Apendix I; apendic VII şi apendic IX »). Kogălniceanu a încercat să corecteze uneori şi limba. Intre altele, găsind în cronici infinitivul lung alături de cel scurt şi părându-i-se că forma curentă în secolul al XVII-lea a fost infinitivul lung, a înlocuit în textul publicat de el, în multe locuri, infinitivul scurt prin cel lung. Defectul unei asemenea metode s'a văzut atunci când filologul Meyer Lübke, într'un studiu asupra infinitivului în limba română, a luat de bună ediţia lui Kogălniceanu şi a clădit o întreagă teorie, întemeiată pe exemple care nu se găseau în manuscrisele cronicei lui Ureche. (Studiul lui Meyer-Lübke *Zur Geschichte des Infinitivs im Rumänischen* a fost publicat, în Abhandlungen Herrn I Prof. Dr. Adolf Tobler, Halle, 1895). Cu toate acestea meritul publicaţiei lui Kogălniceanu, pentru timpul ei, este incontestabil, căci pe textele publicate de el s'a întemeiat progresul studiilor istorice la noi.

Textul cronicei lui Ureche din ediţia lui Kogălniceanu a fost republicat de: Émile Picot, *Chronique de Moldavie, depuis le milieu du XIV-e siècle jusqu'à l'an 1594, par Grégoire Urechi*. Texte roumain avec traduction française, notes historiques, tableaux généalogiques, glossaire et table, Paris. Leroux, 1878.

O ediţie populară, cuprinzând fragmente din Ureche, a fost publicată în editura Socec, în 1894, în *Autorii români vechi şi contimporani*.

I. N. Popovici, *Chronique de Gligorie Ureche, avec un autographe d'Ureache et neuf fac-similés des manuscrits*, Bucureşti, 1911. Popovici a dat o încercare mai meticuloasă de a desface opera lui Grigore Ureche de interpolările lui Simion Dascălul. Numele proprii, împrumutate de Ureche din Bielski şi alterate de copişti, au fost restabilite cu ajutorul cronicei lui Bielski. Popovici a făcut însă greşala de a încerca să reconstitue şi limba originalului pierdut al lui Ureche, după o metodă care este şi ea astăzi perimată. Colaţionarea manuscriselor nu-i putea ajuta lui Popovici în reconstituirea limbii lui Ureche, fiindcă toate manuscrisele decurg din copia defectuoasă a lui Simion Dascălul şi resfrâng, prin urmare, mai mult limba acestuia decât a lui Ureche. Neputând scoate nicio lumină pentru problema care îl preocupa, Popovici încercă atunci alt drum. Grigore Ureche — observă el — trăieşte pe vremea lui Vasile Lupu şi este contimporan cu Mitropolitul Varlaam şi cu Eustratie Logofătul. Graiul lui, trebue să fi fost asemănător cu al acestora. Plecând dela acest fapt, Popovici confruntă textul copiilor care ne-au păstrat cronica lui Ureche, cu operele lui Varlaam şi Eustratie Logofătul — în special cu *Pravila aleasă* — şi înlocueşte toate formele moderne din manuscrisele cronicei lui Ureche cu formele arhaice corespunzătoare, din Varlaam şi Eustratie Logofătul. Metoda lui Popovici cuprinde în sine mult arbitrar. O critică întemeiată a acestui procedeu la D. Russo, *Critica textelor şi tehnica ediţiilor*, Bucureşti, 1912, p. 29—30 (nota) reprodusă şi în *Studii istorice greco-române*, Bucureşti, 1939 vol. II p. 568 nota.

Cea mai bună ediţie se datoreşte lui Const. Giurescu, *Letopiseţul Ţării Moldovei până la Aron Vodă* (1359—1595), *întocmit după Grigore Ureche Vornicul, Istratie Logofătul şi alţii, de Simion Dascălul*, Bucureşti, 1916, (Comisia Istorică a României). In această ediţie, regretatul Giurescu pleacă dela constatarea că, în toate manuscrisele textul lui Ureche este contopit în compilaţia lui Simion Dascălul, în aşa fel încât nu poate fi separat, fără a cădea în arbitrar. De aceea el renunţă la ideea de a reconstitui originalul pierdut al cronicei lui Ureche şi, după ce a colaţionat, a clasat şi a fixat filiera manuscriselor, se mărgineşte să reproducă textul unei copii, care a păstrat mai bine versiunea interpolată a lui Simion Dascălul, adăugând în josul paginei variantele din celelalte manuscrise [1]. Lucrarea lui Giurescu este prima ediţie critică ştiinţifică. Din nefericire, ea a apărut fără studiul premergător, pe care Giurescu îl pregătea răbdător, cu cunoscuta lui conştiinciozitate. Textul cronicei se afla cules la intrarea noastră în războiul din 1916—1918. Pe atunci, preşedintele Comisiei Istorice, I. Bogdan, temându-se ca « o întâmplare nenorocită, un neînsemnat episod al luptelor înverşunate, să nu prefacă în cenuşe munca grea şi onestă, pe care cu greu s'ar găsi cineva s'o refacă », a hotărît să publice ediţia critică pregătită de Giurescu, fără introducerea obişnuită. Introducerea urma să apară într'o broşură separată dar, din nenorocire, Giurescu a fost răpit pe neaşteptate cercetărilor istorice. Câteva lămuriri sumare au fost date de fiul său, C. C. Giurescu, în *Convorbiri Literare*, LIII, 1921, p. 322 şi urm. Filiera manuscriselor, întocmită de Giurescu, tatal, se poate vedea în studiul său: *Noui contribuţiuni la studiul cronicelor moldovene*, p. 55.

Textul pregătit de regretatul C. Giurescu a fost reprodus într'o ediţie populară, fără variante, de fiul său, C. C. Giurescu în colecţia « Clasicii români comentaţi », sub titlul *Grigore Ureche şi Simion Dascălul, Letopiseţul Ţării Moldovei*, Craiova, 1934.

II. *Studii asupra operei*. C. Giurescu, *Noui contribuţiuni la studiul cronicelor moldovene. Letopiseţul lui Eustratie Logofătul şi Letopiseţul latinesc, Cronicele lui Grigore Ureche, Simion Dascălul şi Misail Călugărul*, Bucureşti, Göbl, 1908. Studiul este întemeiat pe analiza atentă a manuscriselor. P. P. Panaitescu, *Influenţa polonă în opera şi personalitatea cronicarilor Grigore Ureche şi Miron Costin*, în Analele Academiei Române, mem. secţ. lit., s. III, t. IV, m. 4, Bucureşti, 1925. P. P. Panaitescu stabileşte izvoarele polone care se află atât la baza cronicei lui Grigore Ureche, cât şi la baza interpolărilor lui Simion Dascălul.

Raporturile lui Ureche cu vechile cronici slavoneşti au fost studiate de Ion Bogdan în *Vechile cronice moldoveneşti până la Urechia*, Bucureşti, 1891 p. 104—136; în *Letopiseţul lui Azarie*. Analele Acad. Rom. s. II. tom. XXXI p. 42—51 şi în *Cronice inedite atingătoare la istoria Românilor*, Bucureşti, 1895 p. 28—32. Aceeaşi problemă a fost reluată de d-l I. Minea, *Letopiseţele moldoveneşti scrise slavoneşte*, Extras din « Cercetări istorice », an. I, Iaşi, 1925. Acelaşi, *Din istoria culturii româneşti*, Cercetări istorice, Iaşi, VII, 1932—1933. Acelaşi, *Intre păreri şi ipoteze. Cetind despre cronica lui Ureche*, în *Viaţa lui Românească*, XVII (1925), nr. pe Sept., p. 361 şi urm., Oct., p. 93 şi urm.; Noem. şi Dec., p. 245 şi urm. Minea pune ipoteza că Ureche şi-a fi scris cronica în limba latină. G. Pascu, *Gligorie Ureache*, Iaşi, 1920 vezi însă critica lui C. C. Giurescu în *Convorbiri Literare*, LIII, 1921, p. 222—232 şi 322—328. G. Pascu, *Grigore Ureche şi Miron Costin* în *Revista critică*, an. VIII, 1934, p. 65—68.

Dintre studiile mai vechi: A. V. Gîdei, *Studiu asupra cronicarilor moldoveni din secolul al XVII-lea, din punct de vedere al limbei, metodei şi cugetării*, cu o prefaţă de V. A. Urechiă, Bucureşti, 1898, cf. însă şi recenzia interesantă pe care i-a făcut-o St. Orăşanu, în *Convorbiri Literare*, XXXIII (1899) p. 256, 441, 508, 595, 726, 844 (şi extras).

Despre interpolarea lui Simeon Dascălul: D. Onciul, *Originile Principatelor Române*, Bucureşti, 1901; acelaşi, *Papa Formosus în tradiţia noastră istorică* în *Lui Titu Maiorescu* Omagiu VX Februarie M.C.M. Bucureşti, 1900, p. 620—631; Veres Andrei, *Notele la amănuntele ungureşti din Letopiseţul Ţării Moldoveneşti al lui Grigore Ureche şi Simion Dascălul* în *Revista istorică română*, III, 1933, p. 381—385. I. Şiadbei, *Cercetări asupra cronicelor moldovene*, I, Iaşi, 1939.

III. *Biografia lui Ureche*. I. Sbiera, *Grigoriu Urechie, Contribuiri pentru o biografie a lui*, în Analele Academiei Române, t. V, mem. secţ. ist., Bucureşti, 1881 p. 289—357 (şi despre chestia paternităţii cronicii şi de isvoarele ei). I. Tanoviceanu, *Genealogia familiei Ureche*, în *Arhiva*, Iaşi, IX (1898), p. 234 şi urm. Biografia lui Nestor Ureche a fost reconstituită de Ştefan Orăşanu *Cronicari moldoveni din secolul al XVII-lea*, Bucureşti, 1899, p. 34—57. Tot acolo paternitatea lui Grigore asupra cronicei, p. 57—63. I. Tanoviceanu, *Contribuţiuni la biografiile unora din cronicarii moldoveni*, în Analele Academiei Române, t. XXVII, mem. secţ. ist., Bucureşti, 1904—1905; p. 227—420; cuprinde notiţe biografice în legătură cu chestiunea paternităţii cronicei. E. de Barwinski, *Ştiri nouă asupra familiei Ureche*, în *Prinos lui D. A. Sturdza*, Bucureşti, 1903, p. 197—211, cuprinde informaţii din arhivele polone, privitoare la pribegia lui Nistor Ureche şi a familiei sale.

Costăchescu Mihai, *Despre neamul de boieri moldoveni Ureche, cu ocazia unor ştiri într'un document dela Duca Vodă din 1671, Sept. 5*, în *Cercetări istorice*, an. IV, 1928, p. 37—47; D. Găzdaru, *O ştire despre Gr. Ureche. Note şi interpretări*, an. X, 1934, p. 352—353; I. Minea, *O ştire despre Gligorie Ureche* în *Cercetări istorice*, an. VII—IX, 1932—1933, p. 104—112.

In afară de aceste studii şi articole, s'au publicat în timpul din urmă o mulţime de ştiri, răspândite în diferite colecţii de documente şi reviste (cu deosebire în: Ghibănescu, *Surete şi Isvoade* şi în revista *Ioan Neculcea*). Ştirile astfel împrăştiate au fost culese în cea mai mare parte într'un inventar, de Lucian Predescu, în *Arhiva*, Iaşi, 1930, p. 184.

N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti*, I, ed. II, Bucureşti 1925, p. 285—313, şi introducerea d-lui C. C. Giurescu la ediţia cronicei, publicată în colecţia « Clasicii români comentaţi », amintită mai sus.

Cronica a fost atribuită lui Nestor Ureche de B. P. Haşdeu în *Arhiva istorică a Rom.*, I p. 117 şi *Columna lui Traian*, III, 1872, p. 274.

MIRON COSTIN

VIEAŢA. Miron Costin, continuatorul lui Grigore Ureche, este fiul lui Ioan Costin. Mama lui, Safta, fiica lui Miron Sulgerul era pe de o parte nepoată lui Isaia Balica, cumnatul lui Grigore Ureche, pe de altă parte nepoată şi lui Miron Barnovski, Domnul Moldovei.

In domnia lui Miron Barnovski, Ioan Costin este hatman al Moldovei şi, datorită legăturilor de rudenie, şi omul de încredere al Domnului.

Barnovski, care trăia ca pribeag în Polonia, unde avea târguri şi sate, fusese chemat de boieri în domnie, după detronarea lui Alexandru Iliaş (1633). Ducându-se apoi cu alaiu de curteni, boieri, preoţi şi călugări, la Constantinopol pentru ca, potrivit cu ceremonialul obişnuit, să sărute poala împărăţiei şi să capete steag de domnie este închis, împreună cu toţi boierii care veniseră cu el. Intre aceştia se afla şi Postelnicul Costin. Miron Costin a notat, el însuşi, zilele de

groază pe care tatăl său le-a petrecut la Constantinopol atunci.

Miron Barnovski este decapitat din porunca Vizirului și trupul lui stă atârnat înaintea curții împărătești o zi, umplând de vâlvă întregul Stambul. Spre seară, vizirul dă poruncă ceaușilor să scoată din temniță pe chehaia nenorocitului Domn. Este scos tatăl lui Miron Costin care, ridicând trupul lui Barnovski, îl duce la Patriarhie și acolo « pe scurt, cum au lăsat vremurile atunci, îl astrucă [1] » în Patriarhie. A treia zi, în toiul nopții, un caic, trimis din porunca Vizirului, la temniță, ridica pe Costin, Postelnicul. Spre groaza boierilor care credeau că-l duc noaptea să-l înnece ori să-l muncească pentru averile lui Barnovski Vodă, Costin Postelnicul e adus înaintea Vizirului, unde află porunca împăratului, că sunt slobozi să meargă să-și aleagă Domn pe cine vor voi. Costin, cu sufletul « întors de spaimă », se înapoiază la temniță, aducând vestea cea bună celorlalți boieri. Liberați, se adună cu toții și, ținând sfat, aleg ca Domn pe Moise Movilă.

Acest episod dramatic din viața Postelnicului Costin a lăsat o întipărire neștearsă în sufletul lui și el constitue motivul principal care îl va determina, peste un an, să părăsească pentru totdeauna Moldova și să apuce calea exilului.

Domnia lui Moise Movilă (1633—1634) n'a fost norocoasă. Abia instalat, și în al doilea an de domnie Abaza Pașa intră în Moldova cu oaste turcească și muntenească; silește pe Domnul Moldovei și pe boierii săi să i se alăture și pornesc cu toții contra Poloniei.

La asediul cetății Cameniță, se răspândește în tabăra turcească svonul, pus la cale de hatmanul Costin, că vine din spre pădurea Nadoborului o oaste căzăcească, în ajutorul Polonilor.

Abaza Pașa hotărăște retragerea peste Nistru și, în drum, atacă un târgușor - Studenica - a cărui garnizoană militară izbutește peste noapte, cu ajutorul Moldovenilor, să se strecoare din cetate.

Trecând Nistrul spre Iași, Abaza Pașa prinde de veste că a fost amăgit și, descălecând cu corturile în șesul Iașului, în preajma mânăstirii Balica, pune la cale să prindă a doua zi pe toți boierii moldoveni, să-i lege în obezi și să-i ducă la împărăție. Înștiințat de aceasta printr'un prieten turc, Postelnicul Costin, care simțise cu un an înainte fiorul morții la Constantinopol, fuge cu alți boieri la mânăstirea Pobrata și de acolo părăsește pentru totdeauna Moldova, refugiindu-se în Polonia, unde este bine primit. Aci, în 1638, dieta polonă «având în vedere — zice actul dietei — însemnatele servicii aduse regelui și Statului în diferite expediții războinice, primește ca « indigen polon și ca nobil polon, pe Iancu Costin cu fii săi: Alexandru, Miron și Potomir ».

COPILĂRIA IN POLONIA. E prima dată când cronicarul nostru apare menționat în acte. Tatăl, hatmanul Costin, moare în exil. Fiul său, Miron, era abia în vârstă de 5 ani la data când i se acorda indigenatul polon.

Primită în rândurile nobilimii, familia Costin și-a alcătuit, după datină, și un blazon, pe care un act contimporan polon ni-l descrie astfel: în câmp albastru, un înger îmbrăcat în armură cavalerească și ținând o spadă. Deasupra coifului, în coroană, o mână înarmată cu o spadă.

Ca toți exilații moldoveni, care obțineau cetățenia polonă, hatmanul Costin a căutat să-și facă și el un rost, arendând o moșie în starostia de Bar, Novosiilca-Nova. Astfel se lămuresc împrejurările în care Miron Costin este adus să petreacă vârsta copilăriei și să-și înceapă instrucțiunea în limba polonă, pe care va ajunge să o stăpânească așa de bine încât, mai târziu, va scrie o cronică întreagă în elegante versuri polone.

După propria lui mărturie, în 1646 urma cursurile colegiului iezuit din Bar, un orășel la granița Moldovei, cu un important depozit pentru vinurile aduse de negustorii moldoveni.

[1] Ingropă.

Colegiul din Bar — după cum ne lămurește P. P. Panaitescu — fusese deschis de iezuiți în 1636, într'o casă de piatră, cu grădină împrejurul ei, și era condus, pe vremea când Miron Costin își făcea studiile acolo, de rectorii Stanislav Witwinski, în 1646, și de Francisc Czarniecki, fratele unuia din cei mai glorioși hatmani ai Poloniei, Ștefan Czarniecki. Rectorii erau ajutați în instrucțiunea și educația elevilor de 8—12 preoți, de 3—4 magistri și de câțiva frați. Programul de studii trebue să fi fost același ca și în celelalte colegii iezuite din Polonia. Cursul complet era împărțit în 5 clase: 3 de gramatică și 2 de umanioare, — între acestea era și retorica. Baza studiului era limba latină, care servea ca limbă de conversație între elevi, așa cum în unele pensioane din vremea noastră se întrebuința ca limbă de conversație franceza sau germana. In acest colegiu urma cursurile Miron Costin, în vara anului 1647, când pe vremea « secerei », în drumul dela sat — adică dela moșia părintească — spre oraș, a fost surprins de acea groaznică năvală a stolurilor de lăcuste, care a durat câteva zile și pe care avea s'o descrie cu atâta plasticitate, mai târziu, în cronica sa.

In vara anului următor, când, în marea răscoală a Cazacilor, oștile hatmanului căzăcesc Chmielniecki se apropiau de Bar, rectorul colegiului, Czarniecki, se refugiază cu profesorii și cu toată școala, la Cameniță. Nu știm însă dacă și Miron Costin a urmat mai departe școala la Cameniță. Barul a căzut în mâna răsvrătiților și a fost în parte distrus.

In acest timp, tatăl lui Miron Costin moare.

Doi ani mai târziu, în 1650, Miron Costin, care nu avea decât 17 ani, primește în arendă moșia Novosiilca-Nova. In 1651, se afla în oastea regelui polon, luând parte la luptele contra Cazacilor.

INTOARCEREA IN MOLDOVA. Curând după aceasta, în împrejurări puțin cunoscute, Miron Costin se întoarce în Moldova. Apariția acestui tânăr învățat, venit din Polonia, trebue să fi făcut senzație între rudele și vechii prieteni ai tatălui său. Doi dintre cei mai de seamă boieri ai timpului, Toma Cantacuzino Vistiernicul [1] — « cari capete ca acelea, ne spune Miron Costin, abia de au avut țara cândva sau de va mai avea » — îl îmbrățișează cu multă simpatie.

Vremurile în care Miron Costin se întoarce în Moldova sunt dintre cele mai turburi. Abia se încheiase nunta lui Timuș cu Domnița Ruxandra și domnia lungă, fericită și bogată a lui Vasile Lupu (1634—1653), măcinată de ambiția tânărului său boier Gheorghe Ștefan, începe să se năruie. Curând după intrarea cronicarului în Moldova, în săptămâna Patimilor, se răspândește în Iași svonul că oștiri ungurești și muntene au intrat în Moldova. O scrisoare a lui Ciogolea Spătarul către Vasile Lupu, trimisă în taină printr'un călugăr, desvăluie complotul urzit de Gheorghe Ștefan. Dar toate sunt prea târziu. Surprins între două focuri: frontul unguresc cu Gheorghe Ștefan, la Roman și cel muntenesc, dincolo de Focșani, Vasile Lupu se vede nevoit să se retragă cu toată casa și boierii de curte spre Hotin, de unde trimite după ajutor în Polonia, la ginerii săi și în Ucraina, la cuscrul său Chmielnicki, hatmanul Cazacilor.

In lupta deschisă atunci între Vasile Lupu și Gheorghe Ștefan, Miron se afla împreună cu protectorii săi, frații Toma și Iorgachi Cantacuzino, în tabăra lui Vasile Lupu. Când Domnul și curtea ajung la limanurile Nistrului, Miron Costin este însărcinat cu misiunea delicată de a cere ajutor starostelui de Cameniță, Petru Potoțki, dela care era Vasile Lupu în drept să se aștepte la recunoștință, în urma sprijinului pe care i-l dăduse ca să scape din robia tătărască. Deși părinții cronicarului nostru

[1] Erau frați cu Postelnicul Constantin Cantacuzino din Țara Românească, marele boier al lui Matei Basarab și, deci, unchi ai fiilor acestuia, Șerban Cantacuzino Domnul (1678—1688) și învățatul cronicar Constantin Cantacuzino Stolnicul. Toma ținea în căsătorie pe sora mamei lui Miron Costin.

părăsiseră pentru totdeauna Moldova din pricina lui Vasile Lupu, totuși el și-a împlinit cu credință misiunea. Petru Potoțki nu se afla însă în Cameniţa și solul a trebuit să purceadă cale de trei zile mai sus, la niște ocine ale aceluia. Starostele, aflând cele întâmplate, și-a lăsat treburile și a pornit îndată spre Cameniţa să sară în ajutorul Domnului moldovean. In acest răstimp însă, Vasile Lupu, împins de armatele lui Gheorghe Ștefan, a trecut Nistrul, lăsând cetatea Hotinului în mâna vrăjmașului.

Ce s'a întâmplat după aceasta, nu știm precis. La a doua încercare a lui Vasile Lupu de a-și recăpăta tronul, cu ajutorul ginerelui său Timuș — care avea să cadă în tranșeele din jurul Sucevei, răpus de o șrapnelă — Miron Costin se afla în tabăra lui Gheorghe Ștefan. La întâlnirea noului Domn moldovean cu cele două căpetenii ale oștirilor străine, venite în ajutorul său: Petki Istvan, «sărdarul lui Racoți», și Condracki, «polcovnicul» regelui polon, Miron Costin servește ca tălmaciu pentru limba polonă și are astfel prilejul să reproducă, cuvânt cu cuvânt, discuțiunea urmată între cele două căpetenii, cu privire la planul de atac al taberei lui Vasile Lupu, sprijinită de Cazacii lui Timuș.

Domnia lui Gheorghe Ștefan a fost norocoasă pentru Miron Costin: «dela el multă mila am avut», spune însuși. Gheorghe Ștefan era de altfel un Domn învățat și înțelept, — la curtea lui se afla și Milescu — și, după mărturiile boierilor mai bătrâni, era mai priceput la învățarea solilor și la răspunsul scrisorilor, decât Vasile Lupu.

Sub Gheorghe Ștefan, Miron Costin ia parte la expediția în Muntenia pentru potolirea Seimenilor, care se răzvrătiseră contra Domnului și amenințau liniștea țării. După o domnie de 4 ani însă, Gheorghe Ștefan este mazilit de Turci, deoarece n'a vroit să se ducă la Constantinopol ca «să sărute — după ceremonialul obișnuit — poala împărăției».

In domnia următoare, a lui Ghica Vodă (1658), Miron Costin are prilejul să-și lărgească cunoștințele despre neamul și pământul românesc. Vizirul Kiupruli, hotărît să înlăture din scaun pe Rákóczi, poruncește Domnilor români să secondeze campania întreprinsă de el în Ardeal. Ghica Vodă este astfel nevoit să pornească cu boierii și armata în Muntenia, unde se întâlnește cu celelalte oști și, împreunându-se cu Tătarii, intră în Ardeal, pe la Brașov; de-acolo răsbat prin Țara Bârsei spre Sibiu; se urcă în sus spre inima Ardealului; văd cum Tătarii dau foc și prefac în cenușe Alba-Iulia (Bălgradul) și cuceresc, în fine, Amlașul. Campania, care se încheie cu alungarea lui Rákóczi de pe tronul Ardealului, durează 5 luni, din August până târziu în Decemvrie, când Moldovenii se întorc, pe la Sf. Nicolae, în Suceava.

Patru ani mai târziu, în războiul încins între Turci și Germani, Moldovenii și Muntenii, după porunca Vizirului, sunt siliți să ia parte și la această campanie. Miron Costin, care era pe atunci pârcălab de Hotin, plecând cu Domnul său, Dabija Vodă, și cu oastea spre Ujvar, are din nou prilejul să colinde meleaguri românești și să privească, la Turnu-Severin, prin apa limpede a Dunării, pragurile podului lui Traian. Ce adânc răsunet au avut aceste ruine în sufletul veșnic curios și iscoditor al cronicarului, se vede din faptul că, 20 ani mai târziu, amintirea lor trăia încă puternic.

Aceste campanii, care duc pe cărturarul moldovean prin Muntenia și Ardeal, sunt pentru activitatea lui literară de o însemnătate deosebită; el a avut, în aceste călătorii, prilejul să cunoască și să simtă prin propria lui experiență, unitatea neamului românesc, pe care avea să o expuie, cu atâta căldură, mai târziu, în cartea: «De Neamul Moldovenilor».

Miron Costin, prin cultura lui largă, prin inteligența lui ascuțită, prin energia și prin sufletul său pasionat, s'a impus

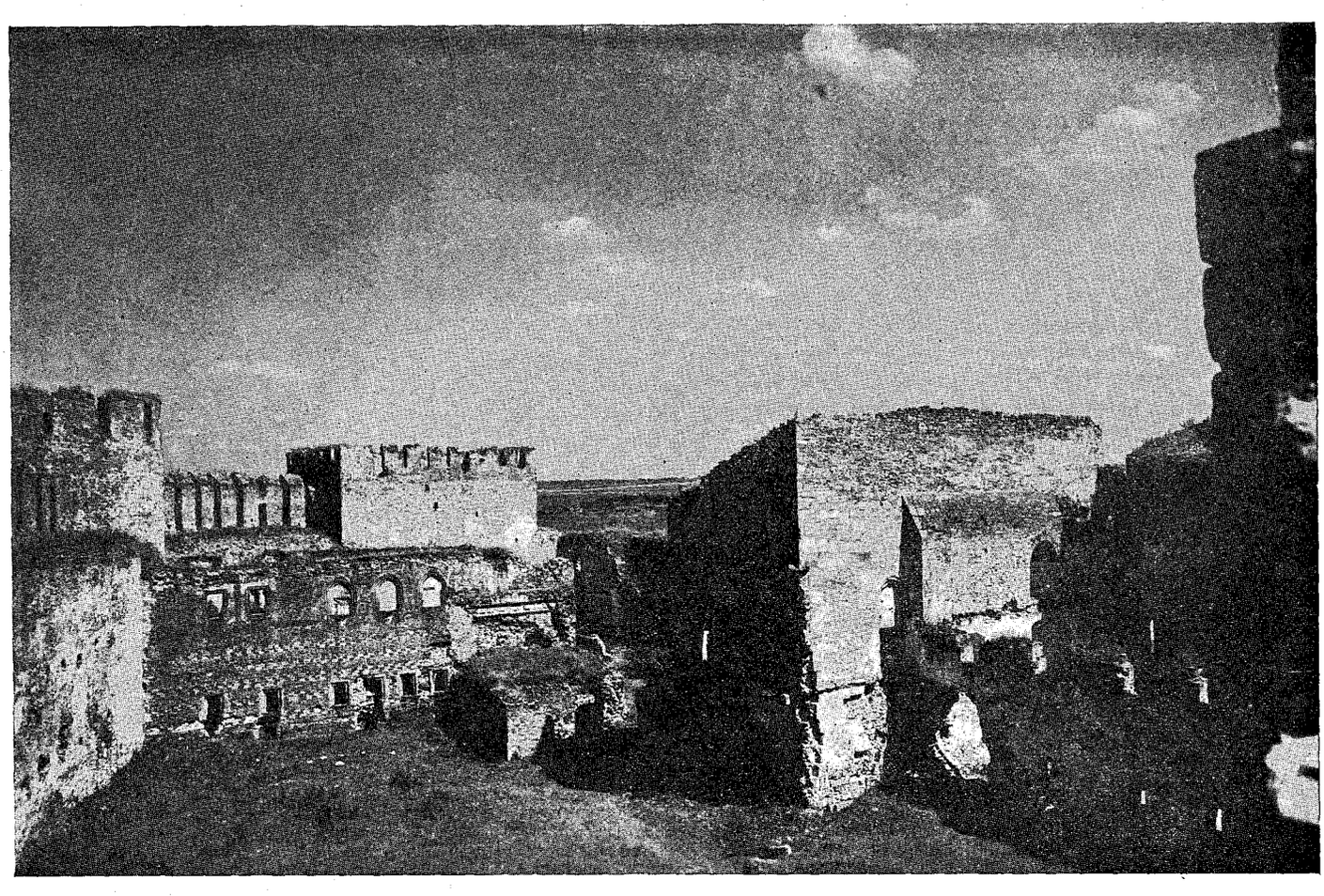

Ruinele cetății Hotinul

După o fotografie din colecția Ministerului Propagandei.

Gheorghe Duca, Domn al Moldovei (1665—1666, 1668—1672, 1678—1683) după fresca din Mănăstirea Cetățuia sec. XVII.
După o frescă din colecția Comisiunii Monumentelor Istorice.

în divanurile domnești și a fost însărcinat deseori cu misiuni diplomatice grele. Astfel, în toiul luptelor dintre Turci și Poloni, pe când Turcii atacaseră Cameniţa, Vizirul care comanda oștirile turcești, a cerut lui Petriceicu Vodă (1672—1674) să-i trimită un boier cu care să discute unele chestiuni în legătură cu nevoile oștirii turcești. Petriceicu a ales atunci, din toți boierii țării, «mai de treabă la voroavă» pe Miron Costin. Iată cum povestește Neculcea convorbirea dintre Vizir și Miron Costin: «Și mergând Miron Costin la cortul vezirului, «pusu-l-au vezirul de au șezut înaintea lui. Și i-au zis vezirul «să-i spuie drept: pare-le lor bine că au luat împărăția Came- «niţa, ori ba? Iară Miron au răspuns că se teme a spune drept. «Vezirul au zâmbit a râde și i-au zis să grăiască, să nu se teamă. «Atunci Miron au zis: Sântem noi Moldovenii bucuroși să se «lățească împărăția în toate părțile cât de mult, iar peste «țara noastră nu ne pare bine să se lățească. Atunce vezirul «iar au râs și i-au zis: Drept ai grăit».

Cu această francheță de caracter Miron Costin a câștigat inima Vizirului și a fost de mult ajutor Moldovei, într'un ceas cumpănă. Vizirul intenționa să lase oastea turcească să ierneze în Moldova, dar cronicarul l-a convins că țara este săracă și nu va putea birui oastea cu fân, grăunțe și celelalte provizii, — iar de altă parte trupele turcești ar fi necontenit hărțuite de podgheazurile polone.

In primăvara următoare, reîncepe războiul între Turci și Poloni, în jurul Hotinului. Petriceicu Vodă, Domnul Moldovei, înțelegându-se cu Grigore Ghica al Munteniei, trec de partea Polonilor și Turcii sunt înfrânți: Grigore Ghica însă, mai șiret, se duce la Obluciţa unde se afla Vizirul, ca să se desvinovățească, și de acolo la Constantinopol, unde izbutește să-și întărească tronul. Petriceicu Vodă, rămas credincios Polonilor, hotărăște să se ducă spre Cernăuți cu toată oastea moldovenească, pentru ca să iasă în întâmpinarea unui corp de armată polonă, ce se aștepta să vină în țară. Momentele erau critice pentru Moldova. Armata turcească era numeroasă și bine organizată. Muntenii trecuseră de partea Turcilor; la hotarele Nistrului, Tătarii așteptau porunca să încalce și să intre după jaf în Moldova. In acele clipe de mari frământări, boierii și căpitanii slujitorilor se sfătuesc între ei și se duc la Petriceicu, rugându-l să-i îngădue a se duce pe la casele lor să-și pună soțiile și copiii în siguranță de invazia tătărască. Petriceicu le răspunde cu sumeție și-i oprește să plece. Atunci se ridică din mijlocul tuturor, Miron Logofătul, care răspunde Domnului aceste cuvinte mândre: «Ori să fie voia Măriei Tale, ori să «nu fie, noi nu ne vom lăsa casele să le iee Tătarii; și s'au «închinat și au zis: să fii Măria Ta sănătos, și au ieșit afară».

Și după el, toți ceilalți boieri și căpitani, prinzând curaj, au venit să se închine Domnului și au ieșit afară; apoi, încălecând pe cai, au plecat în jos, unde s'au întâlnit cu boierii rămași credincioși Turcilor.

Această atitudine dârză a lui Miron Costin și a celorlalți boieri moldoveni a mântuit Moldova de o mare nenorocire. Polonii au fost învinși, iar Petriceicu, cu Mitropolitul Dosoftei și cu o parte din boierii pământeni, rămași credincioși Polonilor, au trebuit să părăsească țara. In locul lui Petriceicu este numit în domnie Dumitrașcu Cantacuzino (1674).

LEGĂTURILE CU POLONII. Imediat după înscăunarea noului Domn, Miron Costin a fost trimis, prin Ardeal și Maramureș — fiindcă Nordul Moldovei era încă teatrul luptelor turco-polone — în solie, către Marele Hatman al Poloniei și viitorul rege, Ioan Sobieski. La 10 Aprilie 1674, Miron era primit de Sobieski, la moșia acestuia, la Pielaszkowce. El cerea, în numele Domnului său, retragerea garnizoanelor polone din Moldova și oferea mediațiunea țării sale pentru încheierea păcii între Poloni și Turci. Cu acest prilej, Miron Costin intră în strânse legături cu Marcu Matczinski, prietenul lui Sobieski, căruia îi va dedica, mai târziu, cronica sa scrisă în limba polonă.

Legăturile cu Polonii continuară și în anii următori. In 1677, un fruntaș al vieții politice polone, Ioan Gninski, este trimis la Poartă ca să întărească pacea care pusese capăt războiului turco-polon. In Moldova, domnea Antonie Ruset (1675—1678). Miron Costin, care era mare logofăt, iese în întâmpinarea solului cu toată boierimea, călare, la o milă depărtare de oraș. Pe timpul cât este găzduit în Iași, legăturile dintre sol și marele logofăt sunt continui și familiare: Miron trimite pe fiul său, Ioan, să țină solului o cuvântare în limba latină, iar solul trimite daruri cronicarului. La plecare, Miron Costin și fiii săi însoțesc solia, două ore afară din oraș.

Ni s'a păstrat, din fericire, corespondența solului cu Miron Costin, din care se vede că Polonul era bucuros să discute cu marele boier moldovean, pentru binele creștinătății. Ziarul soliei, pe lângă latura politică, conține și știri privitoare la istoria Moldovei, pe care Gninski le-a cules de sigur dela Miron Costin.

PRIBEGIA IN POLONIA. Șapte ani mai târziu, Miron Costin este silit de împrejurările vieții să se refugieze în Polonia. Era în 1683, după campania din jurul Vienei, la care Moldovenii și Muntenii luaseră parte ca vasali ai Turcilor. Viena fusese despresurată de regele Poloniei, Ioan Sobieski. Domnul Moldovei, Duca Vodă, după o campanie care ținuse mai bine de o jumătate de an, se întorsese cu oastea prin Ardeal și se afla la moșia sa, Domnești. O bună parte din boierime și oștire se împrăștiase pe la casele lor, așa că Domnul se afla cu câțiva boieri și cu un număr restrâns de ostași. In răstimp, Petriceicu Vodă ajutat de Cazaci și Poloni, ocupase Iașul și,

aflând că Duca Vodă se află la Domnești, repede într'acolo un podgheaz. Domnul, sfătuit de hatmanul Buhuși, voește să se retragă spre Focșani, dar Miron Costin, înșelându-se asupra situației, îi spuse: «Ce putere au ei să vie asupra Măriei Tale? Să nu dăm locul, că pământul acesta e frământat cu sângele moșilor și al strămoșilor noștri».

Sfatul a fost însă fatal. Domnul și boierii sunt prinși și duși în Polonia, unde sunt ținuți în captivitate. La 21 Martie, hatmanul Andrei Potocki îi prezintă regelui Sobieski la Jaworów. Deși documentele contimporane nu fac mențiune de aceasta, se pare totuși că Miron Costin era și el din suita Domnului prizonier. Regele avea atunci la inimă o expediție împotriva Turcilor. Personalitatea lui Miron Costin, care știa bine limba polonă și care era «un foarte inteligent observator și cunoscător al afacerilor turcești», a făcut o impresie așa de puternică asupra regelui, încât acesta în loc să-l trimeată, sub pază, cu Duca, la Lwów, l-a lăsat liber și i-a dăruit ca locuință pavilionul regal de vânătoare dela Daszowa, lângă Stryi, unde Miron Costin s'a instalat în primăvara anului 1684.

Acest exil are o importanță deosebită pentru activitatea literară a cronicarului, fiindcă în timpul acesta a plăsmuit el o poemă polonă, de care ne vom ocupa într'un capitol următor.

In Polonia, Miron Costin a stat până în Noemvrie 1685. In răstimp în Moldova se urcase pe tron Constantin Cantemir, un vechiu ofițer al lui Ioan Cazimir, care comandase oștirile poloneze în luptele contra Suedezilor. La 17 Septemvrie 1685, Miron Costin primește dela fratele său Velișco o scrisoare în care acesta îi povestea că, la scena întâlnirii lui Constantin Cantemir cu Seraskerul Soliman Pașa, acesta stăruise de Velișco să scrie fratelui său să se întoarcă cât mai curând în Moldova, că nu va regreta. Miron Costin a trebuit să aștepte însă două luni până ce a obținut consimțământul regelui.

Cronicarul se întoarce în Moldova, foarte scăpătat, după cum ne încredințează Neculcea. Domnul, vroind să-l îndepărteze de granițele polone, îl numește staroste de Putna, unde cronicarul se distinge prin energia cu care a distrus bandele de tâlhari care năpădiseră și jefuiau atunci sudul țării.

CONFLICTUL CU C. CANTEMIR. MOARTEA. Curând după aceasta, izbucnește conflictul între Cantemirești și Costinești. Cantemir Vodă era un Domn bătrân, care nu știa carte și era bucuros să se razime pe familiile boierești mai mărunte și pe mazili, ceea ce a stârnit nemulțumirea marilor boieri. In atmosfera de harță cu vechii boieri, Velișco Costin l-a înțepat în câteva rânduri, pentru neștiința lui de carte. Nici Miron Costin nu l-a cruțat. Neculcea ne spune că într'un rând, la ospăț, i-ar fi zis: «Mai des cu paharele și mai rar cu obladuirile, că-i vrea Măria Ta să-ți dai sama și n'ai putea!». Acestea au adus o înăsprire a raporturilor dintre cronicar și Domn, dar se pare că, în cele din urmă, se împăcaseră, căci Domnul consimțise să logodească pe fica sa Safta, cu fiul lui Miron Costin, Pătrașcu. Familia Costineștilor se credea, prin această legătură cu Domnul, în deplină fericire, când se deslănțui tragedia ei.

Imprejurările nu ne sunt bine lămurite. Neculcea ne povestește că Velișco intrase într'un complot pentru răsturnarea lui Cantemir. Complotul a avut loc cu prilejul căsătoriei unui cumnat al lui Velișco. Unul din boierii care au luat parte la banchet, Ilie Țifescu, pe care contimporanii l-au poreclit Frige-Vacă, a desvăluit conspirația.

Dimitrie Cantemir, care romanțează biografia tatălui său, ne povestește cu amănunte dramatice împrejurările în care tatăl său ar fi prins firele complotului. In solia trimisă la curtea lui Brâncoveanu, sub conducerea ginerelui său, Lupu Bogdan, a amestecat înadins pe unul din conspiratori, pe care însă l-a dat în grija celorlalți ca să-i urmărească de aproape toate

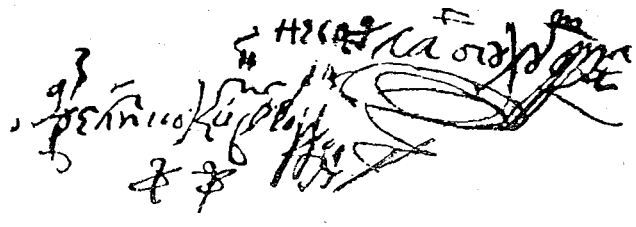

Fig. 24. — Semnături pe un zapis din 1690 (al Alexandrei, fata lui Neculai Uriache, jupâneasa lui Alexandru Buhuș Hatmanul): Neculai Buhuș, Medelnicer, Az Velicico Costin vel Vornic iscal.

După Dan Simonescu, *Rev. Ist. Rom.*, IV.

mișcările în București. La întoarcerea soliei, află că cel bănuit stătuse mai tot timpul în legătură cu Stolnicul Constantin Cantacuzino, unchiul lui Brâncoveanu. Constantin Cantemir tace. Dar într'o seară, înțelegându-se cu ginerele său, întinde o cursă boierilor bănuiți, care sunt aduși pe rând la palat, împreună cu solul dela București. Li se cere tuturor să dea declarația asupra conspirației. Solul — după spusele lui D. Cantemir — ar fi declarat că fusese trimes de Costinești cu misiunea de a-i comunica lui Brâncoveanu că ei vor pune la cale uciderea lui Cantemir și a casei sale, cu prilejul logodnei ce urma să aibe loc, și-i cereau sprijinul pentru aducerea în domnia Moldovei a lui Velișcu Costin. Acesta, chemat, nu recunoaște cele declarate, pe care le consideră de «copilării».

La insistențele Domnului, el răspunde mândru că nu poate «mărturisi ceea ce nu știe, chiar dacă Vodă îi poruncește aceasta».

Atunci Cantemir, ne mai putându-și stăpâni mânia, l-a lovit cu buzduganul în cap și l-a închis în pivnița palatului.

Familia Cupăreștilor, care era în rivalitate cu Costineștii, a sfătuit pe Domn să omoare pe Velișco, din moment ce l-a bătut cu buzduganul în cap. Atunci Domnul a poruncit ca Velișco să fie decapitat. La scena cumplitei pedepse, a asistat și fiul Domnului, Dimitrie Cantemir.

După omorîrea lui Velicico, Cupăreștii au sfătuit pe Domn să pue capăt și logofătului Miron, căci acesta nu i-ar ierta niciodată uciderea fratelui său. Cantemir Vodă, întărîtat, a trimis și după Miron Costin. Neculcea, care povestește lucrurile la patru decenii după întâmplarea lor și reprezintă astfel tradiția opiniei publice de atunci, ne spune că Miron Costin nu era amestecat în complot.

In timp ce acestea se petreceau la Iași, cronicarul era la moșia sa, Barboși, copleșit de o mare durere, căci îi murise soția și era ocupat cu pregătirile de înmormântare. Pe când aștepta preoții din satele învecinate, ca să săvârșească prohodul înmormântării, sosesc împuterniciții Domnului ca să-l ridice și să-l ducă la Iași. Slujitorii trimiși în acest scop îl sfătuesc să fugă spre munți, însă Miron Costin — și aceasta e încă o dovadă de nevinovăția lui — care se simțea cu cugetul curat, n'a vrut să se salveze, ci a cerut să fie dus la Iași, să se desvinovățească în fața Domnului său.

In timp ce era dus spre Iași, sosește vătaful de aprozi, Macri, cu porunca de a-l ucide. Atunci — spune Neculcea — Macri, care «n'a voit să se gândească la sufletul Domnului său care era trecut de 70 ani», a dat poruncă să fie Miron Costin decapitat (1691). Astfel, din răutatea unui vătaf de aprozi, care altfel n'ar fi ieșit niciodată din anonimat, capul cel mai luminat, mintea cea mai cuprinzătoare pe care a avut-o Moldova până atunci, a căzut în zăpada drumului.

1. CRONICA

Cronica lui Grigore Ureche, în compilația lui Simion Dascălul, ducea istoria Moldovei dela al doilea descălecat până la domnia a doua a lui Aron Vodă (1594).

Ureche moare în 1647.

Treizeci de ani mai târziu, Miron Costin ia pana ca să continue istoria Moldovei de unde o lăsase Ureche. El avusese la început intenția să urzească istoria Moldovei pe un plan vast, așa cum văzuse în istoriografia polonă, dela originile neamului până în zilele lui:

« Fost-au în gândul meu, iubite cetitoriule, *să fac letopisețul « Țării Moldovei, din descălecatul ei cel dintâiu,* carele au fost « de Traian împăratul, și urzisem și începătura letopisețului. « Ce sosiră asupra noastră cumplite aceste vremi de acmu, de « nu stăm de scrisoare, ce de grije și suspinuri. Și la acest fel « de scrisoare gând slobod și fără valuri trebuiaște, iară noi « trăim cumplite vremi și cumpănă mare pământului nostru « și nouă. Deci primește *această dată atâta din truda noastră, « ca să nu se uite lucrurile și cursul țării de unde au părăsit a « scrie răposatul Ureche Vornicul* ».

Din acest pasaj, se vede clar că Miron Costin urzise începătura unui letopiseț dela descălecarea dintâiu, adică dela luptele lui Traian cu Dacii și dela colonizare, dar că, din pricina cumplitelor vremi ce veniră asupra Moldovenilor — « de nu stăm de scrisoare » — adică războiul turco-polon (1672—76), a trebuit să-l părăsească. « Începătura letopisețului », de care vorbește în predoslovie, a servit mai târziu ca temeiu pentru scrierea: « De neamul Moldovenilor ». Până atunci Miron Costin se mulțumește să înfățișeze contimporanilor săi cronica, de unde o lăsase Grigore Ureche:

« *Letopisețul Țării Moldovei dela Aron Vodă încoace, de unde este « părăsit de Ureche Vornicul de țara de gios, scos de Miron Costin, « vornicul țării de gios, în oraș în Iași, în anul dela zidirea lumii « 7183, iar dela nașterea Mântuitorului lumii, lui Isus Hristos, 1675* ».

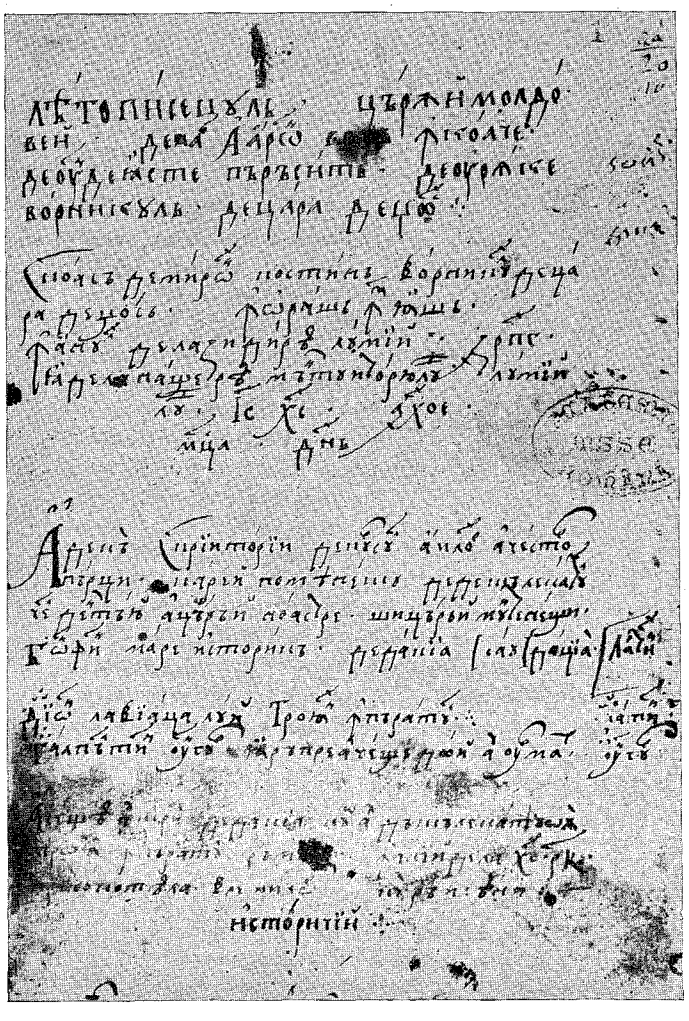

Cel mai vechiu manuscris al cronicei lu Miron Costin B. A. R.

Cronica a fost deci concepută înainte de anul 1675, când autorul ei a dat-o unui copist «s'o isvodească», adică să o copieze pe curat. Evident că, după copiere, Miron a revenit asupra ei completând-o, amplificând-o, corectând-o. Ea îmbrățișează istoria Moldovei pe un cuprins de 66 de ani, dela a doua domnie a lui Aron Vodă (1595), până la urcarea în domnie a lui Dabija Vodă (1661). Dela 1595, până către sfârșitul domniei lui Vasile Lupu, Miron Costin povestește evenimentele după izvoare polone și după tradiții interne; dela sfârșitul domniei lui Vasile Lupu, cronicarul povestește faptele la care el însuși a fost martor și părtaș. Această parte a cronicei are mai mult înfățișarea unor memorii.

Miron Costin avea doar câteva luni când tatăl său, Hatmanul Ioan Costin, trecuse cu familia pentru totdeauna în Polonia. Tatăl murise în exil și Miron Costin împlinise 20 de ani când, spre sfârșitul domniei lui Vasile Lupu, se întorsese în Moldova. Primit cu multă simpatie de frații Toma și Iorgachi Cantacuzino, tânărul expatriat este dela început introdus la curtea domnească, unde, în timpul zilelor de restriște, este însărcinat cu misiuni de încredere. După răsturnarea din domnie a lui Vasile Lupu, cronicarul rămâne în Moldova și, urcând repede treptele ierarhiei boierești, este întrebuințat continuu în războaie, ca tălmaciu pe lângă căpeteniile oștirilor polone, iar în timp de pace trimis în misiuni diplomatice la curtea regilor și hatmanilor poloni. Prin rangurile boieriei sale (mare comis, paharnic, vornic al țării de jos, mare logofăt), precum și prin cultura lui latină și polonă, Miron Costin este astfel necontenit pe câmpurile de luptă și în sfatul intim al Domnilor, și cuvântul lui are totdeauna greutate în divanurile care urzesc istoria Moldovei din a doua jumătate a veacului al XVII-lea.

Începând deci dela sfârșitul domniei lui Vasile Lupu, când se întoarce în țară și intră în viața publică, și până la domnia lui Dabija Vodă, unde se oprește pana lui, Miron Costin povestește evenimentele pe care el însuși le-a trăit. Cronica lui are de aci înainte date — nu zicem mai interesante și mai bogate în amănunte colorate — dar în orice caz mai sigure: « Ce se vede cu ochii nu încape să fie îndoială în cunoștință. Așa și nouă, iubite cetitoriule, cu mult mai lesne ne este a scriere de aceste vremi, în care mai la toate ne-am prilejuit singuri a fi ».

Dar spațiul de timp din cronică, pe care el îl reconstitue după amintirile lui, cuprinde numai 8 ani (1653—1661).

Pentru partea anterioară venirii lui în țară, până la Aron Vodă, unde se oprise letopisețul lui Ureche, adică pentru partea cea mai întinsă a cronicei, care cuprinde 57 de ani (1595—1652) din 61, Miron Costin este nevoit să recurgă la tradiția orală și la cronicarii străini, fiindcă, după cum mărturisește singur: «...letopiseț de moldovean scris nu se află ».

Izvoarele străine, pe care le-a utilizat Miron Costin în urzeala cronicei sale, au fost analizate pe larg de P. P. Panaitescu, în: *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin*. Sursa principală a lui Miron Costin pentru cronica sa a fost cronicarul polon Piasecki — sau cu numele latin Piasecius. Ca episcop timp de 17 ani (1627 — 1644), în orașul de graniță Camenița, cu care Moldova era în strânsă legătură a putut astfel să fie bine informat și asupra celor ce se petreceau în țara vecină.

Cronica lui, intitulată: *Chronica gestorum in Europa singulariorum*, apărută la Cracovia în 1648, cuprinde istoria evenimentelor europene dintre anii 1587—1638 și se încheie cu un scurt rezumat asupra evenimentelor dintre anii 1638—1648.

Deși lupta dintre episcopul de Camenița și iezuiți era în toiul ei pe vremea când Miron Costin își urma cursurile la colegiul din Bar, deși aversiunile ridicate de cronică au supraviețuit multă vreme, totuși Miron Costin, căruia de sigur nu i-a rămas necunoscută această luptă, n'a împărtășit vederile și dușmănia educatorilor săi. Cronica lui Piasecki a făcut dela

început senzație în Polonia și a fost considerată ca cea mai de seamă operă a timpului său. Regele Vladislav al IV-lea spune despre el: « Res non minus docte scriptas, quam gloriose et praeclare per eum gestas ».

Cronica lui Piasecki conținea o mulțime de știri interesante privitoare la istoria Moldovei, pe care Miron Costin le-a trecut în cronica sa, îmbinându-le adesea cu știri culese din alte izvoare polone, — pe care le vom vedea îndată, — și din tradiția orală. Din Piasecki, a împrumutat Miron Costin știrile privitoare, la urcarea pe tron a lui Ștefan Radu Vodă, a lui Ieremia Movilă, a lui Ștefan Răsvan, precum și cele privitoare: la cucerirea Moldovei de către Mihai Viteazul; la luptele Polonilor cu Mihai Viteazul pentru înscăunarea lui Ieremia Movilă; la domnia lui Ștefan Tomșa; la luptele fiilor și ginerilor lui Ieremia Movilă pentru recucerirea tronului Moldovei; la expediția lui Żółkiewski la Țuțora; bătălia dela Hotin, — cu un cuvânt evenimentele moldovenești în care au fost amestecați și Polonii, până la 1621. Dela 1621—1633 nu se mai găsesc știri interesante la Piasecki privitoare la Moldova. La 1633 începe expediția lui Abaza Pașa în Polonia. La această expediție sunt siliți să ia parte și Moldovenii, a căror oaste este condusă de tatăl lui Miron Costin, care a fost în acele împrejurări, de mare ajutor Polonilor. Piasecki povestește pe larg această expediție a turcească în Polonia și împrejurările morții lui Abaza Pașa, precum și evenimentele care au sguduit după aceea Polonia: răscoala Cazacilor și a Tătarilor din Bugeac.

In afară de Piasecki, Miron Costin a mai avut și alte izvoare polone. Pentru expediția Polonilor în Muntenia, împotriva lui Mihai Viteazul, Miron Costin s'a servit de o poemă polonă în versuri, scrisă de Iarosz Otwinowski, ajuns mai târziu secretar regal și care a luat parte personal la campania pe care o descrie. Poema poartă titlul pe care îl redăm — în traducerea românească — *Izbânda primejdioasă, dar fericită, a oștirii M. S. Regelui, condusă de Starostele Cameniței în Muntenia, descriere adevărată* apărut la Cracovia în 1601 și fost apoi reprodusă în întregime în ediția polonă a cronicei lui Guagnini: «Cronica Sarmației europene». Din această ediție polonă a lui Guagnini, dată de Paszkowski, a împrumutat Miron Costin multe știri privitoare la luptele dela Argeș, corectând unele erori și înlăturând, cu bun simț, umpluturile retorice.

Pentru răscoala Cazacilor dela pragurile Nistrului și a Tătarilor din Crimeia, care a turburat Polonia în ultimii ani ai șederii lui între străini, Miron Costin a utilizat o altă cronică în versuri, a lui Samuel Twardowski: *Războiul civil cu Cazacii și Tătarii, cu Moscova și apoi cu Suedezii și Ungurii, care a ținut 12 ani, sub domnia prea luminatului rege al Poloniei Ioan Casimir*, apărută în 1650. Această cronică rimată a lui Twardowski a fost mult gustată de contemporani — a fost de patru ori prelucrată în limba ruteană — și autorul ei este considerat până astăzi ca cel mai mare poet epic polon din veacul al XVII-lea. De sigur că Miron Costin, care pe vremea când a apărut poemul lui Twardowski se pregătea să se întoarcă în Moldova, a luat cunoștință și de această operă.

Trebue să subliniem însă faptul că Miron Costin, spre deosebire de Ureche, nu împrumută nicăiri și forma în care sunt povesttie evenimentele, ci el prelucrează materialul istoric împrumutat; ia numai faptele, pe care le redă într'o formă cu totul personală.

In afară de știrile pe care le culege din cronicele polone, Miron Costin se adresează și boierilor bătrâni de țară, pe care-i aduce de mai multe ori ca mărturie în cronica sa; el se servește dar și de tradiția orală.

Epoca înfățișată de M. Costin este o epocă de mari frământări în Orient, de lupte înverșunate între două civilizații cu totul diferite: Turcii care, sub Vizirul Kiupruli, se străduiau să-și croiască drum spre Occident; creștinii care, întețiți de Papă și de Venețieni, se sbăteau să alunge pe păgâni dincolo de Dunăre. In această mare încăierare, Moldova și Muntenia sunt silite și ele să ia parte — după vechile capitulațiuni cu Poarta — dar pe când Domnii noștri se găseau cu boierii și oștirea în tabăra turcească, gândurile și simțirea li se îndreaptă tainic către steagurile creștine. Această stare de lucruri împarte Moldova în două tabere: una care, urmând vechile tradiții poliitice, rămăsese credincioasă Turcilor; alta care, însuflețită de efemerele succese ale creștinilor, nădăjduia să scuture suzeranitatea turcească, prin ajutorul Polonilor. Abia se înscăuna în Iași un Domn cu ajutor turcesc, și, de dincolo de Nistru, boierii pribegi ridicau un altul, pe care-l aduceau în țară cu oaste polonă. Moldova este astfel teatrul unor lupte fratricide; multe capete de boieri cad în țărână și sunt înfipte în parii dela porțile cetății; multe familii boierești sunt silite, la fiecare domnie nouă, să plece în exil.

Vremurile pe care Miron Costin ni le înfățișează, cu un rar talent de povestitor, reprezintă în istoria Moldovei panta de decădere, epoca de agonie a ultimelor rămășițe de autonomie. Rareori se petrece în istorie, într'un timp așa de restrâns și pe un petec de pământ așa de mic, mai multă învălmășeală de evenimente, de oameni, de popoare, ca în Moldova din vremea lui Miron Costin. Vechi conflicte de rasă, de religie, de interese economice și politice, s'au ciocnit atunci la hotarele românești și au cuprins în fulgerarea lor și țările noastre. In 1650, izbucnește în Polonia răscoala aprinsă de Cazacii dela pragurile Nistrului, uniți cu hoardele Tătarilor din Crimeia, și flăcările acestui război civil se întind curând și în Moldova, târând în robie tătărească nu numai țărani și răzeși, ci și multe case boierești. Abia se sting flăcările acestor vremi de răzmierită — și se ridică, ațâțate de Papă și Venețieni, împo triva puterii crescânde a Turcilor, statele creștine amenințate: Poloni, Unguri, Germani și, mai târziu, Ruși.

In 65 de ani: 22 de domnii și niciuna nu se încheie în liniște. Miron Barnovski decapitat la Constantinopol; Vasile Lupu: închis în fioroasa temniță a celor 7 turnuri; Antonie Ruset: dus în fiare la Adrianopol și căznit cu fel de fel de munci. Iar pe deasupra: campamente de trupe turcești în țară, podgheazuri polone, și invazii tătărești după jaf și pârjol.

Această epocă furtunatică, pe care cronicarul însuși o caracterizează: « cumplite vremi, de nu stăm de scrisori, ce de griji și de suspine... cumpănă mare pământului nostru — și parcă printr'o tainică presimțire — și nouă »; această epocă sbuciumată oferea, prin diversitatea aspectelor, prin dramele pe care le scotea la iveală, un material uman dintre cele mai interesante, — și Miron Costin, care avea o viziune limpede a lucrurilor, o imaginație caldă și un mare talent de evocare, a știut să prindă și să fixeze în cronica sa, pentru toate vremurile, o frescă istorică plină de vieață.

Sunt în cronica sa, pagini în care, cu toată întorsătura limbii, nuanțată după sintaxa latină, palpită încă până astăzi fiorul tragediilor, care sguduiau vieața turbure a Moldovei din a doua jumătate a veacului al XVII-lea.

Iată de pildă domnia sângeroasă a lui Ștefan Tomșa care, după ce a decapitat pe toți boierii și slugile din casa lui Ieremia Movilă — între care și pe Hatmanul Balica, cumnatul lui Grigore Ureche — n'a vrut să cruțe, cu toată rugămintea boierilor săi, nici măcar pe un biet diac, « foarte de treabă de scrisoare », ci a răspuns hohotind: « Ha! ha! ha! Mai cărturar decât dracul nu este altul! ». După aceste asasinate, nimic nu evocă mai limpede domnia tiranică și caracterul sângeros al lui Ștefan Tomșa, decât familiaritatea dintre Domn și călău, pe care cu atâta simplitate și concisie ne-o înfățișează cronicarul: « Avea un țigan călău, adică perzător de oameni, gros « și mare de trup. Acela striga de multe ori înaintea lui, arătând « la boieri: « Doamne, s'au îngrășat berbecii, buni sunt de

« junghiat? » Ștefan Vodă, la aceste cuvinte, râdea și dăruia « bani țiganului ».

Risipa și ruina casei lui Ieremia Movilă este zugrăvită precis, în dramatica scenă de pe câmpul de luptă dela Drăcșani. Neliniștita și ambițioasa soție a decedatului Voevod, care avea să-și încheie zilele într'un harem turcesc, trece cu carul prin tabăra însângerată și, zărind pe bătrânii sfetnici ai soțului său, cu lacrămi în ochi suspină: « Boieri, boieri, rușinatu-m'a păgânul ».

Debandada oștirii lui Vasile Lupu, pe care Mateiu Basarab o surprinsese, împrăștiată prin podgorii, după pradă, în lupta dela Ojogeni, este și ea sugestiv redată într'un amănunt caracteristic. Vasile Lupu se afla șezând seara la masă, când i s'a dat veste că se apropie slujitorii lui Mateiu Basarab. « Indată dela masă s'au sculat, și într'o grădină peste gard au sărit, apucându-se de pre spatele a unuia din slujitori; și acolo i-au scos calul și au ieșit cu fuga den Brăila la Galați, lăsând toate în Brăila, câte nu rămăsese în Ojogeni ».

Revolta neputincioasă a țării împotriva birurilor împovărătoare ale Porții este admirabil întrupată în Petru Vodă Schiopul, care, strângând « boierii și țara, le-au zis că nu mai poate sătura pântecele Turcilor, cel fără fund și, luându-și ziua bună dela toți, au lăsat domnia și s'a dus prin țara Leșească la Veneția, unde și-au sfârșit și viața, cu vecinică pomenire în țară ».

Trecând peste cotidianul banal, cronicarul știe astfel să utilizeze cu dibăcie amănuntul anecdotic, care scoate la suprafață esențialul omenesc, viabil peste timp și peste loc.

Plină de asemenea detalii de sensație, povestirea lui Miron Costin mai este înviorată prin numeroase descrieri și portrete, în care cronicarul nostru, care învățase în școlile Poloniei meșteșugul compoziției — în mssele lui s'a găsit un tratat de retorică — se vădește a fi un artist neîntrecut între contimporanii săi.

Este îndeajuns de cunoscută — din manualele de liceu — descrierea invaziei de lăcuste cu care a dat piept în Polonia. Incadrarea ei în timp «aproape de vremea secerei»; « eram pre atunci la școală în Bar, în Podolia; pre cale fiind, de la sat spre oraș »; comparația următoare: « numai ce văzui despre amiazăzi un nor unde se ridică ca o negură; ne-au părut că vine o furtună cu ploaie deodată, până ne-am tâmpinat cu un nor de lăcuste »; și în sfârșit toate acele detalii realiste prinse cu un rar dar de observație (unde cădeau la mas, ca albinele zăceau... și nu se porneau până nu se încălzea soarele bine... însă unde mâncau rămânea numai pământul negru împuțit; nice frunze, nice pae, ori iarbă, ori semănătură nu rămâneau...); fraza și întorsăturile ei arhaice bine adecvată la sinuozitățile tabloului, toate fac din ea cea mai frumoasă pagină de descriere din literatura noastră veche.

Uneori descrierea, în care se vădește un deosebit simț pentru farmecul idilic al naturii, servește ca termen de comparație pentru rândueli omenești, sugerând astfel intima legătură dintre natură și viață; « precum florile și pomii și toată verdeața pământului stau ovelite și împedecate de răceala brumei, căzută fără vreme, și apoi, după lină căldură a soarelui, vin iară la hire și frumusețile sale cele dintâiu, așa și țeara, după greutățile ce erau la Radu-Vodă... au venit fără zăbavă țara la hirea sa și până la anul s'au împlut de oameni și de tot bișugul ».

Portretele lui Miron Costin sunt simple, dar lucrate cu multă măestrie. Intre trăsăturile care individualizează figura, una, două, scoase mai bine în relief, sunt suficiente ca să-i dea conturul precis: « Era la hirea sa Barnovski Vodă foarte trufaș; « și la portul hainelor mândru, iară la inimă, foarte direpț « blând și nelacom. Mânăstiri și biserici câte au făcut în așa « scurtă vreme, niciun Domn n'au făcut. Făcut-au alți Domni « și mai multe, iară cu mai delungate vremi, unii în 40 de ani, « alții în 20 de ani, iară el în trei ani... *om cu frica lui Dum-* « *nezeu, de carele mărturisia Toma Vornicul, fiind Postelnic al* « *doilea la dânsul că în multe nopți l-au zărit pren miezul nopței* « *îngenunchiat înaintea icoanei la rugă cu mare osârdie* ».

Alteori o simplă apropiere, de ex. cu părintele fabulei grecești, este de ajuns pentru a evoca pe Ștefan, pârcălabul de Soroca așa de plastic, că-l vedem viu, trăind sub ochii noștri: « Om de mirat la întregimea lui de sfaturi și de înțelepciune, « cât pre acele vremi abie de era pământean de potriva lui, cu « carele și Vasilie Vodă singur, osebi de boieri, făceau sfaturi « și multe ceasuri voroavă; așa era de întreg la fire. Iară la « statul trupului său era gârbov, ghebos, și la cap cucuiat, cât « puteai să zici că este adevărat Isop, la cap ».

In mijlocul atâtor drame ale trecutului românesc, imaginația, vioae a cronicarului se oprește, din când în când, pentru a ne înfățișa, cu umor, și câteva scene hazlii ale vremurilor sale, ca de pildă scena cu sluga lui Radu Vodă cel Mare, care slujise pe Domn din copilărie și care, văzând că stăpânul său, ajuns Domn, nu-și mai aduce aminte de el, se roagă de Mitropolit și de boieri, să grăiască pentru el, « fiindu-i slugă atâta vreme și așteptând în norocul stăpânu-său să fie și el întru oameni ». Boierii intervin și Domnul, care cunoștea firea slugii sale, dar nu voia să treacă peste cuvântul boierilor, îl cheamă a doua zi și îi dă vătăjia de Divan. Aprozii de Divan erau în mare cinste la Radu Vodă, « îmbrăcați cu urșinice și cu cabaniță de jder » și, când se duceau la vreun boier cu carte domnească, « boierul sta în picioare până se citea cartea ». N'a trecut însă o săptămână dela boieria slugii, și a și venit jalbă la Divan dela niște femei, că vătaful de aprozi le-a bătut în târg pe nedrept. Atunci Radu Vodă, privind spre boieri le-a zis: « Au nu v'am spus că acest om de boierie nu este ». Iar către el: « Eu, măre, măcar pe boierie n'am apucat a-ți zice ». Și a poruncit armașului să ia gărbaciul și să-i croiască 300 de toiege.

Pe alocurea, narațiunea cronicarului trece dincolo de hotarele genului istoric, și se apropie, prin gradația interesului și prin puterea dramatică cu care știe să înfățișeze lucrurile, de nuvelă și roman. Iată, de pildă, ce viu ne înfățișează scena plecării din Iași a lui Gheorghe Ștefan și zarva iscată, pe urma lui, la curtea lui Vasile Lupu:

« Își trimisăse Ștefan Logofătul giupăneasa, la țară, în pildă « că o trimite pentru trebile casei; iară el, tocma în ziua când se « cântă în beserică canonul Sft. Andrei dela Crit, la 8 ceasuri de « noapte, gătindu-se Vasilie Vodă de beserică, încă nime den bo- « ieri nu venise la curte, au mânecat să-și ia ziua bună, dându-i « știre de acasă că-i este giupăneasa despre moarte, cu hârtie scor- « nită. Și întrebând Vasilie Vodă pe Postelnicei cine din boieri este « afară, i-au spus Postelniceii că este Logofătul cel mare, dvorește « să ia ziua bună; că i-au venit veste de boală foarte grea a giupă- « nesei. Să fie zis Vasilie Vodă: « ce om fără cale Logofătul: știin- « du-și giupă neasa boleacă și a nu o ținere aice cu sine ». Și au zis « să intre să-și ia ziua bună. Intrat-au Ștefan Georgie Logofătul « cu fața scornită de mare măhniciune, și și-au luat voe să « meargă spre casă-și. Spun, să fie zis Vasilie Vodă: « să afle « lucrul pre voia sa ». Neștiutor gândul omului spre ce mi- « nește. Indată, fără nimică zăbavă, ieșau cele cu grijă, și nu « cu fiece grijă au purces îndată de olac; și într'aceiaș zi au « sosit la Bogdana, la satul său, subt munte; și atunci era și « oaste ungurească, toată cu Kemeni Ianoș, pren potice, și « oaste muntenească la Râmna, cu Diicul Spătariul.

« Spun de Vasile Vodă că den beserică l-au lovit gânduri « de purcesul Logofătului, așa fără nădejde. Și așa, a doua zi « după purcesul lui, au început a suna aievea de Unguri și de « Munteni; la care sunet, văzându-se Ciogoleștii cuprinși și « lăsați de Logofătul cu care-și știau voroava, au stătut la « grijă ca aceea, cât pre păsitul lor și pre căutătură, cine le-ar « fi luat sama, le-ar fi cunoscut îndată vina. Ce, mirându-se « cum vor face să fugă să-și lase casele, care erau cu totul aice în

« Iași, cu greu, și a doua moarte este, și zilele lor sfârșite poate « hi, cum zice; s'au apucat de altă îndreptătură, scriind un « răvaș Ciogolea Spătariul, la Vasilie Vodă, într'acesta chip:

Milostive Doamne,

« Eu, unul den slujitorii Măriei Tale cei străini, mâncând « pânea și sarea Măriei Tale de atâția ani, ferindu-mă de osândă « să nu-mi vie asupră pentru pânea și sarea Măriei Tale, « care o mânânc dentr'atâția ani, îți fac știre Măriei Tale pentru « Ștefan Gheorgie, Logofătul cel mare, că-ți este adevărat veclean, « și s'au agiuns cu Racoți și cu Domnul Muntenesc, și sânt gata « oștile și a lui Racoți și a lui Matei Vodă să vie asupra Măriei « Tale; de care lucru adevărat, adevărat să crezi Măria Ta că « nu este într'alt chip.»

« Și dacă au scris răvașul Ciogolea Spătariul, au chemat la « sine pre Iosaf, egumenul dela Aron Vodă, care era pre acele « vremi duhovnic tuturor boierilor, și cu ispovedanie giurând « pre egumenul să nu-l vădească cine este, și întâiu să arate « răvașul lui Iordachi vel Vistiernic, apoi la Domnie, l-au legat « cu mare giurământ așa să facă. Mirându-se călugărul de un « lucru ca acela, au mers cu răvașul acela la Iordachi Vistier- « nicul; care, dacă au înțeles, și știind cum s'au sunat aceste « și den alte părți, îndată au stătut la mare voie rea, ca un om « întreg la toată firea. S'au lepădat îndată de răvaș și au zis « egumenului numai să meargă să dea răvașul la Domnie. « Și au mers și l-au dat la Vasilie Vodă. Și îndată ce l-au înțeles, « s'au simțit cuprins de primejdie, și au stătut cu mare strân- « soare asupra egumenului să-i spuie dela cine au ieșit acel « răvaș. Au stătut dintâi călugărul foarte tare, primind și « moarte, iar a vădire nu poate, că era dat cu taină de ispo- « vedanie răvașul. Iar dacă s'au strâns boierii la sfat, și arătând « călugărului și munca, Vasilie Vodă, ca pentru un lucru ca « acela ce se atinge de Domnie și de atâtea case, deci, luându-și « egumenul și dela Vlădica Varlaam, ce era pre atunci Mitro- « polit, deslegare, au spus călugărul anume cine au dat răvașul. « Și îndată chemând Vasilie Vodă pre Ciogolea Spătariul, i-au « spus toate deamănuntul, și cum este și Ștefan Serdariul tot « într'acela gând și la acela sfat...».

Nicio mișcare a personagiilor, niciuna din acele expresii semnificative ale lor, care vădesc ceva din adâncul sufletului omenesc, nu scapă din vedere cronicarului. Viclenia marelui logofăt, care vine la curte pe neașteptate, înaintea tuturor boierilor, spre a-și lua rămas bun cu « hârtie scornită » că-i este jupâneasa bolnavă și care intră la Domn cu « fața scornită de mare mâhniciune »; bănuiala Domnului: « din biserică l-au lovit gânduri de purcesul logofătului, așa fără nădejde »; teama și sbuciumul sufletesc al complicilor; cari se văd amenințați « cât pre pășitul lor și pre căutătură, cine le-ar fi luat seama, le-ar fi cunoscut îndată vina »; grija marelui boier Iordachi Vistiernicul, care se leapădă de răvaș; și, în sfârșit, acea admirabilă figură a unui călugăr din alte vremuri, cu statornica lui credință în sfințenia cuvântului dat la spovedanie, «care foarte rău au stătut primind și moarte, iar a vădire nu poate că era dat cu taină de ispovedanie răvașul» și care cu toate stăruințele divanului și cu toate muncile grozave cu care era amenințat, nu a dat lucrul pe față decât după ce i-a dat deslegare Mitropolitul Varlaam, — toate aceste amănunte caracteristice, povestite concis, dramatizează narațiunea, dau viață caracterelor și le fac să se miște sub ochii noștrii.

Drama prăbușirii lui Vasile Lupu se desfășura apoi repede, ca un film, cu episoade de un patetism încordat până la catastrofa finală. Figura lui Timuș, cazacul cu « firea de hiară

Vechile ruine ale Cetății Suceava.

(După o fotografie din colecția Ministrului Propagandei).

sălbatecă », este luminată din plin. Incăpățânat, impulsiv și ranchiunos. Asasinează pe pisarul polon al socrului său și umblă cu sabia în mână după Iordache Visternicul și Toma Vornicul pe care-i bănuia că au fost protivnici căsătoriei lui. Domnul « își frânge mâna de ginere ca acela ». « Mai bine mort să hie el, decât să hie boierii care-i are la inima sa cu toată credința, la atâta grijă». Boierii umblă «cu sfieală, și tot pre ascuns. Noaptea, pre poarta despre casele Doamnei, veneau la curte ». Lupta dela Teleajăn e pierdută din pricina lui. Apoi se începe prada. Jefuesc mânăstirile; bat cu tunurile Dragomirna, «rușinând Cazacii femei și fete... mai rău ca păgânii ». Gheorghe Ștefan însă nu se lasă. Sub zidurile Sucevei, Cazacii sunt în mare strâmtore « pieile de pe cai morți frigeau... opincile și rădăcinele mâncau ». Și, în sfârșit, ultimul act al dramei: Timuș e răpus « de un glonț de tun, pe când dormea subt cortul său » în tranșee, iar, Vasile Lupu, silit să părăsească Moldova și închis în temnițele Constantinopolului.

Presărată cu amănunte pitorești, cu portrete bine zugrăvite, cu descrieri plastice, povestirea lui Miron Costin e limpede, vioaie, captivantă. Comparații sugestive (Domnii care înfruntă urile ca și « copacii cei mai înalți », cari « mai multe vifore și mari vânturi sprijinesc »; Rakoți în cumpăna vieții « ca cel ce se înecă și de sabie goală se prinde); proverbe plastice («Banii răscolesc în lume împărățiile și mari cetăți surpă, cum zice un cuvânt leșesc: *sula de aur zidul pătrunde;* sau vorbind de rivalitățile dintre Matei Basarab și Vasile Lupu: « *zece dervișĭ pe un covor pot încăpea, iară doi împărați într'o țară nu încap* »; expresiuni pline de prospețime luate din materialul concret al limbii (au *luat câmpii;* nu era *copt* în vârsta sa; umbla cu *capul a mână;* soarele era mai *sus de trei, patru suliță;* pe *vremea secerei*), toate acestea laolaltă dau stilului său un colorit viu și o savoare deosebită.

Chiar întorsăturile frazei deși, modelate după sintaxa latină — după cum se vedea mai pe larg la sfârșit, când vom studia în bloc aportul cronicarilor la formarea limbei literare — își au la Miron Costin un ri'm al lor particular.

2. DE NEAMUL MOLDOVENILOR, DIN CE ȚARĂ AU EȘIT STRĂMOȘII LOR.

A doua operă importantă a lui Miron Costin este scrierea intitulată de Kogălniceanu: *Cartea pentru descălecatul dintâi al țării Moldovei și neamului moldovenesc,* iar de regretatul C. Giurescu, care observă că titlul acesta dat de Kogălniceanu nu concordă cu cel original al autorului: *De neamul Moldovenilor, din ce țară au eșit strămoșii lor.*

DATA. Data când a fost compusă această scriere — chestiune de care este legată o problemă interesantă privitoare la evoluția personalității literare a cronicarului — este nesigură. Originalul lui Miron Costin s'a pierdut sau — ca să fim prudenți față de surprizele pe care ni le scot din când în când la iveală arhivele și bibliotecile țărilor învecinate — nu s'a descoperit până acum. Toate copiile ajunse până la noi, începând cu cea mai veche, din 1712, nu cuprind nici în titlu, nici la sfârșit, nicio indicație de dată. Singurele știri pe care ni le dă cronicarul însuși în « Voroava către cititori », cu care își începe letopisețul dela Aron Vodă înainte, sunt vagi și dau naștere la interpretări diferite. Iată ce putem afla dela însuși cronicarul în această privință: « Fost-au în gândul mieu, iubite cetitoriule, să fac « letopisețul țării noastre Moldovei din descălecatul ei cel dintâi, « carele au fost de Traian Impăratul, și urzisem și începătura « letopisețului; ce sosiră asupra noastră cumplite aceste vremi « de acmu, de nu stăm de scrisori, ce de grije și suspinuri. Și « la acest fel de scrisoare gând slobod și fără valuri trebuiaște, « iară noi privim cumplite vremi și cumpănă mare pământului « nostru și nouă. Deci priimește această dată atâta din truda « noastră, ca să nu se uite lucrurile și cursul țării, de unde au « părăsit a scrie răposatul Ureche Vornicul... cu această făgă- « duință, că și letopisețul întreg să aștepți dela noi, de vom avea « zile și nu va fi pus prea veșnicul sfat a puternicului Dumnezeu, « țării aceștia ținchiu și soroc de săvârșire ».

Făgăduința dată de cronicar în aceste rânduri n'a putut-o îndeplini, căci, dacă Dumnezeu s'a îndurat și n'a pus « soroc de săvârșire » — de sfârșit — țării sale, zilele lui au fost tăiate brusc, în tragedia din 1691, prin uneltirile viclene ale vrășmașilor. Surprins astfel de moarte la vârsta de 58 de ani, el n'a putut pregăti acel « letopiseț întreg », dela descălecatul dintâiu până în vremurile sale. Din toată strădania lui au rămas numai două fragmente: letopisețul țării dela Aron Vodă până la Dabija și cartea « De neamul Moldovenilor ». Această din urmă este însă o lucrare neterminată, după cum se vede bine din analiza internă a textului. Intr'un loc cronicarul trimite la «capul—adică capitolul—care va scrie de graiul acestor țări « și în care intenționa să arate » că și limba este dovadă că « în graiul nostru până astăzi sunt cuvintele unele latinești, iar altele italienești ». Acest capitol la care trimite Miron Costin n'a fost scris și tot astfel a rămas nescrisă și încheierea din capitolul al V-lea, în care voia să arate « de legea creștinească, de unde au luat-o ».

Caracterul acesta fragmentar al operei a îndreptățit pe regretatul C. Giurescu să creadă că, Miron Costin, în pasagiul din « voroavă », în care, după ce arată că a avut în gând să scrie letopisețul Moldovei dela descălecatul cel dintâiu, spune că urzise și începătura letopisețului făcând, prin aceasta aluzie la *Cartea pentru întâiul descălecat.* Începătura letopisețului, pe care cronicarul însuși spune că o urzise este, după Giurescu, cartea *De neamul Moldovenilor.* Ea este într'adevăr neterminată și astfel anterioară cronicei.

Insă din « predoslavia », adică din prefața cu care-și deschide cartea, precum și din planul și factura operei « De neamul Moldovenilor », rezultă că această scriere are un caracter independent; nu este începutul unui letopiseț, ci o monografie de sine stătătoare, cu o tendință polemică, destul de clar exprimată, menită să răstoarne « basna » lui Simeon Dascălul și să lămurească originele neamului, atât de întunecate în Moldova timpului său. Unele aluziuni la o convorbire pe care cronicarul a avut-o în Iași cu un episcop italian, pe care P. P. Panaitescu îl bănuește a fi Vito Pilluzo, numit episcop de Buzău abia în 1679, dovedesc că opera a fost scrisă după întoarcerea din exilul polon, adică după 1686.

La aceste argumente aduse de P. P. Panaitescu, trebue adăugat și faptul că autorul semnează predoslavia: Miron Costin « *carele am fost logofăt mare în Moldova* », cuvinte ce nu cred că au fost interpolate posterior de copiști, întru cât n'aveau niciun interes să facă acest adaus. Or, din biografia pe care am schițat-o în capitolul precedent s'a văzut că Miron Costin a ajuns logofăt mare în 1677; pe la începutul lui 1678 a fost scos din logofeție de Antonie Ruset; dar în anul imediat următor el este din nou ridicat de către Duca Vodă la rangul de mare logofăt, funcție pe care o păstrează până în 1684, când emigrează în Polonia și când pierde pentru totdeauna marea logofeție. Dacă el iscălește predoslovia cărții: Miron Costin « carele am fost logofăt mare în Moldova », — înseamnă că a scris-o cel puțin după 1678 și foarte probabil după 1684. Cu această vârstă oarecum înaintată — la 1686 Miron Costin avea 52 ani — cadrează de altfel și unele pasagii din introducerea ca: « Eu, iubite cetitoriule, nicăeri n'am aflat nici la un istoric, nici latin, nici leah, « nici ungur, și viața mea Dumnezeu știe cu ce dragoste (era) « pururea la istorii, iată și *până la această vârstă acum și slăbită* ».

Aceste ultime cuvinte nu pot fi deci nici ele o interpolare, cum credea Giurescu, căci nu se vede ce anume ar fi putut îndemna pe un copist să le introducă în textul predosloviei.

In sfârșit, planul, compoziția și stilul lucrării, dovedesc în deajuns că avem a face cu o operă de maturitate a unui scriitor format, cu o producere târzie a urzelii începuturilor.

Originalul operii, după cum spuneam la început, s'a pierdut sau nu a fost încă descoperit. Textul ni s'a păstrat în 18 manuscrise, dintre care cel mai vechiu se afla înainte de război în Biblioteca imperială din Petersburg și a fost copiat probabil de Axintie Uricarul, pentru Nicolae Mavrocordat, în 1712—1713. Această copie este nu numai cea mai veche din cele cunoscute până acum, dar în același timp și cea mai apropiată de originalul lui Miron Costin.

In afară de versiunea acestui manuscris, se mai cunoaște încă o a doua versiune, păstrată în manuscrise mai noui, care pe de o parte este defectuoasă, pe de alta sporită cu interpolări în capitolul V și cu alte două capitole adăugate de unul din fiii lui Miron Costin — care anume din ei nu s'a putut preciza, Pătrașcu sau mai probabil Nicolae Costin. Aceste adausuri au fost făcute cu intenția de a completa și a rectifica afirmările tatălui.

Regretatul C. Giurescu a publicat, într'o ediție critică, textul manuscrisului din Petrograd, copiat în 1712—1713 de Axintie Uricarul, — text care se apropie mai mult de prototipul pierdut. La acest manuscris, luat ca bază, a adăugat variantele din celelalte manuscrise, precum și adausurile din versiunea a II-a, publicate cu caractere mărunte (petit). E cea mai bună ediție critică a operii lui Miron Costin, ediție de care ne folosim și noi în analiza literară ce facem.

Scrierea lui Miron Costin este o operă polemică. Ea este menită să spulbere legenda pusă în circulație de Simion Dascălul, după care neamul românesc s'ar trage din tâlharii trimiși dela Roma, în ajutorul craiului Laslău.

Miron Costin își dădea însă bine seama că în Moldova timpului, cunoștințele despre Daci și Romani — dacă existau — erau cu totul vagi și confuze.

Scopul operii lui este să probeze că noi ne tragem din coloniștii romani. Dar pentru ca ideea unei asemenea obârșii glorioase să aibe între contimporanii săi tot răsunetul cuvenit, autorul are nevoie de trei capitole inițiale: unul în care să se lămurească în ce parte a pământului se află Italia din care a venit Traian cu coloniștii romani; un al doilea în care să se expună pe scurt istoria română și să scoată în relief mărimea și puterea împărăției romane, și în fine, al treilea capitol, consacrat strămoșilor Daci, cari au stăpânit meleagurile noastre până la epoca cuceririi romane.

După aceste noțiuni preliminare, cronicarul intră în miezul problemei: cucerirea și colonizarea Daciei.

Traian, pe care Miron Costin îl știe că era «de neamul său spaniol», urcându-se în scaunul împărăției și ne mai putând suporta decăderea, «slăbiciunea», la care ajunsese imperiul, «a așezat veniturile» statului și «apoi, îndată s'au apucat de oaste împotriva tuturor, care ieșiseră de sub ascultarea împărăției». In fruntea acestora stăteau Dacii, cari, încă «din zilele lui Domițian, luau bir din vistieria Râmului, pentru ca să nu strice țările împărăției cu prăzi».

Strângând o oaste de 600.000 de oameni, a purces din Italia spre părțile Dunării, pe la anul 120 — poate însă să fie o greșeală în manuscris, deoarece în numerotația chirilică 102 se poate confunda ușor cu 120: ρв — ρκ. Decheval, cum îl numește Miron Costin, trecând cu oștile sale Dunărea, i-a ieșit înainte în țările Misiei — pe care cronicarul le identifică cu Dobrogea — și într'un război crunt a fost înfrânt.

După această izbândă, Traian a ajuns cu oștile la apele Dunării, unde, adunând din toate «acele părți și olate» lucrători, «au zidit acea mare minune a veacurilor»: turnuri cu pod de piatră peste Dunăre, «căruia cu ochii noștri am privit pragurile, prin apa limpede a Dunării, când am mers cu Dabija Vodă, cu oștile, la Uivar».

După gătirea podului, Traian a trecut cu toată oastea în limanurile noastre și a sdrobit pe Daci într'un război crâncen, în care însuși «Craiul Decheval» a pierit.

Din expunerea făcută până aci, s'a putut observa că Miron Costin confundă cele două războaie ale lui Traian cu Dacii într'unul și că strămută primul război în Dobrogea. Aceste confuzii și altele, pe care le vom vedea, au făcut pe Kogălniceanu să spună în prima ediție a *Letopiseților* că «în această bucată, Miron este mai mult decât slab în privirea cunoștințelor clasice». Judecata este cam aspră, fiindcă, după cum vom vedea îndată, confuziile se datoresc în parte și izvoarelor ce i-au stat la îndemână.

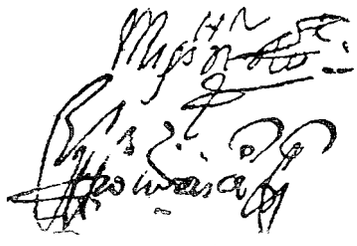

Semnătura lui: Miron «Costin» biv logofăt și Az «eu» Ioan Costin serdar, pe un zapis al Alexandrei, fata lui Niculai Uriache. (După Dan Simionescu *Rev. ist. rom.* IV).

După căderea lui Decheval, neamurile Dacilor s'au risipit. Populația care a rămas pe loc în Muntenia și Moldova, «prostime și țărani», toată a «scos-o Traian de pre aceste locuri peste munți, în Ardeal, unde se retrăsese și căpeteniile Dacilor cu casele lor».

Pe meleagurile rămase libere de locuitori, dela Carpați și Dunăre până la Nistru și la Marea Neagră, adică în Țara Românească și Moldova, Traian a adus din Italia coloniști romani, «căsași și oșteni».

Asemenea colonii, Romanii obișnuiau să facă pretutindeni, căci este plină lumea de țări descălecate cu colonii romane, «și la Asia, Anadolul, și la Africa, Barberii, și la Hispania, și Franțoji și la Rumele, în țările grecești, un neam, ce le zicem Cuțovlahi, colonia Râmului este». Miron Costin are astfel idee și de originea romană a Aromânilor dar, la epoca în care scria, noțiunile despre ei, ca o ramură din tulpina cea mare a latinității orientale, erau vagi.

Cronicarul explică apoi obiecțiunea pe care ar ridica-o cititorii săi: de unde atâta mulțime de oameni și atâtea țări descălecate numai din Italia? El începe prin a reaminti marea întindere a împărăției romane, care cuprindea toată lumea dela Apus și aproape tot Răsăritul. Din cele mai îndepărtate colțuri ale imperiului, curgeau spre Italia și spre Roma valuri de populație. Când Italia se umplea de oameni, de nu mai biruia pământul cu hrana lor, scoteau cu sorți locuitori din orașe și din sate și-i strămutau în provinciile imperiului cu populație mai rară sau în țările cucerite, unde le împărțeau pământurile și întemeiau colonii, așezându-i alături de ostașii bătrâni, «veteranes».

Ajuns aci, Miron Costin se oprește o clipă asupra basnei scornită de Simion Dascălul, că rădăcina neamului nostru se trage din temnițele Râmului, pentru a o spulbera prin următoarele argumente hotărîtoare:

1. Imposibilitatea de a alcătui o armată așa de numeroasă și de a coloniza o țară așa de întinsă, punând temeliile unui neam, cu tâlhari scoși din închisoare: «Din temnițe cu sutele «de mii de oameni, unde s'ar afla? Ș'apoi femei iară atâtea tâlhărițe?».

2. Anacronismul pe care e întemeiată întreaga legendă: «Deci unde este și cât vac este, când au venit Traian pe aicea «și când s'au bătut Laslău craiul unguresc cu Tătarii? Intre «Traian și Laslău craiu, 800 de ani sunt».

3. Numele pe care îl poartă până astăzi urmașii coloniștilor Romani. După colonizare, provincia cucerită a fost împărțită, din punct de vedere administrativ, în Dacia superior și Dacia inferior și, sub acest nume de Dacia, mulți istorici și geografi contimporani cu Miron Costin, numeau țările noastre. Poporul însă — norodul — cum zice cronicarul, «nu ș'au schimbat numele său, ce tot Romanus, apoi cu vremea și (după îndelungate) veacuri, Români până astăzi». Țările megieșe știu

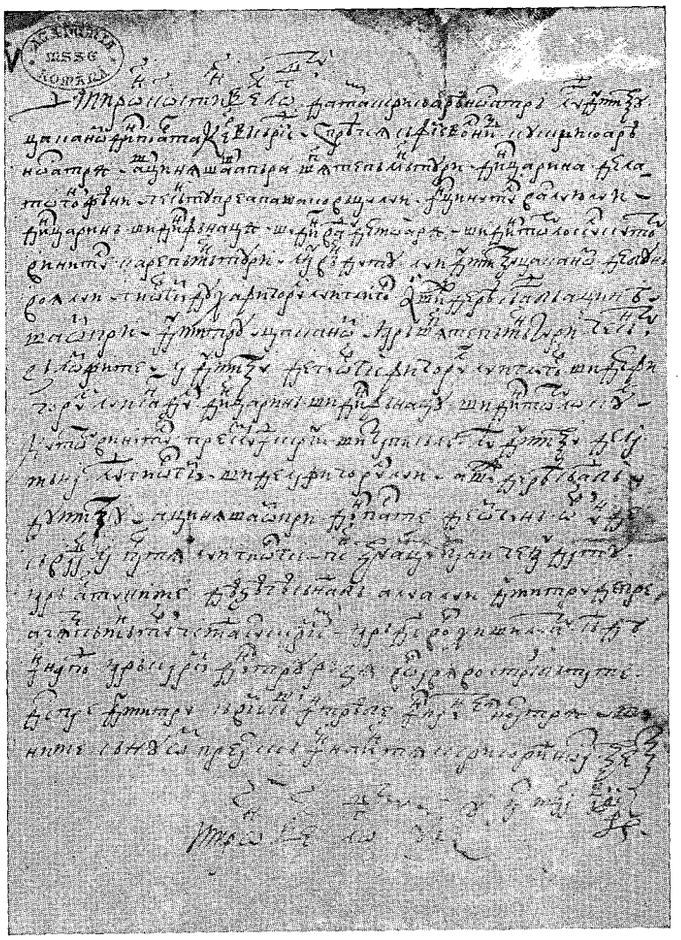

Act scris și semnat de Miron Costin prin care întărește pământurile lui Dumitru Țicanom din poarta Chirvăsarie.
(Originalul în Bibl. Acad. Rom.).

că « neamul nostru a venit din Italia, fiindcă Italienilor le zic Vloh, tot astfel și nouă ne zic Vlahi, fiindcă din Italia împăratul Traian a pornit fără număr mulțime de norod și l-a așezat în aceste țări ale Daciei vechi ».

4. In sfârșit, ca o mărturie, « peste veacuri trăitoare », de isprăvile împăratului Traian, care a înconjurat această parte de lume și a « descălecat neamul, semințiа și limba noastră », stă șanțul Troianul, săpat de oștenii lui «în veșnică pomenire», începând din Muntenia și trecând peste Siret, Prut, Nistru, Nipru până la Don.

In capitolul al V-lea, autorul, continuând argumentarea romanității neamului, revine asupra numelui etnic de Român, « care stă ca un temeiu vechiu neclătit », pentru a explica, în lumina pe care o poate aduce, celorlalte neamuri, numele Moldova — dela apa Moldova — și Muntenia — dela munte sau dela Olt — crede cronicarul — fiindcă Leșii zic Muntenilor, Molteni.

Dela numele etnic, Miron Costin trece la o nouă dovadă: portul, — care nu este tot așa de concludent ca numele și limba, o recunoaște cronicarul însuși, căci: « portul stătătoriu ca numele și limba nu este ». Totuși, unele particularități ale portului românesc, în special încălțămintea țăranilor noștri, opincile, înfățișează — după cum observase mai înainte Laurențiu Toppeltin — o mare asemănare cu încălțămintea ostașilor romani.

Capitolul al V-lea nu este însă terminat. In manuscrise el are titlul: « De numele neamului acestei țări și de portul și de legea creștinească, de unde au luat ». Argumentul pe care Miron Costin dorea să-l scoată din religia creștină a neamului nostru, nu este expus în niciunul din manuscrisele ce ni s'au păstrat și de sigur că n'a fost scris, cronicarul fiind surprins de moarte.

Această operă a lui Miron Costin, ca să poată fi judecată din punctul de vedere al originalității ei, trebue să-i cercetăm mai întâiu izvoarele.

Miron Costin ne dă el însuși o listă de izvoadele, de istoricii pe care i-a consultat: « Dion, Evtropie, Carion, Cavație (Covacciosus), Bonfin ungur și Toppeltin de Mediaș », — la care adaugă o a doua listă de « historicii leșești cari au scris de lucrurile Moldovei: « Dlugoș, Crommer, Stricovskii, Piaseskii vlădicul de Premisla, Marțin Pașcovskii, Bilskii (Bielski) ».

Regretatul Giurescu și, după el, P. P. Panaitescu, au arătat cu citate paralele, că Miron Costin a cunoscut cronicarii poloni pe care-i citează.

Giurescu susține că, în ce privește cronicarii latini și unguri citați, Miron Costin nu i-a utilizat direct, ci din opera scriitorului sas Lorenz Toppeltin din care el tradusese în tinerețea sa partea a II-a: *Revolutiones seu occasus Transsylvanorum* sub titlul *Istoria crăiei ungurești*. Opera lui Toppeltin — o cărticică mică în 8° — a apărut în 1667, la Lyon, sub titlul: « *Origines et occasus Transsylvanorum* » și expune originea, obiceiurile și portul naționalităților din Transilvania. Ea cuprinde, pe lângă multe lucruri bune pentru timpul său, și o largă parte de fantezie, mai ales privitor la originea popoarelor. Astfel de exemplu, pretinde că Sașii se trag din Sciți. Despre originea Românilor din Ardeal, în opera lui Toppeltin se găsește un scurt pasagiu în care se pomenește de luptele lui Traian cu Dacii, de cucerirea și colonizarea Daciei, de asemănarea dintre încălțămintea Românilor și încălțămintea ostașilor romani. Miron Costin împrumută câteva mici pasagii din Toppeltin, dar are totdeauna grija — ca cel mai scrupulos istoric modern — să citeze sursa: « Stă împotrivă... Topeltin din Mediaș, *anume zicând...* » sau « caută ce scrie de portul Românilor iscusitul istoric Lavrentie Topeltin din Mediaș. *Cuvintele lui ți le isvodesc...* ».

In opera lui Miron Costin sunt însă capitole întregi care lipsesc din Toppeltin, dar de care cronicarul nostru avea neapărată nevoie pentru a introduce pe cetitorul său moldovean în problema așa de interesantă pentru el, a începuturilor neamului său.

In afară de știrile împrumutate din Toppeltin și din cronicarii poloni, Miron Costin a mai pus la contribuție cunoștințe istorice și geografice, precum și reminiscențe din cultura sa clasică, dobândită în școlile umaniste ale Poloniei. Astfel, vorbind de începuturile Romei, el redă tradiția virgiliană a fundării Romei, iar într'alt loc expune legenda sinuciderii Lucreției [1], aproape cuvânt de cuvânt după Titus Livius (cartea I-a, cap. XLVIII).

In opera lui Miron Costin se găsesc și erori. Ideile greșite că Sașii se trag din Geți, că Secuii sunt Sciți, se regăsesc însă și la Toppeltin; ideea că Litvanii se coboară dintr'o colonie romană, care a fugit din Italia și s'a așezat pe țărmurile Balticei în timpul lui Nero, este o idee pe care Miron Costin a împrumutat-o din cronicarii poloni Paszkowski, Bielski și Matei Stryikowski.

O bună parte din greșelile pe care le găsim în opera lui Miron Costin se explică dar prin stadiul în care se afla pe acea vreme istoriografia popoarelor vecine.

Trecând peste confuziile și greșelile ce nu sunt atât ale lui, cât ale timpului în care a scris, ceea ce ne interesează pe noi, cei de astăzi, în opera lui Miron Costin, este claritatea, relieful și mai ales căldura cu care, pentru întâiași dată în cultura noastră, marele boier moldovean pune problema latinității neamului.

Dela primele rânduri cronicarul izbutește să ne prindă și să ne înlănțuie atenția prin forma de o rară frumusețe literară,

[1] Ediția Giurescu, p. 21—22.

în care ne înfăţişează motivele care l-au îndemnat să scrie; greutatea problemei şi lupta lăuntrică prin care a trecut până când, în cele din urmă: « *biruit-a gândul* »:

« Inceputul ţărilor acestora şi a neamului moldovenesc « şi muntenesc şi câţi sânt în ţările ungureşti cu acest nume « Români până astăzi, de unde sânt, şi din ce seminţie, de « când şi cum au descălecat aceste părţi de pământ, a scrie « multă vreme la cumpănă au stătut cugetul nostru. Să « încep osteneala aceasta după atâtea vacuri, dela descălecatul « ţărilor dintâi, dela Traian împăratul Râmului, cu câteva sute « de ani preste mie trecute, se sparie gândul. A lăsa iarăş « nescris, cu mare ocară înfundat neamul acesta de o samă « de scriitori, este inimii durere. Biruit-au gândul să mă apuc « de această trudă, să scot lumii la vedere feliul neamului, « din ce isvor şi seminţie sânt lăcuitorii ţării noastre Moldovei, « Ţării Muntenești, şi Românii din ţările ungureşti, cum s'au « pomenit mai sus, că tot un neam şi odată descălecaţi sânt ».

Este de admirat cu câtă artă literară ştie să înfrângă tiparele obişnuite ale limbii, pentru ca să adapteze ritmul frazei la frământarea sufletească; cum subliniază fiecare nuanţă a cugetării, aşezând înainte, pe primul plan, motivele cumpănirii, lăsând la sfârşit ideea principală (« multă vreme la cumpănă au stătut cuetul nostru... se sperie gândul... este inimii durere »), până când izbucneşte deodată, descătuşată, hotărîrea: *biruit-a gândul.*

Miron Costin se vădeşte şi în această operă a lui o fire caldă şi comunicativă, care păstrează necontenit contactul cu cititorul său. Un minunat « causeur », « dintre toţi boierii Moldovei cel mai de treabă la voroavă » — cum ni l-a prezintat Neculce. Scoborîndu-se la nivelul de înţelegere al cititorilor săi Moldoveni, introduce trei capitole iniţiale pentru a-i lămuri unde vine Italia, care a fost întinderea şi puterea imperiului roman, cine au fost strămoşii noştri Daci. E un tip vizual, care transformă abstracţiunile în imagini concrete. Iată de pildă ce plastic ne redă noţiunile abstracte de punct cardinal şi de distanţă geografică: « Ţara Italiei de aicea dela noi derept spre apusul soarelui este, nu aşa depărtată de ţara noastră, că dela Belgradul, carele îl ştim mai toţi că este pe Dunăre, unde cade apa Savei în Dunăre, neguţitoreşte mergând cale de..[1]) zile este până la Veneţia, Şi Veneţia este pe pământul Italiei ». Tot atât de concret este prezintată şi descrierea Italiei — o ţară pe care n'o văzuse: « Este, ţara Italiei plină, cum se zice, *ca o rodie* de cetăţi şi oraşe iscusite; mulţime şi desime de oameni, târguri vestite, pline de toate bişugurile. Pentru mari iscusenii şi frumuseţări, pământului aceluia i-au zisu-i raiul pământului, Italia, a căruia pământ, oraşele, grădinile, tocmelile la casele lor, cu mare desfătăciune traiului omenesc, n'are toată lumea. Văzduh supt ceriu blând, voios şi sănătos; nici călduri prea mari, nici erni grele. De grâu, vinuri dulci şi uşoare, untdelemn, mare bişug, şi de poame de tot feliul: chitre, năramze, alămâi, şi zahăr » şi după ce descrie mai departe caracterul poporului, încheie descrierea cu o adevărată apoteoză: « Aceia ţară este acum scaunul şi cuibul a toată dăscălia şi învăţătura. Cum era într'o vreme Athina la Greci, acmu Padova în Italia — şi de alte iscusite şi trufaşe meşteresuguri » (se gândeşte de sigur la arta italiană).

Ceea ce constitue farmecul literar al operii lui Miron Costin, este strălucirea stilului în care se strevede, pe de o parte sinceritatea adâncă şi convingerea nesdruncinată în adevărul pe care îl expune, iar pe de altă parte duioşia sentimentului naţional, care vibrează la fiecare pagină aproape, aci încălzindu-se de măreţia originii romane: « Caută-te dară acmu, cetitoriule, ca « într'o oglindă şi te priveşte de unde eşti, lepădând dela tine « toate celelalte basne, câte unii au însemnat de tine, de ne- « ştiinţă rătăciţi, alţii de zavistie, care din lume între neamuri « n'au lipsit niceodată...», dincoace revărsându-se într'o simpatie comunicativă, când vorbeşte despre Grigoie Ureche, înaintaşul său în ale istoriei:

« Laud osârdia răposatului Ureche Vornicul, care au făcut « de dragostea ţării letopiseţul său... că numai lui de această « ţară i-au fost milă să nu rămâie întru întunerecul neştiinţei...»; dincolo izbucnind într'o ironie caustică împotriva interpolatorilor: « Pre acest Simeon Dascalul, Istratie Logofătul l-au fătat « cu basnele lui, şi Misail Călugărul dela Simeon au născut, « cela fiu, *cestalalt nepot* ».

Cu acest naţionalism se îmbină, într'un tot armonic, un accent de bătrânească şi familiară sfătoşenie, în care pare că o undă discretă de înfrăţire porneşte din sufletul boierului cărturar către cetitorul necunoscut: « Puternicul Dumnezeu, « *cinstite iubite cetitoriule,* să-ţi dăruiască, după aceste cum- « plite vremi a anilor noştri, cândva şi mai slobode vacuri, întru care, pe lângă alte trebi, să aibi vreme şi cu cetitul cărţilor « a face iscusită zăbavă; că nu este alta şi mai frumoasă şi « mai de folos în toată viaţa omului zăbavă, de cât cetitul « cărţilor...» sau finalul predosloviei: « Cetește cu sănătate « această a noastră cu dragoste osteneală, de toate fericiri şi « daruri dela Dumnezeu voitoriu, Miron Costin »...

Ideea originii romane, pe care Miron Costin a susţinut-o cu atâta relief şi căldură, a avut un puternic răsunet în cultura noastră veche. Ea a fost reluată, cu multă erudiţie, e drept, dar nu şi cu mai multă pasiune, de Nicolae Costin şi Dimitrie Cantemir în Moldova şi de Stolnicul Constantin Cantacuzino în Muntenia.

Ea era de altfel aşa de scumpă cronicarului, încât el a mai desbătut-o în alte două opere, scrise în limba polonă.

3. CRONICA ŢĂRII MOLDOVEI ŞI A MUNTENIEI

In epoca în care Polonii luptau pentru creştinătate sub zidurile Vienei, Miron Costin a scris două opere în limba polonă — una în proză, alta în versuri — menite să dovedească latinitatea neamului său, pe care vitrege împrejurări politice îl sileau să urmeze steagurile turceşti împotriva creştinilor.

Deşi aceste opere nu fac parte din literatura românească, totuşi, pentru întregirea personalităţii literare a cronicarului şi pentru cunoaşterea adâncită a ideilor lui despre romanitatea neamului, ne vom opri pe larg şi asupra scrierilor lui în limba polonă.

Prima, scrisă în proză, poartă titlul: *Chronica ziem Moldawskich y Multanskich,* sau în româneşte: *Cronica ţării Moldovei şi a Munteniei,* şi este redactată într'o polonă — ne încredinţează Bogdan — « foarte corectă şi chiar frumoasă pentru un român care nu fusese între Poloni de mulţi ani şi care, în ţara lui, avea de bună seamă puţine ocaziuni să citească şi să vorbească această limbă ». Cronica începe cu o scrisoare către comisul coroanei polone, care, după preţioasele indicaţii date de Dr. Eugeniu de Barwinski, în ediţia latină a cronicei lui Miron Costin, publicată de «Comisia Istorică a României», este Marcu Matczynski. Acesta, deşi ieşit dintr'o familie săracă, totuşi prin calităţile sufleteşti, a atras din copilărie simpatia şi s'a bucurat de prietenia regelui Ioan Sobieski, ajungând să ocupe în stat demnitatea de mare comis al coroanei. Marcu Matczynski a îndeplinit această funcţie între 1676—1683; deci opera lui Miron Costin este scrisă în acest interval de timp.

Din felul cum vorbeşte în scrisoarea adresată marelui comis: « Socot de o deosebită fericire a mea, că o parte a cronicei « mele despre ţara Moldovei, înainte de a ieşi la lumină în « Moldova, va ajunge în mâinile unui bărbat atât de mare, în « urma cererii unei persoane cu care Domnia Ta ştii foarte « bine în ce strânse legături am fost totdeauna », se vede clar că această operă nu este alcătuită pentru marele comis, ci pentru altcineva, pentru « un bărbat atât de mare », care i-a cerut aceste informaţii printr'o altă persoană, cu care

[1]) Lacună în text.

el a fost totdeauna în strânse legături. Această persoană, dacă nu este — printr'o figură stilistică — însuși Marcu Matczynski, este atunci solul polon Ioan Gninski, care, după cum s'a văzut mai sus, a fost trimis în 1677 la Poartă, pentru confirmarea păcii turco-polone. Miron Costin era atunci mare logofăt la curtea lui Antonie Ruset. Pe timpul petrecut de solia polonă în Iași, Miron Costin a fost în cele mai strânse legături cu Gninski; își trimiteau reciproc daruri; la plecare, Logofătul și fiii săi întovărășesc călări pe sol.

E probabil că pe timpul ședерii sale în Iași, Ioan Gninski să fi cerut lui Miron Costin informațiile despre Moldova, pe care acesta le trimite prin Marcu Matczynski, spre a « ajunge în mâinile unui bărbat atât de mare ». Acest « bărbat atât de mare » poate să fi fost însuși regele Ioan Sobieski, căruia boierul nostru îi dedică mai târziu și o poemă în versuri, de care ne ocupăm în capitolul următor.

Lucrarea este alcătuită din 19 capitole, dintre care primele 5 au un caracter istoric, pe când celelalte au un caracter lingvistic, etnografic și geografic. Părțile operei nu se îmbină însă într'un tot unitar; trecerea dela unele capitole la altele se face brusc; câteva dintre ele conțin o simplă înșirare de nume proprii. Exceptând partea de istorie, care alcătuește într'adevăr un bloc întreg și despre care autorul spune că este fericit că va ajunge în mâinile unui bărbat atât de însemnat, înainte de a vedea lumina în Moldova, restul — capitolele finale cu informații etnografice și geografice — neînchegate bine între ele și reduse uneori la o simplă listă de nume proprii, fac mai mult impresia unor anexe, adăugate pentru a satisface curiozitatea și a răspunde, poate, unor informațiuni cerute.

In primele cinci capitole, autorul înfățișează istoria poporului român dela origine până la al doilea descălecat, având, însă ca idee centrală, chestiunea latinității neamului. Incepe cu primii locuitori ai ținuturilor românești, Dacii, pe care autorul, după concepția istorică a vremii lui, îi crede a fi de aceeași rasă cu Tătarii. Povestește pe scurt invazia Dacilor în ținuturile romane dela sudul Dunării: Misia, Tracia, Iliria; ridicarea podului peste Dunăre; luptele lui Traian cu Dacii, căderea lui Decebal și colonizarea Daciei. După ce povestește mai departe cum Traian a ridicat în Dacia cetăți pe care le-a umplut cu soldați, așezând în ele *domini*, de unde numele pe care îl poartă — zice el — până azi principii români, expune repede campania lui Traian în Asia și încheie primul capitol cu moartea lui Traian în Egipt, la 120.

In capitolul al II-lea se ocupă de valul lui Traian, care este « cel dintâiu semn de graniță » ridicat de cuceritorul Daciei după așezarea Romanilor în aceste părți. Trece apoi la cetățile întregi sau ruinate, din Moldova. Unele ar fi, după el, foarte vechi, zidite de Daci, ca de pildă: Hotinul sau Cetatea Albă, « unde a trăit bietul Ovidiu, poetul surghiunit pentru niște versuri necuviincioase ». Despre altele, ca de exemplu Suceava, Neamțu, Tighina, spune că nu se poate ști dacă sunt din vremea Dacilor sau a Romanilor. Despre câteva, ca bunăoară: Turnul lui Neoptolem de pe apa Cogălnicului și Tătar-Bunar, crede că ar fi făcute de Bizantini. Toate însă au fost refăcute și înconjurate cu ziduri de Domnii moldoveni, mai ales de « vestitul Domn, bătrânul Ștefan Vodă ».

După aceste mici digresii, autorul, reluând în capitolul IV firul istoric, povestește cum la 100 de ani după colonizare,

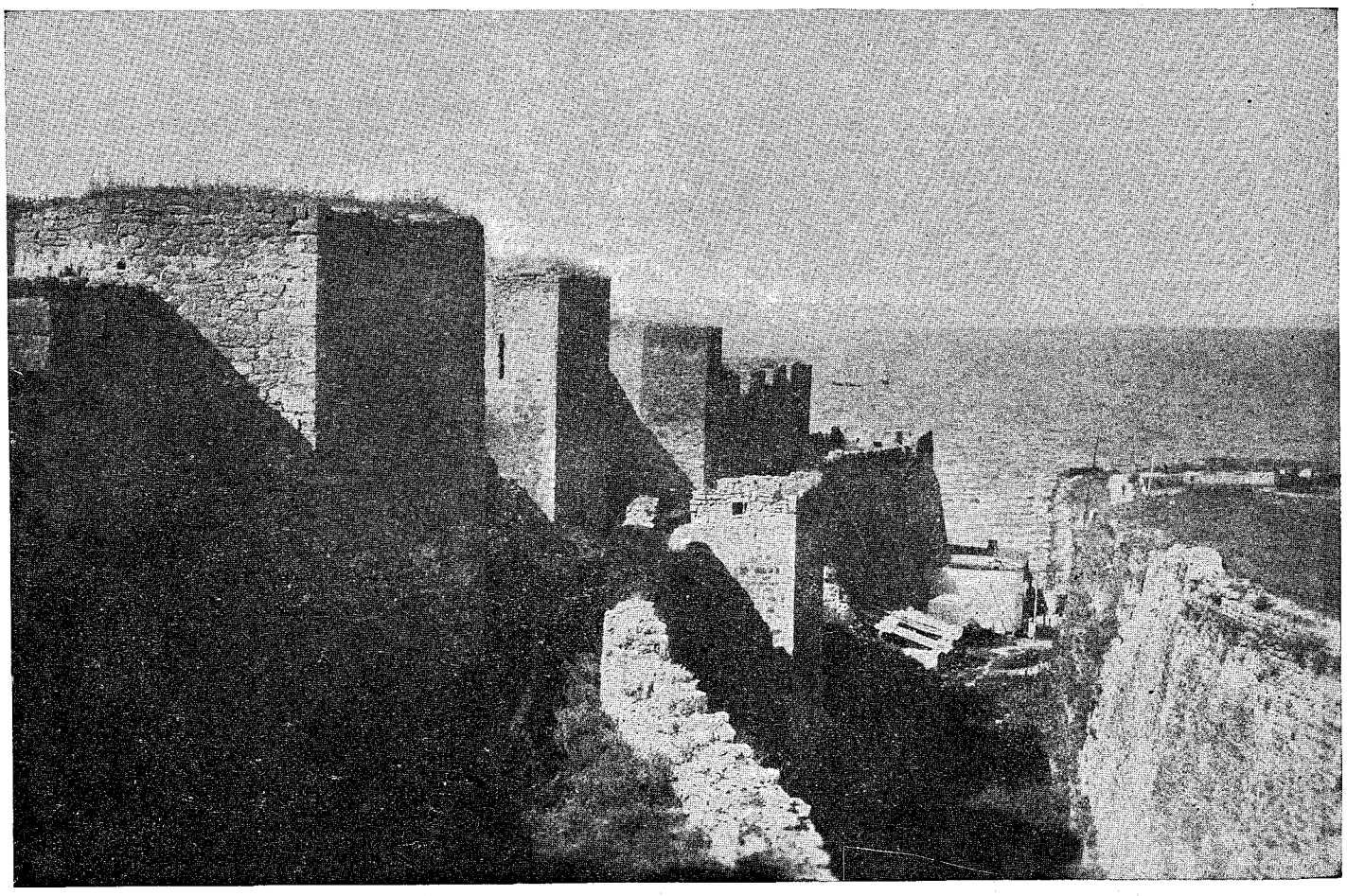

Zidurile Cetății Albe.

(După o fotografie din colecția Ministerului Propagandei).

împăratul Adrian, neputând opri invaziile barbarilor, a surpat podul de pe Dunăre. Coloniștii romani, ne mai fiind în stare a se împotrivi singuri, s'au retras, unii peste Dunăre, în spre Italia, alții în Maramureș, în mijlocul munților, sau în masivul Carpaților dela izvoarele Oltului.

Invaziile au dăinuit 1.000 de ani. Dintre popoarele năvălitoare, numește, după Atila și ordiile sale, pe Sloveni și, în sfârșit, pe Unguri. Aceștia au trecut munții, s'au luptat cu Românii și i-au supus. Românii se aflau sub Unguri, când năvăliră Tătarii, care se întinseseră până în Ardeal, peste Unguri. Laslău, craiul unguresc, ne mai putând suferi pe Tătari, strânse oaste, îi alungă din Ardeal, îi urmări peste munți și-i bătu din nou crâncen, mai jos de Roman. Aci intercalează legenda eponimă a Siretului, pe care o cunoaștem dela Simion Dascălul. Laslău, văzând pe Tătari dând buzna în Siret și înecându-se, a zis: « Seretem, Seretem! » (Așa-mi place, așa-mi place!); de aci numele Siretului. După această înfrângere, Tătarii se retraseră mai departe în câmpii, iar pe locurile de sub munte, coborîră Românii: mai întâiu Muntenii cu Domnul lor, Negru Vodă, și apoi Moldovenii din Maramureș, cu Domnul lor, Dragoș Vodă.

După această parte istorică, urmează două capitole în care ni se explică numele poporului și al țărilor românești. Ideile ne sunt cunoscute din analiza pe care am făcu operei « De Neamul Moldovenilor ». Românii se numesc între ei cu numele strămoșilor Romani. « Când vrei să întrebi pe cineva dacă știe moldovenește, îi zici: știi românește?, tot atât cât: scis romanice? ». Străinii îi numesc cu același nume cu care numesc și pe Italieni, recunoscând astfel latinitatea poporului român. Teoria că numele de Vlah vine dela Flaccus, hatmanul Râmlenilor, o respinge și aci, ca fiind poveste.

Explică apoi numele Munteniei dela « muntean, adică podgorean », țara muntenilor, fiindcă descălicătorii stătuseră atâta vreme în munți. Pentru a lămuri numele Moldovei, reia, după Ureche, legenda lui Dragoș — « fiul unui dominus din vremurile vechi » — care, luându-se după un zimbru, l-a ucis; i-a pus capul spre amintire într'o țeapă, lângă râu, și « de aci cel dintâiu sat, întemeiat de ei, se chiamă până astăzi Bourenii ». După numele căței și-a luat mai întâiu numele râul Moldova, nume ce s'a extins apoi asupra țării întregi. Despre numele Basarabiei nu are știri; n'a putut afla cu niciun chip de unde să-și fi luat început această numire », dar o pune în legătură cu familia domnitoare din Muntenia, a Basarabilor, pentru a explica « de unde s'a luat cel ce a scris mai întâiu despre Basarabia: că aceasta ar fi țara muntenească ».

După ce lămurește mai departe marca din pecetea domnească a celor două principate românești: zimbrul în Moldova și corbul în Muntenia, și după ce arată titlurile vechi ale Domnilor din hrisoave, trece, în două capitole deosebite, la limbă și religie, insistând cu acest prilej asupra obârșiei romane, pentru ca apoi să încheie lucrarea prin câteva note descriptive, cu caracter geografic: despre județele Moldovei, despre ținuturile luate de Turci dela Moldova (Chigeciul, Chilia și Cetatea Albă); despre ținuturile Munteniei și, în sfârșit, despre râurile și orașele din ambele țări.

Deși aceste notițe geografice sunt prea sumare, uneori reduse la o simplă înșirare de nume proprii, totuși ele sunt interesante pentru istoricul și geograful de azi, fiindcă ne ajută să reconstituim împărțirea administrativă de altă dată, ca de pildă: județul Săcuieni din Muntenia, care venea pe lângă Râmnic; orașe de odinioară, azi decăzute în stare de sate, ca de pildă Cernețul, care la începutul veacului trecut era încă reședința județului Mehedinți, dar care a decăzut după ridicarea Turnu-Severinului; tot astfel orașele Cornățelul (poate cel din Dâmbovița) și Grădiștea din Muntenia; sau, în Moldova, Piscul, azi sat în județul Covurlui.

In întregul concepției lui Miron Costin despre problema romanității neamului, opera aceasta înfățișează un interes deosebit, fiindcă nicăeri în alte lucrări ale sale, chestiunea latinității limbii nu este desbătută mai pe larg și tratată cu mai mult relief ca aci. Un întreg capitol din această operă este consacrat limbii, luată ca mărturie a descendenței romane.

« Dovada cea mai vădită despre obârșia acestui popor — zice el — este limba lui », care a păstrat până astăzi factura latină. Deși, în cursul veacurilor, limba s'a corupt și a împrumutat numeroase elemente din limbile popoarelor învecinate — mai ales dela Slavi, mai puține dela Unguri și Turci —, totuși « temeiul vorbirii este până astăzi din limba latină ». Și pentru a invedera aceasta, el dă o listă de 87 de etimologii, (57 substantive, 30 verbe), unele nu tocmai ușoare, dar toate exacte, precum:

supercilia	= sprâncene
oculus	= ochiu
manduco	= mănânc
trasmitto	= trimet
occido	= ucid
scribo	= scriu, etc.
autumnus	= toamnă
primum ver	= primăvară
stella	= stea
nox	= noapte

In afară de aceste lucruri prețioase pentru timpul acela, se găsesc, cum de altfel era de așteptat, în opera lui Miron Costin și naivități: Cuțovlahii, vrea să zică « șchiopii, fiindcă din oastea romană au rămas acolo numai șchiopii și bolnavii ». Se găsesc și erori: « Dacii au fost un popor tătăresc din marea Tartarie »; sau afirmația că Traian, după colonizarea Daciei, a înaintat cu oștile peste câmpuri, a trecut Donul, a intrat în marea Tartarie și s'a lăsat prin Bactria în Siria, pe când, de fapt, campania lui Traian împotriva Armenilor și a Parților e independentă de campania împotriva Dacilor și a avut loc în 114; sau aserțiunea că Traian a murit în Egipt la 120, pe când, de fapt, Traian a murit în Cilicia, la 117; confuzia între titlul herzeg din pecetea Domnilor munteni și Hațeg (ținutul): « Voevod — zice el — și Domn al țării Ungrovlahiei, Almaș, Făgăraș, Herceg » (în loc de Hațeg) ș.a.

Dar, trecând peste naivitățile și erorile, care sunt mai mult ale timpului, partea interesantă a acestei opere, adresate străinilor, este conștiința clară a unității neamului în toată întinderea lui. Moldovenii, Muntenii, Românii ardeleni și chiar Macedoromânii — Cuțovlahii, cum îi numește el — sunt ramuri răslețe din trunchiul unui singur neam. Convingerea obârșiei comune este la el atât de puternică, încât îmbrățișează laolaltă, într'o singură privire, istoria țărilor surori și, în notele finale, după fiecare capitol geografic privitor la Moldova, urmează un altul privitor la Muntenia.

Conștiința limpede a unității naționale îl face să vadă în Munteni, cu care ai săi au fost adesea în vrajbă și războaie, niște adevărați frați. Și este într'adevăr interesant să vezi cum acest mare boier din divanul Moldovei, care stătea dârz înaintea Domnilor săi, vorbește străinilor despre Munteni, nu cu resentimente, ci dimpotrivă, cu înduioșare frățească. Amintind într'un loc naiva părere a unora dintre contimporanii săi, că Muntenii ar fi bruni, fiindcă boierii au obiceiul de a-și da copii să fie alăptați de doici luate dintre țigance, el adaugă cu bun simț: « Eu unul nu pot lăsa să treacă acest lucru despre ei,

ca despre niște rude și frați ce-mi sunt, având și ei aceeași soartă și aceleași suferințe cu noi ».

Conștiința obârșiei comune și a unității neamului avea astfel darul să deschidă calea unei apropieri sufletești între cele două țări surori, care până atunci trăiseră în rivalități și lupte.

2. POEMA POLONĂ DESPRE MOLDOVA ȘI ȚARA ROMÂNEASCĂ

Poema în versuri polone despre Moldova și Țara Românească cuprinde mai puține știri istorice decât Cronica polonă, dar în schimb, prin lirismul ei mișcător și prin pitorescul legendelor, îi este superioară ca valoare literară. Unul dintre cei mai competenți istorici ai literaturii polone, Al. Brückner, o așează printre cele mai bune produse de acest gen ale literaturii polone din secolulul al XVII-lea.

Opera a fost scrisă în anul 1684, pe timpul când Miron Costin a fost nevoit să stea în Polonia, urmând în captivitate pe Duca Vodă. In Polonia Miron Costin, câștigând aprecierea deosebită a regelui Sobieski, căruia i-a fost prezentat împreună cu Duca Vodă, a fost găzduit, împreună cu copiii săi, la Daszow, în castelul de vânătoare al regelui, în timp ce nefericitul său Domn își târa zilele în închisoare.

In răstimpul acestei găzduiri, Miron Costin a scris *Poema polonă*, în versuri de câte 13 silabe. Genul cronicelor rimate — de obiceiu în versul eroic, de 13 silabe — era pe atunci la modă în Polonia. Miron, urmând unui îndemn mai vechiu, venit din partea regelui Ioan Sobieski—om de cultură rafinată, care dorea să cunoască trecutul Țărilor Românești — și-a prelucrat *Cronica Țării Moldovei și a Munteniei* în frumoase versuri polone.

Poema începe cu o dedicație către rege, prin care boierul moldovean mărturisește că se rușinează de « muza sa sarmată », « nu pentrucă ea n'ar fi la înălțimea celor mai înalte subiecte... ci din pricina neîndemânării lui în această limbă ». Această neîndemânare, spune mai departe, provine din faptul că, de mai mult de 10 ani n'a mai întrebuințat decât foarte rar polona. Poema ni s'a păstrat de fapt în două manuscrise, care reprezintă două redacții diferite, și într'unul din acestea, cel destinat regelui, autorul a reluat poema vers cu vers, a corectat greșelile gramaticale, a îndreptat unele expresii, căutând termeni poloni, plini de evocare; a refăcut adesea versuri întregi, pentru a corecta măsura ori rima.

El arată apoi în prefață motivele care l-au îndemnat să se apuce de acest lucru: « Mai întâiu geniul regelui, care caută să afle atât despre țările mari și întinse, cât și nu mai puțin despre cele mici ». Al doilea motiv este faptul că istoricii poloni pomenesc în cronicele lor ceva și despre Moldova și menționează că poporul român se trage din Italia, dar nu amintesc nimic despre vremea când s'au așezat la țărmurile Dunării, ale Nistrului și ale Mării Negre. Pentru a îndeplini dorința regală și pentru a umple această lacună a istoriografiei polone, marele logofăt al Moldovei își instrună lira ca să cânte, cum spune el: « patria înlăcrămată și pe bieții locuitori ai țării Moldovei ».

Poema e brodată pe aceeași canava pe care fusese lucrată și Cronica polonă. Ea cuprinde cam același material istoric, orânduit în același plan; numai că tendințele literare ale scrierii și simțul poetic al autorului îl silesc să înlăture amănuntele de erudiție greoaie, să introducă elemente descriptive și să dea mai multă desvoltare legendelor populare.

Poema este împărțită în trei părți inegale, dar bine distincte, având fiecare câte un titlu separat.

Prima parte are ca titlu: « Despre neamul moldovenesc; despre prima lui descălecare de către Traian » și pleacă dela ideea unității neamului. Romanii — spune el — « au colonizat odinioară amândouă Daciile dela valurile lui Traian, până ce vremea îndelungată i-a împărțit în trei. Cei dintâi au fost sub Unguri, în Țara Celor Șapte Cetăți (Transilvania), unde, aduși de Traian, trăiseră împreună cu Dacii. Iar Moltanii, care își trag numele dela Olt, numiți și Munteni dela « munți », au făcut și o a doua descălecare, după cea dintâiu a lui Traian. A treia ramură e cea din Moldova, numită așa după râul Moldova, descălecată din peșterile maramureșene spre malurile joase ale mării. Atât aceștia cât și ceilalți, poartă numele vestit de Rumâni. Deci nimeni să nu pună la îndoială că se trag dela Roma.

După ideea unității naționale, cronicarul povestește cucerirea Daciei, colonizarea, descrie granițele nouii provincii romane, cetățile, valul lui Traian și încheie prima parte cu expediția lui Traian în Asia, moartea lui în Egipt și cu apoteoza marelui împărat:

« Și acum fiecare să privească o astfel de putere! Veacurile « de acum nu au una asemănătoare, nici un astfel de monarh, « care în câțiva ani, într'un singur marș, într'un singur războiu, « să înconjure lumea, nepărăsind nicio clipă câmpul de luptă. « De ce se mai minunează cineva de războaiele purtate de Turci, « care țin numai 6 luni... Roma l-a făcut pe Traian nemuritor. « Prin veșnica lui columnă, a arătat lumii că gloria voastră « este veșnică, monarhi slăviți! ».

Partea a doua poartă titlul: « De risipirea coloniilor lui Traian de către Tătari și de locuințele Romanilor în munți ». Reluând firul povestirii, spune cum, după Traian, imperiul roman intră în decadență și Adrian, ne mai putând ține piept invaziilor barbarilor, distruge podul de peste Dunăre. Coloniștii se retrag atunci pe linia munților, în țara Făgărașului, în regiunea Hațegului, în Maramureș și în munții Gurghiului și ai Ciucului. In curgerea veacurilor, limba lor latină s'a corupt: din dominus și deus s'a format cuvântul dzeu, Dumnezeu; din meus = al meu; coelum = cer; homo = omul; frons = frunte; angelus = îngerul. La cuvintele latine s'au adăugat apoi împrumuturi din ungurește și slavonește.

Pe când ținuturile dunărene erau în părăsire, năvăliră Ungurii, care supuseră pe Români. Cu tot traiul lor îndelungat prin munți, Românii n'au pierdut elementele civilizației romane, fiindcă natura cea dintâi a lucrurilor nu piere: « prima materia non corrumpitur ». Ungurii, sub regele Vladislav, pornesc împotriva Tătarilor care se așezaseră în Moldova, îi bat cumplit mai jos de Roman și, în locurile rămase libere, urmează a doua descălecare.

Partea a treia: « Despre a doua descălecare a Moldovei și a Munteniei după alungarea Tătarilor », este cea mai frumoasă, deoarece conține o serie de legende populare pline, de farmec în liniile lor simple și naive. Cartea se deschide cu povestirea legendelor privitoare la întemeierea Moldovei.

In Maramureș, în satul Cuha, se afla Dragoș, fiul lui Bogdan, care ardea de dorința de a arăta ceea ce poate înfăptui. Mama lui l-a împiedecat multă vreme să plece în lume după isprăvi vitejești, dar într'o zi, ivindu-se în sat un zimbru, Dragoș a socotit aceasta ca un semn prevestitor și, alegând repede 300 de tineri înarmați, a plecat cu ei în căutarea zimbrului. Ei merg necontenit de-a-lungul râului, călăuziți de cățeaua Molda, care adulmeca pretutindeni urmele fiarei. Urcând coastele Carpaților, ajung pe culmea muntelui, de unde privesc desfășurându-se în vale « atât cât ochiul poate cuprinde... până în întinderile fumurii — sunt expresiile cronicarului — luncile Prutului, pământul viitoarei Moldove ». Aci amintirea pribeagului se înduioșează și, în vreo 80 de versuri următoare, el evocă, într'un colorit bucolic, frumusețile patriarhale ale țării sale. « Peste tot câmpii mănoase, pășuni întinse, care alte pământuri se pot asemăna în lume cu acestea? », maluri joase la vaduri, asemenea labirintelor de grădini pe ape: « Egiptul nu întrece luncile Prutului în bogăție. Aci o jumătate de copeică produce șapte măsuri de grâu... în anii roditori, ovăzul, secara, dau unsprezece măsuri, iar meiul peste douăsprezece ». « Țară

roditoare şi «câmpii pline de flori, asemenea raiului », se întind până la Nistrul cel măreţ, care, « chiar acolo unde desparte în două Podolia, curge între stânci sculptate natural, ca şi cum ar fi fost lucrate de mână de om ».

Vânătorii privesc minunaţi această ţară şi, scoborînd din ceaţa munţilor, aud într'o pădure deasă lătratul cătelei. Cronicarul poet povesteşte apoi, după liniile cunoscute ale legendei, uciderea zimbrului, moartea cătelei şi numirea râului Moldova.

După uciderea zimbrului, Dragoş şi ai săi nu mai vor să părăsească locurile acelea atât de pitoreşti şi se leagă prin jurământ să rămână acolo. Ei aşează capul zimbrului pe un stâlp, ca semn prevestitor de bine şi întemeiază primul sat, *Bourenii*, « căci zimbrul se numeşte pe moldoveneşte bour », şi aleg ca pecete a noului stat, capul de zimbru.

După ce se aşează, cercetând împrejurimile pustii, zăresc deodată « un punct cenuşiu, care se ridica dimineaţa, în zorile liniştite, ca un stâlp drept până la nori ». Rămân înmărmuriţi şi, curioşi să vadă cine locuieşte în asemenea pustietăţi, pornesc în spre fum. Mergând într'acolo, dau într'o dumbravă rotundă şi veselă, pe ţărmul unei ape, « peste roiuri de albine şi peste un bătrânel încărcat de ani. El acoperea stupii şi umbla în jurul lor să dreagă câte ceva, să vadă dacă vreo matcă îşi scoate albinele, sau să îndrepte fagurii, să ia ceara, asemenea chihlimbarului, căci — adaugă cronicarul într'o glosă marginală — în ţara Moldovei se află în stupi ceară cu miros de chihlimbar ». Pe când bătrânul « îşi îndemna albinele la muncă mai zeloasă », tovarăşii lui Dragoş îi dau: « bineţ ome ». Tresare bătrânul. Ii pun întrebări. El răspunde în rusește: « Nu pricep, pe Dumnezeu! » Incearcă să se înţeleagă cu el prin semne şi, în cele din urmă, află printr'un tălmaciu că este Iaţco din Sniatyn. « M'am aşezat de câţiva ani aci şi am o prisacă mică. Afară de voi n'am văzut pe nimeni ». Dragoş îi întăreşte stăpânirea şi îl trimite să-şi aducă neamurile din Sniatyn.

Pentru a lămuri originea principatului muntean şi a explica imaginea corbului din stema ţării, Miron Costin reproduce o altă legendă, culeasă în Muntenia, şi care are în tot întregul ei factura populară.

Era, zice autorul, pe vremea când poporul locuia încă pe apa Oltului, o româncă frumoasă, pe care o îndrăgi Principele Ardealului. Rămânând grea, principele îi dete un inel spre credinţă şi o trimise la părinţi, spunându-i că, îndată ce va naşte, să vie cu pruncul şi cu semnul la dânsul. Romînca, născând copilul, plecă împreună cu fratele ei către curtea Principelui. Pe drum, istoviţi de mers, se aşezară să se odih-

Portretul presupus al lui Miron Costin şi Teodor Movilă, bunicul soţiei lui Miron Costin pe o frescă din biserica Mânăstirii Teodorenii dela Burdujeni.

(Vezi însă şi Ion Nistor, Analele Acad. Rom. Mem. sect. ist., s. III, t. XXIV, 1942, p. 277—288).

(După S. Fl. Marian *Portretul lui Miron Costin*).

nească la marginea unei păduri de stejari. Aci mama, ca să potolească plânsul copilului, îi dădu inelul princiar să se joace cu el. Pe când copilul sburda vesel, un corb, zărind de pe creanga unui stejar că strălucește ceva în mâna copilului și luându-l drept o bucată de carne, cum era chinuit de foame, se repede ca un fulger, răpește inelul de aur și-l înghite cu lăcomie. Copilul țipă, sgâriat de ghiarele corbului, mama sare în picioare și fratele, deșteptându-se, vede cu uimire că « inelul e pierdut și odată cu dânsul și cuvântul Principelui ». Atunci se ia după corb, care se așezase pe o cracă, îl ochește cu săgeata și-l ucide.

Episodul acesta al răpirii inelului de o pasăre de pradă este un element de folklor foarte răspândit, precum am arătat în altă parte [1]), și se regăsește destul de des în literaturile medievale (bunăoară în romanele Pierre de « Provence et la belle Maguelonne » « Giulia e Ottinello » și chiar în « O mie și una de nopți »).

Apoi — urmează povestea — fără să scoată inelul din gâtlejul corbului, porniră cu toții la drum. Ajunși la curtea Principelui, îi prezintară copilul și inelul în gâtlejul corbului, ca un semn dumnezeesc. Principele ia copilul; îl ridică în rang, făcându-l Domn peste ținutul Făgărașului; și-i dă ca stemă, corbul. Copilul acesta este Negru Vodă, descălecătorul Țării Românești, și dela el a rămas corbul ca stemă a Principatului muntean.

După acești descălecători de țară, autorul trece repede peste domniile următoare, fără să amintească decât pe Roman, pe care îl consideră ca frate al lui Dragoș, și se oprește mai mult asupra lui Alexandru care — spune el — a fost asemenea unui rege, încât amintirea lui o slăvesc locuitorii până azi, « numindu-l cel bătrân și bun ».

Poema în versuri polone nu aduce ceva nou în chestiunea originei latinei a neamului față de celelalte două lucrări de care ne-am ocupat până acum. Dimpotrivă, multe date istorice au fost aci cu totul reduse sau chiar lăsate la o parte; în schimb, au fost introduse elemente descriptive și a fost desvoltat materialul legendar.

Scopul lui Miron Costin n'a fost însă să facă din această poemă o operă de erudiție, ci una poetică, ușoară și plăcută, care să câștige sufletul cititorului său regal pentru frumusețea pământului moldovenesc și pentru interesanta obârșie a poporului român. Faptul că, în vremea noastră încă, unul din cei mai buni istorici ai literaturii polone, Al. Bruckner, consideră opera cronicarului ca un produs de seamă în literatura polonă a veacului al XVII-lea, dovedește că Miron Costin și-a ajuns ținta.

VIAȚA LUMII

In afară de meritele lui pentru istoriografia moldovenească, Miron Costin mai are și pe acela de a fi printre inițiatorii liricei românești. El este primul cărturar care a încercat la noi poema filosofică. Inainte de el, compusese în Moldova Mitropolitul Varlaam câteva versuri stângace la stema țării, publicate în *Cartea Românească de Invățătură*, din 1643.

Contimporan cu Miron Costin, Mitropolitul Dosofteiu s'a străduit să traducă, după modelul lui Kochanowski și, uneori, sub influența poeziei populare, *Psaltirea în versuri*, pe care a publicat-o la Uniew, în 1673. Deși chiar la sfârșitul acestei tipărituri poetice a marelui Mitropolit, găsim, ca o frumoasă dovadă de înfrățire culturală între cărturarii lumii vechi, adaose și 18 versuri în care se vorbește despre mândria originii noastre latine, cu exemple vădite ca podul lui Traian dela Turnu-Severin, versuri datorite « prea cinstitului vornic mare în țara de jos, Miron Costin », — importanța activității poetice a lui Miron Costin stă în altă scriere a sa. Inainte de 1673, Miron Costin a alcătuit un mic poem filosofic: *Viața lumii*, care ni s'a păstrat în manuscris cu o predoslovie către cititori.

Prefața prezintă pentru noi, care urmărim evoluția literaturii vechi românești, o importanță deosebită, fiindcă este de fapt un mic tratat de versificație, — primul de acest fel în literatura noastră. Din el se vede că Miron Costin avea o noțiune destul de clară despre versificație, care, după el, trebuia să îndeplinească următoarele condiții:

1. *Măsura:*

« Stihul iaste nu ca alta scrisoare deslegată, ci iaste legată « de silave cu număr... Deci de aceaste silave, stihurile ceaste « ce scriu într'această cărțulie au 13 silave, iară se pot și în « 9 și în 7 a face, și sânt și într'alte chipuri stihuri la alte « limbi, cum iaste elineasca și letineasca ».

2. *Rima:*

« ...deci are și altă datorie stihul: cuvintele ceale <dela> « sfârșitul stihului a doauă stihuri să se întocmească într'un « chip, pe o slovă să se sfârșească, cum iaste: ața — viața; « frunte — munte; spume — lume ».

La aceste două cerințe fundamentale, Miron Costin mai adaugă câteva observații privitoare la evitarea hiatului, prin contopirea, coliziunea și eliziunea vocalelor:

« ...unde se vor prileji trei slove, cărora le zicem uno- « glasnice — adică « de un glas » (vocală) — cum iaste a, e, i, o, « aceastea de se vor prileji trei alăturea, să lipsească una, cum « iaste: nice o avuție. Aice caută că *o* iaste între *e* și între *a*, « deci *o* piere și vei citi: nice-avuție iproci. Alta: pentru « această slovă *î*, când va avea înaintea sa iar o slovă unoglas- « nică, se întunecă, cum veți găsi între stihuri un stih într'acesta « chip: *mari împărați și vestiți*, care nu-l citi: *mari împărați*... « ci: *mar' împărați* ».

Un singur element, într'adevăr important al versificației moderne, îi scapă: ritmul. Versurile lui, ca și ale tuturor contimporanilor săi, păcătuesc tocmai prin ritmul defectuos; sunt versuri șchioape.

Predoslovia se încheie cu recomandația pentru contimporani să nu se lase furați de muzicalitatea versului: « mai vârtos să înțelegi ce citești, că a citi și a nu înțelege este a vântura vântul și a fierbe apa ».

Pentru a da o pildă că se pot scrie versuri și în limba noastră, Miron Costin a alcătuit poema *Viața lumii*.

Tema acestui mic poem filosofic este concluzia la care ajunge totdeauna sufletul omenesc, după ce scoboară de pe culmea maturității către amurgul vieții și simte apropiindu-se marea noapte care ne învăluie: « Deșertăciunea deșertăciunilor... ...toate sunt deșarte ».

Această amară înțelegere a enigmei vieții constitue un motiv poetic din cele mai răspândite în literatura universală. Difuziunea motivului a fost urmărită de d-l Ramiro Ortiz, în interesantul studiu: *Fortuna labilis* (soarta alunecoasă).

Poema lui Miron Costin are într'adevăr afinități și cu unele accente din lirica epicureană a lui Horațiu:

Eheu fugaces, Postume, Postume,
Labuntur anni; nec Pietas moram
Rugis et instanti senectae
Adferet indomitaeque Morti
Eheu fugaces [1]

[1]) *Cărțile populare*, II, p. 341–342.

[1] In traducerea liberă a d-lui N. Herescu:

Hei Postume, Postume 'n aprigă fugă
Se spulberă anii și 'n van e-orice rugă,
Căci, nici bătrâneții ce vine grozavă,
Nici morții nefrânte, n'aduce zăbavă.

Tema apare însă cu mai mult relief la Ovidiu care, exilat departe de Roma și de ai săi, pe care-i lăsase cu lacrimile în ochi, în noaptea fatală în care a fost smuls din mijlocul lor, își trăia zilele amărîte pe țărmurile viforoase ale Pontului Euxin, între sălbaticii Sciți.

In cartea a IV-a epistola III-a din *Pontice*, după ce vorbește de *fortuna, dea non stabili* (soarta, zeița nestatornică), gândul lui se duce cu melancolie spre atâția mari eroi ai lumei, pe care norocul nestatornic i-a prăbușit din culmea gloriei și a mărirei:

Omnia sunt hominum tenui pendentia filo,
Et subito casu, quae valuere, ruunt
Divitis audita est cui non opulentia Croesi?
Nempe tamen vitam captus ab hoste tulit.
Ille Syracosia modo formidatus in urbe,
Vix humili duram repulit arte famem.
Quid fuerat Magno maius? tamen ille rogavit
Submissa fugiens voce clientis opem: [1]...

Tema aceasta a *nimicniciei* vieții omenești în fața morții eterne, care apare și în lirismul Sfinților Părinți ai Bisericii ca de exemplu la Sfântul Ioan Hrisostomul — și întărită mai ales prin evocarea marilor glorii ale omenirii, înmormântate în noianul vremurilor, a trecut apoi în arta și în literatura latină a evului mediu, unde a fost exploatată necontenit:

Ubi Plato, ubi Porphirius,
Ubi Tullius aut Virgilius,
Ubi Thales, ubi Empedocles,
Aut egregius Aristoteles?
Alexander ubi rex maximus?
Ubi Hector Trojae fortissimus...
Ubi Helena Parisque roseus?
Ceciderunt in profundum ut lapides;
Quis scit an detur eis requies?

Din latina medievală, motivul s'a prelungit în literaturile romanice și și-a găsit, între altele, o interpretare delicată și duioasă în lirica sbuciumatului François Villon, la începutul veacului al XV-lea. Ecoul acestui « ubi sunt? » se strevede în drăgălașa *Ballade des Dames de jadis*, în care farmecul se înbină din evocarea discretă a frumoaselor din alte vremuri « polies, soueves et précieuses », fiecare cu o trăsătură distinctivă a personalității sale: « la très sage Helloïs, la reine Blanche comme le lys; Flora, la belle Rommaine...», și din suavul refren, care ne poartă gândul dela frumusețile ce au încântat vremurile cavalerismului, către zăpezile fragede, ce se topesc pe pajiștele jilave, la începutul primăverii: *Où sont les neiges d'antan?* (Unde sunt zăpezile din anul trecut?).

In literatura italiană, ecoul acestei teme s'a răsfrânt până târziu în lirica religioasă a veacului al XVI-lea. In Biblioteca Marciana din Veneția, am găsit tipărite la sfârșitul unor broșurele populare de mistere religioase, versuri ca acestea:

Voi che cercate in questo mondo honore
Vedete il fin di vostra humana gloria
Vostro *fumo*, e speranze, e vostra boria
In un punto è fiorita e presto muore
Volano i mesi, gli anni, e volan l'hore
è spenta in breve spazio ogni memoria
. . . . . .
e alla fine ogni nato si muore.
Se'l debol filo, onde sospesa pende
Mirabilmente ancor *mia fragil vita*....

[1] Toate cele omenești atârnă de un fir subțire și toate cele ce au fost se prăbușesc printr'o neașteptată cădere. Cine n'a auzit de averile bogatului Cresus? Și totuși, căzut prizonier, își primește viața dela vrăjmași. Acel care era așa de temut în cetatea Siracusei (tiranul Dionis) abia își poate potoli foamea cea aspră printr'un meșteșug umil. Cine a fost mai mare decât Pompei? Și totuși, acela rupând-o la fugă, imploră cu voce umilită ajutorul unui client....

Din literatura italiană, aceste locuri comune au putut trece prin studenții polonezi din universitățile italiene în literatura regatului vecin și printr'un model polon — până acum neidentificat — fără să negăm și modelele clasice latine, a putut ajunge la Miron Costin.

Poema lui Miron Costin înfățișează o formă mai complexă ieșită din îmbinarea acestor teme înrudite. Ea începe cu versurile amare de invocare a fragilității vieții omenești, atât de amăgitoare în aparențele ei, versuri care reamintesc ideea ovidiană, « Omnia sunt hominum pendentia filo » (sel debol filo):

A lumii cânt cu jale cumplită *viață*
Cu primejdii, cum *este o ață*
Prea subțire și 'n scurtă vreme trăitoare.

Poema continuă pe tema nestatorniciei lucrurilor omenești, a fugii necontenite a vieții, care se rostogolește mereu pe albia timpului, fără să se oprească niciodată:

Trece veacul desfrânat [1], trec anii cu roata,
Fug vremile ușoare, fug și nicio poartă
A le opri nu poate...

Cu aceste idei se împletește motivul așa de exploatat în literatura latină a evului mediu: a norocului orb care necontenit urcă și scoboară pe scara lumii (Passibus ambiguis fortuna volubilis errat — a lui Ovidiu). Norocul, spune cronicarul poet:

Este cela ce pre mulți cu amar afumă:
El suie, el coboară, el viața rumpe.
Norocul la un loc nu stă; într'un ceas schimbă pasul;
Anii nu pot aduce ce aduce ciasul!
Vremea le începe țările, vremea le sfârșește.

Poema capătă apoi mai multă amplitudine. Privind în lungul veacurilor, gândul cronicarului se oprește asupra marilor cuceritori ai lumii, cari au uimit popoarele cu zarva faptelor lor și pe cari neantul i-a înghițit « ca pe niște spume ». Ca și poetul evului mediu latin (Alexander ubi rex maximus?), Miron Costin se întreabă:

...unde 's cei din lume,
Mari împărați și vestiți?
Unde 's ai lumii stăpâni? unde este Xersis,
Alexandru Machedonu? Unde-i Artaxerxes?
Augustu, Pompeiu și Kesariu, ce au luat lume?
Pre toți vremea sportu ca pe niște spume.
Fost-au Kiros împăratu vestitu, cu răsboaie,
Cu avere preste, toți plecându-și sub voie
Pre Perși, Haldei, Tătarii și Asia toată.
Caută la ce l-au adus înșelătoarea roată;
Prinsu-l-au o fămeiă, i-au pusu capu 'n sânge:
« Satură-te de moarte, o Kiros, și te stinge
De vărsarea sângelui »...

Și, în sfârșit, revenind la gândul morții eterne care seceră necontenit viețile omenești, încheie cu îndemnul creștin al faptei bune, care singură cucerește sufletului un loc de fericire în lumea viitoare și un loc de cinste în viața pământească:

Ia aminte dar, oame, cine ești pe lume,
Ca o spumă plutitoare rămâi fără nume;
Una fapta ce-ți rămâne bună te lățește
In cer cu fericire, în veci te mărește.

Ritmul poemei este însă greoiu și pe alocurea defectuos. Am văzut de altfel mai sus că în micul său tratat de versificație, Miron Costin îi dă puțină atenție —; ideile se repetă uneori în chip obositor; dar cu toate aceste defecte, din bălăria ideilor

1) neoprit, fără frâu.

comune se ridică ici și colo câteva flori de imagini frumoase (« și voi lumini de aur: soarele și luna »; cele omenești: « fum și umbră sunt, visuri și păreri »; omul « ca spuma plutitoare »; moartea: « culege cu sacul » viețile omenești...), care dovedesc — lucru ce l-am văzut și din poema polonă și din cronică chiar — că Miron Costin avea o pronunțată înclinare către poezie. Dar el nu a stăruit să-și cultive această înclinare înăscută și însuși ne spune că a scris poemul său ca să se arate că: « poate « și în limba noastră a fi acest feliu de scrisoare, ce se chiamă « stihuri și nu numai aceasta, ci și alte dăscălii și învățături « ar putea fi pre limba rumânească, de n'ar fi covârșit vacul « nostru cel de acum de mari greutăți și să fie și spre învă- « țăturile scripturei mai plecată a locuitorilor țărei noastre « voie ».

In șirul marilor cronicari moldoveni, Miron Costin ocupă, prin cultura lui largă și prin puterea personalității sale, un loc proeminent. Lăsând la o parte pe Dimitrie Cantemir, care poate fi considerat ca un istoric în adevăratul înțeles al cuvântului, Miron Costin este cel mai cult dintre cronicarii moldoveni. Aruncat, prin vicisitudinile familiei sale, pe limanuri străine, el și-a petrecut toată copilăria, până în anii primei tinerețe, în Polonia, unde a avut norocul să se adape adânc din cultura umanistă a colegiilor iezuite, precum și din rafinata cultură polonă a timpului său.

Este singurul cronicar moldovean care scrie într'o limbă străină pentru a desvălui originea glorioasă a neamului, trecutul sbuciumat și nădejdile ce țara sa le punea în acele vremuri de cumpănă, în marele rege care despresurase Viena și în vecinii creștini. Cu operele în limba polonă, el depășește hotarele literaturii românești și, prin frumusețea lirismului descriptiv, prin farmecul legendelor populare și prin eleganța cu care mânuiește versul eroic polon, a izbutit să cucerească — după cum o recunosc înșiși istoricii literari străini — un loc de cinste în literatura istoriografică polonă a timpului său.

Orizontul larg de cultură pe care — spre deosebire de contimporanii săi moldoveni — și-l agonisise în anii tinereții, se vede pretutindeni în opera lui: din bogăția de informații privitoare la țările învecinate, din reminiscențele literaturii clasice, din citatele și din corespondența lui latină, din mapele geografice pe care nu odată le utilizează, din claritatea cu care pune și discută problema originei romane.

In al doilea rând, Miron Costin cutreerase — ca Eminescu mai târziu — în lung și lat pământul românesc. Străbătuse cu oștirea lui Duca Vodă întreg Ardealul; trecuse pe la Alba-Iulia; fusese de mai multe ori în Muntenia și privise, prin apele limpezi ale Dunării, pragurile podului lui Traian; colindase, în sfârșit — cu prilejul unei solii în Polonia — Maramureșul, unde aflase leagănul Moldovei și văzuse hrisoave dela Dragoș.

Nimeni până la el nu a fost, și din punctul de vedere al culturii și ca experiență sufletească, mai bine pregătit să pătrundă problema unității neamului. Și nimeni dintre toți contimporanii săi, nu era în măsură să vadă mai bine, cât de falsă și de jicnitoare era basna, împrumutată dintr'o cronică ungurească, de bietul Simion Dascălul.

Cu aceeași mândrie și pasiune cu care stătea dârz dinaintea vizirului (« suntem bucuroși noi Moldovenii, să se întindă împărăția...) și înaintea Domnilor săi pentru apărarea pământului și drepturilor poporului său, — marele logofăt al Moldovei a luat pana să spulbere ocara cu care fusese înfundat neamul său.

Opera sa « De neamul Moldovenilor » are într'adevăr greșeli de amănunte; uneori confuzii; nu merge direct la sursele pe care le citează după alții. Acestea sunt însă defecte ale timpului, dar datele fundamentale ale problemei, așa cum le-a fixat el: cucerirea romană, colonizarea, unitatea neamului, continuitatea în Dacia, latinitatea limbii, — au rămas până astăzi nesdruncinate.

Relieful pe care l-a dat chestiunii, căldura convingerii și dragostea de neam — am putea zice *pasiunea* — cu care el a pus și a discutat problema, a încălzit într'atât sufletul cărturarilor din epoca sa, încât ideile aduse în circulație de el au avut un puternic răsunet în opera lui Dimitrie Cantemir și a Stolnicului Constantin Cantacuzino.

Deși în viața de cultură a unui neam ceea ce contează sunt înfăptuirile, și nu intențiile, totuși nu putem pierde din vedere că Miron Costin concepuse planul unei vaste istorii care, pornind dela originea romană, să îmbrățișeze istoria neamului până în vremurile sale. Planul nu l-a putut îndeplini din pricina vremurilor turburi, — « aceste cumplite vremi, de nu stăm de scrisoare, ci de grije și suspine ». Abia se așeza la masa de scris, și ștafeta dela curtea domnească îl silea să lege paloșul la brâu și să încalece pentru drumuri depărtate. Din planul său, el n'a putut așterne pe hârtie, în afară de urzeala începutului — de cartea pentru întâiul descălecat — decât acele memorii pline de savoarea lucrurilor văzute și trăite intens. Dar nici acestea n'au putut fi terminate, căci ele merg abia până la Dabija Vodă. Tocmai când se credea, în amurgul vieții, ajuns la un liman de liniște și fericire prin căsătoria apropiată a fiilor săi, s'a prăbușit asupra familiei sale, ca un fulger, înfiorătoarea tragedie care i-a pus capăt vieții și l-a învăluit în același mormânt cu soția sa.

BIBLIOGRAFIE. CRONICA a fost publicată întâia dată de M. Kogălniceanu în *Letopisețele Țării Moldovei*, vol. I, Iași, 1845 (cu caractere chirilice) p. 211—348 și republicată în ediția II-a (sporită cu cronicele Munteniei) apărută sub titlul: *Cronicele României sau letopisețele Moldovei și Valahiei* (cu caractere latine), București, 1872, vol. I, p. 243—373. Cele spuse cu prilejul cronicei lui Ureche despre ediția lui Kogălniceanu, se referă și la cronica lui Miron Costin.

O ediție critică a operelor lui Miron Costin a încercat V. A. Urechiă, *Miron Costin, Opere complete după manuscripte, cu variante și note, cu o recensiune a tuturor codicelor cunoscute până astăzi*. Ediție tipărită sub auspiciile Academiei Române, în două volume. București, 1886—1888. Urechiă arată că pentru lucrarea lui a avut 32 de codice de letopisețe aflătoare în țară și 11 codice aflătoare peste hotare. Publică textul cronicei, adăugând « în josul fiecărei pagine un număr foarte mare de lecțiuni din diversele codice și numeroase note explicative, apoi citațiunile originale din scriitorii utilizați de Miron Costin ca izvoare la cronicele lui ». Ediția lui Urechiă nu corespunde însă cerințelor criticei moderne. C. Giurescu a arătat că U echiă nu reproduce exact textul unui arhetip, luat ca ms. de bază, ci el introduce în text lecțiuni din alte manuscrise ce i se par mai bune și aruncă în josul paginei, ca variante, elementele textului, pe care-l reproduce. O bună ediție critică a cronicei lui Costin ne lipsește până acum.

Despre raporturile msselor cf. A. Iordănescu, *Observațiuni critice asupra cronicii lui Miron Costin* în *Revista istorică română*, III, p. 259—265.

O versiune latină a cronicei lui Miron Costin (tradusă poate de Nicolae Costin) a fost descoperită în muzeul Principelui Czartoryski din Cracovia și publicată de către Dr. Eugeniu Barwinski, *Mironis Costini Chronicon Terrae Moldavicae ab Aarone Principe*. Comisia Istorică a României, București, 1912. G. Pascu, *Letopisețul Țării Moldovei, scrierea românească și traducerea latinească*, Iași, 1921. cf. și *Cronicarii moldoveni Gligorie Ureche și Miron Costin* și urm. Iași, 1936. p. 30—119. V. Bogrea, *Pasagii obscure din Miron Costin* în *Anuarul Institutului de istorie Națională*, I, 1921—22, Cluj, 1922, p. 310—317; Al. Ciorănescu, *Dela gesta franceză la Miron Costin* în *Revista Fundațiilor Regale*, I, nr. 5 (Mai) 1934, p. 384—394 (parale e franceze medievale la episodul soliei lui Sbaraz în Constantinopol).

Pentru influența polonă asupra lui Miron Costin, opera importantă e: P. P. Panaitescu, *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin*, Academia Română, Memoriile Secțiunii Istorice, s. III-a, t. IV, mem. 4, București, 1923.

Dintre lucrările mai vechi, poate fi încă utilă pentru analiza stilului: A. V. G'âdei, *Studiu asupra cronicarilor moldoveni din punct de vedere al limbei metodei și cugetării* București, 1898.

DE NEAMUL MOLDOVENILOR. A fost publicată întâia dată de M. Kogălniceanu în *Cronicele României sau Letopisețele Moldaviei și Valachiei*, a doua ediție, București, 1872. O încercare de ediție critică, neizbutită, a dat V. A. Urechiă în *Miron Costin: Opere complete* (tipărită sub auspiciile Academiei Române), București, 1866, tom. I, p. 371—431.

Cea mai bună ediție este aceea pe care a dat-o regretatul C. Giurescu, *De Neamul Moldovenilor, din ce țară au eșit strămoșii lor* (în publicațiile îngrijite de Comisia istorică a României), București, 1914. Ediția lui Giurescu este însoțită de o prefață privitoare la: manuscriptele operii; clasificarea lor; redacțiunea interpolată (Giurescu stabilește că redacțiunile publicate de Kogălniceanu și Urechiă sunt interpolate); arhetipul operei; cuprinsul scrierii; izvoarele ei; data scrierii și edițiile anterioare, ale lui Kogălniceanu și Urechiă. Prin critica internă a textului, Giurescu ajunge la constatarea că *De Neamul Moldovenilor* ni s'a transmis în două redacțiuni deosebite: una, păstrată într'un singur manuscris, copiat în 1712—1713, de Axinte Uricariul și păstrată în Biblioteca imperială din Petersburg (printre manuscrisele Bibliotecii Zaluski). Ea cuprinde interpolări în capitolele IV și V precum și două capitole noui, care lipsesc în celelalte. Ia capitolul V se găsesc adăogate știri despre felul tunsorii la Români, despre graiul și slovele lor, precum și despre obiceiurile dela mese, ospețe și înmormântări. « Dintre capitolele noui — observă Giurescu — unul privește originea cetăților din Principate, iar celălalt soarta coloniștilor lui Traian după moartea întemeietorului ». In sfârșit, în această redacțiune, textul din pasagiile în care Miron Costin vorbește în mod personal, în cealaltă redacție *(cercat-am câteva... am aflat; cu urechile mele am auzit)* a fost modificat și redat în chipul următor: « răposatul tatăl meu Miron... tatăl nostru... răposatul tatăl nostru Miron Logofătul ». A doua redacțiune, reprezentată prin toate celelalte manuscrise cunoscute până acum, nu cuprinde aceste interpolări, dar are și ea greșeli de transmisiune. Din aceste constatări și altele, Giurescu trage concluzia că redacția păstrată în manuscriptul din 1712—1713, este o redacție interpolată de unul din fiii lui Miron Costin (Pătrașcu sau Nicolae). Atât manuscrisul din 1712—1713, copiat de Axinte Uricarul, cât și celelalte — deci ambele redacțiuni — pornesc dela un prototip care nu este originalul lui Miron, ci o copie defectuoasă a acestuia. Textul publicat de Giurescu reprezintă « partea comună a manuscriptelor cunoscute, redată în forma pe care o are în manuscriptul din 1712—1713 al lui Axinte Uricariul, păstrat în biblioteca din Petersburg, cea mai veche copie și cea mai apropiată ca limbă de originalul lui Miron Costin, din toate copiile cunoscute până acum ». Pasagiile interpolate în acest manuscris au fost publicate de Giurescu cu litere petit. Variantele din celelalte manuscrise au fost adăogate în josul paginei.

In ce privește datarea operei, a se vedea și părerea argumentată a regretatului N. Iorga în *Revista istorică*, I (1915), p. 4—9 și 226—229. C. Giurescu în *Buletinul Comisiunii istorice a României*, vol. II, București 1915 p. 103—132. Cf. și G. Pascu, *Miron Costin, De Neamul Moldovenilor scrierea românească și prelucrările leșești.*

OPERELE IN LIMBA POLONĂ. *Cronica țării Moldovei și a Munteniei: Chronika ziem mołdawskich y multanskich.* S'a păstrat într'un manuscris al bibliotecii Załuski, care înainte de războiu era încorporată în Biblioteca imperială din Petersburg. Ea a fost descoperită și publicată de Ion Bogdan, în originalul polon și în traducere românească, cu un studiu interesant în *Cronice inedite atingătoare de istoria Românilor, adunate și publicate cu traduceri și adnotațiuni* p. 139—204.

POEMA POLONĂ. Ni s'a păstrat în două copii manuscrise. Primul, provenit din fosta bibliotecă Załuski, a fost adus la Varșovia din Petersburg, între manuscrisele retrocedate în urma păcii dela Riga (1921). Al doilea manuscris se păstrează în biblioteca Czartoryski din Cracovia și are la p. 57 următoarea notă interesantă, pe care o dau în traducere românească: « 10 Septemvrie anul 1700, mi s'a dăruit această carte în Iași, în timpul soliei în Turcia, pentru informație asupra Țării Muntenești de către Wargalowski, pisarul gospodarului Constantin Cantemir ». Notița se încheie cu patru versuri în limba polonă, a căror traducere e aceasta: « Dacă Moldova nu va ridica nobilul ei cap de sub jugul turcesc, pentrucă Polonul, gata de luptă, nu-i dă sfat de mântuire, atunci vecinul Sarmat va trage la același jug ». O copie de pe acest manuscris al bibliotecii Czartoryski, copie făcută de Stoica Nicolaescu, se păstrează în Biblioteca Acad. Române. Panaitescu ajunge la concluzia că, redacția din primul manuscris (al fostei Biblioteci Załuski din Varșovia) se apropie mai mult de versiunea pe care Miron Costin a ținut să o dăruiască lui Ioan Sobieski. Andrei Załuski, întemeietorul Bibliotecii din Varșovia, în care s'a găsit copia poemei, a fost un sfetnic al regelui Ioan Sobiesk[4]. Manuscrisul din Varșovia prezintă o redacție revăzută și corectată în ce privește rim , măsura, alegerea cuvintelor.

Poema polonă a lui Miron Costin a fost pentru prima dată publicată cu destule greșeli, în colecția postumă a scrierilor lui Iosif Dunin Borkowski, *Pisma (Scrieri)* I, Lemberg, 1856 p. 239—274. Textul publicat de Dunin a fost apoi reprodus între anexele de documente publicate de Leon Rogalski, *Dzieje księztw naddunaiskich* (Istoria Principatelor Dunărene) I, Varșovia, 1861, II, p.758—784. După această ediție a publicat Hașdeu o traducere românească, cu numeroase greșeli, *Arhiva istorică a Românilor*, I, 1, București, 1865, p. 159 și urm. Textul dat de Rogalski, însoțit de traducerea românească a lui Hașdeu, au fost reproduse de M. Kogălniceanu în ediția a II-a a *Cronicelor sau Letopisețelor*, vol. III, București, 1874, p. 487 și urm.

V. A. Urechiă, în *Miron Costin, Opere complete*, București, 1888, vol. II, p. 70—142, publică, după copia păstrată în Bibl. Academiei, versiunea din manuscrisul bibliotecii Czartoryski. Textul polon al lui Urechiă, plin de greșeli de tipar, este însoțit de traducerea făcută de Hașdeu, corectată în partea finală cu o traducere făcută de Lt.-col. și inginer Colinski, care nu era familiarizat cu termenii privitori la vechea organizație a Moldovei.

Cea mai bună ediție este aceea pe care a dat-o P. P. Panaitescu, *Miron Costin, Istorie în versuri polone despre Moldova și Țara Românească* (1684), în Analele Academiei Române, Mem. Secț. Ist., s. III-a, t. X, București, 1929. D-sa a luat ca bază manuscrisul din Biblioteca Bzatuski. La aceasta a adăogat variantele din manuscrisul bibliotecii și a însoțit textul polon de traducere și de introducere Czartoryski.

VIAȚA LUMEI. A fost publicată întâia dată de Hașdeu, în *Satyrul* pe 1866 (Aprilie), după o copie defectuoasă; apoi de V. A. Urechiă, în *Miron Costin, Opere complete*, t. II, București, 1888, p. 501—507 (cu un mic studiu introductiv, p. 487—500). O analiză a poemei în legătură cu istoricul motivului în literatura universală: Ramiro Ortiz, *Fortuna labilis, Storia di un motivo poetico da Ovidio al Leopardi*, București, Cultura Națională, 1927, p. 56, 74 ,145—147; N. I. Herescu *Non omnis moriar sau Soarta lui Horațiu în literatura românească* în *Arta și tehnica grafică*, caetul 6, Dec. 1938, p. 38—49.

Despre versificația lui Miron Costin: I. N. Apostolescu, *L'ancienne versification roumaine* (XVII et XVIII siècles), Paris, 1909, p. 32—44.

Cele 18 versuri ale lui Miron Costin, adaose la sfârșitul *Psaltirii în versuri* a Mitropolitului Dosofteiu (f. 265), se găsesc reproduse în I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia veche românească*, I, p. 213—214.

TRADUCERI: *Istorie de crăia ungurească de când și cum au căzut pre mânile Turcilor* în V. A. Urechiă, *Miron Costin, opere complete*, II, p. 19—71. Este o traducere după Toppeltin, *Origines et occasus Transylvanorum*, Lyon, 1667, Partea II-a Appendix. *Revolutiones seu occasus Transylvanorum*, cu omisiuni și adaose. Cf. P. P. Panaitescu, *O istorie a Ardealului tradusă de Miron Costin* în *Analele Acad. Rom.*, Mem. secț. ist., s. III-a, t. XVII, mem. 11.

T. Holban, *Un tratat de retorică de Miron Costin* în *Revista istorică* XXI. 1935, p. 213—215;

BIOGRAFIA. Știri interesante despre Miron Costin se găsesc în cronica lui, și mai ales în Neculcea (vezi în deosebi ediția publicată de Alexe Procopovici în *Clasicia români comentați*, indicele dela sfârșitul vol. II) precum și la D. Cantemir. *Vita Constantini Cantemyri* (vezi ediția II, dată de N. Iorga, *Viața lui Constantin-Vodă Cantemir text latin revăzut și traducere românească*, Buc. 1923, p. 57—63, 75—79, 85—101 din textul românesc).

O biografie detailată a lui Miron Costin a dat V. A. Urechiă în vol. I din *Miron Costin, Opere complete*, București, 1886, p. 282—368; pentru întregirea biografiei trebue însă cercetate și notele dela p. 684 și urm. Datele biografice ale lui Urechiă completate și retificate de: I. Tanoviceanu, *Marele Spătar Ilie Țifescu și omorîrea lui Miron și Velișco Costin*, Analele Academiei Române, t. XXXII, Mem. Secț. Ist., București, 1910; Vladimir Ghica, *Câteva documente despre Costini aflate în arhivele romane*, în *Convorbiri literare*, anul XLI (1907), p. 468—482; Sever Zotta, *Știri despre Costinești*, în *Revista Istorică*, XI (1925), p. 73-78 numerile 10-12 (Octomvrie—Decemvrie). Știrile sunt privitoare la: indigenatul Costineștilor, la soția lui, la inscripții costinești și la ultimii reprezentanți ai familiei; P. P. Panaitescu, *Știri noui despre Miron Costin și familia lui*, în *Omagiu lui I. Bianu*, București, 1927, p. 227—284. Este vorba de solia în Polonia a lui Miron Costin. Știri despre viața lui Miron Costin în Polonia, după ce a părăsit țara cu Duca Vodă, la Czeslaw Chowaniec, *Miron Costin en Pologne*, în *Inchinare lui N. Iorga* Cluj, 1931, p. 113 și urm.; același, *Wyprawa Sobièskiego do Moldawje* w. 1686 r. Varșovia, 1932; (Despre campania lui Sobieski în Moldova la 1686), cf. o, recensie sumară de P. P. Panaitescu în *Revista istorică română*, III, p. 293; acelaș *Influența polonă* p. E. de Barwinski, *Mironis Costini Chronicon Terrae Moldaviae ab Aarone Principe* (intoducerea); Despre moartea fraților Costin cf. D. Găzdaru, *O relațiune italiană contimporană despre sfârșitul lui Velicico și Miron Costin* în *Cercetări istorice*, V—VII, 1930, p. 366—367; I. Minea *Despre Miron Costin i fratele său Iancu* în *Cercetări istorice*, an. XIII—XIV, nr. 1—2 Iași 1940, p. 651—669 1930, p. 375—376.

Știri răzlețe se mai găsesc în Ghibănescu, *Surete și isvoade*, mai ales în volumul V.

In afară de studiile citate mai sus și de privirile de ansamblu din N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, ed. II-a, p. 315—346; și Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române*, epoca veche, ed. II-a, p. 132—138, 235—236; se găsesc detalii asupra operii lui Miron Costin la: Cornelia Șerbu-Lavronschi, *Ideile politice din Letopisețul lui Miron Costin*, în *Cercetări Istorice*, sub direcția I. Minea, IV (1928), p. 64—75; S. Fl. Marian, *Portretul lui Miron Costin, mare logofăt și cronicar al Moldovei*, București 1900; O expunere a vieții și operei: Ion I. Nistor, *Miron Costin* (cuvântare festivă) Analele Academiei Române, Mem. Secț. ist. seria III, tom. XXIV, mem. 9, București, 1942.

ILUSTRAŢIILE LA VOLUMUL II

Matei Basarab şi Doamna Elina, miniaturi lucrate de călugărul contemporan Anton Ieromonahul din Ianina pe paginele unei Evanghelii mai vechi 92–93
Petru Movilă, Mitropolitul Kievului 93
Scrisoarea lui Eminescu către Ministrul Instrucţiunii Publice din 1875, cerând dotarea Bibliotecii din Iaşi cu manuscrise de literatură veche, după originalul din Biblioteca Universităţii din Iaşi 94
Stema lui Petru Movilă, Mitropolitul Kievului «Domn al Ţării Moldoveneşti» pe o carte din tipografiile sale.. 95
Chiril Lucaris, Patriarhul Constantinopolei 96
Gramata Patriarhului Parthenie prin care întăreşte hotărîrile Sinodului din Iaşi 96–97
Rânduri dintr'o scrisoare a Doamnei Elina, soţia lui Matei Basarab, către Sibieni, cerând un «chirurgus» .. 97
O pagină din Evanghelia Ieromonahului Porfirie din 1633 98
Ornamente din Slujebnicul slavo-român, scris pe vremea lui Matei Basarab din porunca Mitropolitului Ştefan (litere iniţiale) 98-99
Chindia şi ruinele Palatului domnesc din Târgovişte.... 99
Stema Mitropoliei Ţării Româneşti după cartea Mystirio apărută la Bucureşti în 1651 100
Bălgradul (Alba-Iulia) 104
Noul Testament dela Bălgrad 1648 (titlul)..... 105
Inceputul unei ode latineşti a lui Mihail Halici, închinată prietenului său, poetului sas Frank von Frankenstein 106
Prima odă în limba românească a lui Mihail Halici..... 107
Mănăstirea Trei Ierarhi, frescă cu tabloul ctitorilor de Lecomte de Noüy (Vasile Lupu cu soţia sa, Doamna Tudosca, Regina Elisabeta, Regele Carol I şi fiica lor) 108
Mitropolitul Varlaam, după o frescă din Mănăstirea Trei Ierarhi, renovată de arhitectul francez Lecomte de Noüy, după o fotografie de D. Constantinescu-Iaşi 109
Portalul Mănăstirii Trei Ierarhi 110
Semnătura Mitropolitului Varlaam 111
Sacosul Mitropolitului Varlaam 111
Taina Botezului, gravură din Cele şapte taine..... 112
Răspunsul împotriva Catehismului calvinesc de Mitropolitul Varlaam 112
Biserica Stella din Târgovişte, zidită de Vasile Lupu după împăcarea cu Matei Basarab..... 114
Mitropolitul Dosoftei 116
Semnătura lui Dosofteiu ca Episcop de Roman..... 117
Adresa lui Eminescu prin care propune Ministerului Instrucţiunii cumpărarea pentru Biblioteca din Iaşi a operelor lui Varlaam, Dosofteiu şi D. Cantemir (copie fotografică după originalul păstrat în Biblioteca Universităţii din Iaşi, comunicată de d-l Prof. Dan Simonescu) 118
Pagină din Psaltirea ms. a lui Dosofteiu (ms. nr. 446 din Biblioteca Academiei Române) 119
Mitropolitul Dosofteiu: Pagină din Vieţile Sfinţilor cu închinare către Duca «Domn, Ţării Moldovei şi Ucrainei» 121
Dosofteiu: Vieţile Sfinţilor, 1688: «Mâceniia» Sfântului Ioan cel Nou, Patronul Moldovei 121
Pagină din cronica rimată a lui Dosofteiu în Molitvenicul din 1681, cu pasajul despre Ştefan cel Mare 123
Ruinele cetăţii Suceava..... 125
Mănăstirea Dragomirna, ctitoria Mitropolitului Anastasie Crimca 127
Petru Şchiopu cu Doamna Maria Amiralis şi cu fiica sa Maria, căsătorită cu Zotu Ţigara (după D. Russo, Studii istorice greco-române) 136
Aierul dăruit mănăstirii Secu de jupâneasa Mitrofana Ureche, mama cronicarului 145
Act scris şi semnat de Grigore Ureche, treti logofăt, prin care face schimb de moşii cu Gheorghi Roşca Vistiarnicul 146
Petru Movilă 147
Cel mai vechiu manuscris al cronicei lui Grigore Ureche, nr. 169 din Biblioteca Academiei Române..... 151
Ruinele cetăţii Hotinul..... 155
Gheorghe Duca, Domn al Moldovei, după fresca din Mănăstirea Cetăţuia, sec. XVII 156
Semnăturile pe un zapis din 1690 (al Alexandrei, nepoata lui Grigore Ureche): Neculai Buhuş, Medelnicer; Az<eu> Velicico Costin, vel Vornic, iscal..... 157
Cel mai vechiu manuscris al cronicei lui Miron Costin, Biblioteca Academiei Române 158
Ornamente din Slujebnicul slavo-român, scris pe vremea lui Matei Basarab din porunca Mitropolitului Ştefan (litere iniţiale şi scena Răstignirii) în colori.....160–61
Vechile ruine ale cetăţii Suceava 161
Semnătura lui: Miron «Costin» biv logofăt şi Az <eu> Ioan Costin serdar, pe un zapis al Alexandrei, fata lui Niculae Uriache. 163
Act scris şi subscris de Miron Costin prin care întăreşte pământurile lui Dumitru Ţicanom din poarta Cărvăsăriei 164
Zidurile Cetăţii Albe 166
Portretul lui Miron Costin şi Teodor Movilă, bunicul soţiei lui Miron Costin, pe o frescă din biserica mănăstirii Teodorenii dela Burdujeni 169

BIBLIOTECA ACADEMIEI

TABLA DE MATERII LA VOL. II

EPOCA LUI MATEI BASARAB ŞI VASILE LUPU: Priviri generale 91

UN CĂRTURAR MOLDOVEAN MITROPOLIT AL KIEVULUI: PETRU MOVILĂ 93

Petru Movilă şi activitatea lui. Mărturisirea ortodoxă şi Sinodul dela Iaşi 95. Bibliografie 96.

LITERATURA RELIGIOASĂ IN EPOCA LUI MATEI BASARAB 97

Cultura 97. Doamna Elina 97. Udrişte Năsturel 97–98. Tipografiile 98. Literatura religioasă 99. Pravilele 101. Bibliografie 102.

CULTURA IN TRANSILVANIA 103

Instalarea tipografiei şi cărţile tipărite 103. Catehismul calvinesc 104. Simeon Ştefan şi prefaţa la Noul Testament 105. Lirica religioasă de nuanţă calvină 105. Mihail Halici 106. Influenţa catolică: Gavril Ivul, Gh. Buitul, Ioan Kajóni de Kis-Kajon 107. Bibliografia 107.

LITERATURA RELIGIOASĂ IN MOLDOVA 108

Cărturarii: Logofătul Eustratie; Toader Diacul şi cuvântul la înmormântarea jupânesei Sofronia Ciogolea 109. Mitropolitul Varlaam 109. Colegiul şi imprimeria 110. Activitatea literară: Cartea românească de învăţătură 111. Cele şapte taine 112. Răspuns la Catehismul calvinesc 113. Pravila 113. Bibliografie 115.

MITROPOLITUL DOSOFTEIU 115

Personalitatea lui 115. Vieaţa 116. Activitatea literară: Traducerea cărţilor liturgice 117. Psaltirea în versuri 117. Vieţile Sfinţilor 120. Poema istorică 123. Dosofteiu în Polonia şi moartea lui 124. Bibliografia 125.

CARACTERELE GENERALE ALE CULTURII ROMÂNEŞTI PÂNĂ IN SECOLUL AL XVII-LEA 126

Mitropolitul Dosofteiu — punctul culminant al literaturii religioase din Moldova 125. Obiecţiuni aduse literaturii religioase 126. Literatura liturgică reprezintă valorile poeziei sacre bizantine. Prin literatura religioasă s'a creat la noi limba literară 126. Clerul — pătura cultă a neamului. Privire retrospectivă: traducerea sfintelor scripturi 126. A legendelor hagiografice şi a celor apocrife 127. Influenţa literaturii religioase asupra folklorului şi a artei vechi 127. Formarea unei mentalităţi religioase care se resfrânge în acţiunea marilor voievozi şi a boierimii în concepţia şi scrisul cronicarilor 128. Consecinţele acestei mentalităţi 128.

UN MARE CĂRTURAR MOLDOVEAN CĂLĂTOR IN CHINA: NICOLAE MILESCU 129

Vieaţa 129. Opera 131. I. Activitatea în limba română 132. Istoria despre Sfânta icoană 131. Intrebări şi răspunsuri 132. Vechiul Testament. II. In limba latină: Enchiridion sive stella Orientalis Occidentali splendens 132. III. Activitatea teologică-istorică din Rusia 132. IV. Călătoria în Rusia 133. Bibliografia 134.

CRONOGRAFELE 135

Cronografe de origine slavă: Moxa 135. Cronografe de origine greacă: Cronograful lui Dorothei al Monembaziei 136. Cronograful lui Cigala 136. Elemente din cronografe în folklor 137. Istoria Troadei 137. Sf. Constantin 137. Folklor oriental 137. Localizări de legende din cronografe în Moldova şi Basarabia 137. Bibliografia 138.

CRONICARII MOLDOVENI IN LIMBA NAŢIONALĂ 138

ASCENSIUNEA BOIERIMII IN VIEAŢA DE CULTURĂ A NEAMULUI 138

Proprietatea colectivă. Proprietatea individuală a boierilor. Ridicarea proprietăţii boiereşti prin danii domneşti 138. Ruinarea proprietăţii ţărăneşti, în urma fiscalităţii excesive şi creşterea proprietăţii boiereşti latifundiare 138. Rolul politic important al boierimii în vieaţa ţării şi luptele în jurul tronului 138. Emigrarea boierimii. Constantinopolul şi Polonia, două centre prin care se deschide pentru cultura noastră o fereastră către Occident 138. Bibliografie 138.

TINERETUL MOLDOVEAN LA STUDII IN POLONIA 139

Boieri pribegi în Polonia 139. Cultura latină în Polonia. Ştiri despre istoria Moldovei şi latinitatea Românilor în istoriografia polonă 141. Bibliografie 144.

GRIGORE URECHE 144

Vieaţa: Nestor Ureche 144. Grigore Ureche 145. Cronica lui Grigore Ureche pierdută în forma ei originală 148. Izvoarele ei interne şi polone 140. Adaosele lui

B.A.R.P.R.
III
2101

N. CARTOJAN

ISTORIA LITERATURII ROMÂNE VECHI

VOL. III

FUNDAȚIA REGELE MIHAI I

N. CARTOJAN
Profesor la Facultatea de Litere din București
Membru al Academiei Române

ISTORIA LITERATURII ROMÂNE VECHI

III

CRONICARII MOLDOVENI EPOCA LUI ȘERBAN CANTACUZINO ȘI A LUI CONST. BRÂNCOVEANU

BIBLIOTECA

FUNDAȚIA REGELE MIHAI I
39, B-dul Lascăr Catargi, 39
BUCUREȘTI, 1945

A 0202

PARTEA I

CRONICARII MOLDOVENI:

CONTINUATORII LUI MIRON COSTIN: VASILE DAMIAN, TUDOSE DUBĂU, NICOLAE COSTIN, ION NECULCE

CONTINUATORII LUI MIRON COSTIN

Problema, pe care o ridică felul cum s'a transmis cronica lui Grigore Ureche în compilația lui Simion Dascălul și a celorlalți interpolatori, nu este singura enigmă a istoriografiei moldovene.

In tomul al II-lea din colecția sa de cronici, Mihail Kogălniceanu publică o compilație cu titlul: «Letopisețul țerei Moldovei dela Ștefan sin Vasile Vodă, de unde este părăsit de Miron Costin Logofătul, de pre isvoadele lui Vasile Damian, ce au fost treti Logofăt, a lui Tudosie Dubău Logofătul și altora», pe care-l atribuia lui Nicolae Costin «carele au fost Logofăt mare în Moldova».

Acest letopiseț duce povestirea evenimentelor petrecute în Moldova, dela urcarea în domnie a lui Eustratie Dabija Vodă, în anul 1662, adică de unde se încheia cronica lui Miron Costin, până la urcarea în domnie a lui Ioan Mavrocordat, adică până la anul 1711. Regretatul C. Giurescu, supunând unei critici atente acest letopiseț, a dovedit, într'un memoriu prezentat Academiei Române, că el este o compilație alcătuită din două letopisețe deosebite. Din aceste două letopisețe, numai ultimul, care cuprinde doar trei ani din istoria Moldovei și anume: domniile lui Nicolae Mavrocordat și Dimitrie Cantemir dela 1709—1711, este într'adevăr opera lui Nicolae Costin. Prima parte și cea mai întinsă, cuprinzând evenimentele petrecute în 47 de ani, în răstimpul dela Dabija Vodă până la Nicolae Mavrocordat, este un alt letopiseț, de o factură cu totul deosebită. Autorul acestei compilații nu se poate identifica. Este deci o cronică anonimă.

In titlul ei se spune însă că a fost alcătuită «din isvodul lui Vasile Dămian, ce-au fost treti logofăt» și de pre isvodul lui «Tudosie Dubău logofătul și altora». Din aceste indicații, ar rezulta că primii cronicari după Miron Costin, primii boieri cari au reluat firul povestirii, rupt prin moartea tragică a lui Miron Costin, și înnodându-l l-au tors mai departe, au fost *Vasile Damian* treti logofătul și *Tudosie Dubău*, logofătul.

Cine au fost aceștia și care este partea lor de muncă în istoriografia moldovenească?

VASILE DAMIAN

Biografia lui Vasile Damian a fost reconstituită, în linii mari, de regretatul C. Giurescu. După datele pe care ni le dă Giurescu, Vasile Damian era fiul lui Damian, vornic de Dorohoiu, și al Anghelinei, fata lui Dănăilă, care avea părți de moșie în satul Turbătești, din ținutul Cârligăturii, unde își avea cea mai mare parte din moșiile sale și cronicarul Grigore Ureche. O mătușe a mamei sale Anghelina, Anisia, era căsătorită cu Vasile Corlat, uricarul lui Vasile Lupu și a avut un fiu, pe Pascal Corlat, care a îndeplinit și el sarcina de uricar pe lângă curțile Domnilor moldoveni.

Vasile Damian avea deci în familia sa cărturari, care trăiseră în intimitatea curților domnești, și era dar în măsură să cunoască evenimentele desfășurate în Moldova.

El s'a născut probabil pe la jumătatea secolului al XVII-lea, căci la 1680 îl găsim căsătorit de curând cu Ilinca, fata lui Nacul Murguleț, dintr'o familie veche și bogată. Din aceeași familie făcea parte și mama lui Tudosie Dubău, care ne este indicat în titlul compilației ca un al doilea cronicar. Cei doi isvoditori de letopisețe după Miron Costin erau deci înrudiți între ei. Prin soția sa, Ilinca Murguleț, Vasile Damian intra în legături de rudenie și cu familia domnitoare a Ghiculeștilor, deoarece soacra sa, mama Ilincăi, ținuse în prima căsătorie pe fiul lui Gheorghe Ghica, Ionașco Postelnicul.

La data când lua în căsătorie pe Ilinca Murguleț, Vasile Damian era numai vătav; curând după aceasta, îl găsim semnând într'un act din Decemvrie 1681 ca logofăt al treilea. La 8 Februarie 1685, unchiul său despre mamă, uricarul Pascal Corlat, neavând copii, îi dăruiește părțile lui din jumătatea de sus a ocinei strămoșești: Turbăteștii. Vasile Damian își păstrează dregătoria de treti logofăt până sub Constantin Cantemir, în 1688, când este înlocuit prin Nicolae Costin. De aci înainte nu i se poate urmări firul vieții. Ultima știre pe care o avem despre el este din 28 August 1689, când obține dela Constantin Cantemir o carte, prin care i se dă împuternicirea de a-și căuta vecinii fugiți din moșia de zestre a soției sale, Lămășenii.

La 1702, el era decedat de mult, după cum reese aceasta dintr'un proces ale fiicei sale Safta și soțului ei, comisul Gheorghe Fratița.

Biografia lui Vasile Damian, astfel schițată, are multe puncte obscure și ea nu ne dă nicio lămurire despre ideile lui politice și despre legăturile cu Domnii sub care și-a îndeplinit dregătoria de treti logofăt. Ea nu ne ajută deci să descurcăm partea care-i aparține din compilație. Delimitarea isvodului lui Damian, care se află la baza prelucrării atribuită de Kogălniceanu lui Nicolae Costin, este cu atât mai greu de făcut, cu cât izvodul lui Damian este amintit numai în titlul compilației: «Letopisețul țerei Moldovei, dela Ștefan sin Vasile Voevod... de pre isvoadele lui *Vasile Damian* ce au fost treti logofăt, a lui Tudosie Dubău logofătul și altora». Nicăeri, în cuprinsul compilației, isvodul lui Damian nu se mai găsește citat; el a fost deci absorbit în compilație, fără să lase nicio urmă.

TUDOSIE DUBĂU

Vieața lui ne este mai bine cunoscută. Schița biografică, întocmită acum 15 ani de regretatul C. Giurescu, trebue completată prin materialul documentar publicat în anii din urmă.

Tudosie Dubău a fost unul din marii boieri latifundiari, care a avut în viața politică a Moldovei un rol proeminent, ajungând până la înalta sarcină de caimacam — adică locțiitor de Domn. Era fiul lui Vasile Dubău și al Nastasiei, fata lui Ieremia Murguleț, dintr'o veche și bogată familie. Tatăl, către amurgul vieții, renunțase la bunurile sclipitoare ale lumii pământești și îmbrăcase rasa de călugăr, pare-se în mănăstirea Dobrovățul, căreia, în 1673, copiii îi închinau ca danie partea cuvenită lor din moșia Rădulești, în județul Vaslui. Tudosie se născuse probabil pe la 1630. Pentru întâia dată îl întâlnim în acte la 24 Septemvrie 1638, când nașul Toader Șoldan, dăruia finilor săi, «cuconilor lui Vasile Dubău», partea lui de moșie din satul Vartici. Unde și cum și-a făcut instrucția, nu știm, dar din numeroasele acte și zapise scrise ordonat și frumos de mâna lui, se pare că era un boier cărturar. A intrat în viața publică sub Ștefăniță Lupu, fiul lui Vasile Lupu și prietenul intim al lui Nicolae Milescu, când îl găsim îndeplinind dregătoria de pârcălab în ținutul Cârligăturii. La 1670 semnează ca biv spătar pe un act, alături de Ștefan Petriceicu — viitorul Domn — pe atunci vel pitar. In 1671, sub Duca Vodă, el ajunge logofăt al doilea; iar în 1673, sub Petriceicu Vodă, este înălțat în importanta dregătorie de mare vistiernic — am zice azi: ministru de finanțe. Nu știm însă sigur dacă, în lupta deschisă atunci între Poloni și Turci în jurul Hotinului, Dubău, marele vistiernic, a fost alături de boieri și de Domnul care-l ridicase dintr'odată la o treaptă așa de înaltă pe scara dregătoriilor și care trecuse pe față de partea Polonilor. Fapt este că, dacă nu însoțește pe Petriceicu Vodă în exilul polon, în care plecase și Mitropolitul Dosofteiu, totuși, sub Domnii următori, Dumitrașcu Cantacuzino și Antonie Ruset, el este ținut fără nicio dregătorie, ceea ce înseamnă că era măcar bănuit, dacă nu compromis în trădarea lui Petriceicu față de Turci. Probabil că această înlăturare dela curte l-a îndemnat să se asocieze cu Buhuș Hatmanul și cu Miron Costin și, după întoarcerea Moldovenilor din campania în Polonia, să se plângă Vizirului împotriva Domnului Antonie Ruset. In urma acestor plângeri, Antonie Ruset a fost mazilit la Chișinău și dus în lanțuri la Constantinopol. Complotul pus la cale cu știrea lui Duca Vodă, Domnul Țării Românești, se încheie cu strămutarea acestuia în Moldova.

Sub Duca Vodă, Dubău este mare spătar și păstrează dregătoria doi ani. In primăvara anului 1679, atitudinea lui Duca Vodă se schimbă față de Dubău și de ceilalți boieri. In aceste timpuri, Domnul isbutise să obție hatmania Ucrainei, cucerită de curând de Turci și, în dorința de a o păstra, se apucase să-și întemeieze acolo ferme cu gospodării înfloritoare, stupi de albine, velnițe de horilca (rachiu), de bere și de mieduri. Năzuind să-și refacă averea închisă în asemenea întreprinderi, a pus biruri grele pe țară. «Strânsoare mare pentru bani făcea tuturor și «boierilor și negutătorilor și a toată țara, muncindu-i și căz-«nindu-i pre toți în toate chipurile, pre unii cu închisori pedep-«sindu-i, pre alții cu muncă și bătăi cu buzduganul până la «moarte ucigându-i. Nu cruța nici boier, nici sărac, nici țăran, «nici femei».

Boierii din divanul domnesc zăceau în temniță luni de zile, legați în lanțuri și bătuți cu toiegile la tălpi; alții erau legați de stâlp în pielea goală și unși cu miere de-i mâncau mustele și albinele. Această urgie deslănțuită asupra boierilor, ca și asupra țăranilor, l-a atins și pe Tudose Dubău, care a fost închis de seimeni și pus în fiare; însă, într'o noapte, el isbutește să fugă din Iași, împreună cu câțiva tovarăși și, deși urmăriți de gonași lipcani, reușesc să treacă în Polonia. In pribegie, Dubău stă până la 1683, când victoria lui Ioan Sobieski în lupta cu Turcii, sub zidurile Vienei, dădu curaj lui Petriceicu să se reîntoarcă cu oaste polonă în Moldova. Intre boierii refugiați, care veniră sub steagurile lui Petriceicu, a fost și Dubău. Dar Dubău nu luă parte la expediția moldovenească împotriva Tătarilor din Bugeac și de aceea nu-l urmă pe Petriceicu în noul său exil. El rămase în Moldova și Domnul adus de Turci, Dumitrașcu Cantacuzino, îl făcu mare logofăt în locul lui Miron Costin, care plecase cu Duca Vodă. Această însemnată dregătorie o îndeplinește Dubău și pe lângă Constantin Cantemir, chiar după întoarcerea lui Miron Costin în Moldova.

După moartea lui Constantin Cantemir, Dubău joacă un rol important sub Constantin Duca, destăinuindu-i intențiile unui capigi-bașa trimis să spioneze mișcările Domnului și care pretindea că are la sine și un firman de mazilire. Turcul, cerând informații dela Dubău, acesta îl dădu de gol Domnului. Măsurile stângace luate de Domn și de cumnatul său Nicolae Costin, aduc înlocuirea lui Duca Vodă prin Antioh Cantemir.

Până la venirea în Iași a lui Antioh, Dubău este însărcinat cu caimăcămia, alături de Manolache Ruset. Sub Antioh Cantemir, nu mai ocupă nicio dregătorie. Poate că s'a retras singur. Intre 1698 și 1700 a murit.

Neculce, care l-a cunoscut de aproape, fiind coleg de divan cu el, ne spune că «fiind om de treabă, era dvoreală după vel logofăt», ceea ce indică o minte așezată și cu tact.

Care este partea de contribuție a lui Dubău în cronicele moldovene?

In compilația atribuită de Kogălniceanu lui Nicolae Costin, isvodul lui Tudosie logofătul mai este citat, după cum observă regretatul Giurescu, în afară de titlu, și în cursul povestirii, la domnia lui Constantin Cantemir:

«Scrie la izvodul lui Tudosie Dubău, ce-au fost vel logofăt «la Cantemir Vodă, cum până la al patrulea an al domniei «lui Cantemir Vodă... cu multă nevoință au silit Șerban Vodă «de i-au scos domnia».

Izvodul lui Tudosie Dubău mai este citat și în alte letopisețe și anume: într'o copie a compilației lui Simion Dascălul, făcută de un copist interpolator. Amplificând compilația lui Simion Dascălul, copistul adăogă, într'un loc:

«Fără cât numai ce însemnează la un letopiseț ce este izvodit «de Dubău logofătul...;

într'altul:

«Insă la un letopiseț al lui Dubău logofătul însemnează».

Din locurile unde este menționat (domnia lui Iuga Vodă și a lui Alexandru cel Bun) se vede că letopisețul lui Dubău cuprindea istoria Moldovei dela descălecat până la sfârșitul veacului al XVII-lea. Acest izvod al lui Dubău ni s'a păstrat și el a fost descoperit prin cercetările minuțioase ale regretatului Giurescu, în două manuscrise din Biblioteca Academiei Române: unul (nr. 169), scris în Moldova la începutul sec. al XVIII-lea de un necunoscut; altul (nr. 2506), copiat în Țara Românească de Radu Popescu, logofătul de divan sub Nicolae Mavrocordat. Ambele manuscrise, după o predoslovie, parte rimată, parte în proză, cuprind compilația lui Simion Dascălul într'o versiune interpolată; letopisețul lui Miron Costin (1595—1661) și o cronică sumară a Domnilor dela Istratie Dabija până la Constantin Cantemir.

In «predoslovia către toți cititorii cei români», în care autorul, după câteva rânduri de slavă, încearcă să facă apologia Moldovei, «țară mult desfătată» și primitoare de străini, se găsesc și următoarele rânduri revelatoare:

Că al tău sânt, Doamne, cu totul
Theodosie Dubău logofătul,
Din pământul din Moldova
Precum arată slova;
Țara cea mult desfătată
Cumu-i de toți lăudată
Cheia țărilor se_zice.

Aceste versuri nu se potrivesc însă — cum a arătat regretatul C. Giurescu — cu un pasagiu din predoslovie, în care, pe lângă unele lucruri comune, spuse într'o formă confuză, se găsește și următoarea informație prețioasă:

« Intr' acest chip și noi cu vrerea lui Dumnezeu și cu *îndemnarea* « *dumisale* cinstit și al nostru de mult bine făcătoriu, *dumnealui* « *Theodosie Dubău*, ce-au fost logofăt mare, și aducând aminte « de toate câte mai sus scrisem, *ne-am apucat să scriem letopisețul* « țării moldovenești, întru carele sânt scrise viețile Domnilor « țării Moldovei. Și izvodul am luat de pre un letopiseț a lui « Simion Dascălul, carele și Simion l-au izvodit de pre un izvod « al lui Ureche Vornicul, ce și Ureche l-au scos de pre cronicariul « leșesc și unguresc, potrivind alăturea și cu acest scurt moldo- « venesc, și așea den toate au scos ș'au ales, arătând în carele « cât scrie, au pre larg, au mai pre scurt ».

Rezultă dar, din aceste rânduri, că Dubău nu este autorul, ci numai cel care a îndemnat să se facă letopisețul. De altfel și forma cu totul schematică și searbădă pe care o are cronica, nu cadrează nici cu trăsătura personalității sale, pe care ne-o desvăluie Neculce și nici cu strălucita lui carieră politică. Este o înșirare seacă a Domnilor, fără viață, fără coloare; unii abia sunt amintiți cu anii de domnie și o scurtă apreciere. Ceva mai mult, se oprește asupra lui Duca, unde se povestește asediul Vienei și prinderea Domnului la Domnești, precum și asupra lui Constantin Cantemir, asupra vrajbei lui cu Șerban Vodă din cauza Cupăreștilor și asupra ocupării cetăților moldovenești de garnizoane polone.

Textul acesta, păstrat în cele două manuscrise din Biblioteca Academiei Române, prezintă, într'adevăr, unele pasagii identice cu părțile corespunzătoare din compilația atribuită de Kogălniceanu lui Nicolae Costin. In genere însă, compilația înfățișează o redacție mai desvoltată. Cine este însă prelucrătorul, nu putem ști, în actualul stadiu al cercetărilor.

Cronica aceasta anonimă a fost absorbită în cronica lui Neculce, dar câtă deosebire între izvodul searbăd și între cronica, plină de viață și de coloare a timpului, a lui Neculce!

BIBLIOGRAFIE. C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul cronicelor moldovene (Nicolae Costin, Tudosie Dubău, Vasile Damian)*, în An. Acad. Rom., XXX, Mem. Secț. Ist., s. 2, București, 1907. Dovedește că, compilația atribuită de Kogălniceanu lui Nicolae Costin, este alcătuită în realitate din două părți și că numai partea ultimă, cuprinzând povestirea evenimentelor dintre 1709—1711 (domnia lui N. Mavrocordat și D. Cantemir), este opera lui Nicolae Costin. Partea dela început, cuprinzând istoria Moldovei dela 1661 (Dabija-Vodă) până la 1709 (Nicolae Mavrocordat), este o cronică anonimă, alcătuită în 1712, după izvoade deosebite, pe care le citează sub numele de: « izvodul lui Vasile Damian; izvodul lui Tudosie Dubău logofătul; izvodul lui Miron logofătul ». C. Giurescu, *Izvoadele lui Tudosie Dubău, Miron logofătul și Vasile Demian*. Extras din *Buletinul Comisiunei Istorice a României*, I, București, 1914 (cu biografia lui Tudosie Dubău și Vasile Demian). Un izvod al lui Miron Costin, povestind evenimentele petrecute dela Dabija-Vodă înainte, n'a existat; este o confuzie a compilatorului. Pentru biografia lui Tudosie Dubău a se vedea și datele noui pe care le aduce hrisovul lui Gr. A. Ghica-Vodă pentru Zaharieștí ot Suceava, publicat de Ghibănescu în *Revista Arhivelor*, I, nr. 2, București, 1925, p. 275—284, în care se lămurește neamul lui Tudose Dubău, care se trage din Marica, fata lui Ion Hăra Vornicul și unde se pomenește și ginerele lui Tudosie Dubău: logofătul Gavril Miclescu.

Despre acești continuatori ai lui Miron Costin, a se vedea și N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, ed. II (1925), vol. I, p. 341—346.

NICOLAE COSTIN

Dintre cei trei fii ai lui Miron Costin, Ioniță, Nicolae și Pătrașcu, Nicolae a fost cel mai învățat și cel mai însemnat prin rolul pe care l-a jucat în viața publică a Moldovei. Pătrașcu, fiul mai mic, menit a se căsători cu fiica lui Constantin Cantemir, a emigrat, la moartea tatălui său, în Muntenia și a murit, se pare, în pribegie; iar cel mai mare, Ioniță Costin, nu s'a putut ridica niciodată în rangul marilor boieri.

Nicolae, mijlociul, s'a născut probabil pe la 1660 și, după ce și-a început studiile la Iași, sub supravegherea tatălui, cu iezuitul Renzi — care a fost și profesorul viitorului Domn C. Duca — le-a continuat împreună cu frații săi în Polonia, după cum ne încredințează Dimitrie Cantemir. Astfel a dobândit o instrucție aleasă și o cunoștință așa de solidă a limbii latine, încât de copil ținea discursuri în limba latină, precum și la curtea domnească în zilele de sărbători [1]. Vorbea în același timp și limba polonă și probabil că știa și ceva grecește, căci a fost trimes în diferite rânduri în solii, la Constantinopol și purta corespondență cu Alexandru Mavrocordat Exaporitul [2].

Nicolae Costin trecuse de 20 de ani, când, în 1684, a însoțit pe tatăl său în exilul polon, dobândind găzduire în castelul regal de vânătoare din Daszow. Din pribegie s'au întors la începutul domniei lui Constantin Cantemir. Neculce ne spune că Miron logofătul venise « din țara leșească foarte scăpătat » și că « l-au avut Cantemir Vodă în milă și în cinste », boierindu-i copiii și logodind pe fiica sa, Domnița Safta, cu Pătrașcu. Nicolae Costin, ajuns în aceste împrejurări logofăt al treilea, urma să se logodească în curând cu fiica lui Constantin Duca, a cărui familie trăia atunci la Constantinopol.

Dar zilele bune nu durară mult, căci în curând se deslănțui asupra Costineștilor urgia domnească. Nicolae se afla la Bârlad, în drum spre Țarigrad, unde pornise să-și aducă logodnica în țară, când veni, pe negândite, tragedia familiei sale: mama muria la Barboși, iar capul tatălui cădea sub toporul călăului.

Din porunca lui Constantin Cantemir, Nicolae Costin, care nu bănuia nimic din toate acestea, este arestat pe drum, adus la Iași și închis în beciul din curtea domnească, împreună cu frații săi și cu alți boieri bănuiți a fi implicați în presupusul complot al lui Miron și Velișco Costin.

După ce s'a potolit însă zarva în Moldova, Cantemir a liberat pe feciorii lui Miron Costin, pe chezășia unor boieri de frunte. Dar dacă au scăpat din temniță cu viață, n'au scăpat de năpăști. Vrăjmașul înverșunat al tatălui lor, Iordache Ruset, vistiernicul lui Cantemir, arunca necontenit asupra lor, sub felurite pretexte, biruri peste biruri, încât, spune Neculce: « nu mai puteau prididi ». Văzând că n'au altă scăpare, « că se tot învățase vistiernicul de le cumpăra odoarele și satele, fără preț, că-i tot îngreuna cu dăjdiile », se hotărăsc să fugă pe ascuns. Cantemir, care prinsese de veste, repede steaguri de slujitori ca să-i prindă. Dar era prea târziu; feciorii lui Miron Costin izbutiseră să ajungă la cetatea Neamțului, unde se aflau în siguranță, apărați de garnizoana polonă, care străjuia cetatea. De acolo plănuiau să se furișeze în Polonia, când, în acele zile de restriște pentru ei, se întâmplă moartea lui Constantin Cantemir.

După domnia scurtă, de o lună de zile, a lui Dimitrie Cantemir, fugarii se întorc la vetrele lor, fiindcă apucase scaunul Moldovei Constantin Duca, pe a cărui soră a ceruse în căsătorie Nicolae Costin. Duca era tânăr, « ca de șeasesprezece, șaptesprezece ani », ne spune Neculce, dar — adaogă cronica anonimă, « măcar că era om tânăr, iar foarte înțelept și prea învățat la carte elinească, negrabnic la mânie, nerăstitor ».

Constantin Duca primise domnia în primăvara anului 1692, (Martie 17) și, prins în preparativele logodnei sale cu Domnița Maria, fiica lui Brâncoveanu, zăbovește la Constantinopol mai bine de două luni. La începutul lui Iunie intră în Moldova și

[1] A se vedea discursurile reproduse la V. A. Urechiă, *Miron Costin*, vol. II, p. 157—159.

[2] Despre o scrisoare a lui Mavrocordat către el, v. în Νέος Ἑλληνομνήμων, III, 1906, p. 452.

își alcătuiește un divan numai din boieri tineri. In acest divan, Nicolae Costin, care înainte de uciderea tatălui său pornise spre Constantinopol, ca să ia în căsătorie pe sora lui Constantin Duca, capătă dregătoria însemnată de hatman al Moldovei. Curând după aceasta, se aduce la îndeplinire și proectul, zăbovit prin urgia lui Constantin Cantemir: căsătoria lui Nicolae Costin cu Domnița Elena, sora Domnului. Neculce, care pe atunci era și el tânăr postelnic și a luat parte la căsătorie, ne spune că «a fost nuntă frumoasă domnească» și că «a luat parte și Doamna Anastasia, a răposatului Ducăi Vodă celui bătrân», mama Domnului, «cu alte fete mai mici». In toamnă, se celebrează și căsătoria tânărului Domn cu fiica lui Brâncoveanu la Iași, unde «boierimea a două țări nuntiră trei săptămâni cu mari pohvăli și podoabe și cu feluri de feluri de muzice și cu pehlivănii de mirare în târg, în Iași». La această nuntă, a luat parte, din partea miresei, alături de mama ei, Doamna Marica, și unchiul, învățatul stolnic Constantin Cantacuzino.

Din pricina risipei necugetate, domnia lui Constantin Duca merge însă greu și el este nevoit să arunce biruri noui peste țară. Nemulțumirile răsună până la Poartă, unde se adaogă și pâra boierilor pribegi. Deci Turcii trimiseră un capegi-bașa, ca să strângă birurile, dar și ca să culeagă informații. Trimisul, scăpă vorba în Iași, că are asupra lui și «firman de mazilirea Domnului». Atunci, în ceas de cumpănă, Domnul, cuprins de spaimă, chemă în grabă pe cumnatu-său Nicolae Costin hatmanul și, înțelegându-se amândoi, aleseră — ne spune Neculce — «sfat rău». Și într'adevăr, proverbul «unde nu este un bătrân la sfat, să-l cumperi», se adeveri și de data aceasta. Cei doi tineri — Domnul și hatmanul — trimiseră în taină ștafetă la cetatea Neamțului, unde se afla o garnizoană polonă, condusă de un moldovan, Moise Serdarul. Acesta, după îndemnul Domnului și al hatmanului său, se repede într'o noapte la Iași, cu 400 de joimiri, ca din propriul său imbold; lovește în faptul zilei pe neașteptate pe capegi-bașa; îi taie capul și pradă carvasăria [1] turcească. Dar taina n'a putut fi păstrată, mai ales că în cetatea Neamțului se aflau, ca pribegi, doi dușmani înverșunați ai Domnului: Iordache Ruset vistiernicul și Bogdan hatmanul, cumnatul lui Antioh Cantemir. Aceștia umplu lumea cu svonuri, povestind isprava lui Duca Vodă, și vestea ajunge până la Poartă.

Duca Vodă, dându-și atunci seama de greșeala făcută, se mânie pe cumnatul său, Nicolae Costin, și-l scoase din hatmanie. In zadar încearcă apoi să dreagă lucrurile, prinzând un reimentar din oastea polonă de graniță, pe moldoveanul Turculeț, care ținea drumul Cameniței și pe care Turcii îl urmăreau de multă vreme, căci tocmai când, de bucurie, poruncise să «zică surlele, să bată tobele și să se sloboadă puștile», sosi un alt capegibașa, care puse să se închidă porțile și înfățișă firmanul de mazilire.

Noul Domn, hotărît de Poartă, era Antioh Cantemir. Duca Vodă fu dus la Constantinopol, iar Nicolae Costin, care la vechea ură a Cantemireștilor mai adăoga acum și faptul că era cumnatul Domnului mazil, nu mai putu rămâne în Moldova. El apucă drumul exilului și se oploși la curtea lui Constantin Brâncoveanu, socrul cumnatului său. Acolo a stat patru ani, (Dec. 1694—Sept. 1699) uneltind la Poartă, împreună cu Brâncoveanu și cu ceilalți pribegi moldoveni, răsturnarea lui Antioh Cantemir și readucerea în domnie a lui Constantin Duca. Intrigile, țesute cu dibăcie și cu pungi de bani, izbutesc să aducă din nou la domnie, în toamna anului 1701, pe Constantin Duca. Nicolae Costin se întoarce atunci în Moldova și își reia scaunul de hatman în divanul domnesc.

A doua domnie a lui Duca Vodă este însă și mai puțin norocoasă decât întâia. Soția sa, Doamna Maria, murise de ciumă la Constantinopol, și Brâncoveanu cerea stăruitor ginerelui său să-și achite datoriile. Dăjdii noui, impuse țării, îl fac impopular și Duca Vodă, minat de datorii, de uneltirile Cantemireștilor, ale boierilor fugari și ale lui Brâncoveanu, este, pentru a doua oară, răsturnat din domnie, în 1703, și înlocuit cu Mihail Racoviță, vărul lui Iordache Ruset, cel ce pusese la cale omorul Costineștilor.

Sub acest Domn, Nicolae Costin care, în afară de animozitatea lui Iordache Ruset, mai era bănuit și din pricina legăturii lui de rudenie cu Domnul mazil, este scos din divanul domnesc și înlocuit prin Lupu Costache.

Domnia lui Mihail Racoviță durează numai doi ani și, în urma împăcării lui Brâncoveanu cu Cantemireștii, obține domnia Moldovei, în 1705, Antioh. Aflând de această numire, Nicolae Costin — care avea motiv să se teamă de uri ce veneau dela părinți și de răfuiala unor vechi socoteli de pe timpul când, fugar la curtea lui Brâncoveanu, a uneltit pentru răsturnarea lui Antioh Cantemir din prima domnie — fuge din Iași la Hangu, împreună cu solul muntenesc, aflător atunci în Moldova, Toma Cantacuzino, și cu vărul acestuia, paharnicul Ilie Cantacuzino.

Dar, până la sosirea sa în Iași, Antioh Cantemir institue ca locțiitor de Domn — caimacam, cum se zicea atunci — pe cumnatul său, Bogdan vornicul. Acesta, care pare să fi fost, după cum reese din paginile cronicei, un om cu mintea așezată, repede cărți la Hangu, îndemnând pe Toma Cantacuzino să se ducă liniștit în țara lui, iar pe Nicolae Costin și pe ceilalți boieri fugari să se întoarcă fără nici o grije la casele lor, că-i ia el pe seama lui. Acultând de acest îndemn, Nicolae Costin se întoarce în Iași și e înălțat de Antioh Vodă la rangul de vel vornic al țării de sus. Astfel, prin mijlocirea caimacamului Bogdan vornicul, se face împăcarea definitivă între fiii lui Constantin Cantemir și ai lui Miron Costin.

Nicolae Costin păstrează dregătoria în divanul Moldovei pe tot timpul domniei lui Antioh Cantemir; o pierde în 1707, la urcarea în domnie a lui Mihail Racoviță. Dar în 1710, după ce luase Nicolae Mavrocordat locul lui Mihail Racoviță, Nicolae Costin este chemat din nou în slujba țării. Nicolae Mavrocrodat abia îmbrăcase caftanul de domnie, când se întâmplă să moară tatăl său, Alexandru Exaporitul — marele tergiman, cum îi ziceau ai noștri — care încheiase pacea dela Carlovitz între Turci și Creștini. Nevoit să mai zăbovească la Constantinopol câtva timp, până la înmormântarea tatălui său, Nicolae Mavrocordat însărcinează cu căimăcămia Moldovei pe Nicolae Costin, alături de Antohie Jora și de Ioan Buhuș logofătul. Astfel, Nicolae Costin ajunge acum pe treapta cea mai înaltă a vieții sale publice.

La 25 Ianuarie, Nicolae Mavrocordat sosește în Moldova și în primă Duminică, eșind dela biserica domnească, dela utrenie, și-a boierit, după obiceiu, boierii cei mari, făcându-l pe Nicolae Costin vornic mare de țara de jos. Contimporanul său, Axinte Uricarul, ne spune despre cronicar: «acel vestit carele era și din părinți blagorodnic și dintru sine cu adevărat împodobit cu învățătură», că îl avea Nicolae Vodă «întru deosebită dragoste și socotință».

Pentru cultura lui deosebită și pentru cunoștințele de limbi, pe care nu le aveau ceilalți boieri de divan, Nicolae Costin este însărcinat totdeauna cu primirea solilor.

Astfel, în primăvara anului 1710, trecând spre Poartă ambasadorul Franței, marchizul Désalleurs, Nicolae Costin «pentru limba latinească — ne spune cronica —, ieșindu-i mai sus de Copou înainte, cu slujitori, l-au petrecut până aice în oraș la gazdă». Solul e primit apoi cu mare cinste în divan și petrecut de Domn și de oamenii săi până la Tighina. In același an, Iosif Pototki, voevodul Haliciului, întorcându-se din Ardeal,

[1] Biroul vamal turcesc, unde se adăposteau negustorii turci cu mărfuri.

unde fusese în slujba lui Rákóczy, după ce-și lăsase oastea la Cernăuți, vine spre Iași. Aci Mavrocordat, care avea să-i facă și lui o primire frumoasă, trimite înainte-i pe Nicolae Costin vornicul, ca să se înțeleagă cu el în limba polonă. Când voevodul din Kiev lăsă 3.000 de ostași să ierneze în capitala țării, Mavrocordat însărcinează tot pe Nicolae Costin să ia contact cu judecătorul oștirilor polone, pentru descurcarea plângerilor ce le aduceau necontenit târgoveții ieșeni.

Domnia lui Nicolae Mavrocordat durează însă numai un an. Aversiunea dintre Ruși și Turci avea să se deslănțuie în curând într'un război, și Turcii aveau nevoie în Moldova de un om devotat, care să cunoască în același timp rostul și obiceiurile țării, cu legături vechi și trainice în boierimea pământeană, și care să fie în stare să supravegheze mișcările lui Brâncoveanu. Acest om era Dimitrie Cantemir, vechiul adversar al lui Brâncoveanu.

Intrând în Moldova și alcătuindu-și divanul, Dimitrie Cantemir încredințează lui Nicolae Costin înalta dregătorie de vel logofăt.

Domnia lui Dimitrie Cantemir a fost însă prea scurtă pentru ca cei doi cărturari ai timpului, despărțiți prin ura părinților lor, să se poată apropia sufletește. Nicolae Costin a trăit și ei fiorul zilelor tragice pe care le-a îndurat Moldova întreagă, cu prilejul primului război al Rușilor cu Turcii. Dimitrie Cantemir, care fusese martor la dezastrul Turcilor, încheiat cu pacea dela Carlovitz și care era convins că Turcii se află pe panta decăderii, punea mari nădejdi în Petru cel Mare. Acoperindu-și toate mișcările, ca să nu fie simțit, și străduindu-se să păstreze mai departe încrederea Turcilor, el se sfătuiește numai cu boierii mai tineri din divanul său — între alții și cu Neculce, pe care îl făcuse atunci hatman — și intră în trative cu Petru cel Mare.

Deși în cronica sa, Nicolae Costin îl face pe Dimitrie Cantemir singur răspunzător de năpasta adusă «cu socoteala lui cea grabnică» asupra Moldovei, năpastă care, credea el, «nu se va îndrepta mai în veci», totuși, din felul cum se apără Neculce, învinuit de contimporanii săi că el a sfătuit pe Cantemir să treacă de partea Rușilor, rezultă că toată boierimea nutrea gândul de a mântui țara de Turci, prin ajutorul creștinilor.

Nicolae Costin va fi luat și el parte la primirea lui Petru cel Mare; a venit și el cu ceilalți boieri ai țării la ospățul dat de Cantemir în cinstea Țarului «de s'a împreunat cu Țarul și le-au dires împăratul cu mâna lui tuturor câte un pahar de vin» de Cotnar cu pelin, care a plăcut așa de mult Muscalilor; a văzut și el pe Petru cel Mare, cercetând pe jos mănăstirile Iașului și, în sfârșit, a luat, și el parte la lupta dela Stănilești. Războiul s'a încheiat, după cum se știe, cu înfrângerea Rușilor și aceasta a silit pe cel mai mare cărturar al trecutului nostru să apuce, pentru totdeauna, drumul exilului. Numai câțiva dintre boierii săi — tineretul, care fusese dela început inițiat în planurile sale — l-a urmat în acest exil. Ceilalți boieri, între care și Nicolae Costin — unii înainte, alții după dezastrul dela Stănilești — au plecat în risipă, spre munte ori spre codri, pe unde-și trimiseseră familiile. Pe urma lor, cete de Tătari și Turci se revarsă peste Moldova, jefuind, robind, mistuind în flăcări sate și conace boierești. Această dureroasă pagină din istoria Moldovei se încheie cu venirea în a doua domnie a lui Nicolae Mavrocordat, cel ce, după cum știm, îl prețuia mult pe Nicolae Costin.

In noul divan al Moldovei, Nicolae Costin își păstrează locul dat de Dimitrie Cantemir, de mare logofăt, dar n'a avut parte să se bucure multă vreme de prietenia lui Mavrocordat, căci, după un an, mai precis, în Septemvrie 1712, ieșind în țară să-și cerceteze moșiile și bucatele, s'a bolnăvit și în câteva zile și-a plătit și el, cum zice cronicarul în graiul lui bătrânesc: «datoria cea obștească».

LETOPISEȚUL ȚĂRII MOLDOVEI DELA ZIDIREA LUMII PÂNĂ LA 1601

Miron Costin, întorcându-se în Moldova după vreo 20 de ani de exil, cu sufletul plin de iluzii, urzise planul de a scrie o vastă istorie a țării Moldovei dela descălecat până în timpurile sale; dar vitregia timpului prin care a trecut — «aceste cumplite vremi de acmu», — nu i-a îngăduit să-și îndeplinească în întregime planul, și atunci, în asfințitul vieții, văzând că timpul îi scapă, a trebuit să-și concentreze sforțările către două obiective: cartea *De neamul Moldovenilor din ce țară au eșit strămoșii lor* și continuarea letopisețului, de unde-l lăsase Ureche, până în timpurile sale. Moartea l-a surprins — am putea zice: cu pana în mână — muncind la închegarea definitivă a lucrărilor sale.

Cronica a rămas neterminată tocmai când venea la rând povestirea vremurilor sbuciumate și a evenimentelor dramatice la care el însuși luase parte activă; ultima pagină scrisă cuprinde domnia lui Ștefăniță Vodă, fiul lui Vasile Lupu, mort de lingoare (febră tifoidă) la Tighina. Cartea «De Neamul Moldovenilor» a rămas și ea neîncheiată. Capitolul al V-lea, penultimul: «De numele neamului acestor țări și de port și de legea creștinească de unde au luat» a rămas neterminat, iar al VII-lea: «Cât au trăit aceste locuri cu oameni după descălecarea lui Traian cu Romanii dela Italia», n'a fost scris nici el.

Opera lui Miron Costin trebuia deci reluată și ea avea nevoie, în orice caz, de o continuare și o încheiere. Această sarcină și-a luat-o cel mai învățat dintre fiii săi, Nicolae.

Apucându-se de lucru, Nicolae Costin a reluat ideea care muncise pe tatăl său în tinerețe, de a îmbrățișa istoria neamului dela origine până în timpurile sale, dar în același timp s'a gândit să lărgească planul, încadrând începuturile neamului în istoria universală, începând — de unde ne-am fi așteptat mai puțin — dela *creațiunea lumii*. Evident că astăzi, după atâtea veacuri de evoluție a istoriografiei, această uriașă sforțare a lui Nicolae Costin ne apare stranie. Dar nu trebue să pierdem din vedere că cele mai bune modele pe care el și contimporanii săi le avuseseră dinainte în școlile umaniste ale Poloniei — cronicile lui Długosz, Cromer, Bielski — atât de admirate atunci, începeau istoria Poloniei, după ce determinau mai întâi spița poporului între semințiile lumii dela creațiune. De altfel, toată istoriografia medievală, scrisă de oamenii Bisericii în limba latină, urmând modelele date *de cronografele bizantine*, se simțea datoare să lege istoria națională de istoria sacră.

Norocul lui Nicolae Costin a fost că, la două veacuri după ce Renașterea — întemeindu-se pe cele mai bune modele antice ale genului — împrăștiase erudiția teologică bizantină și pe cea a scolasticei medievale, el mai credea încă în trăinicia unui sistem care, încorporând istoria națională în istoria universală, dela zidirea lumii, căuta să fixeze locul pe care îl ocupă poporul respectiv în arborele genealogic al neamurilor dela creațiune.

Să-l urmărim deci pe Nicolae Costin în expunerea acestui arbore genealogic luat, și în bună parte tradus, după Stryjkowski....

Incepe prin a înfățișa, în primul capitol, care privește zidirea lumii, ideile filosofilor și poeților păgâni: Ovidiu, Thales din Milet, Eraclid, Aristotel, Corneliu Agripa — din care citează întrebarea: «oare ouăle sau păsările s'au făcut întâiu, de vreme ce nici ouăle fără păsări, nici păsările fără ouă, nu s'au putut naște?» — pentru ca, trecând prin filosofii theiști, — în frunte cu Plato — să ajungă la Biblie și să expună creațiunea lumii după Sfânta Scriptură. Povestește potopul după Biblie, dar cunoaște și admite și alte potopuri, căci pune la contribuție și mitologia antică și se oprește mai îndelung povestind, după *Metamorfozele* lui Ovidiu, mitul lui Deucalion și Pira.

După ce, într'un al doilea capitol, se ocupă de «turnul Vavilonului» și de «împărțirea limbelor», trece la semințiile celor trei feciori ai lui Noe: Sim (cap. III), Ham (cap. IV) și Iafet (cap. V). Din Iafet, prin diferiți scoborîtori, se trage Iavan «din care sunt ieșiți tot neamul Grecilor, iară Iavan pe jidovie se înțelege amăgitor sau viclean,; pentru aceea Grecii sunt de neamul lor vicleni și amăgei»; pe de altă parte, dintr'un alt fecior al lui Iafet, din Gomor, se trag Sarmații, Geții și Dacii, «de unde suntem noi Moldovenii».

După această lungă și complicată genealogie etnică, în care cele mai multe știri sunt luate din cronicarul polon Stryjkowski și de care autorul ei se simte mulțumit, cu toată truda ce i-a răpit, căci spune el: «ni se pare că am scris deplin, care nici la un letopiseț a țării noastre nime n'au ameliţat măcar cât de puțin din aceste ce am scris noi, cu multă osteneală, din oarecâte cărți străine», trece, în capitolul al VI-lea, la Dacì, strănepoții îndepărtați ai lui Iafet.

La acest capitol despre Daci, Nicolae Costin împrumută textul respectiv din opera tatălui său, pe care-l amplifică însă cu o mulțime de date mărunte, scoase în bună parte din Bonfiniu. Vorbește despre Geți; observă că numirile de cetăți dace se terminau în *dava;* descrie invaziile Dacilor în sudul Dunării; luptele lor cu Domițian; pomenește de Aurelius Fuscus — «Avrilie Fuscu» — și termină cu condițiile umilitoare impuse de Daci lui Domițian pentru încheierea păcii.

Capitolul VII: «Pentru împărăția Râmului și pentru hotarele ei», reproduce cuvânt de cuvânt capitolul II din opera lui Miron Costin. Capitolul VIII: «Pentru Italia, de unde au ieșit neamul Moldovenilor, după risipa Dacilor din locurile acestea», este în întregul său jumătate din capitolul prim al operei lui Miron Costin, pe când cealaltă jumătate alcătuește capitolul IX («Pentru numele Moldovenilor și a Muntenilor, după ce au descălecat Traian»).

Tot astfel și capitolul X («Pentru Traian împăratul Râmului și pentru oștile lui ce au venit asupra lui Decebal, craiul Dacilor; și la ce vreme»), este o reproducere a capitolului IV din Miron Costin, însă cu rectificări și cu adaose. El așează astfel începutul războiului dacic — după Bonfiniu — la 102; știe că au fost două războaie cu Decebal; pomenește de Longin, care a urmărit sfărâmăturile Dacilor în retragere; cunoaște versiunea după care Decebal s'a otrăvit ca să nu cadă de viu în mâna Romanilor, dar, adaogă mai departe că: «eu am cetit cartea lui Marcu Aurelie, împăratul Râmului, pe urma lui Traian al patrulea împărat, în anii dela Hristos 161, și scrie cum să-l fi dus la Râm pe Decebal craiul împreună cu un fecior al lui, arătându-se Traian împărat biruitor asupra lui»[1]. Primește — mai departe — dela tatăl său, amplificând-o însă, legenda despre originea romană a Litvanilor, aducând mai multă precizie în citate: «scrie Stricovskie la cărțile II a istoriei sale, cap. V, De Litva, aducând martur istoriei sale pe Długosz și Cromer, la cartea III, fila 61». Pomenește apoi, după Bonfiniu, de columna ridicată de Traian în Roma «întru pomenirea acei biruințe asupra Dacilor»; îi dă dimensiunile și știe că pe ea este săpată toată istoria Dacilor. Incheie, pomenind de «o piatră de marmură, în zilele lui Constantin Duca, cu slove săpate latinește», pe care pretinde că a descrifrat-o astfel: «Impăratului, Cesarului, bunului, fiului a Nervii, lui Traian fericitului...»

Trecând, într'un alt capitol — al XI-lea — la cetăți, Nicolae Costin rezumă și prescurtează capitolul al V-lea din cartea tatălui său, adăogând doar după «Bonfin, istoricul ungur, în cartea X, capitolul II, De lucru Ungurilor», că: «Ludovic, craiul unguresc, ca să poată stăpâni fără de grijă pământenii», a pus de a zidit cetatea Severinului, care era risipită, precum și o alta pe Prut, pe care n'o poate identifica.

In cartea lui Nicolae Costin, capitolul respectiv despre cetăți, din scrierea tatălui, este în așa fel rezumat și prescurtat, încât apare ca ceva străin, care nu s'ar îmbina organic în structura operei. Intr'adevăr, el vorbește aci de Chilia și Cafa, care au fost zidite de Genovezi; de Turnul Neoptolemul, înlăturând identificarea făcută de tatăl său cu Tatar-Bunarul de pe Cogălnic și care ar fi fost ridicat de Neoptolem, fiul lui Mitridate; amintește, în sfârșit, de rezidirea Severinului prin Ludovic al Ungariei, dar înlătură — cel puțin judecând după singura ediție pe care o avem dinainte, a lui Kogălniceanu — tocmai partea cea mai importantă: inscripțiile și monetele romane, găsite în vechile cetăți și care toate constituesc o dovadă palpabilă despre vechimea cetăților, ca rămășițe ale așezării și culturii romane în țările noastre și deci despre latinitatea neamului.

Capitolul al V-lea din Miron Costin: «Despre numele neamului acestor țări și de port», până la pasajul unde se vorbește despre limbă, a intrat și el cuvânt de cuvânt în prelucrarea fiului său, dar Nicolae Costin a găsit cu cale ca, după dovezile despre romanitate, scoase de tatăl său din numirile poporului și din port, să adaoge o scurtă istorie a împăraților romani dela Traian, — luată după *Analele eclesiastice* ale cardinalului Baronius, un scriitor de mare valoare, care trăise cu un veac mai înainte (1538—1607). Această parte istorică merge până la Gallian, când Dacia este bântuită cu furie de invazii. Ea nu este însă bine prinsă în osatura operei și face impresia unor lucruri străine de concepția fundamentală.

In capitolul următor (al XIII-lea): «Pentru risipa Daciei ce era de Traian descălecată», cronicarul trece la invaziile barbarilor în Dacia. Vorbește mai întâiu de Goți, «care au venit din părțile de Miază-Noapte în câmpii dintre Nipru și Volga, gonind pe Ruși și pe Poleați»; primește din cronica ungurească o bizară și naivă legendă despre descendența Hunilor din Faunii și Satirii pădurilor; povestește invazia Hunilor; amintește pe Atila, «biciul lui Dumnezeu, spaima lumii», și încheie cu invazia Bulgarilor, cu trecerea și așezarea lor în sudul Dunării și cu ridicarea zidului de piatră prin porunca împăratului bizantin Anastasie... «și până astăzi se cunosc une semne de ale acelui zid». In încheierea capitolului, revine asupra lui Atila, povestind năvălirea Hunilor asupra Romei.

In antepenultimul capitol (XIV), revine la textul tatălui său și, după ce arată retragerea populației romane peste Dunăre, din ordinul lui Aurelian, socotește timpul cât a trecut dela retragerea populației, până la descălecatul lui Dragoș, răstimp în care țările noastre ar fi rămas pustii. Capitolul următor (XV) prezintă, după cronicele leșești, întemeierea Poloniei, iar ultimul (XVI) povestește decălecatul al doilea al țării Moldovei.

Din expunerea sumară pe care am făcut-o acestei părți din opera lui Nicolae Costin, se poate vedea și metoda lui de lucru și scopul pe care el îl urmărea. La problema începuturilor neamului, el ia pedeantregul textul tatălui său, cuvânt de cuvânt, intervertind însă ordinea capitolelor astfel:

Miron Costin:	Nicolae Costin:
I. Italia	VIII
	IX
II. Râmul ...	VII
III. Dacia	VI
IV. Traian ...	X
V. Cetățile...	XI
VI. Numele, portul, legea	XII

La cele 6 capitole ale lui Miron Costin, Nicolae a mai adăogat încă 9, dintre care primele 5 sunt menite să lege originea popo-

[1] Citatul e luat din Ceasornicul Domnilor a lui Guevara, pe care N. Costin l-a tradus în românește.

rului român de creațiunea lumii și să stabilească locul pe care, prin strămoșii săi Daci și Romani, îl ocupă în arborele genealogic al semințiilor dela Adam și Eva. Cele 4 capitole finale se referă la împărații Romani până la părăsirea Daciei; la invazia barbarilor în Dacia; la descălecarea Poloniei și la începuturile statului moldovenesc prin descălecatul lui Dragoș, adică a vrut să lege cucerirea Daciei de descălecarea Moldovei.

Dar această prezentare a materialului moștenit dela tatăl său într'o nouă orânduire și mai ales adausele făcute la început și la sfârșit, ne luminează mai bine năzuința lui Nicolae Costin, cu totul deosebită de a tatălui său. Miron Costin, apucându-se să prelucreze începutul letopisețului său dela Traian, pe care-l urzise în tinerețe, voia să dea, în amurgul vieții, o operă de caracter polemic, să răstoarne basna lui Simion Dascălul și să ilustreze contimporanilor din Moldova obârșia strălucită a neamului lor. Nicolae Costin urmărea altceva. El avea ambiția să scrie, după modelul pe care i-l ofereau cronicele Ungariei și ale Poloniei, o vastă operă istorică, sortită să fixeze rostul neamului în istoria lumii dela origine, adică dela creațiune.

Dacă acesta este punctul său de vedere, atunci deosebirile dintre el și tatăl său în tratarea aceleiași probleme sunt firești și explicabile: la Miron Costin materialul este strâns închegat în jurul ideii centrale: spulberarea legendei jicnitoare pusă în circulație de Simion Dascălul; reconstituirea adevărului istoric și dovedirea originei romane. De aceea, din pana lui Miron Costin, svâcnește indignarea împotriva bârfitorilor neamului, uneori sub forma unei caustice ironii. La Nicolae Costin, caracterul polemic dispare, iar argumentarea originei romane devine în chip firesc mai deslânată, prin îngrămădirea materialului menit să lege istoria națională de istoria universală, căci el urmărește o operă de erudiție. Acest caracter de erudiție al operei lui, se vădește și în mulțimea și varietatea surselor utilizate. El citează în opera sa o mulțime de izvoare antice, medievale și moderne, — latine, ungare și polone: Herodot, Ovidiu, Cicero, Berosius (Flavius Iosephus), Iulius Capitolinus, Baronius, Bonfinius, Laurentius Toppeltinus, Ioan Magnus, Arhiepiscop de Upsala, Długosz, Bielski, Paszkowski, Stryjkowski, Kromer, Miechowski și mulți alții, pe care de multe ori îi traduce verbal. Citatele sunt la el mai totdeauna indicate precis.

In concepția lui Nicolae Costin, « Cartea pentru întâiul descălecat » este deci începutul unei mari istorii a neamului — ceva asemănător cu modelele polone, care i-au stat la îndemână. Ea este continuată, în manuscrise, prin istoria Moldovei; dar cum materialul privitor la răstimpul dela al doilea descălecat încoace fusese adunat și prelucrat de Grigore Ureche și de Miron Costin, Nicolae Costin se mărginește și aci să copieze numai cronicele predecesorilor săi, amplificându-le însă mult cu știri și capitole noui, luate din izvoare pe care aceia nu le avuseseră la îndemână.

Pentru istoria Moldovei dela întemeiere până la Aron Vodă, Nicolae Costin a luat cronica lui Grigore Ureche în compilația lui Simion Dascălul, la care însă a făcut adaose, omisiuni sau completări. Astfel, suprimă capitolul despre descendența Românilor din tâlharii dela Roma, atacat cu atâta vehemență de Miron Costin; adaogă, la domnia lui Alexandru cel Bun, unde se povestea că Domnul moldovean a trimis ajutor regelui polon contra ordinului Teutonilor, un întreg capitol despre « Crijaci », menit să explice ce era ordinul Teutonilor. Povestind apoi alegerea succesorului lui Ioan Albert la tronul Poloniei, Costin introduce un alt capitol nou despre ceremoniile ce se obișnuiau în Polonia la alegerea și încoronarea regilor: « Obiceiuri la craiu nou ». Tipicul acestui original își are originea într'o colecție de texte medievale *Ordo Romanus*, alcătuită sub auspiciile Bisericii papale, și răspândită în toate țările catolice, adaptându-se firește la tradițiile și condițiile naționale.

In Polonia textul a fost tradus și adaptat de ilustrul episcop al secolului al XV-lea Zbigniew Oleśniski. Nicolae Costin l-a încorporat în cronica sa după versiunea polonă a cronicei lui Alexandru Gwagnin, eliminând însă unele molitve lungi și plicticoase.

Dela domnia lui Despot Vodă înainte, adaosele lui Nicolae Costin sporesc în mod considerabil și îmbogățesc — după cum recunosc înșiși istoricii — cu elemente de informație nouă și interesantă, istoria Moldovei.

In același chip amplifică el și partea din cronica tatălui său, până la anul 1601, unde se oprește compilația lui Nicolae Costin.

Pentru adaosele sale, Nicolae Costin s'a folosit de izvoare polone neutilizate de predecesorii săi — în primul rând de Miechowski pentru secolul al XV-lea și de doi compilatori unguri, cari acum erau utilizați întâia dată, pentru istoria moldovenească: Wolfgang Bethlen și Istvánffy.

Adaosele făcute de Nicolae Costin în opera predecesorilor săi nu sunt totdeauna fericite, fiindcă uneori ele nu se îmbină armonic în restul materialului. Cu deosebire excursiile în istoria universală, prea lungi, deviază subiectul și vădesc erudiția scriitorului, dar nu dau pe față talentul lui literar. Ceea ce scade cu mult valoarea acestei opere istorice a lui Nicolae Costin, este faptul că el încorporează în lucrarea sa cronicele lui Ureche, în compilația lui Simion Dascălul și a lui Miron Costin cuvânt de cuvânt. El nu prelucrează materialul predecesorilor săi, ci îl copiază, amplificând numai acolo unde poate. Cu alte cuvinte, el nu este aci un istoric original, ci un *compilator*. Este drept, că pe vremea sa noțiunea de proprietate literară nu avea sensul pe care-l are astăzi; — (amintim aci procesul lui Stryjkowski cu Guagnini, vezi vol. II, p. 142). Dar pentru a da judecata definitivă asupra operei lui trebue să ținem seamă de faptul că Nicolae Costin n'a avut norocul și timpul să dea forma definitivă compilației sale, fiindcă viața lui a fost destul de sbuciumată, iar moartea l-a surprins înainte de vreme, la vârsta de 50 de ani.

Pentru a caracteriza mai precis personalitatea sa literară, trebue să examinăm mai pe larg, partea originală din opera rămasă dela el: *Cronica domniei lui Nicolae Mavrocordat și Dimitrie Cantemir*.

CRONICA DOMNIEI LUI NICOLAE MAVROCORDAT ȘI A LUI DIMITRIE CANTEMIR. Nicolae Mavrocordat era fiul marelui dragoman, Alexandru Exaporitul, care înainte de a intra în slujba Porții, își făcuse studiile la Padova, unde învățase medicina și care a lăsat mai multe scrieri științifice — una despre circulația sângelui. In casa părintească, unde domnea astfel râvna pentru cultură Nicolae Mavrocordat a primit, împreună cu frații săi, o instrucție, aleasă; o soră a lui a studiat și ea medicina. A fost un Domn iubitor de cultură. Sulzer ne spune că avea o bibliotecă în valoare de 600.000 lei; între volumele de preț, se aflau și multe rarități, precum o Biblie coptă din veacul al III-lea. Ii plăcea să se simtă înconjurat de cărturari, pe care-i căuta și-i aducea la curtea sa și, urmând pilda tatălui său, a fost el însuși un scriitor erudit de opere cu caracter filosofic-moral.

Era deci firesc ca învățatul Domn și cărturarul Nicolae Costin, care se împărtășise și el din erudiția timpului său în școlile umaniste ale Poloniei, să se apropie sufletește.

Și de fapt, dintre toți Domnii sub care a slujit Nicolae Costin, Mavrocordat a fost acela care l-a prețuit mai mult. Faima despre cultura lui Nicolae Costin ajunsese până la Mavrocordat, încă înainte de a nu pleca din Constantinopol. Inainte de a se urca în scaunul Moldovei, silit să zăbovească în Țarigrad cu împrejurările triste ale morții și înmormântării tatălui său, Nicolae Mavrocordat trimite cărți în Moldova pentru a însărcina pe Nicolae Costin cu căimăcămia. După sosirea în Iași, Mavro-

cordat, constituindu-şi divanul domnesc, încredinţează lui Costin dregătoria cea mai însemnată, de mare vornic al ţării de jos, şi, în tot cursul primei sale domnii, Nicolae Costin este însărcinat, — nu numai pentru cunoştinţele lui de limbi străine, ci şi pentru încrederea pe care Domnul o avea în el, — cu primirea solilor străini.

Luând asupră-şi sarcina de a scrie letopiseţul domniei lui Nicolae Mavrocordat, Nicolae Costin a făcut-o nu fără iubirea şi stima pe care o avea pentru Domnul care-i arătase atâta preţuire: «Era cinsteş om şi în filosofii şi în istorii — spune el «despre Mavrocordat—şi într'altele ce se cade a şti un Domn, era «deplin învăţat; ştia şi câteva limbi... şi om dumnezeesc, «păzea tare Biserica; la mâncare şi la băutură foarte puţin; «spre sfintele biserici şi mănăstiri scăpătate, milostenie făcea; «spre săraci şi spre văduve cu milă era. Dară era grabnic la «mânie, şi mai ales asupra acelor ce-i cunoştea că mâncau banii «Vistieriei şi spre cei ce făceau strâmbătăţi şi supărări săracilor «şi spre cari erau neascultători la poronci. Era fără preget şi «cu priveghere la trebile ce erau a ţării; gata şi cu nevoinţă a «plini poroncile împărăteşti...».

Şi încheie acest portret: «Nu odată se seamănă şi se seceră «şi nu odată se altoieşte pomul şi se culege dintr'însul rodul; «aşa şi noi, toată averea noastră o am cheltuit în trebile ţării «şi avem răbdare. Trebue şi dumneavoastră să rugaţi 'pe «Dumnezeu să trăim şi noi în domnie şi pe urmă veţi cu«noaşte şi dumneavoastră şi placul ostenelelor voastre şi în«temeierea caselor dumilor voastre...».

Deşi domnia lui Nicolae Mavrocordat a fost o domnie paşnică şi cronicarul nu are de înregistrat decât doar câteva primiri de soli şi hărţuieli cu boierii, pe care Domnul străin de ţară îi bănuia de necredinţă şi care, în acelaşi timp, asupreau ţara cu autoritatea dregătoriei lor, totuşi Nicolae Costin a moştenit ceva din darul de povestitor al tatălui său şi ştie să prezinte cu interes fapte care pun în lumină tactul lui Nicolae Mavrocordat.

Cu deosebire este dramatic povestită întemniţarea trufaşului boier Iordache Ruset vornicul, care înălţase şi răsturnase mai mulţi Domni în Moldova, intrigase împotriva boierilor, stinsese mai multe case, numai pentru ambiţia de a-şi menţine influenţa. Cronicarul începe prin a arăta cum, la început, boierii, văzând pe Iordache vornicul, «nelipsind din voroave cu Nicolai Vodă», intraseră la grije, zicând: «Săracii de noi, iar au încăput Iordache vornicul şi la acest Domn». Pomeneşte apoi cum Iordache Ruset urzea intrigi şi cum îndemnase pe Turcii din carvasaraua din Iaşi să se plângă la Poartă împotriva lui Mavrocordat şi cum într'o zi, venind un agă din Constantinopol, Iordache a crezut că aduce firmanul de mazilire a Domnului şi a trimis ca să vadă «ce se lucrează» la curte, oamenii săi, între care şi pe nepotul său Iordache Aga, care era ţarigrădean şi ştia turceşte. Feciorii vornicului au avut cutezanţa de a intra chiar în «casa cea mare», în care turcul avea să se întâlnească cu Nicolae Vodă. Aflând această îndrăzneală şi mai având şi alte motive, Domnul a poruncit vătafului de aprozi să închidă pe Iordache Ruset şi pe nepotul său Iordache Aga. In acelaşi timp, a trimis şi pe postelnicul său în spătărie, ca să ia toiagul lui Antiohie Jora, socrul lui Iordache Aga, şi «să-l pună şi pe el la popreală» în Vistierie. Boierii aflaţi atunci la curte, văzând aceste neaşteptate arestări, rămân încremeniţi şi, sfătuindu-se îndesine, purced fără zăbavă la Domn şi se roagă pentru hatmanul Antiohie. Domnul îl iartă şi îl sloboade; patru zile mai târziu, liberează şi pe ginerele aceluia, Iordache; numai Ruset rămâne întemniţat. Pentru a potoli nedumirirea boierilor, câteva zile după aceasta, îi cheamă la curte «în casa cea mare» şi li se destăinuie astfel: «Intre voroavele ce aveam cu Iordache vornicul, — începe Domnul — niciodată de bine de dumneavoastră nu mi-a grăit, văzându-vă pre dumneavoastră de noi trasi cu dregătoriile curţii». Şi urmează apoi povestirea unei scene într'adevăr patetice, când Domnul, ridicând puţin işlicul în mână, se adresează pe rând boierilor astfel: «Martur pui pe Dumnezeu, cum dumitale acest fel de hulă îţi da; dumitale aşijderea, fel de fel de hulă (înşirând pre câţi erau boieri chemaţi la acea voroavă) de sta cu voroavele lui, Iordachi, să vă depărtez pre dumneavoastră de lângă mine». Apoi Domnul scoate cărţile găsite la casa lui în ziua arestării şi în care fratele său Scarlatache din Constantinopol îi scria că «el nu doarme, ci umblă tare pentru ca să mazilească pre Nicolai Vodă». Aceasta dă curaj celor asupriţi de Iordache vornicul să se plângă şi, în curând, în divanul cel mic, fiind şi ţara câtă se tâmplase, se citeşte cartea iscălită de boieri prin care se plâng cum Iordache şi fraţii săi, străini de ţară, «fiind el vreme îndelungată puternic aice în ţară, învrăjbitor de Domni, de nu se mai satură cu vremea, au supus toate casele boiereşti şi au stins şi câteva». Citindu-se acestea toate în divan, a întrebat Nicolae Vodă pe Mitropolitul, care era de faţă în divan, ce fel de pedeapsă prevede pravila pentru vinovăţia lui Iordache Ruset. Şi după ridicarea divanului, ducându-se Mitropolitul acasă şi cercetând pravila, «a scris cu slova lui», din dosul cărţii de pâră contra lui Iordache, pe care i-o dăduse Domnul, «cum pravila scrie: dovedindu-se aceste asupra lui Iordachi Vornicul: moartea!».

Mavrocordat trimite cartea de pâră cu sentinţa scrisă de Mitropolit lui Iordache Ruset, în temniţă, să o citească şi să-l întrebe ce are de răspuns. Dar trufaşul boier, în loc să se cumineţească şi să răspunză cu blândeţe — căci, adaogă cronicarul: «cu blândeţe, ca bumbacul se moloşează şi se îmblânzesc inimele Domnilor» — răspunde semeţ, că toate sunt minciuni. Aflând acest răspuns, Domnul se mânie foc şi, chemând de sârg pe buluc-başa, porunceşte să-i taie limba. Dar intervenirea boierilor de divan, care se aflau la curte, îl scapă pe urgisit de această pacoste.

Cronicarul domnesc povesteşte apoi în jurul acestei drame, un alt episod senzaţional, care de data aceasta pune în lumină clemenţa Domnului străin de ţară. Pe când Iordache zăcea închis în odaia buluc-başei, un căpitan de seimeni, Horopceanu, trecând prin dreptul odăii — «poate să fi fost şi beat», lămureşte cronicarul — strigă: «Să ni-l dea Vodă să-l ucidem cu petre pe Iordachi; sau vom strica rătezile şi-l vom ucide acolo în odaie, că ne-au mâncat şi ne-au sărăcit el cu fraţii lui, şi nu se mai satură de Domni». Aceste cuvinte, ajungând până la urechile Domnului, «îndată au poroncit de-l puse la închisoare pre Horopceanu şi pre alţii ce fusese cu dânsul». Şi, deşi atunci şi boierii stăruiau să nu iasă cu zile Iordache Vornicul, totuşi Neculai Vodă, «nevoind să-şi împlânte mâinile în spurcat sângele lui» şi «socotind dintr'acele cuvinte a Horopceanului să nu se facă vreo năvală asupra lui Iordachi să-l omoare ţara, au poruncit de l-au mutat înlăuntru în curte, la odaie, sub scări despre casele Doamnei». Acolo a zăcut închis ticăitul boier până la mazilirea lui Mavrocordat, care este iarăşi povestită cu amănunte interesante, ca dela un martor ocular:

«Era într'o joi la divan, Nicolai Vodă. Şi acolo, judecând «două rânduri de oameni, văzură boierii, care se tâmplase la «divan, cum au venit un copil din casă de au spus Postelnicului «celui mare, cum au intrat doi Turci drept la odaie, unde este «închis Iordachi Vornicul, de au sfărâmat rătezile şi au intrat «înlăuntru, la Iordachi. Aceste, spuindu-le acel copil de casă «Postelnicului în taină, şi Postelnicul cel mare au şoptit lui «Nicolai Vodă. Şi îndată s'au sculat dela divan, însă nemică «schimbat din faţă; iară boierii, care se tâmplase la divan, îndată «au priceput mazilirea domniei, şi o seamă au ieşit pe poarta «despre Sfântul Nicolai, că celelalte porţi acmu erau închise».

A doua zi, strângându-se boierii la curte, au aflat caimacamii puşi de noul Domn, Dimitrie Cantemir, şi anume: Iordache

Vornicul, cel care stătuse până atunci în temniță, Antiohi Jora Hatmanul, — cuscrul lui Iordache, — și Dabija Paharnicul. Lui Mavrocordat i-a fost însă cruțată umilința de a i se citi firmanul de mazilire la divan, « în iveala tuturor ».

Cronicarul nu uită să înregistreze apoi toate acele fapte mărunte, care proiectează o lumină simpatică peste acest Domn țarigrădean, străin de țară și de neam. El ne spune bunăoară cum, luându-și ziua bună dela boierii care l-au petrecut, « au « zis, jurându-se, cum n'au avut gând rău, nice spre boieri, nice « spre țară, iară cine i-au greșit să fie toți iertați ». După ce a « ieșit cu mazilia din Iași spre Țarigrad, în apropiere de Galați, « la Piscu, i-au ieșit înainte oamenii, care trăiau în pribegie prin « țări vecine și pe cari Nicolae Vodă îi adusese în țară, cu « cărți « de tocmeală ». Ei se duc înaintea lui Iusuf Aga, turcul care ducea pe Domn la Poartă, plângându-se de strâmbătatea ce s'a făcut: « — Era un Domn de se ținea de cuvânt; ne-au adus cu cărțile sale; ne-a așezat în țară; acmu ne vor risipi alții ». La Galați îi sosesc scrisori dela prietenii dela Poartă « precum să nu-și facă inimă rea de mazilie, căci așa această dată au împins vremile; iară fără zăbavă va fi iar Domn ».

Și după ce zugrăvește portretul sufletesc al Domnului, pe care l-am expus mai sus, încheie, arătând cum încă dela întoarcerea lui în Moldova, a luat apărarea celor obijduiți cu strâmbătăți, cum după cei cari nu voiau să vie de față la divan, trimitea « oameni domnești cu ciubote », de-i aducea fără voia lor; cum, văzând divanurile strașnice, cei vinovați, când îi apucau cei asupriți cu « haide la divan! », fie că erau « mai de frunte din boieri », fie că erau « mai de gios, scoteau banii din buzunar de se împăcau ». « Numai mâncătorii — adaogă cronicarul — aveau voe rea, că nu puteau mânca, ca în zilele denainte altor Domni ».

Cu totul în altă lumină este înfățișată domnia lui Dimitrie Cantemir. Nicolae Costin recunoaște că noul Domn era « om isteț și știa carte turcească bine », — dar atât. Este într'adevăr curios că acești doi eruditi ai Moldovei nu s'au putut apropia sufletește și nu s'au înțeles. Am putea zice, parafrazând o vorbă a lui Miron Costin: « Mai curând pot încăpea pe un covor zece dervișI, decât doi cărturari români din veacul al XVIII-lea ».

Erau însă — trecând peste erudiția lor de sursă cu totul diferită — multe lucruri care-i despărțeau.

Mai întâiu, Dimitrie Cantemir era încă tânăr pentru domnie, — abia avea 36 de ani, — pe când Nicolae Costin trecuse de 50 de ani. Apoi, Dimitrie Cantemir, care fusese de față la dezastrul turcesc încheiat cu pacea dela Carlovitz și care, în debandada fugii, își pierduse « agarlâcul », simțise decăderea Turcilor și, în mediul cosmopolit dela Constantinopol, avusese prilejul să se informeze despre puterea crescândă a Rușilor. Apucând domnia în preajma primului războiu dintre Ruși și Turci, el intrase în țară urmărind planuri mari și îndrăznețe, pentru care se cerea puterea convingerii și avântul cald al tinereții. El nu se putea încrede, pentru planurile sale care abăteau dintr'odată cursul istoriei moldovenești într'o direcție cu totul nouă, în bătrânii boieri, prea cuminți pentru inovații îndrăznețe, și încă în cei ce fuseseră sfetnicii de credință ai rivalului său din Constantinopol, Nicolae Mavrocordat. El păstrează o bună parte din divanul lui Mavrocordat; îl ridică pe Nicolae Costin la rangul de mare logofăt al Moldovei, îi dă toată cinstea cuvenită unui mare boier, dar se păzește de a-i încredința gândurile. Pentru confidențe, el își alege pe boierii cei mai tineri din divan și, în primul rând, pe agerul Ioan Neculce. După ce dibuiește terenul și hotărăște să treacă de partea Rușilor, Dimitrie Cantemir încredințează dregătoria de mare hatman lui Ioan Neculce și trimite pe cumnatul acestuia pe Ștefan Luca Vistiernicul, la Petru cel Mare, ca să întărească alianța prin jurământ. Numai după ce Rușii au trecut Prutul la Zagarancea, Cantemir a destăinuit planul său boierilor mai sprinteni din divan, care rămaseseră pe lângă el, în Iași.

Era firesc deci ca Nicolae Costin să nu vadă cu inimă ușoară cum Domnul trece peste el, marele logofăt, și peste ceilalți boieri mai în vârstă: « Dumitrașcu Vodă taine numai cu sfetnicii săi cei tineri, ca și dânsul, făcea », notează cu acrime Nicolae Costin.

Amărăciunea față de Domn se vede și din chipul cum ține să vorbească despre colegul lui de divan, hatmanul Ioan Neculce: « Dumitrașcu Vodă îndată au luat cu sine pre hatmanul său, pre Ioan Neculce », sau: « Și au purces Dumitrașco Vodă decuseară cu Ioan Neculce hatmanul, sfetnicul său ». Iar când povestește ruina întinsă peste Moldova, după înfrângerea dela Stănilești, isbucnește în imprecația: « Să plătească Dumnezeu sfetnicilor care au cârmuit pe Dumitrașco Vodă ».

Privind domnia lui Dimitrie Cantemir sub acest unghiu de vedere și ținut departe de gândurile intime ale Domnului, cronica lui Nicolae Costin nu înfățișează același interes pe care îl prezintă cronica lui Ioan Neculce, care a fost sfetnicul de încredere al lui Dimitrie Cantemir. Dar, deși privește lucrurile de departe și cu sentimente turburi, totuși el prinde și fixează amănunte interesante, care întregesc cunoașterea personalității lui Dimitrie Cantemir, sau contribuiesc la reconstituirea domniei sale. Așa de exemplu, ne spune că Dimitrie Cantemir, după ce a intrat în Iași și au venit boierii — după obiceiu — să-i sărute mâna și poala în divanul cel mare, « le-a făcut voroavă singur la toți » căci, adaogă cronicarul, « era slovednic la aceste, zicând să fie unii către alții întru dragoste, poftind pre cei bătrâni ca pre niște părinți, pre cei de vârsta sa ca pre niște frați, pre cei mai tineri ca pre niște fii, arătând ce ar fi folosul unirei boierești ».

Interesant povestită este scena întâlnirii lui Dimitrie Cantemir cu Petru cel Mare în Iași:

« Și în curte la scări s'au adunat cu împăratul, de i-au sărutat « mâna și împăratul l-au sărutat pe cap, luându-l în brațe și « ridicându-l sus cu o mână, fiind Dumitrașco Vodă om scund « și împăratul om de fire întru toate șifaești ».

Nicolae Costin a luat și el parte la masa pe care țarul a dat-o, la conacul său, în cinstea lui Dimitrie Cantemir și a boierilor săi și unde boierii s'au legat și au iscălit « universalul », prin care primeau ca Domn veșnic « pe Dumitrașco Vodă și pe seminția lui », dar — adaogă cu răutate: « Iară măcar că au fost postul lui Sfeti Apostol Petru, cu toții au mâncat carne și mare benchet au făcut toată ziua aceiași, și acolo au mas; iară peste noapte aceea n'au scăpat fără pagubă mai niciun boier și nefurat de Moscali: cui pistoale, cui rafturi, cui epingele, nice boier, nice slugă ».

După ce povestește sfârșitul nenorocit al luptei dela Stănilești, Nicolae Costin insistă cu deosebire asupra pârjolului care s'a abătut atunci asupra Moldovei: invazia neașteptată a Tătarilor, cari au surprins oamenii pe câmpuri, ieșiți la secere; i-au târît în robie cu duiumul; au prefăcut în scrum și cenușe casele; au prădat și jefuit până și mănăstirile: « n'au rămas la sfintele mănăstiri nice clopote, nice uși, nice un her și până în jilțuri și sfintele icoane le-au fărâmat și le-au ars de istov, cu foc. Iară târgul Bârladului și mai rău au pățit, că au rămas numa pajiște... țara de gios au căzut toată la robie, care povestesc bătrânii,. că mai au covârșit prada care au fost în zilele lui Vasile Vodă » Și încheie, după acest tablou al prăbușirii, — cum era de așteptat: « Acest bine au agonisit țării Dumitrașco Vodă cu socoteala lui cea grabnică, de nu se va îndrepta mai în veci ».

CEASORNICUL DOMNILOR

Nicolae Costin a îmbogățit literatura românească și cu prelucrarea unui roman spaniol, cel dintâi roman occidental care apare în literatura noastră. Romanul este opera marelui

scriitor al veacului al XVI-lea, Antonio de Guevara, episcop de Cadix şi predicatorul lui Carol Quintul, şi poartă titlul în originalul spaniol: *Il libro aureo del grand Emperador Marco Aurelio con el Relox de Principes* (Cartea aurită a lui Marcu Aureliu cu Ceasornicul Domnilor). Autorul pretinde în prefaţă că ar fi descoperit manuscriptul operei sale, după îndelungate cercetări, în biblioteca din Florenţa, printre cărţile greceşti lăsate de Cosma de Medicis.

Povestea unui manuscris grecesc descoperit în Florenţa, era o mistificare literară asemănătoare cu aceea de care au făcut atâta uz, în vremurile apropiate de noi, romanticii.

Pretinzând că opera sa are la bază un manuscris grecesc şi revendicând numai paternitatea stilului, Guevara a voit să treacă toate ficţiunile imaginaţiei sale ca fapte reale şi să atragă atenţia asupra operei, care ar fi înfăţişat vieaţa istorică şi actele autentice ale împăratului roman. Opera cuprinde vieaţa romanţată a marelui împărat, în care însă sunt încadrate sfaturi privitoare la educaţia tinerilor principi şi la normele de călăuzire în conducerea familiei şi a statului.

Vieaţa lui Marcu Aureliu, în liniile ei mari, este expusă într'un prim capitol, după care urmează o serie de scrisori ale împăratului către diferite persoane, de pildă: una către prietenul său Pollion, privitoare la creşterea pe care a primit-o în anii copilăriei dela profesorii săi; o alta către tovarăşul său de studii, regele Siciliei, şi multe altele.

Sunt şi câteva scrisori galante, presupuse că ar fi fost adresate de înţeleptul împărat în ceasurile de libertinaj, curtezanelor romane — Bohemia şi altele — în societatea cărora şi-ar fi petrecut anii tinereţii. Aceste rânduri de dragoste, în afară de cămin, care n'au niciun temei în realitatea istorică şi diformează personalitatea stoicului împărat, au plăcut aşa de mult societăţii spaniole din vremea lui Carol Quintul, încât, chiar după ce Guevara le-a scos din opera sa — regretând chiar că le-a plăsmuit — ele au fost copiate cu mâna după ediţii mai vechi şi adăogate la textele autorului.

Scrisorile lui Marcu Aureliu sunt despărţite între ele prin istorioare şi anecdote referitoare la vieaţa împăratului, menite să scoată mai bine în relief caracterul şi virtuţile lui. Aşa, de pildă, e discuţia dintre Marcu Aureliu şi soţia sa, Faustina, care dorea să pună mâna pe cheia dela cabinetul de lucru, pe care împăratul îl ţinea închis, pentru ca nimeni să nu pătrundă înăuntru şi să răvăşească scumpele lui cărţi. Această discuţie contradictorie între soţi — unul subliniind defectele femeii, cealaltă defectele bărbaţilor — este ca un mic tratat filosofic asupra căsătoriei.

In această vieaţă romanţată a lui Marcu Aureliu, Guevara a introdus capitole de sfaturi privitoare la educaţie şi cârmuire. Aceasta l-a determinat să-şi intituleze opera « Ceasornicul Principilor », care, explică el, « nu e nici de nisip, nici cadran solar, nici indicator de ceasuri; căci toate celelalte ceasuri servesc să indice ziua şi noaptea, pe când acesta ne învaţă ce trebue să facem în fiecare ceas al zilei şi cum trebue să ne orânduim vieaţa ».

Şi fiindcă acest ceasornic al vieţii are în vedere în primul rând pe Principe, el l-a numit *El relox de principes* — sau cu titlul tradus de Nicolae Costin: *Ceasornicul Domnilor.*

Opera lui Guevara este secţionată în trei cărţi: Prima parte cuprinde normele de care trebuie să se călăuzească în vieaţă Principele, pentru ca vieaţa şi faptele lui să fie în conformitate cu idealul unui bun creştin. Cartea a doua cuprinde sfaturi cum trebuie să se poarte un Prinţ în interiorul căminului său faţă de soţie şi faţă de copii. Cartea III-a arată cum să se poarte pentru ca să dea supuşilor săi, prin vieaţa lui proprie, un model de demnitate şi virtute.

Această parte a romanului, cu tot caracterul său didactic, este uneori interesantă şi cuprinde colţuri de moravuri contimporane, ca bunăoară atunci când Guevara vorbeşte despre creşterea şi educaţia copiilor şi se ridică împotriva obiceiului ce-l luaseră femeile spaniole din societatea înaltă, care ţineau să aibă păsări în colivie, maimuţe la fereastră şi să poarte câini în braţe, dar îşi trimeteau copiii la ţară, ca să-i crească slugile. De asemeni sunt interesante şi au încă un caracter de actualitate, în vremurile turburi de azi, paginele în care se ridică împotriva războaielor ofensive, purtate numai pentru cuceriri şi acelea în care Guevara face apologia păcii ca drum pentru propăşirea civilizaţiei umane — evocând legendarul « veac de aur când toţi în pace vieţuiau, când fiecare la locurile sale ara, ale sale măsline altoia, ale sale ţarini secera, şi ai săi feciori hrănia ».

Dintre numeroasele povestiri întreţesute în cuprinsul romanului, una, prelucrată şi de Lafontaine, a devenit celebră; este *El villano del Danubio* (ţăranul la Dunăre). Episodul are de scop să scoată în relief caracterul plin de clemenţă, de bunătate şi de dreptate al marelui împărat. Scena se deschide prin povestirea împrejurărilor în care Marcu Aureliu, din pricina unei groaznice epidemii de ciumă, se strămutase cu toată curtea lui de sfetnici, oameni învăţaţi şi filosofi, în Campania. Acolo, se iscă într'o zi discuţia asupra cauzelor care au adus invazia corupţiei în stat şi răsturnarea din temelie a societăţii romane cu străvechile ei virtuţi şi cu obiceiurile ei simple şi patriarhale. Şi atunci, Marcu Aureliu, făcând semn tuturor să tacă, le povesti cum, la începutul domniei lui, s'a pomenit odată cu un ţăran sălbatec, depe ţărmurile Dunării, cu ochii afundaţi în cap, cu barbă groasă, cu picioarele în opinci, cu haine de păr de capră, cu ciomag în mână, cu pieptul gros şi păros — un adevărat urs scăpat din bârlog. Şi fiindcă împăratul primia întâi ostaşi săraci şi apoi asculta « poftele celor bogaţi », ţăranul fu introdus mai întâi, în senat. Şi intrat înăuntru, ţăranul acela depe ţărmurile sălbatice ale Dunării aruncă în senatul Romei strigătul de durere, de desnădejde şi de revoltă al neamului său oprimat, împotriva cupidităţii şi rapacităţii judecătorilor romani. Citez, în traducerea lui Nicolae Costin:

« O părinţi adunaţi — începe el — o neam ferice! Eu, ţăranul Milan, lăcuitorul oraşelor şi râpelor Dunării, vouă sfetnicilor râmleni care sunteţi adunaţi într'această curte mă închin şi mă rog Dumnezeilor celor nemuritori ca şi limba mea astăzi să o înderepteze şi să o chiverniseasă cum spre a mişiei mele, cele ce se cuvine, a le grăi... ».

Şi după ce se roagă zeilor ca să-l inspire pentru a da glas soliei de suferinţă şi de sbucium a neamului său, evocă, într'o admirabilă antiteză, în contra strigătelor biruitoare ale învingătorilor Romani, ţipătul de sfâşietoare obidă al Germanilor învinşi:

« ... Pe vremea în care strigătorii voştri, înaintea carelor celor de veselie strigând: Vieţuiască! vieţuiască! Roma cea nebiruită! Iară cei pedepsiţi, prinşi într'alt chip! Din adâncul pieptului meu suspinând, la Dumnezeu voi zice: Dreptate! Dreptate!...

«Voi, Romanilor, pe steagurile şi semnele voastre, în loc de simbol, aveţi aceste cuvinte: « (a) Romanilor datorie este (de) a ierta pre cei supuşi şi a supune pre cei mândri », iar mai drept aţi zice aşa: a Romanilor datorie este pre cei nevinovaţi a jecui, că nimica alta voi Romanilor nu sunteţi, fără numai a noroadelor odihnitoare turburători şi apucători.

« Intreb pe voi, Romanilor, ce lucru v'au îndemnat pre voi, cei ce sunteţi născuţi la apa Tibrului, de aţi venit împotriva noastră, carii în pace locuiam la râpile Dunării. Au prietenii vrăjmaşilor voştri am fost; au gândul nostru de vrăjmăşie a arăta spre voi l-aţi văzut? Au auzit-aţi în Râm,

vestindu-se, precum am lăsa lăcaşurile noastre?... Sau venit-a cineva la Râm din moşia noastră arătându-vă vouă, ca unor duşmani, gătire de războiu? Au vreun crai, în ţările noastre murind, ne-ar fi lăsat pre noi cu testament vouă moştenitori, ca cu voia aceea să ne supuneţi stăpânirii voastre?... ».

Şi după ce înşiră răutatea şi lăcomia nesăţioasă a judecătorilor romani, trimişi în patria lui, judecători cari trăiesc numai în desfrânări, cari impilează pe cei săraci, cari « orice pot pre ascuns, apucă, strâng şi fură »; după ce le arată că zadarnice au fost plângerile Germanilor cutropiţi, în senatul Romei şi după ce le spune că de 15 zile, de când a intrat în Roma, a văzut numai viţiul şi desfrâul, se reculege şi-şi încheie solia astfel:

« După ce am plinit eu pofta mea şi otrava inimii mele, după obiceiu ce am isprăvit de v'am vătămat pre voi cu limba mea, iată-mă's aşternut la pământ; aştept bătaie, că mai mult voi, dându-mă morţii, să agonisesc laudă, decât voi, răpindu-mi viaţa, să o dobândesc pre dânsa ».

După ce şi-a încheiat astfel cuvântarea sa plină de miez, ţăranul s'a aruncat la pământ şi a zăcut acolo un ceas, aşteptând să fie ucis în bătăi, în timp ce senatul se uita înmărmurit la el. Atunci, împăratul Marcu Aureliu, recunoscând că prin ţăranul acela noduros grăise necazurile unui neam întreg obidit, şi, surprins de frumuseţea plină de demnitate a cuvântării lui — ca un trandafir între spini — porunci să fie ridicat de jos şi, iertându-l, îl primi în rândul celor bătrâni, adică al senatorilor; îi dete « uric », ca să fie hrănit din Vistieria împărăţiei şi puse « să se scrie voroava lui în cărţi ».

Opera aceasta a lui Guevara, scrisă într'un stil patetic, plin de vervă oratorică, cu fraze simetrice şi adesea ritmate, cu imagini îndrăzneţe şi numeroase antiteze, a fost, cum spune cel mai competent istoric al novelisticei spaniole, Menéndez y Pelayo, « *la biblia y el oráculo de los cortesanos.* (Biblia şi oracolul curtenilor).

Primul majordom al palatului a împrumutat manuscrisul dela împărat şi l-a transmis împărătesei; dela aceasta a trecut la alţi curteni, cari şi-au scos copie după ea şi în felul acesta autorul s'a pomenit că apare o ediţie la Sevilla, în 1528, şi altele curând, fără numele său. Atunci Guevara se grăbi să-i dea forma definitivă şi o tipări în 1529. Cartea s'a răspândit repede şi a avut un succes enorm; numai în Spania a cunoscut 33 de ediţii. Ea a trecut de timpuriu peste hotarele Spaniei, căci la doi ani după ediţia definitivă dată de Guevara, în 1531, ea a fost tradusă în limba franceză, şi tipărită în numeroase ediţii, care au avut o întinsă circulaţie şi au exercitat o influenţă apreciabilă.

O soartă nu mai puţin norocoasă a avut romanul şi în literatura engleză unde a fost împământenit cam în acelaş timp cu prima traducere franceză.

Romanul a călătorit de timpuriu şi în celelalte literaturi ale Occidentului; în 1540 apare la Veneţia prima traducere italiană; la 1544, la München prima traducere germană şi în 1606 romanul este tradus şi tipărit în limba latină, de un mare umanist al timpului M. Wanckelius, sub titlul: « *Horologii Principum sive de vita M. Aurelii imperatoris, libri 3 de lingua castelana in latinam linguam traducti* ».

Traducerea latină a operei lui Guevara s'a răspândit în toate ţările catolice, care aveau ca limbă de cancelarie şi de biserică, latina. Astfel romanul a pătruns şi în Polonia, unde a ajuns la cunoştinţa lui Nicolae Costin, pe timpul când îşi făcea studiile acolo. El străbătuse până atunci un drum victorios şi era celebru în literatura europeană a timpului prin caracterul său istoric şi didactic, a plăcut aşa de mult tânărului moldovean, încât — mai târziu — s'a apucat să-l prelucreze în limba română, pentru a-l împărtăşi contimporanilor săi. Pornind din năzuinţa de a da o formă mai unitară materialului întins al povestirii, Nicolae Costin a schimbat ordinea capitolelor şi a cărţilor, a înlăturat unele părţi fastidioase, discuţii dogmatice, concentrând economia operei într'o expunere mai închegată: Din 153 de capitole ale lui Guevara, N. Costin a păstrat numai 81; iar aceste 81 de capitole le-a distribuit în patru cărţi în loc de 3. Ultima carte a lui N. Costin, încheie cadrul istoric al romanului povestind moartea împăratului filosof într'o aureolă de bunătate patriarhală. Traducerea lui N. Costin este clară, vioaie şi păstrează — după cum s'a putut vedea din citatele pe care le-am făcut — chiar în ritmul frazei, ceva din armonia şi cadenţa originalului, lucru care a îndemnat pe un cercetător să creadă că Nicolae Costin a tradus unele părţi ale romanului în versuri.

Nicolae Costin a fost tot atât de nedreptăţit în istoria literară, pe cât, a fost de sbuciumat în viaţă.

Când tatăl şi mama sa erau înmormântaţi în aceiaşi groapă, el zăcea închis în temniţă. A dus apoi o viaţă de pribegie şi când ajuns pe treapta cea mai înaltă a ierarhiei boiereşti şi se deschideau şi pentru el zări mai senine, l-a prins moartea din urmă. In istoria literară, el a fost categorisit ca erudit sec, « inimă de pergament ». Erudit fără îndoială că a fost, un precursor al lui Dimitrie Cantemir. Cunoştea adânc limba latină, cum n'o cunoştea nimeni altul pe atunci în Moldova şi o vorbea cu uşurinţa cu care chiar azi, nu sunt mulţi cărturari s'o vorbească. Ştia bine limba polonă şi probabil şi greacă.

Dar ponosul de erudit sec, « inimă de pergament », vine dela faptul că el a încercat să dăruiască culturii moldoveneşti o operă similară acelora cu care se glorifica istoriografia polonă şi care încadrau istoria naţiunii polone în istoria universală, de la creaţiunea lumii. Desigur, că în secolul care se anunţa a fi al «luminilor», această concepţie istorică — rămăşiţă a cronografelor bizantine — era vetustă. Dar Nicolae Costin nu scria pentru cititorii Occidentului, ci scria pentru Moldovenii săi din vremea lui Cantemir, despre care Neculce scrie « carte nu ştia, ci numai iscălitura învăţase de o făcea ». Este apoi în încercarea lui de sinteză foarte mult material înădit din împrumuturi luate dela alţii. Dar Nicolae Costin, care îşi prelucra opera, căci ne-a lăsat-o în două redacţiuni, a murit de timpuriu, înainte de a-i fi putut da forma definitivă. In partea cronicei însă, în care povesteşte evenimente contimporane, în memoriile sale asupra domniei lui D. Cantemir şi începutul domniei lui N. Mavrocordat, se vede că el moştenise dela tatăl său darul de a captiva interesul cititorului prin episoade interesante pe care le înfăţişează dramatic. El are apoi meritul de a fi deschis drumul literaturii moderne a Occidentului în cultura noastră. Celebrul roman spaniol al lui Guevara, *Marco Aurelio con el Relox de Princpes*, pe care el l-a împământenit în literatura noastră printr'o prelucrare abilă, este cel dintâi roman modern la noi. In sfârşit, traducerea lui vioaie, plastică, într'un ritm cu cadenţe armonioase, vădeşte străduania de a modela structura limbii după tiparele sintaxei latine, pentru efecte estetice.

BIBLIOGRAFIE. Cartea pentru întâiul descălecat, a lui Nicolae Costin, a fost publicată de M. Kogălniceanu, în *Letopiseţele ţării Moldovii*, vol. I, Iaşi, 1845 şi republicată, cu caractere latine, în ediţia a II-a: *Cronicele României sau Letopiseţele Moldovei şi Valahiei*, I, Bucureşti, 1872. In volumul I al colecţiei de cronici a lui Kogălniceanu, au fost publicate, la anexe şi capitolele adăogate de Nicolae Costin la cronicele lui Ureche—Simion Dascălul şi Miron Costin.

Cronica privitoare la domnia lui Nicolae Mavrocordat şi Dimitrie Cantemir, se găseşte în volumul II din colecţia lui Kogălniceanu, încorporată în « Letopiseţul ţării Moldovei dela Ştefan sin Vasile-Vodă, de unde este părăsit de Miron Costin Logofătul, de pre isvoadele lui Vasile Damian ce au fost treti logofăt, a lui Tudosie

Dubău Logofătul şi altora », pe care Kogălniceanu îl atribuia în întregime lui Nicolae Costin. După analiza critică făcută de răposatul Giurescu, numai ultima parte: domnia lui Mavrocordat şi Dimitrie Cantemir, este opera lui Nicolae Costin (a se vedea Kogălniceanu, *Cronicele României*, ed. II, vol. II, p. 70—117, sau ed. I, *Letopiseţele Ţării Moldovii*, vol. II, p. 78—130). Un fragment (din compilaţia dela zidirea lumii până la Aron-Vodă) a publicat, după o redacţie diferită, tipograful Ioanid în *Istoria Moldo-României*, Bucureşti 1858, vol. I, p. 1—286. O ediţie completă în ambele versiuni cunoscute (una pentru cetitori, alta închinată Domnului Nicolae Mavrocordat) a dat Ioan Şt. Petre, Nicolae Costin, *Letopiseţul Ţării Moldovei, dela zidirea lumii până la 1601*. Fundaţia Regală pentru literatură şi artă, Bucureşti, 1942.

Pentru studii asupra cronicelor lui Nicolae Costin: C. Giurescu, *Contribuţiuni la studiul cronicelor moldovene* (Nicolae Costin, Tudosie Dubău, Vasile Demian), extras din *Analele Academiei Române*, s. II, t. XXX, Mem. secţ. ist., Bucureşti, 1907. Concluziunile din acest studiu trebue completate cu C. Giurescu, *Isvoadele Tudosie Dubău, Miron Logofătul şi Vasile Demian*, extras din *Bul. Com. Ist. a Rom.*, I, Bucureşti, 1914. G. Pascu, *Axinte Uricarul şi N. Costin*, în *Arhiva*, 1922, p. 489.

Ştirile risipite în diferite publicaţii documentare au fost culese de Ioan Şt. Petre, *Nicolae Costin — Viaţa şi opera*, (Teză de doctorat la Facultatea de litere din Bucureşti), Bucureşti, 1939.

Pentru capitolul despre încoronarea regilor poloni la Nicolae Costin, a se vedea studiul lui Ion Const. Chiţimia, în *Cercetări literare*, publicate de N. Cartojan, Bucureşti, vol. IV, 1940, p. 139—163. Textul a fost publicat de Kogălniceanu în anexe la *Letopiseţele*, I, p. 143 şi *Apendicse*, 26-29 şi în ed. II *Cronicele României*, I, p. 177 şi 400—403.

Din *Ceasornicul Domnilor* au publicat câteva fragmente: Dr. M. Gaster, *Literatura populară română*, Bucureşti, 1883, în *Apendice*, p. 559—570; şi anume cap. I, partea IV-a; « Voroava a prea înţeleptului Garamantilor (Brahmanilor) către marele Alexandru, în care dovedeşte că mai mult pot cei cari cu măsură socotesc de sine şi moştenesc puţine, decât Alexandru, care moşteneşte multe şi cu mândrie socoteşte de sine; şi că pre mare nebunie easte a-ş vrea a stăpâni lung şi lat, care are scurtă căruţă a vieţii sale »; Em. C. Grigoraş, cu greşeli de transcriere şi lectură: *Ţăranul dela Dunăre*, în *Convorbiri Literare*, Iulie-August 1930, p. 753—767. Problema a fost reluată în ultimul timp de N. Cartojan, *Ceasornicul Domnilor de N. Costin şi originalul spaniol al lui Guevara*. Bucureşti, 1940. (Extras din *Rev. ist. rom.* 1933 şi din *Cercetări Literare*, IV, 1940 p. 121). Pentru studii asupra vieţii şi operei întregi a lui Nicolae Costin a se vedea şi N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti*, vol. II, ed. II, Bucureşti, 1926, p. 89—124.

INFLUENŢA LATINĂ IN STILUL CRONICARILOR MOLDOVENI

Marii cronicari moldoveni Ureche şi mai ales Costineştii au nu numai meritul de a fi creat în literatura românească genul istoric cu nuanţe apropiate de genul memoriilor, ci şi pe acela de a fi introdus inovaţii în limba literară a timpului. Cultura lor largă, erudiţia lor, preocupările după forme literare mai alese, după un ritm armonios, după versificaţie chiar — toate acestea îi îndemnau să nu se mulţumească cu vocabularul şi tiparele sintactice pe care li le punea dinainte limba scripturilor sfinte şi a vechilor cazanii.

Ureche şi Costineştii introduc în scrisul lor noţiuni noui, pentru care — spre a le circumscrie precis — aveau nevoie de cuvinte noui. Şi acestea le-au împrumutat uneori din limba polonă, pe care şi-o însuşiră în mediul şi în şcolile polone în care şi-au făcut instrucţia. Alteori termenii de origine turcească au fost luaţi din vorbirea contimporanilor, cari se vânturau continuu pe ţărmul Bosforului, într'o vreme în care influenţa orientală începea să se reverse asupra vieţii din Principatele noastre, ca: *ceauş*, *ceambur*, *celebiu*, *derviş*, *divan*, *olac*, etc.

Dar alături de aceşti termeni turceşti, care dau scrisului lor un uşor colorit oriental, ei introduc — şi aci este partea de contribuţie proprie a lor — mulţi termeni de cultură de origine latină, precum: *istoric*, *poetic*, *orator*, *ritor*, *comedie*, *filosofie*, *cozmografie*, *gramatică*, *silave*, *răpublică*, *consilium*, *pretorian*, *prinţipe*, *primani*, *secundani*, *terţiani*, *senat*, *ţensor*, *monarhie*, *tiran*, *imperator*, *colonie*, *obsides*, *testament*, *tractat*, *veterani*, *fantastic* ş. a.

Aceste cuvinte latine pe care Ureche şi Costineştii le introduc în limba literară — neologisme pentru vremea aceea — marchează începutul unei direcţii noui: revenirea la matca latină a limbii.

Influenţa latină — mai ales în opera Costineştilor — se vede însă mai ales în structura limbii. Miron şi Nicolae Costin se străduesc să croiască pentru limba timpului lor, după modelul latin, tipare sintactice noui. Ei modelează structura frazei, pe de o parte pentru a-i da rezonanţe noui, capabile să exprime nuanţe felurite de cugetare şi simţire, pe de alta pentru a-i imprima un ritm mai armonios. Când de pildă Nicolae Costin în Ceasornicul Domnilor, forţând puţin uzanţele limbii vorbite, urma sinuozităţile intermediarului latin, aşezând la început subiectul cu incidentalele sale, apoi obiectul cu determinările sale şi lăsând abia la sfârşit verbul, ca de ex.:

« O părinţilor adunaţi, o niam fericit, *eu* ţăranul Milan, lăcuitorul oraşelor râpilor Dunării, *voao* sfiatnicilor Râmliani carii sunteţi adunaţi într'acastă curte, *mă închin* », — o face aceasta, nu pentrucă el, care vorbea cu uşurinţă limba latină, era într'atâta stăpânit de topica frazei latine, încât nu se putea desbăra de ea nici când scria româneşte, ci o face pentrucă el urmărea în scrisul său efecte artistice. Urmărea pe de o parte să redea în limba sa ceva din muzicalitatea originalului latin, iar pe de altă parte să sublinieze efectul constrastului dintre cele două membre adverse ale frazei: *eu*, ţăranul... *voao* sfetnicilor Romei... Aceloraşi nevoi de ritmică şi de subliniere a sensurilor sunt subordonate şi celelalte inversiuni topice, ca de ex. aşezarea negaţiunii la început şi despărţirea ei de verb: *nu* dintr'acei ce ar fi mai harnici a face dreptatia, ce dintr'acei ce au în Râm mai mulţi priitori *trimiteţi*. Pentru acelaşi cuvânt aşează complimentele înaintea verbului pe care-l lămuresc: Dumnezeii *grija lucrurilor omeneşti* au lepădat; determinările adjectivale înaintea substantivului: pentru *nepărăsite a noastre* răutăţi; utilizează construcţii brachiologice syllepse: că fără vrearia şi socoteala Dumnezeilor nici binele a agonisi, nici de rău a ne feri nu putem; hipperbate (separarea de cuvinte care din punct de vedere gramatical sunt unite): tu *ale noastre* ai strămutat *obiceiuri*.

Costineştii, cari vorbiau cu uşurinţă limba latină, s'au deprins cu asemenea inversiuni ale părţilor de propoziţie, încât, în căutarea unui efect de armonie ritmică sau în necesitatea de a sublinia un sens, le-au utilizat şi în opera lor originală. Găsim, bunăoară, în cronica lui Miron Costin, expresii în care verbul este aruncat la sfârşitul propoziţiei: « să fie spre învăţăturile scripturei mai plecată a locuitorilor ţării noastre *voie* »; sau altele în care atributul este despărţit de substantiv şi verbul de compliment prin intercalarea altor părţi de propoziţie: « multe *obiceiuri* întru acest neam trăiesc *a Italianilor* până astăzi »; « au fost a resipei casei lui Vasile Vodă *pricină* »; ori cu complementul direct sau cel indirect aşezate înaintea verbului de care depind: « *puştilor apucase* Cazacii de le stricase roatele » ş. a. ş. a.

Cronicarii moldoveni sunt dar premergătorii şcoalei latiniste şi în ceea ce priveşte punerea în circulaţie a ideei de latinitate a neamului şi în ceea ce priveşte năzuinţa de a împământeni în limbă construcţii sintactice latine.

Ei au deschis astfel drumul în limba literară inversiunilor topice, pe care aveau să le mânuiască cu atâta artă marii lirici ai veacului al XIX-lea.

BIBLIOGRAFIE. N. Cartojan, *Ceasornicul Domnilor de Nicolae Costin şi originalul spaniol al lui Guevara* (extras din *Revista istorică română*, 1933, p. 159—171 şi din *Cercetări Literare*, IV, 1940, p. 1—21). I. Cazacu, *Influenţa latină asupra limbii şi stilului lui Miron Costin* (lucrare în Seminarul nostru de literatura veche românească) în *Cercetări Literare*, V, p. 41—64. Influenţa latină asupra cronicarilor a mai fost semnalată de: A. V. Gâdei, *Studiu asupra cronicarilor mol, doveni din secolul al XVII din punct de vedere al limbii, metodei şi cugetării*. Bucureşti, 1898, p. 194 şi urm.

ION NECULCE

Colegul de divan al lui Nicolae Costin, Ion Neculce, ocupă, prin resursele nesecate ale darului său de povestitor, locul cel mai de frunte pe linia ascendentă a cronicarilor moldoveni.

Tatăl său, Ienachi Neculce, care se găsește amintit în documente pe la 1679—1685 ca grămătic, era un om cult pentru vremea lui, căci un act al fiicei sale Sanda, ne destăinuie că «avea cărți grecești» și că era «om spudeos (σπουδαῖος = serios, grav, important), precum îl știe toți». Aceste și alte calități sufletești, l-au ajutat să ia în căsătorie pe fiica marelui boier dela curtea lui Vasile Lupu, Iordache Cantacuzino, despre care vorbește cu atâta admirație Miron Costin («cap ca acela abea de au avut țara cândva sau de va mai avea»). Catrina Cantacuzino aducea ca zestre soțului său 25 de sate.

Cronicarul este singurul băiat născut din această căsătorie; a mai avut două surori, dintre care una s'a măritat cu Ștefan Luca, vistiernicul lui Dimitrie Cantemir și tovarășul de exil al cronicarului, alta măritată în Țara Românească cu Done Vistierul.

Ion Neculce era numai în vârstă de 14 ani, când familia sa a fost sguduită de o groasnică nenorocire. In 1686, când Ioan Sobieski se întorcea dela despresurarea Vienei și când podghiazuri polone cutreerau Moldova, jefuind și dând foc, a fost prădat și ars conacul familiei cronicarului din Prigoreni, iar tatăl, Ienachi Neculce, care era pe atunci vistier cămăraș de ocnă, a fost tăiat de Poloni în Târgul Ocnei. Atunci familia, îngrozită, pleacă împreună cu bunica, văduva lui Iordache Cantacuzino și cu fiul acesteia, Iordache Stolnicul, la rudele lor din Muntenia, familia Stolnicului Const. Cantacuzino. In acest exil, bunica moare. După 4 ani de pribegie, când în domnia lui Constantin Cantemir lucrurile se mai liniștesc în Moldova, pribegii se întorc la căminurile lor.

In anul următor, 1691, Neculce apare între micii slujbași dela curtea domnească. In toamna anului, când fiica lui Constantin Brâncoveanu, Maria, logodită la Constantinopol cu Constantin Duca, veni la Iași, însoțită de mama sa și de Stolnicul Constantin Cantacuzino, pentru celebrarea căsătoriei, Neculce făcea și el parte din alaiul tânărului mire. «Atunce, pre acé vreme și eu, Ioan Neculce, vel vornic, eram tânăr postelnic și mergeam cu alți postelnici împreună, cu toiage a mână, pre gios, înaintea Domnului», care-i urma călare, cu surguciul pe cap.

In vara anului 1700, sub Antioh Cantemir, când Moldovenii primiră firmanul — îmbucurător pentru ei («se învoiește toată țara pentru acea veste») — de a se retrage garnizoana turcească din Camenița și a se preda cetatea Polonilor, Neculce, care înaintase vătaf de aprozi, se afla cu Domnul său la Nistru.

In acest timp, el se căsătorește cu nepoata de soră a Domnului, cu Maria, fiica lui Lupu Bogdan biv-hatman, care îi aducea ca dotă: 5 sate în Hotin și Dorohoiu, câteva salașe de țigani și o sumedenie de vite: o herghelie de cai, 40 de vaci, 20 de boi, 100 de oi, 200 de stupi. In anul următor, învoindu-se «frățește» cu cumnatul său Ștefan Luca și cu sora sa mai mică, Sanda, înaintea Mitropolitului și a verilor lor, el primește din partea «de comând» a mamei sale: 7 sate și 4 fălci de vie la Cotnari și la Nicorești.

Astfel, fără să ajungă în moșii pe Grigore Ureche, Neculce era și el — ca și Miron și Nicolae Costin — unul dintre marii proprietari de pământuri ai Moldovei.

Neculce nu s'a putut bucura multă vreme de rudenia cu Domnul, căci în toamna anului 1701, Antioh Cantemir este înlocuit cu Constantin Duca.

In 1705, el este însă în suita lui Antioh Cantemir la Constantinopol și este față la pâra pe care boierii Moldovei, din îndemnul noului Domn, o aduc împotriva lui Mihail Racoviță. Intrând în Moldova cu Antioh Cantemir, Neculce este ridicat la rangul de mare spătar și, în această calitate, este trimis ca sol — el, care petrecuse o parte din copilărie în Muntenia — la curtea domnească din București, cu prilejul nunții fiului mai mare al lui Brâncoveanu, Dinu, cu fata vornicului Ion Balș din Moldova. A fost o nuntă bogată și plină de fast «care să zicem — spune Neculce — nu era nuntă domnească, ce putem zice crăiască».

In anul următor, când Antioh Cantemir, din porunca Turcilor, pleacă, împreună cu toată boierimea și cu salahori, să întărească cetatea Tighinei, Neculce, împreună cu Ilie Cantacuzino și Ilie Catargiu, este lăsat de Domn în Iași, caimacam, ca să poarte grijă de trebile țării. Dar încrederea pe care i-o arată unchiul soției sale îi este fatală, căci Antioh, fiind înlocuit, încă de pe când se afla la Tighina, cu Mihai Racoviță, acesta îl trece și pe el într'un izvod de boierii care trebuiau prinși și închiși înainte de sosirea lui în Iași. Neculce însă până a nu sosi seimeni la gazda lui, simțindu-se în cumpăna morții, încalecă repede și fuge în Polonia. Acolo a stat câtăva vreme — el nu precizează cât — până când și-a «făcut pace cu domnia» și s'a întors la casa lui, având cinste și căutare din partea Domnului.

Sub celălalt unchiu al soției sale, sub Dimitrie Cantemir, Neculce este din nou ridicat în fruntea treburilor publice ale Moldovii: «Iară mai de credință și mai ales toate trebile domniei erau după mine, Ioan Neculce, vel spatar», mărturisește el însuși. De aceea, când Dimitrie Cantemir încheie alianța cu Petru cel Mare și se hotărește să se arunce în vâltoarea războiului, trebuind să-și acopere primele mișcări, ca să nu fie simțit de Turci și de boieri, el încredințează postul important atunci, de mare hatman — am zice azi: ministru de război — lui Neculce. Cronicarul, învinuit mai târziu de colegii săi de divan, că el, prin sfaturile lui, a adus dezastrul Moldovei, se apără susținând că el n'a știut — deși încheierea alianței se făcuse prin cumnatul său — de legăturile lui Cantemir cu Petru cel Mare, decât atunci când Rușii au sosit la Prut. «Atunce am știut și eu că au fost scris Dumitrașco Vodă să vie Moscalii, că eu tot gândeam că vom purcede în gios spre Huși, precum sfătuisem; iară dacă am înțeles că au sosit Moscalii la Prut, mult m'am mirat și am zis lui Vodă să scrie să se întoarcă Moscalii înapoi... și să se lase de Moscali, că poate să-i bată Turcii, și Tătarii or robi țara. Pui pre Dumnezeu martur că așa i-am zis și tare am stătut, că doar l-oi întoarce, și n'am putut». Dimpotrivă, Cantemir mâniat i-ar fi răspuns: «că voi toți vă chivernisiți cu toții ca să rămâneți la creștini, și numai eu singur să rămâi pentru voi la păgâni, că v'am văzut eu credința voastră, că ați fugit toți». Intr'adevăr, boierii temându-se că Turcii vor intra în Iași, după un svon, răspândit într'adins de Dimitrie Cantemir, fugiseră. Dar unii dintre ei intraseră mai demult în tratative cu Rușii, peste capul Domnului. Când Cantemir cheamă boierii, cari mai rămaseră cu el în Iași, și le comunică alianța cu Rușii, aceștia, bucuroși, se grăbesc să răspundă: «Bine ai făcut Măria Ta, de te-ai închinat». După aceasta, Dimitrie Cantemir, încălecând, a plecat în tabăra rusească dela Prut, ca să orânduiască cele necesare, iar pe Neculce l-a lăsat de paza Doamnei în Cetățuie, temându-se să nu lovească Turcii pe Doamnă, în urma lui.

Neculce a fost astfel și părtaș la drama care a urmat și a trăit, cu toți contimporanii săi, fiorul acelor zile de înviorare sufletească, în care mișcările și freamătul oștirilor și zăngănitul armelor rusești pe pământul Moldovei, trezise nădejdea mântuirii de sub vitrega stăpânire păgână.

El a fost martor la intrarea lui Petru cel Mare în Iași; la primirea lui în palatul domnesc; la masa pe care a dat-o Domnul

în cinstea împăratului; a închinat și el cu Petru cel Mare un pahar de vin franțuzesc la ospățul pe care împăratul l-a dat în tabăra sa, Domnului și boierilor moldoveni, și în sfârșit, ceea ce este mai important, el a condus pe câmpul de luptă operațiile corpului de armată moldovenesc. Astfel a avut prilejul să cunoască de-aproape pe țarul care a deschis o eră nouă în istoria Rusiei și al cărui portret avea să-l zugrăvească așa de sugestiv în opera lui. Descrierea luptei pe care a dat-o în cronica sa este un izvor istoric de care s'au folosit și istoricii ruși pentru epoca lui Petru cel Mare. De altfel, fragmentul a fost pus la îndemâna istoricilor străini încă din 1845, de M. Kogălniceanu, într'o foarte bună traducere franceză.

La un moment dat, împăratul, răsleţit cu un mic pâlc de armată de trupul cel mare al oștirii rusești și încolțit de Turci și Tătari, cheamă pe hatmanul Neculce și-l întreabă dacă cutează, cu 200 de dragoni și 100 de moldoveni, să-l scoată pe el și pe împărăteasa, călări, în Țara Ungurească. Neculce, cumpănind împrejurările, îi arată că este un lucru « prea cu grijă mare a ispiti să nu cadă la vreo primejdie », dar cu bunul lui simț practic izbutește să-l scape pe împărat din încurcătură. Pornesc călări în toiul nopții, pe întunerec, « de nu se vedea nici mâna », pe malul Prutului, pe când coastele dealului și câmpul tot până la Huși erau luminate de focurile Turcilor și ale Tătarilor și, mergând toată noaptea, ajung în zorii zilei să se împreune cu tabăra rusească dela Stănilești. Lupta, începută cu însuflețire, este însă nenorocită pentru creștini, care, copleșiți de numărul mare al Turcilor, sunt în cele din urmă încolțiți și înconjurați. Cu toate stăruințele generalilor nemți, care cereau continuarea războiului și cu toate rugămințile lui Dimitrie Cantemir și a boierilor moldoveni, Petru cel Mare, sfătuit de împărăteasă și de generalii ruși, se vede nevoit să ceară pacea.

Turcii cereau pe Dumitrașco Vodă, dar izvoare rusești ne informează că Petru cel Mare ar fi spus, cu un desăvârșit simț de loialitate, că « mai bine voiu ceda Turcilor țara mea până la Cursc, decât pe Principele care, din iubire față de mine, și-a pierdut țara ». Turcii stăruind, Rușii le răspund că din războiul dintâiu nu se știe ce s'a făcut, perit-a sau a fugit, că ei bănuiau că a trecut la Turci.

PRIBEGIA. Cu Dimitrie Cantemir, care nu mai avea să se întoarcă niciodată între ai săi, pleacă în pribegie și boierii care-i fuseseră devotați, urmați de popor, între care și hatmanul Neculce. Erau 448 de boieri și slujbași, urmați de 4.000 de oameni din popor, bărbați și femei.

In Rusia, Petru cel Mare dăruiește Moldovenilor puși sub autoritatea lui Dimitrie Cantemir, sate și moșii în regiunea Harcovului. Dar acolo, pe pământ străin, departe de căminurile lor, încep fricțiuni între Domn și boieri. Desamăgit și amărît de prăbușirea planurilor sale, Dimitrie Cantemir, își schimbase firea: « Dumitrașco Vodă — ne spune Neculce — nu vrea să țină pe Moldoveni cu dragoste, ca pe niște străini ce și-au lăsat casele și s'au înstrăinat pentru dânsul; el vrea să-i ție mai aspru decât în Moldova, că i se schimbase firea într'alt chip, nu precum era Domn în Moldova, ce precum era mai înainte, pre când era beizadea tânăr, în zilele frăține-său Antioh Vodă, încă și mai rău, și iute la beție, și se scârbia de fiece, și ușa îi era închisă... ».

Neculce nu se putea apoi împăca nici cu viața din Rusia « unde nu sunt oamenii slobozi să meargă unde le este voia, nici la împărăție, fără ucaz; și ucaz nu vor să facă, ca pentru să nu facă cheltuială împărăției ».

Doi ani de zile Neculce a trăit cu amărăciune la Harcov, pe lângă Dimitrie Cantemir, stăruind necontenit să i se îngăduie întoarcerea în țară. In cele din urmă, i se învoește înapoierea la căminul său.

Despărțirea de Dimitrie Cantemir și de boierii moldoveni este înduioșetoare. Domnul, Doamna, boierii, cu toții îl sfătuesc să mai rămâie, că « nu și-o putea face pace și va pieri de Turci ». Domnul se îndatora să intervină pe lângă împărat pentru el; generalul Șeremetiev însuși, cel care condusese armatele rusești la Stănilești, făgăduia să-i obțină dela Țar sate și moșii, dar Neculce, cuprins de nostalgia țării și de grija copiilor săi pe care-i avea cu sine (« ... viața mea îmi era cum era, dar mai mult îmi era pentru copiii mei la ce vor rămânea... »), stă neclintit în hotărîrea sa. El își ia astfel inima în dinți și, plecând din Harcov, intră în Polonia și ajunge la hotarele Moldovei. Dar aci îl așteptau alte surprize.

După înfrângerea dela Stănilești, țara fusese dată pe mâna hoardelor de Tătari, care jefuiau, robiau și dădeau foc satelor, încât — zice un act contimporan: « mai < că > era sfârșitul acestui pământ de istov ». In acele împrejurări — grăește mai departe actul: « fratele nostru Lupu Vornicul, văzând pieirea noastră a tuturor », înfruntând primejdia, « s'a dus cu capul a mână », în tabăra turcească și a căzut la picioarele Vizirului și ale Hanului tătăresc, cerând iertare pentru țară. Din cronica lui Neculce, știm că, în timpul luptei dela Stănilești, Lupu, presimțind dezastrul, se despărțise de Cantemir, își făcuse o tabără aparte și intrase în legături cu Turcii. Vizirul și Hanul, mustrând pe Lupu pentru hainlâcul țării, se înduplecă, potolesc prada, întorc robii și-l însărcinează pe Lupu cu caimacamia țării. Lupul însă, apucându-se să impileze pe slujitorii și căpitanii ce fuseseră în tabăra Rușilor, este pârît la Vizir, care nu eșise încă din Moldova și care, mâniat, poruncește ca Lupul să fie pus în lanțuri și dus la Varna, unde stă închis doi ani. Scăpând din închisoare și întorcându-se în Moldova sub Nicolae Mavrocordat, el se plânge în divanul domnesc că a fost în « mare primejdie de cap » și că toată năpasta lui și a țării a venit din pricina sfetnicilor lui Dimitrie Cantemir, Ioan Neculce hatmanul și Ștefan Luca Vistiernicul, « care au fost umblat de au adus pre țarul moschicesc cu oști și au luat și bani de au făcut oaste ». Divanul a considerat faptele celor doi pribegi ca viclenie — trădare, cum am zice azi — și, potrivit vechiului drept românesc, moșiile lor au fost confiscate și trecute pe seama domniei, pentru ca apoi să fie dăruite, în parte, lui Lupu, pentru serviciile pe care pretindea că le-a adus țării.

Dela marginea țării unde ajunsese, Neculce roagă pe Mavrocordat să intervie pentru el la Poartă, ca să obțină firmanul prin care să i se îngăduie întoarcerea în patrie. Domnul intervine, dar Vornicul Lupu, care pusese mâna pe moșiile pribeagului, « sta de zi și de noapte de-i făcea împiedicături și turburări despre Turci și despre alții, ca să nu vie în pământul său », ci să piară între străini. Până la obținerea firmanului Neculce, după sfatul Domnului, trimite în țară pe « giupâneasa sa »; dar din pricina lui Lupu, femeia trebue să « stea tăinuită în țară, mai mult prin păduri ».

Tocmai se obținuse dela Turci firmanul de iertarea lui Neculce, când Mavrocordat este strămutat în Muntenia, și atunci, prin stăruințele Vornicului Lupu, firmanul se rătăcește. Curând apoi, zările se turbură din nou în Moldova: cătane ungurești și ciambururi tătărești pătrund în țară și o pradă, iar pe urma lor se întinde foametea și ciuma.

Abia peste 7 ani se ivesc împrejurări mai prielnice pentru întoarcerea lui Neculce, și este într'adevăr mișcător să vezi cum, în contrast cu răutatea și lăcomia hapsânului său coleg de divan, Neculce găsește un ocrotitor statornic în Domnul străin de pământul țării, Nicolae Mavrocordat. Iată cu ce bunătate sufletească răspunde el la un răvaș al pribeagului, în 9 Iunie 1719:

« Cinstitului și al nostru priiaten, dă bine voitoriu, dumnealui « Hatmanul, dela Dumnezeu sănătate pohtim dumitale. Priete-

« neasca scrisoarea dumitale, încă fiind pe cale, o am luat... « scrisele toate le-am înțeles... iar acum nu lipsim a încredința « pre dumneata ca să știi că te avem pre dumneata în dragostea « noastră, și, cu ce s'ar putea spre folosul dumitale nu vom lipsi, « fiindu-ne milă dă streinătatea dumitale. Că și în domnia noastră « dintâiu, n'ai fost uitat dumneata de noi, ci încă și ferman atuncea « am fost scos dela stăpâni, ca să vii dumneata în patria dumi- « tale. Și acel ferman au fost la Iamandi și ne mirăm cum n'au « venit la mâna dumitale — [motivele le cunoaștem acum]. « Despre părțile acele orice s'ar înoi, pohtim pe dumneata să nu « lipsești a ne înștiința...».

INTOARCEREA IN MOLDOVA. Cu sprijinul lui Nicolae Mavrocordat, care domnea atunci în Muntenia și cu ajutorul lui Mihail Racoviță, noul Domn al Moldovei, Ioan Neculce, după o pribegie de 9 ani de zile, se poate întoarce în sfârșit la căminul părintesc, în 1720, și are atunci în divanul domnesc un lung proces cu văduva Vornicului Lupu și cu fiul acestora, Iordache Vel Căpitan de Codru, pentru redobândirea moșiilor răpite. Din fericire, au răsbătut până la noi actele procesului, care luminează în chip neașteptat nu numai un colț din vechea vieață juridică a Moldovei, ci și o latură din personalitatea cronicarului, întrucât actele reproduc pe larg apărarea lui în divanul domnesc.

Neculce începe prin a spulbera învinuirea ce i se adusese în lipsă și care dăinuia încă la sosirea lui, că el ar fi adus pe Ruși în Moldova. Nu putea « fi el harnic » și nici « Dumitrașco Vodă să ridice împărăția Mosculuí » asupra Porții, ci războiul între Ruși și Turci izbucnise cu două-trei săptămâni mai înainte de intrarea lui Dumitrașco Vodă în scaun, din pricina lui Carol al XII-lea, fugit atunci la Tighina. In ce privește învinuirea că el și cumnatul său au sfătuit pe Cantemir să se închine lui Petru cel Mare, « dumnealor — spune actul — deteră samă cu frica lui Dumnezeu, cum ei nu l-au sfătuit, nici l-au îndemnat să se închine, numai slugi au fost; n'au putut taina lui, după ce au văzut-o, să o vădească ». « Eu taina stăpânului — spune el și în cronică — căruia i-am mâncat pită, n'am putut-o descoperi, uitându-mă la Sfânta Scriptură ». Dar — adaogă el mai departe, în apărarea sa — « toată boierimea au fost bucuroși Muscalilor și greșiți Porții ». Când Luca Vistiernicul s'a dus cu cărți dela Dimitrie Cantemir la Petru cel Mare, a găsit acolo soli trimiși mai dinainte de boieri, fără știrea lui Dumitrașco Vodă și, zicând acestea, Neculce scoate « un vrav de cărți » ale Sfinției Sale Părintelui Mitropolitului, chir Ghedeon, ale lui Antohi Hatman și ale lui Savin Banul și ale altor mulți, toți chemând pe Ruși cu « înbunături deșerte ». Insuși Vornicul Lupu, care pretindea că a rămas singur credincios Porții, « când au început a trece Vizirul Dunărea în această parte, îndată au repezit la împăratul Mosculuí de i-au dat de știre, cum că Vizirul trece Dunărea... Dacă au fost dumnealui drept Porții, pentru căci <ce> au dat știre Moscalilor că trec Turcii Dunărea? » Nu-i adevărat apoi că Lupul s'a dus cu «capul a mână» la Vizir pentru țară, ci a fost adus cu sila, iar dacă pe urmă a fost dus în lanțuri la Varna, aceasta s'a întâmplat din pricina lăcomiei lui. Și răspunzând acestea — spune conceptul procesului — « dumnealui Ion Hatmanul cu glas mare — mai exact ar fi fost: mișcat — înaintea noastră și a tot sfatul nostru, cu blăstăm au grăit, de-l va lua Sfinție Sa Părintele Mitropolitul și cu toți boierii sfatului nostru asupra sufletelor lor, precum este numai el singur vinovat... și alții nici au fost bucuroși, nici au fost amestecați, nici sânt vinovați; atunce nu numai de Boian (satul lui Neculce) să fie el păgubaș, ci și de vieață să fie pierdut ».

Aceste cuvinte ale pribeagului, care trecuse prin atâtea suferințe, au făcut o adâncă impresie și au trezit în sufletele colegilor săi de odinioară, înfundați cu propriile lor « cărți », amintirile trecutului și conștiința dreptății. Și atunci — încheie actul —:

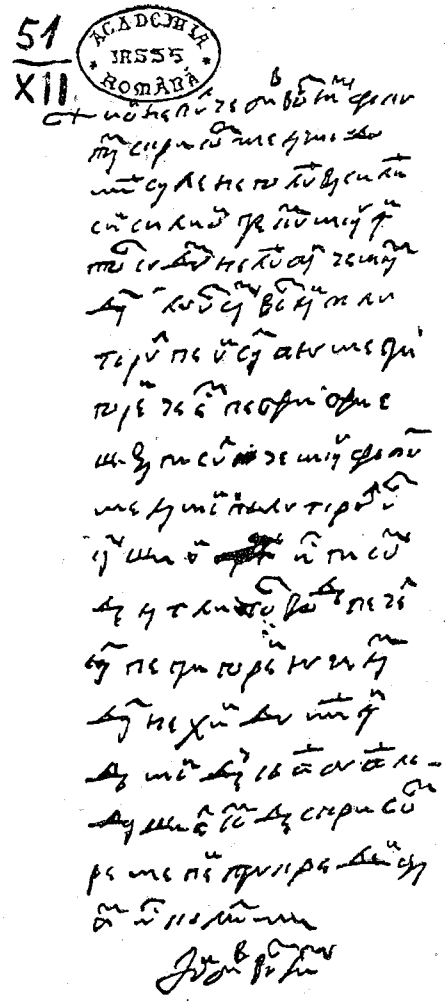
51 XII ACADEMIA R.S.S. ROMÂNĂ

Un act scris și semnat de « Ion <Neculce> biv vornic ».

« Sfinția Sa Părintele Mitropolitul și toți boierii sfatului îndată ș'au mărturisit înaintea noastră cum toți au fost vinovați și amestecați și bucuroși Moscalilor și greșiți prea luminatei Porți, niciunul nu s'au cutezat să-l ia cu sufletele sale ». Domnul însuși, deși Iordachi Lupu Costachi îi era rudă — căci, se spune în același act că ținea în căsătorie « o nepoată de frate » — totuși, mărturisește în hotărîrea sa, că: « el, care a fost de trei ori Domn din vreré lui Dumnezeu », n'a pomenit « să ia Domnul moșiile altor boieri să le dea altora, fără de vină ». Astfel se recunoaște în divanul domnesc nevinovăția lui Neculce și este repus în drepturile sale.

Cronicarul avea atunci 48 de ani. Cariera lui politică nu era încă încheiată. In 1727, Neculce făcea parte din divanul lui Grigore Ghica Vodă, ca vel vornic al țării de jos — dregătorie pe care o avusese mai înainte și Grigore Ureche. Legăturile dintre el și Domn erau așa de prietenești încât, în 1733, el primește pe Domn, ca oaspe, la moșia sa, Prigorenii din ținutul Dorohoiului. In a doua domnie a lui Grigore Ghica, Neculce, înaintat în vârstă — avea peste 60 de ani — este numit judecător în Iași dimpreună cu boierii cei mari « la toate trebile și judecățile să fie nelipsiți ». Totuși suferințele nu i-au fost cruțate nici la bătrânețe. In 1740, pe timpul intrării Rușilor în țară, rămânând în Iași împreună cu copiii săi, a fost pârît de « ciocoi și alți neprieteni », Domnului Grigore Ghica, care l-a închis câteva zile, dar pe urmă, convingându-sé de nevinovoția lui, l-a pus în libertate.

A murit între 25 Februarie 1745 și 12 Ianuarie 1746, în vârstă de 73 de ani.

CRONICA LUI ION NECULCE

Viața lui Ion Neculce e plină de elemente dramatice în întorsăturile ei neașteptate: aci caimacam de Domn, conducând în Iași treburile țării, în vreme ce Domnul se afla cu boierii la Nistru; aci silit — în cumpăna morții — să încalece repede și să fugă în Polonia; aci mare hatman al Moldovei, închinând cu Petru cel Mare la masă și conducând apoi pe câmpul de luptă armata moldovenească; aci pribeag în suita lui Dimitrie Cantemir prin Sudul Rusiei; aci la granițele țării, gata să treacă Nistrul și să-și revadă plaiurile părintești; aci din nou amărît, văzând că i se închid 9 ani, drumurile întoarcerii în țară și că moșiile îi sunt răpite. Rareori o viață omenească a cunoscut drumuri atât de întortochiate cu suișuri și coborîșuri neașteptate, cu bucurii și satisfacții scurte și cu suferințe îndelungate. Dar toate aceste reversuri ale soartei, dacă i-au măcinat iluziile tinereții, în schimb i-au întărit și lărgit personalitatea, căci nimic nu desfundă mai bine puterile care zac latent în adâncul sufletului, decât ciocnirile continui cu realitățile vieții. Reintrând în Moldova la vârsta de 50 de ani, după o viață svânturată, Ion Neculce era un om format, cu o bogată experiență a lumii și cu o largă înțelegere a celor omenești.

Târziu, după pragul a 60 de ani de viață, când patimile s'au domolit și s'au așezat la adânc, ca mâlul pe prundișul unei ape limpezi, fostul hatman al lui Dimitrie Cantemir s'a apucat să scrie «cele câte s'au tâmplat în viața» sa și pentru care n'avea nevoie de istoric străin, căci erau scrise în inima lui. In precuvântarea cronicei, Neculce ne spune că este biv vel vornic — adică fost mare vornic al țării de sus. Neculce a ajuns vornic mare la 1731—1733, în domnia lui Grigore Ghica. Dacă el semnează «fost mare vornic», urmează că a scris cronica după 1733, adică după vârsta de 61 de ani.

N. Iorga a adunat, în *Istoria literaturii românești*, volumul II, toate datele din cronica lui Neculce, în care bătrânul boier face aluzie la viața sa și care pot servi ca puncte de sprijin pentru datarea operei. Din toate reese că Neculce și-a scris cronica după 1733 și că până în ultimii ani ai vieții, mâna tremurândă așternea pe hârtie, pentru urmași, letopisețul țării. Povestind, la vârsta de 66 de ani, purcederea Domnului Grigore Ghica la Nistru, ca să ridice puștele pe care le îngropase Muscalii și să le ducă la Tighina, el adaogă: «Aceste toate s'au lucrat într'acest an, dela Noemvrie la veleat 7246 (1738) pân la istovul lui Noemvrie la veleat 7247 (1739), și *ce s'a mai lucra, s'a scrie la rândul său*». Reluând, după un scurt răgaz, pana, el continuă imediat: «Iară acum am început a scrie că în anul 7247, după ce au mers Grigore Vodă în Iași, ciuma s'au mai potolit». Il surprindem deci pe bătrânul cronicar, așezat la masa lui de scris, în liniștea patriarhală a moșiei sale, înmuind pana în cerneală ca să însemne cronica zilei. Astfel a scris până la capăt; ultimele rânduri sunt din 20 Iulie 1743: urcarea în domnie a lui Ioan Mavrocordat. Doi ani mai târziu, Neculce închidea ochii pentru totdeauna.

Cronica lui Neculce cuprinde istoria Moldovei dela Dabija Vodă (1661), de unde o părăsise Miron Costin, până la 1743; un răstimp de 82 de ani.

Asupra izvoarelor, cronicarul însuși ne dă următoarele indicații:

«Iară dela Dabija Vodă înainte îndemnatu-m'am și eu Ioan «Neculcea biv vel vornic de țara de sus a scriere întru pomenirea «Domnilor: însă până la Duca Vodă cel Bătrân, l-am scris de «pe niște *izvoade* ce am aflat la unii și alții și din auzitele celor «bătrâni boieri, [Izvoadele sunt, după cum s'a văzut, p. 177—179, «letopisețul lui Damian-Dubău] iară dela Duca Vodă cel Bătrân «înainte, continuă Neculce, până la domnia lui Ioan Mavro«cordat, nici de pre un izvod a nimărui, ce am scris singur «dintru a mea știință, câte s'au tâmplat de au fost în viața mea».

Așezându-se să scrie, ca un moșneag înțelept și sfătos ce era, toate cele trecute, pentru ca «frații săi cetitori» să știe «a se ferire de primejdii», Neculce are, în ciuda vârstei, un suflet cald, în care amintirile păstrează toată prospețimea lor. Timpul șterse mărunțișurile vieții, lipsite de interes, dar icoanele și pățaniile care-l impresionaseră mai puternic, se desprind din amintire, vii, ca în clipa în care le-a văzut de aproape sau le-a trăit intens.

Cronica lui Neculce, în continuarea cronicei lui Miron Costin, înfățișează una din fazele cele mai dramatice ale istoriei moldovenești: epoca de prăbușire a domniilor moldovenești și începuturile domniilor fanariote. In deslănțuirea războaielor crâncene dintre creștini — Germani, Poloni și Ruși — de o parte și Turci de altă parte, domniile moldovenești cad ca frunzele vânturate în furtuni. Sunt pagini încordate de intrigi, de decădere națională, de umilință deprimantă, pe care le simțim din tablourlle sumbre pe care ni le înfățișează cronicarul. Iată bunăoară într'un loc pe Domnul Moldovei și pe cel al Țării Românești chemați la sfat în cortul pașei la Hotin, pentru ca Pașa să răcnească la ei și să «scoată hangerul ca să-i lovească». Iată într'alt loc, pe Antonie Vodă, care a făcut mult bine țării, închis și chinuit de Turci în temniță «și l-au bătut și l-au căznit în fel de fel de cazne; până și tulpanuri subțiri îl făcea de înghițea și apoi le trăgea înapoi, de-i scotea mațele pe gură. Și l-au făcut de au dat o mie de pungi» ca să scape. Și «după ce l-au slobozit Turcii și s'au apropiat de casă, și numai ce au văzut că-i arde și casa». Uneori tragicul se împletește cu comicul ca în dramele shakespeariene. Boierii munteni, plângându-se vizirului împotriva lui Grigore Ghica, în timp ce acesta «după perdeaua vizirului asculta toate. Și vizirul zisu-le-a: Alegeți-vă un domn dintre voi, pe cine vă va plăcea și veniți mâine dimineață să vi-l fac». Când a doua zi boierii se duc cu Drăghici Cantacuzino, fratele lui Șerban, în frunte, la vizir «să-l îmbrace cu caftan și au intrat în casă, la vizirul», rămân încremeniți. Vizirul le scoate înainte pe Grigore Ghica căftănit.

Rareori într'un tablou sumbru din aceste vremuri pătrunde o rază de soare, ca atunci când ne înfățișează pe Iliaș, feciorul lui Alexandru Vodă — care murise «sărac și la mare lipsă și cu datorii multe» — mergând pe ulițele Constantinopolului, «după oasele tatâne-său, la îngropare, cu multă grijă și frică de datornicii tatâne-său, să nu-l prinză, să-l închiză». Este deodată ridicat și dus, fără să știe de ce și unde («foarte rău să spăriesă»), «la saraiu, de l-au îmbrăcat împăratul cu caftan de domnie, de l-au pus domn în locul Ducăi-Vodă». Iată-l mai departe și pe Duca, în a doua domnie, după ce gătise podul peste Nistru și «aștepta pentru slujba adusă oștirilor turcești să fie răsplătit cu caftan domnesc, că este ridicat pe sus, la un semn al împăratului, și «l-au dus de l-au închis la baș-ceauș». «Atunci s'au văzut Duca Vodă că este mazil... și l-au bătut împărăția și au cheltuit mulți bani și era să piară». Dramele de domnie se împletesc cu suferințele și durerile țării în scene de un realism crud. Scena în care ne înfățișează pe Duca Vodă, când după ce a stors țara pentru a plăti biruri turcești, este ridicat de Poloni și dus — pentru totdeauna — pe drumul exilului, impresionează cu atât mai puternic, cu cât este mai concis povestită; dus «într'o sanie cu doi cai *unul alb* și *unul murg* [1] și cu *hamuri de teiu*, ca vai de dânsul! Ocări și sudălmi, de auzea cu urechile. Și agiungând spre Suceava la un sat, au poftit puțintel lapte să mănânce iar femeia, gazda, i-au răspuns: N'avem lapte să-ți dăm, că au mâncat Duca Vodă vacile din țară. De l-ar mânca viermii iadului cei neadormiți! Că nu știa femeia aceea că este

[1] Pentru a simți puterea acestei imagini a desperecherii cailor, trebue să ne transpunem în epocă și în sufletul cronicarului latifundiar, care primise, în dotă, o herghelie de cai.

el singur Duca Vodă! Iar Duca Vodă, dacă au auzit așa, au început a suspinare și a plânge cu amar».

Scenele povestite de cronicar sunt pline de mișcare, ca de pildă, aceea a răsvrătirii poporului împotriva Grecilor, în care cronicarul vădește și un deosebit simț pentru psihologia maselor și un rar dar de a evoca.

Ura norodului revoltat împotriva Grecilor cu prilejul mazilirii lui Dumitrașco Cantacuzino, când târgul întreg se strânsese la curtea domnească și, cățărat pe ziduri, huia, aruncând cu pietre și cu bețe, este admirabil conturată într'un episod final. Gloata umpluse ulițele Iașului și fremăta de indignare. In acest vălmășag, Fliondor Armașul surprinde la gazdă pe un grec, Mavrodin Paharnicul, pe care prinsese ciudă poporul și — povestește Neculce: — «L-au bătut și l-au desbrăcat, de l-au lăsat numai cu cămeșa, și l-au pus pe un cal, îndărăt, cu fața spre coada calului, și-i dedese coada în mâini de o ținea în loc de frâu, și-l ducea prin mijlocul târgului la Copou, la primblare, și-l privea tot norodul ziua amiază zi mare, și-i ziceau feciorii ce-l duceau: «Zii, Grece, cal murg la fântâna Bordii». Iară el nu putea zice cal murg la fântâna Bordii, ce zicea: «Alogo [1] murgo sto [2] funtina Bordii». Iară slugile lui Fliondor îi dau palme și-i ziceau: «Zii, Grece, bine, nu zice așa!». Acest fel de zeefet frumos i-au făcut».

Miezul istorisirii lui Neculce îl formează însă domnia lui Dimitrie Cantemir. Deși din 83 de ani cât îmbrățișează cronica, domnia lui D. Cantemir n'a durat decât 9 luni, totuși în economia operei ea ocupă a șasea parte din întreg.

După vremurile «de cumpănă mare» pentru pământul românesc, pe care le-a înfățișat în toată dramatica lor încordare Miron Costin, scurta domnie a lui Dimitrie Cantemir păru, un moment, că deschide o epocă nouă. Până la el, Turcii, care puseseră un picior în Buda și un altul în cetățile polone dela granița de Sud, păreau că sunt de neînfrânt prin strașnica lor organizare militară. Dar victoriile câștigate sub zidurile Vienei, dădură avânt nou creștinilor și Turcii păreau că apucă pe panta decăderii și a prăbușirii finale. Aceste evenimente aduc o înseninare și în viața românească.

Românii — până atunci târîți cu sila pe câmpurile de luptă după steagurile turcești, apăsați de biruri grele și istovitoare, îngroziți la fiecare clipă de șovăială de ciambururile tătărești, care așteaptau la Nistru porunca din Stambul pentru a încăleca și a se resfira în țară după pradă, robi și pârjol — Românii, zic, răsuflau acum mai liniștiți. Triumful creștinătății părea că aduce și desrobirea lor din vechile capitulații.

La această răscruce de drum în istoria românească, apare personalitatea lui Dimitrie Cantemir, care trăise o tinerețe întreagă în mediul Constantinopolului. El văzuse cu ochii dezastrul Turcilor, aflase de strălucitele campanii ale lui Petru cel Mare și, înainte de a se înscăuna în Moldova, intrase în legături cu Țarul, prin contele Tolstoi, ambasadorul rus la Constantinopol.

Cu Dimitrie Cantemir era însă aproape toată boierimea Moldovei, după cum am spus. Răspunsul boierilor, când D. Cantemir le comunică pactul cu Muscalii: «Bine ai făcut Măria Ta...». dovedește că Domnul era în acord cu instinctul poporului său și cu năzuințele spre liberarea de sub capitulațiile păgânilor. Scurta domnie a lui Dimitrie Cantemir a fost astfel ca un fulger în furtuna vremurilor. Un strigăt de desnădejde al unui popor oprimat care tânjia după libertate. Dar nenorocita luptă dela Stănilești a spulberat toate iluziile și a nimicit, pentru multă vreme, aspirațiile spre libertate.

Mișcătoarea dramă, pe scena căreia apar cele mai mari personalități ale veacului al XVII-lea din răsăritul european: Petru cel Mare, Carol al XII-lea și Dimitrie Cantemir — dramă care a pus capăt domniilor pământene în Moldova — este înfățișată de Neculce pe larg și cu toate acele detalii, care alcătuiesc coloritul specific al vremii.

Iată, mai întâiu, portretul lui Dimitrie Cantemir, care, în tinerețe se arătase «nerebdător, mânios, zlobiv la beție» încât îi ieșise «numele de om rău», dar, care, căpătând domnia «știu să-și piarză numele cel rău căci — spune Neculce — doară mai la vârstă venise, au doară chivernisise viața lui unde nu era pace, că așa se arăta de bun și de blând, că tuturor le era ușile deschise, și nemăreț, de vorovea cu toți copiii, încât începuseră toți a se lipi de el și a-l lăuda».

Tot astfel, în câteva linii concise, dar admirabil prinse, este schițat și portretul lui Petru cel Mare:

«Impăratul era un om mare, mai înalt decât toți oamenii, «iară nu gros, rotund la față și cam smad, oacheș și cam arunca «câte o dată din cap fluturând și nu cu mărire multă și cu poh-«vală mare ca alți monarhi și umbla de multe ori ca un om «de rând pe jos, fără alai, numai cu două trei slugi».

Intâlnirea lui Petru cel Mare cu Dimitrie Cantemir și înfrățirea Rușilor cu Moldovenii, care vedeau în vecinii ortodocși dela nord, mântuirea patriei lor, este înfățișată viu, cu toate notele ei pitorești care făcuseră senzație pe timpul acela:

«Iară atâta dragoste arăta împăratul către Dumitrașco Vodă, «unde văzuse că s'au închinat de bună voie lui, că să tindea «cu amândouă mâinile și cuprindea pre Dumitrașco Vodă de «grumaz și-l săruta pe față, pe cap și pe ochi, ca un părinte «pre un fiu al său».

La masa pe care Cantemir a dat-o în cinstea împăratului în «casa cea mare» din curtea domnească, împăratul n'a vrut să șeadă cu niciun chip în capul mesei, «ce au șezut în scaun, lângă masă, iar în capul mesei au pus pre Dumitrașco Vodă... și se veseleau prea frumos cu vin de Cotnari și lăudau vinul foarte, și încă mai bine le plăcea vinul cel cu pelin, și mult se mirau cum spre partea lor nu se face vin cu pelin așa bun». Povestind astfel intimitatea mesenilor, Neculce nu uită să adaoge că «după ce s'au sculat dela masă, au venit și boierii țării de s'au împreunat cu împăratul, și le-au dires împăratul cu mâna lui tuturor câte un pahar de vin».

Neculce povestește apoi pe larg, cu amănunte interesante, cinstea cu care Petru cel Mare a primit pe Dimitrie Cantemir și boierii moldoveni în tabăra dela Prut, în ajunul Sfinților Apostoli Petru și Pavel. Oastea era înșirată de jur împrejur și, după ce Mitropolitul Ghedeon a slujit liturghie, Rușii au început să sloboadă tunurile — 52 la număr — unul câte unul, toate pe rând; după aceea a venit rândul dragonilor, cari erau înșirați pe 5 rânduri și cari au început «a slobozire flintele, însă nu totdeodată, ce începuse a slobozi deoparte, mergând focul, slobozind din om în om împregiur, ca și cum ar merge fulgerul». De acolo au trecut la conacul împăratului, unde se aflau întinse vreo 5—6 corturi, iar sub corturi se afla întinsă, pe iarbă verde, masa, dar — ne spune Neculce — se săpase și «șanț pentru slobozitul picioarelor în jos». Și s'au așezat acolo la masă împăratul și cu Dimitrie Cantemir și cu toți generalii, brigadirii, polcovnicii, căpitanii și boierii «moschicești», între care erau încadrați și cei 15 boieri ai Moldovei, «toți de-a-rândul, cineș după cinstea și boieria sa»:

«...Și era într'o Miercuri — continuă Neculce — și au «mâncat tot carne pentru libovul împăratului creștinesc și i-au «cinstit împăratul prea bine și frumos și mai pre urmă ne-au «închinat singur împăratul cu niște vin a lui dela Franțuji, «care îndată cum au băut, cum au mărmurit toți de beți, bând

[1] ἄλογος (ὁ), în greaca modernă - cal.

[2] στὸ în greacă - la.

« de acel vin şi n'au mai ştiut cum au dormit într'acea noapte « şi Domnul şi boierii ».

Dar, după vinul acesta al Rușilor, care le-a vrăjit mințile, Domnul şi boierii aveau să se trezească în curând înaintea teribilei realități.

Neculce are un extraordinar dar de a prinde psihologia maselor în mișcare. Se străvede în scrisul lui ochiul ager al hatmanului de oștire moldovenească, atent la toate mișcările şi la toate situațiile, prinzând din învălmășeala mulțimilor tot ceea ce poate da povestirii sale contur şi coloare. E neîntrecut în descrierea bătăliilor. Lupta dela Stănileşti este ca un adevărat ziar plin de detalii senzaționale. Dela deschiderea ostilităților

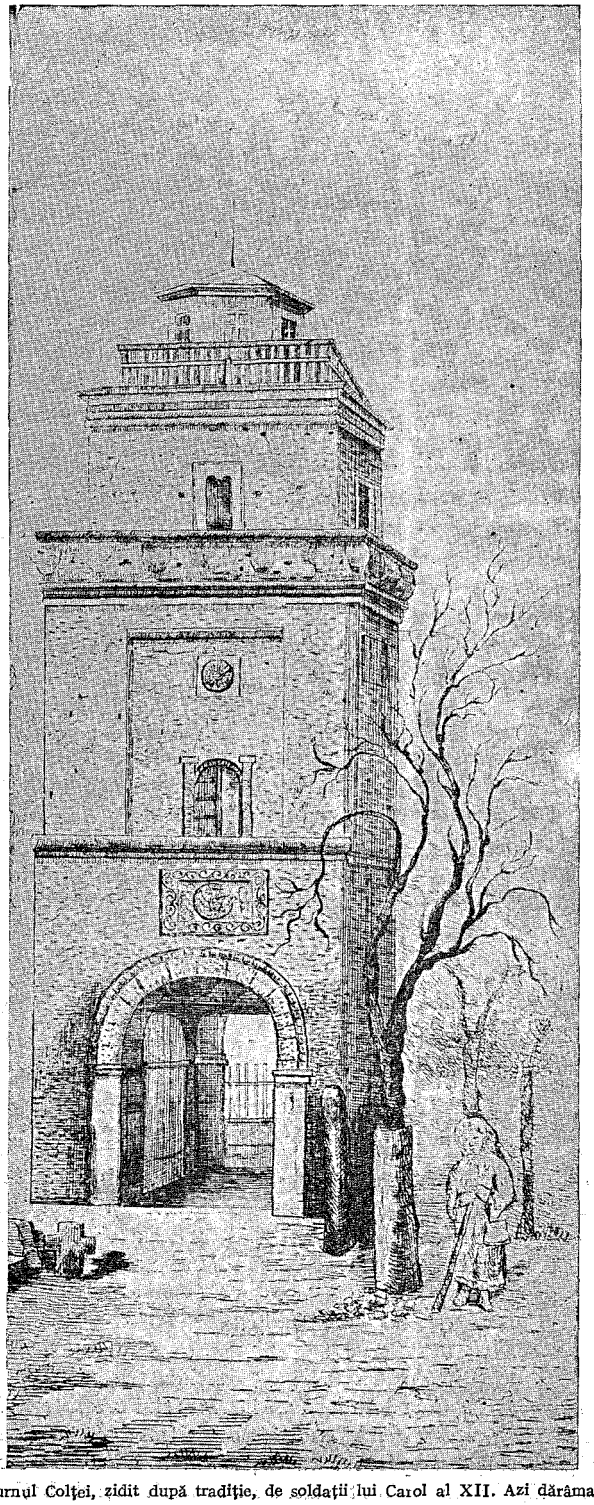

Turnul Colței, zidit după tradiție, de soldații lui Carol al XII. Azi dărâmat.

cu răscoala mahalalelor şi a slujitorilor din casele boiereşti împotriva Turcilor din Iaşi (tăierea negustătorilor şi spargerea prăvăliilor: « băcăliile sta vărsate pe ulițe de era sătui şi copiii; strafide, smochine, alune era destule pre la toate babele ») până la tragicul act final când Moldovenii, văzând din obuzul rusesc Tătarii încărcați de pradă, se « slobozea asupra lor, ca să-şi scoată robii » şi când « ghinărarul Şeremet » îi împiedica « să se bată cu Tătarii, că ei au făcut pace» cu ei, spre desnădejdea Moldovenilor (« Deci Moldovenii au început a strigare şi a-l blăstemare şi a zicere cum n'or merge ei să se bată, că ei îşi văd părinții şi femeile şi feciorii lor robi la Tătari, de-i auzea cu urechile, cum îl blestema ») — dela început până la căpat, Neculce evocă scene de un dramatism încordat. Toate mişcările şi toată zarva luptei defilează ca într'un film colorat subt ochii cititorului: dispozitivul de bătae al armatelor creştine, tactica de luptă a Rușilor şi a Turcilor, erorile de strategie comise şi viclenia lui Lupu Costachi care se înțelesese pe ascuns cu Turcii; desfăşurarea atacului, bravura « generalului neamț Vitman, care a căzut răpus de o «puşcă turcească», pe când îşi îmbărbăta grenadirii la atac; împresurarea armatei creştine; înflămânzirea Rușilor; tatonările păcii; stăruințele depuse de generarii nemți, de Dumitrașco Vodă şi de boierii moldoveni pe lângă țar ca să continue lupta; condițiile păcii, acceptarea lor — şi, în sfârşit, exilul Moldovenilor.

Lui Neculce nu-i scapă niciunul din acele amănunte care însuflețesc narațiunea şi câştigă interesul cititorului. Astfel, povestind acele zile de frământări, când Dimitrie Cantemir, prin legământul încheiat în scris cu Țarul — şi boierii săi — erau convinşi că au croit un drum nou Moldovei şi au asigurat viitorul dinastic al familiei, privirea iscoditoare a bătrânului cronicar reînprospătează un mic incident, nebăgat în seamă la început, dar care a fost ca o prevestire fatală a celor ce aveau să se întâmple. Era după sosirea oştirilor ruseşti la Prut. Cantemir îndemna pe feldmareşalul Şeremetev să scrie « o carte » în limba turcească Sultanului, că se închină Porții şi el şi tot Bugeacul. Şi atunci Şeremetev, gândind că nu e rea ideea lui Cantemir, a pus pe un copil al lui, care ştia bine turceşte, să scrie. Cantemir însă, neavând încredere în cunoştințele de limba turcească ale copilului, a zis să scrie întâiu « pre o țidulă mică » vreo două rânduri, să vadă cum scrie...

« ...Iară acel copil — povesteşte Neculce — fiind telpiz bun, « au scris pre o țidulă aşa că: « Nu este mai mare blestemat în « lume decât omul cela ce are o fărâmă de pâne în mână şi o « leapădă pre aceea şi cearcă să afle alta mai mare », şi a dat-o « lui Dumitrașco Vodă; iară Dumitrașco Vodă cetind, au zis « copilului: « Hia gidi cahpolu » şi n'au mai spus lui Şeremet ce au « scris copilul, fiindu-i rușine; numai ce au zis că au putut scrie».

Prăbuşirea lui Dimitrie Cantemir care, după ce se sbătuse să facă a se recunoaşte pentru familia lui dreptul la tron, îşi vede, după lupta dela Stănileşti, soția şi copiii în primejdia de a cădea în mâna Turcilor, este înfățişată şi ea cu încordare.

Neculce şi alți boieri îl sfătuiseră să nu-şi lase Doamna în Iaşi, ci să o trimită la Hotin sau la Camenița, dar Dimitrie Cantemir, sigur în isbânda Rușilor, le-a răspuns mâniat că: « să-şi ia el muierea, de se teme, şi să o trimită unde i-i voia, dar el pre Doamna din Iaşi n'a clăti-o nicăeri ». După ce a văzut înfrângerea dela Stănileşti şi a văzut că Turcii au înconjurat obuzul, gândind la ai săi, care rămăseseră în Iaşi, s'a speriat « şi plângea şi întreba în toată oastea cine s'ar afla un voinic să iasă pre furiş să se sloboadă la Iaşi să dee ştire Doamnei să fugă... şi nime nu cuteza să se apuce să meargă. Apoi Dumitrașco Vodă, văzând că nu se găseşte nime, se ispitea el singur să meargă şi cu Brahă Căpitan de darabani, şi îşi găsise şi cealmale şi haine turceşti, să se îmbrace şi să iasă noaptea din obuz, să intre în oastea turcească, că doară ar putea străbate la Iaşi, la Doamnă-

sa, să o iee și să fugă ». Norocul lui a fost însă că Muscalii nu lăsau pe nimeni să iasă din tabără fără ucaz, și că Petru cel Mare n'a voit să-i dea ucazul, temându-se, cu drept cuvânt, să nu cadă în mâna Turcilor și să fie omorît.

Figura romantică a regelui Carol al XII-lea apare și ea fugar, prinsă însă în trăsăturile ei caracteristice: curajul și cavalerismul. Lupta dela Tighina e ca un mic fragment de chanson de geste. Pașa dela Tighina, care primise poruncă dela Țarigrad ca să-l scoată din Basarabia, de nu cu voie, atunci cu silă, neavând încotro, înconjurase cu ieniceri casele dela Varnița unde se afla regele. Carol al XII-lea refuză să părăsească conacul, mobilizează garnizoana suedeză și deschide focul. Nici chiar după ce Turcii au dat foc conacului, regele, ca un adevărat paladin medieval, nu se predă. Abia după ce a omorît câțiva ieniceri și după ce a fost el însuși rănit, a căzut prins.

Neculce are un mare talent de povestitor; știe să găsească totdeauna cuvântul potrivit pentru fiece situație și să concentreze tot interesul povestirii în jurul unui eveniment, al unei stări sociale sau al unei personalități pe care o evocă cu toată limpezimea.

Predilecția hatmanului cronicar pentru aspectul dinamic al vieții, de care am vorbit mai sus, se vădește și în portretele sale. Notele prin care individualizează portretele nu sunt atât calități sufletești sau trăsături fizice, cât mișcarea. Portretul lui Petru-cel-Mare, pe care l-am reprodus mai sus, capătă viață proprie tocmai prin prinderea ticului: « cam arunca câte odată din cap fluturând », și prin acțiune: « umbla de multe ori ca un om de rând, pe jos fără alai, numai cu două, trei slugi... și atâta dragoste arăta..., către Dumitrașco Vodă..., că se tindea cu amândouă mâinile și cuprindea pre Dumitrașco Vodă de grumaz și-l săruta pe față, pe cap și pe ochi, ca un părinte pe un fiu al său ».

Dela început ne captează interesul prin trăsăturile simple, dar precise, în care prinde icoana Domnului Dabija Vodă, ridicat din boierimea putneană și care ținea cu îndărătnicie la obiceiurile patriarhale apucate din bătrâni. Două apucături ale lui sunt suficiente ca să-l individualizeze în ceea ce firea lui avea mai caracteristic. Bea vinul — ne spune Neculce « mai mult din oală roșie decât din pahar de cristal, zicând că-i mai dulce vinul din oală decât din pahar ». Apoi « mai avea obiceiul, când ședea la masă și vedea niscaiva oameni săraci, dvorind prin ogradă », trimitea « câte două — trei blide de bucate din masa lui și pâine și vin și le trimitea acelor oameni, de mâncau în ogradă ». Și spunea boierilor care priveau aceasta nedumiriți: « de mult or fi dvorind ei și or fi flămânzit, neavând de cheltuială ».

Caracterul orgolios al Domniței Maria, fiica lui Brâncoveanu și soția lui Constantin Duca Vodă — un adolescent de abia 20 de ani — este bine fixat cu un surâs de ironie într'o atitudine din timpul mazilirii. Plecând cu 5 slujitori și cu mult calabalâc spre Țarigrad, prin fața norodului care îi blestema soțul pentru birurile puse, «fata Brâncoveanului Vodă, fiind tânără și desmerdată de tată-său, se bocea în gura mare muntenește, de zicea: « Aolio, aolio, că va pune taica pungă dă pungă din București până în Țarigrad și zeu nu ne va lăsa așa, și iar ne vom întoarce cu domnia îndărăpt ».

In această înfățișare vie, dar senină, a faptelor, nedeformate de aburii patimei, sufletul bătrânului, sub povara amintirilor, svâcnește adesea în sfaturi înțelepte pe care le oferă cu duioșie comunicativă, din prisosul unei vieți bogate în experiențe, ori de câte ori se ivește prilejul, « iubiților săi cititori tineri » sau « fraților săi Moldoveni »: « Ce fraților Moldoveni, rogu-vă să luați aminte — își încheie el povestea amarului zilelor de exil — să vă învățați și să vă păziți. Oricât îi fi în cinste la vreun Domn, bine este să-i slujești cu dreptate, că și dela Dumnezeu ai plată. Iară cu domnul niciodată să nu pribegești, măcar cum ar hi. Și nu numai în țară străină, ce nici în Țarigrad cu dânsul să nu mergi, fiind tu Moldovan, ce să-i slujești în țara ta, căci străinii caută numai pre domn să-l miluiască și să-l cinstească și iară pre boierii ce sânt pribegi cu domnul într'o nimică sânt... Și apoi domnul se visează că este tot puternic ca la țara lui, când este domn... și nu socotește slujba ce i-au făcut, că s'au înstreinat, ce nimică învoială nu-i face. Nădejdea domnului este ca săninul cerului și ca încetul mării; acum este senin și se face nour, acum este marea lină și se face furtună »; sau povestind grija după familiile lăsate în Iași, când au simțit că frontul rusesc dela Prut se clatină:

« Rugăm pre dumneavoastră, iubiților cetitori tineri, să luați « sama acestei scrisori, că de s'ar tâmpla vreodată să mai vie « niște lucruri ca aceste în țara noastră a Moldovii să vă știți « chivernisi, să nu pățiți și voi ca noi » etc.

Alteori, sufletul său, sub povara amintirilor, îndurerat de decăderea Moldovei sale, se revarsă într'un lirism mișcător, care ne prevestește ceva din arta lui Sadoveanu. Zugrăvind, în trăsături dinamice, dar expresive, figura bătrânului Dumitrașco Cantacuzino, de un realism impresionant prin contrastul dintre meremeturile disgrațioase ale senilității, « care de bătrân ce era, dinți în gură nu avea, dimineața îi încleea de-i punea în gură, iară seara îi descleea cu uncrop » și pasiunea vicioasă a tinereții, căci își lăsase soția la Țarigrad și trăia în Iași cu Anița, fiica unei rachierițe de pe Podul Vechiu, « și o purta cu sălbi de galbeni și cu haine de șahmarand și cu șlic de sobol... și o trimitea cu careta domnească, cu seimeni și cu vornici și cu comiși, ziua amiaza mare, pe uliță, la feredeu și pe la mănăstiri... și făcea și pre boieri de-și trimiteau giupânesele cu dânsa », — sufletul îndurerat al cronicarului isbucnește într'un oftat adânc, în care se revarsă din plin toată indignarea lui și a bătrânilor de seama sa, împotriva decăderii vieții sociale a vremurilor noui:

« Oh! Oh! Oh! Săracă țeară a Moldovei, ce nenorocire de « stăpâni ca acesta ai avut? Ce sorți de viață ți-au căzut! Cum « au mai rămas om trăitor în tine, de mare mirare este, cu atâtea « spurcăciuni de obiceiuri ce se trag până astăzi în tine, Mol- « dovă! Și din vreme în vreme tot s'au mai adaos spurcatele « obiceiuri ».

Asemenea accente lirice, care dau pe față patriotismul sincer al lui Neculce, se regăsesc adesea în cursul narațiunii sale.

O SEAMĂ DE CUVINTE. La începutul letopisețului său, Neculce a adăogat: « *O seamă de cuvinte ce sunt auzite din om în om, de oameni vechi și bătrâni și în letopisețe nu sunt scrise* ». E o serie de 42 legende istorice: despre altarul mănăstirii Putna, despre mama lui Ștefan cel Mare și Daniil Sihastru, despre Petru Rareș ca pescar, despre Alexandru Lăpușneanu, Despot Vodă și mulți alții, legende pe care Neculce nu le-a prins în urzeala cronicei, ci le-a strâns laolaltă, pentrucă, zice el: « Cine va vrea să le creadă bine va fi, iară cine nu le va crede, iarăși bine va fi; cine cum îi va fi voia, așa va face ».

Câteva din aceste legende sunt simple transcrieri de note istorice ca de pildă nr. 21: genealogia, fraților Nicolae și Constantin Mavrocordat, sau nr. 27: căderea lui Vasile Lupu, povestită pe larg de Miron Costin. Altele au un sâmbure de adevăr, prelucrat poate de imaginația populară, ca de ex. legenda nr. 5 cu originea neamului Movileștilor și cu aprodul Purice, care în lupta dela Șcheia, văzând că a căzut calul cu Ștefan Vodă a oferit Domnului calul său. « Și nu putea în grabă încăleca Ștefan Vodă, fiind om mic. Și au zis Purice Aprodul: « Doamne, eu mă voiu face o moviliță și vino de te sue pe mine și încalecă ». Și s'au suit pe dânsul Ștefan Vodă și au încălecat pre cal. Și au zis atuncea Ștefan Vodă: « Sărace Purice, de oiu scăpa eu și

tu, atuncea ți-ei schimba numele din Purice, Movilă ». Purice din această anecdotă istorică nu este legendar, ci este o figură istorică, amintită și în cronica scrisă la curtea lui Ștefan cel Mare, în versiunea germană a lui Hartmann Schedel, din 1502.

Altele sunt împrumutate din cronicarii străini, ca de ex. nr. 16, cu legenda începuturilor umile ale lui Despot Vodă, care au fost slugă la Despot cel Mare în Veneția și care, la moartea stăpânului său, ar fi luat « scrisorile și hrisovul cel de la Carol împăratul nemțesc și cu acele scrisori au făcut meșterșug, de au agiuns de au fost domn ». Sursa acestei legende, relatată și de Grigore Ureche, este cronica polonă a lui Alexandru Guagnin [1].

Dar sunt și legende care par să fie teme folklorice. Legenda sa, *Dumbrava Roșie*, are, precum a arătăt Bogrea, o paralelă în folklorul rus, unde este pusă pe seama cneazului Smolenskului, Roman, care prinzând mulți robi Lituani, « *i-au înjugat în plug și ca cu niște boi au arat în jurul Chievului* » [2]. Intr'un interesant articol publicat în *Cercetări Literare* V, (1943, p. 65 și urm.) d-na Laetiția Cartojan-Turdeanu a precizat că tema Mama lui Ștefan cel Mare, cântată în secolul al XIX-lea de Asachi, Hrisoverghi, Bolintineanu, Costache Negri și alții, se regăsește într'o legendă medievală privitoare la Teodoric Gotul, într'o poemă franceză din veacul al XII-lea *Alicamps*, într'o legendă cehă în care eroul este regele boem Otokar și, în sfârșit, se resfrânge în poema provensală a lui Mistral *Calendal* [3]. Din punct de vedere istoric, ne pare puțin probabil ca marele erou, « atletul lui Hristos », cum l-a numit Papa... « cel mai vrednic, să i se încredințeze conducerea și stăpânirea lumii și mai ales cinstea de comandant împotriva Turcilor », cum scria cronicarul polon Długosz, să fi avut un moment de slăbiciune și, descurajat, să fi căutat adăpost în cetatea unde se afla soția și mama sa. Autoarea are deci dreptate când pune întrebarea: dacă nu trebue să vedem în legenda românească, relatată pentru întâiași dată de Cantemir, « un ecou al poemelor medievale occidentale », căci, observă dânsa, D. Cantemir era în strânse legături la Constantinopol cu ambasada franceză și, într'un rând, când uneltirile lui Brâncoveanu erau gata să-l piardă, a stat ascuns la ambasadorul francez Férriole, mai multă vreme. Nu ar fi dar exclus ca în mediul francez de-acolo, Cantemir să fi aflat legenda pe care a localizat-o și a prelucrat-o în stil antic. Dela Cantemir, dacă legenda nu circula mai înainte în Moldova, venită pe altă cale, a aflat-o, poate, Neculce, hatmanul și tovarășul de exil al lui Cantemir.

Aceste scene ale trecutului românesc, dintre care unele vin din tradiția bătrânilor, altele din fondul legendar al poporului — poate și din cântecele bătrânești — au format un izvor neprețuit de inspirație, pe care l-a desfundat epica și drama istorică românească din secolul al XIX-lea și al XX-lea.

LIMBA. Cronica lui Neculce înfățișează însă un interes deosebit și din punctul de vedere linguistic. In evoluția limbii noastre literare ea croește un drum nou. Grigore Ureche, Miron Costin, Nicolae Costin și după ei Dimitrie Cantemir, au căutat să creeze un stil savant cu o structură sintactică modelată după tipare latine. Neculce, însă, care n'a avut parte să-și petreacă copilăria și tinerețea în școlile iesuite ale Poloniei, fiindcă pe vremea când putea să o facă, îngrozit de decapitarea tatălui său, se afla pribeag în Țara Românească, scrie în limba bătrânească a timpului său, ușor influențată de limba înaintașilor cronicari, dar cu rădăcini adânci în limba populară. Stilul lui nu are acea simetrie a părților, acel ritm armonios, acele inversiuni călcate după topica latină pe care le întâlnim la Costinești și mai ales la Dimitrie Cantemir. La el nu găsim acea abundență de determinări adjectivale așezate înaintea substantivului, acele construcții *brachilogice*, acele *syllepse*, acele construcții *hyperbate* (cu separarea cuvintelor, unitare însă din punct de vedere gramatical). In cronica lui Neculce limba curge limpede ca izvorul de munte, pe albia vorbirii populare, ca la Ispirescu și la Creangă, obținând prin simetria părților un ritm armonios. Cugetările lui aci se înșirue senin, pe același plan orizontal, legate între ele prin coordonare cu conjucția *și*:

Și l-au scos la câmpu / *și* l-au culcat la pământ învălit într'un harasisc / *și* l-au sărit de trei ori cu calul — sau:

Era un boier anume Nicolai Milescu spătar, de la Vaslui de moșia lui... / *Și* era mândru și bogat / *și* îmbla cu povodnici înainte domnești, cu buzdugane și cu palușe, cu soltare tot sirmă la cai. / *Și* lui Ștefăniță Vodă îi era prea drag / *și-l* ținea prea bine / *și* se giuca în cărți cu dânsul;

aci se frâng tumultuos, ideile secundare irumpând deodată, împreună cu determinările și precizările lor, în miezul cugetării principale:

Iară mai pre urmă, ridicându-se Petru împărat, fiul lui Alecsii Mihailovici, / carele au venit aice în țară, *în Moldova*, / de s'au bătut cu Turcii la Prut, la *Stănilești, din gios de Huși, în ținutul Fălciului*, / agiuns-au Cărnul din Sibir cu cărți la dânsul, la Impăratul Petru Alecsievici, / de i-au făcut știre de toate ce au făcut și cum este surgun.

Dar limba lui Neculce, atât de apropiată prin structura sintactică, de limba populară în care începuse să invadeze turcismele [1]), capătă o savoare deosebită și prin mulțimea imaginelor sugestive împrumutate din cadrul vieții rustice și a proverbelor în care se găsește concentrată înțelepciunea populară: « Tătarii au intrat în țară ca *lupii într'o turmă* »; « s'au strâns toată boierimea și oastea la Dumitrașco Cantacuzino, care luase caftanul *ca puii de potârniche* »; « așa dă Dumnezeu: *pasărea vicleană dă singură în laț* » ; « « *pasărea în cuibul său piere* »; « *mielul blând suge la două maice* »; « când trăgeau Rușii cu puștile cădeau Turcii « *ca cum ar cădea niște pere coapte dintr'un păr când îl scutură oamenii* »; Constantin Cantemir *i-au dat cheia țării în mână* lui Iordache Vistiernicul »; Constantin Duca, și cumnatul său N. Costin, punând la cale o acțiune care va aduce mazilirea Domnului: « *au stins bine focul cu paie* »; Mihai Racoviță « se făcea a nu-i place să primească domnia *ca și fata ceea ce zise unui voinic: Fă-te tu a mă trage și eu oi merge plângând* »; Muscalii credeau să sdrobească pe

[1] Vezi traducerea pasajului din Guagnin, în paralelă cu textul lui Ureche, la P. P. Panaitescu, *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin*, p. 191 și următoarele.

[2] V. Bogrea, în *Anuarul Inst. de Istorie Națională publicat de Al. Lapedatu și Ioan Lupaș*, III, 1924-25, Cluj, 1926, p. 505—506. Pentru o formă mai veche a legendei în literatura polonă, la Stryjkowski, v. P. P. Panaitescu în *Revista istorică română*, X, 1940, p. 108.

[3] Paralelismul între balada lui Bolintineanu — mai ales în versiunea franceză, publicată în *Les Brises d'Orient* — și între episodul respectiv din Mistral, este așa de surprinzător, în cât am fi înclinați să credem că Bolintineanu ar fi fost influențat de Mistral, dacă n'am ști că *Les Brises d'Orient* au apărut în 1866 la Paris, prefațate elogios de Philarète Chasles, profesor la Collège de France și critic de seamă al timpului, iar poema lui Mistral, *Calendal*, cu un an mai târziu, 1867 (cfr. articolul d-nei Laetiția Cartojan-Turdeanu, p. 89—91).

[1]) Cele mai multe privitoare la sfera militară și administrativă în legătură cu Poarta, precum: *caimacam* — reprezentantul Domnilor noștri la Constantinopol; *caplan* — un fel de ostaș; *caplan pașa*; *bulucbașa* — comandantul unui *buluc*, grup de armată; *capegiu* — portar al saraiului imperial; *capegibașa* — căpetenie capegiilor; *silihtar* — demnitar militar turc; *cazascher, cadiascher* — judecător militar; *ulama* savant teolog și jurisconsult; *geabhane* — explosiv de războiu; *subaș* — șef de poliție; *țubulhana* muzică militară; — *hazna* tezaur de bani (pentru întreținerea unei garnizoane); *carvasara* — localul vămei turcești, unde se adăposteau negustorii turci cu mărfuri; *oturac* — popas; *olac* poștă; *mecet* — geamie; *arz* sau *harz* — plângere; *agarlâc-calabalâc ferman* sau *firman*; dovă — rugăciune la Turci, *zorbalâc, zorbă, zurbă* — răscoală etc., etc.

Interesante sunt, de asemenea, la Neculce, polonismele din sfera militară: *rohmistru* din germ. Rottmester — comandantul unei roate de soldați, subofițer, *hatman-polnii* ajutor de hatman; *podgheaz* — incursiune militară; *recipospolita* — reprezentanții statului; *podan* — supus, rob; precum și unii termeni ruși ca *stupai* — înainte, (strigătul de năvală pe câmpul de luptă).

Turci « *ca cum ar lua oarecine cârpa unei femei din cap,* așa țineau ei că ar lua și or bate puterea împărăției turcești »; « și așa au ținut de bine această pace, *cum țin câinii Vinerile* ». « Hatmanul cu oastea... *fiind Grec cu piele de iepure la spate, au fugit toată noaptea* »; Ilie Cantacuzino și Grecul Morona « *se potriveau amândoi într'o fire* după cum se zice: *calul răios găsește copaciul scorțos* ». Duca Vodă... s'au *îmbrăcat cu cămașa de ghiață.*

Semnificativ în psihologia limbii din vremea lui Neculce și caracteristice pentru acea epocă de mari furtuni, este mulțimea expresiilor plastice pentru a reda ideea de primejdia vieții, — « în cumpănă pierii » cum zice el — toate în legătură cu cuvântul *cap :* Lui Duca Vodă boierii stau *să-i mănânce capul.* Boierii se temeau să strice țara că pe urmă *a cadea greu în capetele lor ;* și-a *băgat capul* pentru voia banilor; *a plăti cu capul ; și-a pus capul ;* Lupul Vornicul s'a dus cu *capul a mână* în cortul vizirului; un altul și-a *adus capul la poala împărăției ;* o blană de Mosc neagră *i-a scos capul lui* Duca Vodă, căci împăratul *l-a ertat de cap ;* boierii pribegi se duc să-și *prinză capetele printr'alte țări* ». Sunt expresiuni din enunțul vieții în care tresare fiorul morții. Este tragedia Moldovei de la începutul veacului al XVIII-lea transcrisă în limbă.

Ureche și mai ales Costineștii prin factura sintactică a stilului lor căutaseră să apropie limba literară de matca latină. Marele hatman Neculce a isbutit să o apropie de limba vorbită a timpului său, de limba vie a lumii din satele pe care el le-a condus pe câmpul de luptă. Pe această linie s'a desvoltat proza noastră mai ales în secolul al XIX-lea, la cei mai de seamă scriitori. De aceea cronica lui Neculce cu frământările și tragediile pe care le evocă, așa de plastic, cu lirismul duios pentru Moldova cronicarului, cu caracterul sfătos cu umorul ei sănătos și, pe alocurea, cu ironia caustică, are o puternică rezonanță în sufletul cititorilor de azi.

Am apropiat mai sus pe Neculce de marele romancier istoric Sadoveanu. Intr'adevăr este o afinitate sufletească între boierul cronicar dela începutul veacului al XVIII-lea și între cel mai de seamă povestitor al vremurilor noastre. Sadoveanu însuși, care avea să găsească în paginele lui Neculce viziunea multor romane ale sale, în discursul de recepție la Academia Română, mărturisea această afinitate, punând alături de Neculce pe Ion Creangă, printre precursorii săi. Cu intuiția lui artistică, Sadoveanu a avut dreptate alăturând pe cei doi mari povestitori cari, prin factura lor stilistică și prin caracterul limbii lor, stau mai aproape de popor. Incheindu-și cuvântarea de recepție, Sadoveanu făcea următoarea destăinuire:

« Simțindu-mă al acestui popor și al trecutului și ucenic al acestor doi mari înaintași, lor le închin clipa solemnă de acum, în care o adunare așa de aleasă pe ei îi cinstește în umila mea operă ».

BIBLIOGRAFIE. OPERA. *Letopisețul Moldovei dela Dabija Vodă până la Ioan Vodă Mavrocordat* împreună cu *O seamă de cuvinte ce sânt auzite din om în om, de oameni vechi și bătrâni și în letopisețe nu sânt scrise* au fost publicate de M. Kogălniceanu în *Letopisețele țării Moldovii*, vol. II, Iași 1845, p. 193—464 și republicate cu caractere latine, în ediția II-a: *Cronicele României sau Letopisețele Moldovei și Valahiei*, II, București, 1872, p. 175—421. Textul publicat de Kogălniceanu, cu introducere, note, indice de cuvinte și nume proprii și cu două hărți, a fost republicat de Al. Procopovici în colecția *Clasicii români comentați*, Scrisul Românesc, Craiova, ediție nouă întregită, 1942, 2 volume. O veche ediție populară: *Ioan Neculcea, Letopisețul țării Moldovei* în *Autorii români vechi și contimporani*, București, Socec, 1894.

BIOGRAFIA. Multe date privitoare la viața sa, se găsesc în cronică. Alte dată interesante într'o scrisoare a cronicarului către Domnitorul Mihai Racoviță publicate de I. Tanoviceanu, *Câteva notițe biografice asupra cronicarului Ion Neculce* la *Arhiva*, Iași II (1890—1891), p. 330—332, precum și la Iulian Marinescu, *Documente relative la Ioan Neculce*, în *Buletinul comisiei istorice a României*, vol. IV, București 1925, p. 1—104 (interesante date privitoare la procesul avut în divanul domnesc cu văduva și fiul vornicului Lupu pentru redobândirea moșiilor răpite). Alte date la I. Tanoviceanu, *Contribuțiuni la biografiile unora din cronicarii moldoveni*, în *Analele Academiei Române*, XXVII, mem. secț. ist. s. II, 1905, p. 240—246. G. Ungureanu, *Transcriere de documente* în *Anuarul Liceului și al școalei comerciale M. Kogălniceanu*, Iași 1933. Despre mormântul lui Neculce la moșia Prigoreni, vezi articolul lui Ioan Stupcanul în *Universul*, 1935, nr. 118: *Unde e mormântul cronicarului Ion Neculce ?.*

PARTEA II

EPOCA LUI ŞERBAN CANTACUZINO ŞI A LUI CONSTANTIN BRÂNCOVEANU

EPOCA LUI ŞERBAN CANTACUZINO ŞI A LUI CONSTANTIN BRÂNCOVEANU

I. EPOCA LUI ŞERBAN CANTACUZINO

Slăbit de boală şi de bătrâneţe, într'o dimineaţă de Aprilie 1654, Matei Basarab îşi dădea sufletul întins pe un jilţ, în cerdacul palatului său din Târgovişte. Bătrânul Domn, care luptase victorios pe atâtea câmpuri de luptă, care zidise în ţară atâtea mănăstiri, care, ajutat de cumnatul său Udrişte Năsturel, dăduse un puternic impuls culturii naţionale, închidea pentru totdeauna ochii, amărît. Soţia lui, Doamna Elina, care-l ajutase cu dragoste, credinţă şi energie, murise cu un an mai înainte. Rana dobândită la Finta se înveninase. Dorobanţii şi seimenii pe care el îi dusese la atâtea biruinţe şi pe care-i ţinuse în mare cinste, lacomi după lefuri mari, se răsvrătiseră împotriva lui.

După moartea lui Matei Basarab, până la înscăunarea lui Şerban Cantacuzino, adică timp de 24 de ani, se schimbă pe tronul Ţării Româneşti şase domni — niciunul cu o domnie mai lungă de patru ani. Invazia Ungurilor în ţară; răscoala sângeroasă a armatei de mercenari, alcătuită din seimeni sârbi şi din dorobanţi, în care îşi văzură moartea câţiva boeri de frunte, — între alţii Drăghici fiul Papei Vistierul, nepot prin mamă al lui Mihai Viteazul şi Papa Brâncoveanu, tatăl viitorului Domn — precum şi lupte sângeroase între partidele de boeri (a Bălenilor şi Cantacuzenilor, despre care vom vorbi îndată), — au turburat adânc ţara.

Dacă la acestea mai adăogăm: participarea Ţării la campaniile turceşti, birul către Poartă din ce în ce mai apăsător — atunci înţelegem de ce împrejurările n'au fost prielnice pentru munca de cultură.

In vâltoarea vremurilor neprielnice, tipografiile instalate cu atâta grijă de Matei Basarab se irosiseră. Dela Matei Basarab nu se mai cunoaşte nicio carte tipărită în Muntenia, decât tocmai în epoca lui Şerban Cantacuzino, pe când în Moldova, tipografia, adusă prin grija Mitropolitului Dosoftei, îşi începuse activitatea în 1673 şi se încheie cu captivitatea lui Dosofteiu în Polonia, la 1688, dată care coincide în Muntenia cu moartea lui Şerban Cantacuzino.

In primul an al domniei lui Şerban Cantacuzino, 1678, apare, în Muntenia, după un lung popas, prima carte tipărită după epoca lui Matei Basarab: *Cheia Înţelesului*.

Domnia lui Şerban Cantacuzino deschide astfel în Ţara-Românească începutul unei epoci noui de cultură, care culmineză în domnia lui Constantin Brâncoveanu. Este o epocă în care elemente de cultură veche, intrate în descompunere încă din epoca lui Matei Basarab, dispar, iar altele, care abia mijeau, ajung acum la deplină înflorire. Cultura slavă din Biserica noastră — cu toată străduinţa Mitropolitului Antim Ivireanu de a o reînvia — dispare. In locul ei îşi croeşte drumul influenţa grecească. Procesul de naţionalizare al serviciului divin, început pe timpul lui Matei Basarab şi Vasile Lupu cu cetirea Cazaniei în limba română la strană, face un pas înainte sub Şerban Cantacuzino şi se continuă cu intensitate sub Constantin Brâncoveanu. In sfârşit, rolul de protectori ai creştinătăţii ortodoxe din Răsărit, pe care şi-l luaseră Domnii români după prăbuşirea Bizanţului şi a statelor slave sud-dunărene, dobândeşte la începutul veacului al XVIII-lea o strălucire deosebită. Cultura românească radiază departe peste hotarele ei până la Arabii din Siria şi până la Ivirii din munţii Caucazului.

Epoca aceasta are două faze: una de zece ani: domnia lui Şerban Cantacuzino; alta de 26 de ani: domnia lui Brâncoveanu.

Şerban Cantacuzino a fost un domn « de o statură uriaşe, cu ochii mari şi vocea de tigru », care introduse în ţară ordinea şi liniştea, urmărind cu străşnicie — ne încredinţează Del Chiaro — « împărţirea dreptăţii, îndrăsneţ în hotărîri, nemilos în executarea poruncilor — trecând în această privinţă chiar peste stăruinţele mamei sale. A pus repede capăt intrigilor şi desbinărilor interne prin străşnicia dură cu care a urmărit partida Bălenilor. Dar la capătul unor înverşunate prigoniri, urmează un act final de generozitate, de împăcare generală: căsătoria fiicei sale Smaranda cu Grigore Băleanu, fiul celui care condusese partida vrăşmaşă.

A domnit zece ani de frământări, fiindcă ţara era cuprinsă între două mari focuri: luptele dintre Turci şi creştini.

A fost un domn cu ambiţii mari, năzuind, ca şi Mihai Viteazul, să scuture jugul turcesc, să cucerească raialele Dunării, să îndemne la revoltă popoarele creştine din Balcani şi să reînfiinţeze vechiul imperiu bizantin. Păstra prin capuchehaiele sale din Constantinopol bune relaţii cu Poarta, dar, după înfrângerea Turcilor la Mohacs, intrase în legături cu împăratul Austriei, Leopold, care-i dăduse lui şi întregei sale familii, titlul de baron al imperiului.

Nutrind ambiţii şi plănuiri imperialiste mari, dar vâslind cu precauţie între Turci şi creştini, Şerban Cantacuzino a ţinut cârma Statului zece ani. In istoria culturii româneşti, epoca lui este caracterizată pe tărâm religios, prin triumful grecismului asupra slavonismului şi prin un pas mai departe în procesul de introducere al limbii române în biserică. Cultura slavă, care încă din epoca lui Matei Basarab intrase în agonie, este acum stinsă. In 1680, Mitropolitul lui Şerban Cantacuzino, Teodosie, constată: « că mulţi preoţi şi alalt cin bisericesc — adică « călugării », nu « sunt putincioşi » « de a cunoaşte orânduelile şi ţeremoniile, nici cum a să sluji trebue », din pricina « neînvăţăturii şi neînţelegerii limbii slavone ». Este deci clar

Şerban Cantacuzino, Domnul Ţării Româneşti.
(Arhiva fotografică a Fundaţiei Regele Mihai I).

că în Ţara Românească, ca şi în Moldova şi în Ardeal, clerul nostru nu mai cunoştea limba slavă în care era chemat să oficieze ritualul.

Un singur cap luminat în această epocă vedea limpede drumul pe care trebuia să meargă cultura noastră religioasă. Era Mitropolitul Dosoftei. Acesta, sprijinindu-se pe textele Sfintelor Scripturi şi ale Sfinţilor Părinţi, lucra cu osârdie în Moldova la tălmăcirea cărţilor de ritual în limba română. Dar, fie că în acele vremuri turburi opera Mitropolitului moldovean nu trecea Milcovul, fie că Muntenii, dintr'o mândrie fără rost, nu ţineau să apuce pe drumul Mitropolitului moldovean — fapt este că opera lui Dosoftei nu a avut răsunet în Ţara Românească. A trebuit să vie, pe vremea lui Brâncoveanu, un străin de neam — Mitropolitul Antim Ivireanul — pentru ca şi Muntenii să înceapă temeinic munca pentru naţionalizarea serviciului divin. Mitropolitul muntean Teodosie scria, cu gândul la obârşia romană, că Muntenii şi Moldovenii «tot dintr'o fântână cură». El oftează mai departe că «norodul nostru românesc carele odată şi el numărat era întru putearnicile neamuri..., iară acmu atât de ocărît iaste, nice învăţătură nice ştiinţă nice armă nice legi... întru tot rodul ce să pomeneşte astăz rumân nu iaste, ce... înfăşurându-să dela streini şi dela varvarie, doară şi dela vrăşmaşii rodului nostru, cer şi să împrumutează... O grea şi dureroasă întâmplare». Şi cu toate acestea, Mitropolitul nu se încumetă să facă mai mult decât să *întoarcă*, cum zice el, adică să traducă indicaţiile tipicului, «de pre isvod grecesc», în limba românească. Atât. Textul însă — rugăciunile — pe care preotul sau diaconul trebuia să le rostească, acelea le-a lăsat mai departe în acea limbă slavonă pe care clerul o citea, dar n'o înţelegea. «Iară liturghia toată a o prepune pre limba noastră şi a o muta, nice am vrut, nice am cutezat».

Muntenia rămăsese astfel pe vremea aceea în urma Moldovei. Pe când Moldova cu Mitropolitul Dosoftei făcea un pas înainte în munca de introducere a limbii române în altar, Muntenia rămânea mai departe statornică în tradiţia păstrării limbii slave în biserică. Abia către sfârşitul domniei lui Şerban Cantacuzino, din iniţiativa Domnului, se face un pas înainte în procesul de introducere a limbii române în Biserică.

INTRE SLAVISM ŞI GRECISM. DRUMURI SPRE MOSCOVA. Focarele de cultură slavă din sudul Dunării, erau de multă vreme stinse. De acolo nu putea veni nimic pentru întărirea şi pentru înviorarea cultului în limba slavă.

Singurele centre slave ortodoxe, de unde se puteau aduce texte şi cărturari, erau atunci în Rusia, care în urma cuceririi Ucrainei dela Poloni, se apropiase de graniţele româneşti.

Cele dintâi legături datează de pe vremea lui Matei Basarab şi Vasile Lupu, când pe scaunul Mitropoliei din Kiev se urcase un fiu de domn român — moldovean şi muntean — Petru Movilă. In anul 1665, stareţul mănăstirii Glavaciocul din Vlaşca, Varlaam, pornea pe drumul pe care alţii îl bătuseră înaintea lui. Din această călătorie, el a adus cu sine opera arhimandritului ucrainian Ioanichie Galeatowski, care îşi făcuse studiile în Academia lui Petru Movilă şi care era, din 1665, rector în şcoala în care el îşi desăvârşise studiile.

In chiar anul în care stareţul vlăşcean sosea la Kiev, Galeatowski publicase la Lwów, cu ajutorul material al Anei Movilă, fiica lui Ieremia Movilă şi deci vara Mitropolitului Petru, o carte «Небо новое», adică *Cer nou*, sau ca să dau titlul complet în româneşte: «*Cer nou făcut cu stele noi*, adică prea blagoslovita Fecioara Maria Născătoare de Dumnezeu cu minunile ei, alcătuit prin truda ieromonahului Ioanichie Galeatovski, rectorul şi egumenul Fraţiei din Kiew». Cartea are o prefaţă cu o dedicaţie către Ana Movilă, măritată cu nobilul polon Potocki, şi poartă stema Movileştilor.

Această carte, conţinând minunile Maicii Domnului, era destinată de autor să fie citită «de preoţi în biserică, la utrenie, pentru învăţătura oamenilor şi spre lauda Prea Sfintei Bogorodiţe şi la prasnicile Maicii Domnului. Pot să le citească şi călugării în biserici». Stareţul Varlaam a adus cu sine la întoarcerea în ţară, un exemplar după această operă şi a îngrijit să se facă traducerea în limba română.

Cinci ani mai târziu, la 1673, stareţul Varlaam este ridicat pe scaunul mitropolitan al Ţării Româneşti şi prima lui grijă este să aducă din Rusia, tipar şi meşteri tipografi. Astfel, cu material nou şi cu «dascăli de tipografie» se reînfiinţează imprimeria în Bucureşti, pe vremea lui Şerban Cantacuzino.

In această tipografie s'a tipărit în anul 1678, traducerea Mitropolitului de pe prima parte din opera lui Galeatowski, «*Cheia înţelesului*», care cuprinde o serie de 18 predici pentru Dumineci şi sărbători mari (Botezul Domnului, Intâmpinarea, Vinerea Patimilor). La atât se reduce aportul rusesc în această vreme. Mai mult nu se putea aştepta atunci din această parte a ortodoxiei.

Activitatea culturală a lui Petru Movilă dăduse de sigur roade. Biserica rusă era sguduită atunci de mişcarea rascolnicilor şi de lupta dintre Ţar şi Patriarhul Nicon, care luase partea raskolnicilor, luptă care se încheie prin depunerea Patriarhului.

Abia către sfârşitul domniei lui Brâncoveanu, când Domnul român, atras de faima lui Petru cel Mare, este prins şi el în

planurile ruseşti, încep ai noştri să bată din nou drumurile spre Moscova. In aceste împrejurări a ajuns în Muntenia şi o copie a *Sinopsisului* dela Kiev, un fel de manual de şcoală tipărit întâiaş dată la 1674 în Kiev de Inochentie Ghizel, un german rusificat, elev al lui Petru Movilă. Textul care începe cu originea Slavilor şi se continuă cu istoria Kievului până la anul 1679, a fost tradus în limba română în această epocă. Tot în vremea lui Brâncoveanu s'a tradus şi *Patericul de la Lavra Pacerska* din Kiev, care cuprinde minunile Sfinţilor din Kiev, Pateric atribuit legendarului cronicar rus Nestor, şi tipărit de acelaş Inochentie Ghizel. Textul românesc cel mai vechiu se păstrează într'un manuscris din 1705, copiat de ieromonahul Silvestru de la mănăstirea Sinaia.

Influenţa rusească era însă contrabalansată la noi de influenţa grecească. Numeroşi egumeni şi patriarhi greci, care veneau în ţările noastre după milă şi ajutoare — mulţi dintre ei cu studii făcute în universităţile italiene şi călătoriţi prin Occident — aduceau cu ei toată prestanţa culturii teologice greceşti şi orizonturile largi pe care le dădea contactul cu cultura Apusului. Urcarea pe tronurile ţărilor noastre a unor Domni, cunoscători de carte grecească — cum a fost în Muntenia Şerban Cantacuzino şi Const. Brâncoveanu — a fost hotărîtoare în această privinţă. Intre slavism şi grecism, cumpăna s'a plecat în chip firesc, spre grecism.

CURENTUL INFLUENŢEI GRECEŞTI. Influenţa grecească este veche şi s'a înfiltrat la noi treptat. Incercările lui Basaraba şi ale lui Mircea cel Bătrân de a înoda legături directe cu Bizanţul, n'au durat mult şi n'au putut da roadele aşteptate, fiindcă, la trei decenii după ce a închis ochii Mircea cel Bătrân, Constantinopolul a căzut sub loviturile Turcilor şi cu el se prăbuşeşte întreg imperiul bizantin.

Mai târziu, când cucerirea turcească s'a oprit la Dunăre şi Principatele române se consolidează sub suzeranitatea turcească, o parte din pribegii greci, care îşi părăseau căminurile şi rosturile lor din pricina apăsării turceşti, încep să se îndrepte şi către limanurile noastre. Cu deosebire, fruntaşii clerului grec, mulţi chemaţi chiar de Domnii români, vin în Principatele dunărene ortodoxe, unde găsesc ospitalitate generoasă, unde iau parte activă la opera de organizare a Bisericii şi participă chiar la vieaţa culturală a neamului. Doi dintre ei, Gavril, Protul Muntelui Athos, şi Matei, Mitropolit al Mirelor, au avut după cum s'a văzut, un rol activ în istoriografia ţării.

O altă împrejurare, care a înlesnit în mare parte afluxul călugărilor greci în ţările noastre, a fost obiceiul închinării mănăstirilor. In năzuinţa pioasă de a da un nimb de sfinţenie mai mare fundaţiunilor lor şi de a pune la adăpost de vicisitudinile vieţii turburi din Principate, daniile, ctitorii mănăstirilor le-au închinat Sfântului Munte sau Patriarhiilor din Răsărit. Obiceiul acesta este însă şi el foarte vechiu la noi, după cum s'a văzut (vol. I, p. 16) mai sus. Incă din 1391, îl întâlnim în Maramureş. Inchinarea mănăstirilor s'a făcut însă pe o scară mai întinsă în Principate, unde zelului credincios al boierilor se adăogau ctitoriile numeroase şi daniile bogate ale Domnilor, pornite din năzuinţa de a-şi chivernisi, peste slava lumească, fericirea vieţii viitoare. Atât de mult se răspândise acest obiceiu, încât pe la jumătatea secolului al XIX-lea, aproape 1/5 din pământul Principatelor Române se afla sub stăpânirea Patriarhiilor din Orient [1].

[1] Cu timpul mănăstirile închinate, conduse prin egumeni greci, deveniseră un fel de stat în stat, destul de puternic, fiindcă în 1863, când Kogălniceanu aduce legea secularizării averilor mănăstireşti, Patriarhiile — susţinute de călugării greci din ţară — izbutiseră să câştige de partea lor guvernele Rusiei, Austriei. Prin secularizare, averile mănăstireşti au intrat în proprietatea statului, care a luat în sarcina sa întreţinerea şcolilor şi a spitalelor.

Titlul cărţii *Cheia Inţelesului*, tradusă din ruseşte şi tipărită la Bucureşti în 1678.

Pentru administrarea mănăstirilor închinate vin la noi, în număr din ce în ce mai mare, călugări trimişi de Patriarhiile Orientului sau de Muntele Athos. Ei introduc în mănăstirile noastre, mai cu seamă în epoca fanariotă, o activitate literară în limba greacă; aduc din centrele de cultură ale Răsăritului ortodox manuscrise şi cărţi greceşti ieşite din teascurile veneţiene şi, adăogând daniile făcute de Domni şi boieri, întemeiază biblioteci bogate, nu numai în cărţi necesare serviciului divin, ci şi în operele profane ale antichităţii clasice. Ni s'au păstrat cataloagele câtorva biblioteci din mănăstirile noastre, ca de exemplu catalogul, alcătuit în 1725, al bibliotecii instalată de Nicolae Mavrocordat în mănăstirea Văcăreşti, din care se poate vedea ce bogăţie de cultură grecească se ascundea în chiliile acestor vechi locaşuri de rugăciune şi cărturărie.

O altă cale, pe care a pătruns cultura grecească la noi, înainte de epoca fanariotă, a fost contactul direct al Domnilor şi boierilor noştri cu lumea greacă din Fanar.

Potrivit vechilor capitulaţiuni, voevozii Principatelor române trebuiau să se ducă cu suitele lor de boieri la Constantinopol, ca să obţină învestitura dela Poartă. După ce erau maziliţi de pe tron, cei mai mulţi apucau tot drumul Stambulului,

care putea să-i ducă ori la moarte, ori din nou pe tronurile pierdute. In Constantinopol, veneau însă în contact cu aristocrația greacă din Fanar, care prin vaza și trecerea de care se bucura la Poartă, putea să-i ajute în intențiile lor. Dar în rândurile acestei aristocrații se aflau mulți — mai ales printre dregătorii care intraseră în serviciul otoman — cu o cultură temeinic formată, fie în școala Patriarhiei, fie chiar în Universitățile Apusului. Astfel, Domni și boieri au prilejul, în Constantinopol, să prețuiască superioritatea culturii grecești și să caute a o transplanta la noi, într'o vreme în care cultura slavonă intrase în agonie. Așa se explică ființarea învățământului grecesc în școlile, întemeiate la noi, înainte de epoca fanariotă. Vasile Lupu însuși adusese pentru Academia sa teologică din Iași, doi mari cărturari greci: Nicolae Kerameus și Pantelimon Ligaridis, originar din Hios, care-și făcuse studiile în Institutul gregorian, «De propaganda fide», din Roma, obținând acolo, doctoratul în teologie și filosofie.

Domnii și boierii încep, cu timpul, să caute profesori greci pentru copiii lor. Duca Vodă a adus la Iași pentru educația fiului său Constantin, viitorul ginere al lui Brâncoveanu, pe Ioan Comnen (mai târziu călugărit și ajuns Mitropolit al Dristrei), pe Azarie Cigala din Santorini și pe Spandoni dicheofilax și, pe urmă, retor al Patriarhiei și profesor în școala din Fanar. Aceștia au făcut din el: «cel mai distins dintre învățați, care posedă pe lângă domnie, studii, erudițiune și râvnă pentru eleganță în stil», cum scrie Alexandru Mavrocordat Exaporitul [1]. Bătrânul Domn Constantin Cantemir, a adus și el la Iași pe Eremia Cacavela, originar din insula Creta, care-și făcuse studiile la Leipzig și care — ne spune un contimporan — «era știuitor de limbă elină, latină, ebraică și italiană, instruit în științele profane și mai ales în Sfânta Scriptură și foarte apt în arta elocvenței și amvonului». Cacavela a fost profesor și la curtea domnească și a îndrumat primii pași ai lui Dimitrie Cantemir în studiul clasicității elene și al teologiei ortodoxe, cu atâta succes, încât a inspirat cea dintâi operă a tânărului Principe român, apărută la Iași în 1698.

Prin acești profesori greci se deșteaptă în tinerele vlăstare ale boierimii noastre, dragostea pentru studiul clasicismului elen și nostalgia după școlile superioare ale Constantinopolului, pe care încep să le cerceteze cu râvnă. Incă dela începutul secolului al XVII-lea, Radu Mihnea, înainte de a se îndrepta către limanurile Veneției, și-a desăvârșit cultura în mănăstirea Iviron din Muntele Athos. Nicolae Milescu a cercetat în tinerețea sa, școlile din Constantinopol, unde a avut ca profesor pe Gavril Vlasie «sapiens vir ac pius», cum îl numește el mai târziu. Stolnicul Constantin Cantacuzino, înainte de a-și îmbogăți cultura în Universitatea din Padova, a stat la Constantinopol, unde a avut ca profesor pe renumitul Gherasim Vlahos din Creta. In sfârșit, după cum se va vedea la locul său, și Dimitrie Cantemir, după instrucția grecească primită în casa părintească, și-a desăvârșit cultura în mediul cosmopolit al Constantinopolului.

Astfel, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, ajung ai noștri să privească dincolo de zările ortodoxiei slave, către culmile înalte ale ortodoxiei bizantine și dincolo de ea, către cultura clasică grecească.

Conștiința aceasta despre superioritatea culturii clasice grecești era puternic înrădăcinată la curtea domnească din București în ultimele decenii ale veacului al XVIII-lea, când scaunul țării era ocupat de Șerban Cantacuzino și de nepotul său Constantin Brâncoveanu, amândoi cunoscători de carte grecească [1]. Ea este clar exprimată prin glasul celui mai mare cărturar muntean al timpului — care este în același timp fratele Domnului — Stolnicul Constantin Cantacuzino:

«...Oarecând în vremile vechi, ei prea mari oameni au fost «și atâta întru învățătura cărților și a științelor au fost pro-«copsiți și atâta întru vitejii au fost ispitiți și aleși, și atâta «întru înțelepciunea (filosofia) lumească de iscusiți, cât niciun «neam, nicio limbă pe lume, niciodată ca ei n'au stătut, precum «singur Pavel Apostolul de înțelepția lor mărturisește la *Corin-«teni*, poslania întâi [2], cap. I-iu, zicând: «Iudeii semn cer și «Elinii înțelepciune caută», și dela carii nu numai alte roduri «au luat învățături și obiceie, ci și acei Romani... au trimes «la Atena de au luat legi și orânduială, ca să știe cum să poată «ocârmui politica și domnia lor. De acolo dară, întâiu și dela «aceia vrednicie a lor eșise acel cuvânt și aceia ce se zice că tot «cine nu este Elin, este varvar» . . .

«Odată toți feciorii oamenilor celor mari și a domnilor romani «mergeau, trimițindu-i părinții lor, în Elada, la Atena, de «învățau carte grecească, și în științe acolo se procopseau desă-«vârșit, și mulți oameni mari și domni, un Pompeiu ăl Mare și «Țiteron și alții nenumărați, și împărați, cum August Cezar, «Traian, Adrian..., etc....».

Tărâmul era astfel pregătit în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, pentru o adâncă prefacere în viața culturală a neamului nostru.

Limba greacă deschidea deci pentru poporul nostru, ale cărui zări de cultură fuseseră până atunci închise în pâcla slavonismului, o largă perspectivă, către filosofia și literatura clasicității eline, care în Apus alcătuia, alături de cultura latină, temelia renașterii.

Elenismul apărea dar pentru Orientul ortodox, ceea ce fusese latina pentru Occidentul catolic, și, precum în Apus învățământul se preda în colegiile iezuite în limba latină a Bisericii, tot astfel urma ca și în Orient, învățământul să se predea în limba greacă.

O încercare de renaștere pe temeliile elenismului — aceasta a fost probabil intenția pentru care fratele Stolnicului, Domnul Șerban Cantacuzino, care știa și el bine grecește, a creat la București în 1679, o Academie cum o numesc documentele timpului, în care limba de predare era limba greacă. Școala funcționa în mănăstirea Sfântul Sava, pe locul unde se găsește astăzi statuia lui Mihai Viteazul, în fața palatului Universității. Avea profesori vestiți în lumea Orientului grec, plătiți cu salarii din fondurile visteriei, precum: Ion Comnenul, care făcuse studii de teologie și medicină în Italia, care a tradus din limba latină în limba greacă Θύρα μετανοιας = Ușa pocăinții, și care mai târziu, călugărindu-se, a ajuns Mitropolit al Dristrei sub numele de Ierotei. El preda științele fizico-naturale. Un altul, poate chiar directorul școalei, a fost Gherman de Nissa, fost mai înainte director al Academiei grecești din Constantinopol, pe care a părăsit-o într'o atmosferă de intrigi, dar care a găsit la curtea lui Șerban Vodă înțelegerea și prețuirea cuvenită, căci el este «prea înțeleptul dintre dascăli ales și arhiereu», care a ajutat la traducerea Bibliei din 1688.

Pe această linie a elenismului se desvoltă cultura românească și subt Brâncoveanu, care întărește, cu forțe noi Academia grecească.

---

[1] D. Russo, *Studii istorice greco-române*, II, p. 424. Tot acolo despre operele teologico-filosofice ale lui Duca, păstrate în ms. 1183,17 din Biblioteca Mănăstirii Lavra dela Sf. Munte.

[1] Șerban Cantacuzino, ca și ceilalți frați ai săi, primise în casa părintească o aleasă instrucție în limba greacă, pe care o mânuia elegant, după cum se vede din scrisul său, în care se strecoară uneori și o aleasă duioșie, ca de ex. în scrisoarea adresată unui prieten, la moartea unei vechi simpatii a tinereții sale, Doamna lui Duca-Vodă, care murise la Constantinopol, părăsită de toți: *Oare numai pentru fericire trăește prietenia și în nenorocire piere?* (*Hurmuzaki*, XIV, partea I, p. 259).

[2] *Scrisoarea Apostolului Pavel către Corinteni.*

II. EPOCA LUI BRÂNCOVEANU

Epoca lui Brâncoveanu deși este, în multe privințe, continuarea epocii lui Șerban Cantacuzino, aduce totuși elemente noi de împrospătare și reprezintă culmea cea mai înaltă a culturii vechi românești în Muntenia.

Constantin Brâncoveanu a fost ales Domn în anul 1688, după moartea neașteptată a lui Șerban Cantacuzino. Un cronicar contimporan ne-a zugrăvit, cu detalii interesante și pitorești, împrejurările în care Brâncoveanu s'a urcat pe tronul Țării-Românești. Trupul lui Șerban Cantacuzino zăcea încă neîngropat, când boierii cu mitropolitul țării, Teodosie, și cu Patriarhul Ierusalimului, Dionisie, se întruniră la sfat în spătăria cea mică, «care-i zic cu stele», ca să aleagă un nou Domn. Teama ca nu cumva în luptele crâncene dintre Nemți și Turci să se ivească turburări în jurul scaunului domnesc și să aducă pagubă și pustiire țării, i-a unit pe toți într'un singur gând și i-a făcut să se oprească, în alegerea lor, asupra lui Brâncoveanu, care se trăgea din neamul lui Mateiu Basarab și era, după mamă, nepotul Domnului decedat.

«Il chemară — povestește cronicarul — pe Constantin Logofătul Brâncoveanu dela curte, că rămăsese acolo, și porunciră să aducă comisul al doilea, cal domnesc. Și îndată ce sosi acolo, ziseră cu toții: «Logofete, noi cu toții pohtim să ne hii Domn». El zise: «Dar ce aș vrea eu cu domnia? De vreme ce ca un Domn sânt la casa mea, nu-mi trebuește să fiu». Iară ei ziseră: «Ne rugăm nu lăsa țara să intre alți oameni sau răi, sau nebuni, să o strice, ci fii». Și-l luară de mâini, și-l împingeau de spate, și acolo fiind și un capegiu pentru trebi împărătești, îl duseră și pe el la Mitropolie. Acolo l-au îmbrăcat cu caftan, și după ce s'a îndeplinit slujba cuvenită în asemenea împrejurări, întorcându-se cu alaiul domnesc, cu scutari, cu trâmbițași domnești și turcești, a descălecat la palat, dinaintea bisericii domnești. Intrând apoi în biserică și urcându-se în scaun, a luat cuvântul, zicând: «Dumneavoastră, bine știți toți că eu am fost la casa mea ca un Domn; trăit-am cum am vrut, nimica lipsindu-mi, și domnia aceasta eu nu o pohtesc ca să-mi înmulțesc grijile și nevoile, ci Dumneavoastră m'ați pohtit și fără voia mea m'ați pus Domn, în vremi ca acestea turburate, înconjurate de oști și de vrăjmași. Ci dar acum trebuiește să fie cu voia tuturor». La acestea toți cei de față au răspuns: «Toți vroim, toți pohtim!» Și solemnitatea se încheie cu jurământul de credință al boierilor față de noul Domn.

Domnul, care își începea astfel cârmuirea, cu stăruința boierilor țării, și-a împlinit nădejdile puse în el.

Vremurile erau într'adevăr vitrege: Turcii stăpâneau, după cum spune Grigore Ureche, «două părți de pământ», adică Asia, Africa și o bună parte din Europa; la malurile Nistrului, Tătarii abia așteptau porunca să se reverse în țară după jaf, pârjol și robi; iar la granițele țării pâlpâiau flăcările războiului încins între creștini și Turci, război care s'a terminat în folosul Casei de Austria, prin pacea dela Carlovitz (1699). Ca și contimporanul său cronicarul Miron Costin, care ofta pentru aceste: «complite vremi de acum», Brâncoveanu, prins de adâncă îngrijorare pentru țara și poporul său, caracterizează și el într'o scrisoare timpul său: «nu ne gândim să hie mai fost vreodată greu pământului acestuia ca acum» [1].

Conștient de primejdiile care pândeau țara între cele două tabere uriașe, el a dus o politică înțeleaptă: păstrând relațiile tradiționale cu Poarta, se străduia totuși, să întrețină legături de prietenie cu țările creștine, de care-l apropia comunitatea credinței. In 26 de ani, cât a domnit, a isbutit, cu mici excepții, să păstreze pacea și liniștea în țară și să-i asigure prosperitatea.

[1] *Hurmuzaki*, X, p. 1518. Scrisoarea din 1704.

Constantin Brâncoveanu, după un portret aflat în Mânăstirea Muntelui Sinai. (După Marcu Beza)

Din punct de vedere cultural, epoca lui Brâncoveanu care reprezintă punctul culminant al unei evoluții de două veacuri, înfățișează o interesantă încrucișare a două influențe diferite: una venită direct din Occidentul catolic și romanic: influența italiană, iar alta venită din sud-răsăritul ortodox: influența grecească.

INFLUENȚA ITALIANĂ. Legăturile noastre cu Italia sunt firește mai vechi. Lăsând la o parte umaniștii, geografii și călătorii italieni, care au colindat și prin meleagurile noastre și care au adus în Italia ideea originei noastre romanice și, mărginindu-ne numai la contactul nostru cu pământul și cultura Italiei, trebue să pomenim mai întâiu, delegația lui Alexandru cel Bun la consiliul din Florența, în frunte cu popa Grigore, ajuns mitropolit al Moldovei, protopopul Constantin și boierul Neagoe. Se cunosc apoi relațiile lui Ștefan cel Mare cu Senatul Veneției; studiile lui Radu Mihnea în Veneția, sub supravegherea mătușei sale Marioara Adorno Valarga; drumurile lui Petru Cercel, poet și pretendent la tron, și, în sfârșit, pribegia lui Petru Șchiopul cu fiul și fiicele sale, căsătorite în cetatea lagunelor.

Dar relațiile politice și culturale ale țărilor noastre cu Veneția, n'au fost niciodată așa de accentuate ca pe vremea lui Brâncoveanu.

Solii lui băteau drumurile mereu până la Viena, și până în Italia. In 1701, Papa Clement al XI-lea asigura într'o scrisoare pe Domnul român despre prețuirea lui deosebită și despre buna lui voință; iar ambasadorii venețieni în Constantinopol, Lorenzo Soranzo și Bailo Ascanio Giustiniani, comunicau dogelui, în 1703, excelentele lor legături cu Brâncoveanu. In bogata

și puternica cetate a lagunelor, unde avea, de altfel și un agent al său, își trimisese Brâncoveanu, în ultimii ani grei ai domniei sale, când se simțea pândit de lăcomia vizirilor și minat de intrigile a lor săi, o bună parte din avere: peste o jumătate de milion de taleri, depuși la Banca Publică a Veneției, cu o dobândă de 3% și 4%. Corespondența lui cu creștinii se făcea prin Venețieni. Depeșile la curtea austriacă, le trimeteau ai noștri prin dragomanul venețian la Viena, Marcantonio Mamucca della Tore, cu care se pare că Brâncoveanu se și înrudia, iar legăturile cu Principele Eugeniu de Savoia se făceau tot printr'un italian, Aloise Volde, tâlmaciu de limba turcă și greacă la Viena.

In palatul din București al Domnului, pe lângă boierimea pământeană îmbrăcată în lungi straie orientale, se întâlneau și câțiva reprezentanți ai culturii italiene, îmbrăcați după moda orientală în caftane de atlaz — ca să nu trezească privirile bănuitoare ale Turcilor ce veneau aproape zilnic la curte — dar care păstrau totuși, după moda occidentală: peruca, pălăria, cravata și bastonul indian.

Acești străini se aflau în serviciul permanent al Domnului și erau mai toți oameni de cultură serioasă pentru vremea lor. Astfel doctorul Pylarino, recomandat lui Brâncoveanu de către bailul Veneției, era cunoscut prin lucrările sale științifice, publicate în limba latină și italiană; cea mai însemnată este un tratat publicat în limba latină la Veneția (1715), despre altoirea împotriva variolei. Se pare că este primul care a practicat această metodă. Pylarino se stabilise în București; se însurase la noi și devenise protomedicul curții lui Brâncoveanu, punând în această calitate, subt influență venețiană, bazele primului spital românesc, Colțea. A însoțit pe Brâncoveanu în 1703, în călătoria la Adrianopol, unde fusese chemat de Sultan, și a stat în serviciul Domnului român până în 1711, când a luat asupră-și sarcina de consul venețian la Smirna. N'a stat însă mult în această funcțiune, fiindcă la 1715, îl găsim la Veneția, tipărindu-și cartea despre altoirea împotriva variolei, iar 3 ani mai târziu, moare la Padova. Succesorul său a fost doctorul Bartolomeo Ferrati, care purta și titlul de conte și a cărui familie se întâlnește în documentele noastre, până la sfârșitul veacului al XVIII-lea.

O altă figură interesantă dela curtea lui Brâncoveanu era George Maiota, un grec cu studii făcute în Roma și Veneția și care ajunsese profesorul de limba latină și greacă al copiilor lui Brâncoveanu.

La aceștia, se adăoga fostul paroh al coloniei grecești din Veneția, Ioan Abramios, scoborîtor dintr'o familie de corfioți, care tipărise acolo în limba greacă un ciclu de cărți bisericești și, adus de Brâncoveanu, îndeplinea misiunea de predicator al curții și profesor la Academia grecească din București. În sfârșit, figura cea mai interesantă era: secretarul de limbi occidentale al Domnului, florentinul Anton Maria del Chiaro, pe care șugubeții săi contimporani îl porecliseră, pentru fața lui roșcovană: «curcanul». El a publicat mai târziu, după uciderea lui Brâncoveanu, în 1718, la Veneția, în atelierele cunoscutului tipograf Antonio Bortoli, interesantele lui memorii: «*Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia, con la descrizione del paese; natura, costumi, riti e religione degli abitanti; annessavi la tavola topografica di quella provincia...*».

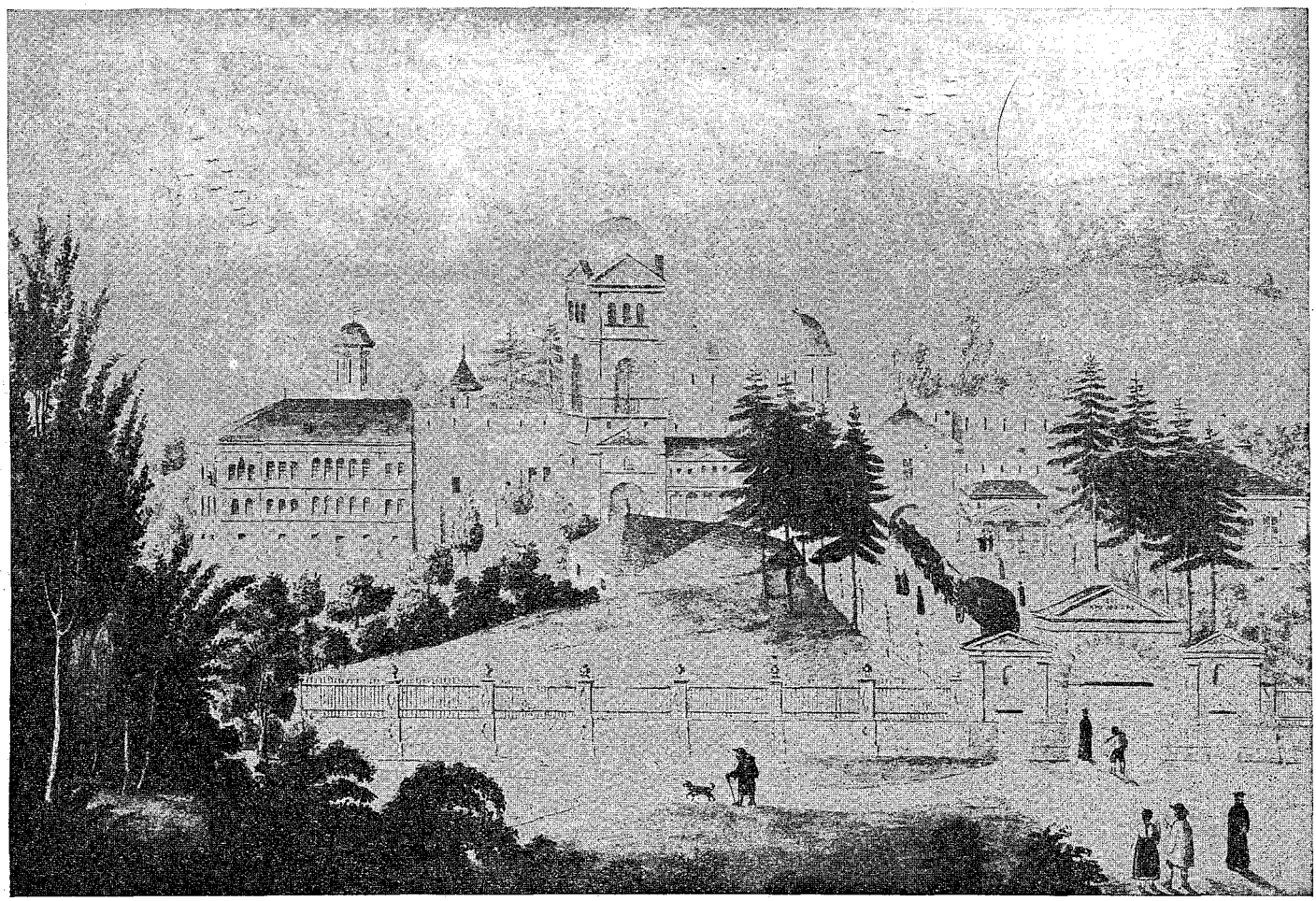

Mânăstirea Hurez din județul Vâlcea, ctitoria lui Constantin Brâncoveanu.
(După o stampă din Biblioteca Academiei Române)

Prin aceştia, şi mai ales prin unchii săi, Constantin şi Mihail Cantacuzino, Brâncoveanu aflase despre frumoasa înflorire culturală şi artistică a Italiei, unde a trimes pentru studii şi câţiva bursieri.

Documentele timpului ne-au păstrat numele unora din aceşti bursieri, care se pare că erau foşti elevi ai Academiei greceşti din Bucureşti: Răducanu Cantacuzino, nepotul său (fiul lui Const. Cantacuzino), Palade Damian Românul, care a devenit apoi un latinist de seamă al timpului său, închinând lui Brâncoveanu o poemă latină, şi doi greci Anton Stratigos şi Gheorghe Hypomenas din Trapezunt, care a făcut studii strălucite de medicină la Padova cu celebrul Prof. Dr. Vallisnieri. Hypomenas — după cum aflăm dela Del Chiaro — după sguduitoarea dramă, care a pus capăt vieţii lui Brâncoveanu şi a copiilor săi, a rămas credincios, cu primejdia vieţii, pe lângă nenorocita Doamnă şi îndureratele principese şi a luat drumul Apusului, pentru a salva ceea ce se mai putea, din averea depusă la băncile din Viena şi Veneţia.

Năzuinţa de a trimite tineretul să se lumineze în ţările de cultură ale Apusului, mai ales în Italia, prinsese rădăcină şi în sufletul boierimii noastre. Unul din colegii de studii la Constantinopol ai Stolnicului Constantin Cantacuzino, Mateiu Creţulescu, lăsa cu limbă de moarte în diata lui către urmaşi « ca să-mi facă acest mare bine ce-l doresc din tot sufletul mieu ca să-mi înveaţe copilaşii şi să-i striineze pentru carte, de să va putea... aşa mă rog, pentru mare numele Domnului Hristos, să mi-i pedepsească [1] mai vârtos la latinească şi la *italienească* [2] ».

[1] *A pedepsi*, din grecescul παιδεύω, însemna în limba veche *a instrui*.

[2] N. Iorga, *Documente privitoare la fam. Cantacuzino*, p. 206–207.

Ca o consecinţă firească a acestor legături cu Italia, se vădeşte, în epoca lui Brâncoveanu, o uşoară undă de influenţă italiană în arta şi în literatura noastră.

ARTA. Se ştie că Brâncoveanu, care avea o avere imensă, a fost un mare iubitor de artă şi ziditor de biserici şi palate; amintim doar pe cele mai însemnate: mănăstirea Hurez, biserica Sft. Gheorghe, palatul dela Potlogi, dela Mogoşoaia, dela mănăstirea Brâncoveni şi cel dela Doiceşti.

Cei ce au studiat arhitectura clădirilor din epoca lui Brâncoveanu au găsit, cu toată varietatea acestor clădiri, un « armonios stil original », pe care l-au denumit *stilul brâncovenesc* şi în care au surprins, pe vechiul fond bizantin, o influenţă italiană, în special a stilului baroc, caracterizat prin mulţimea ornamentelor.

Clădirile lui Brâncoveanu nu mai sunt, ca cele vechi, nişte adevărate fortăreţe cu ziduri greoaie şi înalte, cu ferestre mici şi strâmte, ca să ferească pe cei din interior de gloanţele duşmanilor, ci sunt clădiri spaţioase, cu ferestre largi care aduc lumină şi aer proaspăt şi care deschid ochilor perspectiva unui peisagiu sau a unei grădini de încântare şi de linişte odihnitoare.

Del Chiaro, descriind palatul lui Brâncoveanu, clădit din piatră, cu o impozantă scară de marmoră, cu săli mari boltite, cu pridvor susţinut la mijloc de un rând de coloane, ne vorbeşte şi de grădină, care e de toată frumuseţea şi are formă pătrată, în *stil italian*. In mijlocul ei, Brâncoveanu clădise « un foişor, unde lua prânzul şi-şi făcea siesta după masă, înconjurat de straturi de flori ».

Clădirile lui, mănăstiri şi palate, se disting prin frumuseţea şi eleganţa ornamentelor: sub strasina de şindrilă, brâne înflo-

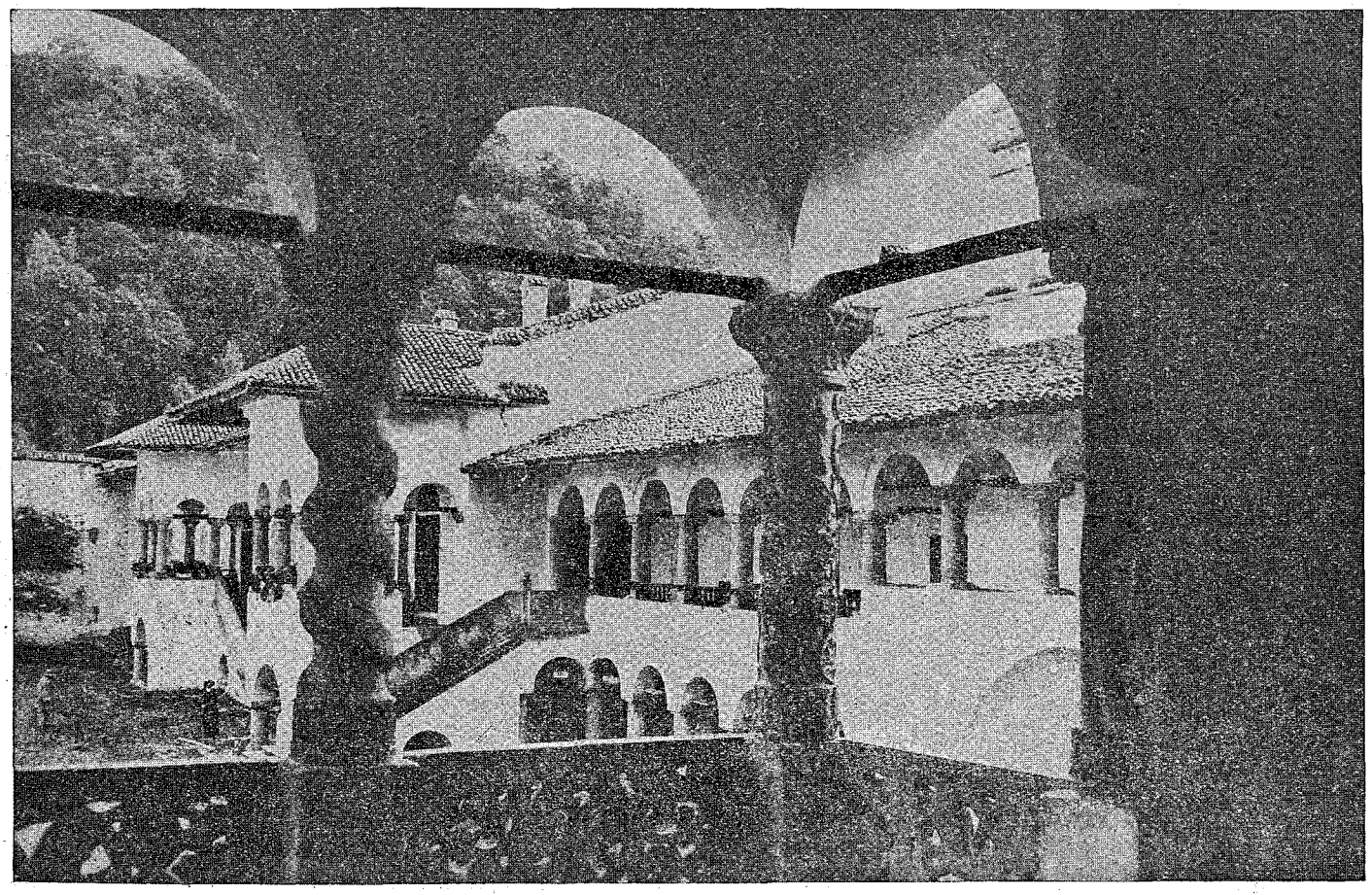

Pridvorul Mănăstirii Hurez, ctitoria lui Brâncoveanu.

(Arhiva fotografică a Fundaţiei Regele Mihai I)

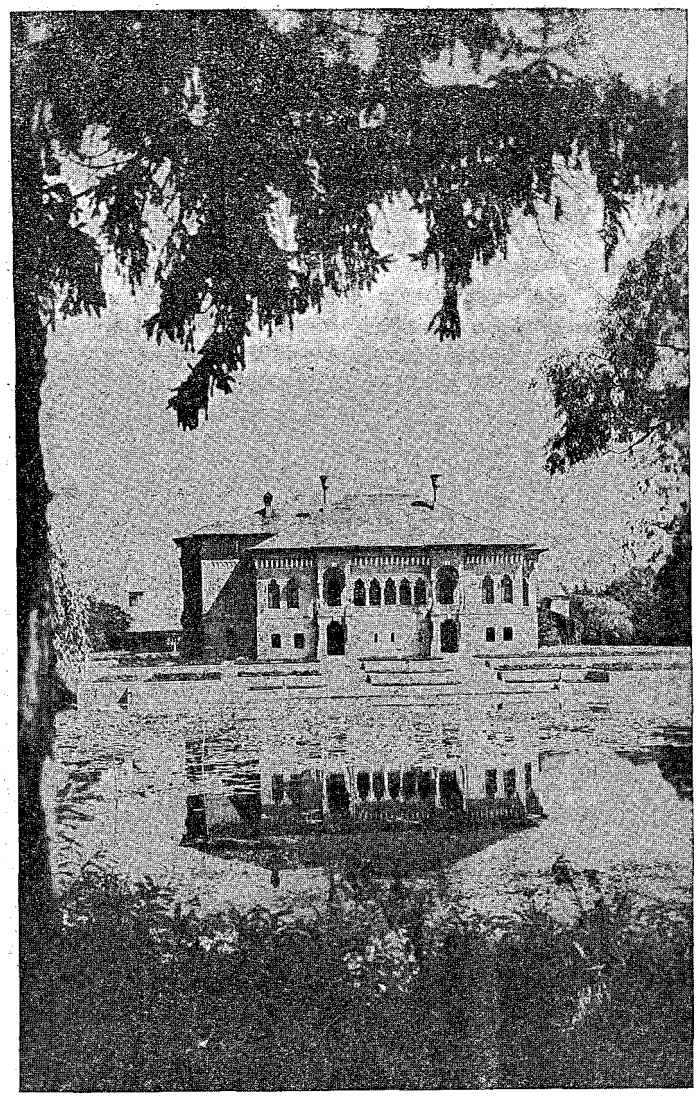

Palatul dela Mogoşoaia în starea actuală (renovat).

rite, ferestre încadrate în podoabe de frunze, flori şi fructe şi — ceea ce denotă tot o influenţă occidentală în arhitectura palatelor lui: loggiile în stil italian.

Chiar şi în decorarea interioară a palatelor se resimte influenţa italiană. Unchiul Domnului, Stolnicul Constantin Cantacuzino, în anii tinereţii sale de student la Padova, văzuse în palatul Dogilor, zugrăvite, pe pereţii sălilor, scenele importante din ascensiunea republicei lui San Marco şi admirase cu deosebire cadrul în care Veronese imortalizase gloria Veneţiei, copiind în carnetul său de student inscripţia: «Robur imperii». Brâncoveanu, după întâlnirea cu Sultanul din 1703, când i se părea că domnia lui este definitiv aşezată şi că vor urma zile senine de pace şi glorie, puse să i se zugrăvească şi lui pe zidurile palatului dela Mogoşoaia: scena plecării sale la Adrianopol, întâlnirea cu Sultanul şi întoarcerea spre Bucureşti.

Se pare că influenţa picturii italiene era pe vremea aceea ceva mai răspândită în Muntenia. Del Chiaro pomeneşte de fratele unui negustor muntean, cunoscut în Veneţia, fiindcă exporta acolo mărfuri din Valahia, care copiase pe timpul şederii sale în cetatea lagunelor aşa de bine unele picturi bisericeşti, că întorcându-se în ţară, a zugrăvit diverse icoane, între care pe Sft. Francisc îngenunchiat, primind stigmatizarea. «Această icoană — adaogă Del Chiaro — se poate vedea pe altarul bisericii catolice din Târgovişte».

LITERATURA. La curtea lui Brâncoveanu se mai afla şi un astrolog, Ioan Romanul, sau Ioan Frâncul care avea sarcina de «a se închina» Domnului, la fiecare început de an, cu câte un calendar de preziceri privitoare la evenimentele politice ce se vor desfăşura, — alcătuit după acele «*Foglietti novelli*», de care era plină Italia secolului al XVII-lea şi care se aduceau în ţară prin Stolnicul Const. Cantacuzino.

Şi nu erau aceste calendare singurele cărţi de obârşie italiană la curtea lui Brâncoveanu! In 1700, apare în tipografia dela Snagov, *Floarea Darurilor*, după un text grecesc adus din muntele Athos, de un boier al lui Brâncoveanu. Prototipul acestei cărţi este, după cum s'a văzut (v. I, p. 72) una din cele mai răspândite opere medievale de sfaturi morale şi poveşti, alcătuită în sec. XIII-lea, în Bologna, de către un călugăr franciscan Tommaso Gozzadini; *Fiore di Virtù*.

In 1713, se tipăreşte tot la Snagov, vestitul roman fantastic al lui Alexandru cel Mare — *Alexandria* — care deşi tradusă într'o epocă anterioară din sârbeşte, cf. mai sus V. I. p., are însă la baza ei o versiune italiană. Şi în sfârşit, în acelaşi an, apare la Snagov, o altă carte, *Pilde Filosofeşti*, o colecţie de maxime care fusese tradusă în italiană de Del Chiaro, după un text original francez; din italiană în greceşte, de unul dintre reprezentanţii coloniei greceşti din Veneţia, adus la curtea lui Brâncoveanu, predicatorul Ioan Abramios şi din greceşte în româneşte de Mitropolitul Antim Ivireanul, însuşi.

Dar aceste legături cu Occidentul nu puteau fi nici prea multiple, nici prea intense. Nu puteau fi, fiindcă pe de o parte, bănuit de Turci că stă în legătură cu creştinii, Brâncoveanu se simţea spionat în mişcările sale, iar pe de altă parte, ortodoxismul nostru îl lega mai mult de elenismul scaunelor patriarhale din Orient.

INFLUENŢA GRECEASCĂ. In a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, se petrecu o adâncă prefacere în viaţa de cultură a neamului nostru.

Slavonismul din principatele dunărene intrase în agonie, ne mai fiind alimentat de focarele de cultură din Sud, care se stinseseră sub apăsarea turcească. Dar la acea răspântie din viaţa Bisericii noastre, nu toate cărţile de ritual se găseau transpuse în limba naţională şi nu fuseseră transpuse încă, fiindcă problema traducerii se complica, după cum vom vedea mai târziu, cu o problemă de ordin liturgic şi muzical. Ne găsim dar, într'o epocă de tranziţie, în care, limba română, nefiind deplin pregătită să ia locul limbii slavone, se simţia nevoia de a se introduce în biserici serviciul divin în forma grecească, ceea ce părea cu atât mai firesc, cu cât liturghia greacă era izvorul liturghiei slavone.

A răspândi cunoaşterea limbii greceşti în poporul nostru, însemna deci, pentru acea vreme, în primul rând, a întări Biserica şi viaţa religioasă a poporului.

De altfel, Brâncoveanu putuse afla, prin Stolnicul Constantin Cantacuzino, de ce mare cinste se bucura limba şi cultura greacă chiar în Italia catolică. A pune bazele elenismului la noi însemna dar în al doilea rând, a ridica nivelul poporului, introducându-l în ritmul culturii clasice.

Sub impulsiunea acestor două preocupări, Brâncoveanu reorganizează, în al doilea an al domniei sale, şcoala grecească din Bucureşti, întemeiată de Şerban Cantacuzino în mănăstirea dela Sft. Sava, pe locul unde se află astăzi Universitatea noastră şi statuia lui Mihaiu Viteazul.

Pentru conducere, el aduse în Bucureşti, pe însuşi directorul şcoalei greceşti din Constantinopol, pe Sevastos Kimenitul, originar din Trapezunt, fost elev al lui Alexandru Mavrocordat [1]

[1] Tatăl primilor domni fanarioţi.

în școala Patriarhiei din Constantinopol, își desăvârșise studiile în Universitățile din Italia. Brâncoveanu îl prețuia așa de mult pentru cultura lui, încât, ne spune un contimporan, îl așeza la masă «mai sus de toți boierii», «cinste — adaogă Daponte — pe care un alt Domn la un alt profesor n'a dat și nici nu dă». Sevastos Kimenitul, care supraveghea imprimarea cărților grecești de slujbă, care a redat, în greaca vulgară, Tratatul despre virtuți și vitii al lui Aristotel și a alcătuit «Învățături dogmatice a Bisericii Răsăritului» în limba greacă (1703), a cârmuit școala până la anul 1702, când a murit.

După hrisovul dat de Brâncoveanu în Septemvrie 1702, numărul profesorilor trebuia să fie de 3, «reputați prin religiozitate și moravuri bune». Hrisovul ne-a transmis și programul acestei școli, din care se poate vedea caracterul instrucțiunii pe care o căpăta în această școală superioară, tineretul de acum mai bine de 200 ani. Învățământul avea mai întâi un caracter filosofic. Primul profesor trebuia să predea: logica, retorica, psihologia și metafizica. In al doilea rând, școala avea un caracter filologic și istoric, căci se cerea să se citească și să se interpreteze: tragediile lui Sofocle și Euripide, discursurile lui Demosthenes; Plutarh, Tucidide, Xenofon, fabulele lui Esop. Școala avea apoi și un caracter științific, fiindcă se mai preda: astronomia, acustica fizică, fizica, metafizica: «despre nașterea lucrurilor și desfăcerea lor» și matematica lui Pythagora. Programul școalei vădește, în sfârșit, preocuparea de a așeza în același timp cultura tineretului pe o serioasă bază de educație religioasă, căci impunea: Evanghelia, Faptele Apostolilor, cuvântările Sft. Grigore de Nazians, Apologia religiunii creștine a lui Agapet, ș. a.

Pentru întărirea acestei școli, menită pe de o parte să introducă clasicismul elin la noi, iar pe de alta, să întărească ortodoxia, Brâncoveanu a adus dascăli greci renumiți, cu studii făcute în Occident. In afară de Sevastos Kimenitul — pe care l-am amintit, erau: Maiota, predicatorul curții și dascălul copiilor lui Brâncoveanu; Ioan Comnenul, profesorul de științe fizice și matematici, care își făcuse studiile în Padova și care a publicat o serie de epigrame grecești și de cărți teologice, iar după ce s'a călugărit la Muntele Athos și a ajuns Mitropolit

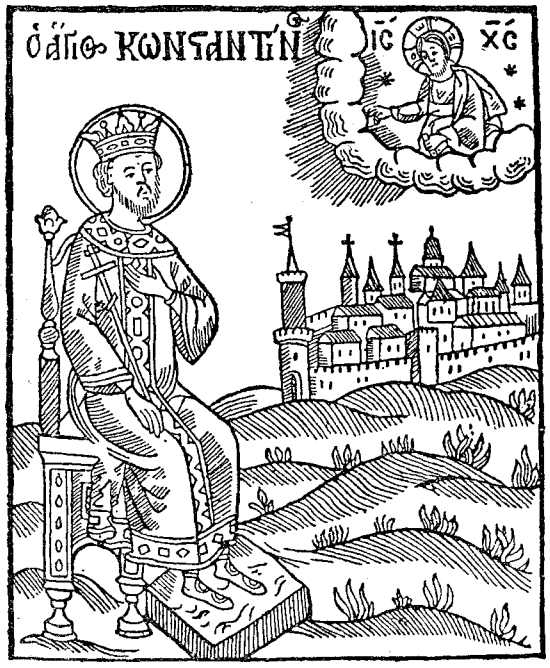

Icoana Sf. Constantin, gravură din cartea grecească *Cuvânt panegiric la Sfântul Constantin*, a lui Constantin Brâncoveanu, fiul Domnitorului, apărută la București, 1701.

Constantin Brâncoveanu și cei 4 fii ai săi: Constantin, Ștefan, Radu și Mateiu — decapitați la Constantinopol în 1715 (după o gravură din opera lui Del Chiaro, secretarul lui Brâncoveanu, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, apărută în Veneția în 1718).

al Dristrei (Silistra), un *Proschinatariu* al Sfântului Munte (la Snagov) în care sunt pomenite donațiunile făcute de Voevozii noștri, mănăstirilor din muntele Athos — și, în sfârșit, urmașul lui Ioan Comnenul, Panait Sinopeus, tot un elev al universităților italiene.

COPIII LUI BRÂNCOVEANU ȘI CULTURA LOR CLASICĂ. Astfel, sub impulsiunea dată de Domn, se răspândește la noi cultura grecească. Chiar copiii lui Brâncoveanu își însușiseră așa de bine limba greacă, încât se încumetau, cu prilejul zilelor onomastice ale părinților și al marilor sărbători ale Bisericii, să rostească, în limba greacă, panegirice în cinstea sfinților, care au și fost tipărite de Antim Ivireanu. In 1701, a apărut la București, *Cuvântul panegiric la Sfântul Constantin*, scris în limba greacă de Ștefan Brâncoveanu și rostit în palatul domnesc, de fratele al treilea Radu. Cuvântul este afierosit «prea blândului său părinte», «ca un mic rod al minții sale». In anul următor, apărea tot în imprimeria Mitropoliei, un *Cuvânt panegiric la Martirul Ștefan*, rostit probabil de autor, a treia zi de Crăciun, și închinat Sfântului său patron, a cărui protecție o cerea «pentru înaintarea mea în știință și învățătură». In 1703, Ștefan Brâncoveanu alcătuia un alt *Cuvânt panegiric la Adormirea Născătoarei de Dumnezeu*, rostit tot de fratele său, Radu, și afierosit «mamei lor cea prea blândă», Doamna

Maria Brâncoveanu. In 1704, Radu Brâncoveanu se încumeta și el cu o *Cuvântare la Patima cea Mântuitoare* (Învierea Domnului), pe care o prezintă ca omagiu «Prea fericitului și Prea înțeleptului Stăpân», Patriarhul Dosithei al Ierusalimului, care, spune tânărul autor, «se luptă nu cu o hidră, ci cu atâția câți sunt urîtori de Dumnezeu, vrăjmași ai ortodoxiei». In 1704, fratele mai mare Constantin, despre care Antim Ivireanu ne spune în prefața cărții că era și el «învățat între prea învățați», «orator și adânc cugetător», stimulat de succesul fraților săi — Cuvântul la Sf. Constantin și cel la Martirul Sf. Ștefan, avuseseră repede o a doua ediție, în 1702 — și animat de o nobilă ambiție, publică și el, după stăruințele Mitropolitului, în 1704, *Viețile paralele grecești și romane* ale lui Plutarh Chersoneul, traduse în greaca modernă.

Oricât de mare ar fi fost dorința lui Antim Ivireanu de a spune un lucru plăcut tatălui, totuși era un pic de adevăr în cuvintele pe care el le scrie într'o predoslovie către Domn, că «fiii săi sunt râvniți în lume și invidiați pentru marea lor virtute prematură». Acești tineri eleniști, care aveau, se pare și o temeinică cultură latină, ar fi fost o frumoasă speranță pentru părinții lor și pentru neamul nostru, dacă n'ar fi căzut sub iataganul gealatului pe țărmul Bosforului.

PATRIARHI ȘI CĂRTURARI GRECI LA CURTEA LUI BRÂNCOVEANU. Atrași de sprijinul dat de Brâncoveanu culturii grecești, marii Patriarhi și Mitropoliți ai Răsăritului, vin la curtea lui bogată, ca să obțină milă și ajutor pentru bisericile lor strivite sub stăpânirea turcească și ca să lupte în libertate, pentru întărirea ortodoxiei. In fruntea tuturor stă, prin cultura lui largă, prin munca neobosită și prin zelul cu care a apărat ortodoxia, atacată de curentele de reformă și de catolicism, Patriarhul Dosofteiu al Ierusalimului, adus de Brâncoveanu din Iași, și mai târziu nepotul acestuia, învățatul Hrisant Notara, care studiase la Padova, călătorise în Franța și Germania, adusese, din Rusia, de la Nicolae Milescu, o copie a Descrierii călătoriei în China și a fost și el unul din profesorii copiilor lui Brâncoveanu, înainte de a succede unchiului său în scaunul Patriarhal al Ierusalimului. Brâncoveanu dăruise bătrânului Patriarh Dosofteiu hanul dela Sft. Gheorghe, «cu apartamente încăpătoare» și cu multe prăvălii închiriate negustătorilor, care aduceau un venit anual de peste 20 de pungi, hărăzite de Domn Sfântului Mormânt.

Patriarhul Dosofteiu este, de fapt, în timpul lui Brâncoveanu conducătorul ortodoxiei. Pentru a înlătura atacurile îndreptate de calvini, lutherani și catolici, se publică la noi sub auspiciile lui, un ciclu de cărți grecești, menite să facă cunoscute normele dogmatice ale ortodoxiei. Astfel se tipărește opera lui Meletie Sirigul, îndreptată împotriva catehismului atribuit lui Chiril Lucaris; Pravoslavnica Mărturisire a lui Petru Movilă; Manual împotriva schismei papistașilor; Manual împotriva rătăcirii calvine, ș. a.

O încercare a lui Brâncoveanu de a întemeia o tipografie grecească pe lângă scaunul patriarhal din Constantinopol nu isbutise [1]. Atunci Domnul român și ai săi s'au străduit să consolideze tiparul și Academia grecească din Muntenia astfel în cât să poată rivaliza cu tipografiile și școlile grecești din Veneția. «Se fălea mult sprânceana occidentală, mai nainte, cu toată înțelepciunea și cu tiparul, că editează cărți orientale. Pentru amândouă acestea au răsărit acum harul creștinilor și aicea, și în învățături și în tipografii — prin osârdia și cheltuiala mânei tale celei mărinimoase și inspirate de Dumnezeu, Domnitorule cel mai perfect între credincioși, Constantine prea mare...» scrie Sevastos Kimenitul, profesorul de științe al Academiei grecești din București, într'o prefață [1] închinată lui Brâncoveanu.

Sub auspiciile Patriarhului Dosofteiu și a celorlalți prelați și profesori greci ai Academiei, s'au imprimat în tipografia domnească a lui Brâncoveanu, între 1690 și 1716, 31 de cărți grecești, toate destinate nevoilor Bisericii și întăririi ortodoxiei.

Sprijinul dat de Brâncoveanu ortodoxiei în forma grecească a avut între fruntașii clerului grec contimporan, un puternic răsunet, după cum se vede chiar din prefețele care însoțesc publicațiile grecești ieșite din teascurile tipografiilor brâncovenești. Brâncoveanu este comparat mereu cu «Ptolomeu, vrednic de cununile cerești». O prefață spune: «Toate ale «Elenilor se cuvin Domnitorului filelin și toate câte fiii iubi-«torilor de muze ai Eladei scriu ori inventează cu mintea, «toate se datoresc Măriei Tale, care ești cel mai zelos sprijinitor «al învățăturii grecești și binefăcătorul cel mai uman al Ele-«nilor.

«Ce datorie nu avem către a ta darnică generozitate noi, «fiii Grecilor și Grecia mama noastră de obștie,... In acești «prea fericiți ani ai Domniei Tale înflorește iarăși acea glorie «strălucită ce, din vechimea ei dela început, a câștigat neamul «nostru, cu înțelepciunea lui, până la marginile lumii».

Nu sunt în aceste cuvinte numai laude mieroase, ci și sentimente sincere, care traduc o realitate a timpului. «Am venit și eu aci, Prea fericite Patriarh, *la adăpostul de obște al neamului nostru nenorocit*», scria din București, la 17 Decemvrie, 1709, către Patriarhul Hrisant Notara, fostul paroh al coloniei grecești din Veneția, Ioan Avramie, care fusese silit să părăsească cetatea lagunelor și care ajunsese predicatorul curții lui Brâncoveanu [2]. Până și în Ianina, unde Brâncoveanu sprijinea școlile grecești, elevii alcătuiau versuri omagiale pentru Domnul român.

BRÂNCOVEANU ȘI ORTODOXIA DIN ARDEAL. Adăpostul acordat de Brâncoveanu marilor patriarhi greci, precum și sprijinul dat pentru imprimarea cărților de dogmatică și polemică religioasă, corespundeau de altfel, și unei necesități de ordin național: apărarea unității religioase a neamului românesc. In 1690, Transilvania, smulsă dela Turci, căzuse în mânile Austriacilor. Guvernul austriac, trimețând misionari catolici, care să făgăduească preoților români din satele ardelene o situație similară cu aceea pe care o avea clerul celorlalte culte, isbutise să câștige aderenți printre preoți pentru unirea cu Biserica Romei. Brâncoveanu și sfetnicii săi au sprijinit pe toate căile rezistența Românilor ortodocși împotriva tentațiilor catolice și calvine. Mai întâi, fiindcă după încetarea tipăriturilor din Bălgrad, inițiate între 1683 și 1689 de Protopopul Ioan Zoba din Vințul de jos, omul calvinilor și dușmanul Mitropolitului Sava Brancovici [3], s'a întâmplat să-i lipsească atunci «neamului nostru rumânesc, aici în Ardeal, meșter pentru lucrul tipografiei» — Brâncoveanu, «ca un patronaș adevărat al Mitropoliei din Ardeal», trimete la Alba Iulia, pe cel mai harnic dintre ucenicii lui Antim Ivireanu, în arta tiparului, pe Mihail Ștefanovici sau Ișvanovici, cum semnează el de aci înainte. Acesta începe în Ardeal revizuirea în sens ortodox și tipărirea cărților de școală și de slujbă bisericească. Munca se începe în 1699 cu o *Bucoavnă* pentru copii (care cuprindea și simbolul credinței, cu cele 10 porunci și cu explicarea ortodoxă a celor

[1] *Documentele Hurmuzaki, XIV*, partea III, p. 52—53.

[1] *Bibl. rom. veche*, I, p. 380.

[2] *Hurmuzaki*, XIV, partea III, p. 60.

[3] Dintre cărțile tipărite de Ioan Zoba, unele erau traduse din ungurește și conțineau norme calvine, ca de exemplu, *Cărare pe scurt spre fapte bune îndreptătoare*, tradusă după Matkó de Kézdivásárhely și apărută în 1685. Celelalte cărți tipărite de Zoba sunt: *Sicriul de aur*, carte de propovedanie, Sas-Sebeș, 1683; *Ciaslovăț*, Bălgrad, 1687; *Molitvenic*, Bălgrad, 1689.

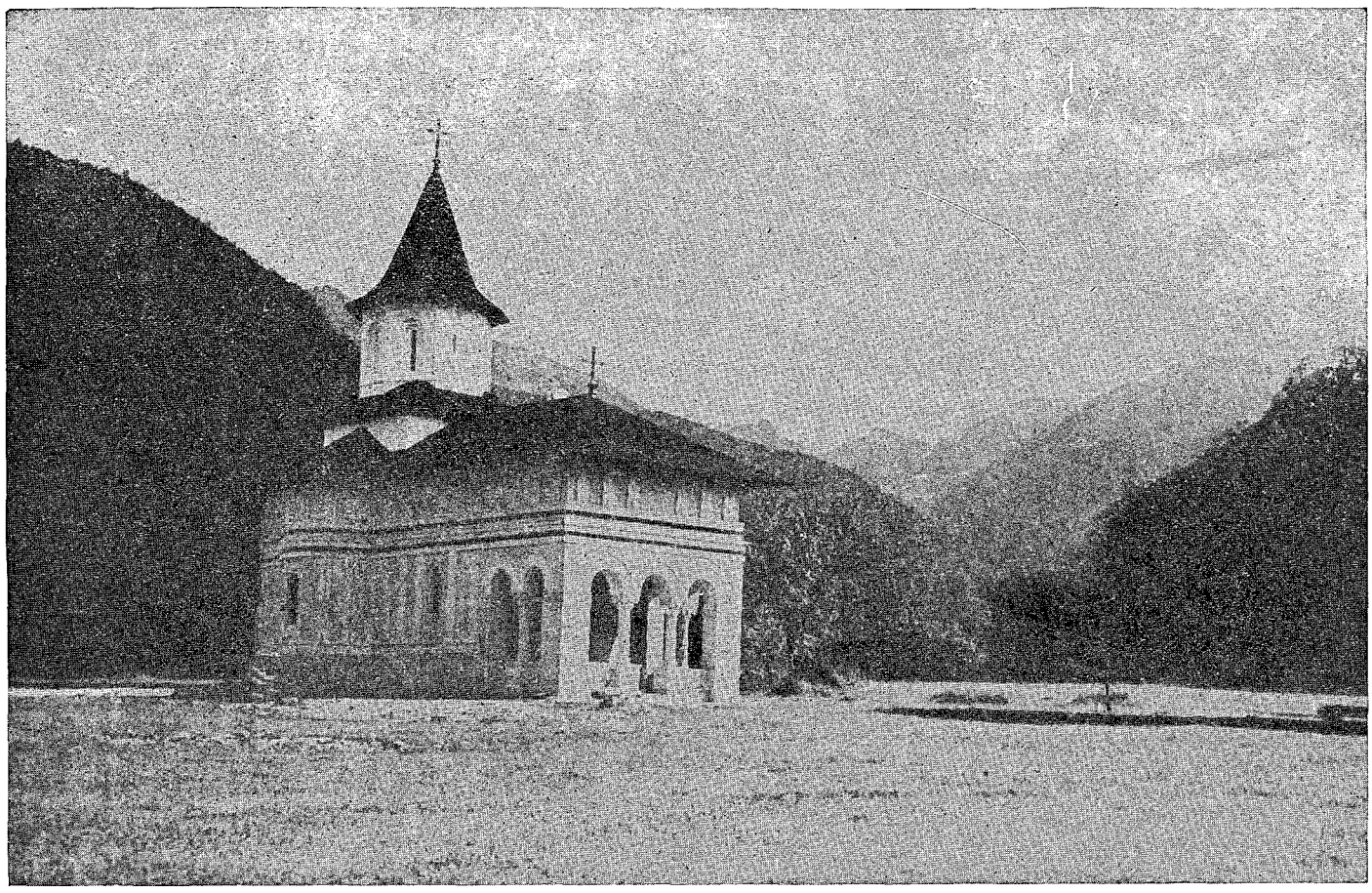

Biserica din Sâmbăta de Sus (Transilvania), ctitoria lui Constantin Brâncoveanu.
(Arhiva fotografică a Fundației Regele Mihai I)

7 taine) și o carte de predici: *Chiriacodromion*[1]. A trimes oamenii săi în Transilvania pentru propagandă ortodoxă, între aceștia David Corbea, care apăra cu zel politica lui Brâncoveanu. A intervenit pe lângă guvernul austriac și chiar pe lângă Petru cel Mare, cerând sprijin pentru Românii ortodocși din Ardeal. Când la începutul anului 1698, noul Mitropolit al Transilvaniei, Atanasie Anghel, a venit la București—după datini — ca să fie hirotonisit de Mitropolitul Țării-Românești, acesta i-a cerut să declare că va păzi neschimbate «toate tocmelele» ortodoxe pe care le are scaunul Ungrovlahiei. Cu acest prilej, Patriarhul Ierusalimului, Dosofteiu, a întocmit o lungă și importantă învățătură în care erau cuprinse normele de călăuzire pentru păstrarea dogmei ortodoxe, pe care Atanasie a semnat-o. Dar guvernul austriac nu-l recunoaște decât în Martie 1701, după ce a fost chemat la Viena și «purificat», declarând în scris că primește unirea. Sinodul întrunit la 25 Iunie 1701, în Bălgrad, în care marea majoritate a preoților ardeleni a hotărît unirea cu Roma, a aruncat mărul discordiei confesionale între Români, ale cărei fructe amare mai dăinuesc și azi, deși atenuate de lumina conștiinței naționale. Trebue însă să recunoaștem că unirea a dat putința tineretului ardelean să pătrundă în școlile înalte din Viena și Roma și că viziunea Romei imperiale a trezit în el instinctul rasei și a provocat mișcarea de redeșteptare națională, care a grăbit cu o jumătate de veac mai de vreme intrarea poporului românesc în comunitatea spirituală a rasei latine.

[1]) Unirea Bisericii ardelene cu Roma, întâmplată în 1701, îl va îndemna să se întoarcă înapoi. Nu credem că el este tipograful cărții *Pâinea Pruncilor*, apărută la Belgrad în 1702, căci, precum a arătat I. Mușlea, în *Omagiul Profesorului Ioan Lupaș* (și extras), București, 1941, p. 617—631, cartea a fost alcătuită de Paul Baranyi, catolic.

BRÂNCOVEANU SPRIJINITOR AL CULTURII ORTODOXE IN RĂSĂRIT. Politica creștină a lui Brâncoveanu — urmând liniile trase de înaintașii săi Basarabi — s'a extins asupra întregului Răsărit ortodox, asupra căruia a revărsat darurile lui, fără nicio intenție ascunsă, cu o generozitate pe care — trebue să o subliniem — n'o mai întâlnim la nici un popor ortodox, căci nici unul nu a trăit așa de intens ideea creștină, precum au trăit-o ai noștri.

Merită în deosebi să fie subliniate aci, pe lângă darurile în bani și în cărți, mai ales manuscrisele iluminate, căci se pare că Brâncoveanu avea pentru această artă minoră o adevărată pasiune. Liturghierul grec, copiat de ieremonahul Calinic, în fine trăsături caligrafice și împodobit cu minunate miniaturi de evanghelişti și cu frontispicii, chenare și inițiale de flori și de păsări stilizate poate fi socotit ca unul din cele mai frumoase exemplare ale genului.

Vestea despre bogăția și generozitatea lui Brâncoveanu trecuse peste hotarele țării și se răspândise în tot Orientul musulman, unde Domnul român era supranumit *Altin Bei — Prințul Aurului*.

Era dar firesc, ca în acele vremuri, creștinii, cari, sub stăpânire turcească, se vedeau amenințați să-și piardă credința, să-și îndrepte privirile către curtea strălucitoare a lui Brâncoveanu și să ceară dela el ajutor, pentru nenorocirile lor. Și Domnul român, înțelegea să li-l dea în cea mai largă măsură.

Darurile lui Brâncoveanu s'au răspândit departe în Orient, până la creștinii din Asia Mică.

Pe la începutul veacului al XVIII-lea, venise la curtea domnească din București Patriarhul Antiohiei, Athanasie IV Dabbas, și Domnul român, aflând dela Patriarh că preoții creștini din

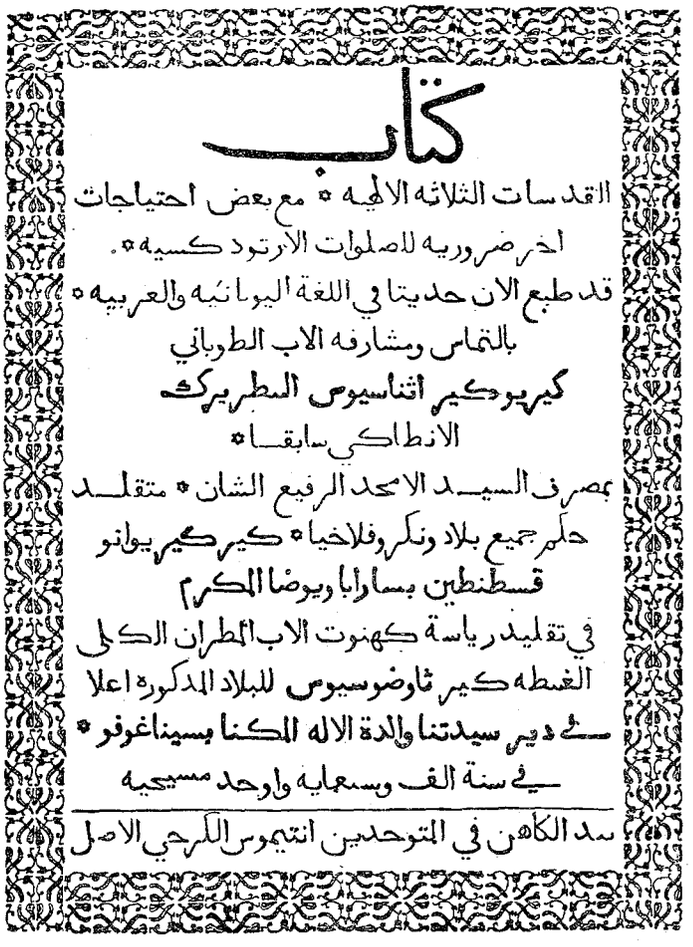
كتاب
القدسات الثلاثه الالهيه * مع بعض احتياجات
اخر ضروريه للصلوات الارتودكسيه *
قد طبع الان حديثا في اللغة اليونانيه والعربيه *
بالتماس ومشارفه الاب الروباني
كيرپوكير اثناسيوس البطريرك
الانطاكي سابقا *
بمصرف السيد الامجد الرفيع الشان * متقلد
حلم جميع بلاد ونكروفلاخيا * كير كير يوانو
قسطنطين بسارابا ويوضا الكرم
في تقليد رياسة كهنوت الاب المطران الكل
الغبطه كير ثاوضوسيوس للبلاد المذكوره اعلا
في دير سيدتنا والدة الاله المكنا بسيناغوفر *
في سنة الف وسبعمايه واوحد مسيحيه
سد الكاهن في المتوحدين انتيموس الكرجي الاصل

Liturghierul greco-arab, tipărit la Snagov de Antim Ivireanu, din porunca lui Brâncoveanu, la 1701.

Arabia nu-şi pot împlini misiunea lor şi nu pot oficia, după cuviinţă serviciul divin, din pricina sărăciei şi a lipsei de cărţi, a pus pe ieromonahul Antim Ivireanu, din mănăstirea Snagovul, să sape litere arabe şi să tipărească pe cheltuiala domniei, cărţi de ritual, cu rugăciunile în limba arabă şi eofosinele (cântările) în limba greacă, aşa cum cereau necesităţile cultului, pentru credincioşii din Arabia. La 1701, au apărut, de sub teascurile tipografiei din Snagov, un *Liturghier*, iar în 1702, un *Ceaslov*, ambele în limbile greacă şi arabă, şi ele s'au trimis în dar, din porunca domnească, bisericilor din Arabia.

Pentru a veni şi mai mult în ajutorul acestor creştini năpăstuiţi, Brâncoveanu a dat ajutor de s'a instalat tipografie arabă — prima tipografie — în Alep, unde în 1706, s'a tipărit cea dintâiu Psaltire arabă, având pe dosul titlului stema Ţării Româneşti, înconjurată cu iniţialele greceşti ale lui Constantin Brâncoveanu, şi la început, o precuvântare de închinare şi mulţumire, în care Domnul român este comparat cu Constantin cel Mare, cu Moise şi cu Solomon, pentru înţelepciunea, spiritul şi dărnicia lui.

Tipografia brâncovenească, transportată de Mitropolitul Atanasie Dabbas la Alep, a trezit creştinii din Arabia la o viaţă spornică de cultură. Ea a funcţionat acolo până la moartea Mitropolitului, întâmplată în 1724. După această dată este mutată, în parte la mânăstirea Balamand, în parte — mai târziu — la mânăstirea Sf. Ioan din Saeg, în Sudul Libanului, unde, reînoită şi organizată, publică şi azi cărţi bisericeşti şi şcolare.

Faima despre munca spornică a tipografiilor din Ţara Românească şi despre generozitatea lui Brâncoveanu a ajuns departe în Răsărit, până la Ivirii din Munţii Caucazului.

Regele Wakhtang al IV-lea, cuprins şi el de râvna creştinească de a înzestra bisericile sale cu textele necesare serviciului divin, a trimis solie la curtea lui Brâncoveanu şi a obţinut, împreună cu litere de tipar, turnate de Mitropolitul Antim, el însuşi georgian de origine, o echipă de lucrători sub conducerea tipografului român ardelean, ipodiaconul Mihail Ştefanovici, care lucrase până atunci, la tipografia de pe lângă scaunul eparhial din Râmnic. Cu aceste litere de tipar s'au scos la Tiflis, cele dintâi cărţi georgiene: o *Evanghelie* şi un *Liturghier*.

In epilogul Liturghierului, apărut în 1710, tipograful român, cu gândul la plaiurile ţării sale, îşi încheia acolo munca sa închinată lui Dumnezeu, cu următoarele şase versuri româneşti, în caractere georgiene, o mărturie discretă a expansiunii culturale brâncoveneşti, până la acele îndepărtate hotare ale Răsăritului ortodox:

:ნა ადრიანიდე ად :ძიან :ღდღყყნე ღანძიან
:ნაადჟაენი ანიაერ ან :ამღაზაღაფ ად ღდრ :ე
:ღე ძიდ ნდჟადაოან ნან :ძინჟნეგდძან ნაჯ ღდღაკ ად
ღნძიაჟაძი ნან ჭნძდღ :ნაღე ნაჯ ღნყ ანყერ ად :ე
:ნჯ ღდნიდჟძიგდან :ნაღი ნდჟაღაჟდაფდაღ აგაერ

Precum cei străini doresc moşia să-şi vază,
Când sunt într'alte ţări, de nu pot să şază,
Şi ca cei ce-s pre mare bătuţi de furtună
Şi roagă pre Dumnezeu de linişte bună,
Aşa şi tipograful, de-a cărţii sfârşire,
Laudă neîncetată dă şi mulţumire.

Astfel, sub Brâncoveanu, Ţara Românească ajunge focarul din care radia lumina culturii în tot Orientul ortodox, aflat sub apăsarea musulmană.

Prin râvna cu care el a sprijinit şi întărit credinţa ortodoxă până departe în Răsărit, prin bunătatea şi generozitatea sa, pe care nu conteneşc de a i le recunoaşte până şi străinii pripăşiţi la curtea lui, prin lupta pe care a dat-o pentru a menţine neştirbită unitatea religioasă a Românilor ardeleni şi prin imboldul dat culturii, Brâncoveanu a meritat deplin cele două trăsături caracteristice, pe care le-a subliniat în personalitatea lui, anonimul poet popular:

Brâncoveanu Constantin,
Boer vechiu şi Domn creştin...

BIBLIOGRAFIE. Pentru cadrul istoric al epocei lui Şerban Cantacuzino şi Const. Brâncoveanu: N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. VI, Bucureşti 1939; N. Iorga, *Istoria bisericii româneşti şi a vieţii religioase a Românilor*, ed. II, Bucureşti, 1929, vol. I, p. 375—386 şi II, p. 9—18; acelaş, *Byzance après Byzance*, Bucarest, 1935 p. 181—200. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. III,1, Bucureşti, 1940, p. 157—206; util încă A. D. Xenopol, *Istoria Românilor*, ed. III, îngrijită de I. Vlădescu, vol. VIII, Bucureşti, Cartea Românească, 1929, p. 181—249; interesant prin detalii contemporane: Anton Maria Del Chiaro, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, Venezia, 1718, precum şi cronicile naţionale contemporane, pentru care vezi mai jos, p. 231—258. N. Iorga, *Viaţa şi Domnia lui Constantin-Vodă Brâncoveanu*, Bucureşti, 1914 (în *Studii şi documente cu privire la Ist. Rom.* XXIX). Pentru literatura epocii în general: N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti*, vol. I, ed. II, Bucureşti, Pavel Suru, 1925; Sextil Puşcariu, *Istoria literaturii române, epoca veche*, ed. II, Sibiiu, 1930 (utilă mai ales prin bibliografie); G. Pascu, *Istoriea literaturii şi limbii române*, sec. XVII, Iaşi, Viaţa Românească, 1922; Ioan Bianu şi Nerva Hodoş, *Bibliografia românească veche*, 1508—1830, tomul I, 1508—1716, Bucureşti, 1903, cf. şi vol. IV (Adăogiri şi îndreptări de I.

Bianu şi Dan Simonescu) Bucureşti, 1944. Pentru legăturile cu lumea ucraineană şi traducerile din Galeatovski, Şt. Ciobanu, *Din legăturile culturale româno-ucraineane. Ioanichie Galeatovschi şi literatura românească veche. Analele Acad. Rom.Mem. Secţ. lit.*, seria III, tom. VIII, mem. 8. Pentru Sinopsisul de la Kiev şi Patericul de la Lavra Pecerska: P. P. Panaitescu, *Istoria Slavilor în românește* în *Revista Istorică Română* X, 1940, p. 100—129. Pentru influenţa grecească: D. Russo, *Studii istorice greco-române* Opere postume, tom. I-II, Bucureşti, 1939, cu deosebire articolul *Elenizmul în România*, tom. II, p. 487—542 (publicat pentru întâia dată în 1912) vezi şi indicile dela vol. II. N. Iorga, *Byzance après Byzance*, Bucureşti, 1935. Utilă încă: C. Erbiceanu, *Bărbaţii culţi greci şi români* ---, *Anal. Acad. Rom., ist.*, s. II, tom. XXVII (1904—1905). p. 141—182, Dumitru Stăniloae, *Viaţa şi activitatea Patriarhului Dosofteiu al Ierusalimului şi legăturile lui cuŢările româneşti*, Cernăuţi, 1929. N. Iorga, *Activitatea culturală a lui Const. Vodă Brancoveanu* ---, *An. Acad. Rom.* Mem. ist. s. II, tom XXXVII, Bucureşti. 1915. N. Iorga, *L'Académie de Bucarest* în *Revue Historique du Sud-Est Europ.*, Bucureşti, 1929, p. 1—11; Pentru influenţa italiană în epoca lui Brâncoveanu: Ramiro Ortiz, *Per la storia della cultura italiana in Rumania*, Bucureşti, 1916; Mario Ruffini, *L'influenza italiana in Valacchia nell'epoca di Constantin-Vodă Brâncoveanu* (1688—1714) Milano s. a. Pentru textele literare de origine italiană: N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească*, vol. I, Bucureşti, 1929, p. 180—187 şi 195—208; despre *Floarea Darurilor:* N. Cartojan, *Fiore di Virtù în literatura românească, Analele Avad. Române, Mem. secţ. lit.*, seria III, tom. IV, mem. 2, Bucureşti, 1928; acelaş, *«Fiore di virtù» dans la littérature roumaine* în *Archivum Romanicum* vol. XII, 1928, p. 501—514. Pentru calendarele lui Brâncoveanu de origine italiană cf. şi Ramiro Ortiz, *op. cit.*, p. 198—206. Textele au fost publicate şi studiate mai în detaliu de Emil Virtosu, *Foletul Novel, Calendarul lui Constantin Vodă Brâncoveanu*, 1693—1704, Bucureşti, 1940. Calendarele au fost semnalate pentru întâiaş dată de A. Odobescu în *Revista Română*, I, 1861, p. 657—660.

Pentru sprijinirea culturii ortodoxe în Ardeal: N. Iorga, *Istoria bisericii româneşti şi a vieţii religioase a Românilor*, Bucureşti, 1929, vol. I, p. 387—391; Ştefan Meteş, *Istoria Bisericii româneşti din Transilvania*, vol. I, Sibiiu 1935, p. 300—333. Silviu Dragomir, *Istoria desrobirei religioase a Românilor din Ardeal în secolul* XVIII, 2 vol. Sibiu, 1920 şi 1930. Pentru darurile făcute de Brâncoveanu popoarelor ortodoxe: Emil Turdeanu, *Din vechile schimburi culturale dintre Români şi Jugoslavi* în *Cercetări Literare* publicate de N. Cartojan, III, 1939, acelaş, *Legăturile româneşti cu mănăstirile Hilandar şi Sf. Pavel dela Muntele Athos* în *Cercetări Literare* IV, 1940, p. 94—99 (şi extras). M. Beza, *Urme româneşti în Răsăritul ortodox*, ed. II mărită, Bucureşti, 1937; Gheorghe Cioran, Σχέσις τῶν Ρουμανικῶν χωρῶν μετὰ τοῦ Ἄθω... Athos, 1938 (pentru Brâncoveanu vezi indicele); Preot Dr. Teodor Bodogae, *Ajutoare româneşti la mânăstirile din Sfântul Munte Athos*, Sibiu, 1941 (cf. indicele).

Pentru chestiuni mai detaliate a se vedea bibliografia de la capitolele respective.

I. Bianu *Din cărţile vechi*, în *Lui D. A. Sturdza*, Bucureşti. Dan Simonescu şi Emil Muracade, *Tipar românesc pentru Arabi în secolul al XVIII-lea*, în *Cercetări Literare*, III, 1939, p. 1-32 (şi extras).

Pentru arta epocii: G. Balş et N. Iorga, *Histoire de l'art roumain ancien*, Paris, Boccard, 1922, p. 188—258; N. Iorga, *Pictor străin la curtea lui Brâncoveanu* în *Buletinul Comisiunei Monumentelor Istorice*, 1929, p. 44; N. Iorga, *Les arts mineurs en Roumanie*, 2 vol., I 1934 şi II 1936, Bucarest. V. Brătulescu, *Miniaturi şi manuscrise din Muzeul de Artă Religioasă*, Bucureşti, 1939; V. Drăghiceanu, *Curţile domneşti brâncoveneşti* în *Buletinul Comisiunei Monumentelor Istorice*, 1909, p. 101 şi urm.; acelaş, *In amintirea lui Constantin Brâncoveanu 1714|1914. Locaşurile Voevodului şi vieaţa lui*, Bucureşti, 1914.

LITERATURA RELIGIOASĂ

Literatura românească, înviată după un sfert de deceniu de secetă, se desvoltă în epoca lui Şerban Cantacuzino şi a lui Brâncoveanu pe două tărâmuri: religios şi istoric.

Pe tărâm religios, era aceasta înseamnă piatra de hotar a unei direcţii noi: întoarcerea la sursele pure greceşti. Ca o urmare firească a transplantării elenismului la noi şi a ivirii cărturarilo- români, cunoscători buni de carte grecească, traducerile cărţilor sfinte nu se mai fac de azi înainte după intermediare slavone, care conţineau pasagii neclare, confuzii şi erori de traducere, ci direct după originalele greceşti.

Traducătorii care se înhamă la această uriaşă muncă sunt: Iordache Cantacuzino, fratele Domnului, fraţii Radu şi Şerban Greceanu, Stolnicul Constantin Cantacuzino, la care recurgeau tălmăcitorii când se încurcau în redarea subtilităţilor dogmatice, şi, cel mai harnic dintre toţi, Mitropolitul lui Brâncoveanu, Antim Ivireanu.

Prin străduinţele tuturor s'a pregătit în această epocă drumul pentru introducerea limbii române în biserică, s'a ajuns la încununarea străduinţelor de aproape trei veacuri ale neamului nostru de a traduce Biblia integral şi în sfârşit s'a creat, prin Antim Ivireanu în chip strălucit pentru această vreme, predica românească originală.

Vom urmări pe rând toate aceste aspecte şi vom lumina, în măsura importanţii lor, personalităţile care au adus partea lor de contribuţie la zidirea culturii româneşti.

Incepem cu procesul de introducere a limbii naţionale în Biserică.

Se credea într'o vreme la noi, sub influenţa lui Xenopol, că Matei Basarab şi Vasile Lupu au introdus limba română în biserică. Această concepţie se mai răsfrânge şi azi în unele manuale de liceu, deşi în 1904 Ion Bianu, în remarcabilul său discurs de recepţie în Academia Română, a arătat în chip indiscutabil că nu s'a introdus limba română în epoca lui Matei Basarab şi Vasile Lupu, deoarece în acea vreme nu numai că nu s'a tipărit nicio carte de slujbă bisericească în limba română, ci dimpotrivă cărţile de slujbă bisericească tipărite (Liturghie, Molitvelnic, Mineiu, Triod, Penticostar) sunt în limba slavonă, iar în prefaţă se spune răspicat că sunt tipărite pentru «evlaviosul neam al patriei noastre».

Pentru a înţelege mai bine procesul de introducere a limbii române în Biserică, trebue să se ştie că serviciul divin este alcătuit din trei părţi: 1. Liturghia pe care o oficiază preotul în altar; 2. citiri din Evanghelii şi Faptele Apostolilor şi din Epistolele lor, citiri făcute de preot sau de diacon şi, în sfârşit, o a treia parte care este rezervată dascălului în strană: lectura Cazaniei, care cuprinde explicarea textului din Evanghelie citit în ziua respectivă, cu desvoltarea ideilor de edificare morală — un fel de predică. In epoca lui Matei Basarab şi Vasile Lupu s'au tipărit în româneşte numai Cazanii (sau «Carte de învăţătură» cum o numea Varlaam). Acestea sunt deci singurele cărţi care s'au introdus în biserici pe vremea lui Matei Basarab şi Vasile Lupu. Sunt cărţile care ţineau locul de predici şi care, întru cât se adresau poporului şi ţinteau la moralizarea maselor, nu aveau nicio noimă să fie citite într'o limbă necunoscută credincioşilor. Erau texte citite la strană pentru întărirea virtuţilor creştineşti. Restul serviciului divin: oficierea liturghiei cu citirea Evangheliei şi a Faptelor Apostolilor, a rămas în limba slavă. Era de sigur în primul rând în acestea puterea tradiţiei. Dar era, cred, şi un alt gând nemărturisit. Pentru a susţine ortodoxia, singura legătură puternică ce unea strâns toate ramurile neamului răsleţite sub stăpâniri străine, ai noştri s'au arătat intransigenţi pe chestiunea limbii în biserică. O cedare pe acest teren putea atrage după sine pierderea Românilor din Transilvania în masele Ungurilor calvini. De aceea Matei Basarab ia iniţiativa de a se tipări toate cărţile necesare serviciului divin — afară de Cazanii — în limba slavă adresându-se, cum ne spune în prefeţe: «drept credinciosului şi evlaviosului neam al patriei noastre şi altor neamuri înrudite cu noi după credinţă şi având acelaşi vestit dialect slavonesc ca limbă, *Ungrovlahilor, Moldovlahilor*».

Ideea solidarităţii naţionale prin Biserică în limba slavă este clară. Epoca lui Şerban Cantacuzino reprezintă în această privinţă un pas înainte, căci în această epocă se introduce în serviciul divin citirea Evangheliilor şi a Faptelor apostolilor în limba română. Evangheliile şi Faptele apostolilor tipărite până în epoca lui Şerban Cantacuzino cuprindeau în întregime materia celor patru evanghelişti aşezată în ordinea tradiţională începând cu Matei şi sfârşind cu Ioan. Dar aceste Tetraevanghelii

Sfântul Ioan Evanghelistul, gravură din Evanghelia tipărită la București, în 1682.

nu sunt potrivite pentru săvârșirea cultului divin. Evanghelia ca și Faptele Apostolilor sunt prea întinse ca să poată fi citite în cursul unui serviciu divin. De aceea ele sunt împărțite în pericope — părți mai mici — care sunt astfel alese și potrivite ca să se citească fiecare într'o zi și să fie adaptate evenimentului care se comemorează. Fiindcă anul bisericesc începe în ziua Invierii Domnului, în prima zi, Luni, se citește din Evanghelia lui Ioan capitolul I, versetul 18—19, dar Marți se citește din Evanghelia lui Luca capitolul XXIV, versetul 12—35, pentru ca Miercuri să se revină la Evanghelia lui Ioan.

Pentru lectura cursivă obișnuită a materiei evanghelice textele coresiene și Noul Testament — Tetraevangheliul — erau foarte bune, dar pentru nevoile Bisericei era mai necesară o Evanghelie cu materia așezată pe pericope și distribuită pe zilele de serviciu bisericesc.

Evanghelia (1682) ca și Faptele Apostolilor (1683), tipărite în epoca lui Șerban Cantacuzino, sunt din această a doua categorie; sunt cărți adaptate serviciului Liturghiei și care nu pot servi la o lectură de edificare a mirenilor. Dar tocmai de aceea au o importanță deosebită în evoluția literaturii religioase — la noi: ele marchează a doua treaptă în procesul de introducere a limbii române în biserică și constitue o dovadă indiscutabilă că pe vremea lui Șerban Cantacuzino, în timpul serviciului religios, pericopele din Evanghelii se citeau de preoți și de dascăli, în mijlocul bisericei în limba română.

Acum apar clare și cuvintele Domnului Șerban Cantacuzino din prefața adresată cititorilor, « tuturor celor ce se vor întâmpla a ceti ». Prefața ne destăinuie numele celui ce a purtat greul orânduirii și traducerii cărții: « ne-am nevoit de am săvârșit acest lucru dumnezăesc, svânta aceasta evanghelie, care *nefiind mai denainte tocmită la slovenie* să să citească după rânduiala zilelor și a sărbătorilor celor domnești și ale svinților, *poruncit-am fratelui nostru Iordachie Cantacuzino, vel stolnic,* de o au îndereptat și o au așăzat precum *umblă cea elinească* și întru toate asemenea, după orânduiala Beserecii Răsăritului, alcătuindu-se și svintele cuvinte, spre mai aleasă înțeleagere a limbii rumânești ». Aceeași idee revine și în Faptele Apostolilor. «...Derept aceea poruncit-am a știuților și învățaților cari s'au întâmplat dascali, de au tâlcuit Sfânta Scriptură cea noao spre bună înțelegirea limbii noastre și o au așăzat după orânduiala și urmarea grecescului tipic ». Cărțile erau destinate serviciului divin precum confirmă prefețele: « s'au dat dintru mică osteneala noastră dar Besericilor Țării noastre, Ungrovlahiei *întru folosul preoților* și tuturor credincioșilor, cari se roagă pentru a noastră spăsenie și a tot creștinului norod și întru pomenire veșnică a noastră și a părinților ». Dar numai aceste două cărți se citeau în această epocă în românește. Liturghia însă se săvârșea încă în limba slavă, fiindcă tot pe vremea lui Șerban Cantacuzino, în 1680, se tipărește o *Liturghie* în care tipicul este în limba română, iar textul rugăciunilor este în limba slavă. Prefața semnată de Mitropolitul Teodosie explică astfel pentru ce nu s'a dat și textul rugăciunilor în românește:

« Iară Liturghia toată a o prepune pre limba noastră, nice am « vrut, nice am cutezat ».

Munca de a traduce în limba națională cărțile de ritual, cu scopul de a le utiliza în oficierea cultului, se reia, și capătă un avânt puternic în epoca lui Constantin Brâncoveanu, prin străduința neobosită a lui Antim Ivireanu. Inainte de a o urmări mai departe ne oprim aci la o mare operă, care încununa activitatea religioasă din epoca lui Șerban Cantacuzino și inaugurează domnia lui Brâncoveanu: *Biblia.*

BIBLIA LUI ȘERBAN CANTACUZINO (1688). Primele încercări de traducere ale Bibliei în limba română s'au făcut în a doua jumătate a secolului al XV-lea în Maramureș. Atunci s'au tradus pentru întâia dată Evanghelia, Faptele Apostolilor cu Epistolele lor și Psaltirea. Traducerile au ajuns până la noi în copiile făcute în a doua jumătate a secolului al XVI-lea: Codicele Voronețean (care cuprinde numai Faptele Apostolilor) și Psaltirea. Textele traduse în Maramureș au fost puse sub tipar în 1560, 1563 și 1570 la Brașov de diaconul târgovișteanu Coresi, care a revizuit limba, înlocuind particularitățile dialectale maramureșene cu graiul vorbit în Muntenia și în părțile sudrăsăritene ale Transilvaniei. Către sfârșitul epocei coresiene, la 1582 în Banat, la Orăștie se traduc și se tipăresc de Românii trecuți la calvinism, primele două cărți ale Bibliei: Creațiunea și Ieșirea. Atât s'a tradus și tipărit din Biblie în epoca coresiană. In epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu, în afară de Psaltire (dela Govora 1637), nu s'a tipărit nimic din Biblie în Principate. Numai în Ardeal Mitropolitul Simion Ștefan tipărește în 1648, la Bălgrad, Noul Testament — care are în cultura noastră o importanță deosebită prin strădania Mitropolitului de a alcătui o limbă literară comună pentru întreg neamul românesc — și în 1652 o Psaltire, care pretinde în prefață a fi fost tradusă din originalul ebraic, fiindcă « apa totu-i mai curată și mai limpede în izvor decât în pâraie ».

După epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu până în epoca lui Șerban Cantacuzino, exceptând Psaltirea lui Dosoftei, nu se mai tipărește nimic din textele biblice în toate Țările Românești. La 1688 în primele luni de domnie ale lui Constantin Brânco-

veanu se termină de tipărit Biblia pusă la cale de Şerban Cantacuzino. Intre Biblia lui Şerban şi tipăriturile amintite mai sus se interpune însă o traducere integrală a Bibliei făcută de Nicolae Milescu. Din nenorocire manuscrisul lui Nicolae Milescu, care ne-ar ajuta să deslegăm o problemă interesantă de istorie literară, s'a pierdut. Avem însă două mărturii preţioase în această privinţă. Una este o notiţă a Mitropolitului Gheorghe de Neamţ, scrisă pe o carte referitoare la viaţa cuviosului Paisie, publicată la Mănăstirea Neamţu şi care glăsueşte astfel:

« In zilele lui Ştefan Gheorghe Voevod s'au întâmplat de au « mers la Mănăstirea Neamţului şi Nicolae Grămăticul fratele « lui Postolache Milescu, căruia i-au tăiat nasul Ştefan Voevod, « carele *au tălmăcit şi Biblia din limba elinească pre limba româ-* « *nească*, când au fost la Constantinopol capuchehaia lui Gri- « gore Voevod Domnul Ţării Româneşti, *pre care scriere o au* « *dat-o şi în tipar Şerban Voevod Cantacuzino*, Domnul Ţării « Româneşti...».

A doua mărturie este a lui Dimitrie Procopiu din Moscopole, care, într'o scriere publicată la Hamburg în 1730 *(Succinta eruditionum superioris et praesentis saeculi Recensio conscripta mense a Iunio anno Christi 1720, transmissa Bucaresto et nunc primum edita cum latina versione)*, spune textual: « Nicolaus ex Moldavia ducis Moldaviae Protospatharius sive prim'armiger... sacras scripturas ex graeca in vernaculum Dacorum et Hungarorum linguam transtulit quam in ecclesiis ipsorum usque quaque legi obtinuit usus.

Intemeindu-se pe aceste mărturii, Haşdeu susţinea că Nicolae Milescu a tradus Biblia pe timpul cât se afla la Constantinopol ca agent diplomatic — capuchehaie cum se zicea atunci — al Domnului Grigore Ghica, în prima sa domnie în Muntenia (1660—1664); că manuscrisul a intrat apoi în mâna prietenului său, Şerban Cantacuzino, şi că acesta, ajungând Domn, a pus mai *mulţi bărbaţi de au revăzut-o şi au tipărit-o*. Această părere a lui Haşdeu, precum şi mărturiile pe care el se sprijină, sunt contrazise de afirmaţia Florentinului Anton Maria Del Chiaro, fostul secretar de limbi occidentale la curtea lui Şerban Cantacuzino şi a lui Constantin Brâncoveanu. Del Chiaro întors în Italia după tragedia lui Brâncoveanu şi a lui Ştefan Cantacuzino, la începutul erei fanariote, a publicat la Veneţia, în 1713, o carte: « *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia* » în care, trecând în revistă cărţile tipărite pe timpul şederii sale la curtea Domnilor români, spune textual:

« Intre alte lucrări tipărite până azi în Valahia sunt şi urmă- « toarele: Vechiul şi Noul Testament, după versiunea celor « 70, *tradusă în româneşte de doi fraţi boieri români din familia* « *Greceanu*, — unul din ei fu tatăl Principesei Pauna, care tră- « ieşte acum în Veneţia — (e Principesa Păuna soţia lui Ştefan « Cantacuzino, fiul Stolnicului, care a urmat pe tron lui Brânco- « veanu). Tipărirea acestei opere s'a început sub domnia lui « Şerban Cantacuzino, în jurul anului 1688 şi s'a terminat după « câţiva ani sub domnia lui Brâncoveanu » [1].

Iată în această privinţă şi mărturia lui Ion Filstich, fost rector al gimnaziului sas din Braşov:

« Autorul acestei istorii, *Radul logofătul din Greci, cu fratele* « *său Şerban, au tradus Biblia din greceşte în limba română*. De- « asemenea acest Radu a transpus în limba română, din greceşte, « Catechismum Graecae Ecclesiae (Mărturisirea Ortodoxă). De « asemeni o scriere a lui Ioan Hrisostomul, care a fost numită

[1] Tra le altre opere, che al giorno presente vedonsi stampate nella Valachia, vi sono le seguenti; cioé: *Vecchio e Nuovo Testamento*, secondo la versione de'LXX tradotto nella valaca lingua, per opera di due fratelli nobili valachi della famiglia Greciani (uno di questi fu Padre della Principessa Pagona che ritrovasi presentemente quì in Venezia) cominciossi la stampa di questa opera circa l'anno 1688, essendo Principe di Valachia Scerbano Cantacuzeno, e si terminò dopo alquanti anni sotto il Principato del Brancovani... (p. 43).

Stema Ţării-Româneşti din Noul Testament, tipărit la Bucureşti în 1703.

« Mărgăritare, despre virtuţiile şi viţiile oamenilor. Şi încă multe « alte opere a tradus » .

Ţinând seamă de mărturia lui Del Chiaro şi de epilogul cu care se încheie Biblia lui Şerban şi asupra căruia vom reveni îndată, N. Iorga în *Istoria literaturii religioase a Românilor* şi în alte părţi, a susţinut că traducătorii Bibliei sunt fraţii Radu şi Şerban Greceanu. Părerea lui Iorga, admisă de toţi, părea că închide definitiv controversa în favoarea Grecenilor. Dar în 1915, regretatul Bianu a achiziţionat pentru Biblioteca Academiei Române un mss. (păstrat la secţia manuscriselor sub cota 4389), scris de un muntean, după cum reese din particularităţile de limbă şi dintr'o notiţă de pe scoarţa lăsată de — « Ana Ştirbeica, fiica domnului răposatului Golescului biv spătar, am scris, Mai 31, 1765, fiind de ani 45 ». Acest manuscris, care cuprinde o parte din Vechiul Testament, are un « Cuvânt înainte către cititori » în care, între altele, spune şi aceasta:

« Am nevoit a propune această sfântă şi de Dumnezeu su- « flată carte, care se cheamă Biblia, adecă toată cartea legii « vechi şi cu toţi prorocii, pre limba românească nu foarte « se-au aflat prepusă, fără numai un isvod scris cu mâna, care « *l-au fost prepus Nicolae Spătariul Moldovean, dascăl şi în-* « *văţat în limba elinească, care l-au isvodit de pre isvodul* « *elinesc ce se-au fost tipărit în Frangfort*. Ce însă şi isvodul « acesta, pentru multă pripă acelui prepuitor, care se-au grăbit « curând a o tălmăci şi a şi scrie, aflatu-s'au multe greşele « şi pre mare învăluială, care era lucru foarte cu greu a « înţelege ».

Pagina este ruptă tocmai aci, unde pasagiul este mai interesant, dar din datele care se pot citi clar, rezultă că traducerea Bibliei lui Milescu era cunoscută în Muntenia. Descoperirea acestui manuscris l-a silit pe Iorga să renunţe la părerea sa şi să revină într'un memoriu academic: *In legătură cu Biblia dela 1688 şi*

[1] « Der Autor dieser Historie, Radul Secretarius aus Graetschan, mit seinem Bruder Scherban haben die Biebel aus dem Griechischen ins Walachische übersezt. Auch hat dieser Radul den Catechismum Graecae Ecclesiae aus dem Griechischen ins Walachische transferieret. Auch eine Schrift des Chrisostomi die da genennet wird Margarit, von den Tugenden und Lastern des Menschen, wie auch andere mehrere Tractat ferfertiget hat ».

Biblia dela 1667 a lui Nicolae Milescu (Analele Acad. Rom. Seria II, tom. XXXVIII, Mem. sect. ist., 1915) la părerea lui Hașdeu, că Milescu este traducătorul Bibliei dela București. După Iorga, Milescu nu s'a putut gândi la traducerea Bibliei în timpul domniei lui Gheorghe Ghica bătrânul și nici sub Ștefăniță Lupu, care trăia atunci ca pribeag la Stettin. Trimes ca agent politic la curțile din Stockholm și Paris, Nicolae Milescu a cunoscut în aceste drumuri și ediția grecească a bibliei din Erankfurt.

In 1935, Constantin Solomon, a dat publicității o veche lucrare de seminar, pusă la punct, în care a adunat toate dovezile care militează pentru paternitatea lui Radu Greceanu, strângând de-aproape argumentarea. Pentru a lămuri această problemă așa de controversată, dar care privește monumentul cel mai important al literaturii noastre religioase, este necesar să plecăm dela ceea ce ne spun în prefața și în epilogul cărții, cei care au lucrat la tipărirea Bibliei. Ori, iată ce citim în prefața cu care se deschide cartea scrisă în numele lui « Ioan Șărban Cantacuzino Basarabă Voevod, den mila lui Dumnezău Domnu și biruitoru a toată Ungrovlahia » către cei « ce să află locuitori supt stăpânirea noastră, Prea Sfințitului Mitropolit chir Theodosie, iubitor de Dumnezău episcopi, prea cuviosilor egumeni, smeriților preoți, blagorodnicilor boiari și tuturor celorlalți pravoslavnicilor creștini »:

TRADUCĂTORII BIBLIEI. « Și aciasta am făcut la tălmă- « cirea acestii sfinte scripturi, făcând multă nevoință și destulă « cheltuială. Despre o parte puind dascăli știuți foarte den « limba elinească, pe prea înțeleptul cel dintru dascăli ales și « arhiereu *Ghermanonissis*, și, după petrecerea lui, pe *alții care* « *s'au întâmplat;* și despre altă parte *ai noștri oameni ai locului* « nu numai pedepsiți întru a noastră limbă, ce și de limbă eli- « nească având știință ca să o tălmăcească; carii *luând lumină* « *și dentr'alte izvoade vechi* și alăturându-le cu cel elinesc al celor « 70 de dascăli, cu vrerea lui Dumnezău o au săvârșit precum « să vede ».

Stema lui Șerban Cantacuzino Voevod, din Biblia dela 1688.

Cine sunt acești tălmăcitori așa de laconic pomeniți în introducere, dar totuși așa de discret cum cere de altfel umilința creștină într'o mare operă a scripturilor sfinte? Arhiereul Ghermanonissis este Mitropolitul Ghermanos de Nissis, care fusese mai înainte director al Academiei grecești din Constantinopol, unde un rival al său, care avea pretenția că este un mare cărturar, dar care, afirmă Ghermanos, nu știa nici spiritele să le așeze cum trebue la locul lor în cuvintele grecești, i-a răzvrătit elevii pentru a-l înlocui. Adus în Țara Românească, a luat conducerea Academiei din București întemeiată de Șerban Cantacuzino. Era — se poate spune — un cărturar de seamă.

Colaboratorii români « ai noștri oameni ai locului nu numai *pedepsiți* (în limba veche pedepsiți grec. παιδεύω = a instrui, însemna instruiți) întru a noastră limbă, *ce și de limbă elinească având știință ca să o tălmăcească* » sunt pomeniți în epilog: « Tipăritu-s'au această sfântă carte în oraș în București, însă cu cheltuială Prea luminatului, Prea creștinului și Prea cuviosului Domnului și Stăpânului nostru Ioan Șerban C. Basarab Voevoda, biruitorului și oblăduitorului a toată Ungrovlahia. Iară în nevoința și îndreptarea celor ce s'au întâmplat dascăli și mai mult deslușindu-se pre limba rumânească de cei mici și plecați dentru slugile Mării Sale *Șărban biv. 2 Logofet i brat ego* < și fratele lui > *Radul Logofăt* ».

După cum se vede dar din acest epilog, care consună cu spusele lui Del Chiaro secretarul de limbi occidentale al lui Șerban Cantacuzino și Brâncoveanu și ale lui Filstich — traducătorii români sunt frații Șerban și Radu Greceanu, ambii logofeți în cancelaria domnească și cunoscuți prin cunoștințele lor de limbă grecească, fiindcă au mai tradus din grecește într'o frumoasă limbă românească: Pravoslavnica Mărturisire a lui Petru Movilă și Mărgăritarele Sfântului Ioan Hrisostom ș. a. publicate mai târziu în epoca lui Brâncoveanu.

Predoslovia Bibliei ne mai dă o știre prețioasă privitoare la chipul cum au lucrat traducătorii: « luând lumină și *dintr'alte izvoare* și alăturându-le cu cel elinesc al celor 70 de dascăli, cu vrerea lui Dumnezău, o au săvârșit ». Care sunt aceste izvoare pe care traducătorii le-au avut la îndemână și pe care le-au confruntat cu Septuaginta izvorul grecesc?

După colaționările făcute de colegul Ciobanu, și după dânsul, și de noi, rezultă că pentru Vechiul Testament un izvor sigur a fost Palia dela Orăștie — fără să putem determina deocamdată dacă Palia a fost folosită direct sau indirect printr'un intermediar. Pasagii din textul Paliei corespund întocmai cuvânt de cuvânt cu textul Bibliei lui Șerban.

Un al doilea izvor a fost probabil Biblia lui Nicolae Milescu, dar în ce măsură traducerea Spătarului moldovean a fost utilizată de traducătorii Bibliei din 1688 nu putem preciza, deoarece ms. lui Milescu s'a perdut. Dar din comparația făcută în anii trecuți de d-l Ciobanu [1] între ms. 4389 și Biblia lui Șerban, rezultă că traducătorii Bibliei au avut la îndemână și acest izvor.

Pentru Noul Testament traducătorii s'au folosit de textul Evangheliarului și al Apostolilor, tipărite la începutul domniei lui Șerban Cantacuzino, precum și de Noul Testament al lui Simion Ștefan și chiar de tipăriturile lui Coresi.

Dar această utilizare a izvoarelor anterioare nu scade cu nimic valoarea și semnificația Bibliei lui Șerban în cultura românească Dimpotrivă i-o ridică, fiindcă, în felul ei, reprezintă rezultanta unei munci asemănătoare cu aceea îndeplinită în evul mediu de generații întregi de artiști — care s'au trudit, în umbra anonimatului, să ridice, pentru gloria lui Dumnezeu pe pământ, minunele natcatedrale gotice. Biblia lui Șerban este sinteza tuturor

[1] Noi n'am putut-o face în 1936, când am făcut un curs despre epoca lui Brâncoveanu, fiindcă ms. intrat în Bibl. Acad. Rom. în 1915, fusese trimis în timpul războiului din 1916—1918 în Rusia și nu ne-a revenit decât prin intervenția lui N. Titulescu, în anii din urmă.

sforțărilor îndeplinite de cărturarii români în cele mai vitrege împrejurări, timp de trei veacuri, în toate Țările Românești, pentru a înveșmânta cuvântul Domnului în haina limbii naționale. Din confruntarea tuturor textelor anterioare cu originalul grecesc, ei au îndreptat erorile de sens și au ales cuvintele care, înțelese în toate ținuturile românești, aveau mai multă rezonanță în suflete și care în același timp exprimau cu mai multă exactitate noțiunea originalului grecesc. Este o limbă vie românească, cu frumoase cadențe ritmice.

Iată de pildă cum se deschide Biblia:

« De'nceput a făcut Dumnezău ceriul și pământul. Iară pă-
« mântul era nevăzut și netocmit. Și întunearec zăcea de-asu-
« pra preste cel fără de fund. Și duhul Domnului se purta
« de-asupra apei. Și zise Dumnezeu să se facă lumină și se făcu
« lumină ».

Sau începutul Evangheliei lui Ioan:

« La început era cuvântul și cuvântul era la Dumnezău și Du-
« mnezău era cuvântul. Acesta la început era la Dumnezău.
« Toate printr'însul s'au făcut și fără de dânsul nimic din ce-i
« făcut nu s'a făcut. Intr'însul era vieață, și vieața era lumina
« oamenilor și lumina luminează în întunerec, și întunerecul n'a
« cuprins-o. Fost-au trimes dela Dumnezeu un om, numele căruia
« era Ioan ».

Este, după cum se vede, limba literară de azi.

TRADUCĂTORII

FRAȚII GRECEANU ȘI ACTIVITATEA LOR RELIGIOASĂ

VIEAȚA. Biografia lui Radu Greceanu nu a fost până acum reconstituită. Datele pe care le avem sunt puține și nesigure. Până în anii din urmă, el era confundat cu un omonim al său, logofăt mic sub Șerban Cantacuzino și fiul lui Tudor Șătrarul din satul Greci al județului Olt. Acum 4 ani, în Revista Istorică Română (1934, p. 65), d-l Ioan C. Filitti a arătat, întemeindu-se pe documente contimporane, că Radu cronicarul ca și fratele său Șerban, amândoi traducători ai Bibliei lui Șerban, se trag din satul Greci de lângă Găești, astăzi în județul Dâmbovița, iar pe atunci în județul Vlașca. Pe vremea aceia, Vlașca se întindea mai în spre nord decât astăzi și cuprindea în hotarele sale și Găeștii care erau capitala județului. Numele tatălui celor doi frați cărturari la curtea lui Brâncoveanu, este necunoscut. D-l Filitti crede că era un « modest proprietar dela Grecii din Dâmbovița ».

Radu Greceanu a rămas toată vieața lui un cărturar modest. Știrea pe care ne-o dă Cronica Anonimă, că în 1695, Radu Greceanu era stolnic și că împărțea cu Radu Popescu misiunea de a supraveghea repararea fortificațiilor Orșovei, de a strânge zahereaua — adică proviziile cerute de Turci — și de a curăți drumurile de tâlhari, nu pare să fie exactă. Nu pare, fiindcă în cronica sa Radu Greceanu însuși ne spune că aceste însărcinări date de Brâncoveanu le-a îndeplinit cu Radu Popescu nu el, ci Radu Isvoreanu, vel Stolnic.

Fratele său Șerban, dimpotrivă, s'a căsătorit cu Ilinca fiica Vistiernicului Papa Greceanu dela Grecii din Ilfov, care a avut zestre moșia Dragomirești și a intrat în boerimea țării, urcând repede treptele marilor dregătorii: 1685 până la 1694 vtori logofăt; 1695 vel vistier în divan; 1704 mare logofăt. El a avut mai mulți copii, dintre care Șerban a luat în căsătorie pe însăși fiica lui Brâncoveanu, pe Ilinca, primind între altele ca zestre, moșia Cornești, de unde și numele urmașilor săi Greceanu — Cornescu, sau Dragomirescu după moșia de zestre a mamei sale.

E curios însă că în cronica sa Radu Greceanu, care notează amănunțit toate evenimentele mărunte dela curtea lui Brâncoveanu, trimiterea haraciului, preumblările Domnului, conacele lui, nu găsește nicăeri prilejul să vorbească despre sine și ai săi. Pretutindeni în cronică, atunci când este vorba de fratele său, el îl numește Șerban Greceanu — numai în cuvântul către Domn din Pravoslavnica Mărturisire, tipărită în 1691, el vorbește de « alte (cărți) ce am prepus și am mai scos, împreună cu fratemeu Șerban al doilea logofăt ». Pe nepotul său îl numește: « ginerele Măriei-Sale, Șerban Greceanu, vel logofăt, sau « Șerban Greceanu, vel stolnic ». Niciodată nu-l numește ca nepot. Se pare deci că a fost cu toată netăgăduita lui cultură, o fire modestă de cărturar harnic, care și-a trăit vieața în umbra cărților sale.

TRADUCERILE. Activitatea literară a lui Radu Greceanu începe încă din epoca lui Șerban Cantacuzino, când în tovărășia fratelui său, el traduce Biblia tipărită la 1688. Ea se desfășură însă cu mai multă intensitate în timpul domniei lui Brâncoveanu, prin prețioase traduceri din limba grecească.

In 1691, frații Greceanu traduc și tipăresc sub titlu așa de sugestiv: *Mărgăritare*, minunatele cuvântări ale celui mai mare predicator din Răsăritul ortodox: Sft. Ioan Hrisostomul.

Sft. Ioan, a fost fiu al unui general roman, crescut de mama sa în cele mai severe virtuți. Instruit în toată cultura timpului, de profesori vestiți, ajunsese în Constantinopol, la vârsta de 20 de ani, un avocat de frunte. Episcopul Antiohiei, a fost inițiat în dogmele religiunii creștine, către care s'a simțit așa de mult atras încât, renunțând la vanitățile lumii pământești, se retrase în liniștea și singurătatea munților, trăind în comunitatea călugărilor asceți. Hirotonisit apoi diacon, s'a distins prin zelul prin care propovăduia creștinismul și prin atacurile îndreptate împotriva obiceiurilor corupte ale societății contimporane. Faima lui de predicator era așa de mare, încât împăratul Adrian l-a înălțat la demnitatea de Patriarh al Constantinopolului.

După îndemnul lui Brâncoveanu, Radu Greceanu, ajutat de fratele său Șerban, a tălmăcit cuvântările rostite de marele predicator de pe amvonul bisericii în zilele de mari sărbători, pentru ca cei însetoșați de mântuirea sufletului să se poată adăpa din ele, ca « din apa isvorului vieții de veci ».

Cartea a apărut în 1691. Având mai întâi 8 versuri la stema țării, în limba română, închinate Domnului de Radu Greceanu, cartea se continuă cu două prefețe, una închinată « Prea Luminatului și Inălțatului și Slăvitului Io Costantin Basarab...» alta adresată « cătră de bine voitoriul cititoriu ». Aci, găsim alături de căldura stilului, în care sunt prezentate ideile, și diverse informațiii privitoare la acele vremuri.

Contribuția bătrânului și învățatului Stolnic Cantacuzino, în cultura timpului, se vede limpede și aici:

« La a căror nevoințe avut-am îndreptătoriu pe cinstitul bla-
« gorodnicul și prea înțeleptul dumnealui *Constandin Cantacu-*
« *zino*, biv vel stolnic; însă la cele mai adânci filosofești și bogo-
« slovești noimata ce s'au aflat, pre dumnealului ca pre un epi-
« stimon și știutoriu l-am avut lumină și dezlegare întru toate
« și a noastră adevăr osteanala aciasta, iară osârdia, porunca
« și multa cheltuială, la altele toate ce trebuesc și ales la tipariu,
« a Mării Sale milostiv mai sus pomenit stăpânului nostru
« (Brâncoveanu) iaste ».

In același an 1691, apare de sub teascurile tipografiei din Buzău, o nouă traducere a lui Radu Greceanu. Este *Pravoslavnica*

Mărturisire, pregătită de Petru Movilă cu prilejul sinodului din Iași, la 1644, (operă de care ne-am ocupat pe larg în volumul II, p. 95—96). Opera fusese revăzută și tradusă în limba greacă de Meletie Sirigul — un grec din insula Creta, care-și făcuse studiile superioare în universitatea din Padova și care fusese trimis de Patriarhul Parthenie ca delegat al scaunului patriarhal din Constantinopol, la sinodul din Iași. Opera aceasta normativă pentru biserica ortodoxă, devenise de actualitate în acele vremuri, când în Ardeal calvinii și iezuiții se străduiau să rupă românimea prigonită dela credința strămoșească.

La 1693, Radu și Șerban Greceanu publică *Evanghelia greco-română*, pe 2 coloane cu text grecesc și românesc, care începe, după obiceiul vremii, cu versuri la stema țării semnate de Șerban și cu o prefață plină de note interesante, unele din ele referitoare la răspândirea Evangheliei, și la necesitatea ca ea să pătrundă cât mai adânc în masele populare.

In sfârșit, în 1698, Radu Greceanu aduce la îndeplinire o altă operă cu caracter religios, cerută imperios de necesitățile cultului: *Mineele*, apărută în tipografia de la Buzău de subt oblăduirea Episcopului Mitrofan care în prefață înșiră greutățile tipăririi adesea și în timpul nopții «că și noaptea o am făcut-o în unele vremi în loc de zi».

S'a spus mai sus (p. 213—214) că epoca lui Șerban Cantacuzino și a lui Brâncoveanu reprezintă o fază importantă în evoluția literaturii noastre religioase, fiindcă din bogata literatură tradusă până atunci, într'o frământare de mai bine de două veacuri, încep să pătrundă timid în biserică, și în românește, textele care alcătuesc partea citită în serviciul divin. In aceste vremuri, Radu Greceanu traduce în limba strămoșească partea din Minee, care era citită și care servea la edificarea morală a maselor. Mineele sunt texte liturgice, în care viețile de sfinți — prescurtate — sunt întrețesute cu imnuri de slavă în cinstea sfântului (icoase, irmoase și condace), rânduite apoi pe luni și adaptate astfel pentru serviciul divin al fiecărei zile în parte. Mineele lui Radu Greceanu au fost traduse cu intenția de a fi întrebuințate în biserici și Mitropolitul țării, Teodosie, lămurește astfel această destinație:

«Pentrucă era învățăturile tipicului și ale orânduialelor la «Mineiu scrise cu mâna, pre limba slovenească, iar preoții noștri «de pre la sate nici decum înțelegând limba aceia, orânduialele «besearecei nu se făcea deplin, nici viețile sfinților să citia, «ascultătorii neînțelegând...».

In Mineiul tradus de Radu Greceanu *s'au păstrat* însă imnurile (icoasele, irmoasele și condacele — care în originalul grec sunt în versuri, pentru a fi cântate) în *limba slavonă*, deoarece traducerea lor era legată de o problemă de ordin muzical. Ritmul versificației, cerut de necesitățile melodiei bisericești — care trebuia să rămână neschimbată — nu era ușor de iscodit în limba română. Abia peste trei sferturi de secol, Mitropolitul Grigorie transpune în românește și cântările, dar în Mineele tipărite de el, între 1776—1780, partea de sinaxar — adică textul privitor la viețele sfinților — reproduce cuvânt de cuvânt traducerea lui Radu Greceanu, care de altfel a rămas până în zilele noastre în uzul bisericii. Mineele actuale reproduc cu mici schimbări textul lui Radu Greceanu, pentru partea biografică, a sfinților, și versiunea Mitropolitului Grigorie, pentru imnuri.

Spuneam mai sus că din compararea Bibliei lui Șerban cu celelalte traduceri ale Grecenilor se pot scoate lumini noui în chestiunea atât de discutată a rolului pe care l-au avut Grecenii în traducerea Bibliei dela 1688. O asemenea cercetare trebue să pornească dela originalele grecești și, urmărind traducerile românești, să vadă dacă în felul în care sunt redate ideile din textul grecesc, în cuvintele românești pe care le alege, în ritmul frazei, nu se desvăluie același traducător. Până la o asemenea lucrare de adâncire, mă mărginesc să pun dinainte două pasagii, unul din *Biblia dela 1688*, altul din *Mărgăritare*.

Iată, de exemplu, parabola semănătorului, după *Biblia din 1688* (Evanghelia lui Matei, 13), pag. 759:

«In zioa aceia eșindu Isus den casă, ședea lângă mare. Și «să adunară mulțime multă către dânsul, cătu-i fu lui a întra «în corabie să șază și toată gloata sta pe țărmure. Și grăi lor «multe în pilde, zicându:

«Iată eși semănătoriul să samene. Și sămănându elu, unele «căzură lângă cale și veniră paserile și le mâncară pre ele. Iară «altele căzură pre pietrișă, unde nu avia pământu multu, și «numai cât răsăriră, pentrucă nu avia de pământu adâncare. «Deci răsărindu soarele, să păliră și pentru căci nu avia de «pământu adâncare. Deci răsărindu soarele, să păliră și pentru «căci nu avia rădăcină, să uscară. Altele căzură pre spini și cres-«cură spinii și le înecară pre iale. Iară altele căzură în pământu «bun și da rodu, una o sută, alta șasezeci, iară alta treizeci.

«Cela ce are urechi de auzirea să audă».

Iată acum și un pasagiu din *Mărgăritare*:

«Dulce lucru iaste la un om plugariu să tragă plugul său ca «să curățiaze țarina sa, și să facă brazdă și să desrădăcineze «mărăcinii și să samene sămânța, neavând arătura mărăcini «cari strică sămânța. Iară nu mult mai dulce iaste la cela «care iaste învățătoriu când aruncă pildele lui întru auzire, «care iaste neturburată. Pentru aceea dară, cu multă bucurie «începeam învățătura, că vedem arătura aceasta, adecă auzul «vostru, curățit. Căci măcar că gândul vostru nu-l vedem, «iară văzând ochii voștri că sânt deschiși și auzul vostru că-l «aveți rădicat ca să ascultați; aciasta îmi dă semnu că și gândul «vostru iaste așăzat și gata să auză, pentrucă la inima voastră «nu pociu să intru să văz, ce văzând ochii voștri rădicați în sus, «îmi dau, că nu iaste la gândul vostru nicio turburare, ce-mi «zici cu pohtă samănă sămânțele. Că îngăduim și primim orice «vei semăna pentru nădejdea rodului, pentrucă toată grija «lumească am gonit din gândul vostru. Drept aceia și văzân-«du-vă așa, cu osârdie încep tot învățături și pilde mai înainte «nădăjduindu-mă întru blagovodniia țarini, adecă a gândului «vostru».

Nu aș vrea să anticipez asupra cercetării de comparare a Bibliei din 1688 cu celelalte traduceri ale Grecenilor, — comparare care, făcută cu toată competența și grija necesară, ar fi poate concludentă, — dar din claritatea și armonia frazei, din limba plină de miez a pasagiilor de mai sus, căpătăm oarecum impresia că avem dinainte aceiași traducători: frații Greceanu.

BIBLIOGRAFIE. Ioan Bianu, *Despre introducerea limbii românești în Biserica Românilor*, Discurs de recepțiune în Academie, București, 1904; A. Lapedatu, *Dascălul Damaschin*; N. Cartojan, *Introducerea limbii române în Biserică*, (comunicare citită la Academia Română, încă nepiparită). Pentru Pravoslavnica Mărturisire a se vedea vol. II al lucrării de față, p. 95—96 și bibliografia dela pag. 96. Pentru Minee, N. Cartojan, *Legenda lui Avgar în literatura veche românească*, extras din *Convorbiri Literare*, LVII (1925, p. 243—261) și Iulian Ștefănescu, *Legendele despre Sf. Constantin în literatura română* în *Revista istorică română*, I, 1931, p. 251.

Despre Biblia din 1688, susțin paternitatea lui Nicolae Milescu: B. P. Hașdeu în revista *Traian*, 1870 (Nr. 8), p. 32; Émile Picot, *Notice biographique et bibliographique sur Nicolas Spatar Milescu, ambasadeur du Tzar Alexis Mihailovici en Chine*, Paris, 1883. Sbiera în *Mișcări culturale și literare la Românii din stînga Dunării în răstimpul dela 1504—1714*, Cernăuți, 1897, p. 54, admite în parte ipoteza lui Hașdeu: «Opiniunea aceasta (B. P. Hașdeu) poate să fie întemeiată deplin sau numai în parte». N. Iorga în *Istoria literaturii religioase a Românilor*, întemeindu-se pe indicațiile din epilog, arată rolul fraților Greceanu în traducerea Bibliei; însă, după descoperirea unei copii muntene a Bibliei, anterioară tipăriturii din 1688 (a se vedea despre acest manuscris o comunicare de Ioan Bianu în *Analele Academiei Române*, seria II, tom. XXXVIII, p. 5, partea administrativă și desbaterile), N. Iorga a atribuit traducerea Bibliei lui Nicolae Milescu, în studiul: *In legătură cu Biblia dela 1688 și Biblia dela 1687 a lui Nicolae Milescu; prefața Bibliei elinești din Veneția 1687 un manuscript necunoscut al lui Nicolae Milescu; câteva*

prefețe grecești necercetate; publicat în *Analele Academiei Române*, Memoriile Secțiunii Istorice, seria II, tom. XXXVIII, București, 1915.

Tot lui Nicolae Milescu atribuie traducerea Bibliei, P. P. Panaitescu, *Nicolas Spathar Milescu, (1636—1708)*, extras din *Mélanges de l'École Roumaine en France*, 1925, 1, p. 50—52. Chestiunea este reluată de d-l Const. Solomon, *Biblia dela București (1688). Contribuțiuni noui istorico-literare*, Tecuci, 1932, aducând în sprijinul fraților Greceanu argumentele analizate mai sus; N. Iorga, *Biblia lui Șerban Vodă* în *Revista istorică*, XXIV (1938), p. 193—196. Părerea lui N. Iorga susținută și de G. Pascu, *Note despre Milescu*, în *Revista Critică*, IV, 1930, p. 90—97.

Despre raporturile Bibliei cu celelalte traduceri anterioare, Șt. Ciobanu *Istoria literaturii române vechi*, II, curs litografiat ținut la Facultatea de litere din București 1939—1940, p. 344—363.

Despre toate traducerile lui Radu Greceanu a se vedea: Ioan Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, vol. I, București 1903, unde textele tipărite sunt descrise, cu extrase din prefețe și epiloguri și cu facsimile (la anii respectivi). Vezi și adaosele din I. Bianu și D. Simonescu, *Bibliografia rom. veche*, vol. IV, București 1944.

Pentru bibliografia fraților Greceanu și opera istorică a lui Radu Greceanu, a se vedea mai jos, p. 250—254.

MITROPOLITUL ANTIM IVIREANU

Antim Ivireanu este cel mai de seamă dintre Mitropoliții munteni, prin munca lui neobosită în cultura religioasă a neamului, prin cuvântările lui îndrăsnețe, dar pline de suflu moral, pentru societatea și timpul lui, și prin strălucirea pe care a știut să o dea scaunului mitropolitan din București.

Viața lui are încă pentru noi, câteva puncte obscure; cu deosebire sunt puțin cunoscute împrejurările copilăriei și tinereții lui, până la stabilirea în Țara-Românească.

Se pare că era vlăstarul unei familii înstărite de georgieni din părțile Azovului, care pe vremea aceea se aflau sub stăpânire turcească. Căzuse din tinerețe în sclavie, fără să știm însă în ce împrejurări și nici cum a isbutit să-și recapete libertatea. Del Chiaro, care l-a cunoscut personal, ne spune că era « înzestrat cu talente rare », că « cunoștea sculptura, pictura și broderia » și că « ridicase la perfecțiune arta tipografiei ». Isbutise să-și asigure prin aceste calități o situație independentă, probabil în Constantinopol, când Brâncoveanu l-a adus în țară. « Eu aci în țară — amintește el — n'am venit de voia mea, nici de vreo sărăcie sau lipsă ». Adus în țară de Brâncoveanu, fu însărcinat cu direcția tipografiei domnești dela Mitropolie. Fără nicio legătură cu lumea, în atmosfera religioasă dela Mitropolia Bucureștilor, se călugări și își alese ca loc de umilință creștinească și de muncă sihăstria retrasă în marginea Bucureștilor, ridicată pe o insulă liniștită a lacului Snagov. Acolo, departe de svonul lumii, retras în mijlocul apelor, călugărul Antim, ales ca egumen al mănăstirii, a instalat o tipografie și a început o spornică activitate de imprimare, dând la lumină, în acea epocă în care elenismul începuse să-și ia sborul la noi, o sumă de cărți grecești, unele cu caracter religios, necesare serviciului divin, altele cuprinzând norme de îndreptare în credința ortodoxă și, în sfârșit, câteva cu caracter didactic și moral. Alături de aceste texte grecești, Antim, care în răstimpul cât îl petrecuse în țară, învățase limba, pune sub tipar și câteva cărți românești, între care și Floarea Darurilor — Fiore di Virtù.

In primăvara anului 1705, Antim Ivireanu este ales ca episcop de Râmnic, în locul lui Ilarion, care fusese depus din scaun, fiindcă se abătuse dela canoanele bisericești, de un sinod de arhierei, prezidat de Patriarhul Dosofteiu al Ierusalimului. Luând în primire episcopia Râmnicului, Antim introduce o nouă viață, instalând și acolo tipografie. Această tiparniță întemeiată de Antim Ivireanu, cu mici întreruperi, a funcționat pe lângă scaunul eparhial din Râmnic până aproape de vremurile noastre și, cu ajutorul ei, Antim a continuat munca de cultură începută la Snagov. La Râmnic, Antim a stat numai 3 ani.

In Ianuarie 1709, bătrânul mitropolit Kir Teodosie, după ce păstorise țara 40 de ani, a închis ochii « de slăbiciunea bătrâneților, cât și de altă osebită a trupului boală », spune Greceanu, lăsând pe patul de moarte « diată », ca să fie ales în locul lui ca vlădică al țării, Antim episcopul de Râmnic. După înmormântarea Mitropolitului Teodosie, Brâncoveanu, patriarhii, arhiereii și toată boierimea, adunându-se în casa Mitropoliei, hotărăsc, urmând ultima voință a celui răposat, să aleagă Mitropolit pe Antim. Obținându-se consimțământul Patriarhiei din Constantinopol, ceremonia se îndeplinește în ziua de 22 Februarie, în Dumineca ortodoxiei, oficiind liturghia Patriarhul Alexandriei, în prezența Domnului însuși. Radu Greceanu în cronica sa ne povestește consacrarea lui Antim, cu amănunte care nu sunt lipsite de coloritul epocei. După oficiarea liturghiei: « ...au « trimes Măria Sa pe Ștefan Cantacuzino Marele Postelnic — « acesta era fiul Stolnicului și Domnul de mai târziu — cu « carâta cea frumoasă domnească și cu alaiu frumos la Sfânta « Mitropolie de l-au proscalisit să vie la curte, pe carele adu- « cându-l pre scara cea mare, pre Divan, s'au împreunat cu « Măria Sa Vodă, sărutându-i mâna și făcându-i frumoasă oratie « de păstoria ce i s'au dat, iproci.

« După aceea, șezând puțin la voroavă, au poruncit Măria Sa « de au mers toți boiarii în casă-i și, bând vutcă și sinaharisindu-l, « au mers toți boiarii de i-au sărutat mâna, iar mai sus pome- « nitul Vel Postelnic au mers cu Sfinția Sa de l-au dus iar la « Sfânta Mitropolie ».

Ni s'a păstrat și cuvântarea pe care Antim Ivireanu a rostit-o cu prilejul urcării sale pe scaunul mitropolitan — și care este un model de umilință creștinească. Evocând icoana Mântuitorului, noul Mitropolit amintește ascultătorilor săi că Dumnezeu ori de câte ori a voit să întoarcă lumea dela calea răutăților, a nelegiuirilor și a viițiilor, nu a trimis asupra ei fulgerele mâniei, nici n'a trimis îngerii săi din cer în toată strălucirea lor, ci a ales ca instrumente ale voinței sale divine, oameni simpli, din cele mai de jos straturi ale poporului: din rândul păstorilor sau al pescarilor. Din pescarii de pe țărmurile lacului Genisaret și-a ales Mântuitorul apostolii săi și i-a trimis în toate unghiurile pământului, ca să « arunce mrejile în adâncul necredinței », care « înecase toată lumea » cufundată « în valurile drăcești » — și să culeagă sufletele oamenilor pentru credința în evanghelia mântuitoare. Și, întorcându-se apoi la evenimentul zilei — ridicarea lui în scaunul mitropolitan — cu acea umilință a călugărilor din trecutul de muncă culturală a mănăstirilor noastre, el îndreaptă către boierime aceste mișcătoare cuvinte:

« Pentru acea dar nu este minune, iubiții mei ascultători și « cinstiți și de bun neam boieri, de m'au rânduit și pre mine « Dumnezeu și m'au pus, om mic fiind și smerit, păstor mare... « N'au căutat Dumnezeu — spune el mai departe — la micșo- « rarea și netrebnicia mea, nu s'au uitat la sărăcia și străinătatea « mea, n'au socotit prostia și neștiința mea, ci au căutat la bo- « găția și noianul bunătății sale; și au acoperit de către oameni « toate spurcăciunile și făr de legile mele, cari sunt mai multe « decât perii capului meu și decât nisipul mării, și m'au înălțat, « nevrednic fiind, la această stepână [1] și mare vrednicie a arhie- « riei, și m'au trimes la Dumneavoastră să vă fiu păstor, părinte « sufletesc, rugător către Dumnezeu pentru sănătatea și spășenia « Dumneavoastră și a cinstitelor caselor Dumneavoastră, purtă- « toriu de grije la cele ce ar fi spre folosul mântuinței, și să vă « fiu de mângâiere la *scârbele robiei cei vavilonești a lumii aceștia* ».

[1] stepână = treaptă.

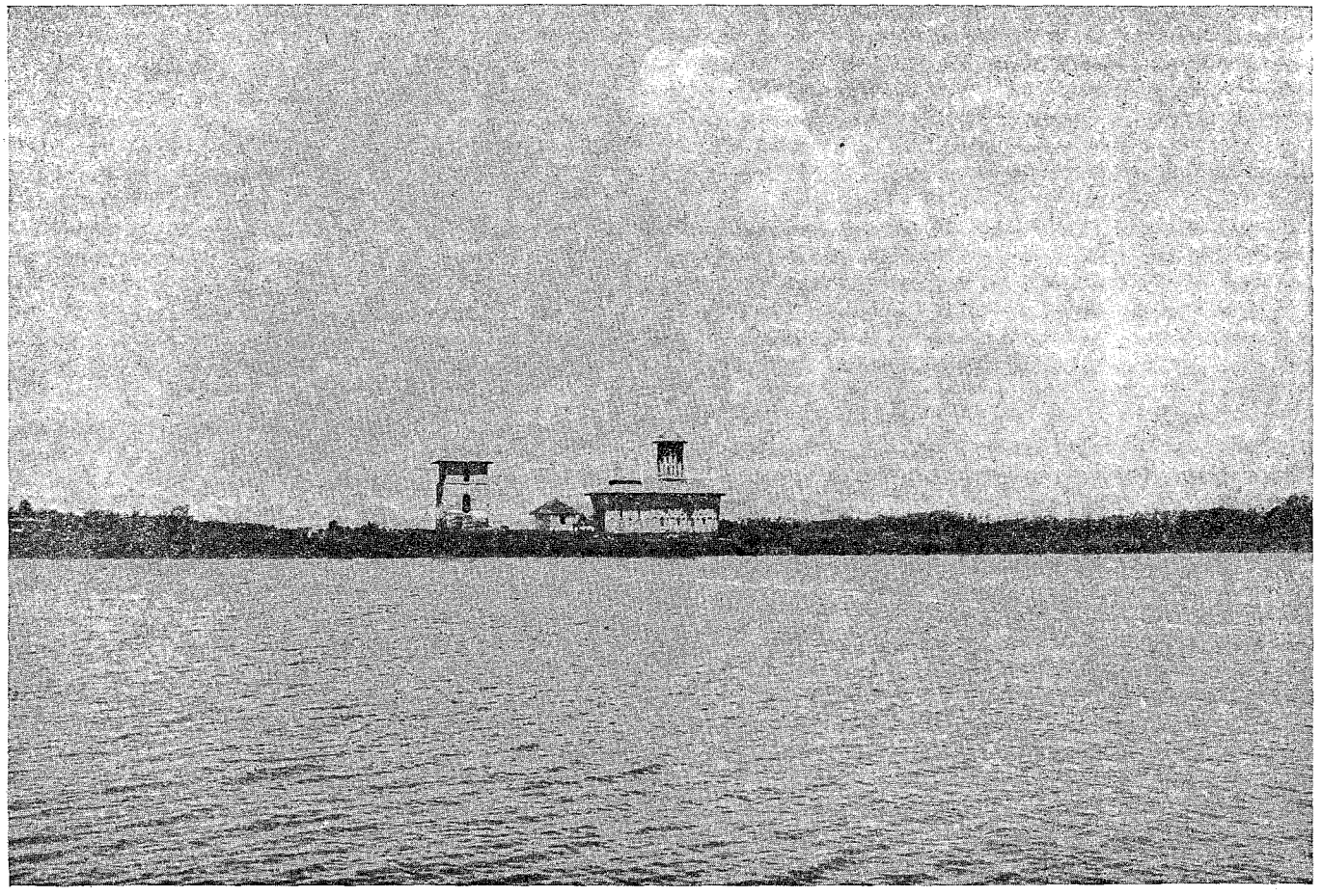

Mânăstirea Snagov, ridicată de Vlad Ţepeş pe o insulă, din lacul Snagovul, lângă Bucureşti — unde a tipărit cărţi Antim Ivireanu.

In aceste ultime cuvinte era de sigur o discretă aluzie la starea nenorocită în care se aflau atunci ţările româneşti sub suzeranitatea turcească, — căci într'alt loc, căutând să ridice avântul religios al norodului său, el laudă dreapta credinţă a poporului, pe care acesta şi-o păzeşte « *curată şi nescurtată, fiind înconjuraţi şi îngrădiţi între hotarele celor străini de feliu şi împresuraţi de atâtea nevoi şi scârbe, ce vin totdeauna neîncetat dela cei ce stăpânesc pământul acesta* ». Asemenea aluzii transparente la suferinţele şi durerile pe care le îndura ţara din partea Turcilor, care nu se mai săturau urcând necontenit birurile şi angaralele, trebue să fi găsit, cu toate discreţia lor, un adânc răsunet în sufletul contimporanilor.

Incheindu-şi cuvântarea de înscăunare arhierească, blagoslovenia asupra Domnului şi *boierilor*, Mitropolitul îşi îndeamnă ascultătorii ca să înfăptuiască « toate câte sunt adevărate, câte sunt cinstite, câte sunt drepte, câte sunt curate, câte sunt iubite, toate câte sunt cu nume bun şi lăudate » pentru ca, după petrecania acestei vieţi, să se învrednicească cu toţii — păstorul sufletesc şi norodul — a auzi glasul Mântuitorului: « Slugă bună şi credincioasă, preste puţin ai fost credincios, preste multe te voiu pune; intră întru bucuria Domnului tău ». Această simbolică evocare a cuvântului din parabola evanghelică, în ziua în care urca treptele scaunului mitropolitan, au servit într'adevăr ca o deviză de muncă pentru tot restul vieţii sale. Nu şi-a cruţat nici timpul, nici vârsta, ci a continuat cu mai multă râvnă munca tipografică, încurajând, stimulând, lucrând el însuşi la sporirea cărţilor necesare pentru serviciul divin şi pentru edificarea morală a poporului. Cinci tipografii lucrau neîntrerupt în ţară şi multe cărţi se împărţeau în dar bisericilor şi mănăstirilor. Din când în când, rodul muncii lui Antim mergea, prin dărnicia lui Brâncoveanu şi la creştinii ortodocşi de peste graniţe, până departe în răsărit, la Arabi şi la Georgieni.

O altă latură importantă din activitatea de edificare morală a lui Antim Ivireanu, este propovedania. In zilele de mari sărbători creştineşti, Mitropolitul, după ce săvârşea serviciul liturgic, se urca în amvonul Mitropoliei, de unde în cuvântări pline de avânt, după ce slăvia evenimentul religios, se îndrepta către poporul său, pe care se străduia să-l înalţe sufleteşte către puritatea moralei creştine.

Şi nu se mulţumea numai să răscolească sufletele prin cuvinte bine gândite şi mişcător spuse, ci cu acea râvnă pe care o găsim numai la acei ce trăesc adânc în sufletul lor credinţa pe care o propovăduiesc, cu acea deplină consecvenţă între vorbă şi faptă, Antim Ivireanu a întrebuinţat toată agonisita unei vieţi de muncă fără răgaz, în opere de binefacere. « Antim făcu în Bucureşti — ne spune Del Chiaro — şase edificii din fundament, o măreaţă mănăstire cu o prea frumoasă biserică în onoarea tuturor sfinţilor ». E vorba de biserica Antim. In « aşezământul cu care înzestrează mănăstirea, el înfăţişează cu smerenia obişnuită, munca şi năzuinţele vieţii lui, în cuvinte care vibrează din adâncul celor două veacuri trecute:

« N'am lipsit — spune el — până acum, după putinţa noastră « a învăţa turma cea cuvântătoare, cele de folos şi mântuitoare, « şi cu laptele cel dulce al cuvântului a o hrăni. Aşijderea şi « spre ridicarea, adausul şi podoaba sfintelor lăcaşuri, multă « pohtă şi râvnă dumnezească am avut... că din oste- « nelele mele cele multe, din tipăritul cărţilor şi din milosteniile « îndurătorilor creştini, ne-am învrednicit de am înălţat din « temelie — şi se lămureşte aci o senină satisfacţie sufletească « —biserică frumoasă aci în Bucureşti... zidit-am şi împrejurul

« ei chilii destule și alte lăcașuri pentru odihna egumenului și « acelora ce vor vrea să aleagă viața sihăstrească ».

Pentru întreținerea mănăstirii, Antim a adăogat danii numeroase de « moșii, mori, stupi și dobitoace de tot feliul ».

Și pentru a se vedea ce frumoase și înalte gânduri creștinești se frământau în sufletul acestui străin, care se alipise prin împrejurările vieții așa de strâns de neamul și pământul românesc, citez acum dispozițiile pe care, cu limbă de moarte, le-a lăsat în testamentul lui:

« Să se afle pururea la casa bisericii 14 oameni pentru slujba « bisericii...

« Să se facă milostenie la săraci în toate Duminicile.

« Să aibă oarecare milă în toate Sâmbete cei ce vor fi în « temniță.

« Să se îmbrace în ziua de Joi-mare trei săraci și trei fete « sărace.

« Să se înzestreze pe an o fată săracă, a doua zi de Sft. Dimitrie.

« Să se odihnească în trei zile streinii nemernici cu mâncare « și sălășluire peste toată vremea.

« Să se îngroape cu cheltuiala casei săracii ce-i scot prin ulițe « morți, cerșind milă pentru îngroparea lor.

« Să se hrănească *trei copii ce ar învăța carte* și dascălul lor « să-și ia plata ostenelei din mănăstire.

« Să se ție *două tipografii*: una grecească și alta românească, « pentru folosul obștei și pentru agoniseala casei ».

Față de atâți episcopi și vlădici, ieșiți din durerile neamului nostru care, fără munca trudnică a lui Antim, au strâns averi ce s'au irosit fără urmă, icoana acestui vlădică, străin de origine, dar care s'a identificat cu neamul nostru, se desprinde din cadrul patriarhal al trecutului, ca o mustrare și ca o pildă vie de virtuți creștinești, de energie, de muncă și de iubirea aproapelui.

Cu toată strălucirea pe care Antim a dat-o domniei lui Brâncoveanu, prin neobosita activitate desfășurată de el pe tărâmul culturii religioase, cu tot devotamentul și dragostea pentru neamul pe care-l ridicase la o treaptă așa de înaltă, totuși raporturile dintre el și Domn se turburară în preajma anului 1713.

Era pe timpul războiului dintre Ruși și Turci. Brâncoveanu, care, în scrisorile sale către Brașoveni, se plânge de lăcomia turcească (« Ne-au încărcat cu dările cât este peste putința săracilor și nu mai contenesc cu cerutul ») intrase și el în legături cu Petru cel Mare, în care cea mai mare parte din boierimea noastră vedea un mântuitor de sub jugul turcesc. Dar potrivit liniei politice, pe care Domnul român și-o trăsese cu sfatul bătrânilor săi boieri, el nu înțelegea să-și expună țara urgiei turcești și tătărești, trecând fățiș de partea creștinilor, înainte ca aceștia să sfărâme puterea turcească.

Mitropolitul Antim ca vlădică ortodox, hrănit cu literatura canoanelor și a polemicelor dogmatice, avea — de altfel în conformitate și cu dispozițiunile pravilelor bisericești și cu sentimentul general al țării — o puternică aversiune împotriva păgânilor. De aceea, el nu putea să vadă decât cu ochi buni desfacerea țării de Turci și alăturarea ei de popoarele creștine, sub scutul crucii. Brâncoveanu însă se simțea stânjenit de activitatea Mitropolitului său, care ieșea din sfera strictă a atribuțiilor sale de păstor sufletesc și încălca domenii ce aparțineau numai Domnitorului. Făcându-se exponentul partidei care ținea cu creștinii, Antim primise prin Vlasie Stegarul, universalul Țarului — adică tratatul de alianță — precum și cererile de zaherea (provizii), pe care le prezentase lui Brâncoveanu. Curând după aceasta, când spătarul Toma Cantacuzino, cu vreo câțiva boieri mai îndrăsneți, nesocotind indicațiile Domnului, trecură fățiș de partea Rușilor și atacară Brăila cu generalul Reut, circulă svonul că Mitropolitul însuși intrase în această înțelegere ascunsă. Radu Popescu pretinde că însuși Antim ar fi îndemnat pe Toma Cantacuzino și pe ceilalți boieri să treacă fățiș de partea Rușilor și să atace Brăila.

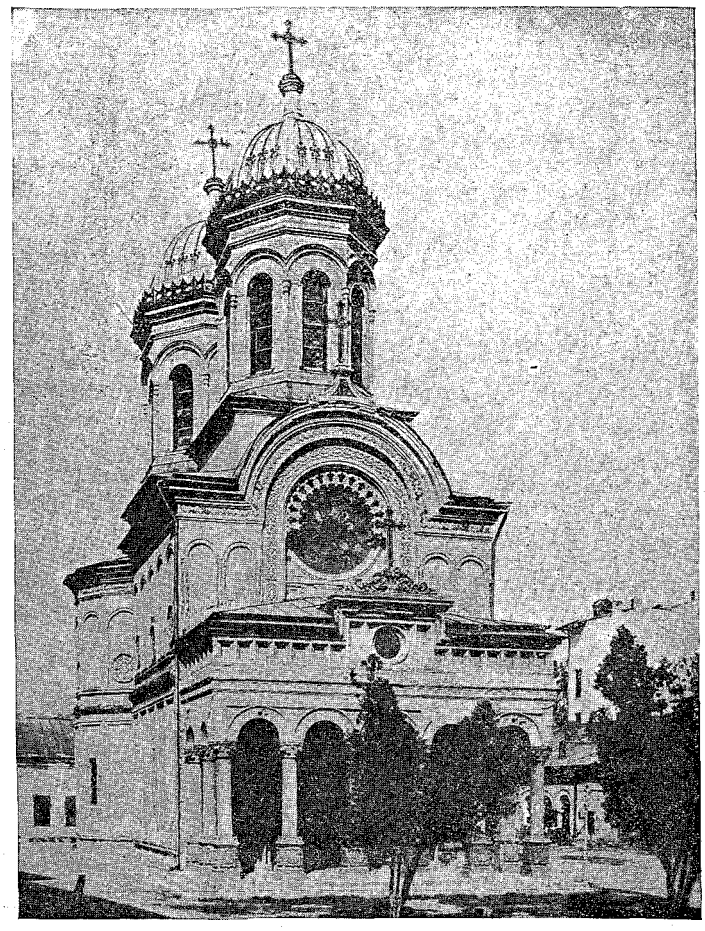

Biserica Antim, zidită de Antim Ivireanu în București.

Brâncoveanu nu se putea împăca în cugetul său, cu această activitate a Mitropolitului. Ecoul nemulțumirii lui se străvede limpede în cronica pe care o scria la curte, sub ochii lui Brâncoveanu, logofătul Radu Greceanu. Povestind primirea universalului de către Mitropolitul Antim, cronicarul domnesc ține să sublinieze greșala acestuia astfel:

« O! cât iaste fără de cale și fără de cu- « viință părții cei bisericești a se amesteca în « lucrurile cele politicești, și în politia și « eparhia ce se află a se arăta zavistnic și tur- « burător; și turmei ce-i încredințase lui de « bine, carele în stepena și cinstea vlădiciei « l-au adus și l-au înălțat, vrăjmaș și împo- « trivnic — lucru foarte neplăcut și lui Dum- « nezeu și oamenilor ».

Cu tactul lui deosebit, Brâncoveanu nu a vroit să dea proporții acestui conflict cu Mi-

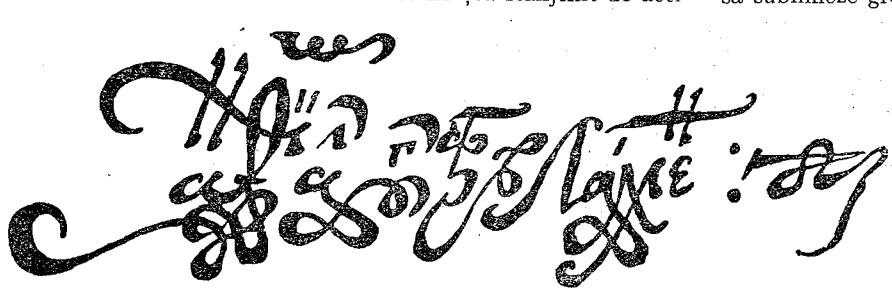

Semnătura Mitropolitului: « Anthim al Ungrovlahiei ».

tropolitul, în acele vremuri nesigure, când Turcii îl acuzau că, din îndemnul lui, Toma Cantacuzino a trecut de partea Rușilor.

Dar nemulțumirea Domnului, care mocnea ascunsă în adâncul sufletului, crește dospită și prin «răutatea și zavistia care — spune Ivireanu în apărarea lui către Domn — nici a lipsit, nici va lipsi din lume, pentrucă este pornit omul din tinerețele lui spre cele viclene și nu se părăsește a nu zavistui binele și cinstea altuia». Antim pretinde că «pre cei ce sunt pricina răutății îi știu cine sunt, cum mă știu pre mine însumi». Unul dintre aceștia pare să fi fost duhovnicul Domnului, călugărul din Athos, ajuns Mitropolit de Nisis, Mitrofan Tasitul. Acesta, care se pare că râvnea locul lui Ivireanu, vine într'o Duminecă din Ianuarie 1713, «pe vremea chindiei» — notează Ivireanu — la Mitropolie și-i cere, în numele Domnului, să demisioneze de bunăvoie, adică să facă, cum se zicea în limba timpului «paretesis», — că, dacă în 15 zile nu renunță singur la scaunul mitropolitan, Brâncoveanu va cere Patriarhiei să-l caterisească. După două zile de sbucium, Mitropolitul Antim se înfățișează într'o zi de Marți, seara, la curtea domnească și, discutând în taină învinuirile ce i se aduceau, declară că se va retrage de bunăvoie din vlădicie, dar înmânează în același timp Domnului apărarea sa. Din această apărare, aflăm care erau capetele principale ale acuzării.

Era mai întâi vechea pâră că a viclenit — a trădat cum am zice azi — pe Domn; și apoi altele mai nouă: că este străin de țară, că a împovărat casa Mitropoliei cu datorii.

Antim spulberă punct cu punct învinuirile aduse. De-a viclenit pe Domn, «să fie sub legătura cea grea a afuriseniei». Dacă a grăit în biserică propovăduind cuvântul lui Dumnezeu, «au afară în taină, sau de față înaintea Domnului», vreun cuvânt care să nu fi fost pe placul lui, aceasta a grăit-o — zice el — «din datorie, ca un păstor sufletesc». In țară n'a venit «de bună voia lui, nici de vreo sărăcie sau lipsă», nici mănăstirea Snagovului nu a luat-o cu sila; la Episcopia Râmnicului «nici în vis nu s'a gândit să ajungă arhiereu», iar la Mitropolie n'a ajuns «nici cu silă, nici cu mite, nici cu rugăciuni». In ce privește acuzarea că ar fi îndatorat prin conducerea lui casa Mitropoliei, el amintește cu multă discreție operele de binefacere îndeplinite: «De vei zice Măria Ta pentru ce am îndatorat casa, de am făcut cele ce am făcut, am multe de mi s'ar ținea în seamă, carele nu sunt făr de cale». Și amintind că a cheltuit ca la o casă a lui, adaogă:

«Pre aceste vremi cine nu este dator, din câți ne fierbem «într'această ticăloasă de țară? Că întâi și pre Măria Ta te auz «totdeauna zicând că este datoare țara cu 200 și mai bine de «pungi. Oare acea datorie Măria Ta o faci, au întâmplările «vremii? Și acestea au adus și pre alții și pre mine la «datorie».

Brâncoveanu, citind apărarea Mitropolitului, nu dă niciun răspuns. Răgazul celor două săptămâni se scurge, fără ca Antim să cunoască intenția Domnului. In ziua de 3 Februarie, el prezintă Domnului o a doua scrisoare, prin care el anunță că nu va ieși din porunca lui. Roagă însă pe Domn să facă chiverniseala pungilor de bani cu care e datoare Mitropolia, să ridice zapisele dela datornici și să i le dea în mână lui, ca să se pună capăt scandalului și să poată face «paretesis». Incheindu-și apărarea, el face un discret apel la conștiința Domnului, în aceste mișcătoare cuvinte:

«Iar Măria Ta fă ca un Domn creștin și milostiv și nu mă «lăsa să ies obidit și cu lacrămile pe obraz, că va fi păcat; și «precum nu te pripești la cele politicești a face răsplătire, pentru «cinstea domniei, așa nu te pripi nici la cele bisericești, pentru «cinstea lui Dumnezeu, că răul a se face este lesne, iar a se «desface este cu anevoie».

Brâncoveanu, care avea ca mai toți domnii din trecutul nostru, o puternică conștiință religioasă — e de amintit aci cuvintele cu care și-a îmbărbătat copiii în clipa în care, pe țărmul Bosforului, călăul se îndrepta spre ei cu sabia în mână: «Copiii mei, fiți curagioși; am pierdut tot ce am avut în această lume; cel puțin să mântuim sufletele noastre și să ne spălăm păcatele în sufletele noastre» — Brâncoveanu, care avea o asemenea conștiință religioasă, aducându-și aminte de tot ceea ce țara datora lui Antim Ivireanu, a cumpănit lucrurile drept și a închis definitiv acest incident dureros.

Antim continuă să conducă biserica Țării Românești cu aceeași râvnă, dar curând după sguduitoarea moarte a lui Brâncoveanu, veni și sfârșitul marelui său Mitropolit.

Sub domnia lui Ștefan Cantacuzino, Antim își văzu liniștit de vlădicia lui, dar sub Nicolae Mavrocordat lucrurile se turburară.

Nicolae Mavrocordat, primul Domn fanariot trimis de Turci, nu era pe placul boierimii pământene. Câțiva dintre fruntașii ei, refugiați în Ardeal, intraseră în legătură cu imperialii peste capul Domnului și isbutiseră să aducă, în toamna anului 1716, o mică frântură de oaste germană în țară. O companie dintr'un regiment de cătane germane — după cum spune un contimporan — trecu hotarul munților și, scăpând vama din Câineni, prinse slujitorii domnești care strângeau dăjdiile. Vameșii și căpitanii dau de știre Domnului și, în îngrijorarea care cuprinsese curtea domnească, deodată se întinde panica în populația Bucureștiului, care alerga năucită pe străzile orașului, strigând: Nemții! Nemții! Mavrocordat, surprins de acest svon, își face repede bagajele și cu boierii devotați pornește spre Giurgiu, ca să aștepte desfășurarea evenimentelor. In puterea nopții, ajungând la satul Odaia din jud. Vlașca — spune Del Chiaro, care făcea parte din cortegiu — poposesc în bordeiul unui țăran, ca să odihnească puțin caii. Intre acestea, Mitropolitul Antim, cere voie de a se întoarce în București, susținând că datoria lui de păstor sufletesc îi impune să nu-și părăsească turma în împrejurări așa de nenorocite ca acelea. In toiul discuției, Mitropolitul este chemat afară, unde i se înmânează o scrisoare, trimisă din București, de către preotul ortodox venit din colonia grecească a Veneției, Giovani Abrami, predicatorul curții lui Brâncoveanu, prin care este înștiințat că principele Gheorghe Cantacuzino a intrat în țară, cu 12.000 de ostași, ca să ocupe scaunul. Aducând această veste Domnului, Antim, care nu mai credea că Mavrocordat se va întoarce pe tron, hotărește să se întoarcă în București, iar Mavrocordat, cuprins de spaimă, pornește în grabă spre Giurgiu, unde ajunge în revărsatul zorilor. Turcii din Giurgiu, surprinși de sosirea neașteptată a Domnului și a boierilor și aflând cele petrecute, sunt cuprinși de panică; se strâng cu toții în cetate și se îmbulzesc să treacă Dunărea spre Rusciuc, în bărci și corăbii. Intre acestea, curierii, sosiți din București, aduc vestea liniștitoare că niciun neamț nu se află acolo.

Mavrocordat, care fusese investit la urcarea sa pe tron și cu titlul de serascher al ținuturilor sud-dunărene, ceru pașilor din cetățile de pe malul Dunării să-i pună la dispoziție câteva sute de Tătari și Turci, cu care intră în București, în ziua de 10 Septemvrie.

Răsbunarea lui împotriva boierilor, care uneltiseră împotrivă-i, fu cruntă. Brezoianu, care atâțase pe boieri împotriva lui Mavrocordat și vroise să se proclame Domn în lipsa lui, fu tăiat în bucăți, la fântâna lui Radu Vodă. Alții au fost închiși, bătuți la tălpi și impuși la biruri grele. Bălăceanu, torturat spre a plăti mai curând amenda impusă, fiindcă se rugase lui Dumnezeu ca să vie odată Nemții să scape țara de jugul aspru, a fost decapitat, și abia i s'a îngăduit de a fi spovedit înainte de moarte și de a i se face înmormântarea, după datină, ca pentru moarte

naturală. De această urgie, nu scapă nici Mitropolitul care refuzase să-l urmeze pe Domnul refugiat în fuga lui și se întorsese în București în mijlocul norodului, unde — pretinde Radu Popescu — ar fi uneltit cu boierii împotriva Domnitorului.

Din porunca lui Mavrocordat, Antim fu adus la curte, dar pe când scobora din rădvan ca să urce scările palatului, fu năpădit de Turci, care erau cât p'aici să-l ucidă. Cu toată stăruința lui de a fi dus înaintea lui Mavrocordat, fu ridicat pe sus și închis în beciurile palatului, împreună cu predicatorul curții, Ioan Abrami, cel care-i comunicase, pe când se afla cu Mavrocordat pe drumul Giurgiului, știrea falsă că Gheorghe Cantacuzino este gata să intre în București.

In beciurile închisorii, Mitropolitul este ținut mai multă vreme. In răstimp, Mavrocordat silește pe Antim, prin amenințări, să-și dea demisia din demnitatea de Mitropolit și alege în locul lui, pe fostul duhovnic al lui Brâncoveanu, Mitrofan. Dar lucrurile nu se mărginesc aci. Mavrocordat obținuse între acestea dela Patriarhul din Constantinopol, de care atârnau pe atunci mitropoliile noastre, caterisirea lui Antim. Astfel Antim este despopit, sub acuzarea de vrăjitorie; i se puse un potcap roșu în locul mitrei de Mitropolit; i se ridică numele monahal de Antim și i se redă numele său laic de Andrei și, în sfârșit, i se citește sentința prin care e condamnat la închisoare pe viață, în mănăstirea din Muntele Sinai.

Pentru a preîntâmpina o eventuală revoltă a populației, Antim fu ridicat și pornit în miez de noapte, « cu carul sub paza unor Turci ». Aceștia trecură, cu el, Dunărea și ajungând în « Galipoli, lângă râul Dulcia, care trece prin Adrianopol » — de fapt știrea o culeg din Del Chiaro — îl uciseră și-l aruncară în râu.

Astfel, printr'o stranie coincidență a destinului, marele Mitropolit, care prin râvna lui culturală a dat o strălucire deosebită curții lui Brâncoveanu, și-a încheiat viața ca și protectorul său, între păgâni, prin moarte silnică.

ACTIVITATEA LUI ANTIM. TRADUCEREA CĂRȚILOR DE RITUAL. Epoca lui Șerban Cantacuzino impusese citirea în biserici a Evangheliei și a Apostolului în limba română — pe lângă Cazania care se citea din vremea lui Matei Basarab. Serviciul liturgic se oficia însă mai departe în limba slavonă. Deși un vlădică luminat ca Mitropolitul Dosofteiu afirmase, întemeindu-se pe textele Sfintei Scripturi, drepturile limbii naționale și începuse opera de tălmăcire a cărților de ritual, totuși limba română nu putea încă să ia locul limbii slavone în Biserică. Nu putea să-l ia, fiindcă nu se găseau traduse în limba noastră toate cărțile de ritual necesare serviciului divin.

Opera de traducere a cărților de ritual nu era o chestiune ușoară. Dimpotrivă, ea era legată de o problemă dificilă.

Nu era destul să se transpună cuvintele slave pe românește, fiindcă unele părți trebuiau cântate în cursul serviciului divin, pe o melodie care nu se putea schimba, iar cuvintele românești trebuiau astfel alese și orânduite, încât să aibă ritmul cerut de necesitățile melodice ale muzicei bisericești. Problema traducerii se complica astfel cu o problemă de ordin muzical. In sfârșit, se adaogă faptul că nu era ușor a găsi în limba română de-atunci termeni corespunzători pentru subtilitățile dogmatice.

Ne aflăm dar în domnia lui Brâncoveanu într'o epocă de tranziție. Limba slavă nu mai era înțeleasă de cler, iar limba română nu era încă deplin pregătită să-i ia locul.

De aceea, în epoca lui Brâncoveanu, inovația introdusă mai înainte de Mitropolitul Ștefan, de a tipări cărțile de slujbă cu tipicurile în românește și cu rugăciunile în slavonește, continuă. Tipografia din Buzău, pusă sub conducerea episcopului Mitrofan, este prinsă între anii 1697 și 1702, aproape exclusiv

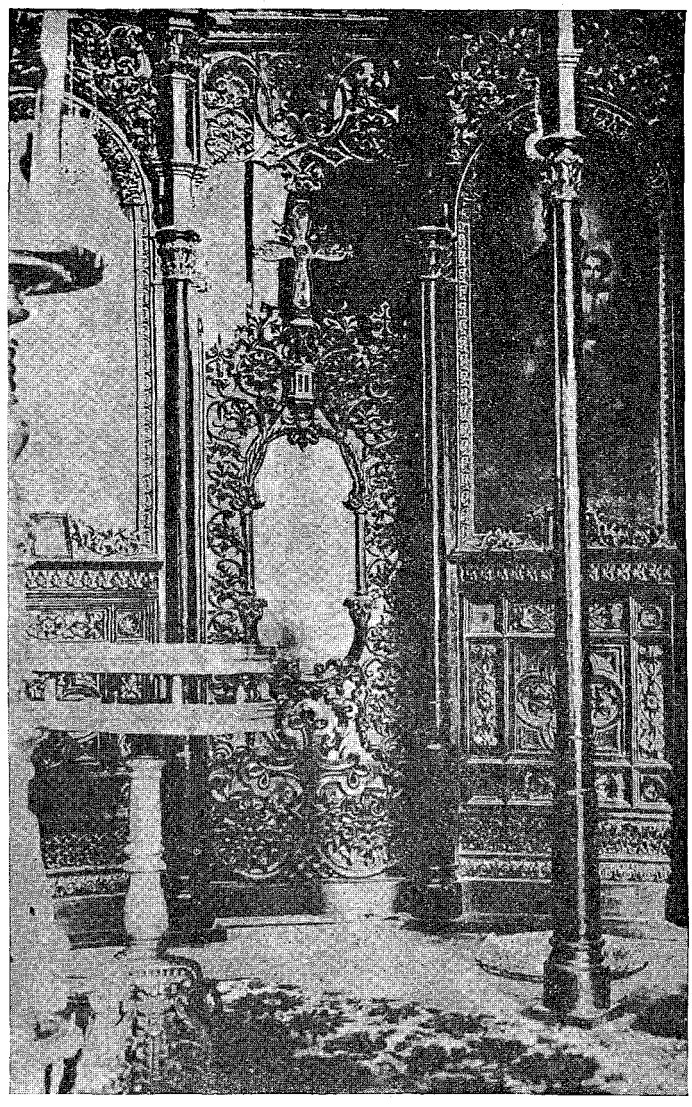

Ușa dela altar a bisericii Sf. Apostoli, ctitoria lui Antim Ivireanu.
(Din Arhiva fotografică a Fundației Regele Mihai I)

cu tipărirea acestui fel de cărți de ritual bilingve [1]. In predosloviile cărților, Episcopul Mitrofan lămurește astfel năzuințele muncii sale:

«...Deoarece (cărțile) mai dinainte tipărite nu sunt cu tipicul « românesc, drept aceea m'am îndemnat de am tipărit cu toate « învățăturile românește, pentru înțelegerea tuturor ».

In procesul de introducere a limbii române în biserică, textele acestea de slujbă reprezintă un stadiu intermediar între epoca slavonă și epoca limbii naționale.

Pentru a ridica, măcar vremelnic, nivelul bisericii și al clerului, Brâncoveanu întemeiase, într'adevăr, o școală pentru învățarea limbii slavonești de către « copiii de vârstă fragedă ».

[1] Iată, pentru documentare, lista cărților bilingve tipărite la Episcopia din Buzău, unde păstorea Mitrofan:

1697 — Triod
1698 — Mineiu
1699 — Molitvenic
1700 — Octoih și Triod
1701 — Molitvenic
1701 — Penticostar
1702 — Liturghier
1702 — Molitvele vecerniei. O altă ediție, se pare, în 1703, I. Bianu și D. Simonescu, *Bibl. rom. veche*, IV, (Adăogiri și îndreptări), p. 29, nr. 38.

Antim Ivireanu însuși tipărește la Snagov, în 1697, o *Gramatică slavonească*, pe care o găsește cu atât mai necesară cu cât:

«...în bisericile dumnezeești — zice el în prefață — noi «ne-am obicinuit a ceti slavonește; dar necunoscând această «limbă, care ne este străină, nu a noastră, putem de multe ori «să cădem în greșeli...».

Dar toate încercările de a reînvia un trecut mort au rămas infructoase. Limba slavă nu mai putea dăinui multă vreme în bisericile noastre, nici chiar sub forma cărților bilingve.

In aceste vremuri de răscruce, când clerul nu mai putea mânui slavona, iar limba maternă nu era încă pregătită să pătrundă în altar, începe să se introducă în unele biserici, de sigur sub influența marilor patriarhi și cărturari greci dela curtea domnească, serviciul divin în limba greacă. La curtea lui Șerban Cantacuzino și a nepotului său de soră Constantin Brâncoveanu,

Gravură din *Apostolul* dela Buzău, **1704.**

întemeietori ai Academiei grecești și sprijinitori ai ortodoxiei în Orientul oprimat sub stăpânirea turcească, vin cei mai de seamă prelați ai Răsăritului grecesc, în frunte cu marele cărturar și luptător pentru păstrarea normelor de credință pravoslavnică Patriarhul Dosofteiu al Ierusalimului. Sub influența acestor mari cărturari ai ortodoxiei s'a introdus, la început în unele biserici, slujba religioasă în limba greceaseă.

Era o încercare de a întări biserica, îndrumând-o direct către izvorul Evangheliei și al Liturghiei, căci se știa de mult la noi, că sursa scripturilor sfinte este limba grecească:

«Apa totu-i mai curată și mai limpede în izvor de cât în «păraie, că de ce să departă apa de izvor, totu-i mai înmestecată «și mai turbure; așa-i și izvoditul scripturei sfinte, totu-i mai «curată în limba ce-au grăit Duhul Sfânt... în Testamentul «Nou, grecească», spusese, încă din 1651, Simeon Ștefan, în predoslovia Psaltirei sale.

Dar limba greacă nu era nici ea înțeleasă nici de masele poporului și nici de cler. Academia întemeiată de Șerban Cantacuzino și de Brâncoveanu nu avusese vreme să-și dea roadele. Limba română trebuia să-și croiască drumul către altar și să devină limba bisericii. De fapt, pe timpul lui Brâncoveanu — ca și mai înainte — se citeau, în unele biserici, în limba poporului, cărțile fundamentale ale credinței: Evanghelia, Faptele Apostolilor și Cazania, pe când liturghia cu partea cântată se oficia în slavonește sau în grecește. Aceasta ne-o confirmă și pastorul anglican, Edmund Chisthul, care a însoțit pe ambasadorul englez din Constantinopol în drumul spre patrie și care a fost oaspetele lui Brâncoveanu și al Stolnicului Constantin Cantacuzino.

Munca începută astfel în veacul al XV-lea, în ținuturile muntoase ale Maramureșului și continuată în toate provinciile românești, dusese la introducerea parțială a limbii române în biserică. Ea trebuia cu vremea să triumfe definitiv. Cărțile de ritual trebuiau transpuse și în limba poporului și în această strădanie, se desfășoară dela o vreme activitatea lui Antim Ivireanu. El retipărește Evanghelia (1705) Apostolul (1704) adoptate serviciului divin din vremea lui Șerban Cantacuzino.

Incepând din 1706, Antim Ivireanu, pe atunci episcop de Râmnic, văzând că limba slavă nu mai poate fi menținută în biserică și, pe de altă parte, nici limba grecească nu putea fi introdusă, începe patronarea muncii grele de traducere și tipărire a textelor de ritual.

Din această activitate, au ajuns, până la noi, următoarele cărți:

1706 — Molitvenic.
1706 — Octoih.
1712 — Octoih.
1713 — Liturghie.
1713 — Molitvenic.
1715 — Ceaslov.
1715 — Liturghie.

Aceste cărți erau destinate să fie întrebuințate în serviciul bisericii. Prefețele sunt în această privință, concludente:

«Cum ca alte toate ce s'au scos românește, acum spre *tre-* «*buința preoților și a norodului* au fost de folos foarte, iară încă «și aceasta — este vorba de Molitvenicul din 1706 — mai tare «a fi căce nu e ca alte cărți bisericești a sluji în vremi rânduite, «ci putem zice în tot ceasul».

Molitvenicul din 1713 conține o altă dovadă hotărîtoare: «Mărturie cum că *nu iaste oprită a sluji liturghia fieștece pravoslavnic în limba sa*». Mărturia este textul din scrisoarea Apostolului Pavel către Romani, «la capitolul III, stih 29», pe care se întemeiase mai înainte Patriarhul Antiohiei «Kyr Theodor Valsamon», când la întrebarea Patriarhului de Alexandria

dacă este cu putință ca Armenii, Sirienii și alte neamuri « să slujească sfânta liturghie pre limba lor », răspunse: « de nu vor ști limba elinească, să slujească în limba lor ».

Impulsiunea dată de Antim Ivireanu pentru introducerea limbii naționale în biserică, deși înăbușită în timpul domniilor fanariote, a sfârșit totuși prin a birui.

Dar meritul cel mare al lui Antim Ivireanu, în istoria literaturii noastre, îl formează *Didahiile* sale.

DIDAHIILE. Mitropolitul Antim este, după cât știm până acum, primul care, rupând cu tradiția, se urcă în amvonul Mitropoliei, în zilele marilor sărbători, ca să grăiască poporului său drept dela suflet la suflet. Până la el, în Biserica noastră, locul predicei îl ținea *cazania;* dar cazaniile, alcătuite cu multe veacuri în urmă, cuprindeau explicarea textelor evanghelice în linii general-omenești, ca pentru toate vremurile și pentru toate societățile, pe când societatea românească dela începutul secolului al XVIII avea nevoie de o învățătură vie, adaptată la nevoile ei duhovnicești, la suferințele ei, la durerile ei. Mitropolitul Antim a înțeles acest mare adevăr și, de pe înălțimea amvonului, el a știut să găsească cuvinte mișcătoare de mângâiere, care răsunau adânc în suflete, alinând necazurile unui neam întreg, ca de pildă acele discrete aluzii la lăcomia nesățioasă a Turcilor, care nu mai conteneau cu biruri și angarale.

Ce impresie puternică trebue să fi produs asupra Domnului și boerilor, adunați în biserica Mitropoliei, clipa solemnă când Vlădica, ridicând spre cer privirea rugătoare, cerea Sfintei Fecioare, în ziua în care se comemora Adormirea Ei, să « dea luminatului nostru Domn puterea » că să apere țara, « *de lupii cei văzuți și nevăzuți* » și să păzească « această boierime de toate primejdiile și de toate vicleșugurile vicleanului și să le dea dragoste, uniciune, sporiu și ajutor întru toate ».

Ca un adevărat « vraciu [1] al sufletelor » — cum se numește singur — subliniază calitățile și defectele societății pe care o călăuzea, și, cu o dragoste creștinească nețărmurită uneori, cu energie nebiruită alteori, caută să înfrâneze răul și să promoveze binele. Genul oratoriei religioase, tot atât de vechiu ca și creștinismul, cultivat cu ardoare în toate Bisericile Răsăritului și Occidentului, a ajuns firește la teme, imagini și formule consacrate, care s'au impus și au trecut dela un predicator la altul. De sigur că în cuvântările Mitropolitului Antim se găsesc imagini ca: « și când ieșim dela biserică, să nu ieșim deșerți, ci să facem cum face ariciul că, după ce merge la vie, întâi să satură el de struguri, și apoi scutură vița de cad broboanele jos și să tăvălește pre jos de se înfig în ghimpii lui și duce și fiilor », imagini ce pot veni dela Sf. Ioan Damasceanul [2]. Vor

[1] « vraciu » însemna în limba veche « doctor ».

[2] D. Russo, *Studii și critice*, p. 24, nr. 1.

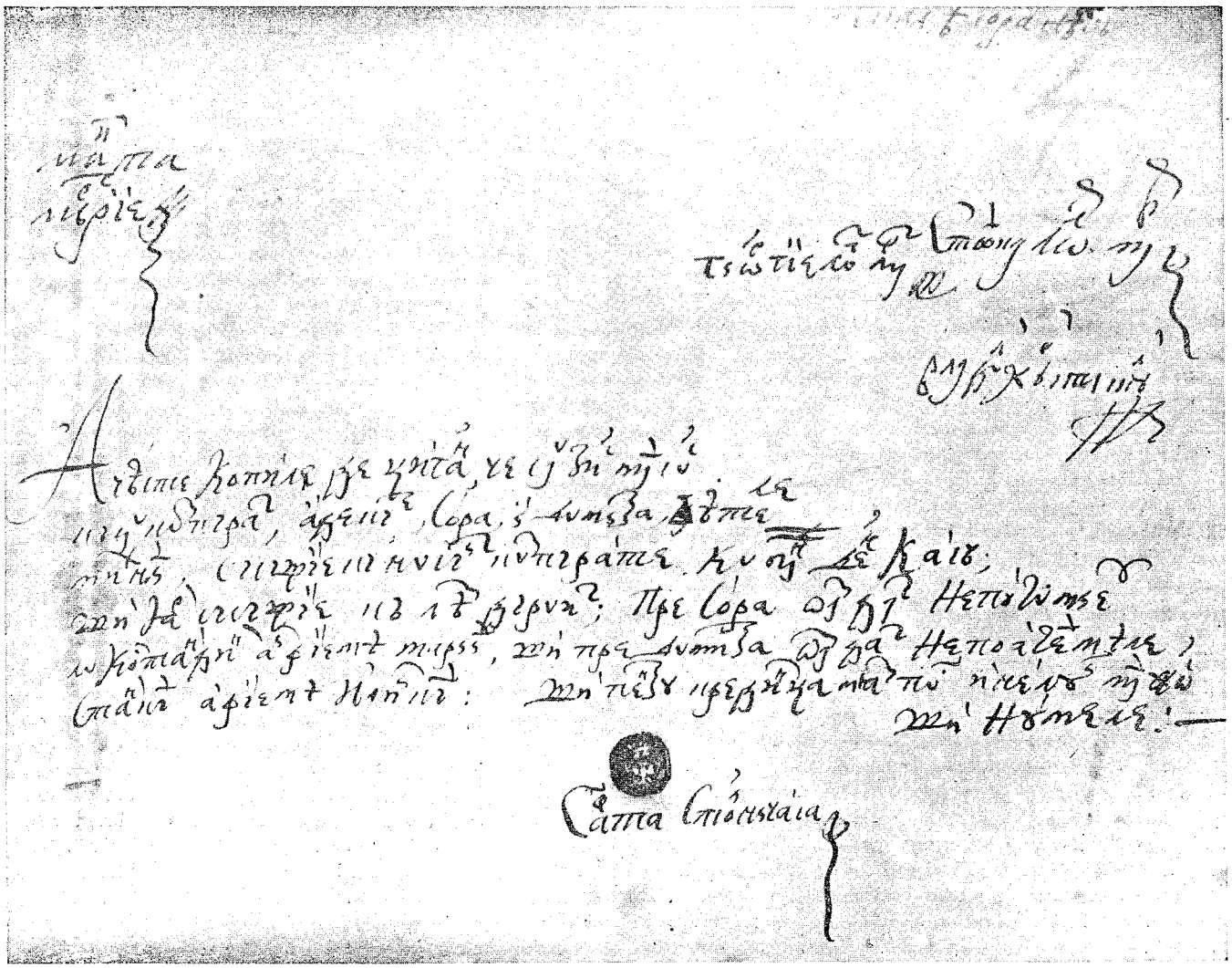

Un act dela Safta Stolniceasa, soția lui Constantin Cantacuzino Stolnicul

Mitropolia din București, unde a ținut predicile sale Antim Ivireanu

mai fi de sigur și altele, — poate chiar dela contemporanul său Ilie Miniat —, dar valoarea didahiilor lui Antim Ivireanu stă în claritatea planului, în precisia ideei și a formei, și în vioiciunea stilului, — și mai ales în legătura lor cu societatea timpului. Este o predică vie pentru contemporanii săi.

Didahiile sale ne desvăluie, cu multă căldură, colțuri interesante din patriarhala viață românească de altădată, care cu toată simplitatea ei, avea și trăsături etice, pline de duioșie:

« Am înțeles — grăiește el marilor boieri — cum că este obi-« ceiul de vă adunați seara în divan și faceți puțină orație înaintea « Domnului și după aceea cereți iertăciune. Și măcar că nu mi « s'au întâmplat până acum să văz cu ochii, iar foarte mi-au « plăcut și am fericit obiceiu bun ca acesta, că este lucru cuvios « a cere iertăciune dela stăpân și unul dela altul și nu numai « mai marii noștri, nu numai întru această zi, ce vom să intrăm « în zilele sfântului post, ci pociu zice că să se cuvine să « cerem iertăciune în toate zilele ».

Atenția Mitropolitului se îndreaptă însă, cu deosebită grije, spre năravurile rele care duceau societatea românească a timpului său la decădere și pe care se străduia din răsputeri să le stârpească. Privirea atentă a Mitropolitului nu scapă acel năravurît al poporului nostru, care a impresionat neplăcut pe străini: sudalma. Contimporanul său, Del Chiaro, ne înfățișează în memoriile lui, cu oarecare admirație, îndemânarea cu care « băieți de 7—8 ani conduceau grupe de cai la adăpost »; dar adaogă imediat că:

«...dacă vreun cal se abătea din grup, băiatul îl striga rechemându-l cu înjurături triviale, iar dacă nu izbutea, începea « să plângă, continuând totuși pomelnicul de înjurături obscene, « fără să cunoască înțelesul lor. In popor, părinții înșiși deprind « copiii cu înjurături și se delectează când aceștia descurcă pri-« mele silabe din expresii triviale, măgulindu-se chiar când com-« bină noui înjurături. In timpul celor 7 ani de ședere în Va-« lahia, n'am avut ocazia să aud ca cineva să fi fost pedepsit « pentru înjurături, fie de către instanțele judiciare sau de cele « bisericești ».

Cu adâncă indignare, Antim se ridică în predicele sale, rostite de pe înălțimea amvonului Mitropoliei, împotriva acestui năravcare ne scobora înaintea străinilor:

« Ce neam — întreabă el — înjură ca noi de lege, de cruce, « de cuminecătură, de morți, de pomene, de lumânare, de mor-« mânt, de suflet, de colivă, de prescuri, de ispovedanie, de « botez, de cununie și de toate tainele sfintei biserici? Și ne « ocărîm și ne batjocorim însine legea; cine dintre păgâni face « aceasta? ».

Se pare că autoritatea Bisericei începuse să scadă, în parte — trebue s'o spunem; reiese aceasta chiar din unele predici ale Mitropolitului — și din pricina clerului, care nu era totdeauna la înălțimea misiunii sale. Lumea se ducea mai des « pre la cărciume, pre la hore și pre la jocuri » decât la biserică, iar când venea la « sfintele biserici », în loc să asculte slujba și să se împărtășească cu « hrana cea duhovnicească », « vorbesc și râd și fac cu ochiul unul altuia, mai rău decât pe la cărciume ».

Combătând cu energie această lipsă de respect față de cele sfinte, el atacă apoi fățărnicia și bigotismul acelor boieri, care găsiseră mijlocul de a ocoli taina spovedaniei, având « câte doi

duhovnici, unul la țară și altul la oraș: la cel dela țară, ca la un om prost, spune păcatele ce le socotește el că sunt mai mari, iar la cel dela oraș spune păcatele ce le socotește că sunt mai mici, — neguțătorind și meșteșugind taina ispovedaniei ».

Nici pe frumoasele jupânese din vremea lui Brâncoveanu, îmbrăcate după moda grecească și iubitoare de lux, nu le cruță. Intr'adevăr, năzuința după podoabe a jupâneselor dela curtea lui Brâncoveanu uimise și pe străini. Același Del Chiaro ne semnalează astfel luxul din timpul său:

« In zile de sărbătoare — spune el — se gătesc cu haine bo-« gate și juvaeruri scumpe, cu salbe de monede de aur de diferite « mărimi, până la valoarea de 10 galbeni una ».

Mitropolitul Antim, într'o predică, ține să scoată în lumină și această ușurință a cochetelor contimporane și luând ca pildă pe Sara, soția lui Avraam, care nu se sfia să-și primească oaspeții frământând pâine, întreabă:

« Oare să fie acum vreuna așa? Ba, căci ia scoate mâna « Sarei! O văd plină de cocă. Scoate și mâna unei mueri de acum! « O văd plină de inele și de scule. Caut și văd fața Sarei, plină de pielm [1]. Văd și fața unei muieri de acum, plină de fleacuri « drăcești ».

Dar ceea ce este de admirat la acest Mitropolit străin ca origine de neamul nostru, este energia cu care, ridicându-se la înălțimea vremurilor sale, pune degetul pe rana de care sângera poporul său. In epoca în care el a păstorit, luptele sângeroase dintre partidele boierești și patimile deslănțuite de ele, deși păreau domolite prin cârmuirea înțeleaptă și blândă a lui Brâncoveanu, totuși mocneau în adânc și aveau să târască în curând, în volbura lor, nu numai persoana și copiii Domnitorului, ci și autonomia țării. In acea atmosferă de patimi, de ură, de invidie și de comploturi, Mitropolitul Antim, cu autoritatea morală pe care i-o dădea nimbul de sfințenie al misiunii sale, adresa boierilor în ziua în care Biserica comemora Schimbarea la Față, cuvinte de înfruntare ca acestea:

« Hristos zice: « Pacea mea o dau vouă », iar noi nu voim să « avem pace între noi, ci ne turburăm pururea pentru fieștece, « ca valurile mării când le suflă vântul. Hristos zice: « Nu jude-« careți ca să nu vă judece », iar noi de ar fi cu putință să nu « ne treacă nici zi, nici ceas, cu judecarea și cu grăirea de rău, « nu numai pre cei ce-i știm, ci și pre cei ce nu-i știm. Hristos « zice: « Precum pohtiți voi să vă facă vouă oamenii, faceți și « voi lor »; noi pohtim să ne cinstească toți, să ne dea toți plo-« coane și daruri, să ne dea de să ne fericească, să ne grăiască de « bine, să ne facă toți după pohta noastră, să nu ne stea nimeni « împotrivă, nici să ne zică nimica de am face verice rău. Iar « noi pohtim să osândim pre toți, să nu dăm nimănui nimica, « să nu facem nimănui niciun bine, nici să se folosească nimenea « de noi; pre toți îi hulim, pre toți îi grăim de rău, pre toți îi « pârîm, pre toți îi luăm în râs și în batjocură; tutora le zicem « că sunt nebuni și fără nicio socoteală; numai pre noi înșine, « voiu cuteza a zice, ne facem și mai înțelepți decât Dumnezeu ».

Revenind asupra aceleiași teme, într'o altă predică, el caută să sgudue adânc conștiințele, subliniind, cu toată vigoarea, fățărnicia contimporanilor:

« Ce folos a fi galben și ofilit de post, iar de pismă și de ură « a fi prins? Ce folos este a nu bea vin și a fi beat de vinul mâ-« niei? Ce folos este a nu mânca carne și cu hule a rupe carnea « fraților noștri? ».

Pentru a întinde ramura de măslin celor ce se învrăjbeau și se urau, el evocă — într'o imagine, plină de plasticitate, prin gradație și contraste și de resonanțe melodice prin simetria părților — scena din Evanghelie, când corabia care purta pe apostoli și pe Mântuitorul adormit, este surprinsă de furtună:

Regele Wachtang al Ivirilor din Caucaz, care a introdus tiparul în Iviria, cu material și meșteri trimeși de Brâncoveanu.

« Mi se pare ca și când aș vedea înaintea ochilor mei chipul « ei: de toate părțile să se afle vânturi mari, să se strângă împre-« jurul vântului nori negri și deși, toată marea să spumege de « mânie și pretutindenea să se înalțe valurile ca niște munți. « Mi se pare că văz corabia Apostolilor că se luptă cu multă săl-« bătecie în turburarea mării: de o parte o bat valurile, de altă « parte o bat vânturile și o turbură; de o parte o ridică spre « ceriu, de altă parte o pogoară la iad. Mi se pare că văz pe « fețele Apostolilor... moartea zugrăvită... și toți cu suspi-« nuri și cu lacrămi cerea cu rugăminte ajutor dela Hristos ce « dormea: Doamne! mântuiește-ne că pierim! »

Și explicând apoi minunea liniștirii valurilor, numai prin credința cu care apostolii uniți într'un singur suflet și într'un singur glas, s'au rugat Domnului: « Doamne! mântuiește-ne că pierim », el face o discretă aluzie, la suferințele și la durerile țării: («...Toți pătimesc, toți sunt în scârbă [1], toți suspină sub jugul cel greu al nevoiei... Și cum dar se va mântui norodul, cum se va scutura această ticăloasă de țară de sarcina cea grea a relelor ce o supără?...»), pentru ca într'o frumoasă perorație să îndemne la unire și la dragoste.

Dar glasul Mitropolitului răsuna în pustiu.

Cuvântările lui, menite să răscolească puternic sufletele, nu au avut darul să potolească patimile și să stingă un obiceiu

[1] Făină albă ce se presară pe pâine.

[1] « Scârbă » însemna, în limba veche, « mâhnire ».

înrădăcinat din părinți. Și atunci, Antim se vede nevoit să purceadă dela vorbă la faptă:

« Și cine are acel obiceiu — revine el într'o altă didahie — de « pârește pe fratele său creștin, pentru ca să-l păgubească și « să-l sărăcească, să se lase de acel lucru, că toate păcatele câte « va face, după ce se va ispovedi și-și va face canonul ce-i va da « duhovnicul, i se vor ierta, iar acel păcat al pârei nu se va ierta « nici cu un mijloc, că este *mai mare decât uciderea*. Și iată că « *vă poruncesc și vouă preoților:* cine ar veni la voi să se ispo- « vedească și va avea acel păcat al pârei, de va da acel om « înaintea voastră făgăduială și se va chezăși cum că nu va « mai pârî pe nimeni în vieața lui, voi să-i dați iertăciune, dar « să-l și canonisiți, apoi să se și cuminice; *iar de nu va vrea să « se părăsească, să-l lipsiți de sfânta taină* ».

Și tot astfel, se vede nevoit să ia măsuri represive și împotriva negustătorilor, care lăcomindu-se la câștig, nesocoteau sărbătorile și călcau pravilele:

« Iată vă zic, iubiților mei, și vă învăț cu frica lui Dumnezeu, « ca un părinte sufletesc și păstor ce vă sunt, să veniți în fire și « să vă căiți de lucrurile cele necuvioase... Și vă poruncesc « tuturor, câți sunteți cu meșteșug și cu negustătorii, veri de ce « breslă, ca de acum înainte Duminicile și sărbătorile cele mari, « ce se numesc domnești,... să vă închideți prăvăliile și nici « să vindeți, nici să cumpărați, nu numai dela creștini, ci nici « de alte limbi, ce nu sunt de legea noastră, nici să lucrați. Și « precum zic să faceți, că nefăcând, să știți bine că vă voiu pe- « depsi bisericește ca pravila... și încă și pre cei cari se vor « arăta semeți și tari de cap și nu se vor supune dreptății și « poruncii bisericești, îi voiu pedepsi și cu domnia ».

Asemenea cuvântări, care scormoneau conștiințele și răneau susceptibilitățile prin măsurile represive, au creiat nemulțumiri. Astfel, aceste înfruntări ale Mitropolitului în loc să aducă pe cei rătăciți pe calea dreaptă, au stârnit dimpotrivă, animozități, într'o societate care nu mai prețuia după cuviință ordinea bisericească. Ecoul acestor animozități l-am văzut, în conflictul dintre Antim Ivireanu și Brâncoveanu.

După detronarea lui Brâncoveanu, în ultimul an al păstoririi sale, Antim Ivireanu a publicat un volum de *Sfaturi creștine politice* în versuri grecești, influențate și în bună parte împrumutate, din literatura parenetică bizantină.

In evoluția literaturii vechi, Antim Ivireanu are meritul de a fi stimulat introducerea limbii materne în bisericile din Țara Românească și de a fi fost inițiatorul predicei — o predică vie adaptată nevoilor societății și timpului, de o mare înălțime morală și o reală frumusețe stilistică. El a dat o strălucire deosebită domniei lui Brâncoveanu, fiindcă l-a ajutat ca, potrivit unei tradiții mai vechi a Domnilor Basarabi, să ia sub oblăduirea lui creștinătatea ortodoxă oprimată sub vitrega stăpânire a Turcilor. Prin osârdia lui Antim Ivireanu, darurile tipografiilor noastre domnești mergeau — până departe la Arabii din Siria și la Ivirii din munții Caucaz.

Unul dintre discipolii săi, care a învățat dela el meșteșugul tiparului și care a îndeplinit pe plaiurile Caucazului munca, pentru slava Domnului, de a da Ivirilor primele tipărituri ale scripturilor sfinte, ardeleanul Mihail Ștefanovici, a găsit pentru el următoarele cuvinte de dreaptă prețuire:

«...ca pre un mărgăritariu scumpu, legatu cu aur întru vin- « dere oarecând fiind prețuit, și din țara ta scos, și în partea « locurilor noastre adus și nemerit, ai strălucit ca o rază lumi- « noasă »

BIBLIOGRAFIE. *Vieața Mitropolitului Antim Ivireanu.* Date contemporane se găsesc la: Anton Maria del Chiaro, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, Venezia, 1718; reeditat de N. Iorga în 1914, la Văleni, tradus în românește de S. C. Cristian, după textul italian sub titlul: *Revoluțiile Valachiei de Anton Maria del Chiaro Fiorentino*, Iași, « Vieața Românească », 1929. Radu Popescu, *Cronica*, publicată în *Magazinul istoric pentru Dacia* al lui N. Bălcescu și Treb. Laurian, tom. IV, p. 49—51. Un alt izvor contimporan este cronica grecească a Țării Românești scrisă de Mitrofan Grigoras, publicată în textu original grecesc, cu traducere românească și cu un studiu introductiv de D. Russo în *Revista Istorică Română*, IV, 1934, p. 1—43 și reprodusă în *Studii greco-române, opere postume*, tomul II, p. 409—461. C. Erbiceanu, *Un document dela Mitropolitul Ungro-Vlahiei, Antim Ivireanul*, în *Biserica ortodoxă română*, anul XV (1891), p. 60 și urm. și XVII (1893—94), p. 130 și urm., 225 și urm. C. Erbiceanu, *Invățătura bisericească a Vlădicei Antim*, în *Biserica ortodoxă*, XVI (1892—1893), p. 769 și urm. Șt. Dinulescu, *Vieața și activitatea Mitropolitului Țerei Românesci Antim Ivireanul* (1708—1716), Cernăuți, 1886. Tipărit separat din *Candela* (vechea revistă bucovineană). Émile Picot, *Notice biographique et bibliographique sur l'imprimeur Anthime d'Ivir Mitropolitain de Valachie*, în *Nouveaux mélanges orientaux*, Paris, Imprimerie nationale, 1886, p. 515—560. La sfârșit, se dă o descriere a cărților publicate de marele Mitropolit. Informațiuni prețioase se găsesc și în studiul cu caracter de popularizare al lui N. Dobrescu, fost profesor de Istoria Bisericii Române la Facultatea de Teologie din București: *Vieața și faptele lui Antim Ivireanul, Mitropolitul Ungrovlahiei*, București, 1900 (Biblioteca Steaua, nr. 20).

B. Iorgulescu, *Omorîrea Mitropolitului Ivireanu* în *Literatură și Artă*, IV (1889), pag. 772 și urm. C. Erbiceanu, *Ceva despre Antim Ivireanu*, în *Biserica ortodoxă*, XXX (1906—1907), p. 1346 și urm. N. Iorga, *Mitropolitul Antim Ivireanu în luptă cu Ierusalimul* în *Acad. Rom., Anale* tom. LV, 1934—1935, p. 29 (mențione); același, *Intre Antim și Mitrofan Mitropoliții Țării Românești*, în *Biserica ortodoxă română*, 1935, p. 1—5, 113—117; același, *Despre uciderea Mitropolitului Antim, ibidem*, p. 225.

OPERA. Textele tipărite de Antim Ivireanu se găsesc descrise pe larg, cu extrase din prefețe și epiloguri și uneori cu facsimile, în I. Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, vol. I, București, 1903, p. 481, 584, 482, 485, 489, 492, 495, 497 ș. a. (vezi indicele) cf. și completări la I. Bianu și Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche*, vol. IV. Buc. 1944, C. Erbiceanu *Cel dintâiu Octoih imprimat în Valachia în românește*, în *Biserica ortodoxă*, anul XVI (1892—1893), p. 800 și urm.

Didahiile lui Antim Ivireanu ni s'au păstrat în manuscrise.

Primul manuscris a fost descoperit de Episcopul Melhisedec, în anul 1871, în biblioteca Episcopului de Buzău — atunci decedat — Dionisie. Manuscrisul fusese copiat la 27 Iulie 1781, de Arhimandritul Grigorie Deleanul. Acest manuscris a fost dăruit Academiei Române, în ședința dela 18 Martie 1886, unde a fost catalogat sub numărul 549 și publicat de Ioan Bianu, *Predice făcute pe la praznice mari de Antim Ivireanul, Mitropolitul Ungro-Vlahiei* (1709—1716), publicate după manuscrisul dela 1781... cu notițe biografice... de P. S. S. Episcopul Melchisedec, București, 1886. In editarea predicelor, Bianu a grupat la un loc predicele referitoare la aceeași sărbătoare, de exemplu: două privitoare la Adormirea Maicii Domnului, două la Sf. Dumitru, două la Crăciun, cinci la Florii etc.

Manuscrisul original al Didahiilor lui Antim a fost descoperit în biblioteca Mănăstirii Căldărușani, în anul 1881, de C. Erbiceanu și dăruit Academiei Române, unde se păstrează sub numărul 549. El a fost publicat de C. Erbiceanu, *Didahiile ținute în Mitropolia din București de Antim Ivireanu, Mitropolitul Ungro-Vlahiei, 1709—1716,...* cu notițe biografice de P. S. S. Episcopul Melhisedec, București, tipografia Cărților Bisericești, 1888. C. Erbiceanu, întemeindu-se pe manuscrisul original, a urmat ordinea cronologică a Duminecilor și sărbătorilor. După P. Haneș, Erbiceanu, deși are dinainte originalul lui Antim, reproduce însă în multe părți textul ediției din 1886 al lui Bianu (vezi P. V. Haneș, *Antim Ivireanu, Predici*, p. XXIX, notă). Textul original al lui Antim Ivireanu a fost publicat de Petre V. Haneș, *Antim Ivireanu, Predici*, cu o prefață și indice de cuvinte, București, Minerva, 1915. Haneș grupează didahiile în două: *a) Predici*, așezate în ordinea ediției din 1888, care este și a originalului și *b) Cuvântări funebre.* Un manuscris interesant a fost semnalat de St. Berechet în articolul: *Incă un manuscris al lui Antim Ivireanu* (1709) în *Neamul românesc literar*, II (1910), pag. 216 și urm., 232 și urm. articol reprodus în broșura: *Documente slave de prin arhivele ruse*, București, 1920, p. 17—26. Ms-ul are titlul: *Chipurile Vechiului și Noului Testament* și cuprinde o « rodoslovie » (genealogie) a prorocilor, patriarhilor și regilor de la Adam până la Hristos. Este închinat lui Brâncoveanu și este scris frumos, împodobit cu chenare și ilustrații de mâna Mitropolitului Antim Ivireanu în Târgoviște, la 1709. Se păstrează în Muzeul Academiei Imperiale din Kiev (nr. 529), unde a fost dus din consistoriul de la Chișinău, în 1884. După cum ne încredințează Berechet, « este cea mai însemnată capodoperă de caligrafie și zugrăveală ești din mâinile lui Antim ». Are 515 portrete și 3 schițe care, « în combinarea așa de artistică a culorilor și în finețea trăsăturilor, arată în Antim un artist desăvârșit ».

Episcopul Melhisedec a publicat în 1889, volumul II de predici, după un manuscris păstrat apoi la Academia Română, sub nr. 525: *Didachiile Mitropolitului Ungro-Vlahiei Antim Ivireanul, 1709—1716, făcute pentru toate Duminecile, începând dela Dumineca Fariseului și pentru toate sărbătorile anuale, mari și mici;* dar argumentele aduse pentru paternitatea lui Antim, nu sunt convingătoare.

O ediție populară a dat Dr. I. Cornoi, *Antim Ivireanu, Din Didahiile ținute în Mitropolia din București*, cu notițe bibliografice, în colecția « Autori români vechi și contemporani », București, Socec, 1895.

Pentru *Sfătuiri creștine-politice*, cf. descrierea la Ion Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, p. 498—499. Cf. și Const. Erbiceanu în *Biserica ortodoxă română*, XXX, p. 1201.

UN TRADUCĂTOR IN VERSURI AL PSALTIRII, LA CURTEA LUI BRÂNCOVEANU: TEODOR CORBEA

Intre cărturarii oploşiţi la curtea lui Brâncoveanu se aflau şi fiii Popei Ion Corbea, gocimanul (epitropul) bisericii Şcheilor din Braşov. Popa Ion Corbea, venit la bătrâneţe în Muntenia, s'a călugărit, iar fiii săi au intrat în slujba lui Brâncoveanu. Amândoi ştiau bine latineşte şi au fost folosiţi de Domnitor pentru solii.

Cel mai mare, David, primul intrat în serviciu, a fost trimes de Brâncoveanu în Ardeal, pentru a înteţi rezistenţa Braşovenilor împotriva unirii; în Moldova, pentru a duce tratative cu Turculeţ, comandantul podgheazurilor polone, şi în cele din urmă în Rusia, la curtea lui Petru cel Mare. Ţarul a rămas aşa de mulţumit de solul lui Brâncoveanu, încât în 1707 l-a cerut şi l-a reţinut la Petersburg, ca ajutor al lui Nicolae Milescu, care ajunsese în asfinţitul vieţii. Abia intrat în serviciu, David Corbea a fost trimes într'o misiune diplomatică pe lângă Francisc II Rakotzi, căruia Ţarul vroia să-i ofere coroana Poloniei. Intorcându-se din această misiune, se îmbolnăveşte şi moare la Varşovia în vara anului 1707.

Fratele mai mic Teodor a mers şi el pe căile înaintaşului său. A intrat în slujba Cantacuzenilor. A trecut apoi în serviciul lui Brâncoveanu şi a fost trimes, în locul fratelui său, cu solii în Rusia. El a încheiat tratativele dintre Brâncoveanu şi Petru cel Mare, prin care Ţarul garanta lui Brâncoveanu şi urmaşilor săi tronul Munteniei. După izbucnirea războiului dintre Ruşi şi Turci, când Brâncoveanu oscila, Teodor Corbea, aprobând atitudinea lui Toma Cantacuzino, a trecut cu acesta făţiş de partea Ruşilor. După înfrângerea Ruşilor a fost silit, împreună cu Toma Cantacuzino, să plece în Rusia. Aci s'a aşezat definitiv, a luat locul pe care-l avusese mai înainte fratele său şi a obţinut din partea Ţarului, câteva moşii luate dela hatmanul Mazepa.

Teodor Corbea a fost un cărturar de seamă. Dela el ne-a rămas un vocabular latin-român *Lexicon latino-roman tradus de Todor Corbea sin Ieromonah Ioasaf din Braşov* sau sub titlu latin: — *Dictiones latinae cum valachica interpretatione*, alcătuit după modelul dicţionarului latin-ungar al lui Albert Molnar (prima ediţie 1611). Este primul dicţionar latin-român în cultura noastră şi la alcătuirea lui a fost îndemnat şi sprijinit materialmente de Episcopul Mitrofan al Buzăului (1691—1703).

Mai important însă pentru literatura românească este Psaltirea versificată şi dăruită de el însuşi bisericii româneşti din Braşovul, unde oficiase serviciul divin tatăl său, după cum aflăm din nota finală: « S'a dăruit sfintei biserici a Braşovului de dumnealui Pan Theodor Corbea vel pisariu i canţilar al prea puternicii imperatorii moschiceşti, în anu 1725, luna Mai 10 dni (zile) ».

Cartea are două prefeţe în versuri, una în româneşte, alta în ruseşte, închinate lui Petru cel Mare: « prea maiestatului celui împărătesc, prea milostivul meu stăpân », în care cărturarul braşovean vedea mântuirea neamului său de jugul turcesc şi de mrejile catolicismului.

Teodor Corbea întrebuinţează şi el, ca şi Dosoftei, în traducerea sa versuri de diferite lungimi, dela versul de 13 silabe până la versul popular de 5 silabe; are şi el uneori imagini fericite, izbuteşte să redea; în genere, în traducerea lui ideea orginalului, în chip fericit, ca de pildă psalmul 49:

Al Dumnezăilorŭ Domn Dumnezău au strigat,
Şi dela răsăritul soarelui au chiemat
Până la apus, de grabă, lumea şi pământu
Ca să le descopere voia-şi şi cuvântu
A frămseţei lui iaste bunăcuviinţă
Din Sion, în adevăr, cu bunăcredinţă
Dumnezău la aiave va veni arătat,
Cu seamne, ca un mare şi straşnic împărat.
Cu măriri şi cu slave Dumnezăul nostru
Va veni, şi n'a tăcea, nici ş'a închide rostu [1]).

dar înclinarea spre diluare, care nu câştigă nimic în adâncime şi pe care o găsim în versurile de mai sus (n'a tăcea, nici s'a închide rostu), capătă uneori proporţii aşa de mari încât se pierde în prolixităţi supărătoare:

Iubit-am foarte	Uréchia-şi mie
In zi şi'n noapte	Cu miil'o mie
De nădejde prinsŭ	Şi într'a méle
Că Domnul de susŭ	Eu zile gréle
Al rugei-mi glasŭ	L'oi chema pre dânsŭ
Ori în care časŭ	Cu plânsŭ într'adinsŭ
Il va auzi	A morţii dureri
Strigându-l în zi.	A méle puteri
Că el a plecat	De tot au cuprinsŭ
Dintr'al său înalt	Ah şi le-au supusŭ

pentru textul biblic atât de precis <ps. 116 trad. Gala Galaction>: 1—3 Iubesc pe Domnul, căci el aude glasul meu şi strigarea mea, că pleacă urechea lui spre mine, în ziua în care îl chem când mă cuprinseseră laţurile morţii.

Psaltirea lui Corbea a rămas însă în manuscris şi nu a trezit în literatura orală a poporului ecourile pe care le-a trezit — desigur prin mijlocirea dascălilor de biserici — Psaltirea lui Dosoftei.

BIBLIOGRAFIE: Vieaţa lui Corbea a fost reconstituită în parte de Scarlat Struţeanu, *Doi umanişti ardeleni la curtea lui C. Brâncoveanu*, în revista *Ramuri*, Craiova, 1941, p. 40—55.

Opera lui: Pentru *Dictiones latinae cum valahica interpretatione*, păstrat într'un manuscris din Biblioteca din Blaj, cf. Grigore Creţu, *Cel mai vechiu dicţionar latino-românesc*, Bucureşti, 1905 şi Göbl László, *A magyar szótárir dalom hatása a z oláhra.* (Influenţa ungurească asupra lexicografiei româneşti), Budapesta 1932, extras din *A Nyelvtudományi Közlemények* XLVIII. Kötetéből, p. 4—22. Originalul dicţionarului se păstrează în Biblioteca Centrală din Blaj, sub nr. 46 IV. Şt. Manciulea, *Biblioteca Centrală din Blaj*, Blaj, 1939, p. 51.

Originalul Psaltirei versificate se păstrează în Biblioteca Centrală din Blaj (v. Manciulea, *Biblioteca Centrală din Blaj*, Blaj 1939, p. 52, nr. 79). O copie de pe original în Biblioteca Academiei Române, secţia mss., sub nr. 200, făcută de A. Petruţ, în Bucureşti, la 1885, v. Ion Bianu, *Biblioteca Academiei Române, Catalogul manuscriptelor româneşti*, tom I, Bucureşti 1907, p. 442, nr. 200, unde se reproduc şi prefeţele româneşti. Câteva fragmente (psalmii: 49, 50, 114, 126), au fost reproduse de Prof. I. Bianu, *Psaltirea în versuri întocmită de Dosofteiu, Mitropolitul Moldovei*, Bucureşti, 1887, p. — XLIX—LV.

[1]) Iată textul biblic în traducerea lui Gala Galaction (psalmul 50): Dumnezeul cel prea înalt, printre dumnezei, grăeşte şi la sine cheamă pe locuitorii pământului, de la răsăritul soarelui şi până la apusul lui. Din Sion — desăvârşita frumuseţe — Dumnezeu se arată prea luminos, Dumnezeul nostru vine şi nu tace ».

ISTORIOGRAFIA IN EPOCA LUI ŞERBAN CANTACUZINO ŞI A LUI CONST. BRÂNCOVEANU

COMPILAŢII ŞI CRONICI DE PARTID PE VREMEA LUI ŞERBAN CANTACUZINO

Istoriografia munteană înfăţişează probleme tot aşa de grele — dacă nu mai grele — ca istoriografia moldovenească. In vicisitudinile prin care a trecut vieaţa de cultură a Ţării Româneşti, originalele vechilor cronici s'au pierdut şi n'au răsbătut până la noi decât cópii târzii, imperfecte, pline de lacune şi fără nume de autori.

Dar ceea ce complică şi mai mult lucrurile şi îngreunează cercetările, este faptul că aceste cronici nu ni s'au păstrat ca individualităţi de sine stătătoare, independente, ci în compilaţii legate una de alta în corpuri de cronici, fără să se vadă totdeauna clar distincţia între ele.

1. VECHILE ANALE PĂMÂNTENE. — Am arătat mai sus (vol. I, p. 81), că, înainte de a se începe în Ţara-Românească marile compilaţii de cronici din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, trebue să fi existat letopiseţe pământene, care însă nu ni s'au păstrat — sau cel puţin nu s'au găsit până acum în forma lor primitivă. Compilaţia lui Radu Popescu face, precum s'a văzut, deseori aluzie la aceste anale naţionale în termeni care nu dă loc la îndoială, ca de pildă vorbind de Vladislav Vodă, « de carele nici o istorie nu se află scrisă de cinevaş, fără cât zice că au perit de sabie în Târşor, iar nu *scrie*, în războiu, de au avut cu cineva, sau de vreun vrajmaş al lui, sau de nescareva oameni de ai casei lui... ci numai zice că au perit de sabie în Târşor. După aceasta se *cunoaşte ce fel de oameni au fost Rumânii* noştri *care nici-un lucru deplin n'au scris! Zice aceasta* că au făcut bisearica din Târşor care se şi veade ». La aceste anale pământene — probabil, şi nu la compilaţiile contimporane — face aluzie şi Stolnicul Constantin Cantacuzino, în răspunsurile sale la întrebările generalului conte Fernando Marsigli şi în catalogul Domnilor Valahiei pe care i-l trimete în anexă: « Natali di questo Negro (Legendarul Negru Vodă), *negl'annali di Valacchia* non si fa mentione (Naşterea acestui Negru, în analele Valahiei, nu se face menţiune); sau pomenind victoria lui Mircea cel Mare împotriva Turcilor — come *gl'annali valachi narrano* [1]). In a doua jumătate a secolului al XVII-lea, aceste anale pământene au fost adunate, înnodate şi prelucrate într'un corp complet de cronică, cuprinzând istoria completă e Principatului muntean, de doi compilatori, cari, după toate probabilităţile, sunt: Stoica Ludescu şi Radu Popescu. Aceştia au adăugat evenimentele contemporane la care ei au fost martori.

Pentru partea contemporană însă nici Stoica Ludescu, nici Radu Popescu nu s'au ridicat la nivelul înalt al istoriografiei, la care se ridicaseră cronicarii moldoveni. Aceştia, pornind dela concepţia pragmatică a istoriei — historia magistra vitae — pe care o cunoscuseră în colegiile iezuite ale Poloniei, din sursele clasicităţii latine şi din cele mai bune modele ale istoriografiei regatului vecin, se străduiseră să confrunte ştirile pentru a reconstitui adevărul istoric: « ca să nu mă aflu scriitoriu de cuvinte deşărte, ce de dreptate », cum zicea Ureche.

Stoica Ludescu şi Radu Popescu trăiesc într'una din epocele cele mai turburi ale istoriei muntene, epocă de desbinări adânci în pătura conducătoare, de patimi cari clocoteau în adânc şi cari mocnesc până în epoca lui Brâncoveanu. Este o epocă nenorocită care se încheie cu prăbuşirea domniilor pământene şi cu instaurarea epocei fanariote. Boierimea era împărţită în două partide vrăjmaşe care se urau de moarte: partida Cantacuzenilor şi partida Bălenilor. Postelnicul Constantin Cantacuzino boier de seamă la curtea lui Matei Basarab, căsătorit cu fiica Domnului Şerban Basarab, domniţa Elina, a avut 7 băieţi şi 5 fete. Băieţii primiseră în casa părintească o instrucţie aleasă; Şerban a ajuns Domn, Iordache era un cărturar, care a ajutat la traducerea sfintelor scripturi, Stolnicul Const. Cantacuzino s'a dus până la Padova ca să-şi desăvârşească cultura, Matei care avea înclinări artistice, era ctitor de mănăstiri frumoase — ca cea dela Sinaia — ceilalţi Drăghici şi Toma au luat parte activă în vieaţa politică. Fetele s'au căsătorit cu reprezentanţii de frunte ai boierimii pământene: Stanca, căsătorită cu Papa Brâncoveanu, este mama viitorului Domnitor. Era firesc ca această înrădăcinare a Cantacuzenilor în vieaţa publică a ţării şi ascensiunea lor politică să nu fie pe placul celor ce simţeau că infuenţa lor este stânjenită. Aceştia s'au grupat într'un partid, condus de marele logofăt Ivaşcu Băleanu, vornicul Stroe Leurdeanu şi Vistierul Hrizea — tatăl lui Radu Popescu.

In toiul luptei de întrigi ţesute cu dibăcie, de asasinate crude şi de răzbunări sângeroase — trageri în ţeapă, aruncări

[1]) Nu putem accepta ultima părere a regretatului N. Iorga, după care Stoica Ludescu ar fi utilizat pentru primii Domni « vechile notiţe de pomelnice pe care le avea la îndemână sau care i se încredinţaseră de patroni » *(Istoria lit. rom. I ed. II revăzută şi larg întregită*, Bucureşti, 1925, p. 357), pentrucă pomelnicele nu cuprindeau şi anii de domnie ai voevozilor (Mihaiu Vodă au domnit ani 19; Dan Vodă au domnit ani 23) şi încă mai puţin sfârşitul lor tragic (Dan Vodă... l-au ucis Şuşman Vodă, Domnul Sârbilor, când era cursul anilor 6864) (1356), sau războaele purtate de domni, ctitoriile lor, etc.

în ocna părăsită, spânzurări în poarta casei — şi-au scris cronica Stoica Liudescu, care era logofătul familiei Cantacuzino şi Radu Popescu, un exponent de frunte al partidei adverse. Patimele trăiesc prea adânc în sufletul cronicarilor ca să se poată desface de ele. In povestirile lor evenimentele sunt prea calde de pasiunea care alterează adevărul.

Preludiul luptelor dintre cele două grupări a fost strangularea Postelnicului Constantin Cantacuzino din porunca Domnului Grigoraşco Ghica. Inainte de a intra în analiza compilaţiilor lui Stoica Ludescu şi Radu Popescu, vom căuta să descurcăm iţele acestei drame după un izvor literar contemporan.

POVESTEA DE JALE DESPRE MOARTEA POSTELNICULUI C. CANTACUZINO

Moartea tragică a Postelnicului Constantin Cantacuzino — care a deschis o eră de lupte sângeroase între partidele boiereşti — a fost povestită pe larg mai întâi într'o poemă în versuri greceşti, tipărită la Veneţia, « de un prea bun şi scump prieten » al Postelnicului. Poema grecească s'a răspândit în ţară şi a fost cunoscută şi de Stoica Ludescu care o utilizează. Mai târziu, în domnia lui Constantin Brâncoveanu logofătul Radu Greceanu, cronicarul domnesc, a tradus-o în versuri româneşti, închinând-o « prea cinstitei jupânesei Stancăi Cantacuzino », fiica Postelnicului şi mama Domnitorului. Traducerea românească s'a tipărit înainte de 1699 — data morţii Doamnei Stanca. Până acum nu s'a găsit însă niciun exemplar nici din originalul grecesc, nici din traducerea românească tipărită. Dar o copie manuscrisă de pe traducerea românească a lui Radu Greceanu, făcută de Dumitru logofătul, fiul lui Anastase Sufragiul, la 4 Fevruarie 1735, se păstrează actualmente în Biblioteca Centrală din Blaj. Ea a fost semnalată de Şt. Manciulea în catalogul Bibliotecii şi publicată apoi de d. Emil Vîrtosu. Această versiune românească, alcătuită din stihuri rimate de câte 15 silabe, poartă titlul: *Poveste de jale şi pre scurt asupra nedreptei morţi a Prea cinstitului Costandin Cantacuzino, marelui Postelnic al Ţării-Româneşti* şi începe, ca în threnosurile greceşti, cu o încercare de a capta compătimirea şi indignarea cititorilor pentru marea nedreptate săvârşită:

Pământule şi ceriule, stealele şi tu, lună
Boiari striini şi rudelor, s'ascultaţi dimpreună
Impăraţii şi Prinţipii şi toată politia
De la mare pân la mic, să vedeţi istoriia,
Pentru ca să vă minunaţi de marea strâmbătatea....
Şi toată ticăloasa Ţara această Rumânească
Cu toate mănăstirile împreună să jălească
Pre Costandin Postialnicul, pre Cantacozinescul,
Pre marele acela omu şi prea înţeleptul!

Portretul Postelnicului Constantin Cantacuzino, tatăl Stolnicului

Firul dramei se începe dela Mihnea Vodă, « scârba pustietăţii », care a închis 16 boeri mari, «şi într'o noapte i-au omorît şi casele li-au stins » şi care l-a silit pe Postelnic să pribegească, cu toată casa lui, în Moldova, la fraţii săi. Acolo, « în casa lor, şapte luni şezut-au, cu totul slăviţi ». In răstimp, Mihnea, grămădind asupra lui la Constantinopol, pâri de viclenie, căptuşite cu pungi de aur, Postelnicul este cerut cu mari ameninţări de Sultan şi Marele Vizir dela Domnul Moldovei. Neavând încotro, Postelnicul pleacă la drum, lăsându-şi familia în Moldova. A luat cu sine numai pe nepotul său de frate, pe Dumitraşco, care rămas orfan, « sărac, lipsit, nenorocit», din « mahala de la Fener (Fanar), tocma de lângă mare, se aciuiase în casa Postelnicului, unde fusese primit cu cinste.

Autorul se opreşte aci pentru a face portretul nepotului, care avea să joace un rol sinistru în uciderea unchiului. «Era desfrânat şi fără de ruşine », când a intrat în casa Postelnicului, şi totuşi acesta îl iubea « ca pe un fiu » şi « să nevoia cu învăţături, ca să-l înveţe minte ». Silindu-se « să-l scoată la cinste », « l-a curtenit la Constantin Vodă şi l-a rânduit la cămara domnească. Dar aci şi-a dat în petic, căci « Arapul, cu spălatul nu poate să să albească ». « Necurăţii şi curvării şi multe furtişaguri » l-au silit pe Domn să-l gonească. Dar Postelnicul a intervenit, « i-au scos capul dăn moarte », « şi iarăş, ca pre un fecior, de pururea îl iubea ».

Cu acest nepot, Cantacuzino pleacă la drum şi, ajungând la Ţarigrad, au intrat, noaptea, în casa Dragomanului « Panaiotoc », « care ajutor creştinilor pururea să arăta ». « Ca la un bun prieten, la el au năzuit ». Acesta îl primeşte cu cuvinte de îmbărbătare, îl ţine ascuns în casa sa până domoleşte mânia Vizirului şi apoi îl prezintă Vizirului. Postelnicul izbuteşte să câştige prietenia Turcului, care nu primeşte pungile lui Mihnea, « iar de la el mai puţintel, mai şi de jumătate ». Mihnea Vodă este mazilit, iar Const. Cantacuzino izbuteşte să aşeze în domnie pe Ghica Vodă. Dar acesta nu poate rămânea multă vreme pe scaunul ţării, fiindcă, neputând plăti haraciul este mazilit. In acel timp, Constantin Postelnicul, aflându-se la Poartă şi-a dat toată truda ca să aşeze

în scaun, în locul Domnului mazilit, pe fiul acestuia, pe Grigore, care însă avea să-i fie fatal:

Ci pre Grigorie au pohtit, de i s'au dat domnia,
Pre acesta ce l-au omorît, pentru prietenia.
Aşa fac şi năpârcile mumânile-şi omoară.
.....
Că atunci el de ar hi lipsit, n'ar hi luat domnie,
Nici tată-său n'ar hi scăpat atunci den puşcărie.

Intraţi în ţară, Postelnicul a povăţuit cu înţelepciune pe noul Domn până şi-a întemeiat bine domnia şi apoi s'a retras la satele lui, unde « cu lunile şădea », căci « iubea pustiul ca şi o turturea ».

— Eu, zice, am bătrânit, ce mai voi eu în lume?
Că părticiaoa ce mi-au fost, eu mi-am luat din lume!
Nu-mi trebuiaşte boerie, nici să fiu la Curte,
Feciorii mei că vor sluji Domnului, la Curte.
Eu să-mi păzesc bisearica şi să mă pocăescu
Şi să-mi postescu sufletul, de moarte să gândescu!

Intre acestea domnul pleacă cu oştile la Uivar (azi Ocna Mureşului). Nepotul Postelnicului, Dumitraşco Vistiernicul, rămas ispravnic al scaunului, cuprins de lăcomie, aruncă biruri şi napăşti pe bieţii creştini, trimiţând bani nenumăraţi la Ţarigrad. Bătrânul, cuprins de îngrijorare, se duce la el şi-l ia de scurt:

— Bre, Dumitraşco, ce lucrezi? Bre strângeţi mintea 'n cap,
Şi socoteşte cea de apoi ce-ţi va veni la cap!
Că tu ştii ţara aceasta, că mulţi ca tine-au pus,
Şi Dumnezeu pre cei ce sânt răi la bine nu i-au dus!...

Dumitraşco, turburat, dându-şi seama de calea cea rea pe care a apucat şi temându-se ca nu cumva slujitorii să se plângă Postelnicului şi acesta să vădească Domnului ce « a lucrat acest câine turbat » şi să-l lipsească de prilejul de a-şi strânge avuţie, se hotărăşte să se cotorosească de bătrân. El scrie atunci Domnului că Postelnicul îi este vrăjmaş, că nu lasă săracii să plătească dăjdiile şi samănă svonul: « că 'n locul lui Grigorie, pre Şărban au făcut » Domn.

Inspăimântă şi pe Doamnă, sfătuind-o să fugă la Turci dăcindea (dincolo), că « bătrânul Costandin» cu Rumânii s'au unit şi au făcut răscoala». Doamna, crezându-l, scrie soţului. Acesta se porneşte cu urgie împotriva celor trei copii ai Postelnicului ce erau la oaste. Ii înfruntă; îi sudue; le vorbeşte împotrivă, fără nicio pricină. Acum apare în scenă un personagiu nou: Caragea, grec ţarigrădean, care se făcuse « prieten şi fârtat» cu Dumitraşco, ca « să mănânce pe bătrân ». Acesta vîră intrigi în oştire. « Altele zice către Domn», altele către fiii Postelnicului. Aduce mărturii false din oştire. Il aţâţă pe Domn şi-l aduce de porunceşte să-i scoată din boierie şi să-i «trimeată pre la sate». Ceea ce urmează ştim acum din cronici. Bătrânul iese înaintea Domnului şi caută să-i potolească mânia. Totul e zadarnic. Ajuns la scaun, sare Dumitraşcu care aţâţă din nou pe Domn, sfătuindu-l să omoare pe bătrân. Domnul trimete atunci, noaptea, un căpitan, care ridică fără veste pe C. Cantacuzino într'un car şi-l duce la mânăstirea Snagov. Dumitraşco intervine din nou cu intrigi, spunând că feciorii Postelnicului vor să răscoale satele, ca să scape pe tatăl lor. Atunci Domnul, întărâtat, dă ordin căpitanului, la mânăstire, ca de grabă «să-i facă pieire». Căpitanul porunceşte egumenului ca, « foarte de grabă », să se toace, deschide biserica şi trezeşte din somn pe bătrân. Acesta îşi dă seama că nu este încă vremea utreniei, dar vede că biserica este deschisă, « vede făclii şi lumânări, că toate erau aprinse », se închină, se roagă, « varsă lacrămi neîncetate », când i se spune:

— Jupâne, mergi ,mergi să te priceştueşti
Că viiaţa ceasta putredă vei să o priimeneşti.

Bătrânul se spovedeşte atunci la părintele duhovnic. « Toată noaptea stă la rugă, cu multă osârdie şi dimineaţa s'au aflat la sfânta liturghie ». Işi ia iertăciune dela toţi, se pricestueşte cu sfintele taine şi resemnat în faţa morţii nu spune decât — Fie numele Domnului de acum blagoslovit. Eşind din biserică şi, intrând în casă, egumenul porunceşte «să facă ospăţu boiarului ca să-l mai îmbuneze ». Dar Postelnicul se aşează la masă, după orânduială. «Nimic din obşte n'au ieşit », « dar din masă n'au luat nimic »:

— Ce zice: — Eu am ospătat pâinea cea îngerească
Şi păhăr eu am primit să-mi dea viiaţă cerească,
Mâncat-am trupul lui Hristos, nu voiu altă mâncare,
Şi sângele lui am băut, să nu aib însetare.
Vriadnică iaste hrana ceasta dă saţiu ca să-mi ţie,
Şi altă mâncare nu pohtescu, măcar cum să fie.

Aci, tocmai când era momentul culminant al tragediei: strangularea bătrânului de stâlpul trapezăriei, se încheie poema în singurul manuscris cunoscut până acum. Ritmul de 15 silabe, în care e scrisă, e greoiu în limba românească; versurile sunt uneori schioape, dar rima e bogată şi variată, iar acţiunea bine înodată, cu momentele dramatice scoase ingenios în relief. In literatura noastră ea îşi are însemnătate deosebită căci este începutul unui gen literar nou. care va fi bogat reprezintat în epoca următoare, a Fanarioţilor: cronica rimată.

BIBLIOGRAFIE. Textul poemei se păstrează în Biblioteca Centrală din Blaj subt nr. 216, f. 104—113 şi a fost indicat de Ş t. M a n c i u l e a în *Catalogul Bibliotecei Centrale din Blaj*, Blaj, 1939. Textul a fost tipărit de E m i l V î r t o s u, *O povestire inedită în versuri despre sfârşitul Postelnicului Constantin Cantacuzino*, Bucureşti, 1940. Titlul poemei este: *Poveaste de jale şi pre scurt asupra nedreptei morţi a prea cinstitului Costandin Cantacuzino marelui Postelnic al Ţării-Rumâneşti, făcută dă prea bun şi scumpu priiatnic al său, întru semnare a dragostii şi a ostenealii, tipărindu-se cu a sa cheltuială, însă grecească fiind. Şi acum pre limba rumânească scoasă* de R a d u l l o g o f ă t u l G r e c e a n u, *tot în viersuri tocmită aseamene ca şi cea grecească. Cu care mică şi nevrednică osteneală, ca în loc de plecată şi smerită slujbă, mă închin dumneaei prea cinstitei jupâneasăi Stancăi Cantacuzino a acestuiaş răposat C (ostantin) C (antacudino) iubită fică fiind şi maică prea luminatului şi prea creştinului stăpânului nostru Ioan Constandin B (asarab) B (rânco-veanu), Voevod... Leat 7243, mesiţa Fevruarie 4. Insă scoasă după tipar şi scrisă cu mâna de Dumitru Logofăt sinŭ Anastase Suf(r)agiul, în zilele prea luminatului domn Io Grigorie Ghica Voevod, trecând doi an(i) dăn domnia Mării Sale, la Paşte.*

I. B i a n u şi *D a n S i m o n e s c u, Bibliografia românească veche*, vol. IV, p. 25 nr. 32, aşează tipărirtura românească între anii 1696-1699, Snagov.

STOICA LUDESCU

VIEAŢA. Stoica Ludescu, cum semnează el pretutindeni în acte, era logofătul familiei Cantacuzino, omul lor de casă, « bătrâna slugă», cum însuşi semnează în unele acte şi se numeşte în cronică. Era cărturarul familiei, care scria actele şi care poate a îndrumat în casa Postelnicului primii paşi către slovele chirilice ale copiilor. Testamentul din 1681 al Doamnei Elina, soţia Postelnicului, prin care, înainte călătoria la Sfântul Mormânt, dispunea de averea ei după de moarte, este scris de el şi «Catastiful de toate satele şi moşiile, rumânii, viile şi ţiganii pe care le cumpărase încă mai dinainte pe vreame când au fost Măria Sa < Şerban Vodă > în cinste boiariu, cu ale Măriei Sale direpţ câştig» este scris tot de el, « bătrâna slugă a cinstitei sale case ».

Ca om al casei, Stoica Ludescu, a avut de împărtăşit, cu stăpânii săi, suferinţele prigonirilor şi bucuriile triumfului. In vara anului 1672, când Grigore Ghica, hotărît « să surpe casa » Postelnicului Constantin Cantacuzino, « a pus la opreală mare în turnul clopotniţei pe fiii Postelnicului — afară de Şerban, care se afla atunci în Turcia, împreună cu socrii lui Matei şi Şerban, a trimes la ocnă mare şi pe Stoica Ludescu « care a fost slugă bătrână la casa răposatului Costandin

Postelnicul ». Ludescu a stat închis doi ani fără două luni, până în Decemvrie 1674 când venind în domnie, cu stăruința lui Mihai Cantacuzino, Duca Vodă, a trimes de l-a pus în libertate. Șerban Cantacuzino, după ce a apucat scaunul domniei, recunoscător pentru devotamentul bătrânului logofăt al familiei, i-a încredințat sarcina de judecător al scaunului din Târgoviște. In această situație, Ludescu a ridicat din temelie, cu ajutorul Domnului, biserica din Ludești, pe valea Potopului, lângă Târgoviște. In tinda bisericii, Virgil Drăghiceanu a descoperit, acum câțiva ani, mormântul în care se aflau osemintele soției lui Ludescu, cu două fiice ale lor. Cronicarul a mai avut un fiu, pe Costandin Căpitanul. Acesta se afla în 1674, când Duca Vodă a luat Domnia, la Țarigrad, împreună cu Cantacuzenii. Trimes de noul Domn cu cărți împărătești, « ca să ție după obiceiu scaunul domnesc », a fost prins și pus în butuci, învinuit că « umbla cu minciuni ». Curând însă boierii dumirindu-se că într'adevăr Duca a fost învestit cu domnia, fug spre munți, târînd cu ei și pe Stoica. Dar Radu Năsturel, despărțindu-se la Curtea de Argeș de tovarășii săi, se întoarce cu Stoica în București, la noul Domn, care dă poruncă să fie scos din ochi fiul lui Stoica.

Acestea sunt știrile pe cari le avem, până acum, despre Stoica Ludescu. După cum se vede, el a fost un cărturar mărunt, dela care cu greu va fi putut porni ideea îndrăzneață de a da un corp complet al cronicelor Țării Românești. Indemnul pentru aceasta, logofătul l-a primit dela familia Cantacuzenilor, cari țineau să reabiliteze memoria Postelnicului, dela Șerban Cantacuzino care avea interesul și mai ales dela Stolnicul Const. Cantacuzino, care tocmai aduna materiale pentru o istorie a neamului, după cum se vede din corespondența lui cu Generalul conte Marsigli. Acesta se interesa de Radu Negru, de Tătari, de lista Domnilor din Țara Românească, de Șerban Basarab, de Brâncoveanu și mai ales de originea romană a neamului. Stolnicul răspunde: « Ceea ce dorește Signoria Voastră Prea Ilustră, cu trecerea timpului și cu mare trudă, așa cum se poate, eu o fac în limba valahă, mai mult *pentru a elucida analele acestei provincii* ». E probabil chiar ca Stolnicul să fi dat o mână de ajutor la întocmirea compilației, căci logofătul Ludescu nu avea de unde cunoaște și nici nu se vede a fi fost un adânc cunoscător de limbă grecească, în stare să utilizeze poemele grecești, apărute cu câțiva ani mai înainte la Veneția.

I. COMPILAȚIA LUI STOICA LUDESCU. — Primind sarcina de a aduna și de a copia vechile anale pământene — poate în vederea unei sinteze pe care avea de gând, după cum se vede, să o pregătească Stolnicul Const. Cantacuzino — Stoica Ludescu a început prin a copia la rând, în ordine cronologică, cronicele scrise înaintea lui. In forma în care avem compilația, este greu de definit aceste izvoare. Dar de sigur cel mai vechiu, începând dela descălecat și trecând repede peste primii voevozi avea ca sâmbure Vieața Patriarhului Nifon, împletită cu domnia lui Radu cel Mare, a urmașilor săi și mai ales a lui Neagoe Basarab.

Primul izvor intrat în compilația lui Stoica Ludescu este deci acest vechiu corp de anale pământene, astăzi pierdut în forma lui primitivă.

Compilația lui Ludescu începe cu o vagă aluzie la descendența neamului din Romanii cari au trecut apa Dunării și au descălecat pe la Turnu-Severin și pe apa Oltului. Trece apoi după aceasta legenda lui Negru-Vodă, « mare herțeg pre Almașiu și Făgărașiu ». Acesta coborîndu-se de preste munți « pre apa Dâmboviței », « cu toată casa lui și cu mulțime de noroade: Români, Papistași, Sași și tot feliul de oameni », a descălecat pe Argeș, unde și-a pus scaunul domniei, făcând curți de piatră și case domnești și biserică mare și frumoasă ». Noroadele lui s'au tins pe sub munți, în jos, până la apele Dunării și ale Siretului. « Atunce și Basarabeștii, cu toată boierimea ce era mai înainte preste Olt, s'au sculat cu toții de au venit la Radul Vodă Negru, închinându-se să fie supt porunca lui, și numai el să fie Domn preste toți ». Regretatul istoric D. Onciul a lămurit cum s'a format această legendă și a scos la lumină sâmburele istoric din acest amestec de ficțiune și de vagi reminiscențe istorice.

După legenda lui Radu Negru, Ludescu, copiind de sigur mai departe vechiul letopiseț, ne dă, ca și vechile anale moldovenești, o listă a Domnilor până la Radu cel Mare, cu anii de domnie și uneori cu ctitoriile și războaele lor. Date ceva mai bogate se găsesc la « Mircea Vodă Bătrânul » (Mircea cel Mare) și la Vlad Țepeș, unde se dă povestea cetății Poenari, zidită cu cetățenii târgovișteni « care pe toți câți au fost tineri cu nevestele lor și cu fete mari, așa cum au fost împodobiți în ziua Paștilor, pre toți i-au dus... de au lucrat în cetate, până s'au spart toate hainele de pre ei ».

II. VIEAȚA PATRIARHULUI NIFON. — Dela Radu cel Mare înainte, compilația lui Stoica Ludescu reproduce — dacă nu cumva această parte era deja cuprinsă în vechile anale pământene — un fragment din Vieața Patriarhului Nifon (v. despre ea mai sus, vol. I, p. 81—85), scrisă de Gavril, Protul Muntelui Athos, în care vieața sfântului se împletește cu istoria Țării-Românești sub domniile lui Radu cel Mare, Mihnea cel Rău, Vlad Vodă cel Tânăr și Neagoe Basarab, a cărui domnie este înfățișată într'o aureolă de apoteoză.

După Neagoe Basarab, compilația trece în revistă domniile următoare, concentrând expunerea asupra luptelor fratricide dintre facțiunile boierești, în jurul scaunului domnesc. La moartea lui Neagoe, se ridică în scaun fratele lui, Preda, ca să ție domnia pentru nepotul său, Teodosie, fiul lui Neagoe, dar boierii buzoeni nu-l primesc, ci aleg ca Domn pe Radu Vodă Călugărul. Teodosie fuge, cu frații și cu mama sa, doamna Despina, la Constantinopol, unde mai târziu a murit. In lupta care se dă la Târgoviște între Preda și Radu, Preda cade în luptă. Mehmet bei, venit prea târziu în ajutorul lui Preda, izbește pe Radu Vodă și-l prinde viu. Intorcându-se peste Dunăre, Mehmet bei, îngădue, la Nicopole, lui Bădica comisul — vărul lui Preda — să taie capul lui Radu Vodă.

In aceste lupte sângeroase dintre partidele boierești era cât pe-aci ca tronul Țării-Românești să fie ocupat de un turc. Mehmet bei, văzând că tronul țării a rămas vacant, a cerut Sultanului și a obținut domnia. Dar Stoica logofătul, care era capuchehaie la Constantinopol, a trimes veste în țară « ca să ridice Domn, cum mai curând, pre Radul Vodă din Afumați, pentrucă piere țara de Turci ». Atunci, în acel ceas de primejdie, « s'au adunat boierii toți și mari și mici și toată curtea și au ridicat Domn pre Radul Vodă din Afumați, ginerele lui Basarab Vodă » (Neagoe). Dar Radu Vodă are de susținut lupte grele cu Turcii, întețiți de Mehmet, până când în cele din urmă este înlocuit cu Vladislav Vodă. Dar acesta n'a apucat să se instaleze bine în domnie, și este răsturnat de Pârvu Banul, pe care-l umilise. Radu dela Afumați se întoarce, de data aceasta cu învoirea Turcilor, însă după 7 ani de domnie, este răsturnat de boierii răsvrătiți, care-l prind la Râmnic și-i taie capul și lui și fiului său Vintilă. Patimile se aprind din ce în ce mai mult. Chiar un egumen ca Paisie, ridicat din mănăstirea Argeșului pe tronul Țării Românești, este adus să-și taie boierii. Luptele între partide se înverșunează. Capete de boieri mari din divanul domnesc

cad rând pe rând sub toporul călăului; multe case boiereşti apucă drumul pribegiei peste munţi sau peste Dunăre, urzind intrigi la Constantinopol. Birurile pe ţară cresc necontenit: « oaie seacă », « năpaste », « găleata de pâine », « goştina de oierit », dijma din cinci stupi unul. Astfel, din frământări, din sânge şi din suferinţe se ţese istoria Ţării-Româneşti până la Mihai Viteazul. Pe acest fundal întunecat al istoriei naţionale apare ca un fulger luminos epopeea războinică a eroului dela Călugăreni.

III. CRONICA LUI MIHAI VITEAZUL. — Pentru epoca domniei lui Mihai Viteazul, Stoica Ludescu reproduce o versiune a cronicei lui Tudosie Rudeanu, scrisă la curtea marelui Domn şi copiată în familia Buzeştilor. Nu ne oprim asupra ei, pentrucă am analizat-o pe larg, la locul cuvenit (vol. I, p. 85-88).

IV. CRONICA LUI MATEI AL MIRELOR. — După moartea lui Mihai Viteazu, Ludescu încorporează în compilaţia sa o cronică în versuri greceşti, alcătuită de Matei Mitropolitul Mirelor. Matei, născut în Pogoniana din Epir, după ce fusese protosinghel şi arhimandrit al Patriarhiei din Constantinopol, după ce colindase vreo 7 ani prin Moscova şi Lemberg, a venit în Ţara Românească, unde a fost bine primit de urmaşul lui Mihai Viteazul, Radu Şerban Basarab, care i-a încredinţat egumenia mănăstirii Dealu, din marginea Târgoviştei. In 1605, a fost hirotonisit ca Mitropolit al Mirelor, o provincie în Asia Mică, ai cărei creştini trecuseră în parte la islamism. A preferat însă să păstreze numai titlul de Mitropolit şi să rămână mai departe egumen al mănăstirii Dealul, unde îl găsim încă la 1620, când copia, « cu mâna tremurândă, necăjit de bătrâneţe », o Evanghelie. Pe timpul cât a fost egumen la Dealu, el a scris în versuri greceşti o cronică: *Istoria celor întâmplate în Ţara-Românească dela Şerban Vodă până la Gavril-Vodă, care domneşte acum, întocmită de prea sfinţitul Mitropolit al Mirelor chir Matei din Pogoniana şi închinată prea slăvitului boier chir Ioan Catargi.* Acest Ioan Catargi era pe atunci Ban al Craiovei şi unul din cărturarii timpului, « om cu învăţătură şi cunoştinţe întinse şi frumoase », cum ne încredinţează vlădica. Cronica a fost dată de autor unui prieten grec, aflător atunci în Ţara-Românească, Pană Pepanos, care după aceea s'a stabilit în Veneţia, unde, mai târziu, a întâmpinat pe Stolnicul Constantin Cantacuzino, pentru a-l aşeza la studii în Padova. Pană Pepanos a publicat cronica lui Matei al Mirelor, la un loc cu poema lui Stavrinos despre Mihai Viteazul, într'o tipografie grecească din Veneţia, la 1638. Prin Stolnicul Constantin Cantacuzino — probabil — Stoica Ludescu a avut la îndemână opera Mitropolitului grec din care, înlăturând dojanele, sfaturile, învăţăturile, toate efusiunile, morale care aburesc povestirea evenimentelor — o utilizează, uneori traducând verbal, de cele mai multe ori rezumând-o. Cu ajutorul lui Matei al Mirelor, Stoica Ludescu înoadă evenimentele petrecute în Ţara-Românească dela moartea lui Mihai Viteazul până la Matei Basarab. Se înfăţişează astfel, într'o lumină simpatică, domnia lui Radu Şerban Basarab, socrul Postelnicului Constantin Cantacuzino, în slujba căruia se afla cronicarul, « Domn înţelept, bun şi milostiv, şi viteaz. Şi pre toţi streinii iubia, şi ţara lui bine o rânduise ». Se pomeneşc războaele lui victorioase cu Szekely Moise şi cu Gabor Bathory; se trece apoi la Alexandru Iliaş, la Gavrilă Movilă; la Radu Mihnea, domnul cărturar, iubitor de ordine şi ceremonial, cu educaţia încheiată în mănăstirea Iviron din muntele Athos şi în Veneţia; apoi la Alexandru Cuconul, şi la Leon Vodă.

V. O CRONICĂ A LUI MATEI BASARAB. — Domnia lui Matei Basarab, din compilaţia lui Ludescu, se reazimă pe o cronică ce are şi ea timbrul contemporaneităţii. Invălmăşala şi frământările dela sfârşitul domniei lui Leon Vodă şi aşezarea domniei lui Matei Basarab sunt notate precis: şi fuga lui Matei Basarab şi a boierilor care ţineau cu el în Ardeal, şi deputăţiile numeroase trimese de Leon Vodă ca să-i aducă înapoi, şi încercarea pribegilor de a se întoarce cu oştî în ţară, şi trimesul lui Abaza Paşa, « popa Ignatie Sârbul din Nicopole, ca să vie să fie Domn, ţărei cu voia paşii», şi luptele care s'au dat, şi lista boierilor şi căpitanilor care au comandat oştile lui Matei Basarab şi a boierilor care au căzut în luptă. Aceeaşi precizie şi în ziarul de călătorie al Domnului la Constantinopol: plecarea din Bucureşti: Decemvrie 16 zile; intrarea doamnei Elina în scaunul din Bucureşti: «Marţi, Decemvrie 18 zile »; sosirea la Ţarigrad: « Ghenarie în 5 »; sbuciumul dela Constantinopol pentru a împrăştia atmosfera pârilor aduse de Radu Leon; audienţa la Sultan: 9 Februarie; purcederea din Constantinopol: 18 Februarie; intrarea în scaunul din Bucureşti: « Duminică, Martie 10 zile » — Oricât de bună memorie ar avea cineva, la distanţă de 2-3 decenii nu ar putea reconstitui aşa de precis datele. Ele au fost notate de cineva care le-a văzut desfăşurându-se subt ochii lui. Cine dintre contimporanii lui Matei Basarab, care a făcut parte din suita lui la Constantinopol, a muiat pana în călimară ca să le păstreze posterităţii? Regretatul N. Iorga înclina a atribui cronica lui Udrişte Năsturel, învăţatul cumnat al Domnului: « A-i atribui acest scurt letopiseţ... nu ar fi, credem, prea riscant ». Dar după înşirarea ctitoriilor lui Matei Basarab, compilatorul Ludescu trecând la luptele cu Vasile Lupu—« Făcutu-s'au şi războaie în zilele lui » —, nu mai păstrează în cronica sa accentul contimporan. Războaele sunt povestite fără amănunte precise, aşa de sumar şi de şters, încât nu mai avem impresia că au fost notate de cineva care ar fi luat parte la ele, sau măcar ar fi transcris ştirile proaspete, aduse de cei ce se întorceau în triumf de pe câmpul de luptă. Nici măcar pacea care a stins pentru mai bine de 10 ani vrajba dintre cei doi domni,—când Vasile Lupu, în amintirea tatălui său, a zidit biserica Stela din Târgovişte, şi când Mitropolitul Varlaam, care a aşezat pacea, s'a întâlnit în cetatea de scaun cu Udrişte Năsturel — nici aceste date nu sunt amintite. Şi nici săborul de vlădici şi de preoţi « a două ţări surori », eşit din întâlnirea acestor doi mari cărturari ai timpului şi în care s'a anatemizat Catechismul calvin, tipărit de Unguri pentru Românii din Transilvania. Nu mai vorbim de aducerea imprimeriilor în ţară. Este greu de crezut că un cărturar ca Udrişte Năsturel, dacă ar fi el autorul, ar fi trecut cu inima uşoară peste aceste evenimente. Afară numai dacă autorul compilaţiei nu ar fi folosit isvorul decât parţial, ceea ce nu este exclus. In schimb la ultima ciocnire a lui Vasile Lupu cu Matei Basarab, după intrarea în scenă a lui Gheorghe Ştefan, cronica dobândeşte iarăşi timbrul contemporaneităţii. Datele sunt precise: « Domnul încălecă, cu toată curtea lui dela Târgovişte, Duminecă, Maiu 15 zile, iar când au fost Marţi Maiu 17 zile, tăbărîtu-s'au la sat, la Finta, pe apa Ialomiţei ». Tabloul câmpului de luptă are mişcare şi vieaţă. Se reproduc cuvintele de îmbărbătare ale lui Matei Basarab către ostaşi. In toiul luptei Domnul este rănit « cu un glonţ, la piciorul stâng, din josul genunchiului ». Dar Dumnezeu dă către seară un nor ploios, care se năpusti asupra taberei moldoveneşti, « cum ar cura un râu prea iute », cu « picături groase şi vîrtoase ca o piatră, unde-i lovia, ticăloşii, îndată cădea de pre cai jos şi se făcu în tabăra lor apă multă, ca o baltă tinoasă. Şi aşa fiind, Muntenii se năpustesc asupra lor şi-i sfarâmă. Vasile Vodă, cu ginerele său Timuş şi cu puţini călări, de-abia

au scăpat cu fuga, « trecând la Moldova pe la Galaţi, însă noroc au avut, căci au înoptat ».

Tot astfel contimporane sunt şi notele care urmează despre răscoala seimenilor, care a turburat ultimele zile ale înţeleptului Domn. Scena e povestită dramatic: « Mateiu Vodă, fiind rănit de războiul căzăcesc, zăcea în patul lui şi nu putea să se repause şi să-şi caute leacul ranei sale de necazul slujitorilor lui ». « Aceştia se îndrăciră de se nebuniră... şi-şi bătea joc de dânsul şi în toate zilele sbiera în curtea lui şi lua tunurile de le scotea afară la câmp şi intra în casă unde zăcea, de-l pedepsia (chinuia), şi se lăuda că ei au bătut războiul Cazacilor, cerşindu-i să le dea câte trei lefi, iar de nu, vor sparge cămara şi singuri îşi vor lua... Şi zicea să-şi lase de-acum scaunul şi să se facă călugăr, că au îmbătrânit ». Intr'o zi, se strânseră cu toţii în curtea domnească să prindă pe doi boieri pe care-i bănuiau că sfătuesc pe Domn să nu le dea lefi. Şi, continuă cronica cu isbucniri de ură, care nu-şi are locul decât la cineva care narează pentru fapte contimporane: « Şi aşa, fiind ei *turbaţi ca nişte porci făr' de nici o ruşine*, se suiră sus în casele domneşti şi dederă năvală unde zăcea Domnul lor, căutând pre aceşti boiari, supt căpătâiul lui, supt paturi, prin poduri, prin cămări, prin lade, până-i găsiră şi aşia dinaintea lui, i-au luat, cât se cutremura locul de groaza lor, dezbrăcându-i de haine, bătându-i nemilostiv până i-au scos afară la câmp şi acolo i-au omorît ».

In răstimp Doamna Elina moare, îngropată cu mare cinste în biserica domnească din Târgovişte. Frământările provocate de răsvrătirea seimenilor însă nu se potolesc. Intr'o zi, pe când Domnul vindecat la picior eşise « la preumblare către Argeş, învârtejindu-se de-acolo, dorobanţii şi seimenii i-au închis porţile şi i-au eşit înainte la şanţul cel mare, cu toate tunurile, oprind pre Domnul lor, ca să nu mai între în cetate, zicând, că de-acum înainte nu le mai trebue să le mai fie lor Domn, ci sau să iasă din ţară, sau să se călugărească. Deci aşa au şezut cu toţi boiarii lui, obidit, din josul oraşului, trei zile; şi nici pâine nu lăsa să-i aducă să mănânce din averea lui şi din toată cinstea domniei lui ». Numai după ce le-a făgăduit să le dea bani din destul, l-au lăsat să intre în cetate.

VII. După moartea lui Matei Basarab compilaţia lui Stoica Ludescu continuă cu ştiri care au un caracter contemporan şi care pot fi, de data aceasta, chiar amintirile

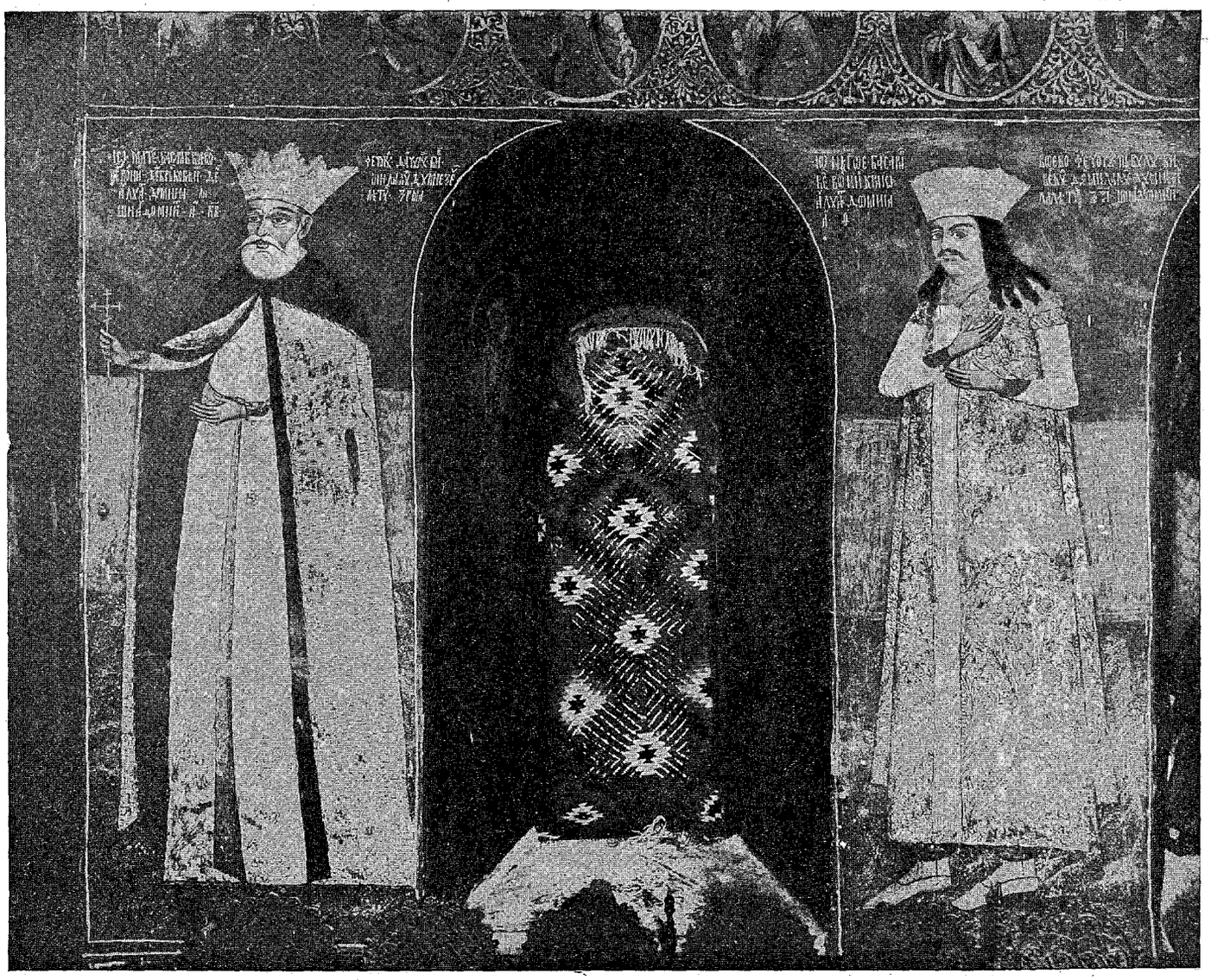

Neagoe Basarab şi Matei Basarab, fresce din Mânăstirea Hurez, ctitoria lui Brâncoveanu.
(Din Arhiva fotografică a Fundaţiei Regele Mihai I)

personale ale compilatorului. Zarva seimenilor, care a amărît ultimele zile ale lui Matei Basarab isbucneşte cu furie, în domnia următoare a lui Constantin Şerban Basarab — cumnatul Postelnicului Cantacuzino — a cărui figură este prezintată în lumină frumoasă: «om bun şi înţelept şi blând... judecăţi drepte făcea... pre niminea nu obidia, ci cu blândeţe şi cu cuvinte dulci pre toţi îi mângâia şi gândi să facă mult bine ţării şi se bucura toţi şi moşnenii şi streinii». Dar aceste intenţii nu putură fi aduse la îndeplinire. Domnul, sfătuindu-se cu boerii, făcu greşala de comunică căpeteniilor oştirii sale intenţia de a scoate pe seimenii sârbi din oştire. Căpeteniile încuscrite cu seimenii, le desvăluiră acestora planul Domnului, şi cu toţii, înfuriaţi, se răsvrătiră, asasinând boierii de frunte — între alţii pe vistierul George Carida, bunicul cronicarului Radu Popescu, şi pe Papa, fiul Predei Brâncoveanu, tatăl viitorului Domn. Apoi se năpustiră asupra bisericilor: «Călcară şi svintele biserici ale lui Dumnezeu, încă slujind preoţii svânta liturghie, iar ei intra în biserici de-i scotea de păr afară, şi-i desbrăca de vesminte, şi jefuia svintele biserici şi prestoalele, şi lua potirele de au vărsat jos svântul sânge şi trup al Domnului nostru Isus Hristos... Svintele veştminte făcutu-le-au muerilor şi fetelor conteşe; din procoveţe, făcut-au căiţe şi altiţe. Şi vindea cărţile bisericii la târg». De această năpaste n'a putut scapă ţara decât atunci când Domnul, împlinind un vechiu gând al lui Mateiu Basarab, a chemat în ajutor pe Gheorghe Ştefan, Domnul Moldovei, şi pe Gheorghe Racoţi al Ardealului, şi împreună cu aceştia, cu oastea ce-i rămăsese credincioasă, s'a învârtejit asupra rebelilor şi i-a nimicit, spânzurând la roată pe Hrizea Spătarul, pe care răsculaţii îl aleseseră Domn. Dar aceste turburări interne aduc mazilirea lui Constantin Basarab şi înlocuirea lui prin Mihnea.

VIII. Dela Mihnea Vodă înainte, Stoica Ludescu, povestind evenimentele la care a fost martor şi părtaş — căci el era omul de casă al familiei Cantacuzino, împărtăşind cu ea vicisitudinile soartei — concentrează interesul asupra împrejurărilor care au pregătit asasinarea Postelnicului Constantin Cantacuzino — eveniment care, prin turburările adânci pe care le-a avut în vieaţa ţării şi prin consecinţele lui îndepărtate, a intrat pe primul plan în istoria timpului.

Domnul Mihnea-Vodă, care usurpase din domnie pe cumnatul Postelnicului, Constantin Basarab, scoase pe Cantacuzino din funcţia de mare logofăt al curţii şi-l sili să se retragă la moşia sa Filipeşti, din Prahova. Câteva luni mai târziu, după ce boierii destăinuiseră în Ardeal Paşei intenţiile de trădare ale lui Mihnea, Domnul, înfuriat, trimise din Târgovişte, pe căpitanul Odor cu plăieşii Ialomiţei, să prinză pe Postelnicul Cantacuzino şi pe ginerele său, Pană Filipescu Spătarul, pe care-i credea vicleni, şi să-i omoare. Aceştia, prinzând de veste, fugiră prin munţii Prahovei, fugăriţi din urmă de trimişii Domnului. Dela Braşov, unde scăpaseră, ei trecură în Moldova, la fraţii Postelnicului, şi de acolo Postelnicul plecă la Constantinopol, unde fusese chemat de Poartă, spre a se desvinovăţi de învinuirile aduse de Mihnea Vodă. Acolo, C. Cantacuzino se apără aşa de bine, încât prigonitorul, Mihnea Vodă, se vede silit să fugă în Ardeal, în timp ce el — Postelnicul — se întoarce în ţară la numirea noului Domn, Gheorghe Ghica.

După domnia de un an a lui Gheorghe Ghica, urmează fiul acestuia, Grigore Gheorghe Ghica, sub care Postelnicul se credea asigurat, deoarece, ca recunoştinţă din partea tânărului Domn, pentru sprijinul dat la obţinerea tronului, primise dela acesta legământ scris, prin care i se garanta liniştea vieţii. Dar această prietenie fu de scurtă durată. In curând, avea să se abată asupra bătrânului sfetnic, năpasta.

Drama începe să se desfăşoare pe câmpurile de luptă, dincolo de hotarele ţării. Grigore Vodă se afla în tabăra turcească, împreună cu Tătarii şi Moldovenii. In lagărul muntean, se afla şi Constantin Stolnicul — pe atunci un copil de vreo 15 ani — care îndeplinea pe lângă Domn sarcina de postelnic, alături de cei doi fraţi ai săi mai mari, Drăghici şi Şerban Logofătul.

După încheierea campaniei, se răspândeşte în tabăra muntean svonul că Şerban Logofătul cu fraţii săi şi alţi boieri prieteni, ar fi încercat să îndemne pe căpitani şi slujitori ca să pârască vizirului pe Grigore Vodă de trădare faţă de Poartă, pentru ca, în cele din urmă, să ceară Domn pe Şerban Logofătul. Svonul, trecând din gură în gură, intră în urechile Domnului, care la început nu suflă un cuvânt, dar dupăce-şi ia ziua bună dela vizir şi se desparte de oştirea turcească, conăcind într'un loc, la amiază, porunceşte vătafului de aprozi să aresteze pe fraţii Cantacuzino şi pe ceilalţi boieri, care umblaseră cu vicleşug. In acelaşi timp, şi din ţară sosise Domnului ştiri dela Doamna şi dela caimacamii lăsaţi de el în Bucureşti, dela Stroe Vornicul Leordeanu şi dela Dumitraşco Cantacuzino, că tatăl Cantacuzinilor se laudă că «el a popit pe Grigore Vodă şi el îl va despopi», că trimite oamenii lui «pre marginea turcească, hulind numele Domnului de rău şi hain», că zăticneşte oamenii ţării şi nu-i lasă să dea dajdiile împărăteşti.

Fără să bănuiască nimic din aceste intrigi, bătrânul Postelnic, aflând ştirea că fiii săi au căzut în năpaste, iese întru întâmpinarea Domnului la Craiova, dar Grigore Ghica îi arată dela început «o faţă foarte posomorîtă»; îi vorbeşte cu aluzii înţepătoare — «îi vorbia cam alăturea cu calea», zice cronicarul — şi, în cele din urmă, se plânge de copiii Postelnicului că sunt răi şi vicleni.

Venind la scaunul de domnie, Ghica, punând în libertate pe ceilalţi boieri arestaţi, taie la nas de-o parte pe Şerban Vodă», pentrucă — zice cronica — se numea a fi Domn». In acelaşi timp, trimite, în toiul nopţii, dorobanţi să ridice pe bătrânul Postelnic din aşternut şi să-l ducă în mănăstirea Snagovului, de lângă Bucureşti.

Era în pragul sărbătorilor de Crăciun ale anului 1663, în noaptea de Sâmbătă spre Duminică, 20 Decemvrie. Cronica scrisă de Stoica Ludescu, «bătrâna slugă a Cantacuzenilor», ne spune cum Postelnicul, cu presimţirea morţii apropiate, a stat a doua zi «la dumnezeiască rugă tot în genunchi la sfintele icoane» şi s'a precestuit cu trupul şi cu sângele Mântuitorului. Sorocul zilelor lui era încheiat. Seara, pe vremea cinei, gelaţii lui Vodă îl duc în sala trapezăriei şi acolo, legându-l de stâlpul cel mare, l-au sugrumat.

Năpasta împotriva Cantacuzenilor nu se sfârşi cu moartea Postelnicului. După mazilirea lui Grigoraşco Vodă, Drăghici Spătarul Cantacuzino, trimes înainte la Constantinopol, ca să aşeze, prin legăturile lui acolo, domnia lui Radu, fiul lui Leon, este suprimat de Greci — explică Ludescu — «căci nu-i lăsa de tot în voia lor să mănânce şi să prade ţara, iar ei, ca nişte draci, înţelegând, mai rea pismă puseră şi otrăviră pre ticălosul Drăghici Spatariul, omorindu-l acolo în Ţarigrad». După răsturnarea lui Radu-Vodă, care, înteţit de Stroe Leurdeanu şi de Greci, pusese la cale uciderea boierilor — fireşte în cap cu Cantacuzenii — «sus în casele domneşti» — urmează o scurtă epocă de înseninare. Prin stăruinţele boerilor, fu ales Domn «un boiariu, anume Antonie Vornicul, den sat den Popeşti, den judeţul Praovei».

Domnia lui Antonie Vodă este înfăţişată cu simpatie, — o domnie de împăcare a urilor deslănţuite şi de reabilitare, a memoriei Postelnicului. Intrat în scaun în Săptămâna Patimilor, Antonie Vodă, în «Duminica Svintelor Paşti, fiind toţi înaintea bisericii... făcut-au mare jurământ împreună cu toţi boiarii, câte unul câte unul, fieştecare puindu-şi mâi-

nele pre svânta Evanghelie, jurând pre puternicul svântul nume al Domnului Dumnezeului nostru Iisus Hristos, cum vor sluji Domnu-său, lui Antonie Vodă, cu dreptate, şi cum să lipsească pisma şi mozaviria şi hicleşugul din mijlocul lor; numai de acum înainte să locuiască toţi într'o adevărată dragoste, ca nişte adevăraţi creştini...». Şi «istovind jurământul, toţi au iscălit cu mâinile lor la izvodul jurământului».

In timpul acestui Domn, «care făcea judecăţi drepte şi căuta de rândul ţării şi al săracilor», fiii Postelnicului Cantacuzino şi mama lor, «jupâneasa Elina Postelniceasa», s'au prezintat în divanul domnesc, acuzând pe Stroe Vornicul Leurdeanu că a pricinuit moartea pe nedrept a Postelnicului. Stroe tăgăduieşte: «nu este el cu nimic vinovat de sângele acelui creştin... vrând — adaogă Ludescu — să se ascunză ca Cain de sângele frăţine-său, lui Avel». Pârâşii scot atunci 3 răvaşe «scrise cu mâna lui către un hoţ asemenea cu el, Costandin Paharnicul Verzariul... ca să facă lui Costandin Postelnicul moarte, iar într'alt chip nu», care «s'au citit în divanul cel mare şi le-au văzut singur Stroie Vornicul şi n'au mai putut prinde bâha, că erau scrise de mâna lui». Domnul cu Mitropolitul Teodosie şi amândoi episcopii, cercetând Pravila, osândesc pe vinovat la moarte. Atunci Doamna Elina şi copiii ei se roagă de Domn să-l ierte de moarte, trimiţindu-l mai bine la călugărie. Antonie Vodă porunceşte să-l scoată afară din divan, «cu răvaşele lui cele de vânzare, de se arătară tuturor noroadelor, ca să-l ştie toţi că s'au asemănat cu Iuda şi l-au ivit Dumnezeu ca pre Cain». Apoi l-au dus la mănăstirea Snagov, unde l-au călugărit, puindu-i numele, în monahism, de Silvestru.

Condamnarea lui Stroe Leurdeanu turbură din nou vieaţa publică a Ţării-Româneşti. Adversarii Cantacuzenilor alcătuesc «o ceată spurcată», care «noaptea se strângea la casa lui George Vornicul Băleanu» şi «uneltia pieirea lor». Cantacuzenii se plâng Domnului. Antonie Vodă, aducând plângerea lor în divan şi negăsind în sarcina lor nicio vină, scoate din dregătorii boierii uneltitori şi le porunceşte să «meargă la ţară, să şează la casele lor». Aceasta îndârjeşte şi mai mult partida Bălenilor, care nu se lasă până nu provoacă mazilirea lui Antonie Vodă şi readucerea în domnie a lui Grigoraşco Ghica. Cu acesta, începe o eră nouă de prigoniri împotriva Cantacuzenilor. Călugărul Silvestru, aflând de întoarcerea lui Grigoraşco, îşi leapădă rasa de monah şi aleargă la Odrii, ca să se închine Domnului. Apoi se însoţeşte din nou cu ceilalţi boieri şi cu Grecii şi pornesc lupta împotriva adversarilor. «Multe case au pustiit, că toată pisma lor era mai vârtos ca să surpe casa răposatului Costandin Postelnicul, că nu se sătura de sângele lui, ci şi acum tare se nevoia ca să omoare şi pre feciorii lui», se văicăreşte Ludescu. Aşteptau să se întoarcă în ţară Şerban Cantacuzino dela Ţarigrad, ca să pună mâna pe toţi, dar acela, înştiinţat în drum de maică-sa, despre cele ce se urzeau în ţară, se întoarce înapoi. Adversarii, văzând că le-a scăpat Şerban, «fac svat drăcesc»: «pun la opreală mare în turnul clopotniţei» pe ceilalţi fraţi şi trimet la ocnă rudele apropiate şi devotaţii, între care şi «pre Stoica Logofătul Ludescul, care au fost slugă bătrână la casa răposatului Costandin Postelnicul». Domnul plecând cu oastea, ispravnicii lăsaţi de el — Gh. Băleanu, Stroe Leurdeanu şi Hrizea Vistiernicul — scot din turn pe fraţii Cantacuzino «şi-i ducea afară din cetate, înaintea temniţei, de-i bătea în toate zilele pre talpele picioarelor şi-i spânzura de mâini cu sfoară şi-i muncia în tot felul». Dar Şerban — cel scăpat — care veghea dela Ţarigrad asupra fraţilor săi, izbuteşte să trimeată în ţară un capegi-başa, cu poruncă împărătească. Turcul, fără veste, intră în casele domneşti; ceru să i se predea boierii arestaţi şi astfel îi scăpă din mâinile duşmanilor lor în care intrase «covăseala dracului». Nici în domnia următoare, a lui Duca-Vodă, Cantacuzinii nu sunt liniştiţi. Din nou arestaţi, din nou scăpaţi, şi toate aceste prigoniri ale lor nu se sfârşesc decât cu urcarea în scaun a lui Şerban Cantacuzino. Domnia lui Şerban Cantacuzino este înfăţişată în lumină simpatică. Cronicarul nu ştie nimic de răzbunările sângeroase împotriva adversarilor, cu care Şerban şi-a inaugurat domnia. El începe prin a arăta dificultăţile domniei:

«Ţara, fiind spartă şi răsipită pentru multe nevoi şi greutăţi ce au fost împresurată încă din zilele altor Domni», «nu putu nici într'un chip să o îndirepteze», mai ales că-l împresurase Turcii cu dări de bani şi cu «zaharéle». El povesteşte apoi participarea ţării la luptele Turcilor dela Viena, dela Buda, dela Seghedin. Inseamnă pe larg călătoria Doamnei Elina, întovărăşită de fiul ei Mihai Vel Spătar, la Sfântul Mormânt; pomeneşte moartea şi înmormântarea ei la Mărgineni, în «gropniţa ce este în tinda bisericii din dreapta, alăturea cu gropniţa soţului ei», şi încheie cu un act de adevărată clemenţă al Domnului: căsătorirea fiicei sale, Alexandra, după Gligoraşco Postelnicul, feciorul lui Ivaşco Băleanul, fost mare logofăt. «O mare minune au făcut acel Şerban Vodă cu ginere-său Gligoraşco. Că tatăl lui Ivaşco şi moşiu-său Gheorghe din Băleni, fost-au mari vrăjmaşi asupra lui Şerban Vodă şi a toată casa părinţilor lui». La venirea lui Şerban Vodă, Ivaşco şi fiul său fugiseră în Moldova. Ivaşco au murit în pribegie, Gligoraşco s'a tras în Ardeal. «Inţelegând de bun sfat şi înţelepciunea acestui cocon, Gligoraşco Postelnicul, îndată au trimes de l-au adus împreună cu maica lui aici, în ţară, şi către aceia n'a mai pomenit vrăjmăşia lor cea dintâiu, ci cu inimă curată l-au iertat şi l-au făcut lui ginere... Şi s'au mirat şi mari şi mici de acest lucru ce au făcut Şerban Vodă». La flăcările unui nou războiu, încins între Turci şi Austriaci, în care generalul austriac, Veterani, pătruns în ţară pe la Turnu-Severin, este întors înapoi prin solia plină de tact a lui Constantin Brâncoveanu, se încheie compilaţia lui Stoica Ludescu.

Compilaţia lui Stoica Ludescu, este cusută, după cum se vede, din părţi inegale ca întindere, ca valoare istorică şi formă literară: unele epoci reduse la câteva date seci şi acelea nesigure, altele expuse pe larg cu detalii preţioase pentru istoricul care nu se mărgineşte la schema faptelor principale privitoare la transformările urmate în structura unei societăţi, ci caută să prindă şi culoarea particulară a timpului. Ca izvor istoric, Ludescu trebueşte utilizat cu grijă. El este «bătrâna slugă a Cantacuzenilor», care resfrânge în scrisul său sentimentele şi resentimentele familiei de care-şi legase vieaţa şi pentru care suferise doi ani de ocnă. Mihnea Vodă, cel care a deslănţuit prigoana împotriva Cantacuzenilor, este înfăţişat ca fiind «de neamul lui, grec cămătariu. Tată-său l-au chemat Iane Surdul, iar pre dânsul l-au chemat din botez, Franţi. Deci isvodindu-se de mic a urma lui Ismail, feciorul Agariei, fugit-au dela părinţii lui de s'au dus la Ţarigrad şi s'au curtenit la Kinan-Paşa, zicând că este fecior Radului Vodă, nepot Mihnii Vodă». Dispreţul şi ura lui împotriva lui Mihnea se vede des în cursul naraţiunii. Acesta «îmbrăca pe dorobanţi tot cu haine spahiceşti şi nădăjduia în ei, ca Irod împăratul în Irodiada, când tăia capul Svântului Ioan Botezătoriul pentru dragostea ei; deci cât folos au avut Irod de dânsa, atîta au avut Mihnea de ei». Asasinarea Postelnicului, e înfăţişată ca o cursă a Diavolului, «pismaşul neamului omenesc». «Diavolul găsi două vase rele, unul românesc, altul grecesc, vel Vistiariu Ţarigrădeanul». La moartea Postelnicului el izbucneşte — influenţa poemei pe care am analizat-o mai sus (p. 232—233) — într'un

adevărat threnos: « O, diavole, răul pismaşiu neamului omenesc, cum prilestişi (amăgişi) pre Grigorie Vodă de omorî pre Costandin fără judecată, fără vină nimică? Iară ţara toată plângă pre Costandin Postelnicul, că au pierdut un stâlp mare, carele au sprijinit toate nevoile ţărei. Plângu-l şi săracii că şi-au pierdut mila. Plângu-l care au avut de la el multă căutare, plângu-l şi păgânii şi creştinii şi toate ţările care l-au ştiut şi nu l-au ştiut, ci numai de numele lui au auzit pentru multă înţelepciune şi bunătate ce făcea în toate părţile...».

Iată acum, cum sunt înfăţişaţi, prin contrast, boerii amestecaţi în complotul urzit împotriva Postelnicului. Mai întâi Costandin, fiul Radului Armaşul Vărzariul: « cum nu se poate face din mărăcine struguri, şi din rug smochine, aşa nu se poate face din neamul rău bun; ci din varza cea, rea ce-i zic morococean, au eşit fiu-său şi mai morococean... Sământa acestor nelegiuiţi şi îndrăciţi s'ar cădea, ce ar fi parte bărbătească, să se scopească, ca să nu mai răsară muştar şi ardeiu, ci să se topească şi să se canonească ».

Iată pe tatăl lui Costandin Vărzarul: « Radul Armaşul era de moşie Român. Şi tată-său era grădinar de verze la Ploeşti, pentru aceia numele lui s'au poreclit de i-au zis: Vărzariul. O rea sământă au fost, că nu s'au făcut varză bună, ci de nimic au răsărit fiul dracului ».

Ura sau simpatia lui îmbracă adesea forme biblice. Bătrânul logofăt găseşte necontenit, pentru oamenii şi faptele pe care le povesteşte, paralele în textele biblice. Grigoraşco Vodă s'a căit de moartea Postelnicului, « cum s'a căit, pentru moartea Domnului nostru Iisus Hristos, şi Iuda ». Stroe Leurdeanu, Gr. Băleanu şi Hrizea Vistierul, care au închis pe fraţii Cantacuzino şi-i chinuiau, «se asemănă cu Maximian şi Diocletian, muncitorii creştinilor şi cu spurcatul Arie ». Pre Şerban Cantacuzino « l-a scos Dumnezeu din calea pierzării şi l-a îndreptat pre calea mântuirii, precum au îndreptat şi pre cei trei filosofi care i-au trimes Irod să ispitească de naşterea lui Hristos ». Câteodată logofătul încearcă pe aceste teme de paralele biblice să scoată efecte retorice, ca atunci când ne povesteşte că seimenii « pârîră pre Domnul care era Constantin Şerban Basarab, cumnatul Postelnicului lor, la păgânii care niciodată nu pohtesc binele creştinilor. Iuda pârî pre Domnul nostru Iisus Hristos la păgânii Ovrei: cum că el se laudă că este fiiul lui Dumnezeu, iar dorobanţii pârîră pre Domnu-seu la păgânii Turci. Iuda vându pre Hristos în 30 de talanţi, iar ei se vândură robi Turcilor în toată vieaţa lor. Ovreii deaderă acel chelciug pre un sat a fi de îngroparea streinilor, iar ei singuri se deaderă mâncare câinilor. Iuda se deade singur spânzurării, iar ei singuri se deaderă înecării, că s'au înecat cu totul. O nebunie nespusă...».

Acest fel de citate şi de paralelisme biblice, de invective şi imprecaţii, care se întreţes prea des în partea finală a cronicei, fac să lâncezească interesul pe care-l trezesc liniile simple ale evenimentelor în încordarea lor dramatică. Artificiile retorice ale bătrânului cronicar par azi naive şi vetuste. Indignarea şi ura nu trezesc în sufletul lui, alimentat mai mult cu lecturi biblice şi hagiografice, ecouri atât de largi şi de puternice, încât să se cristalizeze în forme literare, care să poată trăi dincolo de lumea şi de epoca lui.

Cronicarul cantacuzinesc stă astfel cu mult în urma cronicarilor moldoveni, şi prin lipsa de obiectivitate şi prin darul formei literare, dar el are meritul de a ne fi păstrat, în compilaţia sa, cele mai vechi anale ale Ţării-Româneşti şi de a fi înodat povestirea evenimentelor de la descălecat până în vremea sa.

BIBLIOGRAFIE. Ediţii: Textul cronicii lui Stoica Ludescu a fost publicat pentru întâiaş dată, la Chişinău la începutul sec. XIX sub titlul *Istoria Tierei Romanesci de cându au descălicatu Românii*, în *Magazinu istoricu pentru Dacia supiu redacţia lui* A. Treb. Laurianu şi Nicolae Bălcescu, tom. IV, 1847, p. 231—372 şi V (1847), pp. 3—32. O altă versiune după un manuscris, aflat în Biblioteca Mitropliei din Chişinău, copiat de ierodiaconul Daniil, a fost publicată de G. Ioanid în *Istoria Moldo-Românieĭ*, Bucureşti, 1858, vol. I, p. 1—165. O altă versiune cu multe interpolări a fost publicată de Stoica Nicolaescu, în *Revista pentru istorie archeologie şi filologie*, vol. XI, partea I,1910, p. 97—186 şi XI p. 2, p. 346—355. I. Minea *O versiune a cronicii lui Stoica Ludescu*, în *Cercetări istorice*, I, 1925, p. 2—7.

STUDII: Gr. Tocilescu, *Studii critice asupra cronicelor române*, în *Revista pentru istorie archeologie şi filologie*, anul II, vol. III, 1884, p. 270—288; N. Iorga, *Câteva note despre cronicele şi tradiţia noastră istorică*, în *Analele Acad. Rom. secţ. ist., seria II, tom XXXIII*, 1910, p. 141—146; N. Iorga, *Cronicele muntene. Cronicele din secolul al XVII-lea*, în *Analele Academiei Române. Mem. Secţ. ist.* seria II, tom. XXI, 1898-1899, p. 303—462. O părere deosebită în privinţa alcătuirii cronicii, la D. Onciul, *Din istoria României*, Socec, 1913, p. 84—85 (retipărită şi în *Biblioteca pentru toţi*, nr. 361—362, p. 102—103). Ştiri despre Stoica Ludescu, în afară de studiul amintit al lui Iorga: C. Giurescu, *Contribuţiuni la studiul cronicelor muntene*, Bucureşti, 1906, p. 5—8. Al. Lapedatu în *Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice* I, 1908, p. 161—165: *Noi monumente istorice. Biserica din Ludeşti* (ctitoria lui Stoica Ludescu) în care se găsesc mormintele soţiei lui Stoica Ludescu, Ecaterina, şi a fiicelor lui: Lencuţa şi Ancuţa. Al. Ciorănescu, *Un act al lui Stoica Ludescu* în *Revista istorică*, XX, 1934, p. 219-220. E o mărturie la mâna lui Goran Logofătu pentru o moşie dela Ţigăneşti, pe Mostişte, din Ilfov. Cronicarul semnează aci: «Stoica Logofătul Liudescu, ispravnicul Scaunului Târgovişti». G. Potra, *Averea lui Şerban Cantacuzino şi întemeierea mănăstirei Cotroceni*, în *Revista Istorică Română*, IV, 1934, p. 300—306. Actul este scris de « bătrâna slugă a cinstitei sale case, Stoica Liudescul » şi terminat în Decemvrie 1681. Rezumate şi extrase din părţile principale ale studiilor citate mai sus au dat N. Simache şi Tr. Cristescu, *Letopiseţul cantacuzinesc*, 1290—1688, Buzău, 1942. Este însă de regretat că autorii uită să pună semnele citării după pasagiile destul de întinse pe care le reproduc dela alţii.

RADU POPESCU

Compilaţia lui Stoica Ludescu a ajuns şi la cunoştinţa adversarilor şi era firesc ca acestora să nu le convină a fi înfăţişaţi contimporanilor şi viitorimei în lumina de blesteme în care îi înfăţişase istoricul cantacuzinesc. Cel mai cărturar dintre ei, Radu Popescu, om cu cultură largă şi cu talent literar, fiul Visternicului Hrizea, care pierise ucis în chinuri de Şerban Cantacuzino, a apucat pana ca să întocmească o altă compilaţie pe un plan nou şi ca să povestească lupta dintre ai săi şi dintre Cantacuzeni, în lumina care le era prielnică.

VIEAŢA. Radu Popescu are o vieaţă plină de peripeţii dramatice, cu trăsături de adevărat roman: sguduită în tinereţe de tragedii familiare, de neaşteptate întorsături ale soartei, care fac din fiul unuia din cei mai bogaţi şi mai puternici oameni ai Ţării Româneşti, un boier scăpătat, pentru ca apoi să-l ridice pe treapta cea mai înaltă a ierarhiei boiereşti, şi în cele din urmă, să-l aducă a-şi închina zilele în chiliile unei mănăstiri.

Era fiul lui Hrizea Vistierul, din satul Popeşti al judeţului Ilfov. Bunicul său, Gheorghe Carida — nume ce trădează o origine grecească — fusese vistier pe vremea lui Radu Leon şi a lui Matei Basarab şi a fost ucis în răscoala seimenilor din 1655, când i s'a jefuit şi toată casa. Tatăl cronicarului — Hrizea — a luat în căsătorie pe Maria, fiica Marelui Ban Gheorghe Băleanu, căpetenia partidei de boieri care duceau lupta înverşunată împotriva Cantacuzinilor.

In încăierarea dintre cele două partide boiereşti, în care a căzut victimă Postelnicul Constantin Cantacuzino, Hrizea a jucat un rol de frunte. După moartea Postelnicului, el era în capul partidei boiereşti, care ducea mai departe lupta contra Cantacuzinilor.

Pe timpul lui Duca Vodă, când Domnul, din porunca Turcilor, pornise cu oştirea în ajutorul trupelor turceşti, împotriva cetăţii Çehrinul, rămân în ţară ca ispravnici de scaun, între alţii, Hrizea Vistiernicul şi Logofătul Şerban Cantacuzino, fiul Postelnicului, cu misiunea specială de a supraveghea ridicarea unor ziduri la curtea domnească. In acele împrejurări, Şerban Cantacuzino, care intrase în legături de dragoste cu Doamna,

și-ar fi dat gândul pe față: « bune case de Domn tânăr ». De fapt, el umbla încă de atunci după domnia țării, îndemnat între altele și de faptul că în Constantinopol fusese numit Vizir un bun prieten al său, Cara Mustafa. In aceste împrejurări, vine în București un ciohodar din Constantinopol, cu vești pentru Șerban Cantacuzino. Intâmplarea face ca să iasă în calea Turcului, care căuta pe Șerban, Hrizea și-i spune trimisului că el este Cantacuzino. Astfel scrisoarea și destăinuirile ciohodarului sunt aflate de Hrizea, care le comunică Domnului Duca Vodă. Șerban Cantacuzino, înștiințat de cele întâmplate prin Doamna lui Duca Vodă, Anastasia, fuge peste graniță și, curând după aceasta, isbutește să capete la Constantinopol, domnia Țării-Românești.

Șerban Cantacuzino, nevoit să mai rămână câteva zile pe țărmurile Bosforului, ca să-și consolideze domnia, trimite prin nepotul său Brâncoveanu, poruncă la București, ca să se așeze în scaunul domnesc ca locțiitori ai săi — caimacami, cum se zicea pe atunci — Badea Vornicul Bălăceanu și Hrizea Vistierul. Dar această cinste deosebită, pe care Șerban Vodă o aducea celui ce făcuse parte din tabăra care pusese la cale pieirea tatălui său, nu era pornită din sentimente sincere.

In 1680, pe la sfârșitul lui Februarie, Hrizea este închis din porunca Domnului, sub învinuirea că ar fi mâncat banii țării. Boierii însărcinați cu cercetarea cazului, stabilesc însă că Hrizea cheltuise dela el pentru țară, 30.000 de taleri. Abia scăpat de această acuzare, o altă năpastă cade pe capul lui. Domnul îl învinuește că zahareaua — adică proviziunile — procurate oștirii turcești, care înconjurase Camenița, fusese rea. O cronică anonimă, care ne relatează acestea, adaogă aci că « ori bună, ori rea de au fost, o dedese boiarii și rudele lui, iar el numai Hrizei Vistier îi găsea vină ». Din porunca Domnului, i s'a cerut pentru această vină, 41.000 de taleri. Neavând încotro, nenorocitul Vistier a trebuit să-și vândă satele, moșiile și țiganii, și pe deasupra să se împrumute, ca să achite suma cerută. După plată, Hrizea este scos din temniță, dar în curând este închis din nou și muncit în chinuri din ce în ce mai grele, până ce i se scoate un ochiu. Un misionar catolic, călugărul italian *Del Monte*, care fusese trimis în Țara Românească de scaunul papal, ca să facă un raport asupra situațiunii țării, ne spune că Domnul din iatacul său auzia vaietele și chinurile nenorocitului boier, care se sbătea în dureri, jos în beciu, strigând: « Doamne, ești crud și nebun de-mi chinuiești trupul? Cine-ți va mai crede ție? Ți-am slujit cu credință și numai în acest an ți-am numărat din țară 2.800 pungi, pe care le-ai luat și nu știu cui le-ai dat ». Del Monte adaogă la acestea că Domnul, înfuriat, a poruncit atunci ca Vistierul să fie tras în țeapă.

Pridvorul Mânăstirii Hurez, ctitoria lui Const. Brâncoveanu

Pe urma lui Hrizea rămân, cu totul sărăciți, jupâneasa și copiii. Și totuși, setea de răzbunare a Domnului nu s'a potolit, căci cere familiei bani și pune slujitori să-i păzească ziua și noaptea și să le urmărească toate mișcările. Văzându-se necontenit hărțuiți și aflând dela unii și dela alții că Domnul e hotărît să-i piardă, « au luat — cum zice cronica în graiul ei bătrânesc — pe Dumnezeu într'ajutor » și, strecurându-se printre paznicii care pândeau în jurul casei, isbutesc să încalece de cu seară și, gonind pe drumul Giurgiului, pe la miezul nopții, au trecut Dunărea în Țara Turcească.

Șerban, aflând a doua zi de fuga lor, a trimis în toate părțile căpitani și slujitori ca să-i prindă și să-i omoare unde i-or ajunge. Era însă prea târziu. Cu toate promisiunile de bani făcute pașilor și cadiilor din cetățile dunărene, fugarii ajung la Adrianopol, de acolo la Țarigrad și, în sfârșit, după o oarecare vreme, se oploșesc în Moldova, la curtea lui Duca Vodă, unde se întâlnesc cu ceilalți boieri pribegiți acolo, de frica lui Șerban Vodă.

Pe la începutul lui 1687, adică în ultimul an al domniei lui Șerban Vodă, Radu Popescu — fiul Vistierului ucis — și ai săi, se întorc cu cea mai mare parte a pribegilor, la vetrele lor. Erau însă — cum se va vedea îndată — cu totul scăpătați.

La începutul domniei lui Brâncoveanu, Radu Popescu este prețuit pentru cultura lui și trimis în misiuni diplomatice.

In acele timpuri, Aga Constantin Bălăceanu, care fusese încredințat cu solie la Viena, de către Șerban Cantacuzino, aflând de moartea socrului său, s'a oprit la Brașov și a început să uneltească împotriva noului Domn, Brâncoveanu, pe lângă generalul Heissler, comandantul armatelor imperiale. După stăruințele lui Bălăceanu, Heissler se pregătea chiar să intre cu oștirile în țară. Brâncoveanu însă, care se străduia ca țara să nu devină teatrul războiului dintre creștini și Turci, trimisese o solie pe lângă Bălăceanu și pe lângă comandantul general, dar solii lui Brâncoveanu găsesc pe Heissler turburat și mânios, ca « un urs împușcat », spune o cronică anonimă contimporană, și « nici cum nu se apropia de vorba lui, că nu se uita la vorbele lor, ci la cuvintele Bălăceanului ».

Solii se întorc fără nicio ispravă, dar Brâncoveanu, gândindu-se la jaful și pustiirea ce s'ar întinde în țară, când împotriva armatelor germane s'ar uni oștirile turcești și tătărești, trimite din nou, de data aceasta, pe Radu Popescu, « fiind — după cum ne încredințează cronica — învățat în limba latinească ». Și pentru a îmblânzi mânia generalului, Radu Logofătul aducea ca dar din partea Domnului, pe lângă o sumă de bani, și o mie de boi pentru nevoile oștirii. Cronica contemporană ne-a consemnat toate amănuntele întrevederii cu generalul austriac și discuția urmată între ei, asupra căreia, pentru savoarea lucrului și pitorescul vremei, ne oprim puțin.

« Jupâne Haisler — începe Radu Popescu — ce pricină este la mijloc între Dumneata şi între Măria Sa Vodă şi între ţară, şi în toate zilele te lauzi cu rău asupra pământului; în loc ce am avut nădejde de mântuinţă din mâinile Turcilor păgâni, acum dela Dumneavoastră să ni vie pieire, care nădejde va să fie la noi în deşert ». La acestea, Heissler răspunde acuzând pe Brâncoveanu că, după ce a trimis soli la împărat şi a încheiat legământ cu creştinii, n'a vrut să păzească « tocmeala — cum zic la noi, la Nemţi: parola — ci aţi călcat şi toate legăturile, şi aţi stricat şi parola ». La acestea, răspunde Radu Logofătul: « Mi-ar fi voia să auz dela Dumneata, care legături am călcat de am stricat parola, că Domnul nostru şi cu ţara gândeşte că le ţin toate câte au legat solii noştri acolo în Beciu (Viena), iar de au legat Dumnealui Bălăceanu, care îndeamnă pre Dumneata spre mânie, alte legături afară din cei trei soli ai noştri, pre neştiinţă, în taină, acelea nu le vom ţinea... iar acelea primim, care au legat solii noştri toţi de faţă. Şi de au legat bani, iată dăm bani, numai deodată toţi nu putem să-i dăm, de vreme ce suntem dajnici şi Turcilor ». El stăruie mai departe să convingă pe general să renunţe la planul de a intra în ţară, căci hotarele « sunt deschise de toate părţile şi ar veni Turcii şi Tătarii de ar pustii tot pământul... Care lucru dacă ar rămânea fără oameni, de ce fel ni sânt ostenelile şi vorbele şi legăturile ce le facem? » Generalul rămâne însă neînduplecat: « Nicio mântuire — încheie el discuţia — nu se poate fără primejdie şi fără pagubă ».

Cu toată încrederea pe care i-a arătat-o Brâncoveanu în această împrejurare, totuşi, până în 1693, nu i se acordă nicio dregătorie. De altfel şi vremurile erau turburi. Ofensiva otomană împotriva creştinilor începuse. Brâncoveanu primea porunca de a se duce cu toate oştile sale la Cerneţi. In toamna anului următor, trupele austriace intrară în Oltenia: ocupară Piteştii, Câmpulungul, iar în iarnă, Heissler şi înteţitorul său, Constantin Bălăceanu, îşi făceau Crăciunul în Bucureşti. Ca să scoată pe imperiali din ţară, Domnul aduce în ascuns pe Tătari.

De altă parte şi Radu Popescu este prins în deslegarea numeroaselor încurcături băneşti, rămase de pe urma tatălui său. Tatăl lui Radu Popescu, silit de Şerban Cantacuzino să plătească 41.000 taleri, pentru zahareaua dela Cameniţa, îşi vânduse o parte din avere şi a zălogit pe cealaltă. Radu şi fratele său Gheorghe s'au tot străduit să plătească datoriile mari şi grele — zice actul divanului — dar văzând în cele din urmă că n'au putere să le împlinească toate, s'au lepădat de toată averea rămasă dela tatăl lor, ca să se împartă între datornici, luând fiecare « măcar veri ce ar găsi ».

Se pare că Brâncoveanu nu avea destulă încredere în Radu Popescu, sau poate că trăia încă viu în amintirea lui, rolul pe care l-a jucat Hrizea în uciderea bunicului său despre mamă. Dregătoria de clucer (care avea îndatorirea de a îngriji de proviziile necesare cailor domneşti), nu era o slujbă, pentru cultura şi aspiraţiile lui Radu Popescu. De aceea, nu era mulţumit cu situaţia lui, şi amărăciunea de care era cuprins se străvede într'o scrisoare interesantă, pe care o trimite vărului său Răducanu Dudescu. In această scrisoare semnificativă, cronicarul nostru îşi arată dorinţa de a veni la Dudeşti, să vadă pe « mama Neacşa » şi pe vărul său, ca să mai vorbească:

« câte ceva, că Dumnezeu numai va crede precum ne aflăm « şi alt nu avem la cine şi către cine ne plânge... Doară până « acum, ca nişte oameni ce sântem, înfăşuraţi în deşertăciunile « lumii, vom fi şi avut câte ceva între noi, iar acum, cunoscând « şi văzând dela Dumneavoastră atâta ajutor, de nu-ţi voi fi « mai bun decât fratele şi gânditor şi cu fapte, încât îmi va fi « cu putinţă, să mă bată Dumnezeu. Numai iar mă rog aibi-mă, « iubeaşte-mă, sprijineaşte-mă, că sânt striin şi n'am pe nimeni « să mă caute, ci toată nădejdea, după Dumnezeu, la Dumnea- « voastră îmi iaste. Şi eu iar cum voiu fi cu Dumneavoastră, « Sfinţia Sa aşa să mă judece. Nu-mi trebuieşte alt nimic, fără « cât o fărâmă de viiaţă fără groază, şi să trăim cum va da Dum- « nezeu; că unde văz că într'aciasta becisnică de ţară, ne vin « oamenilor primejdii şi petrec neştiind nimica, zău că sunt « bucuros mai bine să mă aflu în statul celor mai de jos şi să « fiu odihnit, decât să-mi fie numele acesta şi să fiu pururea cu « ghiaţă în inimă ».

Cu aceste sentimente de amărăciune în suflet, Radu Popescu ia parte în iarnă, la complotul urzit împotriva lui Brâncoveanu, pentru aducerea la domnie a lui Grigore Ghica, care se afla atunci la Constantinopol. Căpetenia complotului era Dumitraşcu Corbeanu, a cărui soţieera înrudită cu sora pretendentului.

Înţelegerea între complotiştii din Bucureşti şi între pretendentul din Constantinopol s'a făcut prin mijlocirea unui Turc, care fusese efendi la Grigore Ghica. Inlăturându-se corespondenţa, care putea să dea lucrurile pe faţă, Turcul trebuia să ducă lui Grigore Ghica, în ziua când cele puse la cale în Bucureşti erau gata, o mahramă cu sârmă. Insă Turcul, din lăcomia câştigului, primind mahrama cu un răvaş, le-a predat lui Brâncoveanu. Domnul, mirându-se cu boierii săi de această viclenie, nu s'a turburat la început şi i-a iertat. Dar lucrurile răsbătuseră până la Ţarigrad, şi într'o bună zi, se pomeneşte cu un agă, trimis din Constantinopol, cu firman ca să aducă la Poartă, pe boierii care părîseră pe Brâncoveanu. Domnul, care se pricepea să desnoade iţele încurcate ale conjuraţilor, trimite pe lângă boierii cuprinşi în firman, — deci şi pe Radu Popescu — şi o sumă de boieri devotaţi lui, împreună cu 15.000 de galbeni, care au efectul de a împăca lucrurile şi de a întări situaţia lui Brâncoveanu.

Pe temeiul unui firman, care declara că pârele au fost dovedite mincinoase, Brâncoveanu închide pe Dumitraşcu Corbeanu, căpetenia, pe Grigore Postelnicu Băleanu şi pe Radu Popescu; dar aci, se vede şi tactul lui Brâncoveanu, care nu numai că, îi iartă, dar îi şi pune în slujbe.

In Decemvrie următor (1700), Radu este « ispravnic de banii haraciului » în judeţul Vâlcea, iar în primăvara anului 1703, este ispravnic la Vel Ocnă în Râmnic.

Curând după aceasta, raporturile dintre Domn şi cronicarul nostru se înăspresc. Radu nu se mai întâlneşte în dregătorii, iar dintr'o scrisoare a lui Brâncoveanu, din 1708, către vărul cronicarului, se vede că acesta căzuse în disgraţia Domnului.

Radu Popescu făcuse în satul său un zăgaz, ca să abată cursul apei pe matca cea veche, dar neglijase să sape mai întâiu şanţul cuvenit, ca să dea cale apei şi puhoiul, venind mare, s'a revărsat şi-a înecat livezile şi morile mănăstireşti. « Dacă au fost văru-tău — scrie Brâncoveanu — cu atâta minte, n'avem ce face... Pentru aceasta am scris boierilor caimacami, să taie acel zăgaz şi nu va fi numai cu atâta, ci şi câtă pagubă şi stricăciune s'a făcut, toată va să plătească...». Pentru aceste motive, el va fi trecut în rândurile partizanilor lui Ştefan Cantacuzino (1714—1716) şi după înscăunarea acestuia, este numit în rangul de mare vornic de Târgovişte. In această calitate, i se încredinţează misiuni delicate, ca de pildă sarcina de a conduce, dela Giurgiu până la graniţă, cu conace, pe Carol al XII-lea, regele Suediei, sau aceea de a delimita hotarele Munteniei, care fuseseră încălcate de raiaua turcească a Brăilei.

Domnia lui Ştefan Cantacuzino este însă de scurtă durată. După doi ani de domnie, Ştefan Cantacuzino şi tatăl său Stolnicul Constantin, sunt strangulaţi în temniţele dela Bostangi-Başi.

Domnia lui Nicolae Mavrocordat reprezintă punctul culminant în accensiunea politică a lui Radu Popescu. La începutul nouei domnii, el păstrează funcţiunea de Vornic de Târgovişte, iar în Martie 1716, este ridicat la rangul de mare vornic. De aci

înainte, cronicarul nostru începe să semneze în acte: *Radu Popescu*, în loc de *Radu sin Hrizii Vistierul* sau *Radu Hrizea*. In vremurile acelea de sbucium, provocat de războiul dintre Austriaci și Turci, Radu Popescu este însărcinat de Domn cu misiuni de încredere. Astfel, el este desemnat să conducă oștirea tătărească, ce trebuia să treacă prin țară, venind în ajutorul Turcilor la asediul Timișoarei, și să-i pregătească conace. Tătarii sosesc însă prea târziu, după ce Timișoara căzuse în mâna imperialilor. Grosul armatei tătărești, cu hanul în frunte, trebuia acum să se împreune cu Vizirul. In acest timp o ceată de Nohai, întorcându-se spre vetrele lor, încep să se dea la jaf și pradă. Radu Popescu dă atunci de știre Domnului, care, trimițând slujitori, izbutește să smulgă din mâna Tătarilor prada. Intorcându-se în cetatea de scaun, Domnul îl primește, după cum notează el însuși, cu cinste și-l numește Mare Ban al Craiovei. Radu Popescu ne spune că această înaltă dregătorie o datorează lui Grigore Băleanu, Radu Golescu și Șerban Bujoreanu care, fiind în înțelegere ascunsă cu Nemții și temându-se de el să nu le afle planurile, spre a-l îndepărta din București, l-au recomandat lui Mavrocordat, pentru bănia Craiovei, că, fiind un om mai sprinten, « mai levent », va putea face această ispravă. Cronicarul nostru primește însărcinarea, dar pe când el se afla la Craiova, o expediție germană, condusă de un maior, surprinde pe Mavrocordat în București și-l ia prizonier. Radu Popescu pretinde că el, aducând la cunoștința oștilor pământene vestea arestării lui Vodă, a fost dus de aceștia sub pază mare la Târgoviște, unde a fost predat autorităților germane, care l-ar fi ținut în arest.

Documente din sursă germană ne dovedesc însă că relatările lui Radu Popescu — în această privință nu sunt conforme cu realitatea. Dimpotrivă, era și el din tabăra boierilor cari sprijineau acțiunea creștinilor. La 3 Decemvrie 1716, el se găsea la Târgoviște, unde iscălea, împreună cu 2 episcopi și 39 de boieri, « fără de nicio silnicie, ci de bună voie », un act de solidaritate, prin care semnatarii se obligau între ei ca să țină cu toții laolaltă și să aleagă în unanimitate ca Domn, pe Gheorghe Cantacuzino, « căci tatăl înălțimei sale a fost domn și cel mai bun cărmuitor al țării, care ne-a guvernat ca cel mai milostiv părinte », și în sfârșit, să suporte împreună, fiecare după puterile lui, cheltuielile necesare pentru acțiunea lor.

Câteva zile după aceasta, Radu Popescu pleacă în Ardeal, unde se întâlnește cu ceilalți boieri pribegi, devotați partidei creștine și unde obține dela generalul Stainville carte de liberă petrecere, « carte de odihnă », cum zice el. In Ardeal stă până aproape de încheierea păcii dela Pojarevać.

In tot acest timp, Radu Popescu subscrie printre cei dintâi, uneori imediat după Mitropolit, plenipotența dată delegațiunii de boieri, prin care se cere împăratului Carol al VI-lea sau prințului Eugeniu de Savoia, alungarea « administratorului », adică a lui Ioan Mavrocordat, și numirea ca Domn ereditar a lui Gheorghe Cantacuzino. Ultima plenipotență, semnată de Radu Popescu, este din primăvara anului 1718. Un an mai târziu, după încheierea păcii dela Pojarevać și numirea definitivă a lui Nicolae Mavrocordat în tronul Țării Românești, Radu Popescu se găsește la curtea din București a noului Domn, împotriva căruia luptase până atunci, îndeplinind însemnata funcțiune de mare vornic, ceea ce însemna pe acele vremuri: primul sfetnic al Divanului. In această dregătorie stă patru ani de zile, până la 1723. Era acum în asfințitul vieții, om trecut de 70 ani, și cu sufletul adânc religios al bătrânilor din alte vremuri, gândind la ceasul morții, care se apropia pe nesimțite, la ziua înfricoșată a judecății din urmă și la sbuciumul vieții sale trecute, a renunțat la măririle amăgitoare ale acestei lumi vremelnice.

Iată cum ne mărturisește el însuși motivul care l-a îndemnat să părăsească lumea în care trăise până atunci: « Fiind dvornic mare eu, Radu Popescu, în cinstea și dragostea Măriei Sale și viind la vreme de bătrânețe și de slăbiciune, socotind că și ale lumii sunt toate deșarte, singur din bună voie, am cerut voie dela Măria Sa și am mers de m'am călugărit la mănăstire, la Radul Vodă ».

La mănăstirea Radu Vodă, sub numele de Rafail Monahul, trăește până la 1729, când îl prinde moartea. Astfel, în liniștea patriarhală dintre zidurile mănăstirii, în rugăciuni și umilință, își ispășește sbuciumul vieții, plină de întorsături și de alergări după măririle ispititoare ale vieții, Marele Vornic al lui Nicolae Mavrocordat, cronicarul Radu Popescu.

Cum a înțeles vieața și cum a înfățișat el lumea în mijlocul căreia a trăit și s'a sbătut?

COMPILAȚIA LUI RADU POPESCU, cunoscută sub numele de *Istoriile Domnilor Țării-Românești*, începând tot dela descălecare, are un orizont de privire mai larg decât a lui Stoica Ludescu. Factura cronicii lui Radu Popescu este mult mai complexă, căci el tratează istoria Țării-Românești sincronic cu a țărilor învecinate: Moldova, Ardealul, Turcia, Rusia. Este un plan cu totul original, care nu are nimic comun cu vechile cronografe, căci acelea erau repertorii de istorie universală, care începeau povestirea evenimentelor dela creațiunea lumii și înfățișau în ordine cronologică istoria tuturor popoarelor rând pe rând (Evrei, Asirieni, Egipteni, Perși, Greci, Romani, Bizantini), pe când în cronica lui Radu Popescu privirea este circumscrisă la popoarele din Răsăritul Europei vecine cu Țara-Românească. După fiecare domnie munteană, se înșiră evenimentele contimporane din țările megieșe. De pildă, după ce dă povestea decălecatului și a legendarului Radu Negru, pe care cronicarul — confundându-l cu Basaraba — îl așează la 1290, urmează: « In zilele acestui Domn, după cum să veade veleatul, au fost împărat la Țarigrad Mihail Paleologul, carele au scos Țarigradul din mâinile Frâncilor», apoi se trece la Otman și lumea turcească, pentru ca să continue apoi cu istoria ungurească: « Intru această vreame era craiu unguresc Ladislau ». Dela domnia lui Alixandru Vodă I, cu întemeierea principatului moldovean 1320, intră în raza de privire a cronicarului și Moldova, iar dela 1509 și istoria Rusiei.

Cronicarul însă nu izbutește să găsească un punct de vedere unitar care să coordoneze evenimentele; acestea sunt de cele mai multe ori juxtapuse. Dar trebue să recunoaștem că autorul a lăsat o operă unică, nu numai pentru timpul lui, dar chiar și pentru vremurile noastre: o încercare de istorie a Românilor în lumina istoriei europene orientale.

Izvoarele lui Radu Popescu în această vastă operă de istorie răsăriteană, având ca punct central istoria Românilor, sunt felurite. Pentru istoria Moldovei a avut la îndemână cronica lui Ureche într'o versiune a lui Simeon Dascălul. Pentru istoria bizantină și turcească pe Gh. Phrantzi, care fusese martor la căderea Constantinopolului și a fugit apoi în Italia; o versiune a cronicei grecești dela 1570. Pentru istoria Ardealului izvoare ungurești, ce n'au fost încă identificate.

Pentru istoria munteană, Radu Popescu a folosit același izvod vechiu pe care-l utilizase și Stoica Ludescu și care în copia lui, în unele părți, avea lacune și confuzii în altele date ceva mai bogate. In linii generale însă știrile lui Radu Popescu corespund cu știrile lui Stoica Ludescu până la domnia lui Neagoe Basarab, unde cronicarul Bălenilor utilizează și el Vieața Patriarhului Nifon, dar o reduce ca proporție (eliminând partea apologetică a lui Neagoe) și o încadrează mai armonic în urzeala cronicei. Pentru domnia lui Mihai Viteazul împletește știrile din cronica lui Teodosie Rudeanu cu cele din poema grecească a lui Stavrinos, pe care am analizat-o în vol. I

(p. 85); pentru domniile următoare se foloseşte de cronica lui Matei al Mirelor. La domnia lui Matei Basarab are ştiri ceva mai bogate decât Stoica Ludescu.

Dela domnia lui Grigore Vodă înainte începe partea personală a lui Radu Popescu (Radu Vodă Leon, Antonie Vodă, Grigore Vodă Ghica în a doua domnie, Duca Vodă, Şerban Basarab) în care intră pe scenă ca eroi principali Cantacuzineştii cu zarva şi turburările pe care — după el — le aduc în rândurile boierimei pământene şi cu reacţiunea partidei Bălenilor.

Radu Popescu înfăţişează tragedia Postelnicului Const. Cantacuzino într'o lumină cu totul deosebită de aceea în care o cunoaştem dela Stoica Ludescu, căci el este cronicarul partidei adverse. După el vina toată o poartă Şerban Cantacuzino, care, încă dela mazilirea lui Ghica Vodă, nutrea ambiţii mari, căci, ne spune cronicarul: « Şărban Logofăt, feciorul lui Costandin Postelnic Cantacuzino, mai ficlian fiind decât alţi fraţi, au gătit un cal foarte frumos şi l-au dus de l-au dăruit Paşăi despre dânsul şi i s'au rugat să-i fie slugă şi să-l aibă în gândul lui neuitat ». Paşa într'adevăr nu l-au uitat « că, cu vreame îndelungată, i-au făcut mult bine, până şi la domnie l-au rădicat ». Intenţiile lui Şerban se dau curând pe faţă. Pe când urmaşul lui Ghica Vodă, fiul său Grigoraşcu, se afla cu oştile turceşti şi tătăreşti în Ardeal, atunci, « cum zic unii, s'au făcut nişte amestecături, adecă Şărban Logofăt feciorul lui Costandin Postelnicu Cantacuzino şi oarecare den fraţii lui ce era acolo, şi Mareş, şi Creţulescul, să fie umblat între căpitani şi între slujitori, de îndemna să meargă să părască pre Grigorie-Vodă la Vizirul de rău, de hain şi de altele, şi pre urmă să ceară Domn la Vizirul pre Şărban Logofătul; care dăn om în om mergând vorba, au ajuns şi la Domn ». După ce s'a despărţit de Vizir, Vodă porunci vătafului de aprozi să-i aducă boierii care umblaseră cu vicleşug şi « începu a-i mustra pentru căci fac aşa, de au vrut să-l vicleaască şi să-l părască la Vizirul: « ce rău li-au făcut? Au nu i-au boierit cu mari boierii, au nu i-au miluit cu mile mari? ». Care anume, le spunia ». Pârîţii tăgăduesc. Domnul « scoase vadnicii de faţă, căpitanii cari vorbise cu ei... şi începură a zice: Aşa, Doamne, ni-au zis să mergem să te părîm la Vizirul, şi să pue pre Şărban Logofătul Domn ». Grigore Vodă i-a dat atunci în pază Vătafului de aprozi. In acelaş timp sosesc din ţară pâri dela caimacamii domneşti: Stroe Leurdeanu şi Dumitraşco Vistierul Cantacuzino, nepotul Postelnicului, « pârând pre Costandin Postelnicul Cantacuzino, că umblă pre marginea turciască oamenii lui hulind numele Domnului de rău şi de hain, şi pre oamenii ţărăi, îi zăticneaşte, de nu-i lasă să-şi dea dăjdiile împăraţeşti, şi cum că să laudă, că el au popit pre Grigorie-Vodă, şi iară el îl va despopi şi ca acestea altele multe ». Aceste două « pricini: una den tabăra, alta den ţară » au aţâţat pre Grigore-Vodă « cu mare mânie asupra casii lui Costandin Postelnicul » şi au deslănţuit drama pe care Radu Popescu o relatează cu aceleaşi detalii ca şi Stoica Ludescu.

După omorîrea Postelnicului, fiii săi nu se potolesc. In timpul domniei lui Ghica Vodă, « iar au început Cantacozinii a amesteca lucrurile, precum au fost învăţaţi şi a turbura pre unii din boiari », « care aciasta n'o făcia de alt, fără cât să fie totdeauna ei mai mari ». Boierii « alunecându-să cu firia că vor fi acelea care le zic Cantacozinii — că Domnul s'ar fi sfătuit cu Grecii ca să-i omoare — se răzvrătesc şi provoacă înlocuirea lui Ghica prin Antonie Vodă din Popeşti. Subt acest Domn bătrân, abia « se aşăzase lucrul ţărăi bine şi gâlcevile despre toţi, iar feciorii lui Costandin Postelnicul Cantacuzino... găsiră vreame să caute moartia tatâne-său, den cine au fost, şi închiseră pre Stroe Leurdianu, vinuindu-l că el au fost pricina de l-au omorît ». Radu Popesen ştie şi el de răvaşele pe care Ghica Vodă le dăduse Stolnicului Const. Cantacuzino la Viena. Le văzuse chiar: « iar noi am văzut neşte răvăşele », dar adaogă, aruncând umbra îndoelii: « ale cui vor fi fost, Dumnezeu ştie ».

După călugărirea lui Stroe Leurdeanu, « Şărban Spatariul şi fraţii lui să mărise, să împuternicise, cât trecea peste măsură, nebăgând seamă pre ceilalţi şi întru nimic socotindu-i ». Subt domnii următori, Cantacuzenii şi partizanii lor sunt necontenit în fierbere, când în ţară, « nălucindu-li-se » că adversarii « fac sfat între dânşii să-i omoare », şi sbătându-se « să depărteze pre toţi boiarii de pre lângă curte şi să le ia boieriile », ca să le împartă între ai lor, când pribegi în Moldova sau la Constantinopol, urzind răsturnarea Domnilor.

Domnia lui Şerban Cantacuzino e înfăţişată ca o pacoste pentru ţară. « Mare şi întunecat nor, şi plin de fulgere şi de trăsnete, au căzut pre Ţara-Rumânească Şărban-Vodă, carele, ca cu neşte trăsnete, cu răutatia lui au spart şi au dezrădăcinat nenumărate case de boiari şi de slujitori şi de săraci şi pre mulţi au omorît cu multe feluri de cazne şi i-au sărăcit cu multe feliuri de pedepse, precum istoria mai jos va arăta ». Şi începe a înşira crimele săvârşite de Şerban-Vodă. Pe când se întorcea cu oastea sa şi cu Turcii dela cetatea Dogancalé a trimes înainte cu « cărţi » la scaunul Domniei pe Drosu Sărdariu, dar, în acelaş timp, a învăţat, în ascuns, pe un tătar pe care i-l dăduse ca însoţitor, să-i tae capul pe drum şi apoi să se facă pribeag în Bugeac. Şi « pentruca să stingă neamul lui Drosu, fiindcă acesta mai avea o fată, a trimes neşte seimeni, hoţi de ai lui » de au omorît-o. Pe Vâlcu Vornicul, deşi l-a judecat în multe rânduri, şi nu i-a aflat nici o vină, l-a închis în mănăstirea Znagovul şi, muncindu-l cu multe cazne, l-a spânzurat. Pe feciorul lui Drosu Sărdarul « tânăr săracul », «l-au legat şi l-au slobozit în ocnă pustie.

Asasinarea lui Hrizea Vistierul, tatăl cronicarului şi năpăstuirea familiei lui e povestită pe larg. Nu mai insistăm, fiindcă am reconstituit-o mai sus.

Radu Popescu cu toate defectele lui ca istoric, are însă mai multă cursivitate în povestire decât Stoica Ludescu. El nu se pierde în lungi şi oţioase imprecaţii biblice, ci dizolvă ndignarea şi ura în naraţiune. Este o limbă rea, cârcotaşe. Inregistrează toate svonurile răutăcioase, chiar şi vulgare ale timpului, când este vorba de adversari: Lui Antonie Vodă ne spune el, atât îi scurtase Cantacuzenii toate veniturile « cât nici de mâncare nu era sătul, şi de băutură, că-i da cât vria ei; în zi de dulce: carne de vacă cu apă şi cu sare, în zi de sec : linte şi fasole cu apă şi cu sare. Vin îi da împuţit, ci trimitea cu urcioarele în târg Antonie Vodă şi fie-său Neagoe Vodă cu bani refenia, de cumpăra vin de bia; ci da fie-său mai mult la refenia, căci îi zicea tată-său că el are Doamnă şi coconi, ci să dia mai mult — şi aşa vieţuia bietul Antonie Vodă ». Despre Mihnea Vodă « zic unii să-i fi fost giuvan (lui Chinan-Paşa), fiind frumuşel ». « Ştefăniţă-Vodă, fecior lui Vasilie Vodă, nu căuta trebile Domniei, ci curviile, şi cu parte fămeiască şi bărbătească ».

Dar Radu Popescu are ceva din darul marilor cronicari moldoveni, izbutind să scoată în lumină colţuri interesante din trecutul sbuciumat al ţării, în care se vede coloarea timpului şi psihologia societăţii. Şi factura sintactică a stilului are o tehnică mai modernă. Fraza e mai degajată din angrenajul coordonărilor şi al incidentelor. Ţâşneşte câteodată viu şi energic în dialoguri scurte. E caracteristică în această privinţă scena dinamică, povestită cu efecte teatrale a mazilirii lui Antonie Vodă din Popeşti. Faptele se petrec la Constantinopol, unde Antonie Vodă se dusese cu boierii ca să reînoiască domnia. Turcii le făgăduiseră. « Să vă

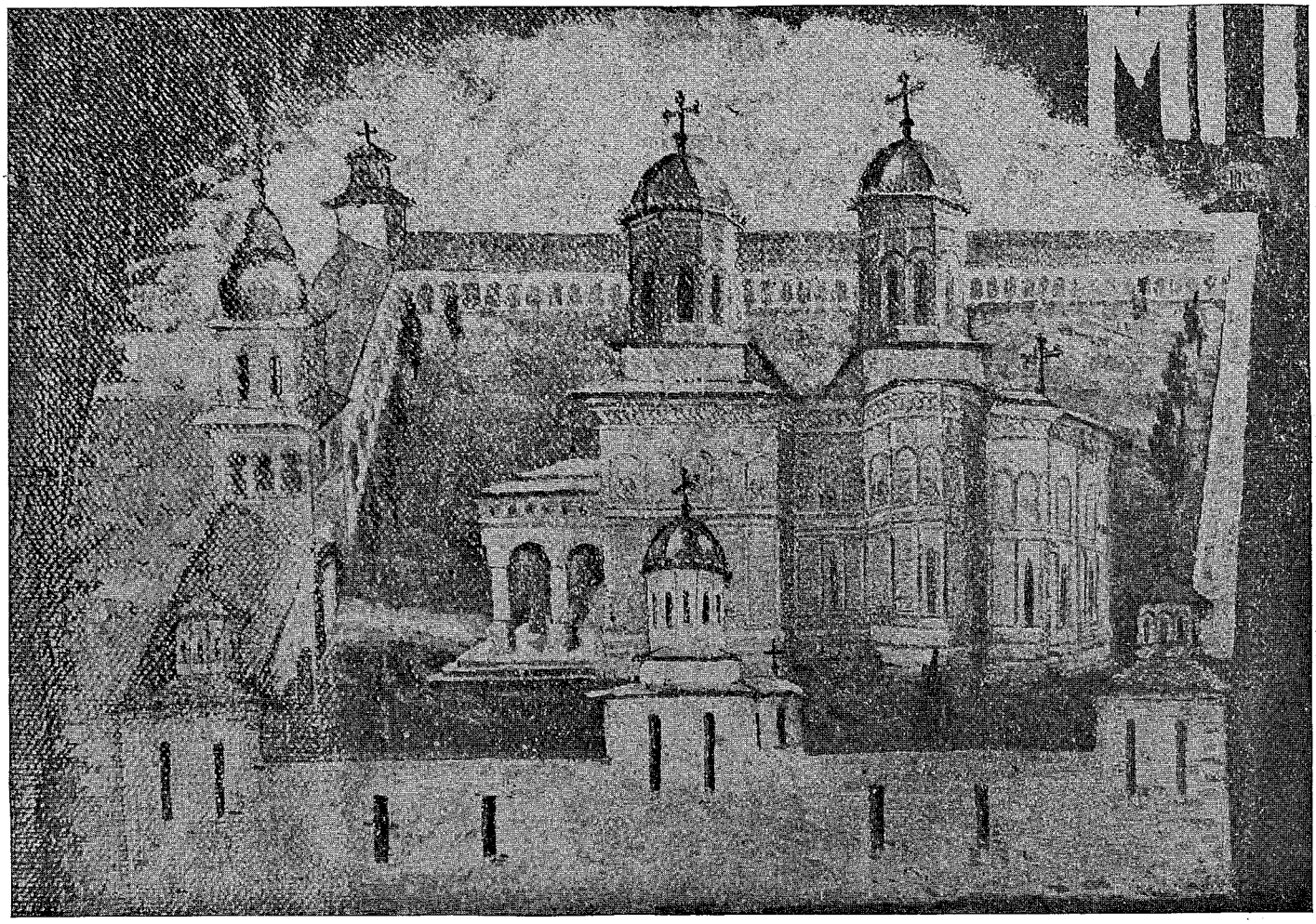

Mănăstirea Cotroceni din Bucureşti, ctitoria lui Şerban Cantacuzino.

(După o stampă veche).

gătiţi în cutare zi, să veniţi să îmbrace caftanul ». La ziua sorocită, Domnul şi boierii se strâng în camera Marelui Vizir. Acesta intră « şi începu a întreba: « Care iaste Mareş? ». Zise: « Eu sânt ». « Ia-l! ». Ci-l luară. « Care iaste Gheorghe Vornic? ». Zise: « Eu sânt ». « Ia-l ». Ci-l luară. « Care iaste Şărban? ». Ziseră: « Nu iaste » (Şerban Cantacuzino, presimţind ce se va întâmpla, rămăsese acasă şi prefăcându-se că-i este rău, « zăcia lângă foc »). « Care iaste Mihai Postelnicul? ». « Cesta iaste ». « Ia-l! ». Il luară. Care iaste cutare, cutare? Ii luară pre toţi ». Şi după îndepărtarea protivnicilor, «zise vizirul Domnului Antonie Vodă: Impăratul ti-au mazilit ». Şi întorcându-să către ceilalţi boiari: « Voao v'au dat împăratul Domn pre Gligorie-Vodă; păsaţi la dânsul ». Tot aşa prinsă pe viu, este filmată şi scena următoare, care se petrece în Bucureşti. Noul Domn scrie Banului Gheorghe Băleanu, care era caimacam, să prinză pe Radu Logofătul Creţulescul şi pe fraţii Cantacuzino. Băleanu trimete slujitori cu Radu Năsturel să ocolească casele boierilor şi să-i cheme la curte. Pe drum, boierii nedumiriţi, «întrebau: Dar ce, ce? Ei zicea « Nu ştim nimic, fără cât poruncă domnească au venit; veţi vedea». Şi merseră la curte. Acolo era Banul Gheorghe şi slujitori mulţi, lumânări aprinse. Dacă veniră, şăzură. Şi se sculă Banul şi zise: « Boiari fraţilor, sănătate de la Măriia Sa Grigorie-Vodă, că l-au miluit Dumnezeu şi Impăratul cu domnia: iată şi cartia ». Mulţămia ei lui Dumnezeu, însă acii dentre gloată fugi Iordache (Cantacuzino) şi vru să fugă şi Matei Aga (fratele său), dar îi prinseră de veaste, şă-i întoarseră. Şi le zise Banul Gheorghe: « Matei, căci faci copilăreşte de nu şăzi! Dar Domnul căci porunceaşte să fiţi la opreală, nu doar că va să vă omoară, ci numai până va veni Măriia Sa; deci bun iaste Dumnezeu: vă va ierta; nu vă teameţi, ci şădeţi: nu ne mai faceţi ruşâne ». In cămările domneşti zăceau închişi de Creţulescu 24 de boieri. « Ci îndată porunci Banul Gheorghe de aduseră ţigani, şi le tăiară obezile, şă-i slobozi. Ci fieştecarele îş lua obezile şi le ducea înainte Creţulescului şi-i zicea să şă le pue în gât, şi le lepăda jos ».

Iată şi o scenă cruntă care ilustrează despotismul voevozilor din acele vremuri sângeroase de vasalitate turcească:

Mihnea Vodă, mâniat că boierii, în frunte cu Pârvul Vistierul Vlădescul, îl pârîseră Paşii, după ce s'au întors la conac, « întâmplându-să de au venit Pârvul Vistieriul supt cortul domnesc, poruncise mai nainte unor beşlii, dacă-l vor vedea că vine Pârvul Vistieriul la cort, să vie şi ei cu armele pre supt haine să nu vază. Ci îndată veniră beşlii, cum le poruncise. Deci după perdia eşî Mihnia Vodă, şi zise beşliilor turceaşte: « vurşughidi ». Şi îndată îl loviră cu săbiile de-l făcură fărâme, şi nu să mai socoti că iaste ştiut la Poartă şi mutafaraca împărătească, şi-l rădicară de acii, făcut fărâme de săbii ».

Iată, în sfârşit, în contrast, şi un tablou de logodnă domnească — fiul, « coconul » lui Radu Vodă din Muntenia, Ştefan, cu fiica lui Duca Vodă din Moldova, Catrina — al cărei fast patriarhal şi ale căror obiceiuri turceşti, cu coloritul lor oriental, au isbit curiozitatea naivă a boierimii noastre din ambele ţări, căci o descrie şi Neculcea:

« Strâns-au toată boerimea ţării cu toate jupânesele şi au întins corturile în dial despre Mihai Vodă, în drumul Cotrăcenilor: acolò făcia ospeţe în toate zilele. Adus-au pehlivani de cei ce joacă pe funii, şi de alte lucruri. Adusese şi un pehlivan hindiu harap, carele făcea jocuri minunate şi nevăzute pe locurile noastre: iute om era şi vârtos. Lângă altele, de nu le putem lungi, făcia aceastea mai ciudat: punia de rând 8 bivoli, şi să răpeziia iute şi, sărind peste ei, să da în văzduh peste cap, şi cădia în picioare de ceia parte; alta, un cal domnesc, gras, mare, îşi lega chica de coadă-i, şă-l bătea comişelul cât putia, şi nu-l putia să-l mişte de loc; alta, un copac mare den pădure adusease neated, şi înfipt, s'au suit pre dânsul ca o maimuţă: deci, după multe jocuri ce au făcut sus în vârfu-i, s'au slobozit de acolò cu capul în jos, şi au dat în picioare; alta, un tulpan lung de mulţi coţi, îl ţinia oameni în mâini, cât era, şi să răpăziia iute, şi mergia călcând pre tulpan, şi nu să afunda; alta, să prindea mulţi oameni câte doi în mâini, şi făcea chip ca de o bute cu mâinile, şi mai lung şi să răpeziia iute, şi intra cu capul pen gaura aceaia, şi nu-l simţia oamenii, şi de ceia parte cădia în picioare. Ca acestea multe făcea, care nu le ţinem minte. In scurt, mare veselie s'au făcut la aciastă logodnă a coconului Radului-Vodă aicea la noi ».

Compilaţia lui Radu Popescu se opreşte în prima redacţie la actul de împăcare a celor două partide vrăjmaşe prin căsătorirea Smaragdei, fiica lui Şerban Cantacuzino, « frumoasă şi înţeleaptă », cu Gligorie Postelnic Băleanu, pribeag în Ardeal, şi el « de bun neam, frumos, înţelept ». Mai târziu Radu Popescu continuă cronica ţării de la Constantin Brâncoveanu înainte. Pentru a avea o caracterizare generală a personalităţii lui, trebue să trecem la epoca lui Brâncoveanu şi să examinăm şi a doua parte a cronicii sale.

CRONICARII LUI BRÂNCOVEANU

Rare ori în trecutul nostru sbuciumat o domnie a avut norocul să aibă parte de atâția cronicari, ca domnia lui Constantin Brâncoveanu. Dăinuirea ei îndelungată, prosperitatea crescândă a țării, înflorirea culturală, sprijinul acordat creștinilor din Răsărit, care gemeau sub apăsarea păgână, casa îmbelșugată a Domnului, înviorată de numeroși copii, gineri și nurori și apoi, deodată, din culmea fericirii și a gloriei, repedea prăbușire: arestarea lui Brâncoveanu și a copiilor săi, închiderea în fioroasa temniță a celor 7 turnuri și în sfârșit sângeroasa decapitare pe țărmurile Bosforului a tatălui și a celor 4 copii ai săi cu ginerele Văcărescu, — toate aceste evenimente au avut un răsunet adânc în sufletul contimporanilor. In afară de italianul Anton Maria Del Chiaro, secretarul de limbi occidentale al lui Brâncoveanu și al urmașilor săi, care în opera *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, apărută la Veneția în 1718, ne-a lăsat o icoană prețioasă a vieții de curte și a domniei lui Brâncoveanu, patru cronicari pământeni s'au învrednicit a transmite peste veacuri amintirea lui Brâncoveanu. Unul, Radu Popescu, care se simțea nedreptățit în această « becisnică de țară », a continuat a scrie cu ochii împăienjeniți de patimă. Altul, logofătul Radu Greceanu, traducătorul de texte religioase de care ne-am ocupat mai sus, a scris cronica la curte, subt ochii Domnului, în lumina în care acesta ar fi dorit să fie înfățișat viitorimei. Un boier, necunoscut până acum, ne-a lăsat o cronică de o reală valoare literară și, în sfârșit, un cărturar mai mărunt, din mulțime, a cântat în versuri tragedia morții lui Brâncoveanu, cântec care, a intrat apoi în domeniul popular.

CONTINUAREA CRONICEI LUI RADU POPESCU

Continuarea cronicei lui Radu Popescu, de care am vorbit mai sus, a fost publicată de N. Bălcescu în *Magazinŭ istoricŭ pentru Dacia*, după un ms. în care ea se înfățișa ca o continuare directă a cronicii lui Radu Greceanu.

Răposatul Giurescu, reluând, în 1906, studiul cronicelor muntene, a arătat cu argumente serioase că textul acestei cronici, publicată de Bălcescu pe numele lui Radu Popescu, este de fapt o continuare la « *Istoriile Domnilor Țării Românești* », care fusese atribuită până la dânsul de Aron Densușianu și apoi de N. Iorga, lui Constantin Căpitanul Filipescu. In argumentarea sa, Giurescu atribuia « *Istoriile Domnilor Țării Românești* » tot lui Radu Popescu. In 1908 însă, d-l Emil Panaitescu în *Cronicarul Radu Popescu și Istoriile Domnilor Țării Românești*, a semnalat o serie de contradicții între datele pe care le cuprinde cronica intitulată « Istoriile Domnilor Țării Românești » cu privire la tatăl lui Radu Popescu și familia sa, și între realitatea faptelor, așa cum ne-o desvăluie documentele contimporane. Aceste contradicții ar fi, după d-sa, de așa natură, că nu se pot explica decât admițând că nu Radu Popescu este autorul acestei cronici. Cercetările ultime însă ale lui Al. Vasilescu și ale lui Constant Grecescu au înlăturat însă definitiv aceste obiecțiuni.

Continuarea cronicii lui ni s'a păstrat încorporată în două serii de compilații. Prima compilație este alcătuită din corpul cronicelor muntene, inclusiv cronica lui Radu Greceanu. După cronica lui Radu Greceanu, care se încheie în această compilație la anul 1714, urmează cronica lui Radu Popescu, cu următorul titlu: « De aicea sânt cele ce au scris Kir Rafail Monahul, care pre nume mirenesc l-au chemat Radu Popescu biv vel dvornic ». Această compilație munteană a fost întocmită din porunca lui Nicolae Mavrocordat, după cum se poate vedea limpede chiar din titlu:

« Istoria Țării Românești, de când au descălecat pravoslavnicii « creștini; întru care coprinde toate istoriile a tuturor Dom- « nilor, dinceputul țării, dela întâiul Domn, Radul Negrul Voevod, « până acuma, la domnia a doua a Măriei Sale lui Nicolae Ale- « xandru Voevod; acum de iznoavă *scrisă, din porunca Măriei* « *Sale* prea luminatului și prea înălțatului nostru Ion Nicolae « Alexandru Voevod, întru al unsprezecelea an dintru a doua « domnie a Măriei Sale... de Radu Logofețelul de Divan, sin « Mihaiu Ieromonahul Lupescu, la anii dela zidirea lumii 7238, « iar dela Nașterea Domnului nostru Iisus Hristos 1729, luna « lui Octomvrie 31 ».

A doua compilație cuprinde cronica lui Radu Popescu, îmbinată cu cronicele moldovenești privitoare la domnia lui Nicolae Mavrocordat. Ea poartă titlul:

« Letopiseț întru carele să cuprinde domnia dintâi și de a « doao din Țara Moldovei a Măriei Sale prea luminatului nostru « Domn Io Nicolae Alexandru (Mavrocordat) Voevod, carele « iaste alcătuit de Nicolae Costin vel Logofăt, feciorul lui Miron « Costin ce-au fost Logofăt mare, și domnia dintâi și de a doao « iară a Măriei Sale din Țara Românească, *tocmitŭ și așezatŭ* « *de Radulŭ Popescul*, ci-au fostu vornic mare, coprinzând și « alte lucruri ce s'au întâmplat printr'alte părți, într'aceste « domnii ale Măriei Sale ».

In ambele compilații — și în cea muntenească și în cea moldovenească — cronica privitoare la cele două domnii ale lui Nicolae Mavrocordat în Țara Românească, este atribuită lui Radu Popescu, care, în monahism, a luat numele de Rafail Monahul. Paternitatea lui Radu Popescu asupra acestei cronici este deci în afară de orice discuție.

Am schițat viața lui Radu Popescu, plină de frământări și de griji: după o copilărie fericită în mijlocul unei familii bogate și puternice, o tinerețe amărîtă de tragedia uciderii în chinuri groaznice a tatălui și turburată de fiorii zilelor nesigure ale pribegiei în țări străine; după întoarcerea la cămin, o luptă îndărătnică de a-și salva averea părintească, încheiată cu lepădarea,

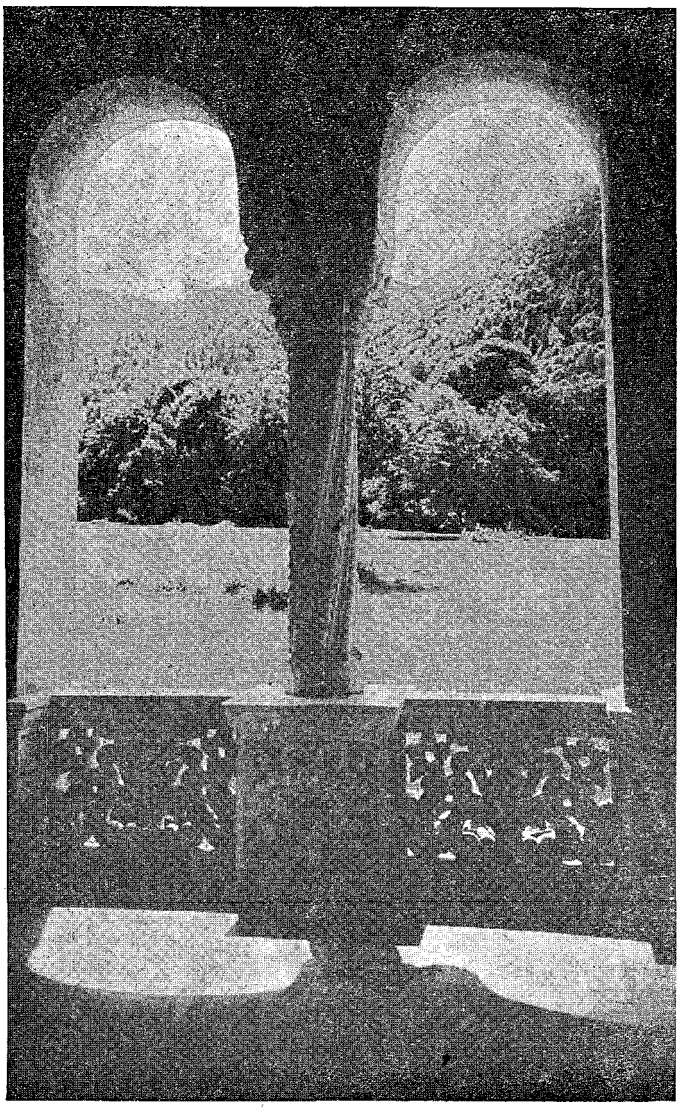

Tinda Mănăstirii brâncovenești dela Sâmbăta de Sus
(Arhiva fotografică a Fundației Regele Mihai I).

înaintea divanului domnesc, de averea rămasă de pe urma tatălui, în mâna datornicilor. Epoca maturității n'a fost nici ea mai fericită. Străduința de a se ridica prin munca și cultura lui deosebită — pentru timpul lui — este însoțită de amărăciunea de a se vedea ținut în ranguri inferioare, ceea ce-l determină să se amestece în țele încurcate ale unui complot și-l aduce să retrăiască zilele de groază pe care le îndurase tatăl său, în beciurile temniței.

Abia la bătrânețe, sufletul acesta sbuciumat găsește și el o satisfacție în neașteptata ascensiune pe treapta cea mai înaltă a ierarhiei boierești.

Viața plină de frământări și amărăciuni; atitudinea de neîncredere a lui Brâncoveanu, care-l ținea departe de funcțiile mari ale curții; bunăvoința lui Mavrocordat care-l ridică la cea mai înaltă situație — toate acestea au avut o răsfrângere adâncă în sufletul lui și au influențat puternic pana sa de istoriograf.

Cronica lui ne înfățișează — în versiunea publicată de Bălcescu — evenimentele petrecute în Țara Românească între anii 1714—1729. In câteva manuscrise din Biblioteca Academiei Române se vede că mai târziu, după trecere de mai mulți ani, Radu Popescu — îndemnat poate de Nicolae Mavrocordat, care ținea să se facă un corp complet al cronicelor — a încheiat domnia lui Șerban Cantacuzino și a povestit pe scurt domnia lui Brâncoveanu. Din domnia lui Brâncoveanu, ediția Bălcescu povestește numai partea finală, începând cu întoarcerea Domnului din Adrianopol. Pornind dela această dată, când Brâncoveanu se credea ajuns în culmea puterii, cronica înfățișează faptele petrecute în Țara Românească și evenimentele care au dus la căderea lui Brâncoveanu, pentru a se opri apoi pe larg la cele două domnii ale lui Nicolae Mavrocordat, despărțite prin scurta domnie a lui Ioan Mavrocordat.

Epoca finală din domnia lui Brâncoveanu corespunde tocmai cu partea din vieața cronicarului în care el, în căutarea unei « fărâme de vieață fără groază », se simțea nedreptățit în « această becisnică de țară », în care « vin oamenilor primejdii » și în care « mai bucuros ar fi fost să se afle și el în statul celor mai de jos și să fie odihnit », decât — cum spune însuși — « să-mi fie numele acesta și să fiu pururea cu ghiață în inimă ».

In această epocă din vieața lui, Radu Popescu, nemulțumit de distanța la care era ținut de curtea domnească și în năzuința unor zile mai bune, ia parte la complotul pentru răsturnarea lui Brâncoveanu. Complotul fusese însă, după cum am văzut, desvăluit; situația lui Brâncoveanu a fost întărită la Poartă, iar Radu Popescu, după ce fusese târît pe la Constantinopol, a fost în cele din urmă întemnițat din porunca lui Brâncoveanu.

La această nouă răspântie din vieața cronicarului, resentimentele lui împotriva lui Brâncoveanu se străvăd limpede în paginile cronicei. Povestind întoarcerea Domnului dela Adrianopol, unde fusese chemat la Poartă și de unde dușmanii credeau că nu se va mai întoarce, cronicarul ține să sublinieze dela început că Domnul « și-a schimbat firea, că s'a făcut mai rău, mai cumplit; împrumuturi au pus pre boieri, pre mănăstiri, biruri mari pre săraca țară, cât n'avea putere să le împlinească, ci să văita și blestema ».

Trecând apoi la ostilitățile dintre Petru cel Mare și Turci, Radu Popescu insinuează că Brâncoveanu a fost cauza războiului; că el a întețit pe Ruși, trimițând la ei soli cu scrisori și îndemnându-i să vină cu oștile și să libereze principatele românești de sub Turci; că Domnul român a primit dela Ruși « hrisoave » prin care el și feciorii lui s'au făcut « cnezi de Moscovia ».

Este într'adevăr curios faptul cum Radu Popescu nu mai poate înțelege acum liniile politicei externe a lui Brâncoveanu, el, care odinioară expusese cu atâta convingere, căldură și energie, punctul de vedere românesc, înaintea comandantului armatelor imperiale din Ardeal. Și totuși, datele problemei rămâneseră aceleași, deoarece Turcii și Tătarii erau atunci o mare forță militară și deoarece Țara Românească nu avea hotare naturale, ci era deschisă de toate părțile. Brâncoveanu și ai săi nu puteau trece fățiș de partea creștinilor, până ce puterea Turcilor nu va fi fost sdrobită. Altfel ar fi expus țara zadarnic, la jaf, la măcel, la robie și ruină. « Dacă ar rămâne pământul fără oameni, de ce fel ne sunt ostenelele și vorbele și legăturile ce le facem » — încheiase el cuvântarea față de Heissler. Iar acum în 1711, în tratativele cu Rusia, care urmau aceeași linie pe care el o expusese lui Heissler, din toată această politică de serioasă cumpănire a intereselor țării și ale poporului românesc, Radu Popescu nu mai vede, nu mai găsește altceva de subliniat decât latura de duplicitate. Parcă își simte sufletul ușurat, când povestește prăbușirea politicei lui Brâncoveanu:

«...că s'au scăpat de amândouă părțile, că Muscalii l-au « cunoscut de viclean și înșelătoriu de creștini, Turcii încă l-au « numit hain împăratului..., că el gândise să placă vreunei « părți, în cea de pe urmă nici uneia n'au plăcut nici alteia, că « nu minte Hristos (când zice) că nu poate sluji neștine la doi « Domni...».

Nici chiar atunci când ajunge cu povestirea la ziua de Adormirea Maicii Domnului a anului 1714, când Brâncoveanu a trebuit să privească, înainte de a-i veni rândul, cum cad sub sabia

gealatului capetele celor 4 copii ai săi și al ginerelui — tragedie care a sguduit atât de puternic sufletul maselor populare, că ne-au transmis înfiorarea lor peste veacuri, în cunoscuta baladă: « Brâncoveanu Constantin, boer vechiu și Domn creștin...» — nici atunci, nu picură din sufletul înăcrit de ciudă al cărturarului, măcar o lacrimă de îndoioșare peste rândurile cronicei. Dimpotrivă, încercând să fixeze, într'un tablou general, bilanțul domniei lui Constantin Brâncoveanu, el ține să sublinieze petele de umbră:

« Insă Constantin Vodă Brâncoveanul în domnia lui, au fost « fericit de toți oamenii țării și încă și de oamenii altor țări, « cât i s'au auzit numele, iar nu lăudat, pentrucă alta este feri- « cirea, alta este lauda...

« Intr'acest chip poate să se fericească și Constantin Vodă că « l-au dăruit norocul cu tot felul de bine: sănătos, întreg, casă « întreagă, fii și fete mulți, avuții prea multe, case, palaturi, « sate, vii, heleștee, domnie îndelungată și altele ca acestea, care « nu i-au lipsit nimica, de care ochii lui au poftit, dar toate acestea « au fost *darurile norocului*, iar nu câștigate de dânsul, că ceea « ce câștigă cinevaș în lume este partea sufletului... iar Con- « stantin Vodă nici o bunătate sufletească n'au arătat în vieața « și domnia lui, pentru ca să-l laude, ci mai vârtos este a se huli « pentru multe rele fapte ce au făcut în domnia lui, care au « rămas la cei după urmă greutate și blestem: avea o lăcomie « mare peste măsură și obiceiurile cele bune ale țării, care cu « multă socoteală le-au făcut acei bătrâni, toate le-au stricat...».

Despre politica lui prevăzătoare, care în timpul unei îndelungate domnii a asigurat liniștea în țară și a înlesnit poporului o prosperitate, cum nu mai cunoscuse de multă vreme; despre numeroasele lui ctitorii de mănăstiri, care au rămas până azi ca admirabile mărturii ale unui superior simț artistic; despre înfloritoarea activitate culturală susținută și stimulată de Domn, el nu pomenește nimic.

O singură dată sufletul lui se pare că se înduioșează de nenorocirea lui Brâncoveanu, atunci când este vorba de cei cari au pus la cale prăbușirea Domnului: Cantacuzinii. Ura, care mocnea ascunsă în sufletul cronicarului împotriva celor cari uciseseră în chinuri pe tatăl său, isbucnește cu toată vehemența:

« In mijlocul vremilor acestora, Cantacuzinii, carii pururea « au fost vicleni Domnilor și n'au fost odihniți de nici un Domn, « și acum la Constantin Vodă au început să-l viclenească și să-l « desrădăcineze din fața pământului, neavând altă pricină, fără « numai răutatea lor aceea ce din fire o au avut și mai dinainte, « că nu le-au lipsit în zilele lui Constantin Vodă nici un fel de « bine ca să nu-l aibă, voie vegheată, sfetnici ai Domnului plini « de bani, de sate, de vii, fără bir, fără împrumuturi, precum alții « ai țării da... Zic adevărul, că mai bine trăia ei, decât Constantin « Vodă, că el avea grijile domniei, iar ei aveau primblările și « desfătările și câștigurile și tot binele...».

Și el povestește mai departe cum Cantacuzinii ar fi falsificat pecețile boierilor la Brașov și cu acestea ar fi semnat plângerea împotriva lui Brâncoveanu; cum, mai târziu, prin chiar Constantin Diichites — vătaful lui Brâncoveanu — ar fi trimis cărți Sultanului, legându-se să predea ei înșiși pe nepotul lor în mâna Turcilor. El învinovățește fățiș pe Ștefan Cantacuzino că s'a nevoit, « cu atâta osârdie să stingă casa lui Constantin Vodă, *cât limbă de om nu poate spune* ». In această groaznică învinuire, el nu cruță nici pe Stolnicul Constantin Cantacuzino « hoțul acel bătrân, care știind toate tainele nepotu-său Constantin, pentrucă (i) le spunea toate, avându-l, nu ca pre un unchiu, ci ca pre un tată, au știut și cărțile dela Nemți și dela Moscali, care-i făcuse acei împărați, hrisoave, să fie el și feciorii lui prințipi, cnezi și luându-l de unde au fost, însuși bătrânul acela le-au dus la imbrohorul », ca să le dea în mâna Sultanului. Și ține Radu Popescu să mai adauge că « lângă alte păreri ce va fi mai zis și aceasta li-au pus înainte, că de nu va omorî pre Constantin Vodă și pre feciorii lui, odihnă domnia și țara nu va avea ».

Stolnicul Constantin Cantacuzino, a cărui înțelepciune și cultură era apreciată de toți călătorii occidentali, este astfel încondeiat în cronica lui Radu Popescu, încât apare un adevărat monstru. Inainte de a pune la cale dezastrul nepotului său, Stolnicul și-ar fi otrăvit doi frați: pe Șerban Vodă și pe Iordache Spătarul. Dovada: Stolnicul însuși a mărturisit. In zilele de restriște, când Ștefan Cantacuzino a fost mazilit, Stolnicul, în credința că va îndrepta situația fiului său, s'a dus la capigibașa de l-a dăruit și între alte vorbe i-ar fi desvăluit și o mare taină. Anume: Stolnicul însuși ar fi otrăvit pe fratele său Șerban Vodă, când a simțit că acesta se abate dela credința datorită Porții și tot el ar fi spus Turcului că ar fi otrăvit și pe celălalt frate mai mic, pe Iordache, care fusese trimis în solie la Viena și se înțelesese cu Nemții:

« Aceste cuvinte toate capegibașa le-au spus Vizirului și « altor meghistani ai Porții, de le-au auzit mulți oameni de « credință, mai vârtos Dragomanul, fratele Măriei Sale lui Ni- « colae Vodă, carele ajungând mai pre urmă și Domn în urmă « aicea în țară, au mărturisit către toți boierii ».

Și cum aici cronicarul se teme că cititorii contimporani și viitori nu-l vor crede, el încearcă să spulbere astfel îndoielile:

« Dacă el a mărturisit însuși, ce îndoială va să fie ca să nu « crează cineva, că la amândurora morți s'au zvonit că Constantin « Stolnicul i-au omorît, dar credință tot nu era, necunoscându-se « adevărul... Iar dacă și-au mărturisit păcatul către Turc, nu « la duhovnic, destul este să fie crezut la toți! »

Singurul Domn înzestrat numai cu virtuți și calități este Nicolae Mavrocordat, binefăcătorul său, căruia, îi închina și cronica. Capitolul despre Nicolae Mavrocordat începe cu o schiță genealogică despre « Vieața prea luminatului neam al prea înălțatului și milostivului Domn Io Nicolae Alexandru Vv., prea bunul stăpânitor (al) Țării Românești ». Această schiță arată, cum în linie feminină, Nicolae Mavrocordat descinde din Alexandru cel Bun și deci era destinat să fie « încoronat de puternicul Dumnezeu cu soarta domniei Țării Moldovei în două rânduri și aici în țară așijderea... Dumnezeu cel milostiv — adaugă el — să-i adauge anii vieții Măriei Sale până la adânci bătrânețe, întru îndelungată stăpânire » — și în tonul acesta panegiric, continuă povestirea domniei lui Nicolae Mavrocordat până la al 10-lea an, unde se oprește mâna cronicarului. « Nici odinioară nu voi tăcea, înălțate Doamne, ca să nu vestesc pretutindenea, cât voi fi într'această călătorie a vieții, bunătățile care Măria ta ai arătat către mine » scrie el în prefața închinată Domnului.

S'a arătat mai sus cum în 1716, când Nicolae Mavrocordat a fost luat prizonier de Germani, Radu Popescu semna, la 3 Decemvrie, alături de 2 episcopi și 39 de boieri, « fără nicio silnicie, ci de bună voie », actul de solidaritate, prin care se legau să ceară ca Domn pe Gheorghe Cantacuzino, fiul lui Șerban Vodă. Trecând apoi în Ardeal, el subscrie, printre cei dintâi, alături de Mitropolit, plenipotențele date delegațiunilor de boieri, care se duceau să ceară împăratului Carol al VI-lea sau Prințului Eugeniu de Savoia, alungarea « administratorului », cum numeau ei pe Ioan Mavrocordat, și aducerea în domnie a lui Gheorghe Cantacuzino.

După încheierea păcii dela Pojarevać, o bună parte dintre boierii cari luptaseră împotriva « administratorului » au rămas în Oltenia, cedată Austriacilor, și au luptat mai departe pentru ridicarea în domnie a lui Gheorghe Cantacuzino, pe când Radu Popescu s'a reîntors pe lângă « administrator » și și-a luat în primire locul de mare vornic.

Cum povestește cronicarul această parte din istoria țării, în care și el a jucat un rol activ?

Mai întâi pretinde că, după căderea lui Mavrocordat în mâna Nemților, aducând aceasta la cunoștința ostașilor săi, el, Banul Craiovei, ar fi fost făcut prizonier de către gloate, care l-ar fi dus cu pază mare la Târgoviște, unde l-au predat autorităților germane. Dus în Ardeal, el a obținut acolo dela generalul Stainville o carte de odihnă și s'a dus să-și întâlnească familia la Brașov. Atât! Despre participarea lui la acțiunea boierilor pentru restabilirea domniilor pământene, nu suflă un cuvânt. Dimpotrivă, vorbește în cronică despre « nebunia pe care au făcut-o spurcații de boieri », cari au dat pe Mavrocordat în mâna Nemților. El povestește mai departe cum aceștia au făcut sfat de « nimica și blăstămățesc, ca să se alcătuiască de tot cu Nemții, fiindu-le capetele pline de fumurile deșertăciunii »; că generalul Stainville i-a trimis înapoi la stăpânii lor Turcii; că delegația s'a întors ca « niște câini cu coada între picioare »; că au făcut « cetișoare » și au început a se sfătui « sfaturi vrednice de râs », « socoteli deșarte și vrednice de batjocură », adică « cum ei să închine țara împăratului nemțesc și să ceară Domn pe Iordache Beizadea, feciorul lui Șărban Vodă » și că, abia după încheierea păcii, când Nicolae Mavrocordat a revenit în scaunul domnesc, le-au ieșit « fumurile cele deșarte din cap și s'au trezit » și că afară de câțiva, cari au fugit peste Olt, « toți cu o inimă s'au strâns la București ».

Poate cu remușcări pentru atitudinea avută față de protectorul său, Radu Popescu continuă povestirea domniei a doua a lui Mavrocordat an de an, înfățișând toate evenimentele mărunte dela curtea domnească: nașterea « cuconilor și cucoanelor lui Mavrocordat »; trimiterea haraciului la Poartă ș. a. și subliniind, continuu « bunătățile » acestui Domn, deși într'un rând se teme să nu cadă în « bănuială de colachie, care românește se zice: ciocoinicie ».

Din când în când, întrețese în urzeala istoriei naționale și aci evenimente petrecute în țări străine: turburările Tătarilor din Bugeac; moartea lui « Duca de Orleans », unchiul lui Ludovic al XV-lea; abdicarea regelui și reginei Spaniei, care se retrag într'o mănăstire; moartea Ecaterinei « împărăteasa Moscalilor » ș. a.

Radu Popescu are, după cum se vede, un orizont de cultură mai larg. Imprejurările vieții îl aduseseră din tinerețe să călătorească prin multe țări. Era poliglot: cunoștea limbile latină, greacă, turcă și poate și slava.

Limba lui, înviorată cu plastice proverbe populare (« Dracului dă-i fum de tămâie cât de mult, el rămâne în firea lui tot drac », sau « Din cal, l-au făcut măgar pe Gheorghe Beizadea », sau « Cămilei i-au pus cercei la urechi ») este în același timp îmbibată de citații și cuvinte grecești (prochimen, pan-macariston, amfivolie, perilipsie, exorie, ipopsie, etc.) și chiar turcești (husmet, dughiun, buhasbelele — socotelile veniturilor, imam, dunama = flotă, etc.), marcând astfel în evoluția limbii noastre literare, o fază nouă.

El nu s'a putut însă desface de patimile care-i întunecau privirea limpede a lucrurilor, nu s'a putut ridica deasupra lui însuși, ca să ne dea nu numai o povestire vie și caldă, dar și o icoană senină, plină de adevăr și de sinceritate a vremurilor sale. Îi lipsește acea conștiință a răspunderii față de viitorime, pe care o găsim la marii cronicari moldoveni: « Scrisoarea este lucru veșnic. ... Eu voiu da samă de ale mele toate câte scriu ».

BIBLIOGRAFIE. Cronica lui Radu Popescu a fost publicată, pentru întâia dată, de N. Bălcescu în *Magazinu istoricu pentru Dacia*, al lui Bălcescu și Laurian, vol. I, p. 83—114, 147—186, 211—250, 279—326, 343—389 și vol. II, p. 3—35, sub titlul: *Istoriile Domnilor Țării Rumânești, scrise de Constantin Căpitanul*. Editorii au însoțit publicarea cronicei cu următoarea notiță: « In manuscrisul ce avem, se zice că această cronică s'a scris la 1769 (recte: 1761). In cursul scrierii însă, cum se va vedea, autorul se mărturisește de martur ocular al întâmplărilor urmate cu un veac mai înainte. Aceasta ne face să credem că acest Constantin Căpitanul este un copist, iar nu adevăratul autor. Noi, în lipsă de alt nume, am păstrat p'acesta, spre a o putea deosebi de celelalte cronici ». Notița la care se referă Bălcescu în rândurile de mai sus, este următoarea: « Această carte s'au scris de Costandin Căpitanul, Mai 10, leat 7269 (= 1761) ». Pentru întâia dată, Aron Densușianu, în *Istoria literaturii Române*, ed. I, Iași 1885, p. 176, a atribuit cronica lui Constantin Căpitanul Filipescu. Părerea lui Densușianu a fost admisă de A. D. Xenopol, în *Istoria Românilor*, ed. I. Vlădescu, v. VIII, p. 226—227; de Hașdeu, în *Etymologicum Magnum Romaniae*, III, col. 3047 și, însfârșit, de N. Iorga, care a reconstituit cel dintâiu vieața lui Constantin Căpitanul Filipescu, în studiul *Cronicele muntene* din *Analele Academiei Române*, Mem. sec. ist. seria II, tom. XXI, 1899, p, 342-361, precum și în prefața pusă în fruntea ediției noui, publicată de el sub titlul: *Istoriile Domnilor Țării Românești... compilate și alcătuite de Constantin Căpitanul Filipescu*, București, Socec, 1902. Părerea aceasta n'a fost admisă de Tocilescu într'un articol publicat în *Revista pentru istorie, archeologie și filologie*, an. II, vol. I (1884), p. 281—283 și de Dr. I. G. Sbiera, care, în *Mișcări culturale și literare...*, Cernăuți 1897, p. 200—206 și 215—216, atribuie pentru întâia dată cronica lui Radu Popescu. In 1906, regretatul Const. Giurescu, într'un studiu prețios: *Contribuțiuni la studiul cronicelor muntene*, București, 1906 a arătat, că opera nu poate fi a lui Constantin Căpitanul Filipescu, ci trebuește atribuită lui Radu Popescu. După studiul amintit al lui Constantin Giurescu, Radu Popescu a scris *Istoriile Domnilor Țării Românești de la descălecat până la anul 1729*. El ar fi scris această cronică în trei rânduri și anume: odată în anii tinereții, pe la 1688, cu intenția de a răspunde cronicei cantacuzinești a lui Stoica Ludescu; a doua oară între anii 1719—1721 și, în sfârșit, a treia oară către sfârșitul vieții ca monah, în preajma anului 1729. Emil Panaitescu, în *Cronicarul Radu Popescu și Istoriile Domnilor Țării Românești*, București, 1908, a arătat că partea de cronică, publicată de Bălcescu, sub titlul *Istoriile Domnilor Țării Românesti* — adică partea care merge până la 1688 — cuprinde neexactități de date și fapte cu privire la ultimele zile ale lui Hrizea Vistiernicul, tatăl lui Radu Popescu, precum și la fuga familiei lui Hrizea, deci și a presupusului autor, peste Dunăre. Chestiunea a fost reluată, de Al. Vasilescu, *Contribuțiuni la biografiile cronicarului Radu Popescu și a compilatorului Constantin Căpitanul* (Ungureul din Ungurei, județul Olt) în volumul comemorativ: *In amintirea lui Constantin Giurescu la douăzeci și cinci de ani dela moartea lui* (1875—1918), București, 1944 p. 533—546. Vasilescu discutând obiecțiunile aduse de E. Panaitescu la lumina unor documente inedite, le combate, aducând dovezi pentru paternitatea lui Radu Popescu. La aceleași rezultate ajunge și Constant Grecescu, *Câteva date noui în legătură cu istoriile Domnilor Țării Românești*, în același volum comemorativ *In amintirea lui C. Giurescu*, p. 277—289. O nouă versiune a cronicei, cuprinzând evenimentele dela 1689—1729, a fost publicată de librarul George Ioanid, *Istoria Moldo-Românieі*, București, 1859, vol. II, p. 278—399; o ediție critică a întregii cronice anunță Constant Grecescu, v. *ibidem*, pag. 280.

Pentru isvoarele cronicei vezi notele dela ediția lui Iorga. Pentru isvoarele grecești ale cronicarului cf. și Al. Vasilescu în *Convorbiri Literare, Un cronicar bizantin anonim utilizat de autorul „Istoriilor Domnilor Țării Românești"* XLVIII, 1914, p. 1085—1092 și 1251—1270 (Radu Popescu a utilizat Istoria politică în forma *Turcogreciei*), vezi însă D. Russo. *Studii greco-române*, opere postume I, p. 99; (de fapt cronica grecească de la 1570).

Vieața lui Radu Popescu a fost reconstituită pe larg de răposatul C. Giurescu în studiul amintit: *Contribuțiuni la studiul cronicelor muntene*. Pentru câteva mici detalii este de văzut și G. Pascu, *Data morții lui Radu Popescu* și *Turcisme la Radu Popescu*, în *Arhiva*, Iași, XXIX (1922), pag. 241—243.

CRONICA LUI RADU GRECEANU

Cronica lui Radu Greceanu, în forma mai completă pe care ne-a dat-o un strănepot al său, Ștefan Greceanu, cuprinde 110 capitole, fiecare cu titlul său, și povestește domnia lui Brâncoveanu dela începutul ei până în vara anului 1714.

In anul 1698, când cronica, începută mai de mult, a fost înfățișată Domnului ca un omagiu, Țara Românească respira liniștită. Invazia oștirilor germane fusese respinsă fără vărsări de sânge, prin aducerea trupelor turcești și tătărești. Prin abilitatea politică a lui Brâncoveanu, țara fusese ferită de nenorocirea de a deveni teatrul de luptă în războiul dintre creștini și turci. Boerimea era mulțumită de domnia părintească a lui Brâncoveanu, iar sprijinul generos acordat de el mișcării culturale, dădea domniei lui o strălucire deosebită. In această atmosferă de mulțumire generală, un boier ca Radu Greceanu, retras departe de zarva ambițiilor de curte, trăind în liniștea cărților sale, era un admirator sincer al domniei lui Brâncoveanu. In rândurile de caldă închinare cu care el înfățișa cronica sa Domnului, în al X-lea an de domnie, el exprima, poate nu numai sentimentele sale personale, ci și pe ale boierimii contimporane:

« Măria Ta, eşti cu daruri vrednice împodobit şi ai îngrijit « de această ţară cu o aşa adâncă pricepere şi înaltă priveghere, « cu atâta blândeţe şi răbdare pornită din sufletească dragoste « ce îi porţi, încât eu pociu să dau chezăşie că politica luminată « şi plină de bunătate a Inălţimei Tale este în adevărată ase- « mănare cu înţelepciunea lui Democrite care, în învăţăturile « sale zice: Stăpânii noroadelor şi povăţuitorii lui, trebue să « aibă în toţi timpii îngrijirea ca să se arate cu asprime către « vrăjmaşii ţării, iar către supuşii lor, iubitori şi blânzi ».

Cu aceste sentimente de admiraţie faţă de Domnul care, în mijlocul atâtor frământări, isbutise să asigure ţării pacea şi prosperitatea, se unea recunoştinţa faţă de protectorul care stimulase şi încurajase munca lui culturală:

« Până în ziua de azi multe feliuri de bunătăţi ai dăruit Măria « Ta la toată suflarea din ţara aceasta, şi aşa şi pre mine, ple- « catul slujbaş al Inălţimei Tale, m'ai încălzit, încât nu pociu « să-mi arăt mai bine recunoştinţa de care sunt cuprins, decât « prin alcătuirea acestei istorii despre vieaţa şi întâmplările « domniei Inălţimei Tale, care s'a petrecut prin vederile mele ».

Luând pana în mână, sub impulsul sentimentelor de admiraţie şi recunoştinţă, ca să povestească pentru viitorime « faptele cele mult lăudate şi de toată suflarea ţării aceştia cinstite şi iubite », era firesc ca Radu Greceanu să se identifice în toate paginile cronicei sale, cu interesele Domnului care, după el, erau şi ale ţării. Brâncoveanu, luase domnia, împins dela spate de toţi boierii ţării care-l rugau: « Logofete, noi cu toţii pohtim să ne hii Domn ». Sprijinit astfel pe consensul tuturor boierilor, Brâncoveanu se urcă pe tronul pe care stătuse până atunci unchiul său de mamă, Şerban Cantacuzino.

Toată lumea era mulţumită de această alegere, afară de soţia lui Şerban Cantacuzino, care ar fi dorit tronul pentru fiul său minor. Solii trimişi de Şerban Cantacuzino la Impăratul Leopold se aflau în drum spre Viena, când soseşte acolo o nouă delegaţie de boieri, care aduce vestea că Şerban Vodă a murit şi că ţara a ales în locul lui pe Brâncoveanu. Dintre solii lui Şerban, singur Aga Bălăceanu, ginerele răposatului Domn, înteţit şi de soacra sa, nu s'a putut împăca toată vieaţa cu alegerea lui Brâncoveanu. El a rămas în Ardeal, stăruind pe lângă imperiali, care erau atunci în războiu cu Turcii, ca să intre cu armata în Ţara Românească, să o libereze de Turci şi să redea tronul cumnatului său, Gheorghe Cantacuzino. Toate străduinţele lui Brâncoveanu de a împăca pe Bălăceanu şi de a zădărnici intenţiile Germanilor, nu izbutesc, şi în curând oştirea nemţească pătrunde în ţară, se îndreaptă spre Cerneţi, Craiova, Piteşti, şi de acolo la Bucureşti.

Povestind aceste evenimente, Radu Greceanu înfăţişează lucrurile cu o vădită simpatie pentru politica lui Brâncoveanu. Mai întâi se străvede, în paginile cronicei, aversiunea Domnului împotriva mătuşei sale, care pusese la cale toate aceste încurcături. Doamna lui Şerban Vodă e numită de cronicar « sârbcă de fel dela *Nicopole, fata Gheţii neguţătoriul de abale* ». « Fumuri mari — spune el într'alt loc — acei mueri îi urla în cap, care toate în deşert i-au eşit, că ochiul cel privitor al lui Dumnezeu niciodată nu se înşeală ».

Aga Constantin Bălăceanu este pentru Radu Greceanu, ca şi pentru cronicarul anonim, — şi de sigur ei reprezentau într'aceasta nu numai sentimentele lui Brâncoveanu, ci şi pe ale boierimii pământene: — « viclean şi vânzător de ţară ». El n'a vroit să asculte cuvintele împăciuitoare ale Domnului, care, explică Greceanu, « încă din boierie avea dragoste cu dânsul şi frăţie», ci, cuprins de zavistie şi vicleşug, umbla « după fandasii şi păreri nebuneşti ». S'a alunecat « după blestemăciuni

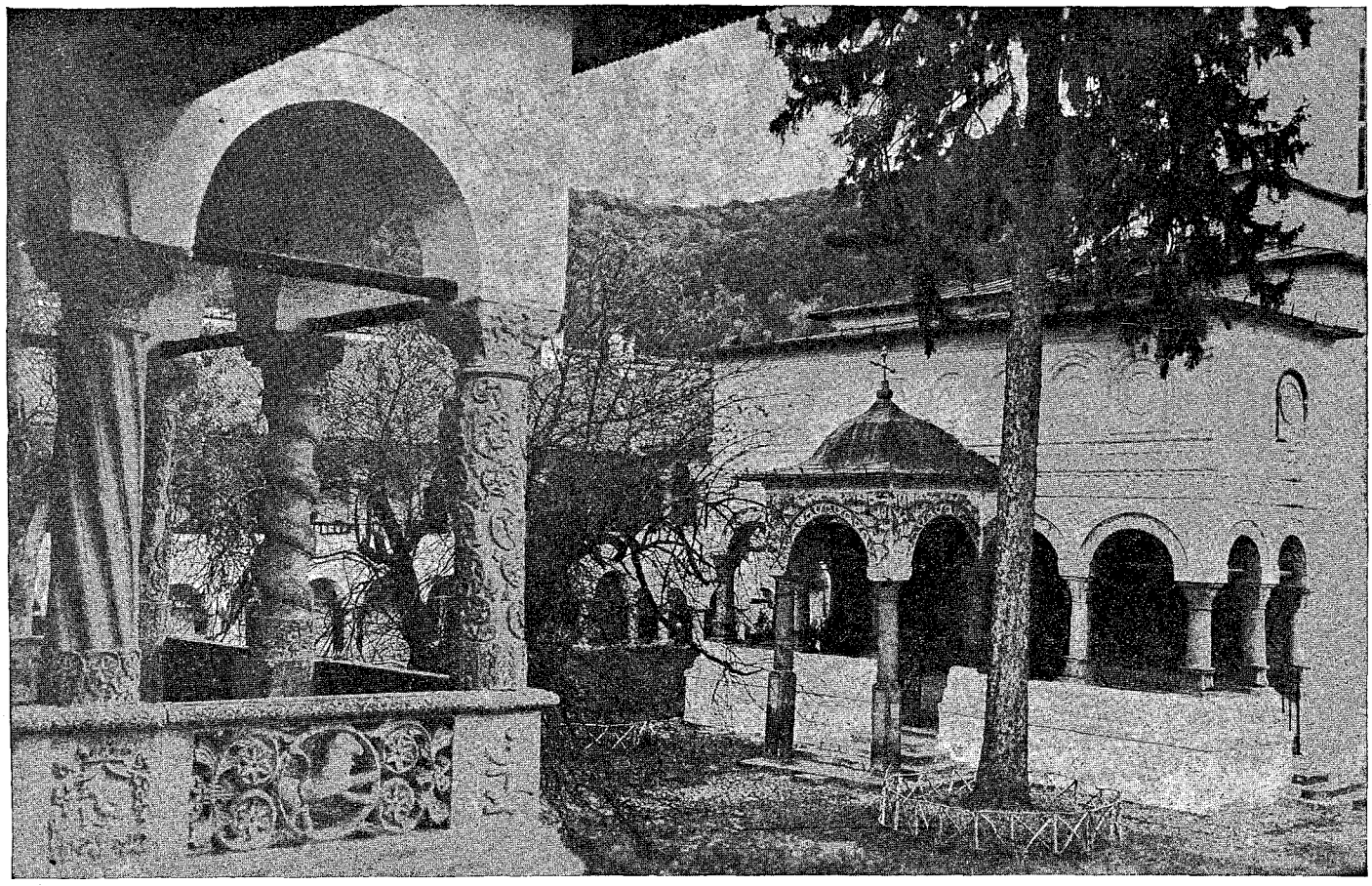

Biserica Mănăstirii Hurez, ctitoria lui Const. Brâncoveanu.

cu hirea» și, cu «hoțesc meșteșug», venind cu oastea nemțească în țară; a adus pe feciorul lui Șerban Vodă cu mama lui dela Drăgănești, «părându-i că — lămurește Greceanu — cum îl va aduce Nemții, Domn țării îl va pune, și așa cu acel nume de domnie, el, ispravnic domniei și ocărmuitor făcându-se (căci tânăr copil era de ani coconul acela al lui Șerban Vodă), mai lesne pre ai țării boiari și lăcuitori îi va trage lângă ei; întru care în deșert nădăjduia, că Nemții nici de cum după a lor nebunie nu umbla, ci numai folosul lor și-l căuta». Căci de sigur Nemții nu erau să umble după «vânturi bălăcenești». Aflând că Turcii și Tătarii au intrat în țară, imperialii părăsesc Muntenia și se retrag în Ardeal.

Cronicarul domnesc ne povestește apoi campania pe care a întreprins-o în Ardeal, Brâncoveanu, alături de Sultan, de Tătari și de Tököli, campanie care se încheie cu înfrângerea Nemților la Zărnești și cu prinderea generalului Heissler. Greceanu povestește și el scena întâlnirii lui Brâncoveanu cu generalul Heissler, dar, spre deosebire de cronicarul anonim, care înfățișează lucrurile cu mai multă viață, consemnând și duelul de cuvinte dintre Domnul român și generalul german («Jupâne Haisler, ți-am adus oaspeții care ți-am scris că-ți voiu aduce, primește-i» și răspunsul plin de mândrie al captivului: «De sunt rob, astăzi am căzut în robie, iar tu ești rob de când te-au făcut tată-tău» — aluzie la starea de vasalitate a Țării Românești), Greceanu se mărginește doar să ne spuie că Brâncoveanu, dând mâna cu Heissler, a încercat «să-l îmbuneze cu cuvinte de mângâiere pentru ale vremii și ale lumii întâmplări», dar că bunătatea de suflet a Domnului român, «de cea semeață și nebunească megalopsihia lui Haisler, puțin se atingea, că nu ca un prins și ca robit răspundea, ci și atunci firea lui cea înaltă vrea să și-o arate, micșorând lucrurile și biruințele ce se făcuse». Dar care erau acele cuvinte de «semeață și nebunească megalopsihie», Greceanu nu ne spune, poate și fiindcă nu erau pe placul Domnului.

Când povestește aducerea capului lui Bălăceanu în cortul lui Brâncoveanu, Greceanu lasă să isbucnească în cronică sentimentul de indignare, împotriva vânzătorului de țară:

«...că pre acest Costandin Bălăcianu nu-l lăsa, ticălosul, «trufia ca să-și aducă aminte și de frica lui Dumnezeu, ci cre- «dea în avere și în cai și în arme și în vitejii și în fandasii ne- «bunești, și nu știa că nu este Dumnezeu înaintea celor ce nu se «tem de Dânsul, ci așa cu acestea ș'au pus și sufletul și vieața».

Se va vedea, când vom analiza cronica anonimă, cu câtă vioiciune înfățișează cronicarul necunoscut, dramatica scenă când intră în spătăria domnească alaiul cu călăul în frunte, care aducea conspiratorii împotriva lui Brâncoveanu, legați cu lanțuri de mâini și de picioare. Ei bine și Radu Greceanu ne povestește acest moment, dar sufletul lui de cărturar, deprins cu liniile simple ale clasicismului elen, nu este atras de amănuntele senzaționale și de elementele dramatice ale scenei. El trece repede peste acest episod, ca peste un fapt divers, căruia nu-i dă importanța pe care i-o dă cronicarul anonim. Stăruește numai asupra vinovăției lui Staicu, pe care ni-l înfățișează într'o lumină cu totul defavorabilă. Astfel, el ne explică dela început că:

«...Acest Staicu a fost om de jos, feciorul unui Bărcan, «carele și Pârcălab de Curte fusese, iar fiu-său acesta, Staicu, mai «înainte era slugă la Pârvul Vistierul Vlădescu. După aceea s'au «lipit lângă Mareș Banul, (care) fiind om de casa boiarilor Canta- «cuzineștilor, cu mijlocul lor au tras și spre Staicu mai la cinste «și la boierie: fiind Mareș Vistier mare, pre Staicu l-au făcut «Logofăt de Vistierie, apoi și Vistier al treilea ajunsese. Iară «după aceea, trecând câtăva vreme, într'alt chip primenin- «du-se vremile și țara la Domni străini și la greci căzând...».

Cantacuzinii ajungând la strâmtorare și urgie, Staicu — spune mai departe Greceanu — «nemulțumitoriu binelui s'au arătat», căci a trecut în tabăra dușmană Cantacuzinilor. De aceea, când Șerban Cantacuzino a luat domnia, Staicu a plecat în pribegie, fugind din loc în loc, ca să scape de urmăririle noului Domn. Brâncoveanu — ne încredințează cronicarul — i-a arătat «milă și blândețe», dar el n'a vrut să vie «în țară la moșia lui», ci s'a dus în Moldova, la Constantin Cantemir. Și aci Greceanu are prilejul să-l încondeieze și pe Cantemir: «Acest Cantemir, întâiu au fost herghelegiu, apoi și ciauș la steagul spătăresc aicea în țară au fost». Și povestind cum, prin ajutorul lui Șerban Cantacuzino, Cantemir a ajuns Domn în Moldova, cronicarul subliniază că el, «cum a luat domnia, întâiaș dată nemulțumitor s'au arătat spre făcătoriul lui de bine Șerban Vodă» și, neputând să-i strice cu nimic rosturile lui Șerban Vodă», s'a apucat, prin mijlocul lui Staicu, să surpe pe Brâncoveanu. Când ne comunică sentința de moarte a osândiților, sufletul lui de cronicar nu se înduioșează, căci:

«...cele ale lor ficlene scrisori arătându-se și toate de față «cetindu-li-se, nimeni din câți auzea a se milostivi spre dânșii «era, faptele lor cele spurcate și păgâne aevea văzându-se, câte «ficleșuguri spre Domn și spre țară vânzări făcuse, că ei pre «Nemți în țară îi adusese, și pentru Nemți, Tătarii venise și «la primejdie și de istov prăpădire țara ajunsese cât nimeni «din creștini... n'au rămas de pradă și de sărăcie scăpați, care «de Tătari, care de Nemți, lăsând mult sărăcime, care arși de «Tătari și căzniți au murit, afară de robii ce au luat».

In aceeași lumină este înfățișată și cealaltă conspirație împotriva lui Brâncoveanu. Dumitrașcu Corbeanu, căpetenia conspiratorilor, este un «om foarte rău, zavistnic și turburător», iar jupâneasa lui, Tudosca: «muiere rea și neastâmpărată»; pe amândoi îi înfierează cronicarul: «ticăloși», care nu se puteau odihni «întru atâta bine și îndestulare».

Necazurile și mai ales grija, care cuprinsese sufletul lui Brâncoveanu și al boierilor săi de curte, după trecerea lui Toma Cantacuzino de partea Țarului Petru cel Mare, se răsfrânge cu toată emotivitatea în aceste rânduri ale cronicei lui Radu Greceanu:

«Toma Cantacuzino, marele spătar, carele tocmai ca acel «din 12 Apostoli, Iuda, alegându-se și de către stăpânul său «făr de nici o nevoie, ca un hiclean hainindu-se, Iudei cu ade- «vărat s'au asemănat, pentrucă den râvna ce pururea spre «cele deșarte lumești avea, uitând cinstea, folosul, mila și cău- «tarea, ceeace încă den copilăria lui tocmai ca dela însuș născă- «torul lui, încă și mai mult pociu zice, dela Domnul câștigase «și avusese... pe carele nu ca pre un neam și văr al Măriei Sale «l-au căutat, l-au cinstit și l-au iubit, ci neosebit din iubiții fii «Măriei Sale îl avea, și mai cinstit încă pociu zice..., carele întru «atâta cinste și îndestulare ce avea neîndestulându-se, ci fiind «cuprins și biruit de gândul trufiei, urmat-au tocmai și Eosfo- «rului și lui s'au asemănat, carele au socotit să-și puie scaunul «preste norurile cerului. Așa și acesta nu s'au îndestulat cu câtă «cinste și vrednicie avea, ci stepena domniei visând, și dentru «aceea ce au fost au căzut, pentrucă ochiul cel neadormit al «nefățarnicului Judecător, precum iaste îndelung răbdător, «iaste și de sârg răsplătitor».

In această formă, este scrisă întreaga cronică. Autorul ei, scriind sub ochii Domnului, în mijlocul emoțiilor care frământau curtea, împărtășește cu întreaga boierime din divanul domnesc, simpatiile și resentimentele lui Brâncoveanu. Paginile cronicei vibrează încă de căldura patimilor, peste care timpul a așternut de mult uitarea.

Incepând din al zecilea an al domniei lui Brâncoveanu, Radu Greceanu povestește evenimentele an de an, în ordinea în care s'au succedat.

Acest fel de înfățișare a evenimentelor impune cronicarului să neglijeze înlănțuirea lor cauzală și să amestece între faptele importante pentru vieața țării și întâmplări mai puțin însemnate,

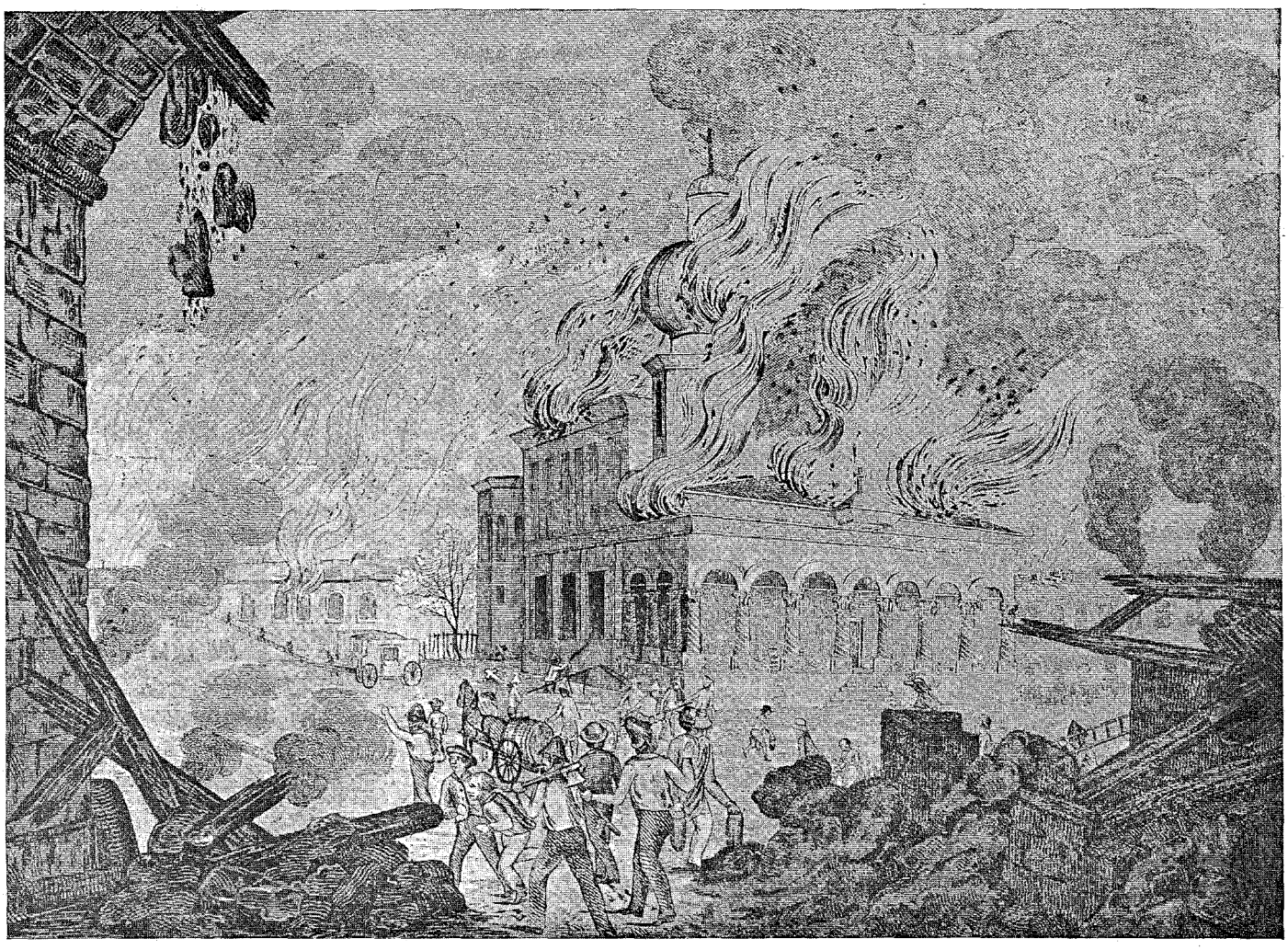

Biserica Sfântul Gheorghe Nou — unde au fost aduse pe ascuns și înmormântate, rămășițele lui Const. Brâncoveanu — în timpul focului din 1847, după o gravură a vremei făcută de E. F. Bucheri

(Originalul în Muzeul Municipiului București)

dar care au stârnit senzație la curte. El povestește, adesea pe același plan: venirea Hanului tătăresc în țară; sosirea solilor la curtea domnească și primirea ce li s'a făcut; plățile haraciului și trimiteri de salahori și care pentru raialele turcești; războiul dintre creștini și turci; plimbările lui Brâncoveanu prin țară, cu notarea precisă a conacelor făcute, ziua sosirii și data plecării; nunțile domnești; știri sosite din Beciu (Viena); ctitorii și clădiri domnești, ș. a. m. d.

Cronica lui Radu Greceanu se încheie tocmai în primăvara anului 1714, la vremea când se desfășură sguduitoarea dramă la care cronicarul însuși a trebuit să ia sufletește parte. Nepotul său Șerban Greceanu, care ținea în căsătorie pe fiica lui Brâncoveanu, a fost dus și el cu nenorocitul Domn la Constantinopol și a trăit în fioroasa temniță alături de soția lui Brâncoveanu și de cumnații săi, zilele de chin și groază, când le-a ajuns acolo, în închisoare, vestea că Domnul și copiii săi au fost decapitați. «Eu, care patru ani neîntrerupți — spune Del Chiaro — am avut onoarea de a fi în intimitatea acestor principi, nu-mi pot aminti această teribilă catastrofă, fără a vărsa lacrimi».

In același timp, Radu Greceanu se înrudea și cu Ștefan Cantacuzino, fiul Stolnicului, care surpase pe Brâncoveanu și-i luase locul. Nepoata lui Radu Greceanu, Păuna, era soția lui Ștefan Cantacuzino și sora lui Șerban, ginerele lui Brâncoveanu. Păuna n'a avut nici ea mai mult noroc decât fratele ei. După doi ani e domnie, pornește și ea, ca și soția lui Brâncoveanu, să-și întovărășească soțul pe drumurile de primejdii ale Constantinopolului. Acolo, în Duminica Sft. Treimi a anului 1716, ora 4 din noapte, soțul său Principele Ștefan și tatăl lui, Stolnicul Constantin Cantacuzino, au fost spânzurați în temnița din Bostangi-Basi.

Doamna Păuna, spre a-și salva copiii dela moarte, ajutată de câțiva prieteni devotați ai familiei, se ascunde travestită într'o casă, singură, unde, cu toată străduința Turcilor, n'a putut fi găsită. De acolo, luându-și inima în dinți, închirie pe ascuns o corabie și, strecurându-se cu multă teamă din Constantinopol cu copiii, după patru săptămâni de călătorie pe mare, debarcă la Messina. De acolo pornește spre Neapole și trecând prin Bologna și Ferrara, sosește în Veneția, unde avea să o întâlnească în 1718, fostul secretar al soțului său, Anton Maria Del Chiaro.

Urgia deslănțuită cu doi ani mai înainte împotriva familiei lui Brâncoveanu, se deslănțui acum împotriva Cantacuzinilor. Dela Del Chiaro aflăm că satele fostului Domn și ale Cantacuzinilor fuseseră împărțite de Mavrocordat între rudele și prietenii acestuia. «Am fost de față — zice Del Chiaro — și am servit de tâlmaciu când sărmana femeie — e vorba de soacra Doamnei Păuna, soția Stolnicului — trimite rugăminte la unul din nouii miniștri greci, care deținea prin silnicie satele ei, ca să o miluiască și pe ea cu o neînsemnată cantitate de făină».

Dece Radu Greceanu, cronicarul cărturar, tace asupra acestor vremuri de urgie și de durere, nu putem ști. Datele sărace pe care le avem despre viața lui nu ne îngăduie să facem nicio ipoteză măcar.

Elenist de frunte al timpului, Radu Greceanu nu a alergat niciodată după situații și onoruri pe care, mai ales după ce se înrudise, prin fratele său, cu familia lui Brâncoveanu, le-ar fi putut obține. Cărturar modest — ca toți cărturarii — s'a mulțumit să ajute cu cunoștințele sale întinse de grecească la marea operă de traducere a cărților sfinte în limba neamului.

Era bucuros că ocupă și el un loc la curtea domnească, că poate fi de față la serbări și la petreceri, că poate împărtăși bucuriile, îngrijorările și durerile curții — care erau și ale poporului — și că poate nota an de an pentru Domn și cei ce vor veni toate cele ce vedea petrecându-se sub ochii săi: și nunți domnești, și primiri de soli, și încoronări de Principi (a lui Tököli în Ardeal) și plimbări de curți pe la moșii și vii, și trimiteri de haraciu la Poartă și invazii de oști nemțești, turcești și tătărești și trimiteri de salahori pentru participarea cetăților turcești, și «fuga Tomii Cantacuzino la Muscali» și «furtuna cea ticăloasă a Craiului svețesc». Cronica lui, scrisă fără mult nerv, dar cu bun simț, este astfel un ziar oficial de curte al celui mai mare voevod al culturii românești.

BIBLIOGRAFIE. O bibliografie completă asupra lui Radu Greceanu ne lipsește. Opera genealogică întocmită de strănepotul cronicarului, Ștefan D. Greceanu, apărută postum, sub titlul *Din scrierile inedite ale lui Ștefan D. Grecianu: Genealogiile documentate ale familiilor boierești, publicate de Paul St. Grecianu*, 2 vol., București, 1913—1916, merge numai până la litera *B* (eșteleii). Se găsesc însă risipite în această publicație, ca și în alte culegeri de documente, câteva acte interesante privitoare la familia Grecenilor. Date despre înrudirea Grecenilor cu Constantin Brâncoveanu se găsesc în: *Câteva documente și un arbore genealogic pentru a proba descendența domnului Ștefan Dimitrie Grecianu, fost senator, din neamul boierilor «ot Brâncoveni»*, București, Göbl, 1902. Date despre moșia Greci din jud. Ilfov, leagănul Grecenilor, în Ștefan D. Grecianu, *Din trecutul Țării Românești: Istoricul unei bătrâne moșii boierești Grecii*, București, 1910. Precizări biografice noui a adus I. C. Filitti în articolul: *Cine erau frații cărturari Radu și Șerban Greceanu*, publicat în *Revista Istorică Română*, vol. IV (1934), p. 65—70.

Scrisori de la Șerban Greceanu la N. Iorga, *Scrisori de familie ale vechilor Brâncoveni*, în *Analele Academiei Române*, Secția ist., seria III, tom XVI (1934 — 1935), p. 183 și urm.

OPERA. St. D. Grecianu a publicat și primele studii asupra activității literare a lui Radu Greceanu în: *Scrierile lui Radu Logofetul Chronicarul*, publicat în *Revista Romana pentru sciințe, litere și arte* a lui Al. Odobescu, vol. I, 1861, pag. 575—588 și vol. II, 1862, p. 245—258 și într'o broșură cu titlul: *Scrierile lui Radu Logofetul Chronicarul. Completarea articolului din Revista Română, pentru a servi ca introducere la viața lui Constantin Brâncoveanul*, București, 1904. Cronica a fost publicată pentru întâia dată în *Magazinŭ istoricŭ pentru Dacia* al lui N. Bălcescu și A. Treb. Laurian, vol. II, p. 129—176, 193—228, 321—354. Versiunea publicată de Bălcescu cuprinde evenimentele dintre anii 1689 și 1700 și este extrasă din compilația de cronici muntene făcută din inițiativa lui Nicolae Mavrocordat. O altă versiune a publicat George Ioanid, *Istoria Moldo-Românieĭ* vol. II, București, 1858 p. 165—278; cuprinde, în 48 capitole, evenimentele de la 1688 până la Octomvrie 1699.

O versiune mai completă, cuprinzând povestirea evenimentelor dela 1688 până la 1714, a fost publicată de un strănepot al cronicarului Ștefan D. Grecianu, sub titlul: *Din cronicile Țării Românești: Viața lui Costandin-Vodă Brâncoveanu de Radu Vel Logofet Grecianu, cu note și anexe*, București, Göbl, 1906. Această versiune cuprinde și predoslovia cu care cronicarul a închinat lucrarea lui Brâncoveanu în 1698, când i-a predat povestirea primilor zece ani de domnie. Predoslovia lipsește din versiunea publicată de Bălcescu.

CRONICA ANONIMĂ DESPRE C. BRÂNCOVEANU

Cea mai obiectivă ca ținută și cea mai frumoasă ca factură literară este însă o cronică pe care unii au atribuit-o lui Radu Popescu, dar pe care noi, pentru motive pe care le-am arătat în altă parte, o socotim *anonimă*.

Cronica povestește evenimentele petrecute dela moartea lui Șerban Vodă și urcarea pe tron a lui Brâncoveanu, până la începuturile domniei lui Ștefan Cantacuzino. In manuscrisul publicat de Bălcescu — pierdut în vicisitudinile vieții marelui istoric al generației dela 1848 — cronica se încheie cu narareа înebunirii, la Mănăstirea Dintr'un Lemn, a Doamnei Păuna, soția lui Ștefan Cantacuzino, tocmai în ziua fatală a Adormirii Maicii Domnului, când la Constantinopol, dinaintea seraiului imperial, se tăia capul lui Brâncoveanu și ale copiilor săi. Această dramatică și stranie coincidență, a sguduit adânc sufletele contimporanilor, cari erau dispuși să vadă aci pedeapsa lui Dumnezeu împotriva celor ce puseseră la cale năruirea lui Brâncoveanu (între care se socotea de unii și soțul Doamnei).

Cronica este alcătuită, după cum a arătat regretatul Giurescu, din două părți inegale. Prima parte e alcătuită din «cinci șăsimi din întinderea totală a operei» și istorisește mersul ascendent al domniei lui Brâncoveanu, care culminează în 1703, când, în vremuri de aparentă liniște, Domnul, rupând toate firele intrigilor țesute de dușmanii săi, se întoarce din Adrianopol în țară, cu hatișerif din partea Sultanului, garantându-i domnia până la sfârșitul vieții. Această primă parte a cronicei se încheie cu o frumoasă apoteoză de patriarhală fericire a Domnului:

«Și așa cu acestea se bucura în ospețe și în veselii, în nunte, și «ale boiarilor de pământ și ale lui nunte, mărintându-și fetele, «însurându-și feciorii cei de vârstă, că atâta era fericit, cât «mi se pare că toate darurile norocului erau asupra lui. Că mulți «au noroc în lume, dar nu în toate, că unii au noroc în cinste, «iar nu de feciori și de bogăție și de altele... Iar acest Domn «în toate au avut noroc: bogat, frumos la chip, la stat, vorba «lui frumoasă, cu minte mare, rude multe, fii, fete din destul, «gineri, nurori, așijderea cinste mare. Și în boieria lui, și în «domnia ce au domnit nici o lipsă nu va fi avut. Și acest Domn «ar fi putut să zică cuvintele lui Solomon: «că orice i-a pohtit «inima, lui nu i-a lipsit». Acestea și ca acestea văzând înaintea «ochilor lui, numai se veselia».

După această evocare sugestivă a domniei lui Brâncoveanu, cronicarul povestește repede, în a doua parte, evenimentele externe din al căror angrenaj s'a deslănțuit războiul dintre Petru cel Mare și Turci, războiu care, în vâltoarea lui, a pregătit prăbușirea lui Brâncoveanu.

Istoricii au dreptul să regrete că informația este mult mai săracă pentru ultimii 11 ani din domnia lui Brâncoveanu, că raporturile dintre nefericitul Domn și Petru cel Mare nu sunt mai clar și mai amănunțit expuse; dar noi, istoricii literari, cari căutăm în slova strămoșească, dincolo de adevărul istoric, eternul omenesc prins în formele artei, trebue să recunoaștem aci, că după apoteoza fericirii lui Brâncoveanu, această repede expunere a faptelor până la catastrofa finală, este de un real efect dramatic, pe care cronicarul știe să-l speculeze din punct de vedere literar.

Tonul povestirii lui de aci înainte, mai ales după războiul dela Stănilești, începe să se schimbe. Faptele sunt înfățișate într'o lumină mai tristă: «Constantin Vodă încă cu întristăciune s'au tras dela Urlați la Târgoviște, venindu-i multe împutăciuni dela Turci pentru spragerea Brăilei, cum că ar fi fost mers Toma (Cantacuzino), cu știrea lui, de au adus Moscalii».

El zugrăvește repede intrigile țesute de Cantacuzini pentru a răsturna pe Brâncoveanu; plângerile ticluite și semnate cu pecețile falsificate la Brașov ale boierilor Țării Românești; venirea imbrohorului la București; arestarea lui Brâncoveanu și confiscarea averilor («și până într'atâta avea necredință, ca și cum ar fi mai ascuns avere, până și pre Doamna și pre nurori le-au căutat și au luat ce au găsit, care obiceiu la Turci n'ar fi fost mai înainte, să cerce muierile»), trece apoi la expunerea, cu sentimente turburi, a domniei lui Ștefan Cantacuzino, insistând asupra ingratitudinei Cantacuzinilor față de Brâncoveanu și încheie povestind tragedia finală: tăierea capului lui Brâncoveanu și a celor patru copii ai săi dinaintea foișorului imperial,

sub ochii Sultanului, care privea această scenă de groază și, apoi, înfigerea capetelor în prăjini, dinaintea porții împărătești.

Autorul acestei cronici este, în ceea ce privește talentul literar, superior celorlalți contimporani ai săi din Țara-Românească. Din îndelungata domnie a lui Brâncoveanu, el alege cu deosebire evenimentele care l-au impresionat mai puternic, dar isbutește să ne concentreze interesul asupra lor, prin viața cu care le povestește.

Ceremonialul batjocoritor, cu care Brâncoveanu primește în țară pe conspiratorii potrivnici lui, este descris cu amănunte patetice. Din porunca lui, trădătorii sunt aduși în București «într'un car mocănesc» și porniți la palat, cu alai mare. In fruntea cortegiului, mergeau boierii trimiși de Brâncoveanu la Țarigrad; de o parte și de alta urmau rânduri-rânduri, toată slujitorimea din casa lui efendi până în divanul cel mare, iar la mijloc, duși de subțioară de către călărași, pășeau, cu mâinile prinse în cătușe și împiedicându-se în fiare, conjurații. In întâmpinarea lor, Domnul trimite pe armaș și — în chip de Postelnic mare, cum se obișnuia pentru primirea Domnilor, fiindcă se svonise că Staico vrea să fie Domn — «pe gâdea cu un ciomag mare în mână». Ulițele orașului erau pline de «norod», pe când la curte, Domnul cu toți boierii mari și mici așteptau în cele două spătării, cu ușile deschise, sosirea convoiului. Ajunși înaintea lui Brâncoveanu, vinovații cad în genunchi. Scena întrevederii dintre Domn și Paharnicul Staico, căpetenia conspiratorilor, e de un dramatism mișcător: «N'ași fi gândit, Staico, — începe Brâncoveanu ironic — să văz una ca aceasta, zău n'aș fi gândit în vieața mea, ca acela ce într'atâta vreme, printr'atâtea locuri și cu atâtea feluri de umblete (s'a vânturat), să te văz așa, dinaintea mea, într'acesta chip. Zău n'ași fi gândit». Cu moartea în suflet, înfundat, răsvrătitul abia îngăimează: «Greșit sunt Măriei Tale; mila Măriei Tale, încă este mai mare decât greșala mea». La toate imputările Domnului — «că el le-a dat pâine și iertăciune, iar ei i-au aruncat cu piatra» — pribegii, încolțiți, nu pot răspunde decât: «Greșiți suntem Doamne, greșiți, și ce va fi voia Măriei Tale».

După această sumară judecată, Brâncoveanu, întorcându-se spre armaș, dă porunca: «Armaș, ia pre dumnealor de-i du în pușcăria unde și-au gătit-o singuri, că noi avem altă treabă... să bem astăzi». Și pe când conspiratorii scoborau, zornăind din lanțurile prinse de mâini și de picioare, în beciurile întunecoase ale palatului domnesc, și ușa grea a temniței se închidea și se zăvorea cu lacătul în urma lor, Domnul, cu toată boierimea care se adunase la curte — și spre a sărbători o nuntă — «se așează la masă, toată ziua până noaptea, cu feluri de muzici, cu tunuri, precum este obiceiul Domnilor».

In beciurile temniței, Staico și tovarășii săi stau multă vreme, până ce se țin trei divanuri asupra lor: unul făcut de Domn în spătăria cea mare, un altul în divanul cel mare și, în sfârșit, un al treilea ținut de boierii singuri, în vistieria de jos, fără Domn «cu cealaltă țară și cu vlădica Teodosie». Zadarnic Staico blesteamă pe Constantin Cantemir și pe Cupărești care-l puseră la cale, zadarnic se roagă de iertare «că, fiind om bătrân, nu va trăi mult și pentru doi trei ani, dece să-i verse sângele, să intre în păcat»; soarta lui este definitiv hotărîtă în al treilea divan, ținut de boieri sub președinția Mitropolitului. Aducându-se pravila țării și cercetând Mitropolitul în ea cazul impricinaților, i se dă lui Staico să-și citească singur osânda: «Boierul — zicea Pravila — care va umbla împotriva Dom-«nului și a Țării, să-l spânzure și să-i facă spânzurătorile mai «înalte cu un cot decât ale altor oameni proști».

Aruncat din nou în temniță, este ridicat de acolo, trimis la Mănăstirea Snagov, și în cele din urmă spânzurat «într'o noapte, în târgul de afară al Bucureștilor», pe când ceilalți conspiratori sunt aruncați în temniță.

Era un exemplu sguduitor, pe care Brâncoveanu îl dădea pentru trădătorii de domnie în vremuri turburi, când flăcările războaielor la hotare amenințau țara.

Alte pagini ale cronicei, tot așa de dramatic expuse, sunt grupate în jurul unui episod care scoate în lumină o altă latură a caracterului lui Brâncoveanu: energia cu care știa să aducă rânduială în administrația țării și să sgâlțâe pe boierii fraudatori, chiar și atunci când aceștia îi erau rude apropiate.

Vinovatul era de această dată marele boier Radu Clucerul Știrbei, care ținea în căsătorie pe o vară a Domnului — om, cum îl caracterizează cronicarul, «cam lung la unghii». Insărcinat cu strângerea birurilor, Știrbei luase mai mult decât se cuvenea, pentru a-și face și lui o parte însemnată. Brâncoveanu primește plângerile locuitorilor jefuiți, tocmai la Cerneți, unde se dusese să se întâlnească cu tabăra Sultanului. Adunând atunci zapisele Clucerului și controlându-le cu catastifele vistieriei, se convinge de vinovăția lui Știrbei și poruncește caimacamilor săi din București să-l cheme grabnic și să-i ceară să întoarcă imediat «banii săracilor, că de voie nedându-i, va să-i dea cu rușine». Știrbei însă, neștiind că «iscăliturile» lui se află în mâna lui Brâncoveanu, o ținea într'una că «nu a luat nimic și că nu va da niciun ban». Domnul, aflând aceasta, s'a turburat și, ajungând în scaunul său din Târgoviște, a cerut să i se aducă la curte vinovatul și în plin divan îi adresează răspicat aceste cuvinte:

«Clucere, când te-am trimes în țară cu slujbe, fiind cu boerie, «dreptate am poruncit să faci, au nedreptate...? — El zice: «Ba, dreptate ai poruncit Măria Ta să fac. Și începu a se îndrepta «din cuvinte. Iar Domnul zise: Dar acestea ce sunt? Și scoase «hârtioarele cu iscălitura lui și le dete la Radul Cluciarul, fe-«ciorul Hrizei Vistierul din Popești, să le citească. Și se sculă «Radul Cluciarul de unde ședea la Divan și le luă din mâna «Domnului și începu a citi și a arăta Cluciarului Costandin «iscăliturile lui. Care, dacă au văzut, au rămas înghețat.

«Și începu a zice: că pentru cheltuiala câii și a feciorilor au «făcut. Și un covor și niște tipsii și tingiri ce au fost luat mită, de «au făcut nedreptate săracilor, zicea că le-au dăruit Mănăstirii «Strehați. Domnul zise: Auziți boeri, cu ce jafuri și cu ce nedrep-«tăți face pomeni. Incepu a-l mustra, zicând: Dar până când «aceste jafuri să le faci, Cluciare Costandine, că din nimica, eu «te-am ridicat și te-am făcut slugiar mare, comis mare și cluciar «mare, al șaselea scaun al divanului, și te-am miluit și te-am «ținut credincios!. Ai luat județul Dâmboviței: l-ai prădat de «n'au rămas ca un sat. L-am luat acela și ți-am dat Teleor-«manul. Și mai rău l-ai făcut, că ți-am găsit pe urmă-ți «sume de lei jefuite, pentru care te-am suduit într'o vreme «și te-am urgisit să nu te văz în ochi. Iar te-am iertat, pentru «rugăciunile altora: acum iar ai făcut jafuri și nedreptate!...».

Și amintindu-i toate năravurile lui vechi și toate osândirile de care a scăpat cu greu: cum Antonie Vodă era «să-i taie mâna» și să-l «dea cu catastihul legat de gât prin târg»; cum Șerban Vodă era să-l spânzure «pentru furtișagurile ce au făcut din banii cailor». Brâncoveanu încheie hotărît și aspru: «Și acum ai îmbătrânit și tot nu te lași. Voi să te fac să înveți». Și porunci dregătorului care avea în sarcină paza celor osândiți: «Ia-l, căpitane de dorobanți, și-l du la vistierie. Și să cauți «un car să-l pui și să-l duci la Mehedinți, prin satele pe care «le-au jefuit, să le dea banii care i-au luat. Și apoi să-l aduci, «însă să-l bagi și în fiară. Și-l luă și-l duse la vistierie până în «amiază zi; de aci l-au băgat în pușcăria dela Poartă (poarta «palatului)».

Această aspră, dar dreaptă judecată, a făcut o mare senzație la curte și în toată Târgoviștea. Soția Clucerului, vara Domnului, cu maică-sa, sora mamei lui Brâncoveanu, se duc într'un suflet la curte și, cu lacrimi în ochi, cer îndurare pentru cel vinovat. A trebuit să intervină mama Domnului; a trebuit să intervină

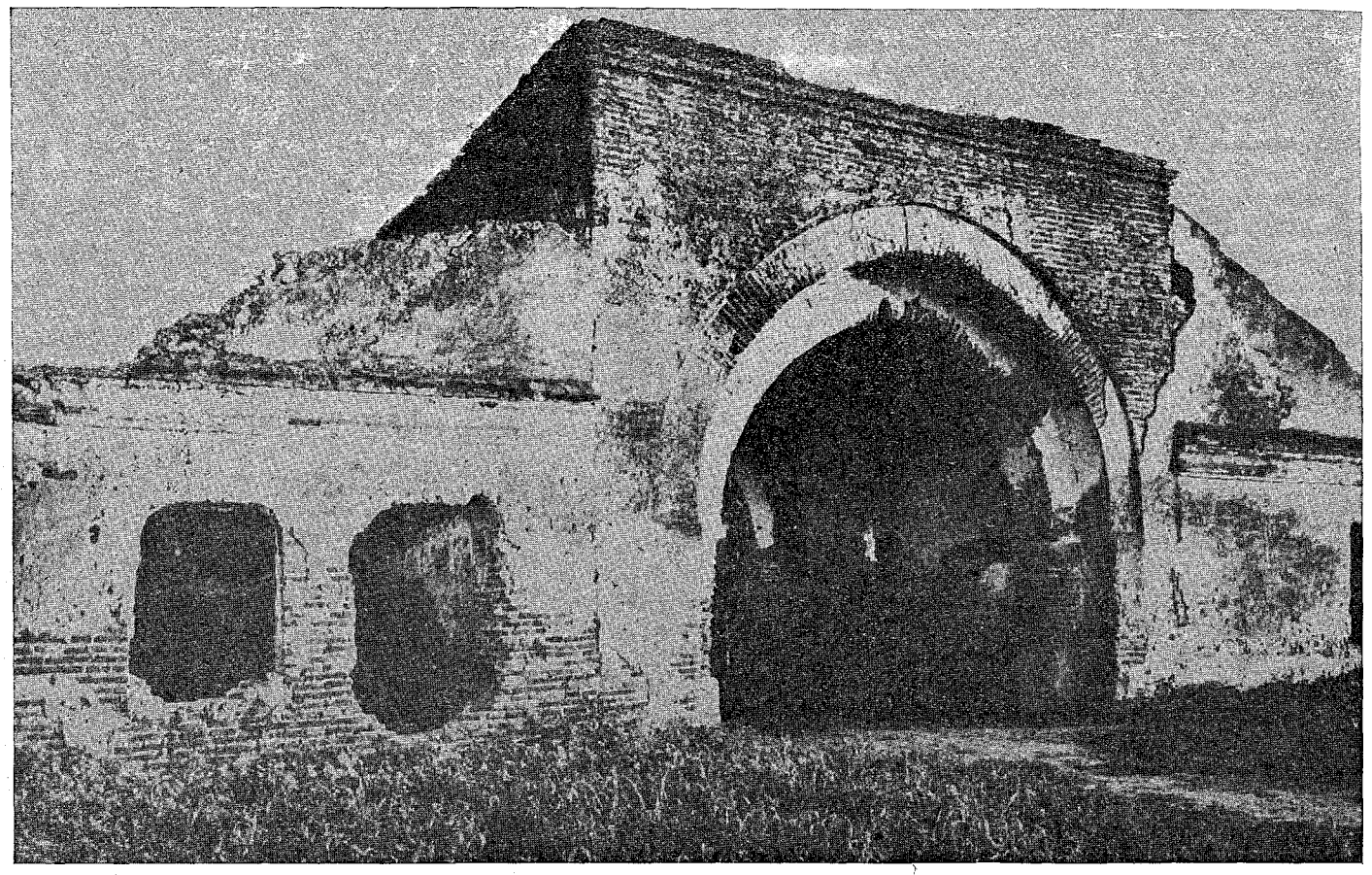

Poarta castelului brâncovenesc de la Potlogi.

(Arhiva fotografică a Fundației Regele Mihai I).

boierii; a trebuit să intervie Mitropolitul însuși, pentru ca, după două săptămâni de temniță, urgisitul boier și rudă să fie iertat, cu condiția ca să restitue săracilor banii îndoiți.

Am stăruit într'adins asupra acestor două episoade mișcătoare, pentru ca să se vadă talentul literar al cronicarului; darul lui de a alege din vălmășagul faptelor amănuntele care caracterizează o epocă și de a le ridica la valoarea tipică, de a găsi cuvântul care oglindește o întreagă stare sufletească; de a însufleți oamenii și vremurile dispărute și de a pune astfel în scenă dramele pe care le reconstitue. Cronica este plină de asemenea amănunte interesante, care redau nota caracteristică a oamenilor și a situațiilor și coloarea locală a vremii.

Iată, de pildă, ce bine este fixată mândria și aroganța generalului austriac Heissler, căzut în captivitate după lupta dela Zărnești. Adus în curtul în care se aflau Sultanul, Tökeli și Brâncoveanu, acesta i se adresează cu următoarele cuvinte, din care nu lipsește nuanța de ironie: « Jupâne Haissler, ți-am « adus oaspeții care ți-am scris că-ți voi aduce. Primește-i! ». « Iar el răspunse lui Constantin Vodă: « Nu te bucura de această « întâmplare, că de am pierdut noi războiul, împăratul nostru « mai are ca noi mulți, ei te bucură de vrășmașul tău, de Bălă- « ceanu, (era ginerile lui Șerban Vodă, care adusese pe Austriaci « în țară) că au pierit, că eu, pentru ca să-l mântuiesc pe dânsul, « am căzut în robie, și de sânt și rob, *astăzi* am căzut în robie, « iar tu — face generalul aluzie la vasalitatea țărilor noastre — « ești rob de când te-au făcut tată-tău ».

Nimic nu conturează apoi mai precis satisfacția pe care o simte Brâncoveanu la aflarea acestei știri și străduința de a liniști țara, decât episodul pe care-l povestește imediat:

« Deaci întrebând Constantin Vodă: unde au pierit Bălă- « ceanu, au trimis slujitori și l-au adus acolo mort, ci capul « l-au trimis la București, de l-au pus într'o suliță în ziua de « Sântă Măria Mare, că într'acea zi se lăuda Bălăceanu că va « să fie în București, iar trupul — notează cronicarul care avea « și el aversiune pentru Bălăceanu — i-au rămas batjocura « oamenilor ».

Prin obiectivitatea ei, prin asemenea amănunte dramatice, care redau coloarea epocii, prin cursivitatea stilului, savoarea și pitorescul povestirei, cronicarul anonim se ridică de-asupra celorlalți cronicari ai lui Brâncoveanu, și se așează pe linia marilor cronicari ai Moldovei.

DISCUȚII ASUPRA PATERNITĂȚII. Cine este autorul acestei cronici, păstrată întreagă, fără nicio indicație, într'un singur manuscris, și acela pierdut după publicarea lui, în sbuciumul vieții lui Bălcescu?

Pentru a-l putea identifica între boierii dela curtea lui Brâncoveanu, este mai întâiu necesar să fixăm data la care a fost alcătuită cronica.

Regretatul C. Giurescu, care-și făcuse o adevărată specialitate din studiul cronicarilor, dar care, spre paguba culturii noastre, a decedat înainte de a-și fi putut încheia opera, a ajuns, prin critica internă a textului, la următoarele concluzii în ceea ce privește datarea.

Cronica a fost scrisă târziu în domnia lui Brâncoveanu, precum se poate de altfel vedea destul de clar, din chiar începutul ei:

« *Multe și vrednice de auzit istorii* sunt de faptele ce s'au în- « tâmplat în zilele domniei lui Costandin Vodă Brâncoveanu, « care mă voiu nevoi a le scrie cât voiu putea ».

Pentru ca să poată începe cu aceste cuvinte cronica, autorul trebue să fi cunoscut înainte de a se fi așezat la scris, acele

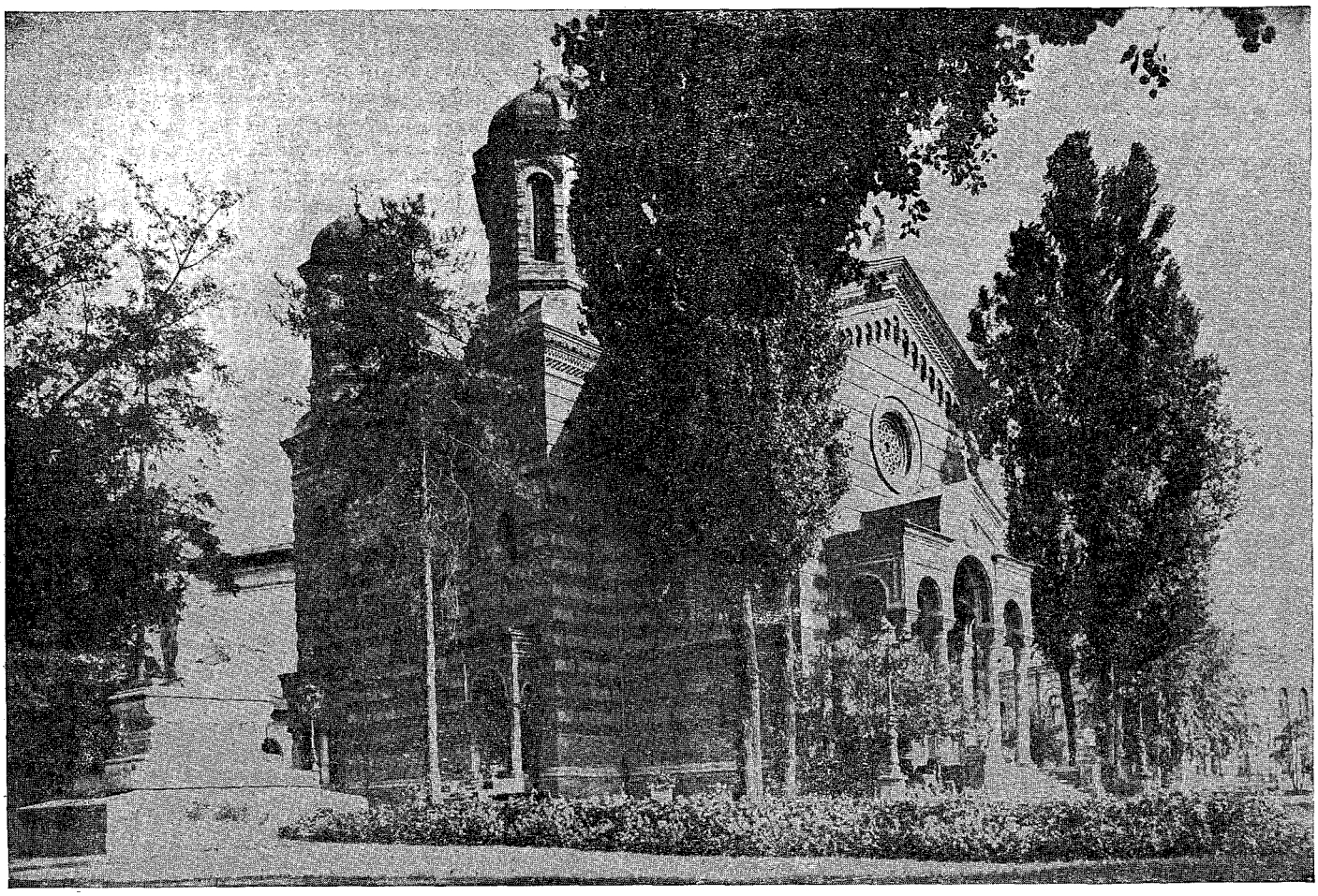

Biserica Domniţa Bălaşa din Bucureşti, zidită de Bălaşa, fiica lui Const. Brâncoveanu, căsătorită cu Banul Manolache Lambrino.

multe şi vrednice de auzit istorii, care s'au întâmplat în domnia lui Brâncoveanu, deci târziu.

Cronica este alcătuită, după cum s'a spus, din două părţi inegale: prima parte, cea mai desvoltată, se întinde până la întoarcerea lui Brâncoveanu dela Adrianopol, când se credea cu drept cuvânt ajuns pe culmea fericirii. Restul, alcătuind abia a şasea parte din totalitatea operei, povesteşte într'o repede ochire decăderea lui Brâncoveanu, cu decapitarea lui şi a copiilor săi şi domnia lui Ştefan Cantacuzino, până la înebunirea Doamnei Păuna.

Examinând cu atenţie prima parte şi întemeindu-se pe faptul că în diferite locuri din cuprinsul ei, se face aluzie la evenimente care s'au petrecut ulterior, Giurescu a fixat data la care a fost scrisă această parte: anul 1709, care reprezintă în domnia lui Brâncoveanu o epocă senină, de mari speranţe înviorătoare.

Pe aceleaşi criterii, Giurescu stabileşte că a doua parte a cronicei a fost scrisă în vara anului 1716.

Cronica anonimă a fost scrisă prin urmare în răstimpul dela 1709 până în vara anului 1716.

Care dintre boierii dela curtea lui Brâncoveanu a putut scrie cronica la aceste date?

Din studiul cronicei, se vede că el era un om de cultură largă, puţin obişnuită pe vremea sa. Mai întâiu îşi frământase mintea, *se pedepsise* — cum se zicea în limba timpului — cu studiul latinei, care era întrebuinţată pe atunci în cancelaria lui Brâncoveanu pentru corespondenţa cu occidentalii. Cunoştinţele sale de limbă latină erau, se pare, destul de sigure, căci vorbind de visurile himerice ale lui Bălăceanu, el se foloseşte, pentru a-şi contura ideea, de două dictoane latineşti, bine puse la locul lor: «*Laus in fine cadit*, cum zice oarecare politic latin sau cum zice altul *Finis coronat opus*, adică sfârşitul cunună locul». Din limba latină, obişnuită în actele de cancelarie, îi scapă din când în când sub pană, în cronică, expresii ca: *duca* (de Saxonia) dux; *generarism; generariul; comândanţii; regemente; comisariul; presidiile* (cetăţilor); *forteliţii* «întru care scapă norodul în vreme... de rezmerite»; *rebelişti; încoronare; coronaţie; patria; privilegii; graţia; parola; orgoliu; armada* (franţeză); *invitaare*, etc.

Din puţinul cât se resfrânge în cronică, se pare că el avea cunoştinţe sigure şi despre istoria romană, căci vorbind într'un loc de cetatea Cladova, adaogă: «La Cladova cetate, care au făcut-o Claudie împăratul şi la Turnul Severinului, unde sânt şi picioarele podului lui Traian împăratul ce au făcut preste Dunăre».

In afară de limba latină, autorul cronicei cunoştea şi limba greacă, după cum o dovedesc unele citate ca: «precum zice Aristofan în stihul întâiu», «sau cuvinte ca: *prochimen* (τὸ προκείμενον = subiect, chestiunea despre care se vorbeşte): «să venim iarăş la prochimen»; *politie*, linie de conduită; sau «a avea *patolă* asupra Domnului», ("Εχεί πάθος κατά τινος = a avea pică pe cineva, a avea inimă rea).

Şi, în sfârşit, autorul era familiarizat şi cu limba turcească, precum, o dovedesc numeroase pasagii ale operei sale. Astfel, povestind într'un loc mânia vizirului împotriva lui Brâncoveanu, că n'a ieşit la vreme întru întâmpinarea Sultanului, cronica spune că vizirul «ca un ceas n'au vorbit. Iar după aceea au zis: *Diisîzi ghiaur*, cum nu asculţi porunca, de n'ai venit înaintea împăratului». Povestindu-se, într'alt loc, spaima Turcilor când s'au

pomenit cu Nemții în tranșeele lor la Timișoara, cronicarul ne spune că « Turcii au fost strigând: *Medetu, medetu, ghiaur bezebat,* adică, explică el: vai! vai! ghiaurii ne-au călcat ». Ironizând, într'un rând, pe banul Cornea Brăiloiu, ispravnic de Cerneț care, văzând un « musaip » ce venea să dea de știre că trece Sultanul prin țară, cronicarul anonim îl încondeiază: « nimică alta n'au mai căutat, măcar un *selammalikim* dela musaip să audă, ci au încălicat pe cal și au luat crângul în cap ». Despre August al II-lea, ne spune că Turcii îl numeau *Nalcăram* adică — lămurește el: — « românește va să zică sfarămă-potcoavă ». Sultanul Mustafa « au zis că el nu se numește împărat, ci *seideigheciti* ».

Termeni turcești de funcționari și acte oficiale revin deseori sub pana lui: *Mustafa aga, capegibașa, Iazagiu-Boctași effendi, imbrihor, bostangii* împărătești (soldați din garda împăratului) *musaip, hadâm saip* (hadâm = eunuc; saip = negru), *arzuri* (jalbă colectivă); *hatișerif* (ordin imperial) — chiar numiri de localități date sub formă turcească: insula « *Sacâz,* adică *Chios* ». Cazacii au luat cetățile dela *Doganghecet.*

Am insistat asupra acestui aspect al cronicei anonime, fiindcă ne luminează drumurile noui pe care apuca limba literară din vremea lui Brâncoveanu și fiindcă el ne arată în același timp și ceva din personalitatea autorului cronicei, om cult, cunoscător de limba latină, greacă și turcă.

Care dintre boierii munteni, scriind între 1709—1716, se putuse ridica până la cunoștința acestor trei limbi, de a căror îndemânare dă dovadă autorul cronicei?

N. Iorga credea că nu putea fi altul decât Radu Popescu. Intr'adevăr, cronica pe care, fără deosebire, toate copiile făcute în Muntenia sau Moldova o atribuie în chip indiscutabil lui Radu Popescu, ne dovedește că cronicarul oficial al lui Nicolae Mavrocordat era un om învățat și cunoscător al celor trei limbi amintite. El se folosește de aceleași neologisme latine ca și autorul cronicei anonime; opera lui are de asemeni un contingent însemnat de elemente grecești și, în sfârșit, întrebuințarea cuvintelor turcești în forme flexionare corecte (de ex.: pluralul dela *Șaitan-Oglu* îl formează exact: *Șaitanici Oglulari,* — limba turcă fiind o limbă aglutinantă) nu lasă nicio îndoială că Radu Popescu era familiarizat și cu limba turcească. Datele biografice consună cu concluzia pe care o scoatem din analiza linguistică a cronicei lui Radu Popescu și vin să ne lămurească împrejurările în care autorul ei a putut să-și însușească cunoștința acestor trei limbi.

După uciderea în împrejurări dramatice a tatălui său, Radu Popescu și familia sa, furișându-se noaptea printre paznicii orânduiți de Șerban Cantacuzino, se refugiază în Turcia și stau la Constantinopol mai multă vreme, până ce li se deschid drumurile către Moldova. Acolo, în mediul cosmopolit al marei metropole, a putut Radu Popescu să se familiarizeze cu limba turcă și să-și desăvârșească cunoștințele de limba greacă, pe care probabil o învățase din țară, poate chiar din familie, căci bunicul său se pare că era grec. In sfârșit, cronica anonimă ne mai spune că Radu Popescu era învățat în limba latină și pentru acest motiv a fost trimis de Brâncoveanu în solie să trateze la Brașov cu generalul Heissler, comandantul oștirilor imperiale din Ardeal.

In sprijinul paternității lui Radu Popescu cade acum cu greutate argumentul adus de răposatul profesor dela Universitatea din Cernăuți, Ion Sbiera în *Mișcări culturale și literare la Românii din stânga Dunării* (pag. 206): « Autorul cronicei se vădește pretutindeni contimporan, ba adesea chiar ca martor ocular al întâmplărilor » și ceea ce este mai semnificativ, el « introduce în acțiune din primul an al domniei lui Constantin Brâncoveanu « pre Radul Logofătul, fiul Hrizii Vistiarul din Popești, fiind învățat și în limba latinească », aducând înainte, chiar cuvintele ce le vorbia acesta către generalul Heissler, ca trimis al domnitorului. De unde să știe autorul acele cuvinte, dacă n'ar fi fost însuși de față, căci aici nu se zice, ca aiurea « precum spun cei ce au fost acolo ». Această împrejurare — încheie Sbiera — indică destul de bine pe autorul sau izvorul scrierii ».

Citind textul din cronica anonimă, în care se reproduce, cuvânt de cuvânt, discuția urmată între generalul Heissler și Radu Popescu, vedem cât de limpede și cât de precis este redată discuția contradictorie și plină de viață dintre cei doi reprezentanți ai unor atitudini politice adverse. Este greu de presupus că altcineva decât Radu Popescu însuși să fi putut reda decursul acestei întrevederi și discuția amănunțită dintre el și general.

Nu știm dacă Brâncoveanu a fost pe deplin mulțumit de misiunea lui Radu Popescu și nici însemnătatea pe care i-a atribuit-o curtea domnească. Fapt este însă că, în cronica oficială a lui Radu Greceanu, scrisă sub privegherea Domnului, această misiune a lui Radu Popescu nici nu este menționată.

Tendința de a înfățișa într'o lumină simpatică acțiunea lui Radu Popescu se vede și în alte părți ale cronicei. Astfel: nici n'apucase Radul Logofătul să se întoarcă în țară și Brâncoveanu, pentru a înlătura intenția comandantului german de a invada cu armata în Țara Românească, scrie solului său să înștiințeze pe Heissler că Ali Pașa se îndreaptă cu oștile pe Dunăre, spre Rușiava, ca să o smulgă din mâinile Germanilor. « Și îndată ce au venit cartea — scrie cronica — la Radu Logofătul în Brașov, au mers la Generariul și i-au spus toată povestea, precum scrisese Domnul ».

In alt loc, se amintește însărcinarea pe care Radu Popescu a primit-o din partea lui Brâncoveanu de a supraveghea fortificarea cu bolovani de piatră a cetății Cladova, din porunca Turcilor. Intărirea se începuse sub supravegherea directă a lui Brâncoveanu, dar Domnul, retrăgându-se spre a păzi țara de o invazie nemțească « au ales — zice cronica — doi boiari mari de i-au lăsat cu o seamă de oști cu căpitani, să fie de pază, anume Radul Stolnicul, feciorul lui Tudor Șătrariul din Greci și Radul Cluciarul, feciorul Hrizei Vistiarul din Popești, și i-au învățat și le-au dat toată isprăvnicia de trebile ce era acolo... Și prin vremea ce au fost acei boiari acolo, cetatea o au isprăvit...». Și înumărând toate sarcinile pe care și le-au îndeplinit conștiincios și cu chibzuială, cronica încheie: « și alte trebi și porunci, ce era, le făcea spre folosul domniei și al țării ».

Din motive ce nu se văd, Brâncoveanu înlocuiește însă pe Radu Popescu și pe colegul său cu Banul Cornea Brăiloiu. Cronicarul nu uită să ne înfățișeze, subliniind cu o nuanță de umor, isprava înlocuitorului. Pe când Domnul se afla în toamnă la Târgoviște și ispravnicul său la Cerneți, vine un musaip, care avea sarcina să dea de veste că sosește Sultanul, înapoiat atunci din războiul cu Nemții. Banul Cornea « de mare politie ce avea — notează zâmbind cronicarul — cu tot feliul de neamuri, de limbi, mai vârtos fiind politic cu Turcii, îndată ce au văzut pe Saipul împăratului... nimic altă n'au mai căutat, măcar un Selammalikim dela Musaip să auză, ci au încălecat pe cal și au luat crângul în cap, Dumnezeu știe câte vreascuri l-or fi lovit peste ochi până au ieșit cu puținței suflet ». Noroc pentru țară că a ieșit înaintea Turcului căpitanul de Cerneți, care l-a cinstit și l-a îmblânzit. După ce a povestit această ispravă a Banului, care de spaima musaipului a părăsit tabăra și a luat-o prin crâng, cronicarul subliniază primejdia ce s'ar fi putut abate asupra țării din această stângăcie a ispravnicului domnesc:

« Acest feliu de ispravă a făcut Banul Cornea Domnului țării, « care să nu dea Dumnezeu să facă vreun boiariu altul vreodată « ca acest lucru, că mare primejdie va veni pământului sau « Domnului țării, ca să vie un împărat mare ca acesta atuncea

« întâiu în pământul ţerei şi să nu găsească nici conace, nici « Domn, nici ispravnicul Domnului, care să fie pentru o vorbă, « pentru o călăuză, să îndrepteze calea încătro ar vrea să meargă « şi să nu facă rău sau Domnului sau ţării ».

Această biciuire a isprăvii săvârşită de Banul Cornea, după laudele aduse lui Radu Popescu şi tovarăşului său, apoi reliefarea rolului pe care l-a jucat Radu Popescu în tratativele cu generalul Heissler; reproducerea cuvânt de cuvânt a discuţiei ce a urmat atunci între aceştia doi; aversiunea împotriva Cantacuzinilor; prezenţa elementelor latine, greceşti şi turceşti în cronica lui Radu Popescu şi în cronica anonimă, — toate acestea militează puternic în sprijinul paternităţii lui Radu Popescu.

Trebue să recunoaştem însă că argumentele aduse împotriva lui Radu Popescu de regretatul C. Giurescu cad şi ele greu în cumpănă.

Iată teza regretatului Giurescu, expusă cu argumente bine susţinute, în *Contribuţiuni la studiul cronicelor muntene.*

Mai întâiu, Giurescu pleacă dela constatarea că prezenţa elementelor latine, greceşti şi turceşti, în cronica anonimă, nu poate constitui un argument în sprijinul paternităţii lui Radu Popescu, deoarece încrucişarea acestor influenţe lexicale este un aspect caracteristic al limbii literare româneşti din epoca lui Brâncoveanu şi ea se întâlneşte şi la alţi cronicari ai vremii, ca de pildă la Radu Greceanu.

Giurescu găseşte apoi între cronica anonimă şi cronica lui Radu Popescu deosebiri de redacţie. Autorul cronicei anonime are o deosebită predilecţie în expunerea sa pentru vorbirea directă — oratio directa — care însufleţeşte adesea naraţiunea. Nu numai când este vorba de a povesti evenimente la care el a fost părtaş şi martor, ci chiar atunci când povesteşte din informaţiuni culese dela alţii, el preferă să reproducă, ori de câte ori are prilejul, cuvintele eroilor ce iau parte la acţiune. Acest fel de redactare este aproape neobişnuit la Radu Popescu.

In sfârşit, între cele două cronici este şi o deosebire de concepţie. In cronica anonimă autorul este însufleţit de un sentiment de simpatie pentru acţiunea politică a Domnului, pe care o înţelege şi o îndreptăţeşte pe deplin, şi în acelaşi timp pentru cârmuirea lui din lăuntru, pe care o găseşte plină de chiverniseală. Brâncoveanu este astfel înfăţişat într'o lumină plăcută: nu numai ca un Domn încărcat cu toate darurile norocului, ci şi ca un om « bun, blând, răbduliv », « cu minte mare ». Acţiunea lui — chiar atunci când este vorba de pedepsirea sângeroasă a boierilor trădători — e condusă numai de interesele ţării şi ale locuitorilor.

Această simpatie pentru Brâncoveanu îi stârneşte ura împotriva Cantacuzinilor — în special împotriva Stolnicului şi a fiului său Ştefan pe care, considerându-i ca trădătorii lui Brâncoveanu şi uneltitori ai prăbuşirii lui, îi înfăţişează într'o lumină antipatică.

In cronica lui Radu Popescu — observă Giurescu — domnia lui Brâncoveanu este dimpotrivă înfăţişată într'o lumină neplăcută, ca fiind inspirată numai de interesul lui personal şi al familiei sale. Ba într'un loc, Radu Popescu polemizează chiar cu autorul cronicei anonime. Acesta afirmase despre Brâncoveanu că « în toate au avut noroc: bogat, frumos la chip, la stat, vorba lui frumoasă, cu minte mare...». Radu Popescu întoarce astfel aprecierea cronicei anonime:

« Costandin Vodă în domnia lui au fost fericit de toţi oamenii « ţării şi încă si de oamenii altor ţări, iar nu lăudat, pentrucă « alta este fericirea, alta lauda...».

Şi enumerând motivele fericirii lui Brâncoveanu, încheie:

« ...Dar toate acestea au fost darurile norocului, iar nu « câştigate de dânsul, că aceea ce câştigă cinevaşi în lume este « partea sufletului, adecă bunătatea... iar Costandin Vodă nici « o bunătate n'au arătat în vieaţa şi domnia lui, pentru ca să-l « laude, ci mai vârtos este a se huli pentru multe rele ce au făcut « în domnia lui, care au rămas la cei după urmă reutate şi ble- « stem. Avea o lăcomie mare peste măsură şi obiceiurile bune « ale ţării... le-au stricat ».

Cronica anonimă a fost terminată în vara anului 1716, când Mavrocordat dobândise domnia Ţării Româneşti; cronica lui Radu Popescu în 1719. Cum se explică această fundamentală schimbare de convingeri, într'un interval de timp aşa de scurt, admiţând că Radu Popescu ar fi autorul ambelor cronici? Presupunerea că Radu Popescu şi-ar fi schimbat părerea despre Brâncoveanu, sub influenţa lui Mavrocordat, nu se poate susţine. Nu se poate susţine, fiindcă Mavrocordat nu era stăpânit de ură faţă de amintirea lui Brâncoveanu. Cronicarii oficiali cari povestesc domnia lui Nicolae Mavrocordat, Nicolae Costin şi Acsinte Uricariul, au despre Brâncoveanu cuvinte de laudă: « au domnit 27 ani cu multă fericire şi au făcut Ţara-Românească sciută şi vestită în multe părţi a lumei ». Nu există, crede Giurescu, decât o singură concluzie pentru a explica această fundamentală schimbare: Radu Popescu nu este autorul cronicei anonime.

Trebue să mărturisesc însă că ultimul argument adus de Giurescu, din atitudinea deosebită a celor două cronici faţă de Brâncoveanu, nu-mi pare aşa de convingător pe cât s'ar părea la prima vedere.

Mai întâiu, deşi lumina în care cronica anonimă înfăţişează domnia lui Brâncoveanu este în genere simpatică, totuşi ea are şi părţi de umbră, căci autorul ei nu uită să ne zugrăvească şi situaţiile umilitoare ale Domnului. Iată de pildă, cum ne înfăţişează întâlnirea lui Brâncoveanu cu Sultanul la Cerneţi:

« Când era la conac şi sta oastea de făcea halaiu, când intra « împăratul în corturi, Domnul descăleca şi îngenuchia, şi când « trecea împăratul se *pleca cu capul la pământ* — aşa-l învăţa « cei de lângă împăratul, iar oamenii Domnului sta tot călări, « apoi încăleca şi Domnul şi se ducea la otac. De acolo poa- « mele, pezmezii cei cu apă de trandafir şi cu moscos făcuţi şi « struguri şi altele ce socotea Domnul, numai sta de a se tri- « mite la unii şi la alţii, în tot ceasul şi în toată vremea ».

In ce priveşte schimbarea de convingeri şi simpatii la Radu Popescu, am avut prilejul să o cunoaştem din schiţa biografică pe care am înfăţişat-o. La un scurt interval de timp, după ce semnase alături de ceilalţi boieri munteni adresa către Carol al VI-lea şi Prinţul Eugeniu de Savoia, prin care cereau înlăturarea lui Ioan Mavrocordat şi numirea ca Domn ereditar al lui Gheorghe Cantacuzino, Radu Popescu se întoarce la curtea lui Nicolae Mavrocordat, primeşte funcţiunea de mare vornic şi în cronica lui încondeiază pe tovarăşii săi de până atunci cu epitete grele: « spurcaţii de boieri, cu capetele pline de fumurile deşertăciunii, care prin sfaturi vrednice de râs s'au alcătuit cu Nemţii».

Poate tocmai pentru a face să se uite uneltirile lui, alături de acei pe care acum îi critica, a căutat într'un exces de zel, să înegrească domnia lui Brâncoveanu, pentru a înfăţişa într'o lumină cât mai simpatică domnia binefăcătorului său.

In orice caz, ultimii ani din vieaţa lui Radu Popescu sunt ani turburi, în care nu vedem nicio consecvenţă şi nicio convingere.

Şi s'ar putea ca tocmai aceste drumuri întortochiate ale vieţii lui, aceste atitudini contradictorii, să-i fi împovărat conştiinţa de remuşcări, îndemnându-l, în amurgul vieţii, să renunţe la toate deşertăciunile, pentru a căuta în mănăstire, prin umilinţă şi rugăciune, să-şi ispăşească păcatele şi să-şi pregătească sufletul pentru vieaţa viitoare.

BIBLIOGRAFIE. Cronica anonimă a fost publicată în *Magazinu istoricu pentru Dacia* (tom. V, p. 93—184) al lui Bălcescu şi Laurian, sub titlul: *Istoria Ţerei Româneşti dela anul 1689 încoace, continuată de un anonim.*

Cronica anonimă cuprinde istoria Ţării Româneşti dela Octomvrie 1689 până la August 1714. Manuscrisul publicat de Bălcescu s'a pierdut, dar o parte din această cronică, fără început şi cu o continuare de un alt autor, se păstrează în manuscriptul nr. 441 din colecţia Academiei Române. In acest manuscript, povestirea este dusă până la Martie 1717 (domnia lui Ioan Mavrocordat). Continuarea aceasta a fost publicată de N. Iorga în *Studii şi Documente*, vol. III, p. 22—27. Dr. I. G. Sbiera în *Mişcări culturale şi literare la Românii din stânga Dunării în răstimpul dela 1504—1714*, Cernăuţi, 1897, p. 206, atribuie cronica lui Radu Popescu. Părerea lui Sbiera a fost reluată şi desvoltată de N. Iorga, cu argumente scoase din cercetarea comparativă a cronicei anonime şi a cronicei lui Radu Popescu, într'un studiu despre cronicele muntene, publicat în *Analele Academiei Române*, s. II, t. XXI, p. 368—377 (Memoriile Secţiunii istorice), precum şi în *Istoria literaturii româneşti*, vol. II, Bucureşti, 1926, p. 203 şi urm.

Paternitatea lui Radu Popescu a fost combătută de răposatul Constantin Giurescu în *Contribuţiuni la studiul cronicelor muntene*, Bucureşti, 1906, p. 120—150. Scarlat Struţianu, *Doi umanişti ardeleni la curtea lui C. Brâncoveanu*, în revista *Ramuri*, Craiova, 1941 p. 40—55 (crede că autorul este Teodor Corbea); argumentele însă nu ne-au convins. Teodor Corbea era omul Cantacuzinilor şi al lui Brâncoveanu. Aceştia erau însă ostili partidei căreia aparţinea Radu Popescu, prezintat de cronică, în lumină simpatică. De altă parte Teodor Corbea nu mai era în ţară.

UN SCRIITOR SÂRBO-ROMÂN LA CURTEA LUI ŞERBAN CANTACUZINO ŞI A LUI BRÂNCOVEANU: GH. BRANCOVICI.

Stolnicul Constantin Cantacuzino, în a sa Istorie a Ţării-Româneşti, vorbind de originea Ungurilor, care ar fi Tătari veniţi din părţile Iugrei, « supusă astăzi supt împărăţia Moscului », aduce, într'un loc, o mărturie interesantă: « Auzit-am şi eu, cu urechile mele, de dumnealui Gheorghie Brancovici din Ardeal, om de cinste şi cu cunoştinţă, şi şi iubitoriu de a şti multe, povestind cum că, mergând la Mosc împreună cu frate-său, Sava Brancovici, Mitropolitul Ardealului... acolo... viind de acei Schiti (Tătari) de la Iugra, într'adins au mers la dânşii, ca să vază aceia ce să auzia cu limba — că se potrivesc în multe cu aceşti Unguri — este adevărat cevaşi, au ba. Şi aşa, cu dânşii împreunându-se şi vorbind ungureşte, zicea că adevărat este că multe cuvinte asemenea erau cu ale acestora ».

Acest Gheorghe Brancovici, informatorul Stolnicului Constantin Cantacuzino, scriitor în limba română şi sârbă, agent diplomatic al Principilor unguri şi români, călător pe meleaguri streine, ideolog politic şi revoluţionar, aspirant la tron şi în cele din urmă captiv în temniţă, este una din cele mai interesante figuri dela curtea lui Şerban Cantacuzino şi a lui Constantin Brâncoveanu.

Gh. Brancovici s'a născut în 1645, dintr'o veche familie cu moşii întinse în comitatele Arad, Zarand şi Timiş, în cetatea de frontieră a Ineului. In mediul acesta de frontieră, Brancovici a deprins de timpuriu limba română, sârbă, ungară şi turcă. A fost crescut de fratele său, Sava Brancovici, care în 1656 a fost ales Mitropolit al Ardealului, cu scaunul la Bălgrad (Alba Iulia). La 1663 — în vârstă numai de 18 ani — intrase în serviciul Principelui Apafi, care l-a trimes apoi cu solia unguresacă la Constantinopol, unde, după moartea lui Petru Iank, fu numit capuchehaie. Acolo petrecu Brancovici patru ani, când, întorcându-se în ţară, plecă la începutul anului 1668, cu fratele său, Mitropolitul Sava, la Moscova. Acolo, a avut prilejul să admire fastul dela curtea ţarului Alexie Mihailovici şi splendoarea serviciului divin pe care l-a oficiat fratele său, Mitropolitul, împreună cu Patriarhul Moscovei, al Alexandriei şi al Antiohiei.

Intorcându-se înapoi, Brancovici intră din nou în serviciul lui Mihail Apafi şi fu trimes capuchehaie la Constantinopol. Dar aci este atras în cercul conspiratorilor unguri, răsvrătiţi împotriva lui Apafi şi trădează planurile acestuia, încheind un pact cu reprezentantul Habsburgilor şi cu Grigore Ghica, Domnul Ţării-Româneşti. Scrisoarea dată de Ghica, la 20 Aprilie 1673, prin care se leagă ca să-l ţină pre « dumnealui la mare cinste şi la din destulă milă şi la mare credinţă; nu numai pre dumnealui, ce încă pre tot neamul dumisale », aruncă lumină asupra motivelor care l-au îndemnat pe Gh. Brancovici să trădeze pe Apafi. « Taina şi sfatul — spune mai departe scrisoarea lui Ghica — care între noi iaste legat pentru *bonum publicum* şi *pentru lărgirea sfintei biserici noastre* ». In acele vremuri, superintendentul calvin Gaspar Tiszabecsi, reluând tradiţia veche a predecesorilor săi, desfăşura o înverşunată prigoană împotriva Bisericei ortodoxe din Transilvania pe care atunci o cârmuia fratele său, Mitropolitul Sava. Intre timp conspiraţia lui Paul Béldi este descoperită. Aceasta dete prilej noului superintendent calvin, Mihail Tofoe şi aderenţilor săi dela curtea Principelui să înteţească persecuţia împotriva ortodocşilor. Cu putere armată, năvăliră asupra locaşului mitropoliei ortodoxe, ridicară pe Sava Brancovici, care se afla pe patul suferinţei, zăcând de podagră, şi, fără judecată, îl aruncară în temniţă. In aceste împrejurări, fu arestat şi Gheorghe Brancovici, care însă în cele din urmă izbuti să scape şi să se refugieze în Ţara-Românească. La Craiova fu bine primit de « bărbatul de nobil neam, învăţat atât în slovenie, cât şi în latinie, cu numele Radu Năsturel, marele ban — era fiul lui Udrişte Năsturel. Acesta « îl primi cu cinste... ca pe un vechiu cunoscut şi după câteva zile de odihnă după oboseala călătoriei, îl conduse la curtea lui Şerban Cantacuzino, care îl primi, dacă ar fi să-l credem, ca pe un « frate iubit ».

La curtea lui Şerban Cantacuzino se frământau atunci planuri mari. Domnul, care încheiase tratat de alianţă cu creştinii, râvnea să răscoale popoarele ortodoxe din Balcani împotriva Turcilor şi să restabilească vechea împărăţie a Bizanţului.

In planurile lui Şerban Cantacuzino a fost atras şi Gh. Brancovici, care pretindea că-şi trage spiţa neamului din despoţii sârbi. Atunci va fi încolţit în sufletul lui ideea de a răsvrăti pe Slavii sud-dunăreni şi de a reînfiinţa vechiul despotat al strămoşilor săi. In Ţara-Românească a rămas tot timpul domniei lui Şerban Cantacuzino şi în primul an al domniei lui Brâncoveanu, dar, întorcându-se în Transilvania, după ce fusese cinstit de Habsburgi, în 1688, cu titlul de conte, fu arestat la Cladova, în toamna anului 1689. Dus la Viena şi condamnat, a stat închis tot restul vieţii, 22 de ani, până ce moartea l-a prins în 1711, la Egger, în Boemia.

ACTIVITATEA ISTORICĂ. — La curtea lui Şerban Cantacuzino şi a lui Brâncoveanu unde a petrecut în pace şi cinste 9 ani (1680—1689), Gheorghe Brancovici a găsit o spornică activitate culturală în ritmul căreia a fost prins şi el. Subt îndemnul Stolnicului Constantin Cantacuzino, care aduna atunci materiale şi punea la cale o mare istorie a neamului său, Gh. Brancovici, folosind după toate probabilităţile biblioteca Stolnicului, a scris şi el într'o curată limbă românească: *Cronica Sloveanilor, Iliricului, Misii cei din sus şi cei din jos Misii*. Cronica este de fapt un fel de cronograf, în care materialul, aşezat cam haotic, se desfăşoară repede, dela creaţiunea lumii, fixându-se locul Slavilor de Sud în arborele genealogic al seminţiilor lumii. Autorul se opreşte pe larg asupra istoriei sârbeşti. Luminează figura lui Ratko, tânărul prinţ, care, renunţând la măririle lumii, s'a retras în muntele Athos, trăind vieaţa de călugăr sub numele de Sava; aminteşte de războiul Sfântului Ştefan dela Decian, cu Mihail craiul Bulgariei; continuă cu « istovul crailor sârbeşti » dela Vâlcaşin şi fratele său Ugleş despotul, încoace; se opreşte asupra luptei dela Cosova, iluminând figura eroului Miloş Cobilici, « viteazul care pentru neamul patriei lui vieaţa şi-au pus la mijloc »; trece apoi la războiul dela Nicopol; urmează mai departe până

la cel dela Varna; ajunge la războiul dela Jebăt şi se încheie cu « Pocaania ce au fost rânduit şi a ţinut Turcii în 1686 », după înfrângerea suferită sub zidurile Vienei.

In această urzeală a istoriei sârbeşti, care cuprinde destule anacronisme, sunt împletite adesea şi fapte de istorie românească, prezentate sumar, dar cu simpatie. Cucerirea Daciei este: « In zilele împăratului Traian au venit de la Italia şi Rumânii, cari după oraşul Roma s'au numit Rumâni şi s'au aşăzat Rumânii între Sloveanii cei dupre lângă Dunăre, luând pre sine şi botezul pravoslavnicesc. Aşa şi vulturul dupre sfântul botez cu sfânta cruce în gură luară, ca să le fie sămnul ţărăi lor, închipuind vulturul cel mare al Romei, pentru ca să să ştie că de la Roma au venit Rumânii cu semnul înpărăţiei ».

Descălecatul Moldovei:

« Intru acea vreame Rumânii din Maramoreş au descălecat în Moldova, pentrucă o pustiise Tătarii şi nimenea nu cuteza să şază într'însa, până ce au descălecat Moroşanii, Rumânii. După lupta de la Nicopol, subt anul 6903 (1395) este pomenit « Domnul Mircea Voevod al Ţărăi-Munteneşti », care « au bătut pre înpăratul Baiazit la Rovine; atunce au perit Marco Cralevici, Costandin şi Drăgaş ». Despre Iancu Huniadi ştie că era « de fealul lui din Ţara-Muntenească, născut din fămeae greacă; numele tătâne-său au fost But şi, pentrucă mult bine şi mare omenie făcuse tată-său lui Jigmond crai, au dus pre tatăl Iancului Vodă în Ardeal şi i-au dăruit cetatea Hinedoara, ca să o aibă cu veacinică stăpânire... ». Se pomeneşte, subt anul 6970 (1462), expediţia Turcilor împotriva lui Vlad Ţepeş « şi nimic n'au putut isprăvi »; fuga Mitropolitului Maxim în ţara Muntenească « la stăpânitoriul ţârâi Radul voedov cel Bun » (la 1469); moartea lui Radu la 1472 şi a lui Vlad.

Sunt şi destule elemente de folklor. V. Bogrea a arătat, (*Anuar. Inst. ist. naţională*, Cluj, III, p. 505 - 507), că legenda Dumbrava Roşie a lui Neculce îşi găseşte paralelă în legenda cneazului Roman al Smolenskului; legenda lui Ciubăr Vodă mâncat de guzgani, în legenda lui Popela. Episodul în care se povesteşte că Ştefan Despot « avea obiceaiu de umbla noaptea pre uliţele oraşului, împărţind veşminte şi galbeni de aur săracilor » şi că, « văzând pre un sărac că de multe ori îi eşia înainte şi-i lua milă », i-a dat, zicându-i: « ia tâlhariule şi hrăpitoriule! », iară săracul calic i-au răspuns: « nu sânt eu, ce tu eşti tâlhariu şi hrăpitoriu; că împărăţia ta de aici, şi împărăţia cea veacinică o furi cu jefuiri hrăpitoare », şi despotul i-a dăruit atât « cât să-şi îndestulească traiul vieţii fără de cerşut — episodul acesta este o temă care-şi are sursa ei în romanul lui Alexandru cel Mare. Tot din Alexandria este şi ştirea că Pombie « au tăiat la Vizantiu boazul, de au intrat Marea Neagră în Marea Albă şi zic să fie rămas în uscat Ţara Moldovei, Ţara Muntenească şi Ţara Ardealului ».

In întocmirea operei sale Gh. Brancovici a avut la îndemână, după cum a arătat P. P. Panaitescu, un letopiseţ sârbesc pe care însă l-a amplificat cu ştiri luate din: Cosmografia lui Münster, cronicele lui Cromer, Bonfinius, etc.

Această cronică a Sloveanilor, scrisă în limba română este preludiul unei opere mult mai desvoltate, alcătuită în limba sârbă.

După ce a fost închis de Austriaci, Brancovici a refăcut în limba sârbească această cronică a Sârbilor într'o foarte voluminoasă operă, păstrată în manuscris, în biblioteca Patriarhiei din Carloviţ. Din această întinsă cronică, în care se întreţes şi evenimente româneşti, a extras Silviu Dragomir partea privitoare la Mitropolitul Sava Brancovici cu dramaticul lui sfârşit şi cu venirea autorului la curtea lui Şerban Cantacuzino, fragment pe care l-a publicat în limba sârbă şi în traducere românească.

SCRIERI RELIGIOASE. — In afară de opera istorică, ne-a mai rămas dela Gh. Brancovici, tot în limba română, trei texte cu cuprins religios, care au fost descoperite, identificate şi semnalate, în anii din urmă, de Emil Turdeanu în *Revue des études slaves*.

Textele se păstrează în Biblioteca Regală din Belgrad, sub cotele nr. 168/8° şi 236, şi au următoarele titluri: 1. *Carte aăasta a sfintelor rugăciuni;* 2. *Catehism;* 3. *Către adevăraţii călători.*

In epoca lui Gh. Brancovici, când calvinii şi catolicii dădeau asaltul pentru a converti pe Români de partea lor şi când fratele său fusese închis pentru energia cu care apărase, ca Mitropolit, ortodoxia Românilor, Catehismul lui Gh. Brancovici, împărţit în 44 de capitole, îşi are importanţa lui. Este o replică ortodoxă la propaganda calvină şi catolică.

Textul *Către adevăraţii călători*, din care s'au păstrat numai 13 paragrafe, cuprinde o serie de comentarii la versetele biblice destinate să călăuzească pe om, călător în această vieaţă de ispite, pe calea înţelepciunei, după cum se poate vedea din următorul fragment reprodus de Emil Turdeanu:

« Să gândeşti mai nainte ca pântru călătorie ta n'ai fi purces, cum că striin din loc în loc şi călător eşti întru această lume. Bit(ia). 47, 9; Psalmi, 39, 13.

Această tocmală ca un razăm întru călătorie ta, aşa te va răzâma întru primejduire ispitelor: dăn loc în loc mutetor eşti şi călător, derept aceia dară, aceste să le rabzi ».

Prin naşterea şi copilăria lui petrecută în mediu sârbesc şi prin anii îndelungaţi petrecuţi pe lângă Mitropolia românească a Ardealului şi la curtea Domnilor români, prin vieaţa lui de muncă şi de suferinţe pentru idealul independenţii celor două popoare, Gh. Brancovici a fost considerat, pe drept, şi de istoricii sârbi şi de istoricii noştri, ca Sârb şi Român. Prin activitatea lui literară în limba sârbă şi română, el are dreptul să revendice un loc modest şi în literatura sârbească şi în literatura românească.

BIBLIOGRAFIE. Opera: *Cronica Sloveanilor, Iliricului, Misii cei din sus şi cei din jos Misii* a fost publicată după un manuscris defectuos de Aron Densuşianu, în *Revista critică literară*, I (1893), p. 366—399; de N. Iorga după un manuscris mai bun al Părintelui C. Bobulescu, în *Revista Istorică* III (1917), p. 9-15 (studiu), p. 26—118 (textul) şi ediţie separată cu titlul: *Operele lui Gheorghe Brancovici.* Despre alte manuscrise cunoscute şi despre filiaţiunea textelor: P. P. Panaitescu, *Revista Istorică Română*, X (1940), *Istoria Slavilor în româneşte*, p. 80—117, în deosebi p. 82—100. Fragmentele de cronică sârbească a lui Gheorghe Brancovici au fost publicate în sârbeşte şi traducerea românească de Silviu Dragomir, în *Anuarul Institutului de Istorie Naţională* (Universitatea din Cluj), II, 1923, p. 1—70. Extrase din aceste opere la I. Lupaş, *Cronicari şi istorici români din Transilvania*, în colecţia *Clasicii români comentaţii* îngrijită de N. Cartojan, Craiova, Scrisul Românesc, p. 23—28.

Textele de natură religioasă descoperite şi identificate de Emil Turdeanu în *Biblioteca Academiei Regale Sârbeşti din Belgrad* (doc. nr. 168/8° şi ms. 236. notate vag în inventariul bibliotecii ca documente româneşti) au fost semnalate de d-sa întâi în *Cercetări Literare*, III, publicate de N. Cartojan, Bucureşti, 1939, p. 200—202 şi studiate pe larg în *Revue des études slaves*, XIX (1939), p. 5-16: *L'oeuvre inconnue de Georges Branković.*

STUDII: Dr. Iov. Radonić, Гроф Ђорђе Бранковић и његово време (ConteleGeorge Brancovici şi vremea lui), Belgrad, 1911, 766 p.; acelaş, *Situaţia internaţională a principatului Ţării Româneşti în vremea lui Şerban Cantacuzino*, în *Analele Academiei Române, Mem. Secţ. ist.*, seria II, tom. XXXVI, 1914; N. Radojcić, О хроникама гроfа Ђорђа Бранковича (Despre cronicile contelui Gheorghe Brancovici) în Прилози за књижевност језик и сторију и фолклор, Belgrad VI, 1926, p. 1—45; Emil Turdeanu, articolul amintit mai sus şi *Georges Branković et les pays roumains*, în *Communications et rapports du III-e Congrès international des Slavistes..*, II, Belgrad, 1939, p. 203—205; P. P. Panaitescu, *IstoriaSlavilor în româneşte.., Cronica lui Gheorghe Brancovici şi Sinopsisul de la Kiev*, în *Revista istorică română*, X, 1939, p. 80—129.

Despre Mitropolitul Sava cf. Marina I. Lupaş, *Mitropolitul Sava Brancovici*, Teză de doctorat. Universitatea « Regele Ferdinand I », Cluj. Fac. de lit. şi fil., Cluj, 1939.

CRONICA RIMATĂ ASUPRA MORȚII LUI CONSTANTIN BRÂNCOVEANU

(CÂNTECUL LUI CONSTANTIN VODĂ)

Tragedia decapitării lui Brâncoveanu, a ginerilor și copiilor săi pe țărmul Bosforului a înfiorat întreaga creștinătate. Vestea a străbătut ca fulgerul în Occident și a fost notată cu groază de ziarele contimporane. In deosebi marile ziare franceze ale timpului *Le Journal historique sur les matières du temps* din (Verdun), *Gazette de France, Mercure Galant,* aduceau la cunoștință cititorilor grozăvia executării lui Brâncoveanu, subt ochii Sultanului [1])

Chiar cei care urmăriseră răsturnarea lui au rămas consternați. Până și în lumea turcească din Constantinopol s'au ridicat voci care să murmure împotriva cruzimei «Les Turcs même ont trouvé beaucoup de barbarie et de férocité dans cette action» [2]) înștiință în 1715 pe Ludovic al XIV, ambasadorul francez la Constantinopol, Des Alleurs. Cu atât mai mult vestea aceasta a sguduit conștiințele românești.

Invinuirile aproape fățișe care se aduceau Stolnicului Constantin Cantacuzino și fiului său Ștefan, învinuiri care și-au găsit expresia în cronicele timpului și ajunseseră până la urechea lui Dimitrie Cantemir în Rusia [3] erau un ecou al indignării populare, neștiutoare a mrejilor de intrigi de peste hotare. In aceste împrejurări, un cărturar mărunt din mulțimea anonimă a alcătuit o cronică în versuri asupra tragediei lui Brâncoveanu și a copiilor săi. Evenimentul este încadrat în tema biblică, atât de cultivată în predica și lirica medievală — fortuna labilis — temă pe care o speculase, în literatura noastră, mai înainte Miron Costin și D. Cantemir:

O pricină minunată
Ce au fost în lumea toată
Di 'nceput și din vecie
Precum și la carte scrie
.....
Că e lumea înșelătoare
Și foarte amăgitoare
De-i face și-i amăgește
Și pre toți fii prilăstește
Pre Domni și pre împărați
Și pre cei ce sunt mai tari,
De-i vroește în avuție
Și să țin în sumeție,
Ca și când n'ar avea moarte...
Precum iată c'au privit
La Constantin Vodă ce-au domnit

Autorul ne introduce apoi la curtea lui Brâncoveanu, unde lumea se pregătea de sărbătorile Paștelui, când sosește dela poartă un imbrohor. Acesta convoacă toți boierii la curte, ca să împlinească porunca imperială și să citească firmanul de mazilire:

Când firmanul își citea,
Toți boierii că plângea.

Domnul, Doamna rămân consternați. Copiii, care se bucurau de adierile primăverii:

— Oh! prea dulce primăvară,
Cum ne scot Turcii din Țară
Și ne duc la grea urgie
La pedeapsă și urgie!

Turcul dă poruncă să se strângă a doua zi, din nou, boierii ca să purceadă la alegerea altui Domn. Este ales Ștefan Cantacuzino. Autorul anonim cunoaște și el episodul — pe care-l povestește mișcat Del Chiaro — al întrevederii lui Ștefan Cantacuzino cu Brâncoveanu. Ștefan Cantacuzino se duce să-l vadă pe Brâncoveanu și, jenat parcă de mustrarea conștiinței, abia îngăimează:

— Ne rugăm să ne ertați
Că nu suntem vinovați.
Mulțumim de boerie
Și de altă avuție.

La care Brâncoveanu răspunde scurt:

— Să fiți de mine ertați
De Dumnezeu judecați!
Că eu văd că sânt robit
Și despre voi sânt vândut

Apoi cuprins de indignare și de durere adâncă, văzând că cel ce l-a trădat este însuși nepotul său:

— Dacă ți-a fost de domnie,
De ce nu mi-ai spus tu mie?
Ca să ți-o fi dăruit,
Cu pace să fi domnit.
De Domnul nu te-ai temut?
Tiranului m'ai vândut!
Să știi nu va zăbovi,
Dumnezeu îți va plăti!

Turcul poruncește să se strângă la curte tot orașul. Lumea se revarsă pe ulițele capitalei. Brâncoveanu și ai săi sunt urcați în caretă și porniți pe drumul pieirii, în lacrămile poporului care-l petrece cu urarea: «Domnul să te izbăvească»:

Cu pace să te păzească!
Să scapi de-această urgie,
Să fii iarăși în domnie,
Că bine ne-ai domnit
Și cu pace ne-ai hrănit...

Ajunși la Giurgiu, nenorociții creștini sunt lăsați câteva zile până petrec Paștile. Apoi sunt trecuți peste Dunăre și duși la Țarigrad, unde Domnul, ginerii și copiii sunt închiși și ținuți în temniță toată vara.

Apoi sunt aduși prin grădina împărătească la locul de execuție.

Brâncoveanu aruncă cuvinte grele pentru «păgânul și spurcatul» Sultan care-i tae fără dreptate:

Cu ce-ți suntem vinovați
De pierim nejudecați
Măcar să-ți fim vinovați
Dar copiii ce-au stricat?

Ajunși la locul de execuție, se așterne covorul. Momentul este dramatic. Copii, înfiorați, se lipesc de sânul tatălui, plângând:

Ce să facem
Că vom să ne pristăvim,
Și de lume ne lipsim.
Și iar în taină grăia
Tătâne-său și zicea
— Lasă-ne să ne turcim
Ca zilele să lungim.

Și acum intervine acel gest de mare demnitate creștină, trăsătura proeminentă a personalității marelui Domn:

Vodă dulce-i săruta
Și din gură așa striga: (autorul are predilecție pentru
— Nu vă, fiilor, spăriați, verbul a striga)
Ci pe Dumnezeu rugați
Și *strigați* toți cu tărie
Și cu glas de bucurie:
Puțină durere-om lua
Și în raiu că vom intra.

In sfârșit, se apropie gelatul, care retează pe rând capetele copiilor și al tatălui, aruncând apoi trupurile în mare. Doamna care privește scena, înebunește de groază. In încheere, autorul

[1]) Cf. L. Baiaff, *La mort de Constantin Brâncoveanu et la presse européenne* în *Revue du Sud-Est-Européen,* București, 1929, p. 64—76.

[2]) *Documentele Hurmuzaki,* vol. I, supl. I, p. 430—431.

[3]) *Operele Principelui Demetriu Cantemir* (ed. Academiei Române) tom. II, Bucuresci, 1875, p. 20—26.

revine la tema psalmistului cu care începuse cronica, ceea ce ne îndeamnă să bănuim că autorul trebue să fi fost un cleric sau un dascăl de biserică.

După cum se vede, cronica nu are o valoare literară deosebită. Fiorul tragediei nu a găsit în sufletul cărturarului anonim, flacăra căldurii emotive și mijloacele de expresie adecvate, care să transfigureze materia istorică în materie de artă. Dar în sbuciumul care a cuprins sufletele românești ale vremei, această umilă cronică rimată, care dădea glas indignării poporului, a avut un adânc răsunet, căci pe de-o-parte ea a fost așezată pe melodie, iar pe de alta a intrat în demeniul colindelor populare.

Subt această nouă formă «Cântecul lui Constantin Vodă cel Bătrân» a străbătut repede în straturile populare și a fost introdus de copii în ciclul colindelor cu steaua, la sărbătorile Crăciunului. Cu timpul însă, fiindcă textul cântecului era prea lung, copiii l-au scurtat, mărginindu-se la partea introductivă, la tema biblică: «O pricină minunată, ce au fost în lumea toată». In această nouă formă prescurtată, cântecul trăește și azi ca colindă, cântându-se în toate ținuturile românești dela Maramureș până în Dobrogea; din părțile Mureșului până în Basarabia. Forma cea mai veche a melodiei a notat-o Anton Pann în colecția lui de *Cântece de stea* în notație bisericească veche, care transpusă în note moderne de Sf. Sa Preot I. D. Petrescu, este următoarea:

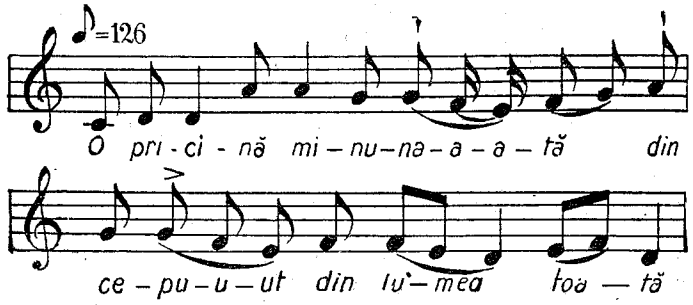

De altă parte, forma primitivă, completă, a cântecului Constantin Vodă s'a răspândit repede, prin cópii manuscrise, în tot largul pământului românesc: în Moldova, în Basarabia, în Transilvania. Pe la 1818, el era copiat tocmai la granița de Vest a Ardealului, prin părțile Beiușului, la Diosig, de preotul Pavel Popovici, care ne-a lăsat în acelaș caet și o variantă a acestui cântec, prelucrată mai adânc sub inspirația sentimentului național. Brâncoveanu este prezentat în acest cântec ca un Domn care a urmărit independența țării:

Că el Țara Românească
Vre singur să o domnească
Plângi neam românesc
Cu Nemții să se unească
Ca pe Turci să isgonească
Plângi neam românesc.

și în final, după ce povestește scurt asasinarea lui Brâncoveanu și a copiilor săi:

Plângeți acum Românilor
Că ați rămas în jugul Turcilor
Și n'o mai fi Vodă ca Constantin
Ca să vă scoată din robia Turcească
Plângi neam românesc...

Astfel, cronica rimată a morții lui Brâncoveanu, care este a doua cronică rimată în literatura noastră — întâia a fost traducerea lui Greceanu — și cea dintâi plăsmuită de un român, deși nu are calități literare deosebite, a ajuns totuși o creație populară și a devenit ca un simbol al rezistenței sufletului românesc împotriva furtunilor care au abătut pe cei mai aleși reprezentanți ai săi. Din ea a crescut apoi frumoasa baladă populară a lui Alecsandri, Const. Brâncoveanu, reprodusă, pe vremuri, în toate manualele de clasele primare.

BIBLIOGRAFIE. Texte: O versiune din 1730, publicată de G. Creţu în *Convorbiri Literare*, IX, 1875, p. 329—331. *Cântecul lui Constantin Vodă* într'o versiune din 1809, a fost publicată de I. Bianu în *Buletinul Comisiunei Istorice a României*, I, 1915, p. 309—314. Versiunea Preotului Pavel Popovici din Diosig și prelucrarea ei au fost publicate de I. Lupaș, *Versuri istorice despre Constantin Brâncoveanu...* în *Anuarul Institutului de Istorie Națională* (Univ. Regele Ferdinand I, Cluj) publicat de Alex. Lapedatu și Ioan Lupaș, V, Cluj, 1930, p. 460—462. Alte versiuni în mssele din Biblioteca Academiei Române Nr.: 1437 f. 63, 1620 f. 50 (din 1778); 1629 f. 53 (din 1756); 3078, 3151, 4725, 4730.

Despre Cântecul lui Brâncoveanu în cântecele de Stea și în Vicleim, cf. N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, Vol. II, București, 1938, p. 193, 212—214.

STOLNICUL CONSTANTIN CANTACUZINO

Personalitatea cea mai de seamă, care a ilustrat epoca așa de strălucită a lui Brâncoveanu, a fost unchiul său din partea mamei, Stolnicul Constantin Cantacuzino. Stolnicul a fost nu numai inspiratorul politicei, condusă cu atâta prudență, dar și sfetnicul prețios pe tărâmul vieții culturale. A fost un scriitor de largă și profundă cultură, care prin erudiția lui poate fi așezat alături de Dimitrie Cantemir.

Stolnicul Constantin Cantacuzino era fiul Postelnicului Constantin Cantacuzino, scoborîtor din împărații bizantini și stabilit în Muntenia, în prima jumătate a veacului al XVII-lea.

Postelnicul Constantin Cantacuzino, după sugrumarea tatălui său la Constantinopol, din porunca Sultanului Selim I, fugise cu toată familia în insula Creta, stăpânită atunci de Venețieni. Acolo, familia, dobândind cu vremea iertarea dela Poartă, se întoarce la Țarigrad și de acolo, cei cinci frați, împărțindu-și averea părintească, se despărțiră și se risipiră în lume. Unul din ei rămase în Constantinopol; doi — Toma și Iordache, protectorii lui Miron Costin, — s'au așezat în Moldova, iar Constantin a venit în Muntenia, unde, pe vremea lui Mateiu Basarab, ajunge postelnic mare și se căsătorește cu Elina, fata fostului Domn Radu Șerban Basarab. Din această căsătorie s'au născut 6 băieți și 6 fete, care toți și toate fură căsătoriți cu cei mai de seamă reprezentanți și reprezentante ale boierimii pământene.

Stolnicul Constantin Cantacuzino s'a născut pe la 1650 și este al treilea dintre cei 6 băieți. E probabil că primele cunoștințe le-a dobândit dela un dascăl grec, pe care familia îl ținea în casă pentru instrucția copiilor. Copilăria lui, petrecută în mijlocul urii desfășurată de luptele dintre partidele boierești, a fost turburată de sbuciumul familiei. Avea abia vreo 9 ani, când furtuna începu să se deslănțue asupra neamului său.

Am expus mai sus peripețiile dramatice ale intrigilor și prigoanei îndreptate împotriva Cantacuzenilor care au dus la omorîrea Postelnicului.

După sugrumarea Postelnicului în mănăstirea Snagov, familia, temându-se ca nu cumva în atmosfera urilor și a luptelor deslănțuite, să fie primejduită și soarta Stolnicului, hotărî să-l depărteze de țară, trimițându-l pentru desăvârșirea studiilor, în capitala imperiului otoman.

In primăvara anului 1665, Stolnicul pleca din București, cu alaiul care ducea ploconul haraciului cuvenit Porții, și la 12 Martie, sosește în Adrianopol — «Odrii», cum notează el în carnetul său de student, care, din fericire, ni s'a păstrat. După o scurtă călătorie în Constantinopol, tânărul Cantacuzino începu «tare spudia cărții», cu dascălul Chir Dionisie, un călugăr din metohul Ierusalimului. Dar tânărul spudeu n'a avut parte să se bucure multă vreme de luminile povățuitorului său, căci Dionisie, ducându-se la Țarigrad, este prins de moartea care-l păștea din urmă (la 12 Maiu 1666). Rămas fără dascăl, Constantin Cantacuzino pleacă atunci la Constantinopol. Il

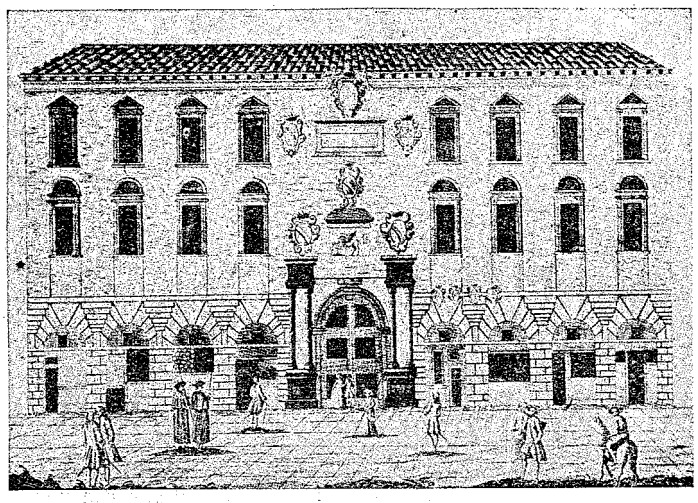

Universitatea din Padova (supranumită Il Bò) pe timpul Stolnicului Constantin Cantacuzino.
(După Ramiro Ortiz și N. Cartojan, *Lo stolnic Cantacuzino*)

găsim pe lângă capuchehaia țării, Lascarache Roset. Probabil cu sfatul acestuia, el își găsește, la sfârșitul lui Octomvrie, un nou povățuitor, în ieromonahul Gherasim Cretanul, un mare cărturar, care ales mai târziu mitropolit al Filadelfiei, a fost superiorul bisericii Grecilor din Veneția dela 1680 — 1685. Învățăturile la acest nou profesor se termină însă curând. La 10 Ianuarie, Stolnicul pleca, să-și desăvârșească instrucția spre țărmurile de lumină ale Italiei, la Padova.

Padova fusese în tot cursul evului mediu și în timpul Renașterii cetatea luminii, «scaunul și cuibul a toată dăscălia și învățătura, cum era într'o vreme Athina», spune Miron Costin. Renumele ei și profesori ca Piccolomini, Cremonini, Pompanazzi, Gulielmini, Galeo Galilei (1610), atrăgeau studenți — cum atrage azi Parisul — din toate colțurile Europei: din Franța, din Germania, din Ungaria, din Polonia, din limanurile grecești. Acolo, studenții, împărțiți în corporații sgomotoase, ascultau prelegeri savante, găsiau biblioteci bogate cu nenumărate cărți rare, anticari cu manuscrise prețioase și, afară de acestea, dădeau peste o viață vioaie, veselă, sburdalnică, cu serbări fastuoase, cu jocuri cavalerești, cu reprezentări teatrale, cu baluri mascate în zilele de carnaval.

Spre acest liman de lumină și tinerețe, pleca, în Ianuarie 1667 cel care avea să ajungă mai târziu sfetnicul cel mai prețuit al lui Constantin Brâncoveanu și cea mai de seamă personalitate a culturii românești din a doua jumătate a veacului al XVII-lea. O întâmplare fericită ne-a păstrat, după trecere de atâta vreme, jurnalul de călătorie al tânărului vlăstar al boierimii românești.

Din el aflăm că a pornit din Constantinopol cu un caic până la insula Halchi, unde s'a îmbarcat pe corabia «Madona del Rozario» sau «Corona Aurea». Căpitanul corăbiei, Bernard Martinenco, strecurându-se cu băgare de seamă printre insulele ionice, de teama piraților, își aduce călătorii după o lună la «prânzul mic» — pe o «zi frumoasă», Marți 19 Fevruarie, în limanurile Veneției, — unde după ce făcu obișnuita carantină, «contumație», cum zice Stolnicul, debarcă abia la 13 Martie, pe uscat.

Strălucirea Veneției, cu palatele ei de marmoră, cu piața San Marco, cu galerele aurite care soseau din largul mării, cu gondolele svelte, care lunecau pe canalele verzi dela un palat la altul, trebue să fi făcut o impresie puternică aupra tânărului boier român, căci el rămase două luni în cetatea lagunelor, vizitând palatele și monumentele de artă. E păcat că în carnetul lui de note este așa de laconic și nu ne comunică nimic din aceste impresii; abia dacă aflăm dintr'o notă prizărită că a vizitat palatul Dogilor, «palatul Veneției», cum îi zice el, din care însemnează doar inscripțiile latinești: «Scris este în casa ce șade prințipul cu alalți mari, în podina casei, întâi cum intri pre ușa ceea ce stă în față: «Robur imperii». Mai mergând puțin este: «Nunquam derelicta» și iar, la mijlocul casei: «Reipublicae fundamentum», iar în fundul casei aceasta: «Gubernatores libertatis».

Mentorul său, pe timpul cât a stat în Italia, a fost Pana Pepano, unul din Grecii levantini stabiliți în Veneția, dar care avea legături și rudenii în Țara Românească. Un Dona Pepano, stabilit în Muntenia, lăsă mai târziu în Sept. 1677, un testament, tradus în românește de însuși Stolnicul Const. Cantacuzino, «din mare prietenie și iubire», prin care dăruia o parte din averea sa, mănăstirii de pe Mostiștea, zidită de el. In Aprilie, Pana Pepano îl conduse la Padova, împreună cu un camarad de studii, Necula al lui Bubuli. Aci, tânărul Constantin Cantacuzino se instală cu pensiune completă, în casa unui preot catolic, Alvisio Florio, plătind câte 15 galbeni pe lună. După un an, se mută însă în casa unei oarecare Verginia Romano.

Se puse cu toată stăruința pe carte, luând lecții în particular dela profesori distinși. Incepu — după cum are grije să noteze în carnetul lui — «cu ajutorul prea sfințitului și puternicului Dumnezeu», și «cu toată a mea mică putere omenească», să învețe cu dascălul *Antonio dell'Acqua* «Academicul», care locuia în aceiași casă cu el; trecu apoi la *Arsenio Kaludi*, profesor și rector al colegiului grecesc, zis și cotunian, întemeiat pentru bursierii greci. Acest Kaludi avea legături și cu țările noastre, căci la 1661 închinase un Proschinatar, Domnului Moldovei.

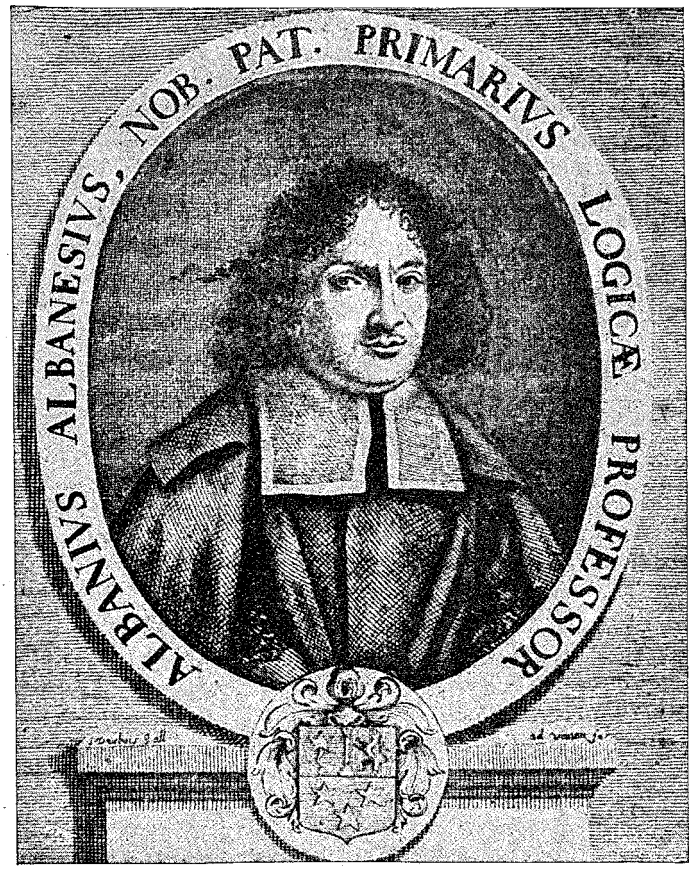

Albanius Albanesius, Profesorul de logică al Stolnicului Cantacuzino, pe timpul studiilor sale la Padova.
(După Ramiro Ortiz și N. Cartojan, *Lo stolnic Cantacuzino*)

Cercetările recente ale colegului Ramiro Ortiz, în arhiva universității, aruncă acum mai multă lumină peste ceilalți profesori ai Stolnicului. «Luminatul și mult știutul *Albanie Albanes*», profesor de logică la Universitate «în tertio loco», răsplătit în 1667, când Stolnicul se afla acolo, cu un salariu de 180 fiorini. Era, ne spune un contimporan, «foarte elocvent în prelegerile sale, adânc cunoscător al lui Aristotel și de o memorie prodigioasă, obișnuit să reproducă toate textele filosofului din memorie, spre admirația auditorilor săi». Pentru reputația pe care și-o crease, a fost distins de Republica Veneției cu titlul de *comes* — comite — eques D(ivi) Marci — cavaler al sf. Marcu — patronul Republicii. In 1681, a fost ridicat ca profesor «in primo loco» și ajunsese în 1681, la o frumoasă răsplată materială, pentru vremea aceea, de 700 fiorini anual (stipendiul se plătea «ad personam»). In 1715, s'a îmbolnăvit do o boală grea și era adus la universitate cu lectica. A murit în 1717, fiind înlocuit cu Ion Cigala. Dela Albanius Albanesius Constantin Cantacuzino învață logica, psihologia și fizica. In sfârșit, ultimul profesor menționat în caietul de studii al Stolnicului «Bonovici», adică *Valeriano Bonvicino*, care pe vremea aceea era plătit cu 360 de fiorini dela universitate, era într'adevăr, profesor de filosofie extraordinară la gimnaziul paterin. El completă învățătura tânărului român cu lecții de matematică, geometria lui Euclid și astronomie sau cum notează el în carnet: «matematica... adecă den partea matematecii gheometria, care sânt studiile lu Efclid, și dent'altă parte sfera care să fie armularis, care este a toatei lumi».

Notele lui de studii menționează și o listă a cărților pe care le cumpărase. Erau alături de gramaticele și dicționarele de școală, operele clasicilor: Homer (Iliada și Odissea), Aristotel, Lucian, Virgiliu, Horațiu, Terențiu, Marțial, Valeriu, Maxim Quintus Curtius, logica de Cesar Cremonini, pe lângă unele cărți care făceau atunci senzație ca: Istoria Dogilor Venețieni.

In anul 1668, după ce petrecuse trei ani și jumătate de studii printre străini, Constantin Cantacuzino se întorcea prin Viena în țară, aducând cu el din Veneția, unde întâlnise pe Grigore Ghica, scrisorile în care acesta destăinuia pe boierii care urziseră uciderea tatălui său. Cu acestea el se înfățișă, alături de mama și de frații săi, în divanul lui Antonie Vodă și astfel isbuti să reabiliteze amintirea tatălui lor și să obțină condamnarea lui Stroe Leurdeanu Vornicul. In cele din urmă, fu călugărit.

Dar zilele senine nu durară mult, căci, venind în a doua domnie Grigore Vodă (1672—1674), porni din nou urgia împotriva familiei Cantacuzino. Intre înteților era și Stroe Leurdeanu, care fugise din mânăstire și eșise în întâmpinarea Domnului la Adrianopol. Frații Cantacuzino, afară de Șerban atunci pribeag, fură prinși, închiși și osândiți să fie bătuți la tălpi în fiecare zi. O săptămână încheiată, primiră astfel o sută de lovituri cu vergi lungi și verzi. Constantin, care era un tânăr de vreo 18—19 ani, înduioșat de suferințele fratelui său mai mic și mai plăpând, se rugă să i se dea lui loviturile destinate fratelui, ceea ce se și făcu. Constantin răbdă cu stoicism bătaia, fără să scoată un geamăt, fără să verse o lacrimă. Acest act de mărinimie și de demnitate a mișcat adânc pe contimporanii săi și Del Chiaro îl culegea, mulți ani mai târziu, dela boierii care fuseseră martori la această scenă.

Din urgia lui Ghica, scapă prin mijlocirea fratelui său Șerban. Acesta ajunsese la Constantinopol și isbutise să trimită în București un agă turc, cu porunca de a fi puși în libertate frații Cantacuzino. Scăpat din ghiarele Domnului, Constantin pribegi tocmai în Creta, spre a se feri de intrigile aceluia, care pusese la bătaie, pe capul lui, 200 de pungi.

După mazilirea lui Grigore Ghica, Constantin fu rechemat în țară de Duca Vodă și trimis într'o misiune, dar în 1676, oprit

Portretul mural al Stolnicului Constantin Cantacuzino, după o frescă din mânăstirea Hurez.

în drumul spre Mărgineni, unde trebuia să se întâlnească cu ceilalți frați, la praznicul pe care familia îl dădea săracilor de Sft. Nicolae, fu arestat și închis la Cocărești, dar liberat în curând.

Furtuna deslănțuită împotriva familiei Cantacuzino se potoli abia în 1678, cu urcarea pe tron a lui Șerban Cantacuzino. In domnia fratelui său, Stolnicul, ocupând locul de frunte în divanul țării, găsi și liniștea și răgazul necesar ca să se ocupe cu studiul și să dea ajutorul prețios fraților Greceanu, la traducerea Biblei.

Punctul culminant al activității sale politice, îl atinge însă Stolnicul în timpul domniei nepotului său de soră, Constantin Brâncoveanu.

Del Chiaro ne spune că, după moartea lui Șerban Cantacuzino, poporul a început să aclame pe străzile Bucureștilor pe Stolnicul Constantin Cantacuzino, dar acesta, temându-se să nu atragă asupra lui și a țării urgia Porții, a refuzat cu hotărîre, cedând locul nepotului său de soră. Stolnicul a rămas însă până la sfârșitul domniei lui Brâncoveanu, sfetnicul lui cel mai prețios. «Principele Brâncoveanu acorda Cantacuzinilor — spune Del Chiaro — cele mai de seamă demnități și păstra un respect deosebit pentru cei doi unchi al săi, Constantin și Mihail, frații lui Șerban».

Un cronicar contimporan ne încredințează că «de multe ori și noi am auzit pre Constantin Vodă zicând: că eu tată n'am pomenit, de vreme ce am rămas mic de tată, fără cât pe dumnealui, tata Costandin l-am cunoscut părinte în locul tătînemeu, și altele ca acestea».

Această afecțiune deosebită, pe care Domnul o păstra unchiului său, era de sigur crescută și prin stima pentru cultura lui întinsă și pentru larga experiență de lucruri și de oameni, dobândită în călătoriile aceluia prin Occident.

Stolnicul avea în familia lui Brâncoveanu un rol așa de important, încât el ținea locul tatălui, în împrejurările în care acesta nu putea fi de față. Astfel, în toamna anului 1712, când fiica lui Brâncoveanu, Maria, lua în căsătorie pe Domnul Moldovei, Duca Vodă, învățatul Stolnic conduse pe tânăra mireasă și pe mama ei, Doamna Marica, la Iași, « unde boierimea a două țări nuntiră cu mari pohvăli și podoabe și cu feluri de feluri de muzice și cu pehlivănii de mare mirare ... ».

Și în afacerile politice, Stolnicul e sfetnicul cel mai prețios și omul de încredere al Domnului. Del Chiaro ne încredințează

Ștefan Cantacuzino, fiul Stolnicului C. Cantacuzino, Domn al Țării-Românești.

că secretarii lui Brâncoveanu « erau puși sub ordinele lui Constantin Cantacuzino, care dirija toată corespondența ».

Un epigrafist englez, care îndeplinea misiunea de duhovnic al companiei engleze din Smirna și care însoțea pe ambasadorul Angliei, în drumul spre Londra, ne spune și el despre Stolnic că « este foarte priceput în politică. Domnitorul ascultă de povețele sale, care sunt totdeauna isvorîte din grija cinstei și a interesului țării ».

In vremurile de mare cumpănă, care cereau multă perspicacitate, Stolnicul era omul pe care se sprijinea Brâncoveanu. In 1691, când generalul Heissler intrase cu catanele în țară, misiunea delicată, care cerea multă discreție și multă abilitate, de a aduce pe Tătari împotriva Nemților, fu încredințată lui Constantin Cantacuzino. Prin mijlocirea acestuia, Brâncoveanu se afla în corespondență cu Sobieski, regele Poloniei și cu comandanții oștirilor imperiale: cu Veterani și cu contele bolognez, general Marsigli, un erudit care, pe lângă informații politice, cerea dela Stolnic și lămuriri istorice privitoare la Țările Românești.

Din nenorocire, relațiile dintre Domn și unchiul său se răciră cu timpul. Contimporanii acuză pe Stolnic și pe frații săi, că ei, care cunoșteau secretele cancelariei domnești, ar fi adus la cunoștința Porții legăturile cu creștinii și ar fi urzit căderea lui Brâncoveanu, venită pe neașteptate, ca un trăznet.

Din documentele timpului, nu vedem clar până la ce punct această învinuire, pusă în circulație de dușmanii Cantacuzenilor, este întemeiată. Poate, cândva, arhivele din Constantinopol să arunce mai multă lumină asupra acestei chestiuni și să lămurească dacă bunăoară N. Mavrocordat, care era pretendent la scaunul principatelor române și care a acreditat în Muntenia svonul despre vinovăția Stolnicului [1]), a avut sau nu și el vre-un amestec în detronarea lui Brâcoveanu și a lui Ștefan Cantacuzino. Din documentele publicate, însă, până acum se vede că țițele intrigilor împotriva lui Brâncoveanu fuseseră țesute peste hotare.

Incă din 1710, ambasadorul francez la Varșovia, Polignac, înștiința pe Rege că « se spune din Viena că în hârtiile generalului Veterani s'au găsit probe de corespondență pe care o întreținea de mult cu Hospodarul Valahiei și că au fost trimise ordine Tătarilor ca să-l prindă ».

La 24 Ianuarie 1711, Des Alleurs, ambasadorul Franței la Constantinopol, într'un raport trimes regelui său, înștiințează că un trimes al lui Rakotzi, Baronul Talaba, care fusese în Moscova, adusese Porții vești, că Brâncoveanu, ca și Domnul Moldovei, intraseră în legături cu Petru cel Mare și stăruiau de acesta să deschidă lupta împotriva Turcilor, pentru a-i elibera de stăpânirea păgână și că ei se ofereau să-i dea ajutor. Tot odată, el sfătuia pe Turci să nu se încreadă nici în Brâncoveanu, nici în Cantacuzino. Intrebat de marele Vizir, ce crezământ se poate da Baronului Talaba, ambasadorul francez care-l prezintase, răspunse că este desăvârșit de cinstit « parfaitement honête », și că merită toată încrederea. Lupta dela Stănilești, cu trecerea lui D. Cantemir de partea lui Petru cel Mare, cu fuga lui Toma Cantacuzino în tabăra rusească, au pecetluit definitiv, soarta lui Brâncoveanu.

Era în săptămâna Patimilor, când Domnul se pregătea să serbeze, după datina străbună, Paștile. Un capegiu împărătesc,

[1]) Cf. cronica lui Radu Popescu, în *Magazinu Istoricu pentru Dacia*. IV, p. 37. Radu Popescu acuză pe Stolnic că a mărturisit unui capegiu venit să mazilească pe fiul său, că el, Stolnicul, ar fi otrăvit pe frații săi: Șerban și Iordache Spătarul și că el ar fi dat pe Brâncoveanu în mâna Turcilor, când l-a văzut « că se alcătuește cu Muscalii ». Capegiul le-a « spus Vezirului și altor meghistani, de le-au auzit mulți oameni de credință, mai vârtos Ianache Dragomânul, fratele Măriei Sale lui Nicolae Vodă, carele ajungând mai pe urmă și Domn... aicea în țară, au mărturisit către toți boierii cum au auzit pe acel capegiu ».

ales de marele Vizir într'adins dintre prietenii lui Brâncoveanu, fu trimis la București. Primit la curte în marea sală de audiențe, Turcul, după ce refuză învitația Domnului de a se așeza pe scaun, scoate o năframă de mătase neagră și o aruncă pe umărul Domnului, strigând: « mazil ». Brâncoveanu surprins, încercă să protesteze și vroind să se așeze pe scaun, Turcul îl împinse cu brutalitate, zicându-i că locul lui nu mai este pe tron.

Fură chemați boierii și Mitroplitul, și, în auzul lor, se citi firmanul prin care Brâncoveanu fu declarat, cu toată familia lui, hain. Apoi Domnul și ai săi fură conduși și închiși în apartamentele palatului. Trei zile mai târziu, boierii și Mitropolitul fură adunați ca să aleagă un nou Domn, în prezența capegiului. Acesta, întrebând cine este marele spătar Ștefan Cantacuzino, puse mâna pe umărul lui și-l declară Domn. Astfel, fiul Stolnicului ajunse Domn în locul vărului său.

Del Chiaro, povestind aceste evenimente, relatează o scenă într'adevăr dramatică. Pe când Brâncoveanu, detronat, stătea sub pază, în apartamentele sale, cu toți ai săi, sbătându-se în prada unor gânduri triste, « încât — spune florentinul — plângeau de compătimirea lor și persoanele care, din curiozitate, intraseră în odăile lor », în sala cea mare a palatului, Ștefan, fiul Stolnicului, urcat pe tronul de catifea roșie, în sunetul muzicelor și în bubuitul tunurilor, primea omagiul de închinare al boierilor, cu sărutul mâinii.

După ce primi omagiile boierilor, Ștefan Cantacuzino trecu în apartamentele vărului și nașului său, unde, cu o falsă modestie, îi spuse că a rămas surprins de neașteptata și nedorita lui întronare și își exprimă părerea de rău, pentru cele întâmplate, lăudând calitățile Domnului al cărui loc îl lua.

Secretarul de limbi occidentale al lui Brâncoveanu, care a fost martor la această întrevedere, ne spune că noul Domn stătea în picioare, pe când Brâncoveanu, care stătea cu cuca în cap, îi răspunse cu politețea lui obișnuită, că e mai bine că domnia a fost încredințată lui, decât unui străin.

Când, a doua zi, în Vinerea Mare, pe înnoptate, pe la ceasurile 9, porni din palat alaiul care ducea spre drumurile morții pe Brâncoveanu, cu Doamna, cu cei patru feciori, cu ginerii și soția celui mai vârstnic dintre copii, Ștefan Cantacuzino îi conduse cu capul descoperit până la caretă. Pe scara palatului, Brâncoveanu, cuprins de îndoieli și presimțiri, îi spuse aceste fatidice cuvinte: « Finule Ștefane, dacă aceste nenorociri sunt dela Dumnezeu pentru păcatele mele, facă-se voia Lui. Dacă însă, sunt rodul răutății omenești pentru pieirea mea, Dumnezeu să ierte pe dușmanii mei, dar ei să se păzească de mâna grozavă și răsbunătoare a lui Dumnezeu ».

Și judecata divină n'a întârziat.

Ștefan Cantacuzino, care avea planuri mari — ne încredințează Del Chiaro, care a continuat să funcționeze și mai departe ca secretar domnesc — se ducea cel puțin odată pe săptămână la tatăl său, Stolnicul Cantacuzino, cu care se sfătuia până la miezul nopții. Sub inspirația tatălui, el continuă politica de apropiere față de creștini, dar aceasta îi fu fatală, căci dușmanii îl pândeau din umbră și pe el.

Pe pragul de a începe războiul cu Veneția pentru Moreea, Turcii trimit un capegiu, care sosește în București, la 21 Ianuarie, fără ca agenții din Constantinopol ai Domnului să fi prins de veste. Crezând că Turcul a venit pentru luarea tributului, Domnul chemă în grabă pe cumnatul său, Radu Dudescu, marele spătar și pe marele vistiernic și le porunci să pregătească suma haraciului. A doua zi de dimineață, Turcul se înfățișează la curte și predă Domnului un firman împărătesc. Domnul ia firmanul și — potrivit protocolului vremii — îl sărută, îl duce la frunte și apoi îl trece lui divan-efendi, ca să-l citească. Firmanul aducea la cunoștința țării, că Ștefan Cantacuzino, care a domnit îndeajuns, este înlocuit cu Nicolae Mavrocordat. In același timp, se poruncea Principelui Ștefan Cantacuzino să se ducă la Constantinopol, unde va trăi în tihnă, din mila Măriei Sale Sultanul. Domnul, neînțelegând motivele mazilirii sale, pleacă chiar în ziua următoare, după amiază. Bătrânul Stolnic, hotărît să împărtășească soarta fiului său, îl însoțește pe drum, împreună cu nenorocita Doamnă și cu cei doi copii ai Domnului.

La Constantinopol, se îngădue expatriaților să locuiască în palatul domnesc, care era proprietatea țării. Aci, vin să-i vadă prieteni creștini și turci, care se întrec să le făgăduiască sprijinul lor și să le reaprindă nădejdea redobândirii tronului. Dar dușmanii nu dormeau. Vrășmașii neîmpăcați din țară interceptaseră scrisorile Domnului către generalul comandant al Transilvaniei, și cum aceste scrisori nu conțineau destule capete de vinovăție, ei ticluiră o traducere grecească cu adause agravante. Această scrisoare fu fatală. Domnul mazil și bătrânul său tată fură închiși la Başbachiculi; de acolo conduși în carcerile dela Bostangi-Başi, unde, în ziua de 7 Iunie — Duminica Sft. Treimi — la ora 4 din noapte, fură spânzurați. Capetele lor tăiate, golite și umplute cu câlți, fură trimise spre încredințare marelui vizir, care se afla atunci la Adrianopol.

Astfel se încheie o pagină sumbră, de patimi, de ură și de sânge, din istoria Munteniei.

ACTIVITATEA LITERARĂ A STOLNICULUI CONSTANTIN CANTACUZINO

Prin călătoriile și studiile sale, Stolnicul Constantin Cantacuzino își formase o cultură temeinică, pe care i-au recunoscut-o și prețuit-o toți cei care au venit în contact cu el: pământeni ori străini.

Epigrafistul și duhovnicul englez, Edmund Chisthull, care a fost oaspetele lui Brâncoveanu, împreună cu Lordul Paget, ambasadorul britanic la Constantinopol și care a cunoscut de aproape pe Stolnic, ne-a transmis despre el următoarea impresie: « Unchiul Domnitorului, Constantin Cantacuzino Stolnicul, este un om în vârstă, care a călătorit prin multe țări ale Europei. Este foarte inițiat în controversa religioasă a bisericii țării sale, precum și în multe științe profane ».

Un alt contimporan, Gherasim de Alexandria, ne vorbește și el de « întru tot vestitul Constantin, mai denainte Marele Stolnic, carele cu frumusețe ai prea înțeleptii și dumnezeeștii lui înțelepciuni luminează toată politiia ».

Aceeași impresie ne-au transmis-o și cărturarii pământeni contimporani. Frații Greceanu, în prefața pusă la traducerea « Mărgăritarelor » lui Ioan Hrisostomul, mărturisesc că au avut pentru « nevoințele » lor ca « îndreptătoriu » pe « prea înțeleptul Constandin Cantacuzino, biv vel Stolnic... la ceale mai adânci filosofești și bogoslovești noimată ce s'au aflat, pre dumnealui, ca pre un epistimon și știutoriu, l-am avut lumină și deslegare întru toate ».

Stolnicul conducea cancelaria lui Brâncoveanu. Secretarii domnești stăteau sub ascultarea lui. In această calitate, el intră în corespondență cu regele Sobieski, dela care primește scrisori; cu Veterani, comandantul armatelor imperiale și cu generalul de origine bologneză, contele Marsigli. Corespondența Stolnicului cu generalul conte, Luigi Ferdinand Marsigli, a fost mai rodnică pentru cultura noastră. Marsigli, după ce studiase la Padova și trecuse prin diplomația venețiană din Constantinopol, intrase în armata germană, luase parte la campania imperialilor contra Turcilor, căzuse în robia pașei din Timișoara, petrecuse, ca rob, legat în lanțuri, luni întregi, într'un bordei bosniac și, în cele din urmă, răscumpărat cu bani venețieni, ajunsese general în armata imperială. In această calitate, a luat parte la luptele contra Turcilor, a intrat cu generalul Heissler

în București, a venit de mai multe ori cu solie la curtea lui Brâncoveanu, unde a fost bine primit și, în aceste împrejurări, a avut de sigur prilejul să cunoască de aproape pe Stolnicul Cantacuzino, care-și făcuse cultura în Italia, tot la Padova. Intre Stolnic și contele Marsigli s'a legat o corespondență interesantă privitoare la etnografia, limba și istoria poporului român. Ni s'au păstrat chiar răspunsurile Stolnicului, care au fost descoperite și publicate de N. Iorga în 1901, iar, în anii trecuți, profesorul italian Carlo Tagliavini, a dat peste un dicționar latino-româno-ungar, al contelui Marsigli.

ACTIVITATEA RELIGIOASĂ. Stolnicul Constantin Cantacuzino a avut, cum s'a văzut, o largă cultură teologică și toți cărturarii și vlădicii greci, care se abăteau la curtea lui Brâncoveanu, ca pastorul anglican Chisthull, steteau bucuros de vorbă cu el asupra chestiunilor subtile de dogmatică ortodoxă. La întrebările lui despre chestiunea atât de importantă — a predestinării omului — care formează piatra de temelie a calvinismului și a altor chestiuni subsidiare, care deosebesc calvinismul de ortodoxie, marele retor al Patriarhiei, Ioan Cariofil, care venise la curtea lui Brâncoveanu, a scris un tratat: Ἐγχειρίδιον περὶ τινων ἀποριῶν καὶ λύσεων... (Manual despre câteva nedumeriri și soluțiuni). Deși acest manual a fost atacat de Patriarhul Dosoftei al Ierusalimului, totuși el a fost tipărit după stăruința lui Brâncoveanu, la Snagov, în 1697, de Antim Ivireanu și a fost tradus apoi în limba română, cu întrebările Stolnicului. Stolnicul a tradus apoi din grecește câteva rugăciuni: «Molitvă cătră Dumnezău Savaoth, foarte de folos scoasă depe grecie pre limba românească de dumnealui Cantacuzino Stolnicul». In sfârșit, la luminile de grecească și de cunoștințe dogmatice ale Stolnicului recurgeau traducătorii religioși ai epocei lui Brâncoveanu, ca bunăoară frații Greceanu: «însă la cele mai adânci... noimata pre dumnealui l-am avut lumină ca pre un epistimon».

Preocupările principale ale Stolnicului s'au îndreptat, cu deosebire, în domeniul geografiei și al istoriografiei naționale.

OPERA GEOGRAFICĂ A STOLNICULUI. Răspunzând la informațiile geografice, cerute de contele general Marsigli în 1694, Stolnicul Constantin Cantacuzino făcea, în încheiere, următoarea observație: «Câteodată privind mapele acestor provincii, îmi displace că văd că au fost făcute cu mare osteneală și cheltuială, dar apoi nu cu puține greșeli, atât în așezări, cât și la rîuri, la cetăți și ceea ce e mai rău, la nume. Tac despre alte provincii și regate. *O Deus bone*, câte greșeli vor fi fiind!».

Mai târziu, scriind regelui Sobiescki, care se angaja să atace pe Turci pentru a libera creștinătatea subjugată, Stolnicul făgăduia să trimeată o hartă mai bună decât aceea procurată de generalul conte Marsigli. Harta la care lucra Stolnicul a apărut imprimată în tipografia Seminarului grec din Padova, prin grija lui Hrisant Notara, în 1700.

Harta Stolnicului în lungime de 132 c. m. și în lățime de 64 c. m., cu indicațiile geografice în grecește și latinește, a fost descoperită în anii din urmă, de consulul D. Dimăncescu la Londra, în British Museum. Existența ei ne era însă cunoscută dintr'o reproducere mișcorată — cu traducerea în limba italiană a numelor geografice — adăogată de Del Chiaro la sfârșitul operei sale *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, apărută la Veneția, în 1718.

Harta Stolnicului, studiată pe larg de C. C. Giurescu, are sus în colțul din stânga, într'un medalion, portretul lui Constantin Brâncoveanu; alături legenda în limba greacă; în mijloc stema țării: corbul cu crucea în gură și, în colțul din dreapta, legenda în limba latină. Jos în colțul din stânga sunt notate dealurile cu vinuri bune, iar în cel din dreapta semnele grafice întrebuințate, care sunt cele obișnuite în cartografia timpului. Din legenda hărții aflăm că ea a fost întocmită după «descrierea și forma foarte exactă pe care a făcut-o prea nobilul, prea învățatul și prea înțeleptul boier Stolnicul Constantin Cantacuzino, spre folosul doctorului și filosofului Ioan Comnen» și că a fost tipărită pentru întâia oară, cu litere grecești, de Hrisant Notara, presbiterul și arhimandritul scaunului patriarhal din Ierusalim.

Ea e dedicată Principelui Constantin Brâncoveanu. Harta însemnă precis: munții, dealurile și pădurile, Dunărea cu insulele ei, râurile, bălțile și lacurile, podgoriile vestite, localitățile cu bogății minerale, mănăstiri de călugări și de maici — 73 la număr —, frontierele țării cu cele 3 raiale: Turnul-Măgurele, Giurgiu, Brăila; hotarele județelor și, în sfârșit, rămășițele arheologice ca: valul lui Traian, podul lui Traian.

Este, precum se vede o hartă amănunțită, de cel mai mare interes pentru geograf și pentru istoric. Din harta Stolnicului se vede, de exemplu, că hotarele care despărțeau județele erau cu totul altele pe vremea lui Brâncoveanu decât cele de azi. Județul Mehedinți se întindea până aproape de Craiova și cuprindea în sine și orașul Calafat. Vlașca se întindea spre Nord, având între altele: Mănăstirea Cobia din Dâmbovița și Răteștii din Argeș. Harta Stolnicului mai notează apoi o serie de orașe, azi scoborîte în starea de comune rurale (Cernetii, vechea capitală a județului Mehedinți; Brâncovenii din județul Romanați; Hodivoaia din Vlașca, etc.); altele, ca orașul de Floci, dela gura Ialomiței, distrus în războaiele din secolul al XVIII-lea.

Harta Stolnicului a fost folosită în lumea grecească și cunoscută de geografii Occidentului. Astfel profesorul lui D. Cantemir, Meletie, ajuns mai târziu Mitropolit de Arta, într'un tratat de geografie generală, citează «harta geografică a Valahiei publicată de Constantin Stolnicul Cantacuzino». Și marele geograf francez D'Anville într'un memoriu, publicat în 1771, în *Recueil de l'Académie des inscriptions et Belles Lettres*, despre popoarele care locuesc Dacia lui Traian, se sprijină pe harta Stolnicului.

OPERA ISTORICĂ — Inaintea Stolnicului, Miron Costin, dăduse câteva note geografice despre Moldova, dar Stolnicul este cel dintâi român care ne-a dat o hartă a țării sale, executată după toate cerințele științifice ale timpului și superioară, din toate punctele de vedere, celor puse în circulație de străini.

Stolnicul petrecuse o parte din anii copilăriei sale în Moldova, preocupată pe atunci de problema originei romane. Imprejurările vieții sale îl aduseseră în mai multe rânduri în Moldova, între altele în 1693, când însoțise la Iași pe soția lui Brâncoveanu și pe Domnița Maria, fiica lui Brâncoveanu, care se căsătoria atunci cu Domnul Moldovei, Constantin Duca. Cu prilejul acestei nunți, care a durat 3 săptămâni, Stolnicul a venit în contact și cu Nicolae Costin, cumnatul mirelui.

In aceste călătorii ale sale în Moldova, Constantin Cantacuzino a dat peste cronica lui Grigore Ureche, în compilația lui Simion Dascălul, și indignat și el, ca toți contimporanii săi din Moldova, a urzit, ca să restabilească, pe temeiuri adevărate, trecutul, o «*Istoria a Țării Rumânești, întru care să coprinde numele ei cel dintâiu, și cine au fost lăcuitorii atunce, și apoi cine a mai descălicat și a stăpânit până în vremile de acum, cum s'au tras și stă*».

După o introducere, în care arată dificultățile pe care le întâmpină în reconstituirea evenimentelor istorice, introducere care cuprinde o judicioasă critică a izvoarelor istorice utilizate (letopisețele: încurcate; povestirile oamenilor bătrâni variază; cântecele bătrânești: făcute pentru laudă; hrisoavele interne: împrăștiate), el trece la primul capitol, tratând despre «numele acestei țări din vechime, cum îi era și cine o stăpânia».

Cu o informație bogată, el vorbește aci, despre Geți și Daci, despre luptele Dacilor cu Romanii și despre izbânzile lor sub regele Boerebista.

Capitolul al II-lea, despre « Traian Ulpie » și luptele lui cu Dacii, este mai bine informat decât capitolul respectiv din cronica lui Miron Costin. Pe când Miron Costin confundă cele două războae ale lui Traian cu Dacii într'unul singur, pe care-l așează în Dobrogea, Stolnicul Constantin Cantacuzino, care utilizează isvoare bizantine necunoscute lui Miron Costin, reconstituie războaiele dacice, mai precis și cu amănunte interesante, pentru cititorii vremii sale.

Povestește urcarea lui Traian pe tronul Romei, amintind anecdota că acesta ar fi spus pretorului, când i-a predat sabia: « pentru mine slujește-o până dreptele (cele drepte) fac, iară nedireptele de voiu face, împotriva mea tu o întoarce ». Arată apoi faptele mari, pe care le-a săvârșit pentru slavă și prin care și-a întrecut înaintașii. Pomenește de « drumurile mari de piatră », de « șanțurile groaznice », și se oprește mirat, ca și Miron Costin, asupra troianului: « șanțuri groaznice trăgea, pe unde mergea și umbla, precum și până astăzi se văd și la noi aici în țară, cărora încă *troianuri* le zicem, rămânând de atuncea den om în om acel nume, carele se trage și până astăzi...; acesta este adevărul, că de oștirea acelui mare împărat, Traian Ulpie, sânt ridicate acestea; și nu numai aici, ci și printr'alte țări așa au făcut, cum s'au zis, pentru ca să rămâie neamului omenesc pomenirea de mari și puternice faptele lui ».

Trece apoi la războaele lui Traian cu Dacii, oprindu-se puțin asupra lui Decebal (Decheval), « foarte om viteaz și meșter la ale războaielor... care cu mare putere s'au ridicat și 16 ani năprestan cu o împărăție mare și puternică ca aceea a Romanilor și-a măsurat puterile ». Spre deosebire de Miron Costin, care confundă cele două războae ale lui Traian într'unul singur și strămută începutul războiului în Dobrogea, Stolnicul se dovedește a fi mai bine și mai bogat informat. El reconstitue, după Zonara, primul război dacic, care a fost așa de crâncen, încât Decebal, văzând că Traian se apropie de scaunul împărăției lui, a cerut pacea prin soli, făgăduind să predea armele, munițiile și meșterii care-i zideau cetățile. El însuși a venit înaintea împăratului și, plecându-se până la pământ, s'a închinat. Traian a făgăduit pacea și s'a întors în Italia, ducând cu el solii lui Decebal, pe care înfățișându-i în senatul roman « acolo — zice Stolnicul — armele și-au lepădat și mâinile strângându-și în chipul robilor, mult și cu multe cuvinte s'au rugat ». Astfel s'a încheiat pacea.

Dar « Decheval » nu se putea odihni și, în dorința de a-și răpune vrăjmașul, a trimis pe ascuns oameni, care să se prefacă în Roma că sunt fugari din Dacia; să se apropie de Traian, pe care-l știa foarte popular, și să-l omoare. Pretinșii fugari sunt însă prinși și planurile lui « Decheval » descoperite. Aceasta — continuă Stolnicul — a deslănțuit al doilea război. Romanii, care nu îngăduiau să le stea împotrivă niciun neam vrăjmaș sau supus, au hotărît să pună capăt puterii Dacilor, precum sfărâmaseră puterea Cartaginei, a Numanției, a Eladei. Traian « cu toată romana putere-i s'a ridicat » și, « venind până la marginile Dunării, din jos de Cladova », a durat pod de piatră peste Dunăre, « această mare minune și mare lucru... aiavea semn de nespusă putere ». Și Stolnicul avusese prilejul să privească de aproape ruinele podului, poate pentru întâiași dată, în același timp, în care și Miron Costin scruta, « prin apa limpede a Dunării, pragurile podului », adică în 1664, dată la care cei doi istorici ai începuturilor neamului însoțeau pe Domnii lor în campania turcească din Ardeal, spre Uivar. Constantin Cantacuzino, care ne spune și el că până astăzi și dincoace de Dunăre și dincolo se văd « marginile și începăturile cum au fost », iar, « când scade apa la mijloc », ies la iveală « și alte colțuri, ca niște picioare de zid », se oprește aci ca să ne descrie, după Tzetzes — Ioan Țețu — și mai ales după Dion, construcția și dimensiunea podului. Amintește și de o inscripție, aflătoare în Ardeal și adusă probabil din rămășițele podului, cu următorul cuprins: « Providența lui August, adevăratului pontifex. Puterea romană, ce nu se supune sub jug, iată că răpește și Dunărea ».

Pe acest pod, Traian a trecut Dunărea și a pornit războiu crâncen. Decebal, biruit, « a fugit, trăgându-se spre scaunul crăiei lui », către « Beligradul Ardealului », crede greșit Stolnicul, căci Sarmisegetuza nu era unde e azi Alba Iulia, ci era în părțile Huniedoarei. Armata romană, trecând Carpații, a dat foc pretutindeni și a sfărâmat oștirile Dacilor. Decebal însuși, ne spune Cantacuzino, după unii, a fost prins și omorît, după alții, « și-a făcut singur moarte, ca să nu cază de viu în mâna vrăjmașilor săi ».

După distrugerea puterii dacice și moartea lui Decebal, Traian a pus mâna pe marea bogăție a regelui dac, care se afla ascunsă, o parte, « în cămările palatelor lui », iar o altă parte, « scule de aur și argint și alte scule ce știa că de apă nu se strică », într'o grotă, pardosită cu lespezi, peste care abătuse albia unui râu.

Traian, supunând astfel desăvârșit toată Dacia, ca să curme orice putință de răsvrătire și să o întocmească, « au poruncit — zice Stolnicul — de prin prejururile biruințelor sale, de au adus Romani lăcuitori de i-au așezat aici, și dintr'a sa oaste au lăsat câți au trebuit de a-i lăsa, ca să se așeze aici, rămâind lăcuitori acestor țări, carii și până astăzi să trag ». « Traian — spune el mai departe — au așezat lăcuitorii Romani în Dachia, cum toți istoricii adeverează, și aevea și până astăzi în Ardeal, în multe locuri să văd în pietre scrise epigramata și altele în numele lui, cum și la Cluj...».

In capitolul următor, « De Dachia pe scurt aicea iară voiu mai arăta, cum zic că au fost de mare și cu ce părți s'au hotărît », Stolnicul fixează — după « Filip Cloverie gheograful » — hotarele Daciei: la Sud până la Dunăre, unde se învecina cu Misia; la Apus cu « apa ce se cheamă Patisul » (Tisa); la Nord cu Carpații și Prutul și la Răsărit, spune el, corectându-și sursa, până la Nistru sau chiar Nipru.

Semnătura latină a Stolnicului C. Cantacuzino.

Al IV-lea capitol urmărește soarta Daciei după cucerirea romană: « După ce au așezat Traian pre Romani în Dachia, cum s'au ținut și până când tot așa au stătut ». El povestește cum Traian, după ce a adus coloniști în țara cucerită și a așezat cărmuire nouă, s'a întors la Roma și de acolo a pornit « în părțile Răsăritului »; a supus pe Armeni și pe Parți și s'a îndreptat împotriva Evreilor, care se răsculaseră. Pe drum însă s'a îmbolnăvit de idropizie și a murit — și aici e mai bine informat decât Miron Costin — la Chilichia. După moartea lui Traian, urmașul său, Adrian, continuă lupta împotriva Evreilor, până la nimicire. Stolnicul, pierzându-se aci în digresii, se oprește îndelung, pentru a povesti amănunțit lupta contra Iudeilor. Intorcându-se, după un ocol cam mare, la subiectul său, Constantin Cantacuzino ne spune mai departe că Romanii, aduși în Dacia, au rămas ascultători împărăției romane, dar că în curgerea vremurilor, li s'a pierdut urma. « Intr'aceea curgere de ani, până când iar s'au mai descoperit numele acelor lăcuitori de aici, ce să vor fi făcut și ce să vor fi întâmplat nu știu, că nici scris, nici pomenit de alții nu aflu ». Mai târziu însă, locuitorii vechei Dacii apar în istorie cu numele de Vlahi și al V-lea

capitol al operei sale este consacrat explicării acestui nume: « Vlahii, de unde să zic Vlahi, sau alt nume, iar mai vârtos așa, căruia scriitorii cum le-au plăcut puindu-le nume, — și mai ales de unde se trag ei ».

In acest capitol, Stolnicul expune mai întâiu părerile istoricului de origine italiană dela curtea lui Mateiu Corvin; Anton Bonfiniu, și anume: că Valahii se numesc astfel sau după numele comandantului roman Flacus, care cel dintâiu a venit pe meleagurile Dacilor, părere emisă de Papa Pius al II-lea — Aeneas Sylvius Piccolomini — sau că numele *Vlahi* le-a rămas dela numele fiicei lui Diocleţian, măritată cu Ioan, cârmuitorul Daciei de atunci; sau, în sfârșit, părerea la care se oprește mai mult Bonfiniu: că numele Valahilor vine dela grecescul βάλλω (= a arunca cu săgeata), fiindcă sunt buni arcași. Expunând mai departe părerile lui Carion și Martin Cromer, se oprește pe larg — ca și Miron Costin — la Laurențiu Toppeltin din Mediaș, « Sas de amintrelea, iar om învățat și destul umbalt, carele nu de mult s'au pus a scrie, însă prescurt într'o cărticea... latinește .. ».

El se unește cu Toppeltin, când acesta combate părerea lui Ioan Zamoischi, după care coloniștii romani, aduși de Traian în Dacia, au fost ridicați cu toții de Galian și așezați în Misia, Tracia și Elada, spre a păzi acolo fruntariile imperiului împotriva invaziei Goților și că Valahii de azi sunt urmașii vechilor Daci, care învățaseră limba latină, din convieţuirea cu Romanii și la care s'au adăogat cu timpul și alți « varvari », adunați în locurile părăsite de Romani. Pentru a înlătura această părere — menționează Stolnicul — Toppeltin aduse ca dovadă numele etnic al Românilor: « Până astăzi vedem și auzim, zice Toppeltin, că de întrebăm pe un Valah: ce ești? el răspunde:

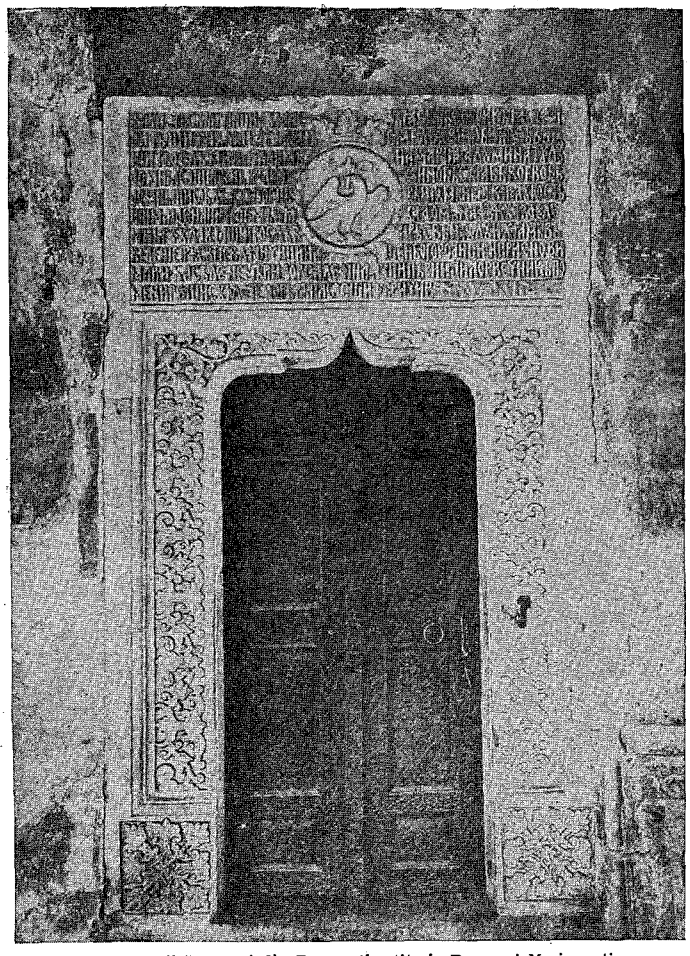

Ușa Bisericii Doamnei din București, ctitoria Domnei Maria, soția lui Șerban Cantacuzino.

Rumân, adicăte: Roman; ce numai au stricat puțin cuvântul: din Roman, zic Rumân, iar acelaș cuvânt este ». Dar acest argument nu-i pare destul de temeinic istoricului român « pentrucă — observă el — vedem și auzim astăzi pe Greci așa răspunzând; când îl întrebi ce este?, el răspunde: Romeos, adecă Roman și mare osebire este între Grec și între Roman. Ci numai și ei fiind supuși mai pe urmă Romanilor, Romani vrea să se cheme și ei...». Această observare îi dă prilej să deschidă o lungă paranteză despre cultura strălucită a vechei Elade, așa de strălucită, că înșiși Romanii își trimiteau copiii să învețe în școlile grecești; asupra decăderii Grecilor; asupra stăruinții lor în păstrarea dogmelor ortodoxe, cu toată apăsarea turcească și încheie această digresie — poate cu sufletul cuprins de pietate la amintirea tatălui său — cu aceste cuvinte: « Fie dar milă și grijă și de ei acelui Hristos Dumnezeului nostru, întru carele nesmintit credem, și pentru al căruia nume nespuse rele și grele trag și pat ei și toți câți sânt supuși varvarei turcești puteri...».

Reluând firul discuției, Stolnicul aduce, în sprijinul ideii de continuitate a elementului roman în Dacia, o serie de argumente care și astăzi stau în picioare, și anume:

1. Nu este de crezut, argumentează el, că a putut împăratul Galian să ridice așa lesne « cu totul atâta sumă și noroade de oameni, cu case, cu copii, așezați pe aceste locuri » de mai bine de 200 ani. Oameni întemeiați, cu gospodării întinse, nu și-ar fi putut părăsi așa de ușor rosturile lor de acasă.

Argumentul acesta al Stolnicului, scos din bunul simț și din intuiția vieții, n'a apărut niciodată mai clar ca în lumina zilelor de azi, când, în uriașa încleștare în care sunt prinse atâtea popoare, tehnica războiului a ajuns la o perfecțiune pe care, cu câteva decenii în urmă n'o bănuia nimeni: tancuri și care blindate, branturi, avioane în picaj, cetăți sburătoare, bombe robot. Zeci și zeci de mii de tone de bombe explosive și incediare, cad necontenit asupra marelor capitale, asupra orașelor și satelor; cartiere întregi sunt prefăcute în ruine sau cenușe — și cu toate acestea populațiile nu-și părăsesc total locuințele. Cum erau dar Dacoromanii să-și părăsească în masă căminurile și țarinele și să treacă peste Dunăre pentru ca să facă loc hoardelor de invazie, care veneau călare și se războiau cu arcul? Și aceasta când autohtonii aveau la îndemână pădurile nesfârșite și masivul prăpăstios și împădurit al munților Carpați și al celor Apuseni, cu atâtea piscuri greu de străbătut, cu atâtea văi prăpăstioase, cu atâtea peșteri adânci și ascunzișuri prielnice!

2. Nu este posibil ca o împărăție, așa de întinsă ca aceea a Romanilor, să fie redusă pentru apărarea ei, la ostașii lăsați pentru paza Daciei. « Au doară — se întreabă el — cu acești Romani numai ce era aici, vrea acel împărat, măcar și alții ca el... să-și ție împărăția și să-și păzească ținuturile? ».

3. Cârmuitorii statelor întemeiate în vechea Dacie nu s'ar fi învoit ușor să-și lase stăpânirile, pentru a se duce în locuri necunoscute. Dimpotrivă, într'o vreme în care autoritatea romană la Dunăre slăbise, normal ar fi fost ca ei să nu plece, ci să rămână singuri stăpânitori. « Au nu mai lesne era și acelora atunci obladuitori acestor locuri să nu asculte, decât moștenirile lor înțelinate de atâția ani să le lase și să meargă de a să așeza printr'alte locuri mai aspre și mai seci? »

4. Și în sfârșit, « nicăiri urme de ale acelora Romani ce au fost în Dachia, ca să fie fost mutați cu totul într'altă parte, nu este; că de ar fi undevași în Elada, și astăzi, au limba, au alte semne de ale Romanilor s'ar vedea și s'ar cunoaște, cum și în Ardeal, și pe aici, și pe unde au fost aceea, până acum aevea sunt ».

Totuși Stolnicul admite că împăratul Galian și alți împărați au ridicat pentru apărarea imperiului, ostași și din Dacia. Scoborîtorii acestora sunt, după el, Cuțovlahii « cari să tind în lung

de lângă Ianina Ipirului până spre Arbănași, lângă Elbasan », unde « și până astăzi se află, păzindu-și limba și obiceiurile ». Ei înșiși își zic « *Vlahos*, adică Rumân; și locurile lor unde lăcuiesc, le zic *Vlahia*, iar țării aceștia ei îi zic *Vlahia cea mare* ».

El ține apoi de rău, în câteva pagini următoare, pe Greci, fiindcă râd de Cuțovlahi și încheie, explicând cu umor, această pornire a lor: « pentrucă văzând și ei pre toată altă lume răzând de dânșii și batjocorindu-i, au stătut și au obosit și prin gunoaiele lor, ca cocoșii rîcăind, părîndu-le că au mai rămas cevași vlagă și de ei ».

Dar, spune el mai departe, nu numai Grecii tăgăduiesc că Românii se trag din ostașii aduși de Traian în Dacia, ci și alte popoare. Și aduce ca dovadă pasagiul din cronica lui Grigore Ureche, interpolată de Simion Dascălul, privitoare la « ijderenia Moldovenilor » din hoții trimiși de împăratul Râmului, craiului Laslau, în lupta acestuia cu Tătarii. El se ridică hotărît, ca și cronicarii moldoveni, împotriva acestei basne, care nu poate avea niciun temei istoric. Căci se întreabă: Ce împărat a putut fi acela, la care s'a dus Laslau Craiul și « care niciun tâlhar, niciun fur » să nu omoare? Și câți ani au împărățit el, ca să strângă atâta tâlhărime, cât să facă oaste cu ea? și cum pot tâlharii și furii să întocmească stăpâniri și să întemeieze state, care să dureze sute de ani? « Ci dar — încheie el răfuiala cu Simion Dascălul — să-l lăsăm la ghindă (pe Simion Dascălul) cum parimia de Arapi este ».

In ultimele două capitole, Stolnicul urmărește soarta coloniștilot romani rămași în Dacia, cari în cursul veacurilor s'au amestecat cu Dacii și cu alte neamuri, i-au asimilat și au format un singur popor. Trece apoi la invazia Hunilor, pe care îi consideră ca strămoșii Ungurilor, pentruca să explice împrejurările în care o jumătate din neamul românesc a ajuns sub stăpânire ungurească. Scrierea se încheie cu căderea Panoniei sub Huni și cu portretul lui Atila.

Opera Stolnicului nu are într'adevăr acea căldură comunicativă, acel ton familiar, care înfrățește sufletul boierului cărturar cu al cititorului necunoscut: « Puternicul Dumnezeu, cinstite și iubite cetitoriule, să-ți dăruiască și mai slobode veacuri...», pe care l-am subliniat în opera lui Miron Costin.

Opera Stolnicului nu are nici acel caracter — aș putea zice de popularizare — pe care-l are scrierea lui Miron Costin. Cronicarul moldovean, ridicându-se împotriva basnei lui Simion Dascălul, pentru a trezi în sufletul contimporanilor săi interesul în jurul începuturilor glorioase ale neamului, avusese nevoie de două capitole inițiale: unul în care să-și lămurească cititorii în ce parte de lume se află Italia din care a venit Traian, altul în care să scoată în relief mărimea și puterea împărăției romane. In tot cursul expunerii, cronicarul moldovenean se ține la nivelul cititorilor săi, mergând direct, fără ocoluri, către ținta pe care o urmărește. Opera lui este mai unitară. Stolnicul, preocupat mai adânc de problema originei și a continuității romane în Dacia, intră de-a-dreptul în miezul chestiunii. De altă parte, mulțimea și varietatea problemelor ce-i răsar în calea expunerii, îl silesc să se piardă adesea în digresii și detalii, care nu se încheagă unitar în opera lui. In schimb însă, Stolnicul, care-și făcuse studiile în Padova, unde găsise atmosfera de cultură a marilor umaniști ai Italiei, are un orizont de privire cu mult mai larg decât Miron Costin. Bun cunoscător al limbii și culturii grecești — pe care o deprinsese de copil în casa părintească — el utilizează isvoare grecești și bizantine ce-i fuseseră inaccesibile lui Miron Costin *precum*: istoricul și geograful Strabo (66 a. Chr.—24 p Chr.), istoricii bizantini Procopie din veacul al VI lea, Zonaras și Ioan Tzetzes din secolul al XII-lea. Cultura latină pe care și-o desăvârșise în mediul universitar din Padova îi dăduse putința să cunoască nu numai scriitorii latini, care se ocupaseră de Traian și cucerirea Daciei, dar și umanișt și istoricii Occidentului, care au scris în limba latină despre originea poporului și despre lucrurile noastre, ca Flavio Biondo (1392—1463), secretar al mulțor principi italieni și ai curții papale; umanistul ungur de origine română, Nicolae Olahus (1493—1568), înrudit cu Huniade; istoricul german Ioan Șleidanus (Ioan Philippi din Schleide 1506—1556); istoricul italian Filippo Buonaccorsi (1437—1470)—profesorul copiilor lui Casimir al IV, regele Poloniei — care a scris o carte despre Atila; istoricii unguri Simon de Keza, sec. XIII, Abraham Bakschay sec. XVI, Ioan Sambucus, de origină franceză ș a. și în sfârșit chiar mapele geografice, răspândite atunci în Occident, ca ale geografului german Philip Cluverius (1580—1623) sau atlasul geografilor olandezi Blau (tatăl și fiul), apărute pe la jumătatea secolului al XVII, fără să mai socotim izvoarele pe care le avusese la îndemână Miron Costin.

Confruntând izvoare așa de multe și de variate pentru a stoarce din ele adevărul, Stolnicul se comportă ca un istoric modern, căci el indică și discută contradicția izvoarelor și are grijă să indice precis sursa de unde împrumută știrea: « Martin Cromer, carele de ijderenia și de lucrurile Leșilor și de viața crailor lor istorește într'a 12 carte a lui, unde și viața lui Cazimir craiu cel mare scrie... Lorențu Topeltin de Mediiaș, Sas de amintrilea,... într'o cărticea ce-i zice Ietinește *Origines et occasus Transylvanorum* care carticea... o au tipărit la Lionul — Lyon — de Franța, la anul 1667. Acolea dară, într'aceia (capitol) ale *Ardealului și lăcuitorilor lui cine sânt și câte neamuri sânt*... zice: Vlahii, zic unii... Mihail Reție Neapolitanul în cartea lui de'ntâiu ce scrie de craii unguresti... Gulielmu Blau în *Theatrum orbis terrarum*...» cu ajutorul atâtor izvoare, pe care are grije să le citeze precis, el vede mai limpede chestiunea originii romane și nu cade în greșelile de date și amănunte în care căzuse Miron Costin. Nimeni până la el nu a văzut și nu a expus așa de clar, problema obârșiei romane și a unității neamului, în tot complexul ei. Iată ce sintetic rezumă el însuși, rezultatul cercetărilor sale:

« Iară noi într'alt chip de ai noștri de toți, câți sânt Rumâni, « ținem, și credem adeverindu-ne din mai aleșii și mai adeveriții bătrâni istorici, și de alții mai încoace, că Valahii, cum « le zic ei, iar noi Rumânii, sântem adevărați Romani și aleși « Romani în credință și în bărbăție, din cari Ulpie Traian i-au « așezat aici, în urma lui Decheval, dupre ce de tot l-au supus « și l-au pierdut. Și apoi și alalt tot șireagul împăraților așa « i-au ținut și i-au lăsat așezați aici, și dintr'acelora rămășiță « să trag până astăzi Rumânii aceștia. Insă Rumânii înțeleg « nu numai ceștia de aici, ci și den Ardeal, cari încă și mai « neaoși sânt, și Moldovenii și toț câți și într'altă parte se află « și au această limbă [1], măcar fie și cevași osebită în nește cuvinte, « din amestecarea altor limbi, cum s'au zis mai sus, iar tot unii « sânt. Ci dar pe aceștia cum zic, tot Rumâni îi ținem, că toți « aceștia dintr'o fântână au isvorît și cură ».

Prin această largă înțelegere a problemei, prin erudiția lui vastă, prin întrebuințarea critică a izvoarelor, prin claritatea planului, prin fraza lui încărcată și meșteșugit întoarsă, dar plină de miez, Stolnicul Constantin Cantacuzino se ridică deasupra contimporanilor săi și se apropie de Dimitrie Cantemir. Este, se poate spune, un istoric în sensul modern al cuvântului.

BIBLIOGRAFIA. I. OPERA. Ediții: Cronica Stolnicului Constantin Cantacuzino a fost publicată pentru întâia dată de George Ioanid în colecția intitulată: *Istoria Moldo-Românieĭ*... Manuscrise vechi de limba română găsite în Sf. Mănăstiri Cozia și Șerbănești, București, 1858, vol. I, pag. 297—376, sub titlul: *Fragmentu dintr'o cronică pre scurtŭ a Românilorŭ* (căreia îi lipsesc câteva pagini dela început). Textul publicat de Ioanid a fost reprodus de Mihail Kogălniceanu

[1] El se gândește aci la Românii macedoneni, despre care vorbise înainte pe larg.

în *Cronicele României sau Letopiseţele Moldovei şi Valahiei*, ediţia II-a din 1872—73 (cu caractere latine), vol. I, p. 85—126. Acelaşi text, atribuit însă, după părerea lui Haşdeu şi Picot (vezi mai jos), lui Nicolae Milescu, a fost republicat în colecţia şcolară «Autorii vechi şi contemporani», sub titlul: *Spătarul N. Milescu, Cronica pe scurt a Românilor*, Bucureşti, Socec, 1894. In 1884, V. A. Ureche semnalează un alt manuscris «prescris de Grigorie ierodiaconul din episcopia Râmnicului cu cheltuiala monahului Rafail», la 1781. Acest manuscris a păstrat şi titlul exact al operei: *Istoria Ţării Româneşti dintru început*. In 1901, N. Iorga, atribuind cronica Stolnicului Constantin Cantacuzino, publică textul operei, întregit cu predoslovia şi începutul primului capitol, după ediţiile precedente şi după manuscrisele 446 şi 1267 din Biblioteca Academiei Române. Nu i-au fost însă accesibile: ms. semnalat de V. A. Ureche, precum şi un altul care se afla atunci la Muzeul Naţional. Ediţia lui Iorga poartă titlul: *Operele lui Constantin Cantacuzino*, Bucureşti, 1901. In introducere, Iorga ne dă următoarele amănunte asupra raportului dintre texte şi asupra întocmirii ediţiei: «Păstrând ca bază ediţiile precedente, am întrebuinţat pentru stabilirea unui text mai bun şi mai complet, cele două manuscripte ale Academiei, care sunt uneori inferioare fiecare în parte. Variante erau la tot pasul, dar de acele variante care nu arată altceva decât libertăţile ce-şi luau obişnuit la noi copiştii, schimbând după plac ordinea cuvintelor în frază. Înlăturând şi aici orice pedanterie nefolositoare, am căutat numai să dau textul aşa cum aveam simţul că a trebuit să-l scrie Stolnicul şi cu o ortografie care să reproducă pe aceea cerută în epoca lui». Ediţia ne înfăţişează deci un text reconstituit. Tehnica ediţiilor nu mai recomandă astăzi reconstituirea textelor, (vezi pentru aceasta şi Joseph Bédier în *Romania*, LIV, 1928, p. 356). Ediţia lui N. Iorga cuprinde următoarele texte: 1. «Istoria Ţării Româneşti, întru care să coprinde numele ei cel dintâiu şi cine au fost lăcuitorii atunci, şi apoi cine au mai descălicat, şi apoi cine o au stăpânit până şi în vremile de acum, cum s'au tras şi stă». 2. Carnetul de studii al lui Constantin Stolnicul Cantacuzino, păstrat în Biblioteca Academiei Române. 3. Testamentul lui Dona Pepano, tradus de Constantin Cantacuzino, semnalat lui Iorga de Iuliu Tuducescu, funcţionar la Biblioteca Academiei Române. 4. Cronologia tabelară, care însă nu se mai poate atribui Stolnicului (v. Al. Vasilescu în *Revista Istorică Română*, II, 1932, p. 367—381). 5. Răspunsul lui Constantin Cantacuzino Stolnicul la întrebările generalului Marsigli, după ms. Marsigli 57 al Bibliotecii Universităţii din Bologna. Primul capitol al *Istoriei Ţării româneşti dintru început* fusese publicat de N. Iorga mai înainte în *Cronicele muntene, Analele Acad. Rom.* s. II, tom. XXI, mem. secţ. ist., 1899, p. 454—460. O ultimă ediţie a cronicei, după o versiune mai completă, păstrată în ms. nr. 3443 din Biblioteca Academiei Române au dat N. Cartojan şi Dan Simonescu, *Stolnicul Constantin Cantacuzino, Istoria Ţării-Rumâneşti*, Craiova, 1944, Scrisul Românesc, în colecţia *Clasicii români comentaţi*.

Problema paternităţii cronicei. Ioanid publicase «cronica pe scurt», dând-o ca o operă anonimă, cum de altfel se şi găseşte în manuscrise. In 1872, Haşdeu, într'un articol publicat în *Columna lui Traian*, III (1872), p. 274, a atribuit opera Spătarului N. Milescu. Opinia lui Haşdeu a fost primită de Émile Picot în *Notice biographique sur Nicolas Spatar Milescu*, Paris, 1883, p. 10 şi 18. Pe numele lui Milescu opera a fost republicată în ediţia şcolară amintită mai sus. Aron Densuşianu în *Istoria limbei şi literaturei române*, ed. I, Iaşi, 1885, p. 171, nu admite părerea lui Haşdeu, ci se raliază la o veche opinie a lui Klein (din răspunsul la notele critice ale lui Eder), admiţând ca autor al cronicei pe Mitropolitul Teodosie Vestemianul al Ungrovlahiei, care era ardelean de origine şi care mai înainte de a ajunge mitropolit, fusese călugăr la mănăstirea Cozia, unde se găsise manuscrisul lui Ioanid. Mai aproape de adevăr, Mihail Kogălniceanu în *Cronicele României*, ed. II, 1872, vol. I, p. 85 şi urm. atribuie opera «unui român de peste Olt». V. A Ureche în *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie*, an. II, 1884, pag. 65—82 şi Gaster în *Istoria literaturii române*, publicată în limba germană în *Grundriss der romanischen Philologie* al lui Gröber, II, partea 3-a, 1898, p. 293, înşiră părerile predecesorilor săi, fără să aleagă niciuna. In 1899, N. Iorga, pentru întâia dată, într'un studiu publicat în Analele Academiei Române, seria II, tom. XXI: *Manuscripte din biblioteci străine relative la istoria Românilor*, p. 78—94, atribuie opera Stolnicului Constantin Cantacuzino (în acelaş memoriu şi corespondenţa Stolnicului cu Marsigli). Părerea lui N. Iorga este admisă azi de toţi istoricii literari. Amintim aci şi studiul lui Al. T. Dumitrescu, *Contribuţiuni la istoriografia românească veche*, publicat în *Lui Ion Bianu, Amintire din partea foştilor şi actualilor funcţionari ai Academiei Române la împlinirea a şasezeci de ani*, Bucureşti, 1916, p. 227—263. In acest articol, Al. T. Dumitrescu atribuie «Istoria Ţării Româneşti dintru început», lui Daniil Panonianul, fostul Mitropolit al Ardealului.

Celelalte opere. Despre opera lui Ioan Karyophylles *Ἐγχειρίδιον, περί τινων ἀπορίων καὶ λύσεων ἢ περὶ ἐξετάσεως καὶ ἐπιβεβαιώσεως ἀναγκαίων τινῶν τῆς Ἐκκλησίας δογμάτων* (Manual despre câteva nedumeriri şi soluţiuni sau despre cercetarea şi confirmarea câtorva dogme necesare ale Bisericei, Snagov 1697, vezi I. Bianu şi N. Hodoş *Bibliografia românească veche*, tom. I, p. 349—350.

Traducerea românească sub titlul: *Întrebări şi răspunsuri ale blagorodnicului dum. Constantin Cantacozino, fratele răposatului Şărban Voevod Cantacozino... şi ale celui dintru dascăli învăţat şi cuvântător Ioan Careofil*, se găseşte în colecţia de manuscrise a Academiei Române, nr. 458 şi fond. Gaster, cota nr. 56. Despre relaţiile lui Cariofil cu ţările noastre şi cu Stolnicul Cantacuzino, despre condamnarea lui ca eretic (1691) şi despre străduinţele lui Brâncoveanu de a-l reabilita, despre viaţa şi opera lui v. D. Russo, *Studii istorice greco-române, opere postume* I, p. 183 — 191. Pentru combaterea cărţii lui Cariofil, Patriarhul Dositei a publicat la Iaşi, în 1694, doi ani după moartea lui Cariofil: *Ἐγχειρίδιον κατὰ Ἰωάννου τοῦ Καρυοφύλλη* (Manual împotriva lui Ioan Cariofil).

Rugăciunea Stolnicului Const. Cantacuzino, publicată în Acatistul de la Râmnic 1696, şi reprodusă în Molitvenice (v. I. Bianu şi D. Simonescu, *Bibl. rom. veche* t. IV, p. 57, 58, 68, 207), a fost republicată în *Revista istorică*, XXV, 1939, p. 57—60 de George B. Popescu după un molitvenic. Harta Stolnicului a fost reprodusă întâi de Del Chiaro ca anexă la cartea lui, şi de *Al. Procopovici* în Ion Neculce, *Cronica* vol. I, (anexele de la sfârşit), în colecţia Clasicii Români comentaţi), Scrisul Rom. Craiova, 1941, ed. II. Originalul hărţii se află la *British Museum*. O copie în Biblioteca Academiei Române (secţia stampelor). O notă asupra ei la N. Iorga *Analele Academiei Române*. Partea administrativă şi desbateri XLVII (1927—1928), p. 50 şi 67—68. Reprodusă recent cu studiu de C. C. Giurescu, *Harta Stolnicului Const. Cantacuzino* în *Revista Istorică Română*, XIII (1942), p. 1—27.

II. BIOGRAFIA. Lămuriri despre Stolnicul Constantin Cantacuzino se găsesc în prefaţa pusă de N. Iorga în fruntea volumului *Operele Stolnicului Constantin Cantacuzino* (vezi mai sus); în N. Iorga: *Documente privitoare la familia Cantacuzini, scoase în cea mai mare parte din arhiva d-lui G. Gr. Cantacuzino*, Bucureşti, 1902. Preţioase informaţiuni biografice, date de un contemporan, se găsesc la Anton Maria del Chiaro: *Istoria delle moderne Rivoluzioni della Valachia...*, apărută la Veneţia, în 1718; o traducere românească a acestei opere ne-a dat-o S. Cristian: *Revoluţiile Valahiei*, Iaşi, «Viaţa Românească», 1929, cu deosebire cap. VI şi urm. Alte ştiri contemporane se găsesc la Radu Greceanu, *Viaţa lui Costandin-Vodă Brâncoveanu*, ed. Ştefan Greceanu, Bucureşti, 1906, în *Cronica anonimă*, în cronica lui *Radu Popescu* şi în continuarea din 1714, vezi mai sus p. 247—254 şi la D. Cantemir, *Evenimentele Cantacuzinilor şi Brâncovenilor din Ţara Munteneasca*, tom. V (ed. Societăţii Academice Române) Bucureşti, 1883 p. 1—44. Alte ştiri în *Documentele Hurmuzaki*, în deosebi vol XIV. N. Iorga, *Testamentele Domniţei Elina Cantacuzino*, în Anal. Acad. Rom. s. III, XVI (1934-1935), p. 93—101. N Iorga, *Documentele privitoare la familia Cantacuzenilor* şi D. Russo, *Studii istorice greco-române, opere postume* cf. indicele în vol. II.

Despre mediul universitar în care şi-a făcut cultura la Padova, Stolnicul Constantin Cantacuzino, a se vedea şi Ramiro Ortiz, *Per la storia della cultura italiana in Romania*, p. 167—195, precum şi precizările aduse de N. Iorga în *Istoria învăţământului românesc*, Bucureşti, 1928, p. 36 şi urm., P. V. Haneş, *Convorbiri Literare*, 1933, p. 17—34; Ramiro Ortiz şi N. Cartojan, *Lo Stolnic Cantacuzino. Un grande erudito romeno a Padova*, Bucarest, 1943.

Pentru dependenţa presupusă Stolnicului de Miron Costin, G. Pascu, *Influenţa cronicarilor moldoveni asupra celor munteni din sec. al XVII-lea: Constantin Cantacuzino*, în *Arhiva* (XXIX), 1922, p. 195—206. Argumentele nu sunt convingătoare.

Despre Contele Luigi Ferdinando Marsigli se găsesc ştiri preţioase într'o autobiografie a lui: *Autobiografia di Luigi Ferdinando Marsigli*, publicată «a cura di Emilio Lovarini», Bologna, N. Zanichelli, 1930. Din această autobiografie, ştirile ce ne privesc pe noi au fost extrase şi publicate de d-l Al. Dem. Marcu în *Inchinarea lui N. Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*, Cluj, 1931. Dicţionarul Contelui Marsigli a fost publicat de Dr. Carlo Tagliavini în *Il «Lexicon Marsilianum». Dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII. Studio filologico e testo*, în colecţia Academiei Române, Bucureşti, 1930.

ILUSTRAŢIILE LA VOLUMUL III

Un act scris şi semnat de Ion Neculce 191
Turnul Colţei, zidit, după tradiţie, de soldaţii lui Carol al XII-lea. Azi dărâmat 194
Şerban Cantacuzino, Domnul Ţării-Româneşti 202
Titlul cărţii « Cheia Inţelesului », tradusă din ruseşte şi tipărită la Bucureşti în 1678 203
Constantin Brâncoveanu, după un portret aflat în Mănăstirea Muntelui Sinai 205
Mănăstirea Hurez din judeţul Vâlcea, ctitoria lui Constantin Brâncoveanu 206
Pridvorul Mănăstirii Hurez 207
Palatul dela Mogoşoaia, fost al lui Constantin-Vodă Brâncoveanu 208
Constantin Brâncoveanu şi cei 4 fii ai săi: Constantin, Ştefan, Radu şi Matei 209
Icoana Sf. Constantin, gravură din cartea grecească « Cuvânt panegiric la Sfântul Constantin », al lui Constantin Brâncoveanu, fiul Domnitorului, apărută la Bucureşti, 1701 209
Biserica din Sâmbăta de Sus (Transilvania), ctitoria lui Constantin Brâncoveanu 211
Pagina cu titlul din « Liturghier greco-arab », tipărit la Snagov de Antim Ivireanu, din porunca lui Constantin Brâncoveanu 212
Sfântul Ioan Evanghelistul, gravură din « Evanghelie », tipărită la Bucureşti, 1682 214
Două pagini din Liturghierul grecesc, comandat de Constantin Brâncoveanu pentru pomenirea lui şi a familiei sale, lucrat de Calinic Ieromonahul. In margine monograma Domnitorului 214-215
Stema Ţării-Româneşti din « Noul Testament », Bucureşti, 1703 215
Stema lui Şerban-Vodă Cantacuzino, din « Biblia », Bucureşti, 1688 216
Mănăstirea Snagov, ridicată de Vlad Ţepeş pe o insulă din lacul Snagov, lângă Bucureşti 220
Biserica Antim, zidită de Antim Ivireanu în Bucureşti 221
Semnătura Mitropolitului « Anthim al Ungrovlahiei ». 221
Portretele Sf. Ioan Gură de Aur şi Sf. Vasile cel Mare din Liturghierul grecesc, comandat de Constantin Brâncoveanu, pentru pomenirea lui şi a familiei sale, lucrat de Calinic Ieromonahul. 222-223
Uşa dela altar a bisericii Sf. Apostoli, ctitorie a lui Antim Ivireanu 223
Gravură din Apostolul tip. la Buzău, 1704, reprezentând un apostol 224
Un act dela Safta Stolniceasa, soţia lui Constantin Cantacuzino Stolnicul 225
Mitrolpolia din Bucureşti, unde a ţinut predicile sale Antim Ivireanu 226
Regele Wachtang al Ivirilor din Caucaz, care a introdus tiparul în Iviria, cu material şi meşteri trimişi de Brâncoveanu 227
Portretul Postelnicului Const. Cantacuzino 232
Neagoe Basarab şi Matei Basarab, fresce din Mănăstirea Hurez 236
Pridvorul Mănăstirii Hurez, ctitoria lui Constantin Brâncoveanu 240
Mănăstirea Cotroceni din Bucureşti, ctitoria lui Şerban Cantacuzino 244
Tinda mănăstirii brâncoveneşti dela Sâmbăta de Sus 248
Biserica Mănăstirii Hurez 251
Biserica Sfântul Gheorghe Nou, în timpul focului din 1847, după o gravură a vremii, făcută de E. F. Bucheri 253
Poarta castelului brâncovenesc dela Potlogi 256
Biserica Domniţa Bălaşa din Bucureşti, zidită de Bălaşa, fiica lui Constantin Brâncoveanu, căsătorită cu Banul Manolache Lambrino 257
Universitatea din Padova (supranumită *Il Bò*), pe timpul Stolnicului Constantin Cantacuzino ....., 264
Portretul lui Albanius Albanesius, profesorul de logică al Stolnicului Constantin Cantacuzino la Padova .. 264
Portretul mural al Stolnicului Constantin Cantacuzino, după o frescă din Mănăstirea Hurez 265
Ştefan Cantacuzino, fiul Stolnicului Const. Cantacuzino, Domn al Ţării-Româneşti 266
Semnătura latină a Stolnicului Const. Cantacuzino 269
Uşa Bisericii Doamnei, din Bucureşti, ctitoria Doamnei Maria, soţia lui Şerban Cantacuzino 270

TABLA DE MATERII LA VOL. III

PARTEA I-a: CRONICARII MOLDOVENI 175

Continuatorii lui Miron Costin: Vasile Damian 177. Tudosie Dubău 177. Bibliografie 179.

NICOLAE COSTIN 179

Biografia 179. Letopiseţul Ţării Moldovei dela zidirea lumii până la 1601 181. Cronica domniei lui Nicolae Mavrocordat şi a lui Dimitrie Cantemir 183. Ceasornicul Domnilor 185. Bibliografie 187.

INFLUENŢA LATINĂ IN STILUL CRONICARILOR MOLDOVENI: Priviri generale şi bibliografie 188

ION NECULCE 189

Biografia 189. Pribegia 190. Intoarcerea în Moldova 191. Cronica 192. O seamă de cuvinte 195. Limba 196. Bibliografie 197.

PARTEA II-A: EPOCA LUI ŞERBAN CANTACUZINO ŞI A LUI CONSTANTIN BRÂNCOVEANU 199

Epoca lui Şerban Cantacuzino, priviri generale 201. Intre slavism şi grecism. Drumuri spre Moscova 202. Curentul influenţei greceşti 203. Epoca lui Brâncoveanu, priviri generale 205. Influenţa italiană 205. Arta 207. Literatura 208. Influenţa grecească 208. Copiii lui Brâncoveanu şi cultura clasică 209. Patriarhi şi cărturari greci la curtea lui Brâncoveanu 210. Brâncoveanu şi ortodoxia din Ardeal 210. Brâncoveanu sprijinitor al culturii ortodoxe în Răsărit 211. Bibliografie 212.

LITERATURA RELIGIOASĂ 213

Priviri generale 213. Biblia lui Şerban Cantacuzino (1688) 214. Traducătorii Bibliei 216. Fraţii Greceanu, biografia 217. Traducerile 217. Bibliografie 218.

MITROPOLITUL ANTIM IVIREANU 219

Biografia 219. Traducerea cărţilor de ritual 223. Didahiile 225. Bibliografie 228.

UN TRADUCĂTOR IN VERSURI AL PSALTIRII LA CURTEA LUI BRÂNCOVEANU: Teodor Corbea 229

ISTORIOGRAFIA IN EPOCA LUI ŞERBAN CANTACUZINO ŞI A LUI C. BRÂNCOVEANU 231

Compilaţii şi cronici de partid pe vremea lui Şerban Cantacuzino. Vechile anale pământene 231. Povestea de jale despre moartea Postelnicului Const. Cantacuzino 232. Bibliografie 233.

STOICA LUDESCU 233

Vieaţa 233. Compilaţia lui Stoica Ludescu 234 Vieaţa Patriarhului Nifon 234. Cronica lui Mihai Viteazul 235. Cronica lui Matei al Mirelor 235. O cronică a lui Matei Basarab 235. Analiza 236. Bibliografie 239.

RADU POPESCU 239

Vieaţa 239. Compilaţia lui Radu Popescu 242.

CRONICARII LUI BRÂNCOVEANU 247

Continuarea cronicii lui Radu Popescu 247. Bibliografie 250.

CRONICA LUI RADU GRECEANU 250

CRONICA ANONIMĂ DESPRE CONST. BRÂNCOVEANU. 254

Analiza 254. Discuţii asupra paternităţii 256. Bibliografie 259.

UN SCRIITOR SÂRBO-ROMÂN LA CURTEA LUI ŞERBAN CANTACUZINO ŞI A LUI BRÂNCOVEANU 260

Gh. Brancovici, vieaţa 260. Activitatea istorică 260 Scrieri religioase 261. Bibliografie 271.

CRONICA RIMATĂ ASUPRA MORŢII LUI CONSTANTIN BRÂNCOVEANU 262

Cântecul lui Constantin-Vodă 262. Bibliografie 263.

STOLNICUL CONSTANTIN CANTACUZINO ... 263

Vieaţa 263. Activitatea literară 267. Activitatea religioasă 268. Opera geografică a Stolnicului 268. Opera istorică 268. Bibliografie 271.

BIBLIOTECA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA